

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ LVI/3-4

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
И
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЛУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

LVI/3—4

Посвећено ПАВЛУ ИВИЋУ

Уређивачки одбор:

*др Даринка Горџан-Премк, др Ирена Грицкаџи, др Милка Ивић,
др Александар Лома, др Александар Младеновић, др Мирослав Николић,
др Асим Пецо, др Слободан Реметић, др Живојин Сјанојчић,
др Светозар Симијовић, др Срејко Танасић, др Зузана Тојолињска,
др Драго Ћујић, др Егон Фекеше*

Ову књигу Филолога уредио
СЛОБОДАН РЕМЕТИЋ

БЕОГРАД
2000

Секретар Уређивачког одбора:
др Срето Танасић

Израду и штампање финансирало је Министарство за науку, технологију и развој
Републике Србије

Прихваћено на седници Одељења језика и књижевности САНУ 26. јуна 2001.

Издаје:
Институт за српски језик САНУ, Ђуре Јакшића 9

Коректура:
Наташа Вуловић
Марија Ђинђић
Жељка Малобабић

Припрема за штампу:
Давор Палчић
palcic@eunet.yu

Штампа:
ЧИГОЈА ШТАМПА
Београд, Студентски трг 13
chigoja@eunet.yu
www.chigoja.co.yu

Решењем Министарства за науку, технологију и развој Републике Србије, број
413-00-1101/2001-01 од 27. 8. 2001. године, ова публикација је ослобођена пореза на промет.

САДРЖАЈ КЊИГЕ LVI

Свеска 1-2

Слободан Реметић (Београд): Уз 56. књигу Јужнословенског филолога, посвећену успомени на академика Павла Ивића	1-6
Слободан Реметић (Београд): Библиографија радова академика Павла Ивића	7-49
Edward Stankiewicz (New Haven, CT, USA): In memoriam. Pavle Ivić	51-62
Memorial for Professor Pavle Ivić at the 12th Biennial Conference on Balkan and South Slavic Linguistics, Literature and Folklore, University of Kansas, USA (Ronelle Alexander, Wayles E. Browne, Marc L. Greenberg, Victor A. Friedman, Robert D. Greenberg)	63-74
Mario Alinei (Florence): A stratigraphic and structural approach to the study of magico-religious motivations	75-92
Ivana Antonić (Novi Sad): Aspekatska vrednost predikacije s fазnim/modalnim глаголом на примеру реченице s temporalnom klauzom	93-101
Janusz Wańszegowski (Будимпешта): Језичко значење и људско знање	103-107
Марта Бјелетић (Београд): Из експресивне префиксације: <i>кочојерити се</i>	109-124
Недељко Богдановић (Ниш): Анатомска лексика у македонској географској терминологији	125-130
Жарко Бошњакковић (Нови Сад): Треће лице множине презента у говорима Смедеревског Подунавља и дела Јасенице	131-137
Бранислав Брборић (Београд): Нација и држава са (социо)лингвистичког становишта.	139-147
Вељко Брборић (Београд): О Скерлићевој анкети у Српском књижевном гласнику	149-156
Ранко Бугарски (Београд): Неки аспекти жаргонизације у нашем данашњем језику	157-161

Милета Букумирић (Гораждевац): О неким позајмљеницама из албанског језика у говорима северне Метохије	163–170
Жана Ж. Варбот (Москва): Этимологические заметки (праслав. * <i>torkati</i> /* <i>tъrkati</i> ; * <i>čerbti</i> ; * <i>ръlkati</i>)	171–175
Vera Vasić (Novi Sad): Kondicionalne klauze sa nekonsekutivnom apodozom	177–185
Славка Величкова (София): За един словообразователен тип в български и сръбски език	187–192
Татяна И. Вендина (Москва): Мотивационный признак в лингвогеографическом пространстве Общеславянского лингвистического атласа	193–209
Јасна Влајић-Поповић (Београд): Идиоглотија или алоглотија: још једном о сх. <i>гумати</i> 'јести, ждерати'	211–226
Dean S. Worth (Bellino Drive, USA): Avvakum as <i>az</i> and <i>ja</i>	227–233
Милосав Вукићевић (Крагујевац): Коларска и качарска лексика у Грузи	235–240
Гордана Вуковић (Нови Сад): Етници женског рода у епској поезији	241–248
Славко Вукомановић (Београд): Речи — њихова значења и гласовна структура	249–259
Марија Вучковић (Београд): Govor kajkavaca u Boki. Sociolingvistički aspekt.	261–271
Л. Т. Выгонная, Л. П. Морозова (Минск): Языковые стереотипы и индивидуальное в интонации	273–281
Joachim Göschel (Marburg): Der phonetische Atlas von Deutschland	283–288
Даринка Гортан-Премк (Београд): О наредним задацима српске лексикографије стандардног језика	289–294
Robert D. Greenberg (Chapel Hill): The Dialects of Macedonia and Montenegro: Random Linguistic Parallels or Evidence of a Sprachbund?	295–300
Ирена Грицкат (Београд): Појаве метафоричности у прилозима	301–309
Јасмина Грковић-Мејџор (Нови Сад): Хиландарска апокалипса Јована Богослова (Хил 474)	311–320
Богдан Л. Дабић (Београд): Конкурентност наставака за творбу глаголске именице у словенским језицима	321–328

László Desző (Padova): The Historical Change in Object Cases in Serbian Compared with Ukrainian and Russian	329–334
Евгения И. Демина (Москва): Первые шаги в изучении рукописи № 21 собрания Копитара в Люблянской университетской библиотеке	335–341
Милорад Дешић (Београд): Српски акценат и полисемија	343–355
Гордана Драгин (Нови Сад): Лингвогеографски преглед послеекценатских дужина у Војводини (I)	357–378
Наташа Драгин (Нови Сад): О језику надгробне речи деспота Турђу Бранковићу	379–386
Рајна Драгићевић (Београд): Прилог проучавањима о синестезији	387–398
Милан Драгичевић (Бања Лука): О прозодијским односима у проклизима у говору Срба Лапачког поља	399–406
Ivan Duridanov (Sofia): Ein Substratname in Serbien: <i>Stig</i>	407–409
Маја Р. Ђокић (Београд): О homonimiji u fitonimiji: stgr. ἀνδράχνη i sh. <i>jandrašika</i>	411–420
Равол Џиго (Братислава): Princíp analógie v slovenskom jazyku.	421–428
Радмила Жугић (Београд), О компарацији неких именица у јужноморавском говору	429–434
Драга Зес (Итака, САД): О структури слога у српском језику	435–448
Йосип О. Дзендзелівський (Ужгород): Ще одна карпатоукраїнсько-південнослов'янська лексична паралель: укр. діал. <i>вересло</i> , серб. и хорв. <i>врѣсло</i> , <i>вријѣсло</i>	449–453
Ценка Иванова (Велико Търново): Към историята на българо-сръбските книжовноезикови отношения (по материали од българския вестник „Въстокъ“, издаван в Белград през 1865 год.)	455–461
Милка Ивић (Београд): О модификатору „улоге“ АГЕНС	463–467
Петар Хр. Илиевски (Скопје): Од најстарата историја на писменоста. Бројките им претходат на буквите	469–480
Helmut Jenč (Budyšin): K južnoserbskim řečnym slědam we lužiskoserbskej literaturje	481–487
Гордана Јовановић (Београд): Примери српског народног језика у повеляма и исправама деспота Стефана Лазаревића	489–493
Миодраг Јовановић (Никшић): Глас х у паштровском говору.	495–507

Людмила Э. Калнынь (Москва): К вопросу о фонологическом значении изменения <i>m > n</i> в южнославянских диалектах	509–514
Галина П. Клепикова (Москва): Восточно- и южносербские говоры в „Общекарпатском диалектологическом атласе“	515–520
Душка Кликовац (Београд): Појмовне метафоре и семантика предлога: о једном апстрактном значењу предлога у с локативом	521–528
Michel Contini (Grenoble): Un sarde unitaire? La parole est aux isophones	529–542
Ана Кречмер (Бохум/Билефелд): О књижевно-језичкој традицији до 1800. код Срба и Руса (размишљања о словенској историјској стандардизацији)	543–559
Любовь В. Куркина (Москва): К этимологии слав. * <i>voržiti</i>	561–567
Лили Лашкова (Софија): Нормирање савременог српског језика у знаку конкуренције језичких средстава.	569–575
Палмира Легурска, Ничка Бечева (Софија): Проблеми на семантиката на деминутивите в руския, срѣбския и бѣлгарския език и представянето ѝ в двуезичен речник	577–588
Ilse Lehiste (Columbus, USA): Traces of dialectal background in spoken literary Serbian.	589–594
Искра Ликоманова (Софија): За етимологијата на <i>йрeвода</i> (междуславјански паралели) и нейните интерпретации	595–600
Александар Лома (Београд): Перинтеграција <i>об-</i> > <i>б-</i> као етимолошки проблем	601–623
Władysław Lubaś (Katowice): Frazeologizmy: polskie problemy leksykograficzne.	625–633
Јордана Марковић, Мирјана Соколовић (Ниш): Инвентар прозодема у говору Петровог Села	635–646
Алина Маслова (Саранск, Россия): К семантическому анализу устойчивых выражений с „цветовыми“ прилагательными (на материале русского и сербского языков)	647–653
Јелка Матијашевић (Нови Сад): Префиксација и двовидност глагола	655–663
Софија Милорадовић (Београд): Цртице о говору Срба у Кнежеву и Брањини (Бели Манастир)	665–669
Вера Митриновић (Београд): Замена трећег лица у српским, пољским и руским наративним текстовима	671–686

Александар Младеновић (Београд): Млади Јован Стејић — о српском књижевном језику и писму на почетку свог списатељског рада	687–697
Радивоје Младеновић (Београд): Место акцента именица на југозападу Косова и Метохије	699–725

Свеска 3–4

Љиљана Недељков (Нови Сад): Прилог проучавању фитонима у Војводини	727–736
Мирослав Николић (Београд): Основа и наставци презентских облика у српском стандардном језику	737–746
István Nyomárkay (Budimpešta): Srpski prevod mađarske gramatike Imrea Szalayja	747–750
Ђорђе Оташевић (Београд): Префикс <i>не-</i> са значењем искључивања	751–754
Звездана Павловић (Београд): Поводом неких ишчезлих топонима	755–761
Слободан Павловић (Нови Сад): Перформативи у старосрпској правноекономској писмености	763–770
† Fanoula Parazoglou (Belgrade): Le langage macédonien antique	771–777
Olga Penavin (Novi Sad): Pouke iz dijalektološkog atlasa mađarskog jezika u Slavoniji	779–788
Драгољуб Петровић (Нови Сад): О репертоару ИДО у фонолошком систему стандарднога српског језика	789–802
Снежана Петровић (Београд): Дијалекти у контакту — порекло и фонетски лик шест турцизама из јужне Србије	803–812
Тања Петровић (Београд): Хомонимија, терминологија и етимолошка пракса: сх. <i>чай</i> 'мера, алатка за мерење раздаљине'	813–821
Асим Пецо (Београд): Неколико потврда за промјену сонанта <i>-љ</i> у вокал <i>-о</i>	823–827
Предраг Пипер (Београд): О полицентричности семантичких категорија	829–840
Љубомир Поповић (Београд): Марцел Кушар о разликама између хрватског и српског књижевног језика	841–851

Hanna Popowska-Taborska (Warszawa): O leksykalnych zbieżnościach kaszubsko-południowosłowiańskich raz jeszcze	853–856
Љубица Прћић (Суботица): Придев 'бео' и око њега	857–866
Tvrtko Prčić (Novi Sad): O sindromu milenijumske bube i jeziku anglosrpskom	867–873
Саво Пујић (Требиње): Крашка хидронимија југоисточне Херцеговине.	875–889
Првослав Радић (Београд): Из митолошке лексике.	891–900
Милорад Радовановић (Нови Сад): О издавању <i>Целокућних дела Павла Ивића</i>	901–905
Милица Радовић-Тешић (Београд): Пејоративни називи за женску особу у једном народном говору	907–913
Johannes Reinhart (Беч): Tri brata, četiri / četure stola: једна штокавско-руска изоглоса и њен постанак	915–923
Никола Рамић (Београд): О једном примјеру јекавског јотовања	925–929
Слободан Реметић (Београд): О шћакавизму какањских и зеничких Срба	931–949
Стана Ристић (Београд): Експресивна лексика — из историје српског језика	951–964
Никола Родић (Београд): О преименовању насеља у Кнежевини и Краљевини Србији до 1903. године	965–975
Жарко Ружић (Нови Сад): Прозодијско-ортоепски феномени у некадашњем београдском изговору	977–993
Димка Сааведра (Софија): Опозиције неких везника и синтаксицких структура у вези са фактивношћу у српском језику	995–1003
Irena Savicka (Toruń, Polska): Sudbina nazala u poljskom — najnovije tendencije	1005–1008
Биљана Сикимић (Београд): Терминологија производње дрвеног угља у селу Равна Гора	1009–1028
Радоје Симић (Београд): Неколике напомене уз Целокупна дела Павла Ивића	1029–1031
† Franciszek Sławski (Kraków): Prasłowiańskie <i>menęti</i> 'wspominać, pamiętać, mentionem facere, commemorare, meminisse'.	1033–1034

Андрей Н. Соболев (Санкт-Петербург/Марбург): Вопросы древнейшей истории южнославянских языков и ареальная лингвистика	1035–1050
Људмил Спасов (Скопље): О Граматици македонског књижевног језика Хораса Г. Ланта	1051–1058
Edward Stankiewicz (Yale University): The Expression of the Singular/Plural Opposition in the East and South-East Slavic Nouns	1059–1076
Богољуб Станковић (Београд): О напоредном сагледавању српских и руских синтагми	1077–1083
Живојин Станојчић (Београд): Апозитивна категорија као језички знак	1085–1089
Stanisław Stachowski (Kraków): Źródła węgierskie do chronologii turcizmów w języku serbsko-chorwackim.	1091–1101
Предраг Степановић (Будимпешта): Ијекавски елементи у екавским говорима Срба у Мађарској	1103–1109
Димитрије Е. Стефановић (Будимпешта/Београд): О административном језику Сентандрејаца у другој половини XVIII века	1111–1120
Рада Стијовић (Београд): Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ и дијалекатска лексика	1121–1127
Јелица Стојановић (Никшић): Синтаксичко-семантички и морфолошки узроци губљења старог локатива без предлога	1129–1140
Ljiljana Subotić, Vladislava Petrović (Novi Sad): Apozitivni i/ili predikativni atribut (dijahrono-sinhroni aspekt; terminološko-pojmovna razmatranja).	1141–1160
Срето Танасић (Београд): „Босанска вила“ о српском језику	1161–1168
Замир К. Тарланов (Петрозаводск): К проблеме концептов в синтаксисе	1169–1177
Милосав Тешић (Београд): Глас в у азбуковачким говорима	1179–1190
Светлана М. Толстая (Москва): Брнное тело, или из чего сотворен человек (этнолингвистическая заметка).	1191–1199
Пол-Луј Тома (Париз): О употреби аориста у савременом српском језику	1201–1213
George Thomas (Hamilton): The Role of German Loanwords in Serbo-Croatian: A Sociolinguistic Perspective	1215–1228
Зузана Тополињска (Скопје): Односот ГЕНИТИВ ~ ДАТИВ на балканските падежни системи	1229–1236

Branko Tošović (Grac): Prožimanje informativne i komunikativne perspektive rečenice	1237–1255
Олег Н. Трубачев (Москва): Из истории и лингвистической географии восточнославянского распространения	1257–1279
Драго Ђупић (Београд): Рефлекси полугласа у говору плавско-гусињске зоне.	1281–1284
Rubin Udlar (Pittsburgh, USA): The semantics of the term <i>VATRA</i> in the dialects of the languages of the Balkan-Carpathian area.	1285–1295
Егон Фекете (Београд): Неке појаве систем(ат)ског нарушавања акцентске норме	1297–1329
Wolfgang Viereck (Bamberg): Bemerkungen zur Kulturgeschichte Europas	1331–1342
Victor A. Friedman (Chicago): Pragmatics and Contact in Macedonia: Convergence and Differentiation in the Balkan Sprachbund.	1343–1351
Eva Havlová (Брно): К семантической мотивации некоторых ботанических названий	1353–1357
Uwe Hinrichs (Leipzig): Analytismus im Serbischen	1359–1369
Радојка Цицмил-Реметић (Београд): Фитоними и зооними у топонимији дурмиторског села Црне Горе	1371–1380
Генадзь Цыхун (Мінск): З беларуска-сербскіх моўных дачыненняў	1381–1387
Илија Чашуле (Сиднеј): За „ергативноста“ на македонската глаголска придавка	1389–1399
Helmut W. Schaller (Marburg): Die serbische Sprachwissenschaft im 20. Jahrhundert: Ihre Beziehungen zu Deutschland	1401–1409
Милан Шипка (Сарајево): О српској правописној терминологији	1411–1418
Klaus Steinke (Erlangen): Dialektologie und Balkanlinguistik	1419–1424
Gabriella Schubert (Jena): Sprache, Identität, Sprachwechsel	1425–1432
Heinz Schuster-Šewc (Poršicy): Die späterslawischen Makrodialekte und ihre Rolle bei der Entstehung der slawischen Einzelsprachen (Ein Rekonstruktionsversuch)	1433–1441

ЉИЉАНА НЕДЕЉКОВ
(Нови Сад)

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ФИТОНИМА У ВОЈВОДИНИ

Овај рад се бави народним називима биљака са терена Војводине којима су се премазивале кошнице да би се примамио рој. Увидом у ову лексику уочава се да за неке биљке постоји велика издиференцираност назива на терену, док су неке представљене само једним именом. У раду се указује на начин творбе, мотив номинације, дијалекатске особености и порекло фитонима, а такође се даје ареални распоред анализираних фитонима.

Кључне речи: лексика, фитонимија, лингвогеографија, Војводина, семантика, творба, синонимија

Народни називи биљака, који углавном потичу из древне старине, имају значајно место у истраживању дијалекатске лексике, а интересантни су, између осталог, са семантичког, творбеног и мотивационог аспекта. Уз то, у лингвистичкој литератури се истиче да лингвогеографски приказ овакве лексике може бити користан за лексичке реконструкције.¹

Овај рад о фитонимима из области архаичног пчеларства прилог је истраживању војвођанске фитонимске лексике. Циљ овог рада је:

1. да идентификује прикупљене фитониме латинским називима;
2. да укаже на начин творбе, мотив номинације, дијалекатске особености и порекло фитонима;
3. да провери потврђеност или непотврђеност прикупљених фитонима у лексикографским радовима посвећеним народној ботаничкој терминологији;
4. да прикаже ареални распоред анализираних фитонима на војвођанском терену.

¹ Марија Л. Шпис-Ћулум, *Фитонимија југозападне Бачке* (коровска флора), Српски дијалектолошки зборник, XLI, Расправе и грађа, САНУ и Институт за српски језик, Београд, 1995, стр. 397-490 (у даљем тексту *Фитонимија*).

У оквиру рада на прикупљању архаичне пчеларске лексике на терену Војводине² једно од питања у *Уијџинику за исцџивање пчеларске штерминологије* односило се на називе биљака којима су се премазивале старинске кошнице за време ројења да би се примамии рој у кошницу. Бележећи имена биљака како су их пчелари говорили, утврдила сам да има двадесет различитих фитонима. Пошто су у питању народни називи биљака, требало их је идентификовати њиховим латинским називима. Добијене народне називе проверавала сам у изворима који се баве фитонимима, у *Бојаничком речнику* Д. Симонића и у раду М. Шпис *Фитонимија југозајадне Бачке*, а у којима се наводе и биљке које су предмет овог рада. Уколико одређени назив нисам нашла у радовима о фитонимима, тражила сам га у општепознатим лексикографским радовима.³ Циљ ми је био само да нађем потврду за неки народни назив, а не и да пратим у колико извора се, евентуално, тај назив потврђује. Неке биљке могла сам идентификовати без проблема, неки фитоними, које сам забележила на терену, нису се налазили у овим изворима, а за неке сам била у недоумици како да их одредим пошто је за одређено народно име у овим извори-

² Прикупљена лексика део је корпуса за докторску дисертацију под насловом *Пчеларска штерминологија у Војводини*, коју сам одбранила на Катедри за српски језик и лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду. Пчеларска лексика прикупљена је са целе територије Војводине из деведесет једног пункта са (делимично или потпуно) староседелачким становништвом. Ово испитивање део је пројекта *Ономастичко-лексиколошка исцџивања у Војводини*, а лексичка грађа прикупљена је из следећих места: Александрово, Алибунар, Баваниште, Банатско Аранђелово, Бачки Брестовац, Бачки Моноштор, Бачко Градиште, Бачко Петрово Село, Башаид, Бела Црква, Бешеново, Биково, Бођани, Бока, Бочар, Вашица, Велико Средиште, Верушић, Визић, Врбас, Вршац, Гардиновци, Дебелача, Дериње, Деспотово, Дивош, Долово, Дубовац, Дупљаја, Ђала, Елемир, Ердвик, Жабал, Змајево, Зрењанин, Идвор, Иђош, Избиште, Иланца, Ириг, Јаково, Јамена, Јарак, Јаша Томић, Карловчић, Каћ, Кикинда, Кленак, Ковин, Конак, Крстур, Кукујевци, Кула, Маргита, Међа, Меленци, Мокрин, Мол, Моровић, Мошорин, Нештин, Нови Бечеј, Нови Карловци, Нови Кнежевац, Ново Милошево, Обреж, Омољца, Пачир, Пећинци, Пландиште, Радојево, Рума, Светозар Милетић, Сефкерин, Сивац, Сомбор, Сонта, Србобран, Сремска Митровица, Сремски Карловци, Српска Црња, Српски Итебеј, Стари Жедник, Таванкут, Товаришево, Томашевац, Футог, Чента, Черевих, Чуруг. Информатори су били старији људи пчелари, који су, бар кад су почињали да пчеларе, радили са кошницама са непокретним саћем, или је тако радио пчелар од којег су учили пчеларење.

³ Консултовала сам следећа дела: В. С. Караџић, *Српски рјечник*, Беч, 1852; *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд, 1959–1996, изд. САНУ, 1–15, (у даљем тексту РСАНУ); *Речник српскохрватског књижевног језика*, 1–3, Нови Сад, Загреб, 1971–1976, 4–6, Нови Сад (у даљем тексту РМС); *Рјечник хрватског или српског језика*, издаје Југославенска академија знаности и умјетности, 1880–1976, dio I–XXIV, Загреб (у даљем тексту РЈАЗУ); Р. Skok, *Етимолошки рјечник хрватског или српског језика*, I–IV, Загреб, 1972–1974. (у даљем тексту Скок).

ма наведено више латинских назива, што је значило да се на терену код пчелара у Војводини једном лексемом именује више различитих биљака.⁴

Приликом идентификације биљака утврдила сам да се двадесет забележених назива односи на укупно пет биљних врста, односно, да се за премазивање кошница, према подацима са терена Војводине, употребљавало пет биљака за које је забележено двадесет назива. Уколико је неки фитоним познат на терену у две различите фонетске варијанте у различитим местима, третирао сам их као посебне називе.

У идентификацији народних назива биљака латинским терминима, уз свако латинско име за неку биљку дати су сви народни називи који се срећу на терену Војводине. Нпр:

1. *Mellisa officinalis*: лимуника, мајичина трава, мајична трава, мајичњак, мелиса, ичеларска трава, ичелина љубица, ичелиња љубица, ичелиња трава, ичелињак, ројева трава,

2. *Mentha aquatica*: миришавка, миришљава трава, нана,

3. *Ocimum basilicum*: босиљак,

4. *Salvia nemorosa*: дивљи босиљак, коњски босиљак, ичелињи босиљак,

5. *Thymus serpyllum*: мајкина душица, мајчина душица.

Уочава се да се за неке биљке на терену среће више синонима, док се неке биљке именују само једном лексемом.

Највише назива, чак једанаест, забележено је за биљку *Mellisa officinalis*. Забележени називи су различити по мотиву номинације и начину творбе, као и по пореклу.

Када је у питању мотив номинације, уочава се да су различите особине *Mellissae officinalis* у појединим фитонимима послужиле за извођење лексеме којом ће се она именовати.

На целом испитиваном терену ова биљка је позната под називом мајичњак. У питању је мотивисана реч којој је у основи именица мајичица, од које је, преко придева мајични суфиксом -јак формиран фитоним мајичњак.

Као мотив номинације овде је послужила привлачност мириса ове биљке за матице које приликом ројења излете из кошнице и слете

⁴ У идентификацији прикупљених фитонима латинским називима добила сам стручну помоћ ботаничара др Ружице Игић са Института за биологију Природно-математичког факултета у Новом Саду, на чему јој се и овом приликом најтоплије захваљујем. Водећи рачуна о ареалу испитиваних биљака, др Р. Игић је идентификовала народни назив биљке латинским називом уколико је одређена биљка у испитиваном пункту била потврђена у оквиру теренских истраживања ботаничара.

тамо где осете њен мирис. Овим називом у *Бошаничком речнику* Д. Симоновића именује се више биљака, између осталих, и ова.

У сложеним лексемама *мајицина љрава* и *мајична љрава* имамо исти мотив номинације као код облика *мајићњак*, али су ова два назива бележена сасвим ретко. Облик са дијалекатским фонетизмом *мајицина љрава* забележен је само у западној Бачкој — у Бачком Брестовцу и Товаришеву, а облик *мајична љрава* је нешто чешћи: у јужном Срему — у Кленку и Јарку, а у Банату у Томашевцу, Дебељачи, Идвору и Долову. Ни облик *мајична љрава*, ни *мајицина љрава* не бележи Симоновић у *Бошаничком речнику* ни М. Шпис у *Фитонимији*. Ови фитоними не налазе се ни у консултованим лексикографским делима.

Други скуп мотивисаних лексема којима се именује ова биљка у основи има именицу *йчела*. Једина проста лексема је изведеница *йчелињак*, која је грађена на исти начин као и облик *мајићњак*, а постоји и корелација и по мотиву номинације. Као што је фитоним *мајићњак* изведен од именице *мајица*, због привлачности ове биљке за матице, тако је у фитониму *йчелињак* мотив номинације привлачност ове биљке за пчеле. Ова лексема среће се са мање потврда него претходни *мајићњак*. Увидом у пунктове у којима је забележена уочава се да је карактеристична само за Срем, где се јавља у јужном делу (Бешеново, Ириг). Само једном јавља се у источном Срему у пункту Нови Карловци. Овај назив карактеристичан је за Срем и то само за средишњи и јужни део. Забележен је у местима: Ириг, Бешеново, Нови Карловци, Пећинци, Карловчић, Обреж и Јаково. У *Бошаничком речнику* овим називом се именује више различитих биљака, између осталих и ова.

Следећи мотивисани називи за ову биљку су сложене лексеме *йчеларска љрава* и *йчелиња љрава*, где је уз хипероним *љрава* једном детерминатор *йчелиња*, који упућује на везу ове траве са пчелама, а у другом сложеном називу детерминатор је *йчеларска*, где у основи имамо именицу *йчелар*, што упућује на значај ове биљке за пчеларе, односно пчеларство. Обе сложене лексеме јављају се ретко. У Срему (Рума и Нештин) *йчеларска љрава*, а *йчелиња љрава* у Бачкој (Светозар Милетић и Сомбор) и у Банату (Крстур).

Назив *йчелиња љрава* за ову биљку бележи Симоновић у *Речнику*, а сложена лексема *йчеларска љрава* није наведена у овом извору. Фитоним *йчеларска љрава* не бележи ни М. Шпис у свом раду *Фитонимија југозападне Бачке*. Једину потврду за овај фитоним нашла сам у РЈАЗУ, али не као фитоним, него као потврду из литературе за придев *йчеларски*.⁵

⁵ *Пчеларски* adj. poses. od *пчелар*. У рјечнику nijедном. *Сито пчеларско узима i натр-то пчеларском травом ... подмиће роју*. Ј. С. Reljković (RЈАЗУ IX).

Биљка *мајичњак* именује се на терену Војводине и сложеним лексемама *йчелина љубица*, *йчелиња љубица*. По начину творбе постоји корелација између ова два сложена назива и претходна два, само што се у овим називима уз именицу *љубица*, којом се у ботаници именују различите врсте биљака, јављају наведени детерминатори који упућују на ону *љубицу* која има значаја за пчеле, односно ону чији мирис привлачи пчеле. Наведени фитоними забележени су само у Бачкој; *йчелиња љубица* у Таванкуту и Пачиру код Буњеваца и у Сонти код шокачког становништва. Оба назива бележи Симоновић у *Боћаничком речнику*.

У вези са пчелама је још један назив за ову биљку: *ројева йрава*, где је уз хипероним *йрава* употребљен детерминатор *ројева* којим се прецизира да је у питању трава којом се привлачи рој да уђе у кошницу. Ова сложена лексема забележена је само у северном Банату, у Ђали и Банатском Аранђелову. Њу не бележи Симоновић у *Боћаничком речнику*, ни М. Шпис у *Фитонимији*, а не налази се ни у једном консултованом лексикографском делу.

Биљка о којој је реч именује се и називима страног порекла. У питању су два назива: *лимуника* и *мелиса*.

По начину творбе фитоним *лимуника* је изведеница од именице страног порекла *лимун* и суфикса *-ика*. У фитониму *лимуника* као мотив номинације послужио је мирис ове биљке која, кад се протрља, мирише на лимун.⁶ Овај назив забележен је само једном у Дупљаји, у Банату и два пута у Срему, у Моровићу и Кленку. Облик *лимуника* не налази се у *Боћаничком речнику* нити у раду *Фитонимија југозападне Бачке*, а бележи га само РЈАЗУ.⁷

Лексема *мелиса* је скраћени облик латинског назива ове биљке *Melissa officinalis*. Овај фитоним среће се на испитиваном терену само у Банату у два пункта — у Банатском Аранђелову и Баваништу. У овом облику као народни назив наводи га Симоновић у *Боћаничком речнику*.

Ако посматрамо распоред назива на терену за биљку *Melissa officinalis*, запажамо да за њу имамо у истом месту два, некад чак и три назива. Најчешће се уз општепознати назив за ову биљку *мајичњак* у једном месту она именује и другим називом који је увек мале фреквенције. Тако се напоредо са лексемом *мајичњак* у три пункта бележи назив

⁶ Исти мотив номинације имамо у називу *лимунка* и *лимун йрава*, наведене за ову биљку у *Боћаничком речнику* и *лимунада* забележеном у Нештину у Срему (в. Фитонимија југозападне Бачке).

⁷ РЈАЗУ XIV: *limunika Melissa officinalis L. pčelina ljubica — u Šulekovu rječniku*.

йчелина љубица, у два пункта имамо и лексему *йчелињак*, *мелиса* се такође јавља у два пункта, а само у по једном пункту јављају се лексеме *мајична трав*, *йчеларска трав*, *йчелиња трав* и *лимуника*. Два назива за ову биљку срећу се и у другој комбинацији: у Банатском Аранђелову *мелиса/ројева трав*, у Кленку *лимуника/мајична трав*, а у Крстуру су за ову биљку забележена чак три назива: *мајичњак*, *мелиса*, *йчелина трав*. Слична појава већ је забележена у фитонимији у раду М. Шпис,⁸ а на појаву синонимије у називима повртарских култура из Јужног Поморавља, где се у истом месту, често и код истог информатора, јављају различити фонетски и морфолошки ликови, чак и сасвим различити називи за исту биљку, указује и Ј. Марковић.⁹

Кошнице су се мазале и биљком *Mentha aquatica L.*, за коју су на терену Војводине забележена три народна назива: *миришавка*, *миришљава трав*, *нана*.

У основи фитонима *миришавка* је реч страног порекла *миро*.¹⁰ Од ове речи створена је именица *мирис*, која се у језику више не осећа као страна, за шта је доказ то што се од ње граде различите изведенице као што су, на пример, ове овде наведене речи. Тако је у фитониму *миришавка* као мотив номинације послужио мирис ове биљке. Овај фонетизам створен је од глагола *миришати*, који је забележен у Скоковом *Етимологјском рјечнику*.¹¹ Фитоним *миришавка* гради се од придева *миришав*, на који је додат суфикс *-ка*.¹² Овај фитоним потврђен је само једном у Бојанима у Бачкој. Код Симоновића се за биљку *Mentha aquatica* не среће назив *миришавка*, а бележи је М. Шпис за југозападну Бачку.¹³

Други назив за биљку *Mentha aquatica* је *миришљава трав*. Сложена лексема *миришљава трав* грађена је тако што је хиперони-

⁸ М. Шпис, 434 „...једна биљка у истом говору често има по два или више паралелних назива, најчешће заснованих на различитим обележјима мотивације.“

⁹ Ј. Марковић, *Синонимија и хомонимија у њовртарској лексици*, Прилози из фитолингвистике II, Зборник радова, Лексиколошка проучавања, књига 5, Ниш, 1998, стр. 41.

¹⁰ Скок књига II К-roni под мир: „...Ријечи *мирис* *миришати* су грецизми...“

¹¹ Скок: „... (пријеносом ш из презента у инф.) *миришати*...“

¹² Скок „...од *миришати* поствербал је *мириш* прид. *миришав*, *миришавка* = врста крушке...“

¹³ М. Шпис *Фитонимија*: „... фитоним *миришавка* забележен је у Бојанима, Вајској, Плавни и Бачу.“ Треба напоменути да је пункт Бојани заједнички и за испитивање фитонимије југозападне Бачке и за испитивање пчеларске терминологије Војводине. Интересантно је да је пчелар информатор из Бојана, Јосип Шимуновић, био и један од информатора за прикупљање фитонимије југозападне Бачке.

му *йрава* додат детерминатор *миришљава* где је, као и у претходно обрађеном називу *миришавка*, мотив номинације био изразит мирис ове биљке. Овакав фонетски лик придева *миришљав* објашњава Скок.¹⁴ Овај фитоним јавља се сасвим ретко на терену. Једном је забележен у Срему у Нештину и једном у Бикову у Бачкој. Код Симоновића у *Бошаничком речнику* овим називом не именује се биљка *Mentha aquatica* него сасвим друга врста (*Anthoxanthum odoratum*), а у *Фитонимији југозападне Бачке* овакав назив није забележен, као ни у једном од консултованих лексикографских дела.

Биљка *Mentha aquatica* именује се на терену и турцизмом *нана*. Овај фитоним забележен је у Бачкој у два пункта у западном делу — у Товаришеву и Деспотову и једном у источном делу — у Бачком Градишту. У Банату се овај назив среће у Томашевцу и Омољици. Код Симоновића се овим називом именује више биљака, између осталих и *Mentha aquatica*. У фитонимији југозападне Бачке ова биљка не именује се простом лексемом *нана*, него је забележена само сложена лексема *дивија/дивља нана*. Један од пунктова који је заједнички за бележење фитонимије југозападне Бачке и пчеларске лексике је Товаришево, у којем је ова биљка идентификована у оба истраживања. У *Фитонимији* се јавља као сложена лексема *дивија нана*, а у пчеларској лексици као проста лексема *нана*. Различити називи за ову биљку у истом месту могу се објаснити већом прецизношћу информатора када је говорио искључиво називе биљака. Међутим, када је у питању информатор-пчелар, који је одговарао на различита питања из области пчеларства, а не само о биљкама, њему је било важно да истакне да се кошнице мажу *наном* (а не неком другом биљком), а ближе одређење *која нана* је у питању, није сматрао битним.

Биљка *Ocimum basilicum* L. на испитиваном терену позната је под називом *босиљак*. Овај фитоним забележен је у *Бошаничком речнику* и њиме се именују две различите биљке, од којих је једна *Ocimum basilicum*. Ова адаптирана реч страног порекла са највише потврда забележена је у Бачкој у Александрову, Бачком Петровом Селу, Каћу и Сивцу, једном се јавља у Срему, у Дивошу, а у Банату је позната у југоисточном делу, у Вршцу и Дубовцу.

Лексема *босиљак* јавља се и у називу за сасвим другу биљку. У питању је биљка *Salvia nemorosa*, за коју су на терену позната три сложена назива. Сва три су грађена по истом принципу: уз именицу *босиљак* додају се различити детерминатори: *дивиљи босиљак*, *коњски*

¹⁴ Скок, књ. II под *мир* ... придјев *миришљав* ... настао укрштањем од *миришав* и *миришљив*.

босиљак, *йчелињи босиљак*. У сва три назива детерминатором се сугерише да је у питању биљка слична босиљку, али која то није. Појаву да се детерминатори *дивљи*, *коњски* додају уз назив општепознате биљке уочава М. Шпис у већ наведеном раду,¹⁵ где тврди да је овај тип номинације познат још у прасловенском језику, као и да су придеви *дивљи*, *коњски* међусобно заменљиви.¹⁶ Исти тип номинације уочава у свом раду И. В. Сабадош за украјински језик.¹⁷

Констатације изнете за фитониме из југозападне Бачке и украјинског језика потврђују се и за фитониме из пчеларске терминологије анализиране у овом раду. Наиме, и на терену Војводине забележени су називи *дивљи босиљак* и *коњски босиљак* за исту биљку. Поред тога, и у Војводини се уочава иста појава коју је констатовала Ј.Марковић за повртарску лексику Јужног Поморавља, да се чак и у истом пункту (у Деспотову у Бачкој), код истог информатора, ова биљка једном назива *коњски босиљак*, а други пут *дивљи босиљак*. Фитоним *дивљи босиљак* среће се само у још једном пункту — у Черевиху (Срем).

Сложена лексема *коњски босиљак* чешће је заступљена на испитиваном терену од облика *дивљи босиљак* и среће се у разним деловима Војводине: у западном Срему (Кукујевци, Моровић), у западној Бачкој, осим у већ поменутом Деспотову, забележена је и у Змајеву, а у Банату у густој мрежи пунктова у југоисточном делу (Алибунар, Баваниште, Бела Црква, Велико Средиште, Долово, Дубовац, Дупљаја, Ковин).

У сложеној лексеми *йчелињи босиљак* детерминатором *йчелињи* прецизира се да је у питању биљка као босиљак, слична босиљку, чији је мирис привлачан за пчеле, па је та привлачност ове биљке за

¹⁵ Шпис, 414–415: У називима — синтаagmaма... реч која се одређује често је назив... општепознате ... биљке ... Детерминатив у саставу таквих хербонима — синтагми најчешће је придев *дивији/дивљи*, но неретко ту функцију има придев који је образован од назива животиње и који ... указује на одсуство квалитета који има биљка чији је назив фиксиран у основном делу синтагме.

¹⁶ Шпис, 415: „Овај вид номинације биљака, карактеристичан још за прасловенски језик, чест је у народним говорима низа словенских језика: придеви образовани из назива животиња губе сопствену семантику и у ботаничким називима имају значење 'дивљи' 'који није прави' ... често су заменљиви синонимима *дивљи*, *шумски*, *пољски*“.

¹⁷ И. В. Сабадош, *Названия дикорастущих трав в украинском языке XIV–XVIII вв.*, 53–79, Зборник за филологију и лингвистику XXXVIII/2, Нови Сад, 1995. Стр. 56 „...во многих народных названиях подобного типа определения *мишачий*, *заечий* и т. п. являются эквивалентами слова *дикий*; ср. укр. диал. *ячмінь мишачий* и *ячмінь дикий*“.

пчеле експлицирана у наведеном сложеном називу. Овај фитоним beleжен је искључиво у Банату: у Башаиду, Маргити и Пландишту.

Кошнице су се мазале и биљком *Thymus serpyllum* L., за коју је, на терену Војводине, забележен назив *мајчина душица* и фонетизам *мајкина душица*. Овај фитоним наводи и М. Шпис у свом раду, где цитира литературу у вези са постанком народног назива ове биљке. По подацима из литературе, постоји народно веровање да се (добре) људске душе селе у (пријатне, мирисне) биљке (Шпис, 425). Да је у називу *мајчина душица* мирис посредно послужио као мотив номинације, постаје разумљивије када се сетимо да се у народу каже обично за јело „Мирише ко душа“, што је потврда народног веровања да (добре) душе покојника пријатно миришу. Иако назив ове биљке није мотивисан њеном употребом у пчеларству, пријатан мирис *мајчине душице* разлог је њене употребе за премазивање кошница. Овај фитоним среће се у разним деловима Војводине у међусобно неповезаним пунктовима. Облик *мајчина душица* јавља се у два пункта — у Бођанима (Бачка) и у Ђали (Банат). Фонетизам *мајкина душица* забележен је у два пункта у Бачкој (Дероње, Деспотово), у два пункта у Срему (Ердевик, Нештин) и у једном пункту у југоисточном Банату — у Дубовцу.

Кад посматрамо овај мали сегмент фитонима везаних за нашу архаичну пчеларску терминологију из Војводине, можемо запазити да су анализирани фитоними углавном мотивисане речи. За једну групу назива уочава се да се у мотиву номинације огледа веза са пчеларством, односно, да су у основи назива биљака којима су се кошнице премазивале фундаментални пчеларски термини *мајшица*, *йчела*, *рој*, у простим лексемама *мајшичњак*, *йчелињак* или се пчеларска лексика употребљава детерминативно у сложеним лексемама у којима ће послужити уз општи назив за неку биљку, за идентификацију према начину употребе (на пример: *йчелина љубица*, *ројева йрава* и др.). Код друге, далеко мање групе фитонима, у мотиву номинације је мирис као доминантна особина (*миришавка*, *миришљава йрава*). Такође мирисом, али у овом случају посредно, преко везе са другом биљком, *лимуном*, мотивисана је лексема *лимуника*. Посредну мотивацију по пријатном мирису (*мајчине*) душе (према народном веровању) имамо у фитониму *мајчина душица*.

Ако посматрамо провенијенцију свих ових фитонима, запазићемо да је већина словенског порекла прозирне мотивације. У овој групи фитонима забележене су само четири лексеме страног порекла: *босиљак*, *лимуника*, *мелиса*, *нана*. Од четири фитонима страног порекла, само један (*босиљак*) је једина лексичка реализација за биљку *Ocimum basilicum* L., док за остале (*лимуника*, *мелиса*, *нана*) имамо

више синонима словенског порекла. Преостала два фитонима, *дивљи босиљак*, *коњски босиљак*, који су синоними, по својој структури су комбинација фитонима страног порекла и детерминатива којим се сугерише слабија вредност ове биљке у односу на *босиљак*.

Појава синонимије у фитонимији интересантна је са социолингвистичког становишта и било би занимљиво посматрати је и у другим фитонимским тематским скупинама како би се могло утврдити који све критеријуми утичу на вишеструку номинацију истог појма у једном пункту или у одређеном ареалу.

МИРОСЛАВ НИКОЛИЋ
(Београд)

ОСНОВА И НАСТАВЦИ ПРЕЗЕНТСКИХ ОБЛИКА У СРПСКОМ СТАНДАРДНОМ ЈЕЗИКУ

I

1. У традицији је српске граматике да презентску основу види увек као вокалску или са вокалским завршетком,¹ будући да се она издваја „кад се од 2. л. једн. одбије лични наставак *ш*: *шресе-ш*, *шо-не-ш*, *чује-ш*, *носи-ш*“ (Алексић–Станић 1978: 175), одн. „тако што се у 1. лицу множине презента одбије лични наставак *-мо*: *носи-(-мо)*, *ради-(-мо)*, *чиша-(-мо)*, *чује-(-мо)*, *илеше-(-мо)*, *дође-(-мо)*“ (Станојчић–Поповић 2000: 108, а уп. и СХЈ 1972: 381), што даје исте резултате.² Сходно томе, лични наставци једнине презента увек су монофонемски: *-м* (код *моћи* и *хйейи -у*), *-ш*, *-ø*, док су наставци за 1. и 2. л. множине бифонемски, консонантско-вокалски (*-мо*, *-ше*).

2. Тако се учи у школи, а тако су нас учили и на факултету (уп. Белић 1965; Стевановић 1975). Такво учење изгледа логично и кохерентно, тим пре што „у промени глаголској преовлађују данас у потпуности глаголи у којима се пред наставцима личним за презент находи друкчији глас неголи у основи за инфинитив“ (Белић 1965: 53). То омогућује јасно разграничење између инфинитивно-аористне и презентске основе, као и мање-више прихватљиву поделу српск(охрватск)их глагола на осам одн. седам врста (по Белићевој класификацији одн. Стевановићевој модификацији те класификације). Проблем, међутим, представља 3. лице множине глагола I, II, III, IV, VI и VII врсте (по Стевановићевој подели), тј. свих врста осим V. Ако би се, наиме,

¹ Уп. и за бугарски језик: „Сегашната основа на глаголите в новобългарския език може да завършва само на *-е-*, на *-и-* или на *-а-*, *-я-* [‘-а-]“ (Стојанов 1980: 364).

² То важи и за Белићеву, нешто ширу и не тако конкретизовану формулацију, по којој „кад се од облика садашњег времена одбију наставци који се почињу сугласником, добива се основа садашњег времена“ (Белић 1933 (2000): 217).

на презентску основу додали наставци 3. л. мн. *-е, -у* (како то препоручују готово сви претходно поменути приручници), онда бисмо у гл. I врсте имали **йлеџеу, *џресеу* и сл.; 3. л. мн. глагола II врсте гласило би **ореу, *йишеу* и сл.; III врсте — **бринеу, *гинеу* итд.; IV — **чујеу, *кујеу* и сл.; VI — **носие, *видие* итд.; VII — **бежие, *држие* и сл.

3. Као „личне наставке“ 3. л. мн. презента наводи Белић (1965: 57) само *-у* и *-е*, а и Стевановић каже да је „завршетак овога облика двојак“ (1975: 336). И у лексикону СХЈ (1972: 380) наводе се два наставка за 3. л. мн.: „а) глаголи чија се основа презента завршава самогласником *-и* у 3. л. мн. имају *-е* (*носе*); сви остали глаголи имају *-у* (*џресеу, ору, чују, кују, режу, љевају*)“. С друге стране, Станојчић и Поповић (1978: 114) наводе три наставка за 3. л. мн. *-у* (I–IV врста, по Стевановићевој модификацији Белићеве поделе), *-ју* (V врста) и *-е* (VI, VII врста). Алексић и Станић кажу да се 3. л. мн. „завршава“ на *у, ју* или *е* (1975: 175).³ И Стевановић (1975: 336) говори о „завршетку“ 3. л. мн. презента. Прича о завршцима (а не о наставцима) може потицати отуда што, према Стевановићу, „завршетак 3. л. мн. презента садржи у себи лични наставак и наставак за основу презента“ (1975: 336). Сличну формулацију имамо и код Белића: „У трећем л. мн. завршетак, који је самогласничке природе, спаја се са завршним вокалом презентске основе и даје: *џ, јџ* или *џ̄*“ (1933 (2000): 222).⁴ Додатни проблем представља чињеница да термини „наставак“ и „завршетак“ нису, ни код Белића, ни код Стевановића, јасно разграничени.⁵

4. После овога јасно је да при традиционалном издвајању презентске основе остаје спорно питање 3. л. мн., јер тврдња како се „презент ... гради додавањем личних наставака на основу презента“ (Стевановић 1975: 336), синхрониски посматрано, не важи за 3. л. мн.

³ У парадигми гл. *журиџи -е* у 3. л. мн. одвојено је цртицом (*жџр-џ̄*) као *-м, -ш, -мо, -џ̄е* (стр. 175).

⁴ Отуда Белић ово *у, ју* и *е* не одваја цртицом кад наводи примере за типове конјугације презента. Уп. *џрџсџ-м, џрџсџ-ш, џрџсџ; џрџсџ-мо, џрџсџ-џ̄е, џрџсџ* и сл. (Белић 1960: 461). На овај начин Белић, нехотично, изједначава 3. л. јд. *џрџе*, у којем (ако издвајамо презентску основу на његов начин), имамо нулти наставак, и 3. л. мн. *џрџеу*, у којем несумњиво имамо пуни наставак.

⁵ Тако, нпр., Белић говори да се „основи презентској додају ... завршци: за 1. л. јд. *м: плете-м ...*“ (1933 (2000): 222), а одмах затим о „наставцима“ *у, ју* и *е* у 3. л. мн. (1933 (2000): 223). И код Стевановића су „завршетак“ и „наставак“ често синонимични (уп., нпр.: „Разлика између ових именица *м*. и *ср.* рода у томе је што имају различне завршетке у облицима *ном.*, *ак.* и *вок.* и једине и множине, и што именице *ср.* рода у ова три падежа имају увек исти завршетак“, стр. 190). Уп. и: „*Наставак за облик или завршеци* представљају 'спољне ознаке појединих односа што се тим облицима обележавају', одн. представљају знаке обележености“ (СХЈ 1972: 233).

ако презентску основу издвојимо на претходно описан начин. Из ове замршене ситуације постоје, како сада изгледа, три могућна излаза:

а) увођење термина 'завршетак' уместо 'наставак' (како су то, као што смо видели, недоследно чинили старији граматичари), који би важио само за 3. л. мн., али под условом да 'завршетак' и 'наставак' не значе исто;

б) увођење додатног правила за 3. л. мн., по којем се оно твори од окрњене презентске основе и наставака *-у*, *-ју* и *-е*;

в) другачија полазна основа за издвајање презентске основе, и то управо од 3. л. мн. презента (а не од 2. л. јд. одн. 1. л. мн., како је то уобичајено у српској граматичкој традицији).

5. а) У савременој морфолошкој анализи нема морфеме која би се звала завршетком, већ се оперише само основама и афиксима. Истина, каже се, нпр., за неке именице да се *з а в р ш а в а ј у* на сугласник (нпр. *јелен*, *сћвар*), али њихов је *н а с т а в а к* у ном. јд. *-ø*. Постоје и тзв. алтернативни наставци, нпр. *-и/-ју* (у) у инстр. јд. именица типа *сћвар* одн. алтернанте које се понашају као нека врста комбинаторичних варијаната, нпр. *-ом/-ем* у инстр. јд. им. I врсте (с *јелен-ом* / с *младић-ем*). Што се основинских морфема тиче, говори се и о аломорфама (нпр. *вук-ох/вуч-е/вуц-и* и сл. или *маси-и/маши-у*), али није уобичајено да се основа и наставак третирају као једна морфема. Отуда је Белићево решење проблема 3. л. мн. презента за савремену граматику неприхватљиво.

б) Појам окрњене основе није уопште непознат у морфологији, па ни у морфологији глагола. Тако се у лексикону СХЈ (1972: 254) каже да се, између осталог, инфинитив, радни глаголски придев и глаголски прилог прошли глагола *донети* творе од окрњене инфинитивно-аористне основе *доне-* (јер је пуна *донес-*), мада би, по нашем мишљењу, *донес-* и *доне-* било боље третирати као алтернативне основе (уп. аорист *донес-ох* и *доне-х*). Говори се, такође, како се имперфекат глагола I, III, IVа и VI врсте твори „од основе презента окрњене одбијањем крајњег самогласника“ (Стевановић 1975: 338). Станојчић и Поповић (2000: 114) наводе, чак, да се цео презент глагола IV, VI и VII врсте гради од презентске основе „додавањем само личних наставака“ на окрњену основу („без вокала *е*, одн. *и*“), што мора да је нека омашка, јер бисмо у томе случају имали, нпр. **чуј-м*, **нос-м*, *држ-м*.⁶ Ако су, пак, аутори ове већ познате средњошколске граматике мислили само на 3. л. мн. (што је могуће), онда је поменути гл.

⁶ У првобитној верзији ове граматике (из 1989. г.) не помиње се разлика у творби презента између I–III и V врсте, с једне, и IV, VI и VII врсте, с друге стране

врстама ваљало додати и I (уп. *расѿе-мо* : *расѿ-у*), II (уп. *оре-мо* : *ор-у*), III (уп. *куцне-мо* : *куцн-у*) и IVБ (уп. *болује-мо* : *болуј-у*).

в) Уколико би се презентска основа узимала из 3. л. мн. презента, онда се у већини глаголских врста уопште не би постављало питање односа између основе и наставка у овоме лицу, што, како ћемо видети, не значи и крај нашим мукама.

II

6. Издавање презентске основе из 3. л. мн. презента, примењено у савременим граматикама неких других словенских језика, па и хрватским, није сасвим непознато ни у српској граматичкој пракси. Тако, на пример, Радоје Симић каже да се „презентска основа најјасније ... распознаје у трећем лицу множине презента, и добија се одстрањивањем наставка -у или -е“ (1996: 169).⁷ И ауторке *Српскохрватске грамаѿике за сѿранце* истичу да се „презентска основа свих глагола ... добија када се од трећег лица множине презента одбије лични наставак -е или -(j)у“ (Мразовић–Вукадиновић 1989: 90).

7. У обе ове граматике оперише се тројаким наставцима у презенту: типа -еш (*ѿдлѿ-ѿш*) / -у (*ѿдлѿ-ѿ*), типа -ш (*ѿма-ш*) / -ју (*ѿма-јѿ*) и типа -иш (*кѿс-ѿш*) / -е (*кѿс-ѿ*) (примери Симић 1996: 179, а уп. и Мразовић–Вукадиновић 1989: 113). Истина, ауторке Граматике за странце немају у другонаведеном типу -ш/-ју већ -аш/-ају (стр. 113), али из претходно дате формулације произилази да оне ово а, изгледа, и не сматрају саставним делом наставка: „Презентска основа ових глагола [типа *ѿеваѿи* — М. Н.] се завршава вокалом а. Тај крајњи вокал је у исто време обележје 3. лица једине. Стога смо вокал а (иако је то завршетак основе) оставили уз личне наставке презента за сва лица“!? (1989: 91, а уп. и 93. стр.).⁸

8. У сваком случају, у обе ове граматике имамо презентску основу издвојену из 3. л. мн. презента и тројаке презентске наставке. Што се наставака тиче, Хрв. грам. (1997: 236), у којој се на исти начин добија презентска основа, има систем 4×2 , при чему се ово „2“ односи на дужину одн. краткоћу вокала у наставку (за нас ирелевантну): 1. -еш (2. л. јд.) / -у (3. л. мн.), 2. -јеш/-ју, 3. -аш/-ају и 4. -иш/-е.

(Ж. Станојчић — Љ. Поповић — С. Мицић, *Савремени српскохрватски језик и кулѿура изражавања*, Београд — Нови Сад, стр. 105).

⁷ На 179. стр. међу наставцима 3. л. мн. презента наводи се и -ју.

⁸ Чудно је да ауторке ове, по много чему, одличне и савремене граматике нашег књижевног језика говоре о вокалу а као обележју 3. л. јд. презента гл. ове врсте, уместо о наставку -а или -ѿ.

Ова разлика у броју наставака потиче отуда што је код Симића и ауторки Граматике за странце *-j-* у *лију, кљују, болују* и сл. део презентске основе, а у Хрв. грам. део наставка.⁹ Осим тога, код Симића је *a* у *имāш-имāју* део основе, у Хрв. грам. део наставка, а у Мразовић-Вукадиновић (1989) део основе који се рачуна као део наставка (ако се нешто тако контрадикторно може рећи).

9. Спорни су, дакле, наставци IV и V Стевановићеве врсте (типа *чући, коваћи* одн. *сјавати*). Ако су, пак, спорни наставци, онда је спорна и презентска основа, јер се она, како смо видели, управо добија одбијањем наставака у 3. л. мн. презента (који су у различитим граматицима различити). Као последицу тога имамо и различито тумачење творбе императива. У Хрв. грам. каже се да се овај облик твори од презентске основе, у већине глагола, или инфинитивне основе и наставака (стр. 242). Из Симићевих формулација јасно је да он полази од презентске основе. Међутим, у *Грамајшици српскохрватског језика за сјранце* П. Мразовић и З. Вукадиновић стоји да се императив „гради тако што се од 3. лица множине презента одбаци завршетак и дода одговарајући наставак за облик императива“ (1989: 128),¹⁰ што, ако смо добро схватили разлику између термина „завршетак“ и „наставка“ (примењиваних у овој граматици), у резултату даје исто оно што Симић сматра наставцима (дакле *-у, -ју, -е*), а што се разликује од Хрв. грам. која има *-ју* (а не *-у*) у *ку-ју, а -ају* (а не *-ју*) у *сјав-ају*.

10. Уз све то замешатељство имамо нама нејасно Симићево одустајање од онога што је на претходној страници говорено о презентској основи и наставцима (или, можда, случајну омашку у избору примера за илустрацију), па се код њега за глаголе типа *пошејати-пошејам-пошејату* каже да су „са презентском основом на сонант *-j-*“ и да код таквих глагола императивни „једински облик остаје без наставака“ (1996: 180). У Хрв. грам. се такође говори о нултом наставку у императиву код „глагола којима се презентска основа свршава на *j*“ (1997: 243), али типа *кројити-кроје-крој, бојати се — боје се — бој се*.

11. У већини српских граматики, и то баш у онима које служе (или су служиле) као школски и факултетски уџбеници одн. приручници, стоји да се императив твори од облика 3. лица множине презента одбацивањем наставака (уп., нпр., Станојчић-Поповић 2000: 114), што би требало да буде једнако презентској основи издво-

⁹ Триницка каже да код руских глагола с основом инфинитива на *-ова-* имамо „в настоящем времени *-у-*“ (Јанко-Триницка 1989: 98).

¹⁰ Готово исто то имамо код Стевановића (1975: 337), који презентску основу не издваја из 3. л. мн.

јеној из истога презентског лица. Ако пођемо од тога и чињенице да је неспорно примарни императивни наставак *-и* (*-j* је само позиционо условљена варијанта тога наставка), онда бисмо имали следеће облике 2. л. јд. (по гл. врстама датим у Стевановић 1975: 330–336):

- I плести–плёт-*ȳ*–*ȳ*лѣт-*и*;
- II òрати–òр-*ȳ*–òр-*и*;
- III брїнути–брїн-*ȳ*–брїн-*и*;
- IV чўти–чў-*jȳ*–чў-*j* (← *чу-*и* ← *чу-*и*); ковати–ку-*ју*–*кў-j*
(← *ку-*и* ← *ку-*и*);
- V п(ј)ѣвати–п(ј)ѣва-*jȳ*–*ȳ*(*j*)ѣвā-*j* (← *пјева-*и* ← *п(ј)ева-*и*);
- VI лòмити–лòм-*ē*–лòм-*и*; вїд(ј)ети–вїд-*ē*–вїд-*и*;
- VII држати–држ-*ē*–држ-*и*.

12. Из овакве анализе произилази следећи систем презентских наставака:

а) I–III врста

ј е д н и н а

1. *-ēm* (раст-ēm, òр-ēm, брїн-ēm)
2. *-ēш* (раст-ēш, òр-ēш, брїн-ēш)
3. *-ē* (раст-ē, òр-ē, брїн-ē)

м н о ж и н а

1. *-ēмо* (раст-ēмо, òр-ēмо, брїн-ēмо)
2. *-ēше* (раст-ēте, òр-ēте, брїн-ēте)
3. *-ȳ* (раст-ȳ, òр-ȳ, брїн-ȳ)

б) IV врста

ј е д н и н а

1. *-jēm* (чў-jēm, бòлу-jēm)
2. *-jēш* (чў-jēш, бòлу-jēш)
3. *-jē* (чў-jē, бòлу-jē)

м н о ж и н а

1. *-jēмо* (чў-jēмо, бòлу-jēмо)
2. *-jēте* (чў-jēте, бòлу-jēте)
3. *-jȳ* (чў-jȳ, бòлу-jȳ)

в) V врста

ј е д н и н а	м н о ж и н а
1. -м (кјд̄а-м)	-мо (кјд̄а-мо)
2. -ш (кјд̄а-ш)	-ше (кјд̄а-те)
3. -∅ (кјд̄а-∅)	-јӯ (кјда-јӯ)

г) VI и VII врста

ј е д н и н а

1. -ѝм (нѡс-ѝм, вјд-ѝм, држ-ѝм)
2. -ѝш (нѡс-ѝш, вјд-ѝш, држ-ѝш)
3. -ѝ (нѡс-ѝ, вјд-ѝ, држ-ѝ)

м н о ж и н а

1. -ѝмо (нѡс-ѝмо, вјд-ѝмо, држ-ѝмо)
2. -ѝше (нѡс-ѝте, вјд-ѝте, држ-ѝте)
3. -ѝ̄ (нѡс-ѝ̄, вјд-ѝ̄, држ-ѝ̄)

13. Наведени систем (једноморфемских) наставака V врсте није у потпуној корелацији с наставцима осталих врста, које су двоморфемске, при чему прва морфема указује на презент, а друга на лице и граматички број, нпр. *е* онд. *ш* у *-еш* (раст-*еш*). Отуда у Хрв. грам. (1997: 236) имамо: *-ѧм* (нпр. спѧв-*ѧм*), *-ѧш* (спѧв-*ѧш*), *-ѧ̄* (спѧв-*ѧ̄*) итд. (уп. и Мразовић–Букадиновић 1989: 91 и 93, одн. т. 7 и 8 у овоме раду).¹¹

Осим тога, остаје спорна основа и 'сет' презентских наставака глагола IV врсте, јер у императиву неких глагола IV_Б врсте са дугим слогом испред наставка за 3. л. мн. типа *давайѝи–дају* (као и VI врсте типа *гајѝи–гаје*) имамо *дају* и сл., што би онда указивало на презентску основу *дај-* и наставке *-ем, -еш, -е; -емо, -еѝе, -у* (као код гл. I–III врсте) или би се у игру одиста морао увести наставак *-ји*, како то и чине наше граматике (уп. Стевановић 1975: 337; Станојчић–Поповић 2000: 114). Уз то, у гл. VI врсте са кратким слогом испред наставка за 3. л. мн. презента и основом на *-ј* имамо императив који није творен од пуне основе или не пуним наставком. Наиме, облици као што су *брѡј* (: бројити), *издвѡј* (: издвојити), *најѡј* (: напојити), *ѝѡѡј* (: подојити) и сл. творени су или од окрњене презентске основе одн. окрњеног облика 3. л. мн. презента (*најѡ-ј-е* → *најѡ-* + *и* → *најѡ-ѡ* → *најѡј*) или нултим наставком (*најѡј-е* → *најѡј* + ∅ → *најѡј*).

¹¹ Разлози за нејасну границу између основе и наставка код гл. V врсте лежи у фонетским променама извршеним у прошлости (уп., нпр. срп. *чиѝаѝи–чиѝаѝш* : рус. *читать–читаѝшь*).

III

14. Све ово показује да ни издвајање презентске основе из 3. л. мн. презента не решава све спорне случајеве, мада има неке предности у односу на поступак уобичајен у српским граматикама:

а) ако би се остало на строго синхронијском плану, више се не би морало оперисати додатним правилом скраћивања основе при објашњењу 3. л. мн. презента и образовања имперфекта глагола I, III, IV_A и VI врсте (од „окрњене презентске основе“), а у већине глагола ни правилом скраћивања облика при објашњавању творбе императива (од „окрњеног облика 3. л. множине презента“¹² одн. „од облика 3. лица множине презента одбацивањем наставка“¹³);

б) на овај начин би се наше учење о презентској основи и наставцима презентских облика ускладило са савременим граматичким учењем неких других словенских народа (али не свих), па и оних једнојезичких (уп. Хрв. грам. 1997: 234, као и Маретић 1963: 239 и даље).¹⁴

Иако, као што се види, ово решење има извесних предности над традиционалним, ни оно није идеално:

а) њиме се увелико брише формална (морфемски исказана) разлика између инфинитивне и презентске основе, што је у неким поделима глагола на врсте (нпр. у Белићевој) од битног значаја;¹⁵

б) остаје и даље унеколико спорно питање презентских наставка у IV и, нарочито, V врсти;

¹² СХЈ 1972: 136.

¹³ Станојчић–Поповић 2000: 114.

¹⁴ У руским граматикама се форме *-ешь*, *-ишь* (2. л. јд.) одн. *-ете*, *-ите* (2. л. мн.) третирају као презентске наставачке морфеме (в. Рус. грам. 1970: 411; Јанко-Триница 1989: 97). У словеначкој граматици имамо такође *ber-em*, *del-am*, *rěč-em*, *striž-em* (уп. Топоришич 2000, стр. 362 и 363), али је у бугарској *бере-ш*, *носи-ш*, *вика-ш* и сл. (Стојанов 1980: 361–363).

¹⁵ Није, међутим, уопште страшно што се оваквим приступом примат у класификацији глагола фактички даје инфинитивној основи (будући да је презентска у том случају необележена), јер се тај облик и иначе сматра основним. Истина, класификација глагола на основу прилика у инфинитиву у супротности је са граматичком праксом у Србији, али јој није сасвим непозната. Њу је, на пример, код нас спровео Радоје Симић у својој средњошколској граматици (Симић 1996: 169–174), додуше на начин који аутору ових редака није сасвим прихватљив (нпр. у истој су гл. врсти, додуше у три разреда, гл. типа *иѣћи–иѣчѣм* одн. *чүши–чүјѣм*, потом *вѣзати–вѣжѣм* одн. *луддвати–лудујѣм* и, у 3. разреду, гл. типа *шднути–шднѣм* одн. *дигнути/дйћи–дйгнѣм*, па се поставља питање смисла класификације ако она у истој врсти обухвата тако различите глаголе).

в) V врста

ј е д н и н а	м н о ж и н а
1. -м (кїдā-м)	-мо (кїдā-мо)
2. -ш (кїдā-ш)	-ше (кїдā-те)
3. -∅ (кїдā-∅)	-јѹ (кїдā-јѹ)

г) VI и VII врста

ј е д н и н а

1. -їм (нѡс-їм, вїд-їм, држ-їм)
2. -їш (нѡс-їш, вїд-їш, држ-їш)
3. -ї (нѡс-ї, вїд-ї, држ-ї)

м н о ж и н а

1. -їмо (нѡс-їмо, вїд-їмо, држ-їмо)
2. -їше (нѡс-їте, вїд-їте, држ-їте)
3. -ē (нѡс-ē, вїд-ē, држ-ē)

13. Наведени систем (једноморфемских) наставака V врсте није у потпуној корелацији с наставцима осталих врста, које су двоморфемске, при чему прва морфема указује на презент, а друга на лице и граматички број, нпр. *е* онд. *ш* у *-еш* (раст-*еш*). Отуда у Хрв. грам. (1997: 236) имамо: *-ам* (нпр. спāв-*ам*), *-аш* (спāв-*аш*), *-ā* (спāв-*ā*) итд. (уп. и Мразовић–Вукадиновић 1989: 91 и 93, одн. т. 7 и 8 у овоме раду).¹¹

Осим тога, остаје спорна основа и 'сет' презентских наставака глагола IV врсте, јер у императиву неких глагола IV_Б врсте са дугим слогом испред наставка за 3. л. мн. типа *давайїи–дају* (као и VI врсте типа *гајїїи–гаје*) имамо *даји* и сл., што би онда указивало на презентску основу *дај-* и наставка *-ем, -еш, -е; -емо, -еїе, -у* (као код гл. I–III врсте) или би се у игру одиста морао увести наставак *-ји*, како то и чине наше граматике (уп. Стевановић 1975: 337; Станојчић–Поповић 2000: 114). Уз то, у гл. VI врсте са кратким слогом испред наставка за 3. л. мн. презента и основом на *-ј* имамо императив који није творен од пуне основе или не пуним наставком. Наиме, облици као што су *брѡј* (: бројити), *їздвѡј* (: издвојити), *наїѡј* (: напојити), *їѡѡѡј* (: подојити) и сл. творени су или од окрњене презентске основе одн. окрњеног облика 3. л. мн. презента (*наїѡ-ј-е* → *наїѡ-* + *и* → *наїѡ-и* → *наїѡј*) или нултим наставком (*наїѡј-е* → *наїѡј* + ∅ → *наїѡј*).

¹¹ Разлози за нејасну границу између основе и наставка код гл. V врсте лежи у фонетским променама извршеним у прошлости (уп., нпр. срп. *чїїайїи–чїїайш* : рус. *читать–читаеш*).

III

14. Све ово показује да ни издвајање презентске основе из 3. л. мн. презента не решава све спорне случајеве, мада има неке предности у односу на поступак уобичајен у српским граматицама:

а) ако би се остало на строго синхронизацијском плану, више се не би морало оперисати додатним правилом скраћивања основе при објашњењу 3. л. мн. презента и образовања имперфекта глагола I, III, IV_A и VI врсте (од „окрњене презентске основе“), а у већине глагола ни правилом скраћивања облика при објашњавању творбе императива (од „окрњеног облика 3. л. множине презента“¹² одн. „од облика 3. лица множине презента одбацивањем наставка“¹³);

б) на овај начин би се наше учење о презентској основи и наставцима презентских облика ускладило са савременим граматичким учењем неких других словенских народа (али не свих), па и оних једнојезичких (уп. Хрв. грам. 1997: 234, као и Маретић 1963: 239 и даље).¹⁴

Иако, као што се види, ово решење има извесних предности над традиционалним, ни оно није идеално:

а) њиме се увелико брише формална (морфемски исказана) разлика између инфинитивне и презентске основе, што је у неким поделама глагола на врсте (нпр. у Белићевој) од битног значаја,¹⁵

б) остаје и даље унеколико спорно питање презентских наставака у IV и, нарочито, V врсти;

¹² СХЈ 1972: 136.

¹³ Станојчић–Поповић 2000: 114.

¹⁴ У руским граматицама се форме *-ешь*, *-ишь* (2. л. јд.) одн. *-ете*, *-ите* (2. л. мн.) третирају као презентске наставачке морфеме (в. Рус. грам. 1970: 411; Јанко-Триницацка 1989: 97). У словеначкој граматици имамо такође *ber-em*, *del-am*, *pêč-em*, *striž-em* (уп. Топоришич 2000, стр. 362 и 363), али је у бугарској *бере-ш*, *носи-ш*, *вика-ш* и сл. (Стојанов 1980: 361–363).

¹⁵ Није, међутим, уопште страшно што се оваквим приступом примат у класификацији глагола фактички даје инфинитивној основи (будући да је презентска у том случају необележена), јер се тај облик и иначе сматра основним. Истина, класификација глагола на основу прилика у инфинитиву у супротности је са граматичком праксом у Србији, али јој није сасвим непозната. Њу је, на пример, код нас спровео Радоје Симић у својој средњошколској граматици (Симић 1996: 169–174), додуше на начин који аутору ових редака није сасвим прихватљив (нпр. у истој су гл. врсти, додуше у три разреда, гл. типа *идѣти–идѣм* одн. *чуйти–чужем*, потом *везајти–везјем* одн. *лудовајти–лудужем* и, у 3. разреду, гл. типа *иднујти–иднем* одн. *дигнујти/дйѣти–дигнем*, па се поставља питање смисла класификације ако она у истој врсти обухвата тако различите глаголе).

в) у творбу императива, бар неких глагола, уводи се и инфинитивна основа.

15. Традиционални поступак издвајања презентске основе има такође своје добре стране:

а) чува се, уз супрасегментне факторе, разлика између инфинитивне и презентске основе у свим глаголским врстама;

б) презентска основа издваја се без проблема, што омогућује лако утврђивање система презентских наставака, који је једнак за глаголе свих врста, осим 3. л. мн. (за које су потребна посебна правила и додатна објашњења).

Што се слабости овога решења тиче, о њима смо детаљније говорили у претходном излагању, па нема потребе понављати их.

16. После свега, тј. после ове кратке и, делом, непотпуне анализе, остаје на граматичарима (ауторима граматика) да отклоне извесне (махом ситне и вероватно непажњом настале) омашке, нејасноће и недоследности и да се, генерално узевши, одлуче за неко од наведених одн. могућих решења, узимајући при томе у обзир њихове добре и лоше стране, али не занемарујући при томе ни остале, постојеће и могуће, можда такође валидне. Ово друго пре свега важи за ауторе граматика академијског типа и универзитетских приручника, који се, с овим и другим граматичким питањима у вези, такође често понашају по систему „тако и никако друкчије!“ и не указују на друкчије приступе, а своје остављају без неопходних коментара и објашњења. Уосталом, граматика (ни нормативна, ни, поготову, дескриптивна) није исто што и правопис.

С друге стране, ваљало би да граматике за основну и средњу школу буду, у овоме погледу и у многим другим доменима (нпр. у подели глагола на врсте), међусобно усаглашене, јер различита (а уз то необразложена) решења стварају збрку, а не унапређују знања о језику.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Алексић–Станић 1978 Др Радомир Алексић — Милија Станић, *Граматика српскохрватског језика за ученике гимназије*. Тринаесто издање, Београд.
- Белић 1965 Др Александар Белић, *Историја српскохрватског језика, књ. II св. 2: Речи са конјугацијом*. Друго издање, Београд.
- Јанко-Триницка 1989 Надия Александровна Јанко-Триницкая, *Русская морфология*, 2-е издание, исправленное, Москва.
- Маретић 1963 Prof. Dr T[omislav] Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Treće, nepromijenjeno izdanje, Zagreb.

- Мразовић–Вукадиновић 1989 Pavica Mrazović — Zora Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci — Novi Sad.
- Рус. грам. 1970 *Грамматика современного русского литературного языка*, ответственный редактор Н. Ю. Шведова, Москва.
- Симић 1996 Радоје Симић, *Српска грамаџика за средње школе, I*, Београд.
- Станојчић–Поповић 2000 Живојин Станојчић — Љубомир Поповић, *Грамаџика српскога језика, Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*. Седмо издање, Београд.
- Стевановић 1975 М[ихаило] Стевановић, *Савремени српскохрватски језик, I*. Треће издање, Београд.
- Стојанов 1980 Проф. Стоян Стојанов, *Грамматика на българския книжовен език, Фонетика и морфология*. Трето издание, София.
- СХЈ 1972 *Српскохрватски језик, енциклопедијски лексикон Мозаик знања*, Београд.
- Топоришич 2000 Jože Toporišič, *Slovenska slovnica, Četrta, prenovljena in razširjena izdaja*, Maribor.
- Хрв. грам. 1997 Eugenija Barić — Mijo Lončarić — Dragica Malić — Slavko Pavešić — Mirko Peti — Vesna Zečević — Marija Znika, *Hrvatska gramatika. II. promijenjeno izdanje*, Zagreb.

ISTVÁN NYOMÁRKAY
(Budimpešta)

SRPSKI PREVOD MAĐARSKE GRAMATIKE IMREA SZALAYJA

1. Regulisana i onodobnoj metodici odgovarajuća nastava nemačkog jezika u Austrijskoj monarhiji započeta je krajem 18. veka, za vladavine Marije Terezije. Uveden je u školsku upotrebu udžbenik *Anleitung zur deutschen Sprachlehre* (kasnije: *Verbesserte Anleitung zur deutschen Sprachlehre*, u više izdanja i prevoda), koji je bio preveden na jezike naroda Monarhije. Poznate su mu brojne adaptacije i na latinskom. Izvori spomenute gramatike bila su Gottschedova dela, u prvom redu *Kern der deutschen Sprachkunst*. Prema *Anleitungu* su kasnije redigovane i gramatike na različitim maternjim jezicima naroda Monarhije. (Opširnije o svemu tome usp. Nyomárkay: *A bécsi grammatikák és a közép-kelet európai nyelvtanok 'Bečke grammatike i srednjoevropski jezični udžbenici I*. Magyar Nyelvőr 122/ 1998 / 184-189; za opštu orijentaciju još: Helmut Keipert: *Die „Wiener Anleitung“ in der slavischen Grammatikographie des ausgehenden 18. Jahrhunderts*. ZSIPh 51 / 1991/, 21-59; Vuk Karadžić und Avram Mrazović. *Zu den Quellen der Pismenica serbskoga jezika*. ZSIPh 52 /1992/, 104-127; Panholzer, Johann: *Ignaz Felbigers Methodenbuch... bearbeitet und mit Erläuterungen versehen von Johann Panholzer... Freiburg in Breisgau*. 1892.; I. Nyomárkay: *A bécsi grammatikák és a közép-európai nyelvtanok 'Bečke grammatike i srednjoevropski jezični udžbenici II*. Magyar Nyelvőr 122 /1998/, 451-458; isti III. Magyar Nyelvőr 123 / 1999/, 59-78.)

Na ovu bečku gramatiku su se oslanjali neki mađarski, hrvatski, srpski, slovački i slovenački gramatičari u formiranju okvira jezičkog opisa, u podeli same gramatike, u definicijama i, često, i u primerima. U pogledu školskih gramatika nemačkog jezika za Mađare najznačajnije su sledeće adaptacije *Anleitungu*: *Compendiosa linguae germanicae Grammatica, in usum potissimum Ungarorum, germanice discere volentium excerpta e Grammatica D. Profess. Gottsched. Claudiopoli* (mađ. Kolozsvár, rum. Cluj- Napoca, I. Ny.) 1769 i mađ. prevod A 'Német Nyelvnék Meg-

Tanulására való Könnyű és Helyes Intézet A 'Magyar Nemzeti Iskoláknak Számára'. Budán 1781 'Lako i ispravno sredstvo za učenje nemačkog jezika za mađarske nacionalne škole'. U Budimu 1781), i adaptacija Fr. Ant. Schlögela: *Grammatica germanica... Posonii 1787.*)

2. Uticaj bečke gramatike, njenih adaptacija i prevoda, dakle, dokaziv je u nekim kasnijim školskim udžbenicima. Za opisivanje maternjeg jezika koristi se strani (latinsko-nemački) model. Prema tom modelu je napisana u naslovu spomenuta gramatika: Szalay Imre: *A magyar nyelvtudomány rövid foglalatja* 'Sažetak mađarske gramatike', koja je bila prevedena osim na srpski i na slovenački (vendski, rumunski i nemački (v. Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777–1848. Pulbié par Péter Király, Budapest 1983. Index librorum selectorum in Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777–1848 Impressorum). Za prevod ove mađarske gramatike posebni podstrek je 8. paragraf Zakona iz g. 1830. koji je „zahtevao od svakog sveštenika, javnog činovnika, nastavnika, trgovca, građanina, stanovnika znanje državnog, odosno mađarskog jezika” („amelynek értelmében minden Paptól, köztisztviselőtől, Tanítótól, Kereskedőtől, Polgártól és lakostól a magyar, nyelvnek, a hazai nyelv tudása megkivántatik”) i to uz strogu stavku da od početka 1834. godine niko ne može stupiti u državnu službu bez poznavanja državnog jezika” (és pedig azzal a szoros kitételrel, hogy 1834-ik esztendőtol kezdve senki se nyerhessen közhivatalt aki a hazai nyelvben járatlan”, Bércics J, Előbeszéd 'Predgovor'). Zakonski proširena važnost upotrebe mađarskog jezika je podstakla Jovana Berića (Bércics János), direktora neujedinjenih nacionalnih škola i pisca više dela lepe književnosti na srpskom jeziku (v. Szinnyei J.: *Magyar írók élete és munkái* 'Život i radovi mađarskih pisaca'; Enciklopedija Jugoslavije), da prevedu na srpski Szalayjevu gramatiku i da je opskrb i objašnjenjima neophodnim za Srbe. Srpski prevod je napravljen na osnovi petog „poboljšanog” izdanja mađarskog udžbenika i izdanja u Pešti g. 1833.

3. Gramatika Jovana Berića, *Мађарско-сербска граматика* deli se na tri dela. Prvi deo je sama gramatika, tj. prevod Szalayjevog dela uz objašnjenja, drugi deo čini zbirka zadataka sastavljena od dvadeset i jednog teksta koji potiču iz gramatike Jožefa Martona (Márton József), *Praktische ungarische Spachlehre* (Wien 1810), treći deo je rečnikⁱ (tárocska, zapr. '1 mali rečnik') sastavljen od 4856 odrednica. U Šalajevoj gramatici, pa tako i u Berićevom prevodu, lako je приметljiv uticaj Anleitunga, za koji je karakteristična podela gramatike na pet poglavlja:

- I. Die Rechtsprechung oder Rechtlesung,
- II. Die Tonmessung,
- III. Die Rechtschreibung,

IV. Die Wortforschung oder Wortänderung,

V. Die Wortfügung.

Ova podela, kao što je već rečeno, zasniva se na Gottschedovim gramatikama, nju, u suštini, prate i mađarske gramatike pisane na stranim jezicima (nemačkom i latinskom) sa kraja 18. i početka 19. veka, kao što su gramatike Georga Szallera (Szaller György) (Požun 1793) i gramatika Jánosa Farkaša (Farkas János) koja je izašla u Beču g. 1816, prerađena od Jožefa Martona (Márton József) i Pavla Szlemenicsa (Szlemenics Pál). Ova je podela neposredan uzor za Szalayjevu i, naravno, za Berićevu gramatiku:

I. A helyes kimondásról és írásról Pravilno proiznošenje

II. A szónyomozásról Slovoispytanie (Hudožnoslovie Ethymologia)

III. A szókötesről Slovosloženie (Syntaxis)

Trojna podela sadrži u sebi svih pet delova bečke gramatike.

Ona je karakteristična za najveći broj gramatika, među njima za Lanosovićeve „slavonsku” (*Anleitung zur slavonischen Sprachlehre*; Wien 1795). Da bi se pokazao spomenuti strani uzor i u grupisanju i određivanju vrsta reči, prikazaću definiciju člana (artikla). Član uzrokuje probleme za adaptacije jer njega nema u latinskom, strogo određenu funkciju ima u nemačkom, ne postoji u srpskom i hrvatskom, niti u mađarskom. Osim toga, u mađarskom nema ni gramatičkog roda. Lanosović jednostavno izostavlja član iz inače tradicionalne podele vrsta reči. Szalay ga zadržava i određuje njegovu funkciju u prikazivanju i određivanju. Prikaz, odnosno interpretacija člana pruža sledeću sliku:

<i>Compendiosa</i>	<i>Verb. Anleitung</i>	<i>Schlögel</i>	<i>Gram. iz 1781</i>
Das Geschlechtswort ist ein abänderliches Theil Der Rede, welcher den nenn wörtern vorgesetzt, und mit ihnen abgeändert wird. Es zeigt zugleich aber auch an, wessen Geschlechtes ein Nennwort sei	Articulus est duplex: Unus quo utimur, cum de re indefinite loquimur ... Alter, quo utimur, dum rem quasi indigitamus	Articulus est declinabilis pars orationis quae nominibus praeponitur cum illis declinatur, simul quae indicat cujus generis nome ist.	A német jegyző szó az a változható része a beszédnek melly a Nevek eleibe tetődik és azokkal együtt másoltatik. De egyszersmind a Nevezetnek nemét is kijelenti

Szalay

A névmutató olyan szó, a beszédben, melly a főnév eleibe tétetvé, azt mintegy megmutatja, s kijelenti, p.o. add ide a pálczámat

Szaller Gy.

Die Ungarn haben zwei Geschlechtswoerter: das be stimte azder d.d. und unbestimmte egy eine, ein ein.

Bérics

Častica je takova rečь koja se pred imenemь suščestvitelnimь polaže, i koja ono isto ime pokazuje i izvēstno ga opredēljava: n.p. add ide a pálczámat.. ona u mađarskomь jazyku nikakav rodь ne označava.

Farkas J.

In der deutschen Sprache zeigt der Artikel auch das geschlecht an diese Eigenschaft besitzt der ungarische Artikel nicht, weil im Ungarischen die Hauptwoerter kein Geschlecht haben.

A Bečka gramatika govori o dvojakoј funkciji člana: prva je morfološka, tj. njegovo morfološko ponašanje, menjanje zajedno s imenicom: druga je semantička, tj. upućivanje na gramatički rod. Tom definicijom slaže se Schlögelova i naravno, mađarski prevod Verb. Anleitunga. Latin-ska adaptacija, valjda s obzirom na to što je napravljena za Mađare, funkciju ukazivanja na gramatički rod uopšte i ne spominje. Interesantno je da Szalay zadržava tu vrstu reči, stvarajući mađarski izraz *névmutató* 'ukazatelj na ime'. Formalno se to uklapa u nemački sistem, ali je funkcija „ukazatelja” samo ukazivanje, određivanje.

Bérics koristi termin častica i odmah dodaje, sigurno za one o kojima pretpostavlja da poznaju nemačke gramatike, da u mađarskom častica „nikakav rod ne označava”. Istu primedbu nalazimo i u prerađenoј verziji Farkašove gramatike, dok Gy. Szaller, iako govori rečima za označavanje roda (Geschlechtswörter) o toј funkciji ne kaže ništa, govori samo o njihovoj ulozi u označavanju određenosti.

Navedenim kratkim primerima hteo sam tek ukazati na polaznu tvrdnju, na to, naime, da su nemački jezični udžbenici uticali na gramatografiju naroda nekadašnje Monarhije i na to kako je težak zadatak gramatičarima da se oslobode onih delova klasične tradicije koji se ne slažu sa vlastitim jezikom, tj. da razviju svoj model i svoj metajezik za opisivanje maternjeg jezika. Gramatike se mogu istraživati, prirodno, i s drugih gledišta, npr. s gledišta terminologije, ali je ipak poučnije posmatrati međusobne uticaje u koncepciji prema kojoj se prezentiraju jezične pojave. Ne smemo zaboraviti ni to da su ova dela naučne gramatike već napisana sa izrazito praktičnim ciljem.

ЂОРЂЕ ОТАШЕВИЋ
(Београд)

ПРЕФИКС *НЕ-* СА ЗНАЧЕЊЕМ ИСКЉУЧИВАЊА

Последњих година све је више придева и прилога у којима префикс¹ *не-* има значење искључивања, „противстављања“², а не супротности³. Ови тзв. „терминолошки антоними“ се „у условима савременог развоја мисли и појачане условности у изражавању, могу јављати у свим језицима када то смисао изискује, без обзира на норме у језику“⁴. Као илустрацију О. Ристић наводи примере Л. Максимова, преведене на српски језик: „равнокраки и неравнокраки (троугао), инструментално и неинструментално (посматрање), кристалне и некристалне (врсте)“⁵. У постојећим описним речницима овакви придеви и прилози су ретки⁶, али се у стручним текстовима (чак и онима намењеним ширем кругу читалаца) јављају често.

Ни рад са *не-PostScript* штампачима није подржан. Овде је *PageMaker* нашао своју шансу. Он, наиме, ради са PCL компатибилним и ink-jet штампачима (Време компјутера 32:24); Омиљена тема компјутерских часописа су *не-Интел-ови* микропроцесори као што су DEC Alfa, PowerPC и R4000 MIPS породица. (Савршени PC II. Специјални

¹ Е. Фекете говори о префиксоиду *не-* (Фекете 1994).

² Овај термин, који је употребила О. Ристић у свом раду о проблемима негације у српскохрватском језику (Ристић 1961-1962:121), „посрбљени“ је облик руског термина *противопоставление*.

³ Уп. са значењима „именичких и придевских сложеница с одричном речцом *не-*“ наведеним у Драгићевић 1996:33-34.

⁴ ц. Ристић 1961-1962:120.

⁵ ц. Ристић 1961-1962:120-121.

⁶ У РМС се налазе придеви *несловенски* и *нехрвајски*. По мишљењу Р. Стијовић ови придеви имају значење одсуства особине основног облика (Стијовић 1983:125). Због тога у РМС она није нашла ниједан придев са значењем искључивања, „јер су они, свакако, специфичност разних терминологија“ (ц. Стијовић 1983:126).

додатак часописа „Рачунари“, септембар 1994:8); **Некрystalни** нитридуљеник, који је супстанца плаво-сиве боје, лако је добити у лабораторији (...). Нитридтитан и **некрystalни** нитридуљеник су веома тврде супстанце (НИН 2349, 61).

Ови придеви (прилози су знатно ређи) имају више специфичних карактеристика. Са основним придевима образују парове противречних појмова и не могу бити у функцији антонима речи од којих су постали. Њима се „искључује“ особина исказана основним придевом. *Нейосџскриџџи шџамџачи* су сви штампачи осим *џосџскриџџи шџамџача*. Основни придев и придевска сложеница са префиксом *не-* (А + неА) покривају цео обим надређеног појма. Или, исказано терминима Цона Лајонза, хипоними *џосџскриџџи шџамџач* и *неџосџскриџџи шџамџач* покривају цео обим хиперонима *шџамџач*. Из овога произилази да негативне придевске сложенице овог типа не дају јасну „квалитативну оцену“ предмета и појава. Они више казују шта нешто није, него какво јесте. Д. Бошков говори о контрадикторним појмовима који чине два координирана појма „од којих један представља негацију специфичне ознаке другог, а оба заједно исцрпљују цео обим појма који им је надређен“⁷.

У овом раду у овај тип придевских и прилошких сложеница са префиксом *не-* биће убројане и веома бројне речи (настале у новије време) код којих основни придев са суфиксом *-ски* означава неку националност или географски појам, иако их други лингвисти међу примерима који илуструју значење ових речи не наводе⁸.

Гласан у иступањима (...) и против других **несрпских** нација (Тишма А.: Употреба човека. Београд, 1976, 196); Јесу ли Бевца болеле туђе (**несловеначке**) ране? (Свет 216, 13); Удружење књижевника (...) осуђује акте дискриминације према припадницима **неалбанске** националности на Косову. (НИН 1803, 31).

Значење искључивања налазимо и у многим другим придевима:

Стандардни примери променљивости опажаја (...) показују да су било веридични било **не-веридични** опажаји каузално зависни од самог чулног опажања (Павковић А.: Разлози за сумњу. Београд, 1988, 16); Такав се одговор заснива на уверењу да **не-философска** становишта, као што је опажајни реализам, не траже никаква општа оправдања. (И., 57).

⁷ ц. Бошков 1981:65.

⁸ Ристић 1961–1962.

Ово значење јавља се и код одређених именица са префиксом *не-* иако знатно ређе него код придева. Ове именице, без префикса *не-*, најчешће значе националност или професију.

нејеврејка, ф. — Као да би ... хтела да искупи грехе свог сина и унучади, обешчашћених (...) крвљу снахе нејеврејке (Употреба човека, 34).

нерус, м. — Са тела света резано је све што су чувашке очи тог не-Руса виделе као труло, зло, или назадно (Селић М.: Изгон. Београд, 1991, 289).

несрбин, м. — Док се оно неговало братство и јединство, бити несрбин у Београду није значило ништа посебно (Бојичић Р.: Приче из политике. Београд, 1993, 51); Тако су становници ове старе српске државе, административном наредбом, доведени пред свршен чин да се, први пут у својој историји, декларишу — несрбима (Драшковић В.: Коекуде Србију. Београд, 1989, 33); Сигурно је најтеже бити онај Србин који је Србин само по томе што стрепи од несрбина (Оцић Ђ.: И Срби су Црногорци. Београд, 1989, 132).

несрпкиња, ф. — Ожењен /је/ несрпкињом, па, деца нису Срби (И Срби су Црногорци, 131–132).

нејеврејин, м. — Преношење јеврејског текстовног и културног наслеђа у облик употребљив за Не-јевреје (Џејмсон Ф.: Политичко несвесно. Београд, 1984, 31); У свим речницима и енциклопедијама *аријевац* се дефинише као „припадник индоевропске групе народа“ и подсећа се да су тај термин употребљавали нацисти и антисемити, првенствено у значењу „нејеврејин“ (НИН 2268, 44).

неенолог, м. — Када опет будем писао о „грашевину“, направити упоредни тест, једног нестручњака и неенолога, о винима која волим (НИН 2096, 45).

нефилолог, м. — Основна подела структуре нашег чланства је (...) по специјалностима, ако се ради о зналцу језика нефилологу (Преводилац 89/3, 95).

неинжењер, м. — Тај количински апатрид има само количинске захтеве. Он је инжињеризиран. Архитект, првенствено не-инжењер, није у стању да се бави таквим изродом роботике (Кара-Пешић Ж.: Дораста за браву. Београд, 1986, 21).

некњижевник, м. — Само слуша то што ће му овај некњижевник испричати од речи до речи. Ниједан књижевник није у стању да исприча неке неку ствар коју је видео (Ћосић Б.: Интервју на Циришком језеру. Београд, 1988, 15); Ја не знам шта би један некњижевник могао исповедити једној жени која пред њим као некњижевни-

ком стоји и чека да јој он нешто каже (Интервју на Циришком језеру, 44-45).

не-радник /н.з./, м. — Колико ли је тих радника наспрам осталих, не-радника, неће они да виде (Изгон, 392).

Остала значења другог дела ових сложеница су ретка.

некатолик, м. — Фердинанду I је саветовао да ратом поспеши покрштавање некатолика (Чавошки К.: О непријатељу. Београд, 1989, 35).

немуслиман, м. — Мост су чували посебни измећари. Кефари. Немуслимати, чували су га и поправљали (Павловски Б.: Совини суседи. Београд, 1988, 11).

Има мишљења да су неке од ових именица нерегуларне (*некошаркаш*, *нелекар*, *несрбин*) те да их у речнике не треба уносити⁹. Уврштавање оваквих именица у *Речник нових и незабележених речи*¹⁰ не значи да сматрам да њих треба укључивати у описне речнике српског језика.

Именице са значењем искључивања заједно са својим ненегираним хипонимима (енолог : неенолог), исто као и придеви, покривају цео обим надређеног хиперонима, али је овде, за разлику од придева, његово одређивање често компликованије што може довести до потешкоћа при дефинисању значења ових именица.

Статус придева и именица код којих префикс *не-* има значење искључивања у стандардном српском језику зависиће од њихове бројности и фреквенције.

ЛИТЕРАТУРА

- Бошков 1981 Бошков Дана: Придевска негација префиксима (не-, а-, дис-, без-). *Наш језик*, XXV, 1-2, 63-67.
- Драгићевић 1996 Драгићевић Рајна: О правим именичким и придевским антоницима. *Јужнословенски филолог*, LII, 25-39.
- Ристић 1961-1962 Ристић Олга: Функција префикса не у неким именичким и придевским композитама. *Јужнословенски филолог*, XXV, 385-393.
- СТИЈОВИЋ 1983 Стијовић Рада: Префиксација придева у српскохрватском књижевном језику. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, XXVI, 1, 99-130.
- Фекете 1994 Фекете Егон: Апелативи с негацијом као лексикографске одреднице. *Јужнословенски филолог*, L, 129-137.

⁹ В. Фекете 1994:135-137.

¹⁰ Ђорђе Оташевић: *Речник нових и незабележених речи*. Енигматски савез Србије, Београд, 1999.

ЗВЕЗДАНА ПАВЛОВИЋ
(Београд)

ПОВОДОМ НЕКИХ ИШЧЕЗЛИХ ТОПОНИМА

Своме уваженом професору Павлу Ивићу

У раду се ојконими *Сейина* и *Доња Сейина*, ишчезли у XVI в., етимолошки ослањају на филолексему *сей* и стари корен **sēi-* 'везати', а *Сийина* и хидроним *Сийница* за филолексеме *сий*, *сийина* и фонолошку варијанту истога корена **si-*. Новонастала села на тој локацији *Солачка Сена* и *Обличка Сена* нису преименоваће старих насеља, то су нови ојконими али именовани већ постојећим микротопонимом из тог окружења — *Сена*, ретким онимом на нашим просторима, који је израстао из претходног хидронимског слоја.

У области која се зове Иногоште (налази се нешто северније од Врања) постојала су некада два села: *Сейина* и *Доња Сейина*. О њима знамо јер се помињу у пописима с краја XV века: „У попису војнука из краја XV века спомиње се *Доња Сейина* и *Сейина*, која су свакако доцнија села под именом *Сена*.“¹ О овим ојконимима немамо више података. Са истом основом *Сей-* познат је један микротопоним — *Сейак* „топографски назив у Србији у смедеревском округу“ (РЈА).

Лексема *сейина* се употребљава у функцији фитонима и за њу се каже да је „дуга трава од које пастирице ките плету, а пастири кочије праве“ (Пригорје, Хрватска, РЈА). У Симоновићевом речнику² нема филолексеме *сейина* али се налази *сей* и *сейинец* за биљку *Juncus* из фамилије *Juncaceae*. Аутор изводи име биљке из лат. *jungere* 'везати, свезати' јер се ова биљка употребљава у плетарству. Набројани су остали синоними који се разликују фонетски и структурално од поменутих, а то су: *сий*, *сийа* (као име различитим подврстама), *сийак*, *сийина*, *сийинец*, са квалификативима: лисната, гроњата, трава-

¹ А. Стојановски, 1985, *Врањски кадилук у XVI веку*, Врање, стр. 166. Према подацима из Тапу дефтера № 21, 5, 11.

² Д. Симоновић, 1959, *Бошњачки речник*, Београд.

та, гола, чађава и др., и лексички синоними као што су: *шаша*, *вежљика*, *шевар* и други за овај рад ирелевантни.

Лексему *сеи* Скок³ изводи из *сѣи* 'мрежа, замка' и сматра је превојем лексеме *сиѣи* јер су обе изведене из ие. корена **sēi-*, **sai-*, **sī-*, **sī-* 'везати ремен, конопац'.

У ојкониму *Сеѣина* запажа се ономастичка вишеслојност. Фитоним *сеѣина* је преко микротопонимске функције наставио да егзистира као ојконим до XVI века.

Мајер⁴ наводи илирски топоним *Setuia* и трачки топоним *Seti-dava* из **sei*, према летонском *sēta* 'Zaun, Bauernhof и *Siētava* 'tiefe Stelle in Fluss'. Дуриданов⁵ расправља о старом, ишчезлом имену реке *Сѣара река* или *Вошѣарна* (из слива Вардара), које је гласило **Setina* и при томе, не наводећи Мајера, приклања се другом значењу које је дао Мајер, а које смо ми навели: „Der Name gehört m. e. zur Wurzel idg. **sē/i-* : **sī-* in lit. *siet-uvà* 'tiefe Stelle im Fluss, Einsenkung, Vertiefung, Grube'...“⁶

У *Водним именима* Безлаја забележен је хидроним *Сеѣник*. Безлај га доводи у везу са: „**sētъ* 'Netz, Schlinge' poleg *sitъ* (m.), slov. *sīt*, *sīta* ... ni mi pa mogoče pri drugih slovanih najti imen z -e- prevojno stopnjo. Sbh. *sjet*, *sit*, *sjetka*, *setka*, *setina* ... brez zanesljivih toponimičnih primerov.“⁷ Та топонимска карика која је Безлају недостајала су стари српски ојконими *Сеѣина* и *Доња Сеѣина*. Они се наслањају на помињане лексичке примере са превојним вокалом -e-.

Након изнетих ставова Мајера, Дуриданова, Скока и Безлаја, сматрамо да је сасвим прихватљиво етимолошко решење за топониме *Сеѣина* и *Доња Сеѣина* њихово довођење у везу са фитонимском лексемом *сеѣина* или *сиѣина* (juncus) и хидронимима **Сеѣина* и *Сеѣник*, а то значи да су изведени из ие. корена **sēi-/sī-* 'везати уже, ремен и сл.'

До сада је било речи о ретким топонимима и ретким лексемама које садрже корен *сеи-*, превојни ступањ са вокалом -e-. Насупрот њима лексеме са превојем -и су много познатије, а самим тим у употре-

³ P. Skok, 1973, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika III*, Zagreb, под *set*, стр. 227 и *sita*, стр. 245/246.

⁴ A. Mayer, 1959, *Die Sprache der alten Illyrier, Band II*, Wien, 105.

⁵ I. Duridanov, 1975, *Die Hydronymie des Vardarsystems als Geschichtsquelle*, Wien, 240.

⁶ Дуриданов овом приликом, тражећи могућну етимологију за хидроним *Сеѣина*, не помиње Мајеров речник.

⁷ F. Bezljaj, 1961, *Slovenska vodna imena II*, Ljubljana, стр. 183.

би има и много више онима по њима насталим. О њима је писано, они су јасни али ћемо рећи овом приликом и о њима нешто.

сиџ, *juncus* „Одржала се у сјеверним крајевима, гдје долази и као топоним“ (Загорје, РЈА). Фитонимска лексема која се јавља и као фитотопоним.

сиџа, варијанта фитонима *сиџ* која даје неколико хидронима: око Требишнице, у Загори, на Пељешцу, где је и микротопоним, а и ороним у Срему у Фрушкој гори (РЈА).

сиџина је исто што и *сиџ*, *сиџа*, *сиџак*, једна од варијанти фитонима. Суфиксом *-ина* изведена је нова фитонимска лексема која је ослоњена на првобитну *сиџ*. Суфикс није унео ново значење, не осећа се ни аугментативно, ни пејоративно, а ни колективно обележје. У новој функцији када фитоним *сиџина* преузима улогу микротопонима и настаје *Сиџина* ово *-ина* добија ново значење истицања одређеног земљишта, места и одговора суфиксу за место *-ишџе*. То је потврђено у дефиницији у РЈА када се код *сиџина* а) каже „*сиџишџе*, мјесто гдје расту *сиџе* или *сиџи*“. У овом примеру *сиџина* је још у апелативској фази 'било које место где расте *сиџа* је *сиџина*', а та фаза претходи настанку микротопонима *Сиџина* „*Сиџина* ... топографски назив ... ливада у Грачаници код Мославине ...“ (РЈА). Исту функцију одређивања места има суфикс *-ина* и у ојкониму *Сеџина* и *Доња Сеџина*. Суфиксом *-ишџе* означено је свако оно место на коме расте *сиџа*. Тако је добијен ономастички апелатив *сиџишџе*, који је омогућио настанак ојконима *Сиџишџе* (Фојница, РЈА).

Сиџино је бара код Отока у Славонији. Оним најбоље семантички осликава спој биљка — мочварно место које тој биљци погодује.

Сиџница је наш хидроним, десна притока Ибра. Две истоимене реке налазе се у сливу Саве.⁸ Онимима *Сиџина*, *Сиџино*, *Сиџница* и другима код нас и у околним областима одговарају бројни топоними

⁸ E. Dickenmann, 1939–1941, *Studien zur Hydronymie des Savesystems II*, Budapest, 106/107. Поводом потока *Сиџан*, уз који помиње и хирониме *Сиџница* (три пута), *Сиџник*, *Сиџњак*, Дикенман не одбацује могућност везе са српскохрватским *сиџан*, *-џна* 'klein'. Анализа детерминаната које карактеришу ониме (као што су *велики*, *голем*, *вели* : *мали*; *дуги* : *крајак*, *куси*; *горњи* : *доњи* и сл.) показује одсуство придева *сиџан* и *круџан* у тој служби. Зашто је то тако? Сваки од тих квалификатива истиче као особину онима одређену димензију — дужину, ширину, висину. У случају *велики*, *голем*, *мали* истичу се све три димензије. То су фреквентни придеви у говору уопште, а самим тим и у улози квалификатива. Придев *круџан* се употребљава као делимичан синоним придеву *голем*, *велики*, са осећањем нешто потенцираних димензија, док се *сиџан* односи на нешто што је још више умањених димензија од *мали*. Тешко је приликом упоређивања објеката у природи дефинисати неки од њих као *сиџан* и *круџан*. Они нису нашли примену у процесу формирања квалификатива, као

и хидроними у Пољској (*Sitno, Sitna, Sitnica, Sitowka*), Чешкој (*Sytín, Sytno, Sytové, Sytová*).⁹

Констатовано је да сплет фитонима, фитоапелатива и онима: *сеї̄, сеї̄а, сеї̄инец, Сеї̄ак, Сеї̄ина* (ојконими и хидроними), *Сеї̄ник*, етимолошки одговара сплету фитонима, фитоапелатива и онима: *сиї̄, сиї̄а, сиї̄ак, сиї̄ина, сиї̄инец, Сиї̄ина, Сиї̄ино, Сиї̄ница* и др.; да су изведени из корена који је дао два превоја **sēi-* и **sī-*, те отуда у једнима вокал *-e-* у корену, а у другима *-и-*.

Треба истаћи да су се фитолексеми са *-e-* само понегде задржале до данашњих дана. Код нас се зна за микротопоним *Сеї̄ак* а у Словенији за хидроним *Сеї̄ник*. То казује да су на овим јужнословенским просторима употребљаване лексеми, и од њих формирани оними, са обема фонетским варијантама али да су током времена ишчезли примери са вокалом *-e-*. Њихов значај је у томе што представљају далеку везу са балтичком језичком групом, за коју су карактеристичне варијанте са вокалом *-e*.¹⁰

На локалитетима на којима су се до XVI века налазила села *Сеї̄ина* и *Доња Сеї̄ина* никла су нова насеља *Солачка Сена* и *Обличка Сена*. Њихов настанак се везује за XVIII век, што значи да није реч о континуитету и преименовању већ о новонасталим ојконимима. С обзиром на време и терен на коме су формирана села очекивали бисмо нама блиске словенске ојкониме. Суочавамо се са непознатом лексемом *Сена* као другим чланом у ојконимским синтагмама. Он је доминантан у синтагмама; детерминанте *Солачка* и *Обличка* имају улогу при одређивању положаја, наглашавају одредишта свакога од њих на тој, географски блиској, територији. На том истом терену се налази једна речица, десна притока Ветернице, чије је име сродно ониму *Сена*, оно је чак дериват тог облика и гласи *Сенска река* или у скраћеном именичком облику *Сенка*.¹¹ Писаних података нема, што отежава анализу, али се може сматрати да је на том терену постојао оним *Сена* вероватно као примарно име воденог тока, па и земљишта око њега, те је по њему извршено именовање села. Данашње име речице је преимено-

елемента онима, и именичких облика онима, немајући могућност да чулима прихватљиво, визуелно прихватљиво, детерминишу објекат.

⁹ F. Miklosich, 1927, *Die bildung der Slavischen Personen und Ortsnamen*, Heidelberg, 314; E. Rz. Feleszko, J. Duma, 1977, *Nazwy rzeczne pomorza między dolną Wisłą a dolną Odrą*, Wrocław ..., 108.

¹⁰ Говорећи о онимима са кореном *Сиї̄-* Скок каже „S ... drugim prijevajem nalazi se u baltičkoj grupi: lit. *siėti*, lot. *siet* 'vezati', lit. *siėtas, saĩtas* 'neibe', *pasaĩtas* 'koprac', lot. *sėta* 'ograda, Bauernhof', sanskr. *sētu-* 'neibe'..." (op. cit. 3).

¹¹ М. Златановић, 1974, *Топоними Пољанице*, ППЈ 10, Нови Сад.

вање обављено према топониму, за који мислимо да је постојао, уз присвојни суфикс *-ски*. Зашто сматрамо да је примаран оним име реке? У нашој земљи не сусрећемо одговарајуће ониме. Широм Европе сачувани су многи хидроними са кореном *Сен-/Сан-*. *Sena* је Умбријска река, притока Јадрана, са предримским топонимом *Sena gallica*, за који Скок¹² каже да би могао бити келтски или етрурски. *Senona* је притока канала Ламанш. Пољски хидроними са вокалом *-а* су: *San*, *Sanak*, *Sanica*, *Sanka*; притока Уне је *Сана*; у Швајцарској *Sanne* и др. Њихову етимологију је уверљиво решио Ј. Розвадовски.¹³ Имајући у виду да су то имена река, а да међу њима има и планинских, брзих и равничарских токова, објашњење је требало да буде свеобухватно, да се односи на све њих. Хидронимски апелатив је прихватљиво решење када се говори о водама и њиховом имену. Тако Розвадовски сматра да су ови хидроними повезани са базом **snāi*, обликом **senāi*, ст. инд. *snāti* 'капати', из које су развијене варијанте *son-/sēn-/sōn-/san-*.

Из наших ојконима *Солачка Сена* и *Обличка Сена* именички члан *Сена* може се сматрати носиоцем именовања (квалитативи само прецизирају, одређују). То значи да је у суштини ојконом *Сена* у оба случаја. Њима одговара по структури још један ојконом *Сена*, који се налази на десној обали Пека, у планинском крају источне Србије.¹⁴ Исту основу има ојконом *Сенаја*¹⁵, који је у сливу Раље код Малог Пожаревца. Он је изведен од *Сена* старим прасловенским суфиксом који се може наћи само у јужнословенским језицима (*Мезграја*). Сам оним који је у основи и редак а стар суфикс говоре у прилог старине облика *Сенаја*. Као закључак можемо рећи да ојконом *Солачка Сена* и *Обличка Сена*, иако су формиран у XVIII веку, не носе карактеристике новијег времена, они садрже стари оним *Сена*, који је морао да постоји у тим крајевима као топоним именован хидроапелативом, па је у новим околностима активан и постао саставни део новонасталих ојконима.

Ови етимолошки блиски хидроними *Sen-/San-* расути су по земљама Европе, где је доминантну улогу имао келтски елемент. То се у овим случајевима не може пренебрегнути. Вероватно се њима може приписати улога посредника у њиховом очувању.¹⁶

¹² П. Скок, ор. cit. 3, под *Сењ*, стр. 222.

¹³ J. Rozwadowski, 1948, *Studia nad nazwami wód slowians'kich*, Kraków, 189–195.

¹⁴ *Географски атлас Југославије*, 1961, Загреб, карта 20, А 2.

¹⁵ *Географски атлас Југославије*, 1961, Загреб, карта 19, А 2.

¹⁶ Говорећи о илирским и келтским елементима, М. Павловић каже: „*Сана*, *Сара*, *Усора* биће релативни Келтима унети елементи“. (*Onomastica Illyrica*, OJ I, Ljubljana 1969, стр. 32).

Нешто још о квалитативима ових двочланих ојконима.

Квалитатив *Обличка* је настао према орониму *Облик* (1310 m). Њиме се наглашава положај који има село *Сена* у односу на ороним и диференцира ово село од суседног, истоименог — *Солачка Сена*.

Поводом придева *џбао* Скок каже да лексема *облик* са тим извођењем „на *-ик* (постоји) само у топономастици *Облик*. Међу апелативима није потврђена ова изведеница због хомонимије са *лик-облик* ...“¹⁷ М. Павловић сматра да је „назив планине из околине Враћа првобитно био *Aballo* — дат од стране келтске групе ... У процесу симбиозе са Србима, такав ороним у билингвистичкој фази, замењен је српском формом, али са келтском ономастичком вредношћу“.¹⁸

Како се у различитим крајевима Србије налази још узвишења са именом *Облик*, не може се очекивати да се процес прилагођавања и србизације келтске лексеме независно одвијао на више места на различитим територијама, и не бисмо ту тражили објашњење.

Ороними *Облик* налазе се:

1. код места Лепосавићи под Копаоником;¹⁹
2. код места Солотуша близу планине Таре;²⁰
3. код места Стубла, северно од Лесковца;²¹
4. код места Островица, Сићевачка клисура.²²

Нашем орониму *Облик* по начину извођења суфиксом *-ик* одговара ороним *Ошћрик*:

1. код места Пчелице, околина Јагодине;²³
2. код места Округлица, околина Власинског језера;²⁴

и новија форма *Ошћрик*:

1. у сливу реке Бистрице десне притоке Лима;²⁵

¹⁷ Р. Скок, 1972, *Етимолошки рјечник хрватскога или српскога језика II*, Загреб (под *обао*, стр. 535).

¹⁸ М. Павловић, 1972, *Миксоглогичке микроанализе и бланканистичка ономастичка*, Београд, ЈФ ХХИХ/1–2, 36.

¹⁹ Ј. Мишковић, 1880, *Хидрографија независне кнежевине Србије*, Београд, стр. 29.

²⁰ Љ. Павловић, 1930, *Соколска нахија*, СЕЗБ 46, Београд, стр. 381.

²¹ Ј. Мишковић, 1880, *op. cit.*, стр. 49.

²² *Географски атлас Југославије*, *op. cit.*, карта 29, Б 1.

²³ Ј. Мишковић, 1885, *Топографски речник Јагодинског округа*, ГлСУД 61, Београд, стр. 141.

²⁴ *Географски атлас Југославије*, *op. cit.*, карта 34, А 1.

²⁵ Ј. Мишковић, 1880, *op. cit.*, стр. 122.

2. код места Словце, слив Колубаре, налази се ороним *Ошџриковац*;²⁶

3. у Сокобањској котлини је исто тако ороним *Ошџриковац*.²⁷

Сва три типа оронима: *Облик*, *Ошџрик* и *Ошџрик* су елиптичне форме. Настали су од придева мушког рода који су међу собом опозитни, супротног значења, *обао* и *ошџар*, *ошџар* и неког апелатива (*дел*, *камен*, *врх* и сл.) из синтагми као што су:

Обли дел (Сокобањска котлина), *Обли вис* (место Шарбановци, Заглавак), *Обли камен* (место Трговиште, Заглавак), и

Ошџри вр (место Градац, слив Ибра), *Ошџри вр* (место Ореовац, слив Нишаве), *Ошџри вр* (место Стењевац, слив Ресаве), *Ошџри вр* (планина Тресибаба, Књажевац), *Ошџри камен* (место Горњи Старац, Пчиња).²⁸

Изнети ономастички материјал казује да је *Облик* настао из одређене придевске форме *обли*, коју као квалификатив има више оронимских синтагми у Србији, и, што је важно, семантички се не може довести у везу са *лик* пошто *лик* не налази примену у оронимији.

Одредби *Солачка* из ојконима *Солачка Сена* по структури одговара ојконим *Солач*, који се налази на јужним обронцима Чемерне планине у сливу Студенице. Мушко име *Солак* забележено је у Сремским Карловцима у XVII веку (РЈА), и као „стариначко презиме у селу Смилковићу врањског округа у Србији“.²⁹ У блиском селу Студена део земље има назив *Солакова долина*.³⁰

²⁶ Љ. Павловић, 1907, *Колубара и Подгорина*, СЕЗБ 8, Београд, стр. 942.

²⁷ Б. Дакић, 1967, *Сокобањска котлина*, Географски институт, Посебна издања књ. 19, стр. 5.

²⁸ Примери из мог материјала припремљеног за студије о оронимима Србије.

²⁹ Р. Николић, 1905, *Пољаница и Клисура*, СЕЗБ 6, Београд, стр. 112.

³⁰ Р. Николић, 1905, *op. cit.*, стр. 82.

СЛОБОДАН ПАВЛОВИЋ
(Нови Сад)

ПЕРФОРМАТИВИ У СТАРОСРПСКОЈ ПРАВНОЕКОНОМСКОЈ ПИСМЕНОСТИ

У српским средњовековним правноекономским списима јављају се три типа перформативних конструкција: 1. перформативни глаголи, 2. перифрастични изрази *ДАВАТИ ВЪРЪ*, *ДАВАТИ ВЪДЪТИ* / *ВЪ (НА) (С)ВЪДЪНИИ*, *ДАВАТИ (8)ЗНАТИ* / *8 ЗНАНИЕ*, *ДАВАТИ МИЛОСТЬ* и 3. аналитички императивни изрази од глагола *ВЪДЪТИ*, *(8)ЗНАТИ*. Ове конструкције формирају својеврстан комуникацијски круг у којем сваки спис има статус реплике једног продуженог писаног дијалога.

1. Термином старосрпска правноекономска писменост обухвата се мноштво (преко 1.000) разноликих, мање-више текстолошки затворених,¹ епистоларних форми, међусобно повезаних правноекономским садржајем као заједничким именитељем². Ови списи у науци су познати као *повеље* и *писма*, при чему се под повељом подразумева „јавна исправа којом владалац додељује физичким или правним лицима поседе, права, повластице” [Pravni leksikon 1970: 827], а под писмима „краћи састави пословне садржине, често у ствари међудржав-

¹ Познато је дипломатичко декомпоновање формалне структуре повеља на три дела: (1) *протокол*, (2) *шексѝ* и (3) *есхатокол* [Соловјев / Мошин 1936: LXVII]. Са комуникацијског становишта, пак, протокол представља уводни „сигнал који усмерава комуникацију, који припрема реципијента на одређене комуникацијске облике“, док је есхатокол, завршна формулација којом се закључују „очекивања реципијента назначена почетком текста“ [Glovacki-Bernardi 1989:55]. Протоколом и есхатоколом се, дакле, уоквирује диспозиција као централни део текста. Полазећи од дипломатичких решења Ј. Деже нуди само другачије, текстуалној лингвистици прилагођене термине – *прешексѝус*, *шексѝус*, *ѝосѝшексѝус* [1977: 189-191].

² С обзиром на садржај старосрпских повеља и писама који су увек негде на граници између правних и економских списа (нпр. повеља којом се дарују одређене повластице дубровачким трговцима може се третирати као правни акт, али, са друге стране, добија и статус пословног акта пошто се њом регулише проток робе) чини се различитим говорити о правноекономском жанру, мада Н. И. Толстој као посебне жанрове старосрпске писмености помиње световноправну и пословну писменост [1998: 206].

не дипломатске ноте“ [Ивић 1994: 623]. Већ сама чињеница да се део ове писмености идентификује именицом *йовеља*³ изведеном од перформативног глагола, као једног од основних параметара илокуције говорног чина, мотивише сагледавање статуса овог типа глагола у тој писмености.⁴ Намеће се, дакле, питање да ли неки од ових списа, који се овде третирају као забележени говорни чиновни,⁵ могу бити денотирани поствербалом неког другог у тексту заступљеног перформатива – може ли се, дакле, говорити о молби ако је у тексту доминантан перформативни глагол *молити*, или о захвалници ако је доминантан глагол *захвалити* итд. Треба при том имати на уму да централни део правноекономског списка (текст / текстус) може представљати један говорни чин, али и скуп говорних чиновних концентрисаних око једног доминантног који као макро говорни чин [Dijk 1977: 238] даје обележје читавом спису.⁶ Но без обзира на то да ли се ради о доминантном или пратећем говорном чину његова структура би се схематски могла представити на следећи начин:

говорни чин → {[перформатив] + [пропозитивни садржај сводљив на макропропозицију]}

Говорни чин је обично конституисан као проста пропозиција (којом се изражава пре свега илокуцијски садржај) са нултим перформативом. Илокуцијску снагу, практично интенцију адресанта, адресат тражи пре свега – а у писаној комуникацији и једино – у пропозицији: *Ѡ владѣщаго дѣрвоч'кога кнеза и все ѡпкине жѣпанѣ радосавѣ и любиши позаравлѣниѣ · Ѧ пиѣниѣ ваше примисмо и разѣмѣсмо ·* [1398, №412].⁷ Ређи су случајеви када се говорни чин своди на перформа-

³ Термин *йовеља* представља поствербал перформативног глагола * *роуѣѣцати* ‘наређивати, заповедати’, што је заправо превод грчког *πρόσταγμα* (такође поствербал од *πρόστασσω* ‘наређујем’).

⁴ Према Остину „термин ‘перформатив’ [...] је разуме се деривиран из глагола ‘perform’ [‘извести’ / ‘изводити’], који је уобичајен уз именицу ‘action’ [‘радња’]: он упућује на то да се изрицањем исказа изводи нека радња, дакле не мисли се просто на казивање нечег“ [1994: 16]. У вези са тим, перформативни глагол у „првом лицу презенту у индикативу актива“, нпр. *молимъ* представља „класичан пример перформатива“ [1994: 67].

⁵ Ако се пође од мишљења да „говорити неки језик значи извршавати говорне чиновне“ [Serl 1991: 60], могао би се извести став да и писати неким језиком значи писати говорне чиновне.

⁶ Захтев као доминантан говорни чин чија је илокуцијска снага представљена најчешће перформативним глаголом *молити* уводи се, готово по правилу, говорним чином протеста који је обично организован као декларативни говорни чин али је из макропропозиције интенција адресанта сасвим јасна.

тив, као најкарактеристичнији индикатор илокуцијске снаге. То се јавља у формулацијама којима се регулишу социјални односи и понашања, односно, како би то Остин [1994: 180–181] рекао, у бехабитивима: **зато смѣрно за хвалюємо вашои любеѣ** [1404, №440]. Трећи случај представљао би комбинацију перформатива и пропозицијског садржаја, нпр. **швещавамь се и давамь вѣрѣ мою гспаскѣ да смѣ пригатель срѣчани шпкинѣ дѣровѣ чкои ѣ всако вѣме** [1390, №142], [уп. Руповас 1990: 136–140, Serl 1991: 77–80]. Будући да је перформатив најкарактеристичнији индикатор интенције вербалног ангажовања адресанта, разумљиво је да евентуална типологија правноекономских списа треба да полази од перформатива.

2.1. Као перформатив у правноекономским списима јављају се пре свега глаголи имперфективног вида из класе *verba dicendi*:

благословѣвати, захвалѣвати, клети се, молити, обѣцѣвати се⁸, обѣтовати се, ѡвещѣвати, ѡговарати, ѡповѣдати, опоменовати, повелѣвати, поменовати, потверѣвати, пращати, присезати, прѣпорѣчевати, сеѣдочити, тѣжити, ѡпоменовати.

У ову групу глагола условно би се могли уврстити и глаголи **ослобогѣвати** и **примати**, мада лексички не припадају класи *verba dicendi*, будући да и њиховим изрицањем адресант реализује одговарајућу радњу *ослобађања* односно *примања* (*у грађансѣво – данас у држављансѣво*):

и зато сѣмь нашѣмь писани⁷ шсвовогда в а м о рѣннога марина и неговоѣ дѣцѣ [1399, №96], **ми речени кнезь владѣле и вса шпкина гра⁸ дѣровника прѣм а м о и⁸ [...]** · **за почѣни и становиѣни власти⁸ и вєкники гра⁸ нашего** [1420, №321].

2.2. У својству перформатива, даље, јављају се и перифрастичне глаголске конструкције синсемантичког глагола **дати** и одговарајућег номинализованог израза [Тополињска 1982: 36]:

давати вѣрѣ, давати вѣдѣти, давати вѣна (с)вѣдѣниє, давати (ѣ)знати, давати ѣ знанье, давати милость.

Глаголом **дати** као синсемантичком / семикопулативном вербалном компонентом идентификује се и позиција адресанта (он је „давалац“) и његова интенција („дајем да би неко примио“), док је лексичко језгро исказано одговарајућом номиналном компонентом

⁷ Као корпус за овај рад послужили су списи објављени у збирци Љ. Стојановића, *Сѣгаре српске ѿвече и ѿисма*, књига I, први део, Београд – Сремски Карловци, 1929. Уз пример се даје: 1. година настанка акта, и 3. број под којим је акт издат.

⁸ Поред српске фонетске варијанте овај глагол може се јавити и у српскословенском фонетском лику **обѣцѣвати**.

(вѣра, (с)вѣдѣннєвѣдѣти, знаннє(8)знати, милость).⁹ Померена перспективизација – фокусирање адресата – намеће употребу одговарајућих „неперформативних“ глагола знати, вѣдѣти у императивној конструкцији (да зна господство ти, да несть вѣдомо и сл.), што је трећи тип лексикализације (а у вези са тим и специфичне граматикализације) перформатива. Чини се да је разлог постојања перифрастичних конструкција са глаголом дати управо то што не постоје одговарајући перформативни глаголи [Radovanović 1990: 54; М. Ivić 1995: 181]. Глаголској конструкцији дати вѣрѣ конкуришу условно перформативни глаголи обѣквати се, обѣтовати се али нема потпуног семантичког поклапања; наиме, пропозиција уведена перифрастичном конструкцијом може бити ситуирана и у прошлост и у будућност, а она која је уведена овим перформативним глаголима само у будућност. По односу према времену, конструкцији дати вѣрѣ блиски су глаголи каети се, присезати, али овим последњим као да се исказује већи степен обавезивања адресанта. Српски језик ни данас нема неперифрастични глаголски еквивалент конструкцији дати милость. Као еквиваленти перифрастичних израза давати вѣдѣти, давати вѣна (с)вѣдѣннє, давати (8)знати, давати 8 знаннє данас се могу употребити глаголи јављавати, објављивати, обавештавати, обзнањивати,¹⁰ или перифрастична конструкција дајти на знање у имперсоналној клаузи даје се на знање (употребљена управо у циљу анонимизације агенса). Поменути перформативни глаголи из савременог српског нису уочени у функцији перформатива у старосрпским правноекономским списима.¹¹ Разлог за употребу перифрастичних конструкција без потребе за стварањем / изналажењем решења у одговарајућем перформативном глаголу треба свакако тражити и у чињеници да је институционализована вербализација говорног чина врло конзервативна [в. М. Ivić 1995: 181] – даиѣмь знати и сл. готово је укореењена формула која се упорно понављала од списка до списка. Није препоручљиво језичко иновирање у званичном документу, то

⁹ Конкурентност форми инфинитива и именице не зачуђује будући да „инфинитив претставља *сйварно* у словенском прајезику скамењени облик *даиѣива* глаголске именице на *-ѣ*“, дакле номиналну категорију [Белић 1951: 293].

¹⁰ Перформативни глагол *обзнањивати* једини је прави еквивалент поменутих перифрастичних конструкција ако се пође од њихове номиналне компоненте *вѣдѣннє, знаннє*.

¹¹ У средњовековном српском постојао је глагол *объявити*, али он није уочен у функцији перформатива у правноекономским списима. По примерима које нуди Даничић [1962: II/195] (*прѣсветыѣмь доухомь своимь объяви емоу житіе прѣподовнаго оѣца нашего Сѣмеона*) овај глагол био је, пре свега, карактеристичан за сакралне текстове.

изазива подозрење адресата према написаном, што не може бити циљ адресанта. Уосталом, у српским средњовековним канцеларијама постојали су одговарајући формулари који су коришћени као основа сваког новог списка [Станојевић 1933: 156–203].

Претходна два типа лексикализације перформатива (перформативни глаголи и перифрастичне глаголске конструкције са дати) могу бити граматикализовани: (1) првим лицем сингулара презента, што би представљало „класичну форму“ [Benvenist 1975: 210, Ostin 1994: 67], (2) првим лицем плурала презента ако је адресант колективитет¹² [уп. Ostin 1994: 68], и (3) трећим лицем сингулара презента када глагол конгруира са титулацијом адресанта:

(1) Степанъ владиславъ милостию вѣжновъ краљь сръбски да в а ю свою милость приѣтелемъ своимъ властеломъ дѣрвовъчскимъ и всѣи шѣкинѣ градскои и пращ а ю имъ могорише что сѣ давали ѿ жръновнице [1240, №18], Ъ стефан вла^славъ · [...] · О б е к а в а ю с е в а м ѣ · гостемъ · дѣдинѣмъ ми шчинѣмъ · и моимъ · [...] · ѣкорє ѿ днѣшнега днє · [...] да вы дрѣжѣ · ѣ всаком правдѣ [1238, №15];

(2) мы сѣдне и шпѣкина дѣрвовъчъка: [...] к л ѣ н е м о с е т е в ѣ ж ѣ п а н ѣ р а д о с л а в ѣ [...] ѣ га б а и ѣ ч ѣ ст ѣ н и ж и в о т в о р е ц и к р ѣ с т ѣ г ѣ н ѣ: [...] да имамо мирь по старомъ законѣ [1254, №26], д а е м о н а ш ѣ в ѣ р ѣ г а с р а ц и ѣ р ѣ и г ю р г ѣ и в а л ш а · в с а к о м ѣ ѿ в а ш е г а г р а ѣ г р е д и в с а к и с ѣ т р ѣ г о м ѣ а н a n a ш ѣ в ѣ р ѣ [1368, №104],

(3) Кра^вѣство ми да је в а с а к о м ѣ в и д и н ѣ с а д и н е м ѣ и п о с л ѣ д ѣ н е м ѣ к а к о д р а г о н ѣ г ѣ ч е т и ѣ з б р а т и ш ѣ м ѣ и з д р ѣ ж ѣ в о м ѣ с в о и ш ѣ м ѣ д р ѣ ж а ц а р и н ѣ к а м е н и ч к ѣ ш е с а м ѣ г о д и ц ѣ [1392, №176].

2.3. Напокон, перформатив може бити лексикализован глаголима (8)знати, вѣдѣти или перифрастичним конструкцијама у којима се уз глагол *исѣмъ* као номинална компонента јављају поствербали од ових глагола (им. знанье, свѣдѣние; пас. парт. през. ср. вѣдомо). Поменути глаголи и перифразе граматикализују се аналитичким императивним конструкцијама,¹³ при чему се избор граматичког лица и броја прилагођава различитим параметрима – адресат је конкретно (референцијално) лице (2. л. сг.) ~ свако (генеричко) лице (3. л. сг.); адресат је јединка (2. л. сг.) ~ колективитет (2. л. пл.); а конструкција може конгруирати и са титулацијом адресата, што захтева 3. л. сг.:

¹² Ретки су случајеви када владар, без обзира на то што је једини адресант, себе интитулише са *ми*: ми гоанъ краљь стога милостю вожишмъ краљь всои воене хѣмскои земли прѣморью и донемъ краишмъ. . . . ѣсоре соле подръню и ктошѣ · даиемо видение всакомѣ комѣ сѣ достоин. . . [1418, №457].

¹³ Употреба синтетичких императивних форми сасвим је ретка: величество ви ѣзнаи како свемошци и слатки гѣѣ вѣѣ по своки неизърекомки мѣти наасъ шѣбѣли и наше срѣѣце много шѣрадова ѣвидевѣ ш пришѣстию гѣтѣвѣ ви [1398, №192], ѣзнаи како гѣѣа мѣлковѣ кои трѣговашѣ ѣ валиво тѣѣ га ѣвише и пѣстави се [1411, №220].

Њ вѣсе ѡпкинѣ привѣнѣ драгошевику поз'равленне · да знашь иерь вѣси долѣ писанни пѣдѣ нами даше ти вѣрѣ [1411, №547], г'птво да ти 8зна чловѣк г'птва ти миралина доиде пѣдѣ насѣ на · дѣ · днѣ сега мѣца [1405, №404], да знакт е моа братк михо вѣна цю ми к виаь дѣжень все ми к платиль [1350, №75], а сѣди нека 8зна ваща мѣть иерь вѣмо да сте вѣли нашои чѣсти.. [1409, №488], вѣстои каменарнику поз'равленне · да вѣшь иерь те не нарекаль привина припчикѣ да мѣ си приставѣ [1406, №543], да е в и до ѣ всакомѣ комѣ се достои како ѣ боевода радичь сѣн'ковиѣ да ѣ дворовникѣ градѣ и ѡп'кини вѣ вѣке 8 пле'нито село мое 8 приморику на име лисць [1399, №135], да е вѣ с вѣ д е н и е владѣшомѣ кнезѣ и вѣлѣм властело ѣ и вѣсои ѡпкинѣ гра ѣ дворовника иерь не мароѣ леврови ѣ дворовчанинѣ дрѣжалѣ нашѣ цѣринѣ рѣдничкѣ и за тѣи цѣринѣ пѣдаде ни мароѣ правѣ разлогѣ и не вѣста ни дѣлѣжнѣ нища · [1402, №204], да ви не 8зна нѣе како дрѣжа вѣкша мишети ѣ цѣрине моѣ рѣдничкѣ · цѣринѣ и поврешке цѣрине и даде ми ѡ ѣ цѣринѣ прави разлогѣ [1405, №209].

Уколико се упореде пропозиције уведене овим императивним конструкцијама и оне уведене одговарајућим перифрастичним конструкцијама давати вѣдѣти|вѣ (на) (с)вѣдѣниѣ, давати (8)знати|8 знанѣ, постаје потпуно јасно да се ради о конкурентним, контекстуално модификованим, декларативним перформативима.¹⁴ Све ове конструкције у дипломатици су познате као *промулгација* (лат. *promulgatio* 'објава') [Станојевић 1914: 230–262], што недвојбено сведочи о њиховој сличности. Опредељење адресанта за прву или другу врсту конструкција зависи практично од перспективизације, односно његове потребе да у први план стави адресата или себе. У том смислу ове две групе перформатива представљају чврсто организовану парадигму [Тополињска 1982: 39] састављену од два перспективизацијски супротстављена елемента. Овакву парадигму формира и перформативни глагол *молити* са императивном конструкцијом *вѣди ти милость (молимо те цю си 8зель нашѣмѣ трѣговцеѣм поврати · [1396, №116] ~ вѣди ти мѣть заповѣгѣ повратити и да теи цѣрине веке не 8зѣмѣ [1411, №299])*. Ова конструкција чешће се јавља у комбинацији са перформативним глаголом него сама (*молимо г'птво ви вѣди ви мѣть г'птва ви 8писати ни и сѣѣтовати смѣю ли наши трѣговѣци словоѣно с трѣзми приходиѣ [1398, №194]*), што је, чини се, својерсна редупликација перформатива.

¹⁴ Мада се и без додатних тестова ови декларативни перформативи граматикализовани императивним конструкцијама лако разликују од императива типа *скѣните ми тѣзи доходакѣ [1377, №84]* и сл. који представљају пропозицију говорног чина наређења, савета, молбе или неког сличног (императивом се само сигнализира на имплицирани перформатив), треба само подсетити да перформативне императивне конструкције уводе одговарајући пропозитивни садржај, док су императиви другог типа пропозиције и то у текстовима правноекономског садржаја готово по правилу уведене перформативом *молити*.

3. Када се имају у виду поменути перформативи и без детаљне анализе пропозиционог садржаја, уочава се да су поједини текстови (мада мање-више текстолошки затворене епистоларне форме) само реплике адресанта и адресата у једном продуженом (понављаном) дијалогу, односно комуникацији обликованој према правилима преписке. Увек све почиње неким захтевом који је врло често формулисан као посебан текст (молимо + императив / *вѣди ти милость* + инфинитив / императив), који је, судећи према експозицијама старосрпских повеља (привилегија и даровница), могао бити и усмено изнесен. На захтев се одговара одређеним списом који је по правилу формулисан као декларација – *давамъ вѣдѣти, давамъ (8)знати, да знашь, нека 8зна ваша мѣтъ, да ви не 8 знанье, да вѣшь, да е видо^м всако^м8* и сл. Самим перформативом може се пресупонирати постојање захтева као претходне комуникацијске реплике – *ѡвѣштавати, ѡговарати, ѡповѣдати*, као што се може истаћи и већи или мањи степен одговорности према написаном – *клети се, присезати, обѣкѣвати се, обѣтовати се*, али се перформативом врло ретко спецификује дати одговор (*прѣмамо их [...] · за почтени и станови^тени власти^е и векнике гра^а нашего [1420, №321]*). Да се ради о привилегији, даровници, остави, изнајмљивању непокретности, пријему у грађанство и сл. може се закључити тек из пропозитивног садржаја. На позитиван одговор реагује се захвалницом (*благословлавамъ, захвалевамъ*), која је по правилу уклопљена у нови захтев. На постављени захтев може се одговорити и негативно, што се различито формулише у зависности од моћи коју адресат односно адресант поседује. “Немоћнији” негативан одговор формулишу као извињење (*молимо въ все^м срѣчнѣ любовь твою 8 во^м нем ои ни за зло имати тогаи бѣ вѣ не моремо 8чини^т · [1399, №132], молимо гѣтво ви не моите ни за зѣти за ввози нрѣ не хтѣше прими^т нашѣ мольбѣ [1397, №189]*)¹⁵, а „моћни“ не дају никакав одговор, што се сазнаје из поновљених захтева. Дакле, и недавање одговора је некакав одговор. Читава комуникација може бити завршена прекидањем одређеног уговора, што се такође формулише као декларација, а тек се пропозитивним садржајем разоткрива раздужница, потврда о повраћају имовине и сл. Уколико гарант одређеног уговора умре, или се уговор наруши ратом, односно неком другом запреком комуникација се наставља захтевом у којем се перформативом подсећа на постојање одређеног

¹⁵ И овде се императивне конструкције типа *не имати ни за зло* · [1401, №139] и сл. могу сматрати парадигматским парњаком перформативног глагола *извинити* се који није уочен у прегледаним списима, међутим оне овде нису посебно разматране будући да им увек претходи перформативни глагол *молити*.

уговора (*опоменџиџмь, поменџиџмь, џспоменџиџмь*) који треба актуализовати. Тиме се комуникацијски круг (који се укључивањем у анализу пропозитивног садржаја несумњиво може проширити) затвара, али кружна комуникација тече. Међају се учесници, а организација реплика остаје мање-више иста.

У својству перформатива у старосрпским правноекономским списима поред неколико перформативних глагола јављају се и перифрастични изрази са синсемантичким глаголом *ДАВАТИ*, те аналитичке императивне конструкције глагола *ВЪДЪТИ* и *(8)ЗНАТИ*. Релативно висока учесталост ограниченог инвентара перформатива проузрокована је, пре свега, конзервативношћу институционализованог начина општења чији су продукт анализирани списи. Из тог произилази да се типологија старосрпских правноекономских списа не може заснивати искључиво на перформативима, пошто се спецификација говорног чина у потпуности открива пропозитивним садржајем.

РЕФЕРЕНЦЕ:

- Белић, Александар (1951), *Историја српскохрватског језика. Књ. II св. 2: Речи са конјугацијом*. Научна књига, Београд.
- Benvenist, Emil (1975), *Problemi opšte lingvistike*. Nolit, Beograd.
- Glovacki-Bernardi, Zrinjka (1989), *O početku i završetku teksta*. SOL 8(1986), 2:55–66.
- Даничић, Ђуро (1962), *Рјечник из књижевних старина српских. I–III*. Београд.
- Dijk van, Teun (1977), *Text and Context, Explorations in the semantics and pragmatics of discourse*. Longman, London and New York.
- Ivić, Milka (1995), *O zelenom konju. Novi lingvistički ogleđi*. Biblioteka XX vek, Beograd.
- Ивић, Павле (1994), *Језик у немањићкој ејоси*, Историја српског народа. Прва књига. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371), Београд.
- Остин, Џон (1994), *Како деловајџи речима*. Матица српска, Нови Сад.
- Pravni leksikon*. (1970), Savremena administracija, Beograd.
- Pupovac, Milorad (1990), *Jezik i djelovanje*. Biblioteka časopisa „Pitanja“, Zagreb.
- Radovanović, Milorad (1990), *Spisi iz sintakse i semantike*. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića – Dobra vest, Sremski Karlovci – Novi Sad.
- Серл, Џон (1991), *Говорни чинови*. Нолит, Београд.
- Соловјев, Александар и Мошин, Владимир (1936), *Грчке џовеле српских владара. Издање џекстџова, џревод и коменџар*. СКА, Београд.
- Станојевић, Станоје (1914), *Стџудије о српској дијломатџици. VI Промулгација (ноџификација)*. Глас 94; (1933), *Стџудије о српској дијломатџици. XX Са-сџављање џовеле*. Глас 157, СКА, Београд.
- Толстой, Н. И. (1998), *Изабранные труды. Том II. Славянская литературно-языковая ситуация. Языки русской культуры*, Москва.
- Тополињска, Зузана (1982), *Перифрасџични џредикаџиски изрази на међусловенским релацијама*. ЈФ XXXVIII, Београд, 35–49.

FANOULA PAPAZOGLOU
(Beograd)

LE LANGUAGE MACÉDONIEN ANTIQUE

Pour Hérodote les Macédoniens n'étaient pas des Hellènes. Lorsque Xerxès, s'étant arrêté un certain temps en Piérie dans l'attente que le chemin à travers les Monts Macédoniens fut frayé par ses soldats (VII, 131), envoya des messagers en Grèce pour exiger "terre et eau" des divers Etats, les Thessaliens étaient les premiers Hellènes qui se soumirent alors (VII, 130: ὅτι πρῶτοι Ἑλλήνων ἔόντες Θεσσαλοὶ ἔδωκαν ἑωντοὺς βασιλεῖ). Premiers, du point de vue géographique, c'est-à-dire les plus septentrionaux. Sont mentionnés ensuite les Dolopes, les Ainianes, les Perrhaïbes, les Magnètes et d'autres. Plus au Nord, les Macédoniens avaient déjà reconnu la suprématie du Grand Roi. De toute façon, on ne les traitait pas de Hellènes.

Un peu plus loin, Hérodote dit que cette expédition perse avait comme prétexte la revanche contre Athènes, mais qu'en réalité elle était dirigée **contre toute la Grèce** (VII, 136): κατίετο δὲ ἐς πᾶσαν Ἑλλάδα. La Macédoine n'y était pas comprise. D'ailleurs, elle était déjà vassale du Grand Roi.

Quant à la dynastie macédonienne des Téménides, Hérodote ne doutait pas le moins du monde qu'elle était grecque (V, 22: Ἑλληνας δὲ εἶναι τούτους τοὺς ἀπὸ Περδίκκεω γεγονότας, κατὰ περ αὐτοὶ λέγουσι, ὑτός τε οὕτω τυγχάνω ἐπιστάμενος, καὶ δὴ καὶ ἐν τοῖσι ὀπισθε λόγοισι ἀποδέξω, ὡς εἰσὶ Ἑλληνας, πρὸς δὲ καὶ οἱ τὸν ἐν Ὀλυμπίῃ διέποντες ἀγῶνα Ἑλλήνων οὕτω ἔγνωσαν εἶναι — "Que les princes dont je viens de parler, descendants de Perdiccas, sont de race grecque, comme ils l'affirment eux-mêmes, je suis personnellement en état de le savoir, et je le montrerai dans la suite de mon récit que ce sont bien des Grecs; d'ailleurs les Hellanodiques, qui gouvernaient les jeux olympiques, ont décidé qu'il en était ainsi" (trad. Ph.-E. Legrand).

Thucydide classe les Macédoniens parmi les barbares, cf. IV 126, 3 (exhortation de Brasidas s'adressant aux soldats avant leur rencontre avec

l'ennemi): Βαρβάρους δὲ οὓς ἀπειρία νῦν δέδιτε, μαθεῖν χρῆ, ἐξ ὧν τε προηγώνισθε τοῖς Μακεδόσιν αὐτῶν καὶ ἀφ' ὧν ἐγὼ εἰκάζων τε καὶ ἄλλων ἀκοῆ ἐπίσταμαι, οὐ δεινοὺς ἐσομένους — “Quant à ces barbares que vous craignez aujourd'hui faute d'expérience, il vous faut tirer la leçon et de vos combats antérieurs contre certains d'entre eux — il s'agit des Macédoniens — et des connaissances que je dois, moi, soit à des conjectures, soit à mes informations; tout indique qu'ils ne seront pas à craindre” (trad. J. de Romilly).

Le terme “barbares” ne signifie ici rien de plus que “non-Hellènes”. Il n'a pas la signification insultante qu'il aura dans la bouche de Démotène. En général, les Macédoniens n'étaient pas considérés comme des barbares, mais tout de même on les distinguait des Hellènes. Voir, par exemple, la question qu'adresse Callisthène à Alexandre dans la fameuse scène de la proskynèse (Arr. IV, 11, 8 s.): ἄρα γε καὶ τοὺς Ἑλληνας τοὺς ἐλευθερωτάτους προσαναγκάσεις ἐς τὴν προσκύνησιν, ἢ Ἑλλήνων μὲν ἀφέξει, Μακεδόσιν δὲ προσθήσεις τήνδε τὴν ἀτιμίαν, ἢ [...] ὡς πρὸς Ἑλλήνων καὶ Μακεδόνων ἀνθρωπίνως τε καὶ ἑλληνικῶς τιμᾶσθαι, πρὸς δὲ τῶν βαρβάρων μόνον βαρβαρικῶς (“... forceras-tu vraiment à se prosterner les Grecs, c'est-à-dire les hommes les plus jaloux de leur liberté? Ou bien en dispenseras-tu les Grecs, mais imposeras-tu cette infamie aux Macédoniens? Ou établiras-tu une distinction définitive entre les marques d'honneur, en te faisant honorer comme homme, et à la grecque, par les Grecs et les Macédoniens, et à la façon barbare par les Barbares seuls?” — trad. P. Savinel). Les Macédoniens n'étaient donc ni Hellènes ni barbares.

Le problème de la “grécité” des Macédoniens et de leurs rois a fait, voilà presque deux siècles, l'objet de nombreuses recherches sans avoir abouti à un résultat généralement admis. A mon avis, on peut *a priori* considérer qu'il y a eu une différence ethnique entre la dynastie et le peuple. Autrement, plusieurs moments de l'histoire macédonienne ne nous seraient pas compréhensibles. Si l'on considère le peuple macédonien comme hellénique, tout une série de témoignages de l'existence d'un “langage” macédonien à travers les siècles demeureraient sans explication. Si ce langage était un dialecte grec, pourquoi les autres Hellènes ne l'auraient-ils pas reconnu? D'autre part, si les Macédoniens n'étaient pas un ethnos hellénique, on peut difficilement expliquer le rythme de leur hellénisation sans tenir compte de la grécité de leur dynastie.

Un appui assez fort à la thèse de l'origine hellénique de la dynastie macédonienne est donné par le passage bien connu du “*Philippos*” d'Isocrate (45), dans lequel le rétheur athénien fait l'éloge du fondateur de cette dynastie (Perdiccas d'Argos) en disant qu'il a été l'unique Hellène, lequel

conscient qu'il était impossible d'exercer le pouvoir monarchique sur un peuple grec (μόνος γὰρ τῶν Ἑλλήνων οὐχ ὁμοφύλου γένους ἄρχειν ἀξιώσας), alla fonder son royaume chez les Macédoniens.

Il semble que l'historien Macédonien Marsyas de Pella, contemporain et camarade d'Alexandre le Grand, eut la conception la plus réelle de l'origine des Macédoniens (*FGrHist* 135, F13): Μακεδῶν ὁ Διὸς καὶ Θυΐας, κατασχὼν τὴν χώραν οὗσαν τῆς Θρᾷκης ἀφ' ἑαυτοῦ Μακεδονίαν προσηγόρευσεν. Γήμας δὲ μίαν τῶν ἐγγχωρίων τεκνοῦται δύο παῖδας Πίερον καὶ Ἄμαθον, ἀφ' ὧν δύο πόλεις Πιερία καὶ Ἄμαθία ἐν Μακεδονίᾳ. Ἡ ἱστορία παρὰ Μαρσύᾳ. L'ancêtre des Macédoniens, *Makedon*, était un fils de Zeus et de Thyia, par conséquent un Hellène. Un témoignage semblable se trouve aussi dans les *Ehoiai* de Hésiode, le plus ancien témoignage écrit sur la Macédoine qui nous soit parvenu: (*Ehoiai* 7) Ἡ δ' (sc. Θυΐα) ὑποκυσάμενη Διὶ γείνατο τερπικεράνῳ υἱεὶ δύο, Μάγνητα Μακεδόνα θ' ἵπποχάρμη, οἱ περὶ Πιερίην καὶ Ὀλυμπον δώματ' ἔναιον. Mais tandis que la grécité des Magnètes ne fut jamais mise en doute ni dans l'Antiquité ni de nos jours (nombre de témoignages postérieurs la confirment), pour la descendance de Makedon le problème existe toujours. Aussi, croyons nous voir dans le témoignage de Marsyas de Pella que nous venons de citer, une solution possible du problème. Car, selon Marsyas, le fils de Zeus et de Thyia, Makedon, épousa une femme indigène, une Thrace, de sorte que ces deux fils ne pouvaient être des Hellènes. L'influence du substrat et de l'adstrat dans la formation de la nation macédonienne a du être très prononcée. Certains linguistes considèrent le macédonien comme la langue indo-européenne la plus proche de l'idiome brygien.¹ Or Hérodote (VII, 73) dit que les Bryges, avant de passer en Asie Mineure "cohabitaient avec les Macédoniens" (σύνοικοι ἦσαν Μακεδόσι). Il se peut donc que, même si nous admettions que les Macédoniens étaient un ethnos grec, leur grécité fut fortement imprégnée d'éléments brygiens.

L'existence d'un langage macédonien, différent de la koinè attique qui a été introduite comme langue officielle par la dynastie, est attestée, comme nous le verrons ci-après, par beaucoup de témoignages allant du IVe s. a.C. au IVe s. p.C.

Les tentatives des linguistes de définir le macédonien comme un dialecte grec, éolien ou Nord-occidental, progressent lentement, vu le petit nombre de glosses et de témoignages épigraphiques dont ils disposent. Ce n'est que tout récemment qu'un premier texte continu (9 lignes) en "dia-

¹ P. Hr. Ilievski, Mestoto na antički makedonski megu indoevropski jazici, *Živa Antika* 44 (1994) 73–94, Skopje.

lecte macédonien”, une malédiction (*defixio*) de la moitié du IVe s. a.C., découverte à Pella, vient d’être étudiée et publiée.² Il s’agit, d’après l’éditeur, du dialecte Nord-occidental. Le caractère du document ne me paraît pas propre à élucider la question qui nous intéresse ici. Essayons donc d’accéder au problème d’un autre côté, au moyen des témoignages littéraires.

Le plus ancien témoignage littéraire de l’existence d’un parler macédonien se rapporte à Alexandre le Grand. Plutarque, dans la biographie du grand conquérant (*Alex.* 61), expose la querelle qui éclata entre Alexandre et Kleitos au cours d’un banquet, à l’apogée de laquelle le roi furieux, hors de soi, s’adressant à ses porteurs d’armes **ανεβόα μακεδονιστί** l’ordre de signaler le tumulte. Ce témoignage montre que le parler était pratiqué dans la famille royale. Une autre confirmation de cette conclusion se trouve chez Quinte-Curce (VI, 36) dans la narration du procès de Philotas. Alexandre demanda à l’accusé s’il préfère parler dans sa langue natale (*Macedones, inquit, de te iudicaturi sunt: quaero, an patrio sermone sis apud eos usurus*). Philotas répondit: “Outre les Macédoniens, ici sont présents beaucoup d’autres qui comprendrons mieux mes paroles si j’emploie la langue dont tu viens de te servir toi-aussi pour la même raison” (*praeter Macedonas plerique adsunt, quos facilius quod dicam percepturos arbitror si eadem lingua fuero usus quam tu egisti non ob aliud, credo, quam ut oratio tua intellegi posset a pluribus*). Alexandre répliqua s’adressant à l’auditoire: “Vous voilà donc témoins du fait que Philotas a honte de parler dans la langue du pays. Laissons le faire comme il veut, tenez compte cependant qu’il s’est aliéné autant de notre langue que de nos moeurs”. (*Ecquidem videtis odio etiam sermonis patrii Philotam teneri? solus quippe fastidit discere*). Philotas remarqua que l’emploi de la langue natale fut depuis longtemps éliminé du commerce international, de sorte que maintenant autant les conquérants que les conquis doivent apprendre une langue étrangère (VI, 10: *Iam pridem nativus ille sermo commercio aliarum gentium exolevit. Tam victoribus quam victis peregrina lingua discenda est*). Dans sa réplique, Alexandre attira l’attention des auditeurs sur le fait que quoique Macédonien de naissance, Philotas n’a pas rougi d’entendre les paroles des Macédoniens traduites par des interprètes.

Si j’ai cité *in extenso* cette dispute entre Alexandre et Philotas quoiqu’elle nous soit communiquée par un auteur tardif auquel on ne peut se fier complètement, c’est que, comme je l’ai dit plus haut, elle éclaire d’une nouvelle lumière la question du langage macédonien. S’il s’agissait

² Emm. Voutiras, *Διονυσοφώντος Γάμοι*. Marital Life and Magic in Fourth Century Pella, Amsterdam 1998.

d'un dialecte, la traduction n'aurait pas été nécessaire. Le langage des Macédoniens n'était pas compréhensible aux non-Macédoniens. A croire Curtius Rufus, le macédonien n'était pas parlé seulement par le peuple, mais aussi par la dynastie et la noblesse. Une autre anecdote nous montre le diadoque Eumène, malade, salué en macédonien par ses soldats, heureux de le voir venir au champs de bataille (οἱ δὲ ὡς εἶδον, εὐθὺς ἀσπασάμενοι μακεδονιστὶ τῇ φωνῇ...).³ Eumène était un Grec et ne parlait pas le macédonien. La découverte récente d'un fragment de papyrus nous a fourni encore un témoignage de l'emploi du parler macédonien. Voulant éviter une bataille avec Néoptolémus, Eumène lui envoya de nouveau un négociateur “πέμπει αὐθις Ξενίαν ἄνδρα μακεδονίζοντα τῇ φωνῇ”.⁴

Que les membres de la dynastie employaient entre eux le macédonien, nous pouvons le conclure aussi de ce que nous raconte Plutarque sur la polyglottie de la reine Cléopâtre (*Ant.* 27, 4). Cette belle femme qui a fasciné par ses charmes César et Antoine, s'entretenait avec les délégués de divers peuples (Arabes, Syriens, Hébreux, Mèdes et Parthes) dans leurs langues, sans interprètes, alors que ses prédécesseurs sur le trône ptolémaïque n'avaient pas daigné apprendre l'égyptien et **quelques-uns avaient même oublié le macédonien (μακεδονίζειν)**.

Mentionnons aussi un ordre d'Alexandre concernant l'éducation des 30.000 jeunes Perses qu'il avait l'intention de ranger dans son armée: “γράμματα τε μανθάνειν ἑλληνικὰ καὶ μακεδονικοῖς ὄπλοις ἐντρέφεσθαι”.⁵ Par cette action Alexandre voulait se rapprocher les différents peuples de son empire. La seconde partie de l'instruction n'exige pas d'explication. On s'est demandé cependant, pourquoi les jeunes Perses devaient apprendre le grec et non le macédonien. Apparemment Alexandre ne pensait pas faire du macédonien une langue internationale. Il semble que les Macédoniens n'ont jamais écrit leur propre langue. Le macédonien était un parler sans tradition littéraire, tandis que γράμματα ἑλληνικὰ ne signifiait pas simplement “la langue grecque”, mais tout ce qui avait été écrit dans cette langue.

Le plus fort argument en faveur de l'existence d'un parler macédonien est un témoignage épigraphique de l'époque impériale sur la μακεδονικῶ

³ Plutarque, *Eum.* 14, 5.

⁴ A. H. Bowdler, *Eumenes, Neoptolemus and PSI III 1204*, *CPHS* 19 (1978) 227-229. A. Bodlani, *Μακεδονιστὶ φωνηθέντων ἑπιτομὴ* - *Ε. Π. Βασιλ.* (1976) 149-150. *Επιτομὴ τῆς ἱστορίας τοῦ κράτους τῆς Μακεδονίας*, τ. 1, σελ. 149-150. *Επιτομὴ τῆς ἱστορίας τοῦ κράτους τῆς Μακεδονίας*, τ. 2, σελ. 149-150. *Επιτομὴ τῆς ἱστορίας τοῦ κράτους τῆς Μακεδονίας*, τ. 3, σελ. 149-150.

⁵ *Επιτομὴ τῆς ἱστορίας*, τ. 1, σελ. 149.

φωνα A. Delacoulonche publia jadis une inscription funéraire d'Arséni (village de la Bottiéc, entre Miéza et Edessa) conservée aujourd'hui au musée de Thessalonique, dont le texte principal se lit: πεδίων ὀνόματι Νίκη ὡς μηνῶν δύο φωνή μακεδονική(ν), cf. M. B. Hatzopoulos, *Bull. épigr.* 101 (1988), 826. Le terme φωνή μακεδονική employé pour un bébé de deux mois a apparemment la même signification que γένει μακεδονικόν, expression attestée plusieurs fois dans les inscriptions de Leukopétra (γένει μακεδονικόν, γένει μακεδονικήν, γένει μακεδονικά, γένει μακεδονικά, γένει μακεδονικῶ, γένει Μακεδόνα, etc).⁶ Il s'agit d'une couche sociale qui se considère "macédonienne" au sens propre du terme, qui parle le macédonien et non le grec. Dans le cadre de l'Empire Romain c'était un phénomène social normal. Rappelons que le terme φωνή n'a rien d'humiliant, il pouvait être employé pour toutes les langues. Ainsi chez Dionyse de Halicarnasse (*Ant. Rom.* I, 89), nous lisons dans une caractéristique du barbare: ὡς μήτε φωνήν Ἑλλάδα φθέγγεσαι, μήτε ἐπιτηδεύμασιν Ἑλλήνων χρῆσθαι, μήτε θεοὺς τοὺς αὐτοὺς νομίζειν, μήτε νόμους τοὺς ἐπικεῖς, ᾧ μάλιστα διαλλάττει φῶσις Ἑλλὰς βαρβάρου ("il ne parle pas le grec, ne s'occupe pas des activités helléniques, ne reconnaît pas les mêmes dieux, ne dispose pas de lois équitables, ce dont diffère surtout la nature hellénique de celle du barbare"). Ajoutons aussi la remarque de Clément d'Alexandrie *Strom.* I 21, 142: ἀπεριλήπτους δὲ οὖσας τὰς βαρβάρων φωνὰς μήδε διαλέκτους ἄλλα γλώσσας λέγεσθαι ("les langues des barbares étant indéfinies, on ne les appelle pas dialectes mais glossae"; *glossa* indique l'acte d'articulation, tandis que *dialektos* désigne une langue qu'on parle et qu'on comprend).

Le fait que le patois macédonien s'est maintenu durant des siècles et qu'il a été parlé par les membres de la dynastie est très important pour la discussion du problème de l'ethnos et de la langue macédonienne. O. Masson s'est demandé, comment il faudrait comprendre l'adverbe μακεδονιστί, employé par Plutarque dans les passages que nous avons cités plus haut: comme une langue à part (non-grecque), un dialecte grec (μεγαριστί), ou une façon de parler (ἀττικιστί).⁷ Rappelons que la *defixio* de Pella du IV s. a.C. que l'on considère comme le premier texte "macédonien" qui nous soit connu, est classée comme un texte en dialecte grec Nord-occidental. Mais cela ne changera rien au fait que, aux IIe-IIIe s. de

⁶ Cf Ph Petsas, communication sur les inscriptions datées de Leukopétra dans les Actes du VIIIe Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine, Athènes 1984, p. 300: liste de 12 attestations du terme γίνι Μακεδονικόν, γίνι Μακεδονικάν, γίνι Μακεδένα, etc. datant du milieu du IIIe siècle et une attestation du début du IVe siècle.

⁷ O. Masson, *Oxford Classical Dictionary*, 1996 (3e édit.), 105. s.v. Macedonian Language.

notre ère, des enfants sont désignés comme φωνῆ μακεδονικῆ ou γένι μακεδονικόν. Qu'il s'agisse d'une langue non-grecque ou d'un dialecte, ce qui compte c'est la conservation de ce parler pendant sept siècles, parallèlement à la langue attique introduite par la dynastie.

Avant de conclure, prêtons attention à la définition du dialecte formulée par l'éminent linguiste P. Chantraine : "un dialecte présente un ensemble de particularités telles qu'il se distingue des parlars voisins, **avec cette restriction qu'il relève d'un même système et que en principe les sujets parlant en aient conscience**". Il ajoute plus bas: "On doit admettre, d'une part que le traitement de sourde aspirée est caractéristique du grec dans son ensemble, de l'autre que le traitement de sonore non aspirée qui ne peut remonter à l'aspirée sourde du grec commun, suffit à déterminer le caractère du macédonien comme langue indoeuropéenne, mais une langue dont la structure est franchement différenciée de celle du grec et de ses dialectes. La découverte **improbable** d'un document écrit en macédonien confirmerait cette vue".⁸

C'est aux linguistes de répondre à la question si le macédonien était un dialecte grec. Quant à moi, je ne comprends pas pourquoi, si c'était un dialecte, les autres Hellènes n'auraient pas été conscients d'un fait aussi simple et n'auraient pas admis les Macédoniens dans leur nationalité. Apparemment la thèse du dialecte ne peut être valable.

⁸ P. Chantraine, La langue des Macédoniens et leur onomastique, *Bulletin de la Société linguistique de Paris* 61, 1966, pp. 157, 158, 166.

OLGA PENAVIN
(Novi Sad)

POUKE IZ DIJALEKTOLOŠKOG ATLASA MAĐARSKOG JEZIKA U SLAVONIJI

Jedna od najkorisnijih savremenih metoda istraživanja narodnog jezika jeste metoda rada na jezičkom atlasu. Pored opšteg jezičkog atlasa i regionalni jezički atlas pruža značajnu pomoć u otkrivanju funkcionisanja dijalekta. Zna se da u regionalnom atlasu istraživač, unoseći na pojedine listove jezičke osobenosti nekog kraja, uspeva skoro da fotografiše određeni dijalekat sa svima njegovim promenama u datom trenutku.

Pojedine karte atlasa vrlo lepo prikazuju borbu između starog, osuđenog na nestajanje, i nadirajućeg novog. One osim toga prikazuju i generacijska odstupanja (pored jezika dijalektu privrženih starijih osoba pojavljuje se standardni jezik mladih i kolebljiva upotreba dijalekta kod sredovečnih), štaviše ukazuju još i na komunikacijske razlike između muškaraca i žena. Čitajući pojedine karte otkrivamo u kojoj meri zavisi rasprostranjenost jezičke pojave od sredine, od međusobnog odnosa među komunikacijskim partnerima, od njihovog društvenog položaja, od teme razgovora itd., a lepo se može sagledati i koje selo je sačuvalo više nekadašnjih specifičnosti, gde dominira novo itd.

Do sada sam izradila dijalektološki atlas dijalekata mađarskog jezika Pomurja, Baranje, Srema i dijalekta banatskih Sekuljaca. Sada je na redu izrada atlasa dijalekata mađarskog jezika u Slavoniji. Tom mišlju se bavim od vremena prikupljanja građe za dijalektološki rečnik govora u slavonskom selu Korog i građe za sistem zadruga u Slavoniji. Cilj mi je da prikazem jezičku, odnosno dijalektološku sliku većih mađarskih naselja, odnosno naselja u kojima ima i Mađara, sela sa nacionalno mešovitim stanovništvom u Hrvatskoj, bliže u Slavoniji. Prirodno je da slika prikazuje ne samo stare, očuvane tradicije već i nove crte reperkutovane velikim istorijskim, ekonomskim i kulturnim promenama po oslobođenju, i to ne samo na jeziku četiri mađarske jezičke oaze dobro poznate iz stručne literature, već je slika sazdana i od prikaza jezika drugih, mlađih naselja sa

mađarskim ili sa nacionalno mešovitim stanovništvom. Atlas želi da prikaže jezik stanovnika predela čuvenih hrastova, šljivaka, a kroz jezičke promene — promene ljudi, njihovih uslova života i promene okoline. Cilj mi je bio da se što tačnije odslika kraj, radni čovek u njemu, njegov svakodnevni život i jezik adekvatan potrebama svakodnevnog života. U tom cilju obraćala sam pažnju na razlike prema polovima i generacijama, na promenu sredine, na promenu zanimanja, na uzdizanje kulturnog nivoa, na uticaj suseda koji govore drugim jezikom, na borbu između starih, tradicionalnih jezičkih formi usvojenih na nivou maternjeg dijalekta u seoskoj zajednici, i novih oblika, novih manifestacija koje se sve više šire a reperkutovane su i u selu prisutnim novim životom, ekonomskim, društvenim, kulturnim prilikama, situacijama i ulogama govornika.

Da bih navedeni cilj ostvarila, svake desete godine sam u toku poslednjih trideset godina ispunjavala kestioner sa istih 250 pitanja. To sam učinila prvi put 1960. godine, zatim 1970, pa 1980. godine obavivši u međuvremenu magnetofonska snimanja.

Prilikom odabiranja istraživačkih punktova manja mađarska naselja nisam uzela u obzir. Među istraživačkim punktovima nalaze se već ranije upoznata četiri sela u okolini Osijeka, i to Retfala, selo koje se već spojilo sa Osijekom, sela Laslovo i Korog pored reke Vuke, Hrastin, skriven u dubini nekadašnje močvare, Opatovac, koji se izdužio pored Dunava na obroncima Fruške gore na granici Slavonije i Srema, u okolini Vukovara od glavnog puta udaljeni Čakovci, na autobuskoj liniji Vukovar–Vinkovci dostižno mesto Marinice, Stari Jankovac, selo čuveno po govedima za klanje (često ga posećuju žitelji Koroga radi kupovine). Nešto dalje, u okolini Bjelovara, na padinama Bilogore leže situirani Bedenik i susedno mesto Velika Pisanica. Osim spomenutih sela istraživanjem je još obuhvaćen Erdut, lociran na drugoj strani, u okuci Dunava. To je predeo nekadašnjih rimskih drumova, utvrđenja, kasnijih tvrđava i manastira. Ovaj kraj ima svoju tradiciju, svoj istorijat. Čak su u ovom kraju, u okolini Kolođvara i rođeni rimski carevi Valentinijan i Decije. I pisac Érdy kodeksa, bezimni kartezijanac je iz ovog kraja. I u najnovijoj istoriji Slavonija je igrala važnu ulogu. Između ostalog, u Hrastinu je, na primer, vezena zastava Petefijeve brigade.

I atlas je pokazao da proučavana sela čine dve dijalekatske veće grupe. Jednoj pripadaju naselja koja su očuvala mnoge arhaične crte i prastare osobine. To su sela: Retfala, Korog, Laslovo i Hrastin, a drugoj grupi pripadaju sela odavno sa hrvatskim, srpskim, eventualno nemačkim mešovitim stanovništvom koje se povećalo Mađarima doseljenim u XIX veku prilikom većih seoba iz različitih krajeva. Ta su sela: Opatovac, Erdut, Čakovci, Marinice, Stari Jankovac, Bedenik i Velika Pisanica.

U ovoj drugoj grupi možemo po tome odakle su se mađarski stanovnici doselili, odnosno koje osobenosti pokazuje njihov jezik, razlikovati još dve manje grupe:

1. iz Bačke i Banata su se doselili u Čakovce, Marince i Stari Jankovac;
2. iz Transdunavlja doseliše se Mađari u Erdut, Bedenik i Veliku Pisanicu.

Ovo uglavnom nisu velika sela. Broj stanovnika kreće se od 400 do 1000, 1200. Jedino je u Starom Jankovcu broj stanovnika veći.

Ako sada pređemo na pouke dijalektološkog atlasa, možemo reći sledeće.

I GRUPA

Fonetske realizacije

Uzimajući u obzir fonetsku realizaciju i tendencije sa atlasa možemo čitati sledeće:

1. ilabijalna tendencija je vrlo jaka, nju pojačava i južnoslovenski uticaj, između ostalog javlja se velika frekvencija ilabijalnog *á* kako u naglašenom tako i u nenaglašenom slogu, korišćenja ilabijalnog *i* na račun *ü* i *ö* (fiv, fist, gyíszöü, nyist, vidör, nyíg), zatim na račun *o* i *u*: lápis, bárníl; *ë* na račun *ó*: tēm, ësze, tikër;

2. i favorizovanje zatvorenih oblika ima vid tendencije: *o* > *u*; duhány, ruzmaring, turma, duktor: *ö* > *ü*: gyüker, küves; *ë* > *ö*: szöm, embör, mënnöm, kő, féköt (*ö* ima veću frekvenciju u naglašenom, a prvenstveno u nenaglašenom slogu nego u standardnom jeziku); *a* > *o*: hovás, morhá, házbo; *é* > *í*: nyíz, ídes, fejír;

3. mesto *u*, *ü* javlja se otvorenije *ó*, *õ*: sáványó, gyíró;

4. frekvencija glasa *ë* veća je nego u odmerenom standardnom jeziku, štaviše stoji čak i mesto *i*: věráog, ësťáglou;

5. postoji tendencija diftonške realizacije dugog samoglasnika *á*, *é*, *ó*, *ü*: tánáor, këiz, ájtou, köü;

6. pod uticajem naglasaka kratki samoglasnik se duži: fil, ëszik, jün, úres, túdom, pípáol; u nenaglašenom slogu: kicsí szék, pírótos, bájúz;

7. kratko izgovaranje dugog suglasnika je naročito karakteristično za govor Laslova i Hrastina: ëtem, ütél, këzel (kod mlađih ova tendencija pod uticajem škole i radija slabi);

8. suglasnike *k*, *t* i *p* stare žene su aspirovano izgovarale, siktanje je međutim nestalo, iako se ono pre dvadeset godina još moglo čuti u govoru starih žena u Korogu i Laslovu: kincöszkéim;

9. u dijalektu se mesto *ly* javlja *j*, retko *l*: *kéràol* ~ *kiràoj*;
10. primećuje se razlućivanje gomilanja suglasnika: *klupa* > *kulup*, *brana* > *bàronà*, *struha* > *osztorhěj*, *smola* > *oszmoja*;
11. pod dejstvom asimilacije *j* posle *r* postaje *gy* ili *ny*: *epörnye*, *várnyú*, *orgyà*;
12. da bi se izbegao hijat pored *j* u Laslovu se pojavljuje *h*: *lehàony*.

Morfološke karakteristike

Osnovne reči

Najupadljivije je da se osnovni glas *v* pojedinih glagolskih i imenskih osnova sa završetkom na *v* još zadržao u oblicima bez nastavka, štaviše kod njih nekoliko i u obliku sa nastavkom: *nov*, *fúv*, *szüv*, *fív*, *csév*, *tív*, *mév*, *tüvbül*, *szív*–*szívas*; osnova reči *diszno*–*disznaja* je *disznà*; sa nastavcima glasi *disznák*, *disznát*; dugi samoglasnik osnove ostaje i pred nastavkom dug: *hét*–*hétet*, *bájúsz*–*bájúszà*; u toku dekliniranja osnova se proširuje samoglasnikom: *szán*, *szánát*, *szánák*, *lát*–*látánám*.

Obrazovanje reči

Obrazovanje nomena

Visoku frekvenciju imaju deminutivni formanti *-ka*, *-ke*, *-csa*, *-cse* kod starije generacije ne samo kod imenica već ponekad i kod poređenog prideva: *làncsa*, *üdöüce*, *bápcsa*, *víszke*; *nágyobcsa*, *örgebcse*; substantivni formant *-at*, *-et* je znatno frekventniji nego u standardnom jeziku: *ká-pàolát*, *hajtát*, *vàogát*, *lajtát*: mesto supstativnog formanta *-ás*, *és* u nekoliko reči figurise *-ó*, *-ő* *vetű* (*vetés*), *szàontou* (*szántás*).

Obrazovanje glagola

Glagolski formanti pokazuju veću šarolikost, pojedini su aktivniji nego u standardnom govoru, a ima razlika i u stepenu frekvencije. Formantom *-gat*, *-get* većinom se koriste mladi, ali ne u govoru, već „prema pisanju“. I varijantu *-út*, *-űt* formanta *-ít* izbegavaju u pisanju isto kao i *-udik* varijantu formanta *-odik*. Oblike *terút*, *épút* samo izgovaraju ali ne ispisuju. Deverbalni formant *-ul*, *ül* u obliku *-il* obrazuje novu reč ne samo iz prideva već i iz imenice: *ēsàorgil*, *ēhàngul*.

Nekoliko formanata (*-kol*, *-gal*) koji u standardnom jeziku označavaju zastarelost, u ovom govoru još uvek često obrazuju derivate. Mesto denominalnog formanta *-z* upotrebljava se faktitivni formant *-tat*, *-tet*, npr. *kíntat*. Živi aktivni formanti obrazuju derivat sa mnogim stranim osnovnim rečima: *ribaol*, *rézaol*, *régyszödik*, *pudáorkodik*, *ętrosil*, *elpléniz*, *léfotografóz*; prividno pasivan glagol formantima *-ódik*, *-odik*, *-kózik*, *-ko-*

zik: lá1oto1údik, tálákozik, szüvö1údik. Frekventativni formant *-l*, odnosno *-ál*, *-él*, koji se često upotrebljava posle kratkog samoglasnika, javlja se sa kratkim samoglasnikom: rúgál, keringel, metel, fonyál, ével, beszél. Frekventativni formant *-d*, omiljen je kod starijih lica, npr. váladó sziviká. Neki formanti se javljaju u fonetskim varijantama: *-it* > *út*, *-üt*; *-ul* > *il*; *-dül* > *dil*: melegút, tisztút, pírut, rosszíl, o1ucsil, pusztíl, fényájdíl, mesto *-dal*, *-del* javlja se *-dol*, *-döl* i mesto *-kál*, *-kel* javlja se *-kol*, *-köl*: szábdol, szegdöl, huszkol, nyelköl. Stariji ljudi su produžili kratak samoglasnik izvesnih formanata radi manifestiranja emocionalno jačeg stepena, što su mlađi od njih naučili te ih upotrebljavaju i u bezemocionalnim situacijama: víváskodik, hordószkódik, kérdőszkódik, bérendelközík, sárgúdik, kípá1olúdik. Neki od glagola sa „ik“ javljaju se u oblicima „bez ik“: Zmmul, csúsz lē, házud, máosz, nyíl, álmod, ali se u obliku sa „ik“ koriste neki glagoli inače „bez ik“: fogyik, hullik, fagyik.

Konjugacija

Upadljivo je da subjekatska i objekatska konjugacija nije konze-kventna: Tugyonk mink asztat. Emmégyēm hónáp hozátok. U drugom licu singulara indikativa prezenta subjekatske konjugacije i glagoli „bez ik“ dobijaju takav nastavak za lice kao glagoli sa „ik“: látol, kápol. (Uostalom ovo lice služi i za iskazivanje opšteg subjekta). U trećem licu plurala nastavak *-nak* bez vezivnog glasa se pripaja glagolima sa *-t* završetkom: szántnák, írtnák. U trećem licu singulara nekoliko glagola je sačuvalo nastavak *-n*: mégyön, tészön, lészön. U prvom licu plurala u prezentu indikativa može se čuti oblik imperativa: Mí mást mindönt mégnýzzönk. Mongyunk mí ázt nekije. U objekatskoj konjugaciji nastavak trećeg lica singulara i plurala je *-i*, odnosno *-ik*: észí, kászáli, észík, kászálik. U drugom licu plurala *i* je dugo: *-ítok*: mondítok, hállítok.

U perfektu se upotrebljava sažeti oblik: étt, itt, vettem, köttem mesto ettem, ittam, vettem kötöttem. Nastavak infinitiva ima pored *-ni* varijantu *-nija*: innija kő. Kod jednosložnih glagola sa osnovom *v* particip pasiva se obrazuje od potpunije osnove: vétött, szüvött. Glagol *szokik* upotrebljava se u prezentu mesto u perfektu: én szokok, te szokol, ű szok.

Promena nomena

Prema starijim licima oblici kao disznáikák, lováikák, könveikek imaju dualsko značenje. Na starinsku upotrebu nastavaka ukazuju sledeći primeri: Á loy áz éjel kihúsztá á fejbű a féköt. Áz újáobá húzi á gyírűt. Pored infinitiva objekat je bez nastavka: emméik répá sárábolnítja. Méik gērēngyou verni. U posesivnoj promeni u 3. licu jednog posesora i jednog poseda nastavak za lice je *-i*: szömi, kezi. U slučaju više posesora i jednog

poseda u 3. licu nastavak je *-ik*: könvik, szërik. Primećujemo da posesivni nastavak za lice otpada u složenim rečenicama u kojima je drugi deo u suprotnosti sa prvim delom: Nékönk nincs pénzönk, de vån porcijou. Spomenimo još da se postpozicija *kívül* nadovezuje na nomen bez nastavka: háosz kívül.

Leksičke realizacije

Za prvu grupu je karakteristično čuvanje prastarih reči. No osim njih mnogo je slavenskih reči, kako je to već 1839. godine spomenuo Elek Fényes. Reči preuzete pre 1944. godine uklopile su se u glasovni sistem, značenje im se najčešće zadržalo i danas već pripadaju osnovnoj leksici zajednice. Pozajmljenice čine tzv. kulturne reči, nazivi odevnih predmeta, pribora domaćinstva, alata, jela biljaka, životinja itd.: bijél, bálává, kuci (potiljak), szörcsáráp (vunena čarapa), kulúp (ležaj), cåkor (štakor), koncér (cvet trske), szulok, zserjó, hájdi, noszá itd. Nekoliko reči je sačuvalo originalnu ili neku prolaznu formu: gyërtá, burzá, dinyá, szërëncså. Sloju reči preuzetih posle 1944. godine pripadaju sasvim mlada preuzimanja koja rezultiraju iz socijalističkog razvoja, iz bogaćenja koje prati razvoj u svakom domenu, iz zajedničkog življenja sa drugim narodima drugog maternjeg jezika. Njihovo strano poreklo je jasno prepoznatljivo, ali ona već i sad u znatnoj meri obogaćuju perifernu i osnovnu leksiku. Nova preuzimanja mladi bez razmišljanja koriste u svakodnevnom govoru i u toj upotrebi ne osećaju se socijalne razlike ili razlike u odnosu na pol: ádrugá, szásztánák, milicijá, prekolicá, tergovál, hibri itd. Najveći broj preuzetih reči se odnosi na administraciju. Među preuzetim rečima zanemarljivo malo je glagola, to su uglavnom imenice. Podjednako ih koriste muškarci, žene, seoske zanatlije, seljaci, najranije verovatno i članovi inteligencije.

II GRUPA

Jedan mánji deo druge grupe sačinjavali su Mađari pristigli iz Bačke i Banata u Čakovce, Marince i Stari Jankovac. Sudeći po njihovom jeziku, oni su došli iz okoline Sombora, Kupusine, Bezdana i još do danas čuje se sobom doneti glas *cs* i *dzs* mesto glasova *gy* i *ty*: nadzsob, töpörçsü, kucsá, medzsünk, itd.

Fonetske realizacije

U jeziku ove podgrupe javljaju se sledeće fonetske realizacije i tendencije:

Sistem samoglasnika sadrži samo monoftonge, *ë* pripada sistemu samoglasnika. Glas *ö* (*ö-zés*) ne pojavljuje se često s obzirom na to da su iz

Kupusine došle porodice kod kojih u jeziku starijih lica glasove *ö* odnosno *ü* zamenjuje *ë* odnosno *i*. Zatvorenija tendencija i ovde je prisutna, *é* > *i*: píntek, píz (ali sa smanjenom tendencijom), *ó* > *u*: szémvonyu, szakajtu, *ő* > *ü*, *ü*: üket, kéregetü, kű, féketü, töpörcsü; *o* > *u*: vánkus, ustor, gázul: *ö* > *ü*: gyűsz, gyűttek. Glas *a* posle *á* ima varijantu *o*: háton, lábom. Ima primera i za delabilizaciju, *ü* > *i* sindiszno, kétfilii kosár.

Kod suglasnika ističe se smena *j* > *gy*: zsebgye, zatim *gy*, *ty* > *dzs*, *cs*: medzsek, csuk, kucsá. Mesto *ly* javlja se *j* ili *l* (izgovaranje *l* je u slabijoj meri): hel, selöm, méll. Javlja se pojava palatalizacije *n* > *ny*: keny, feny, csallány, gërebëny, ali postoji i kontraprimer: asszon, szegin. U slučaju vezivanja glasova *d + l* > *ll*: pallás; *d + n* > *nn*: fekünni, anni; *r + j* > *rgy*: vargyu, borgyu. Kod ove grupe suglasnik na početku reči nestaje: adruka, ászló, áptójás. Intervokalni suglasnik se duži: szallag, késszen, tannító, egyetem, meghütteni.

Morfološke karakteristike

Osnovne reči

Nema većih odstupanja od standardnog jezika. Osnova reči disznó–disznaja je diszna ~ diszno : disznajik ~ disznojik. Treće lice singulara prezenta indikativa glagola sa osnovom na *v* završava se na *-l*: hil, ril, szil. Dugi samoglasnik osnove skraćuje se čak i kod složenica: dijofa, szakajtu, véndő, féketü. Imenica mész u nominativu glasi meszet. Oblik bez nastavka imenice cső glasi csév.

Obrazovanje nomena

Nema odstupanja od standardnog jezika.

Obrazovanje glagola

Nema odstupanja od standardnog jezika.

Konjugacija

I tu se mešaju subjekatska i objekatska konjugacija: Lekvárnak szegyék a földi bodzát (Marince). Upotreba *nák* mesto *nék* i *suk*, *sük* se širi: Mindenki meglássa, esső lesz.

Deklinacija nomena

Nema većih odstupanja od standardnog jezika. Oblik imenice mész bez nastavka glasi meszet, a sa akuzativnim nastavkom meszetet. Mesto adesivnog nastavka *-nál*, *-nél* upotrebljavaju se nastavci *-tól*, *-tol* ~ *tul*, *-tül*: Pistátul nagyobb. U posesivnoj subjekatskoj deklinaciji imenica év ima oblik évje mesto éve.

Leksičke realizacije

Za reč *málna* (malina) i danas se koristi transdunavski izraz *himper*, a za egres (ogrozd) postoji nekoliko ekvivalenata: *ogrózli* (Marince), *büs-zke* (Opatovac).

U zajedničkom življenju sa Hrvatima i Srbima stanovnici navedena tri sela naučili su od njih više reči i time obogatili ne samo perifernu već i osnovnu leksiku: *svargli*, *kajgana*, *gusa*, *dzsombék* (koren kukuruzovine posle berbe, deo koji ostaje u zemlji), *szuncokret* itd. Reči za novije pojmove preuzimaju u govoru iz hrvatskog jezika, iako poznaju i odgovarajuće mađarske reči: *zadruga*, *resenye* itd.

Drugu manju granu druge grupe sačinjavaju Mađari doseljeni iz južnog Transdunavlja, bliže iz južnog dela županije Šomođ (Mađarska) u Erdut, Bedenik i u Veliku Pisanicu. U njihovim jezičkim manifestacijama mogu se otkriti sledeće karakteristike:

Fonetske realizacije i tendencije

U jeziku mađarskih stanovnika navedena tri sela mogu se uglavnom otkriti tendencije svojstvene za jezik u južnom delu županije Šomođ. U ovom dijalektu nema diftonga, visok je stupanj upotrebe glasa *ö* (*ö-zés*) kako u naglašenom tako i u nenaglašenom slogu: *rökett*, *löszök*, *öszö*, *mögyök*, *möntök*, *fövötte*. U nekoliko reči mesto *i* čuje se *é*: *rébezli*, *segét*. Omiljeni su i zatvoreni oblici: *-ol > o > u*: *gondukodik*: *-öl > ő > ö > ü*: *küjes*, *énekül*, *kümüves*, *üszel*, *csépünyi*, *lün*, *szüvi*: mesto *-al* javlja se *ó*: *szóma*, *óma*. Mesto samoglasnika dugo *ó*, *ú*, *ü* izgovaraju se kratki samoglasnici: *megnyün*, *gondukodik*, *kümüves*, *üdö*, *gyüszü*, *sargyu*, *parancsul*. Otkriva se i trag labijalizacije glasa *i*: *kifüzet*.

Kod suglasnika upadljivo je pretvaranje glasa *j* u *ty* odnosno *gy* posle suglasnika, odnosno samo retko na početku reči: *gyaptya*, *raktya*, *kifacsargya*, *irgya*, *szomgyus*, *borgyu*, *vargyu*, *meg vot gylúve*, *gyüjök*, *nyomgyunk*. Glas *n* se palatalizuje: *meszteleny*, *szemvonyu*, *fökiny*, *polozsnya*, *lénnyi*, *innya*, *vőfény*, *keny*. Uveliko se čuje *l* (*l-zés*). Mesto *ly*, *lj* stoji *l*, *ll*: *méhel*, *foló*, *folik*, *vállu*, *lik*, *királ*, *gombolitto*, *éneköllünk*, *türüllük*, *halla*, *üllön le*, *sülleni akar*, *hónalla*, *méllem*. Glas *v* njemu prethodni glas *s* u *zs*: *kizsveréb*. Interglasni suglasnik se duži: *pappiros*, *tanitto*, *csol-lány*. Nagomilani suglasnici se razlučuju: *puruszli*, *derót*; u stranim rečima i nagomilani samoglasnici se razlučuju: *trotovár* (*trotoar*).

Morfološke karakteristike

Osnovne reči

Glagoli sa osnovom na *v* u prezentu indikativa figurisu bez *v*: lűjök, lűsz, lűn, szűjök, szűsz, szűn, mökhin, ű rén, szin. Kod glagolskih osnova proširenih sa *d* i *sz* na karti nalazimo oblike aluszok, aluszol, aluszik mesto alszom, alszol, alszik.

Dugi samoglasnik se na kraju osnovne reči skraćuje: űdö, diszno, tannitto, folo. Kod imenice *fű* i *kő* mesto *v* javlja se *j* prilikom obrazovanja prideva: fűjes, kűjes. *Szű* varijanta reči *sziv* i u složenicama figurise bez *v*: szűbajos, szűfájás. Posesivni oblik reči *esö* u Bedeniku je *eseje* mesto *esője*.

Obrazovanje nomena

Nema većih odstupanja od standardnog jezika.

Obrazovanje glagola

Rado se upotrebljava iterativni formant *-doz, -dez, -döz*: fogdoz, röp-döz. Omiljen je i formant *-gál, -gél*: pisogál. Formant *ódik, -ődik* daje glagolu pasivno značenje: kapkolódik. Frekventan je formant *-l*. Česta je i upotreba oblika sa *-suk, -sük*.

Konjugacija

U 1. licu plurala subjekatska i objekatska promena nije dosledna: megnézönk mi asztat: nyomgyunk: bepörötünk vóna tégöd. Glagoli sa osnovom na *v* u 3. licu prezenta indikativa u subjekatskoj konjugaciji dobijaju nastavak *n*: rén, lűn, hin, szin. U objekatskoj konjugaciji u 3. licu singulara i plurala nastavak je *-i, -ik*: adi, mondi, tanitti, möghijik. U 2. licu plurala *i* je kratko: aditok. Infinitiv se javlja u obliku *-ni, -nya*: rénnya, innya ~ rénni, inni. Glagol *szokik* obično se javlja u obliku *szok*.

Deklinacija nomena

Kod starijih osoba kazivanje posesivnog odnosa pored fonetskih pojava (csebgye, aptya) otkriva i nastavke *-i, -ik*: bögyi, csöri, szömik. Reč *tányér* u akuzativu glasi *tányérat*.

Leksičke realizacije

Doseljeni Mađari sačuvali su sobom donetu leksiku, no nova sredina i društvene, ekonomske i kulturne promene nastale posle oslobođenja inicirale su potrebu za novim rečima. One su preuzete delom iz hrvatskog jezika, delom iz mađarskog standardnog jezika posredstvom škole i drugih

kulturnih institucija, odnosno posredstvom masovnih komunikacijskih medija. Nove reči nisu narušile sistem već su ga obogatile.

Osvrnimo se ukratko još na nekoliko sociolingvističkih pitanja: na generacijska odstupanja, na odstupanja reperkutovana promenom zanimanja, sve većim usvajanjem standardnog jezika i uticajem dvojezičnosti.

Iz razgovora sa osobama različite starosti, pola, sa zemljoradnicima, poluindustrijskim radnicima, poluzemljoradnicima, seoskim zanatlijama i predstavnicima inteligencije u selu, iz njihovih odgovora na pitanja iz upitnika ispostavlja se da u selima u kojima se pre 15-20 godina još govorilo mnogo arhaičnijim dijalektom, nije bilo oštre generacijske granice. Međutim, u našim danima razlika se izoštrila. Vrlo stari ljudi i oni iznad 60 godina još su privrženi nekadašnjem starom dijalektu. Sredovečni u sve većoj meri bivaju bilingvi na nivou maternjeg jezika: oni se u porodici, u razgovoru sa seoskim poznanicima, još služe starinskom varijantom. Međutim, van sela, iako se još naziru siromašne varijante fonetskih karakteristika dijalekta, ipak je u morfologiji, u leksici i u sklapanju rečenica ubrzana standardizacija. Stoga mladi u šali kažu da će jezik svojih predaka upoznati samo iz *Slavonskog rečnika**. Ubrzana standardizacija jezika i u drugim slavonskim selima je doprinela smanjivanju dijalekatskog obeležja i osiromašenju dijalekta. Period od 15-20 proteklih godina uneo je velike i sudbonosne promene u život sela kako sa političkog, društvenog tako i sa kulturnog stanovišta. Izolovanost sela u sve većoj meri se gubi. Strujanje informacija na mađarskom standardnom i hrvatskom jeziku, koje se ostvaruje putem najrazličitijih medija, kontakti između gradskih trudbenika, čiji se jezik neprimetno standardizuje, sa seljacima, čiji je jezik u fazi prerastanja u standardni jezik, i njihov kontakt sa varošanima, koji već komuniciraju na ovom jeziku, sve to doprinosi ubrzanju standardizaciji jezika.

Tako velika, do sada još nezapamćena promena najlakše se može proceniti na leksici podložnoj promenama. Na leksici se može najbolje odmeriti i generacijsko odstupanje. Drugačiju leksiku je usvojio pre 70-80 godina praded, ded nego današnji unuk. Znatna deo leksičkog fonda *Slavonskog rečnika* već pripada prošlosti. Mnoge reči koje su pre 20-30 godina još bile opšte korišćene danas više nisu aktivne. Ista je situacija i sa morfološkim i fonetskim pojavama. Baš zbog toga ovaj atlas je u izvesnom smislu spasio mnoge „muzejske vrednosti“.

* Videti: Penavin Olga: Szlavóniai (kórógyi) szótár, I, II, III, 1968, 1978.

ДРАГОЉУБ ПЕТРОВИЋ
(Нови Сад)

О РЕПЕРТОАРУ ИДО У ФОНОЛОШКОМ СИСТЕМУ СТАНДАРДНОГА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

У досадашњим расправама о проблемима српске фонологије репертоар инхерентних дистинктивних обележја (ИДО) један је од оних проблема о којима међу различитим ауторима најчешће нема сагласности. На овом месту покушаћу да осмотрим све прегледе тих обележја са којима сам се успео упознати.

Први покушај одређивања тога репертоара везан је за утемељивача бинаризма Романа Јакобсона, који је за српскохрватски језик утврдио следећих шест ИДО: 1. *вокалносћ*, 2. *назалносћ*, 3. *сапурираносћ*, 4. *грависносћ*, 5. *нейрекидносћ*, 6. *звучносћ*.¹ Ту Јакобсонову матрицу, у прегледу фонолошких система у различитим језицима и дијалектима, касније преноси и Муљачић (додајући јој и битно различиту Брозовићеву),² у којој се налази следећих 10 обележја: 1. *шурбуленитно*³, 2. *вокалско*, 3. *компактно*, 4. *дифузно*, 5. *грависно*, 6. *назално*, 7. *нейрекидно*, 8. *звучно*, 9. *сприденитно*, 10. *најетно*.⁴ Кажемо ли, међутим, да по десетом обележју ('*најетносћ*'), уз /n/, Брозовић одређује вокално *p* и једносложни рефлекс дугог *jaj̄na* (као „посеб-

¹ Roman Jakobson, *On the identification of phonemic entities*. In: Selected Writings, I, Phonological studies, 'S-Gravenhage, 1962, 418-425.

² Žarko Muļjačić, *Opća fonologija i fonologija suvremenoga talijanskog jezika*. Zagreb, 1972, 115, 123.

³ Према Муљачићу, н. д., 123; код Брозовића то је обележје означено као *шумносћ* (в. следећу напомену).

⁴ Dalibor Brozović, *O fonološkom sustavu suvremenog standardnog hrvatskosrpskog jezika*. – Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio lingvističko-filološki, Zadar, VII/1968, knj. 7, 20-39. Исту матрицу фонема, али са промењеним поретком првих двају обележја, доноси Брозовић и у својој расправи *O alofonskoj problematici u hrvatskoj ortoeписи*. Radovi [Filozofskog fakulteta Zadar], God. 10, sv. 9, Razdio lingvističko-filološki (6), 1971/1972, 5-24 (с матрицом фонема и матрицом алофона).

ност“ хрватског језичког стандарда), показале се да је такав репертоар обележја, уз њихову различиту хијерархију, сличан ономе који налазимо и у *Приручној грамаици* групе загребачких аутора.⁵ У другом издању те граматице⁶, међутим, обележје *најетшости* уведено је у игру по угледу на Брозовићеву матрицу, али са битно друкчијим распоредом ‘плусева’ и ‘минусева’, да би се у њеном следећем издању које ми се налази при руци, знатно прерађеном и са измењеним насловом,⁷ уз ново обележје *6. акутски, најетшост* поново нашла на дну листе, али сада опет са само три ‘почетна Брозовићева плуса’.

У својим анализама Ј. Гвозденовић доноси матрице фонема и по артикулационим и по акустичким обележјима и у оба случаја утврђује по 8 обележја за инхерентно дефинисане фонеме, а ми овде доносимо само елементе из њене друге матрице испуштајући из ње супrasegmentална обележја (дужину и узлазност): 1. *консонантност*, 3. *компактност*, 4. *дифузност*, 5. *акутност*, 6. *назалност*, 7. *континуираност*, 8. *звучност*, при чему треба напоменути да африкате [ц ч џ] ауторка анализира као фонемске секвенце /Тс/, /Тш/, /Тж/ обележавајући симболом Т и неутрализовану звучност.⁸

Како видимо, у свим матрицама које помињемо различити су и инвентар ИДО и њихова хијерархија, а исти је случај и са двама репрезентативним расправама припремљеним за серију *Нацрти за граматику* [хрватскога књижевног језика].⁹ У вези са тим прегледима посебан проблем представља чињеница да оба аутора у својим матрицама доносе потпун регистар *фонова* па није увек јасно која обележја функционишу међу фонемама а која међу фонемским варијантама. Уз све то, аутори се

⁵ Eugenija Barić et al., *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb, 1979, 16.

⁶ Исто, Загреб, 1990, 23.

⁷ Eugenija Barić et al., *Hrvatska gramatika*. Zagreb, 1995, 54.

⁸ Jadranka Gvozdanović, *Tone and accent in standard serbo-croatian (with a synopsis of serbo-croatian phonology)*. Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse), Wien, 1980, XXVIII, 123–124. Касније је ауторка своје матрице помињала и у другим радовима, а ја овде наводим два који су ми доступни: *Language system and its change: On theory and Testability*. Berlin — New York — Amsterdam (Mouton de Gruyter), 1985, 8–15; *Phonological domains*. In: [Ed.] Charles W. Kreidler, *Phonology: Critical concepts*. London and New York (Rowledge), 2000, t. V, 245–269 (посебно 247–248).

⁹ Ivo Škarić, *Fonetika hrvatskoga književnog jezika*. In: Stjepan Babić et al., *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*. Nacrti za gramatiku. Zagreb, 1991, 61–377; Dalibor Brozović, *Fonologija hrvatskoga književnog jezika*, I b i d., 379–452.

оштро разликују и по броју фонова (Брозовић их има 54, а Шкарић само 44¹⁰), али и по броју ИДО (Брозовић наводи да их има 13, а код Шкарића их је 11), при чему су они сагласни само око првих шест обележја, а у вези с осталима разилазе се у следећим појединостима:

а) у Шкарићевом списку нема 11. и 13. обележја;

б) назалност се код Б. налази на 7. месту, а код Ш. на 8; дијезност је код Б. на 12. месту, а код Ш. на 7 ('повишеност'); стридентност је код Б. на 10. месту, а код Ш. на 11;

в) Б. оперише обележјима континуираности и звучности, а Ш. обележјима прекидности и беззвучности ('јакости').

До које мере међу различитим ауторима досеже несагласност у погледу броја ИДО и њиховом распореду, показује и 'таблица различковних обилежја хрватских гласова' Зр. Бабић.¹¹ У њеном се списку налази чак 15 обележја: 1. *слоготворно*, 2. *звонко*, 3. *шумно*, 4. *сјриједно*, 5. *рубно*, 6. *високо*, 7. *сјражње*, 8. *ниско*, 9. *јрекидно*, 10. *реско*, 11. *звучно*, 12. *најетно*, 13. *носно*, 14. *бочно*, 15. *заобљено*, при чему најчешће није јасно када се оперише акустичким а када артикулационим обележјима.

Међу покушајима идентификације ИДО и одређивања њихове хијерархије у српском фонолошком систему бележим и два чији су аутори руски слависти. Први су од њих учинили Лекомцева, Сегал, Судник и Шур¹² и утврдили следећих 10 обележја: 1. *вокалносћ*, 2. *консонанћносћ*, 3. *комѝакћносћ*, 4. *дифузносћ*, 5. *јериферносћ*, 6. *нејрекидносћ*, 7. *назалносћ*, 8. *сјриденћносћ* („јркоств”), 9. *звучносћ*, 10. *јалатћалносћ*. Знатно друкчије ти су проблеми постављени у анализи Св. Толстој,¹³ пре свега зато што је она одвојила обележја вокала (код којих су „фонолошки релевантни” *висина*, *ред* и

¹⁰ У својој расправи о алофонској проблематици (нап. 3) Брозовић оперише са 57 фонова и у том смислу несагласност између њега и Шкарића постаје још изразитија. То свакако указује на знатну меру несигурности у интерпретацији чињеница о којима говоримо.

¹¹ Zrinka Babić, *Fonetika i fonologija hrvatskog jezika*. Udžbenik za 1. razred gimnazije i tehničkih škola. Zagreb, 1995, 85. Необично је, уз много других појединости о којима овде нећемо говорити, да се у њеној табlici налази /п/ м. /њ/ (п) а /л/ м. /љ/ (л).

¹² М. И. Лекомцева et al. *Опыт поспроения фонологической типологии блискогородских языков*. Славянское языкознание. Доклады советской делегации. V Международной съезд славистов. Москва, 1963, 423–476 (посебно 455 и 468).

¹³ С. М. Толстая, *Морфонологические чередования в субстантивных парадигмах современного сербскохорватского литературного языка*. In: [Ред.] Т. В. Попова, *Славянская морфонология*. Субстантивное словоизменение. Москва, 1987, 169–201 (посебно 170).

квантитет) од обележја консонаната, који се међусобно опонирају серијом следећих обележја: 1. шумни ~ сонорни, 2. задњи ~ њредњи, 3. назални ~ неназални, 4. њериферни ~ њериферни, 5. африкајски ~ њафрикајски, 6. латерални ~ њелатерални, 7. струјни ~ ѡрекидни, 8. звучни ~ безвучни, 9. ѡлатални ~ њѡлатални.

Проблемима о којима говоримо српски лингвисти ретко су се бавили¹⁴ и због тога се овде може поменути само прилог Р. Симића и Б. Остојића.¹⁵ Према њиховој анализи, дистинктивна су следећа обележја: 1. сонорност, 2. ѡериодичност, 3. комѡактност, 4. дифузност, 5. акућност, 6. грависност, 7. дијезност, 8. бемолност, 9. ламинарност, 10. фортитет, 11. турбулентност, 12. абрујност. Тај репертоар ИДО оспорен је одмах после појаве Симићеве и Остојићеве књиге,¹⁶ али се сада показује да је и то био само детаљ у мноштву сличних и недовољно образложених интерпретација везаних за проблеме о којима говоримо, а из те слике не издвајају се ни матрице српских консонаната и вокала припремљене за Кристалову језичку енциклопедију,¹⁷ у којима налазимо следећа обележја: 1. консонантски, 2. вокалски, 3. дифузни, 4. комѡактни, 5. грависни, 6. снижени, 7. звучни, 8. конѡинуанти[н]и (ы), 9. стуридентни, 10. назални.

Све што је досад речено, како видимо, указује на потпуну несагласност свих аутора које смо поменули и у погледу репертоара ИДО и у погледу њихове хијерархије и због тога ћу овде покушати да у толиким разноликостима пронађем неке додирне тачке и да образложим сопствену матрицу. Моје се претензије, при том, ограничавају само на жељу да понудим основу за расправу која би водила до тога да се назначене разлике сведу на прихватљивију и разумљивију меру.

¹⁴ Најистакнутији српски фонолог Павле Ивић о тим проблемима говорио је само у својим универзитетским предавањима на постдипломским студијама (1962/63). Моје белешке са тих предавања у међувремену су се „затуриле“ и ја сада не могу говорити о репертоару и хијерархији ИДО којима је Ивић оперисао.

¹⁵ Радоје Симић — Бранислав Остојић, *Основи фонологије српскохрватскога књижевног језика*. Титоград, 1981.

¹⁶ Драгољуб Петровић, *Радоје Симић — Бранислав Остојић, Основи фонологије српскохрватскога књижевног језика*. Титоград, 1981, 1–292. — Зборник [Матрице српске] за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1983, XXVI/1, 195–206.

¹⁷ Deјvid Kriстал, *Kembriчка enciklopedija jezika*. Beograd (Нолит, без године издања), 162 (без назнака о приређивачу матрица, ако то није био Борис Хлебѡ као уредник одговарајућег поглавља).

Мислим да се за српски фонолошки систем може поставити следећи репертоар ИДО.¹⁸

1. вокалносѝ +

По томе обележју вокалске фонеме акустички се одређују као јединице са јасном формантском структуром, а на артикулационој равни — слободним протоком ваздушне масе кроз говорни тракт. Тиме се та фонемска класа супротставља свима осталима — које су обележене или *слабим* или *изразитим шумом*. Из те чињенице проистиче једна битна појединост коју треба посебно нагласити: вокалске се фонеме по дефиницији опонирају шумнима и зато је *консонантност* или *шумност* као друго ИДО у многим матрицама које смо навели аутоматски предвидљиво и, због тога, сувишно. То, даље, значи да све оне матрице у којима се *консонантност* / *шумност* истиче као *прво* ИДО треба сматрати, најпросто, некоректним.

2. сонорносѝ +

Будући да се шумност по дефиницији одређује као карактеристика консонаната, у тој великој фонемској класи успоставиће се први оштар контраст који се на акустичкој равни остварује као комбинација *ћона* и *шума* насупрот *чистиом шуму*. То даље значи да се у првом случају неизразита формантска затамњења укрштају са белинама док фонеме које се карактеришу као потпуно шумне у средишту спектра имају „једнолично бијеле зоне”.¹⁹ На равни артикулације та се разлика показује као контраст између делимичне и потпуне преграде протоку ваздушне масе кроз говорни тракт, односно као контраст између *сонаната* и *осируената*, што нам омогућује да из целине консонантског система издвојимо његову поткласу акустички обележену изразитом сонорношћу, тј. звонкошћу, насупрот онима који се карактеришу ниском сонорношћу. Обележје *сонорносѝ*, како смо видели у претходном прегледу, на друго место поставиле су само Св.

¹⁸ Битно се тај репертоар неће разликовати ни када је у питању хрватски стандард будући да је он уобличен на српској, вуковској, основи, а када су у питању *фонемске* разлике између тих двају израза (оне које се тичу статуса вокалног *p* и рефлекса дугог *jajja* у хрватском) — у тај аспект проблема овде се нећу посебно упштати (а нисам ни уверен у његову озбиљну научну утемељеност).

¹⁹ Уп. Муљачић, н. д., 52.

²⁰ Највиши ранг обележју сонорности одредили су Симић и Остојић постављајући га на прво место (испред „периодичности”, тј. вокалности), али су они и у анализи чињеница и термилошки непрецизни. Под обележјем сонорности, наиме, они имају на уму *звучносѝ*, јер у наведеном регистру (стр. 148–150) нема обележја

Толстој и Зр. Бабић (при чему је прва „обрнула контраст” и представила га као шумни ~ сонорни).²⁰ За издвајање тога обележја упориште налазим не само у два поменутих анализама него и у чињеници да се сонанти, бар у славистичкој литератури, и иначе дефинишу као сонорни,²¹ тј. као вредности у којима „тон игра главну улогу, а шум... учествује у минималном степену”.

3. назалнос̄и +

У систему сонорних фонема најкрупнији контраст успоставља се по обележју назалности. С акустичког становишта на спектру назалних фонема показује се изразитије ширење изговорне енергије уз присуство назалног форманта, што се на артикулационој равни показује као успостављање преграде у усном резонатору и отварање протока ваздушној струји кроз носни резонатор. Овом обележју исто место дато је у Муљачићевом прегледу и у првом издању *Приручне грамајшике* (у њеним следећим издањима оно је спуштено на шесто, одн. на седмо место) док је у другим анализама које помињемо рангирано врло различито: код Брозовића и Ј. Гвозденовића на 6, код Шкарића на 8, код Лекомцева на 9, у Кристаловој енциклопедији на 10, код Зр. Бабић на 13, а у Симићевом и Остојићевом прегледу назалност се уопште не помиње (мада се у каснијој табlici сонаната ипак појављује иза ламинарности).

4. ком̄иак̄инос̄и +

У целини српског фонолошког система по овом обележју супротстављају се фонеме које се остварују у задњем делу артикулационог апарата онима које се остварују у његовом предњем делу, а њима се прикључује и /а/ као максимално отворен вокал. Компактност се акустички карактерише концентрацијом изговорне енергије у уском средишњем делу спектра, на супрот њеној нижој концентрацији изазваној ширењем енергије дуж осе трајања. На артикулационој равни компактност се одређује обликом резонантне шупљине иза преграде која подсећа на ловачки рог или механички мегафон, на супрот некомпактности коју карактерише проширен предњи део резо-

звучности (мада ће се оно касније појавити, нпр., на стр. 201 као обележје африката). На другој страни, сонорност ће се код струјних фонема појавити иза турбулентности (стр. 197), а код прекидних наћи ће се на дну списка (стр. 204), оба пута као обележје звучности.

²⁰ Уп. О. С. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*. Москва, 1966, 440; Д. Э. Розентаљ — М. А. Теленкова, *Словарь-справочник лингвистических терминов*. Москва, 1976, 436.

натора уз изразито сужење отвора. Обележју компактности исти ранг дали су једино аутори првог издања *Приручне грамајшике*, али су у каснијим издањима од тога и они одступили и подигли га на 3. место прихватајући решења која заступају Брозовић, Ј. Гвозденовић, Шкарић, Лекомцева и др. (мада треба рећи да се, рецимо, у матрици Зр. Бабић то обележје уопште и не помиње).

5. дифузности +

У почетним фазама бинаризма компактност је заузимала треће место и њој се супротстављала *дифузности*,²² али је, због проблема који су се наметали у анализи вокалских система са више од два степена отворености,²³ она предвојена на две аутономне сукцесивне опозиције и оне се тако и наводе у главнини анализа на које се овде осврћемо. После осамостаљивања дифузности као посебног обележја и његовог везивања једино за утврђивање контраста међу вокалима, дакле, успостављен је основ за идентификацију високих вокала као дифузних насупрот средњима као недифузним, што се на акустичкој равни своди на изразитије ширење енергије у нецентралним деловима спектра, насупрот недифузнима код којих је концентрација енергије у тим деловима спектра мање изразита. На артикулационој равни, са друге стране, то се своди на јаче сужење резонатора праћено снажнијим притиском ваздушне масе по његовим зидовима, насупрот ширем резонатору и смањеном притиску ваздушне масе.

6. континуираности +

Обележје континуираности акустички се одређује као благ прелаз између претходног гласа и тзв. зоне тишине, насупрот неконтинуиранима који на спектру имају изразиту белину. На артикулационој равни континуираност се остварује као непрекинути шум који се појављује као последица сужења говорног тракта кроз који се ваздушна маса пробија тарући се о зидове резонатора. Неконтинуиране фонеме, с друге стране, карактеришу се потпуним прекидом тока ваздушне масе и наглим отварањем преграде праћеним праском ослобођене ваздушне масе.

7. стридентности +

По обележју стридентности одређују се фонеме чија је реализација праћена оштрим шумом, насупрот онима којима је шум благ или

²² R. Jakobson and M. Halle, *Phonology and phonetics*. In: R. Jakobson, SW, 1, 464–504 (posebno 484–485).

²³ Муљачић, н. д. 63–64.

је тек једва приметан, при чему се на спектрограмима стридентних фонема запажају „врло неуредно размјештене тзв. црне зоне, док су оне код благих фонема много правилније”.²⁴ Када је реч о њиховим артикулационим особеностима, за стридентне фонеме битна је комплексна преграда која изазива јак шум, насупрот једноставнијој прегради код нестридентних фонема. Због тога се назначени артикулациони контраст означава и терминима *фонеме с ошћрим ивицама* ~ *фонеме с глајким ивицама*.

8. *грависносћ* +

Обележје грависности испољава се као концентрација енергије у ниским фреквенцијама спектра насупрот негрависнима код којих се она концентрише у средњим и високим фреквенцијама. Тиме се на артикулационој равни периферне фонеме (лабијалне и веларне) супротстављају централнима (палаталним и денталним), при чему се сличан однос успоставља и међу вокалима (по односу задњи ~ предњи).

9. *звучносћ* +

Акустички се звучност остварује као присуство периодичних вибрација ниске фреквенције (насупрот њиховом одсуству код беззвучних фонема), што се на дну спектра показује као „звучна греда”. На равни артикулације то се манифестује као треперење гласних жица (насупрот одсуству те појаве код беззвучних).

Регистар обележја који овде наводим²⁵ само се у једном детаљу разликује од онога који налазимо у првом издању *Приручне грамаћике* групе загребачких аутора: у њиховој матрици *звучносћ* се нашла на 8, а *грависносћ* на 9. месту. У каснијим издањима те књиге, међутим, аутори су одступили од својих решења, најпре тиме што су у матрицу увели и нова обележја, али много више тиме што су многима од њих битно променили хијерархију. Преглед обележја која овде доносим показује, дакле, да њихову полазну матрицу сматрам коректнијом од оних каснијих, док су све остале које су напред поменуте често неразумљиве, а неке међу њима — и произвољне.

О неким општијим аспектима оваквог предлога хијерархије ИДО говорићу нешто касније, а овде ћу покушати да покажем како се

²⁴ Муљачић, н. д., 69.

²⁵ Регистар обележја који овде наводим изложио сам и у раду *Језици у контексту: фонологија стандардног српског језика* припремљеном за тематски број часописа *International Journal of the Sociology of Language* посвећен српском језику (уредник Џ. Фишмен, а књига је приређена у редакцији Милорада Радовановића и Рендала Мејџора).

према наведеним обележјима могу распоређивати три основне класе српских фонема.

Вокали

За одређивање контраста међу вокалима српског стандардног језика релевантна су три ИДО и она се у табlici могу представити на следећи начин:

ИДО	фонеме	и	е	а	о	у
компактност		–	–	+	–	–
дифузност		+	–	–	–	+
грависност		–	–	–	+	+

Како се показује, за утврђивање контраста међу вокалима стандардног српског језика, релевантна су само три наведена обележја. То, даље, значи да су сва друга обележја која се у многим матрицама вокалских фонема помињу редувантна (најчешће вокалност, континуираност и звучност) будући да је за сваки вокал у сваком од тих обележја (неки им додају и сонорност) аутоматски предвидљив знак '+', тј. нема ниједног вокала који није вокалан, соноран, континуиран и звучан. Та су обележја, дакле, иманентна свакој вокалској фонему у српском језику, тј. она су аутоматски „утраћена” у њихову природу, али се ни по једном од њих вокалске фонеме не могу међусобно разликовати.

Сонанти

У вези с овом класом фонема мислим да најпре треба разјаснити питање о њиховом инвентару, тј. о статусу /в j/ у оквиру система сонантских фонема. У досадашњој српској и хрватској граматичарској пракси (као и у славистичкој литератури уопште) ти су гласови редовно третирани као сонанти иако њихова артикулациона својства за то нису пружала озбиљну основу. Ти се гласови, наиме, остварују с преградом, тј. као шумни, што њихов сонантски статус мора макар довести у сумњу. Због своје иманентне звучности /в/ и /j/ могу имати неке карактеристике „сонантске дистрибуције”,²⁶ али с обзиром на

²⁶ Гласови *в* и *ј* неспорно јесу били сонанти, али то је било у време док се први остваривао као *ш*, тј. са изразитим сужењем резонатора на уснама, а други као неслоговно *ј*, тј. са сужењем резонатора у задњем делу усне шупљине. Те чињенице њима су обезбеђивале јасан сонантски статус, али када је њихова артикулација постала доминантно шумна, они су се регуларно прикључили шумним струјним гласовима задржавајући, разуме се, обележје звучности као своје иманентно својство.

њихова артикулациона својства — рационалније их је посматрати у класи шумних фонема, утолико пре што се тиме знатно упрошћава и опис фонолошког система. Ако се, дакле, инвентар сонорних фонема сведе на шест јединица, јасно је да ће тиме бити редуциран и инвентар ИДО која међу њима функционишу. Из тога система, наиме, уклања се обележје стридентности и оно остаје релевантно једино за одређивање контраста међу шумним фонемама.²⁷

Имајући на уму све што је речено, мислим да се репертоар ИДО сонорних фонема може представити на следећи начин:

ИДО фонеме	м	н	л	р	њ	љ
назалност	+	+	-	-	+	-
компактност	-	-	-	-	+	+
континуираност	0	0	+	-	0	0
грависност	+	-	-	-	-	-

Као и код вокала, и код сонорних фонема нека су обележја редувантна будући да су уграђена у њихову гласовну природу. Таква су, за све сонантске фонеме, обележја сонорности и звучности, а за неке од њих редувантна је и континуираност.

Консонанти

Репертоар ИДО која функционишу међу шумним фонемама може се представити на следећи начин:

ИДО фонеме	б	п	д	т	ц	џ	ћ	њ	џ	ч	г	к	в	ф	з	с	ж	ш	ј	х
компактност	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	+	+	+	+
континуираност	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+
стридентност	-	-	-	-	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-
грависност	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	+
звучност	+	-	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	-	-	-

„Белине” у нашим матрицама фонема значе или да је дато обележје редувантно за дате фонеме или да по њему дата фонема не

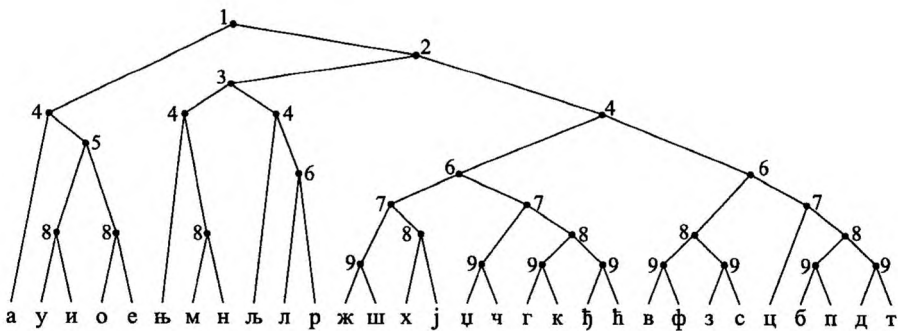
²⁷ Мислим, уз све што је речено, да је само та чињеница довољна као основа да се /в/ и /ј/ искључе из система сонаната будући да је стридентност по себи неспојива са сонорношћу.

може ступити у опозицију ни са једном другом фонемом. Тако су, рецимо, фонеме /в ф з с/ неспорно стридентне, али по томе обележју оне се међусобно не супротстављају ниједној фонему или групи фонема. Из истих разлога, негрависне фонеме /ц џ ч ж ш/ „прескочиле” су дато обележје, као и /џ ј х/ обележје звучности.

Све што је овде изложено могло би се у јединственој матрици представити на следећи начин:

ИДО фонеме	и	е	а	о	у	м	н	л	р	њ	љ	б	п	д	т	џ	ћ	џ	ч	г	к	в	ф	з	с	ж	ш	ј	х	
вокалност	+	+	+	+	+	0	0	0	0	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
сонорност	0	0	0	0	0	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
назалност						+	+	-	-	+	-																			
компактност	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	+	+	+	+
дифузност	+	-	-	-	+																									
континуираност	0	0	0	0	0	0	0	+	-	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	
стридентност												-	-	-	+	-	-	+	+	-	-	0	0	0	0	+	+	-	-	
грависност	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	+	
звучност	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	

Тако постављена матрица српских фонема може се представити и следећом скицом:

Скица 1

Скица која се налази пред нама указује на неке појединости које из претходне таблице нису тако уочљиве, пре свега распоред ‘рачви’ на којима се поједине класе фонема раздвајају, као и статус оних које ‘опкорачују’. Ако се, рецимо, по обележју вокалности + сав фонолошки систем предваја на врло редуциран број „тонова” (тј. вокала) и

много већи број „шумова“ (тј. консонаната), логично је што ће за одређивање контраста међу њима бити потребан и врло неједнак број обележја (код вокала 3, а код шумних 7). То, даље, значи да је то оптималан регистар обележја и да свако његово ширење мора бити засновано на новим чињеницама и на могућностима њихових нових интерпретација, јер у сваком другом случају оно ће остати или неразумљиво или сувишно.

А у вези са тим треба одмах рећи да је главнина матрица које смо напред помињали оптерећена многим сличним појединостима и овде ћу то показати само на примеру који нам пружа Брозовићева анализа.²⁸ Он вели да се вокали одређују као *вокалски* и *нешумни*, *комѝакѝно* је /a/, *дифузни* су /и/ и /у/, *грависни* су /у/ и /о/, *акуѝски* су /и/ и /е/, сви су *неназални*, /и/ и /у/ су *наѝеѝи*, /и/ је *дијезно*, /у/ и /о/ су *бемолни*, док су *конѝинуираносѝ* и *звучносѝ* означени на исти начин као и *сѝриденѝносѝ*. Ако је, дакле, за одређивање контраста између пет српских (и хрватских) стандардних вокала потребно чак десет обележја, онда се то мора означити макар као неразумљиво, при чему таквима сматрам макар следеће појединости:

1) Ако се и прихвати да су вокали *нешумни* (што је већ по дефиницији јасно), остаје недоумица зашто је експлицирано да су они *неназални*, али не и да су *конѝинуирани* и *звучни*, већ су та два обележја представљена на исти начин као и *сѝриденѝносѝ* (тј. ‘белином’).

2) Ако по страни оставимо чињеницу да су *сви* вокали означени ‘плусом’ (дакле, као *вокалски*), остаће нејасно зашто је за појединачне вокале распоред ‘плусева’ и ‘минусева’ често драстично различит: /a/ је означено као *комѝакѝно*; /и/ је *дифузно*, *акуѝско*, *наѝеѝо* и *дијезно*; /у/ је *дифузно*, *грависно*, *наѝеѝо* и *бемолно*; /е/ је само *акуѝско*, а /о/ *грависно* и *бемолно*. Испада, дакле, да су /a/ и /е/ означени са по једним ‘плусом’, /о/ са два, а /и/ и /у/ са по четири ‘плуса’, при чему су /и/ и /у/ *дифузни* и *наѝеѝи*, а /у/ и /о/ *грависни* и *бемолни*.

3) Будући да су неки вокали, како видимо, у оквиру двају истих обележја представљени на исти начин, треба рећи да ће по једно од њих ипак бити сувишно и да се регистар обележја може знатно упростити, а да коректност описа не буде оштећена:

а) *грависни* ~ *акуѝски* може се свести на однос *грависни* ~ *негрависни*;

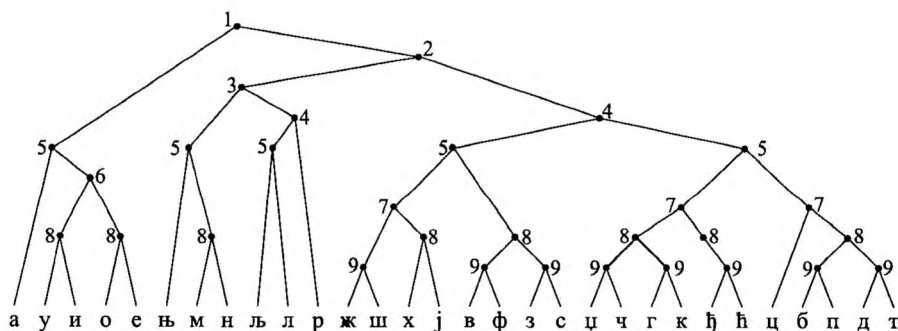
б) обележјима *звучни* ~ *наѝеѝи* означени су и *звучносѝ* и *беззвучносѝ*, а довољно би било рећи да су *наѝеѝи* аутоматски *беззвучни*;

²⁸ Уп. Брозовићеву расправу у нап. 8, стр. 410–411.

в) *дијезносѝ* се може аутоматски разумети као *несѝриденѝносѝ* (при чему то може имати неког оправдања у анализи шумних фонема, а неразумљиво је ако су у питању вокали);

г) *бемолни* су аутоматски *грависни*.²⁹

Уз све што је досад речено, из наше скице 1 намећу се и још неке општије опсервације. У њој су, наиме, назначена два битна контраста: *вокалски* — *невокалски*, а међу невокалским — фонеме са *слабим шумом* („сонорни“) насупрот онима са *јаким шумом* („шумни“). Следећи контраст успоставља се међу сонорним фонемама по обележју *назалносѝи*, али је много значајнији онај који се иза тога успоставља по обележју *комѝакѝносѝи*. По њему се, наиме, сав фонолошки систем српског језика предваја на *комѝакѝне* и *некомѝакѝне* фонеме, при чему се и међу једнима и међу другима срећу и *континуиране* и *неконтинуиране*. У тој чињеници налазим упориште за предлог да се провери могућност и једне измене у хијерархији ИДО коју овде доносим, тј. да се обележје *континуираносѝи* са шестог места помери на четврто, при чему би се компактност и дифузност аутоматски померили за по једно место наниже. Тако бисмо добили *скицу 2*:

Скица 2

У односу на претходну скицу, ова се разликује, пре свега, по томе што су се све континуиране шумне фонеме „окупиле“ на једној

²⁹ На могућност оваквог редуцирања броја ИДО и на њихову друкчију хијерархију указао сам у свом осврту на Шкарићеве и Брозовићеве расправе (цитиране овде у нап. 8): *Fonetika i fonologija „standardne novoštokavštine“* (Stjepan Babić — Dalibor Brozović — Milan Moguš — Slavko Pavešić — Ivo Škarić — Stjepko Težak, *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrti za gramatiku*. Zagreb [HAZU — Globus], 1991, 741 str. — Јужнословенски филолог, Београд, L, 1994, 231–241 (посебно 238–239).

страни рачве, а све неконтинуиране на другој. Такво њихово груписање неспорно одговара фонетској реалности српског гласовног система, а мислим да не нарушава ни целину његове фонолошке структуре. На следећој рачви те ће се фонеме, као и све друге, раздвојити на компактне и некомпактне, при чему ће то довести до делимичног преуређења односа једино међу сонорним фонемама. Из скице 1, наиме, видели смо да су се /в/ и /љ/ од осталих сонорних фонема одвојиле обележјем компактности, док су се /м/ и /н/ једна другој супротставиле грависношћу, а /л/ и /р/ континуираношћу. У оваквој постави, међутим, неконтинуираном /р/ супротстављају се континуирани /љ/ и /л/, редундантно су сада континуиране само назалне фонеме, док је у првој скици такво било и /љ/.

Обе скице, међутим, показују да се односи међу фонемским класама, као и појединачним фонемама у њиховим оквирима, ни у једном другом детаљу не мењају: у обема поставама континуирани /в ф з с/ редундантно су стридентни, насупротив стридентном /ц/ налазе се нестридентни /б п д т/, а исти положај у фонолошком систему имају и фонеме /х/ и /ј/, при чему је прва редундантно безвучна, друга редундантно звучна, а међусобно се једна другој супротстављају обележјем грависности.³⁰

Тим напоменама закључујем овај преглед инхерентних дистинктивних обележја у фонолошком систему стандардног српског језика, уз покушај њихове хијерархизације, имајући на уму једино чињеницу да међу свим ауторима чије су анализе овде праћене нема ни минимума сагласности ни у погледу репертоара обележја ни у погледу њихове хијерархије. А морало би је бити, макар у главним линијама, ако се не жели пристати на то да се научне чињенице тумаче произвољно.

³⁰ Такав њихов однос непосредна је последица развоја целине српскога фонолошког система у коме су једино међу континуираним фонемама биле "заузете" све четири локализације, насупротив највише трима међу осталим фонемским класама. У тој чињеници, свакако, треба видети основни импулс који је довео до тога да се фонема /х/ уклони из фонолошког система главнине српских дијалеката (па и оних на којима је заснован модерни српски стандардни језик). Њено је губљење било регуларно праћено и укидањем те "локализације више", а њеним је васпостављањем у стандардном језику (1836) враћено старо стање и /х/ доведено у опозицију са /ј/.

СНЕЖАНА ПЕТРОВИЋ
(Београд)

ДИЈАЛЕКТИ У КОНТАКТУ — ПОРЕКЛО И ФОНЕТСКИ ЛИК ШЕСТ ТУРЦИЗАМА ИЗ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

0. Турцизми из српског књижевног језика углавном су на задовољавајући начин етимолшки обрађени, а осим Скоковог речника, постоји и неколико специјализованих приручника (Škaljić, Knežević) и монографија¹. Иако је већина ових радова написана пре више деценија, методолошко осавремењавање није једино што би се данас могло и требало учинити на пољу проучавања турцизама². Пре свега, лексика из народног језика, забележена у РСА и бројним дијалекатским речницима, показује да постоји значајан број досада незабележених или на не сасвим адекватан начин објашњених турцизама³. Стога би било веома важно да се тај корпус комплетира и систематски анализира, уз коришћење савремених научних резултата славистике и туркологије. Један од метода који треба применити приликом проучавања турцизама је контрастирање особина и лексичког материјала два контактна говора. Тиме би се избегао можда главни недостатак њиховог досадашњег етимолошког тумачења са турколошке стране, а то је разлика између фонетског лика турцизма и турског етимона који се, најчешће, наводи у свом књижевном облику. Такав приступ данас је могуће применити само у случају турцизама са под-

¹ Прецизнија слика о стању њихове проучености добија се када се турцизми упореде са другим позајмљеницама у српском језику, или са расположивом литературом и приручницима који обрађују њихово порекло у другом, пре свега суседним, језицима. За литературу в. Handbuch: 119-145, Петровић 1993.

² О главним методолошким недостацима постојећих речника који обрађују турцизме в. Петровић 1997.

³ Велики број научника скретао је пажњу на чињеницу да је дијалекатски лексички материјал богата ризница за сваковрсна лексиколошка истраживања, па и етимолошка. О значају те грађе за проучавање турцизама у новије време писала је Зајцева 1998.

ручја Косова и Метохије. Петар Скок је, свестан овог проблема, још тридесетих година, указивао на то да је проучавање локалних турских говора веома значајно за ваљано етимолошко тумачење турцизама и залагао се за што хитнији опис говора Турака са Косова и из Македоније (Skok 1937–38: 166; 178–9)⁴. Но, упркос томе што је од тог времена учињено много на пољу балканске турске дијалектологије, косовска област је и до данас остала најслабије истражена⁵. Ни српска дијалекатска лексичка грађа са овог подручја није у потпуности комплетирана јер је један важан задатак домаће дијалектологије: „...израда речника са призренско-јужноморавског подручја Косова и Метохије који би био пандан речнику Глише Елезовића из косовско-ресавске области истог подручја“ (Ивић 1991:220–221), остао необављен.

1. Премда за исправно тумачење порекла турцизама није неопходно, нити из разумљивих разлога увек могуће, имати адекватан етимон потврђен у турским дијалекатима, већ се поједине специфичне особине могу реконструисати⁶, било би корисно успоставити директне лексичке паралеле, онда када нам расположива грађа то допушта. Као илустрацију за овакав метод, у раду се даје објашњење порекла и специфичног фонетског лика шест турцизама из призренско-тимочког дијалекта. Ова анализа темељи се на српској грађи, највећим делом, ексцерпираној из Елезовићевог речника и Чемерицићеве рукописне збирке речи из Призрена⁷, као и на опису, ареално блиског, призренског турског говора С. Јусуфа (Jusuf 1987). Због специфичних особина разматраних речи и околности у којима се позајмљивање одвијало, одлучили смо се да управо ту ситуацију истакнемо, именујући је, не *језици у конџакџу*, као што је уобичајено у лингвистици, него *дијалекџи у конџакџу*. Овај термин се најчешће користи за означавање међусобног контакта два дијалекта једног истог језика⁸, али се у конкретном случају може, и треба, применити

⁴ Ни овај Скоков апел, као ни многих других научника после њега, није, у домањој средини, наишао на адекватан одазив. Уместо систематског дијалектолошког приступа, косовски турски говори проучавани су спорадично, од стране појединаца, ентузијаста. Сада је већ готово извесно да је трка с временом, барем што се овог подручја тиче, изгубљена.

⁵ Детаљно о румелијским дијалектима са библиографијом радова в. Handbuch:414–453.

⁶ Уп. нпр. Stachowski 1992.

⁷ Више о овој збирци, њеним квалитетима, обиму и историјату в. Реметић 1996:339–342.

⁸ Уп. нпр. Trudgill.

и на два дијалекта различитих језика, јер прецизније описује језички оквир у којем се сам процес позајмљивања одвијао, пошто анализирани речи несумњиво показују карактеристике једног или, најчешће, оба локална говора, турског и/ли српског, и то је оно што их издваја из корпуса других сродних турцизама.

1.2. Поред прилике да се овде разматралим речима да прецизније етимолошко тумачење⁹, критеријум по коме су одабране је и тај што се у њиховом фонетском лику огледају поједине специфичне особине и локалних српских говора и западнорумелијских турских дијалеката. Већини анализираних турцизама је заједничко то да рефлектују прелаз тур. *ö* > тур. дијал. *ü* у почетном слогу¹⁰. Ова промена није доследно извршена у свим потврдама, нити на свим пунктовима са подручја овог турског дијалекта, па се пре може говорити о једној карактеристици која у њему преовлађује него о стабилној особини¹¹. Међутим, у призренском турском говору глас *ö* не постоји, већ је замењен у највећем броју случајева са *ü*, а у ограниченом броју примера са *o* и *e*¹². Турски вокал *ü* је, пак, у локалним српским говорима адаптиран као: *u*, *y* и *ü*. Преузимање ове фонеме из једног језика у други последица је вишевековног постојања активне билингвалне, а у Призрену, и шире на Косову и трилингвалне средине и јавља се само у појединим српским косовским говорима¹³. У књижевном језику

⁹ О потреби да се као стимон турцизама у етимолошким речницима наводи турски дијалекатски облик речи, ближи облику позајмљенице, писао је у новије време Tzitzilis 1997:106.

¹⁰ О овој особини западнорумелијског дијалекта и њеном рефлексу у српским турцизмима в. детаљније: Németh 1951–52, Németh 1956:17, 37–39, Hazai 1961:129–132, Stachowski 1973:47–53.

¹¹ Уп. карту бр. VI (Németh 1956), која приказује рефлекс тур. *-ö-* у речима *kö-prü* и *ördek* у румелијским дијалектима. Из ње се види да се у појединим западним пунктовима јављају фонетске дублете: *-ö-* и *-ü-* < *-ö-* и да граница промене *-ö-* > *-ü-* не обухвата све западнорумелијске говоре. На пример, македонски турски говори, иако спадају у западнорумелијску групу, поседују глас *ö*, уп. Jusuf:34. Ова гласовна промена присутна је и у северисточним румелијским говорима, уп. Hazai/Kappler 1990:658–9.

¹² Уп. Jusuf 1987:34–35, Hafiz 1979:73.

¹³ Елезовић овај вокал бележи као *j̄*, али је у питању иста фонема. Више о овом гласу у српским говорима в. Реметић 1996:48–49. О замени овог турског вокала у потврдама из Елезовићевог речника в. Skok s.vv. *obdulja*, *ćotek* и Stachowski 1973:56–57. Стаховски нуди двојако објашњење за рефлекс *-u-* у српским турцизмима. Прво тумачење је да се у косовско-метохијским српским говорима тур. *-ü-* једноставно замењује следећим гласовима: *ü*, *y* и *i*. Друго се заснива на реконструкцији турске дијалекатске особине преласка тур. *-ü-* > тур. дијал. *-i-*, тачније далабијализацији, најчешће у првом слогу појединих речи (Stachowski 1973 l.c.). Турски дијалекатски примери су код њега,

и већини других дијалеката унутар и ван призренско-тимочке зоне уобичајена је замена овог турског вокала српским у.

2. Српске речи: *ћу̀кс* т. „груди, прса“ (Призрен, Чемерикић), затим *ћугу̀зљк* т. „1. дечје јелече које се закопчава са стране; 2. љигавче [портикла]“ (Призрен, Чемерикић), *ћугу̀слук* т. „врста хаљинице од платна која се облачила малој деци да се не би испрљала од хране [нортикла]“ (Косово, Елезовић I 168), не бележе ни Скок ни Шкаљић.

2.1. У бугарском и албанском језику потврђене су следеће лексеме: буг. *гю̀юс*, *гю̀йс* дијал. „груди“, буг. *гю̀слук*, *гислүк*, *гю̀ислук* „горња мушка сукнена одећа“ (Попина, Силистренско) < тур. *göğüs* „груди“ (БЕР I 309), буг. *г'ус* „груди“, *г'усл'ук* „1. портикла, надгрудник“ (Родопи, БД II 148), буг. *г'усл'ик'*, *гисл'ук'* „горња мушка одећа без рукава“ (Дедеагачко, БД V 226), буг. *гисл'ук* „кратка горња женска одећа“ (Карловско, БД VIII 113); алб. *g'öks* ~ *d'ž'üks* „груди“ < тур. **g'öks*- ~ **g'üks* књиж. *göğs*- (Németh 1956:24), алб. *gjoks* т. „прса, груди“ (ASR).

2.2. Као етимон овог турцизма БЕР даје савремени турски облик: *göğüs* (БЕР I.c.), док Немет реконструира дијалекатску форму, ближу албанској: тур. **g'öks*- ~ **g'üks* (Németh I.c.). Кнежевић бележи Елезовићев пример и изводи га од тур. *göğüslük*¹⁴ (Knežević:115). За срп. *ћу̀кс* и алб. *d'ž'üks* потврђен је одговарајући тур. дијал. етимон: *cüğüс*, *cüks* „груди, прса“ (Призрен, Jusuf 1987:164). Наведене позајмљенице одражавају фонетске особине оних локалних турских говора из којих су преузете: промена тур. *ö* > *ü* у првом слогу, која је карактеристична како за западне, тако и за североисточне румелијске говоре, са ког подручја су бугарски примери; прелаз тур. *g*- > *c*- пред палаталним вокалима, у турском, српским и албанским примерима, док се у бугарским глас *g*- палатализује; очуваност староосманског велара *-g-* у турском, српским и албанским примерима одговара стању у западнорумелијским говорима, док се у источнорумелијском дијалекту, као и у савременом турском језику, на том месту налази фрикатив *-ğ-*, што се одразило и у бугарским потврдама. Српски пример *ћугу̀зљк* рефлектује одсуство вокалне хармоније и унифицираност суфикса *-lik* у призренском турском говору¹⁵ па се, иако Јусуф не бележи у Призрену реч са том морфемом, њен дијалекатски облик може реконструирати као **cüğüslük*.

осим у случају речи *mijde*, реконструисани. У призренском турском говору међутим, забележена је оваква промена, в. ниже, код речи *чичек*.

¹⁴ Вероватно се ради о штампарској грешци и облик треба да гласи: *göğüslük*.

¹⁵ Уп. Jusuf 1987: 51.

3. Срп. *нибѣи* т. „стража“, *нибѣиџија* т. „стражар“ (Косово, Елезовић I 461) Скок смешта s.v *нѣбѣи*, заједно са примерима *нѣбѣи* т. „војничка стража; утврђени редослед, смена, турнус“ (НП БиХ; Мостар, Бањалука), *нѣбѣиџа*, *нѣбѣиџија* т. „војник стражар“ (НП БиХ; Бањалука)¹⁶. Као и Шкалаић, који има само примере са -о- вокализмом, Скок, исправно, ове речи изводи од тур. *nöbet*, *newbet* (Skok II 521–2)¹⁷. Међутим, дијалекатске потврде из Елезовићевог речника, као и примери *нибѣи* т. „стражарење, стража“, *нибѣиџија* т. „стражар“ (Призрен, Чеме-рикић), непосредан су рефлекс тур. дијал. *nübet* „стража“ (Призрен, Jusuf 1987:175), са појавом преузете фонеме *ü* у примеру из Призрена.

3.1. У бугарском и румунском језику постоје следеће потврде: буг. *небѣтъ* „ред људи који чекају у радионици за производњу уља“ (Казанлък), буг. *небѣт* „редом, један за другим“ (Геров), „појединачно, један за другим“ (Младенов), буг. *нѣбет* „редослед“ (Леринско), буг. *ноибет* „ред“ (Геров), буг. *нибекъ* „ред за млевање у воденици“ (Странджанско), буг. *нибете* pl. „пут (у временском значењу)“ (Шумен), < тур. *nevbet*, *nöbet* < арап. *nawbat* (све БЕР 4:635–6); рум. *nobet* п. „промена, код Турака; заст. одсвирати серенаду од турске војне музике“ < *türk. nöbet* (Tiktin II 771), рум. *nobet*, *nubet* „мењање“ (Cioganescu:565), арум. *nubete* „надзор, војничка стража; музичко дело за виолину“ < тур. *nevbet* (Papañagi:787). Бугарски примери: *нибекъ* и *нибѣиѣ*, румунски *nubet* и арумунски *nubete* такође одражавају турску дијалекатску промену -ö->-ü-.

4. Елезовићеве речи *иѣибе*, *иѣубе* п. „дата реч да неће више нешто радити“ (Косово, Елезовић II 319, 353), *иѣибелија*, *иѣубелија* adj. и т. „који је рекао: више не“ (Косово Елезовић II 319, 354), *иѣибелѣросун*¹⁸ узв. „не верујем да не...“ (Косово, Елезовић II 319) тумачи, у основи исправно, Скок s.v *иѣубе*, наводећи и низ других примера са *о* и *е* вокализмом у првом слогу (Skok III 478)¹⁹. Истоветно објашњење даје и

¹⁶ Овим речима је вероватно сродно и срп. *нѣбѣи* f. „завршени део неког већег посла“ (околина Пирота, РСА), наведен без примера, али му је значење спорно. Овај фонетски лик, формално, стоји напредо са бугарским потврдама и вероватно води порекло од тур. облика *nevbet*, где је, потом -*өб*- дало -*б*-. Вокал -*е*- се такође може протумачити и као рефлекс неизмењеног тур. -*ö*- < тур. *nöbet*.

¹⁷ У исту одредницу Скок погрешно смешта и реч *нибѣи-шећер* „врста шећера, вероватно жути шећер“, која је пореклом од тур. *nobet şeker* „id.“ (Škaljić:494).

¹⁸ Уп. тур. *tövbeler olsun* „нека ђаво носи, доврага, никад више!“ (TSS).

¹⁹ Занимљив облик и семантичка спецификација забележени су код речи *иѣобелија* „девојка заветована на целибат, мушкобана, вирђинуша“ (Skok l.c.) и *иѣобелија*: „У Херцеговини, Црној Гори и на Космету и данас има девојака које су се заветовале да се никад не удају. Такве девојке се у разним крајевима називају: мушко-

Шкаљић само без примера са Косова (Škaljić:618). И следеће потврде: *џиџе* т. „тобе, завет, заклетва“ (Призрен, Чемерићи), *џиџе*, *џибелија* „Паша се тада заветује (учини *џиџе* и због тога га прозову паша *џибелија*)“ (Т. Ђорђевић, *Циганске народне џриповејке*, грађа РСА), заједно са Елезовићевим, сходно свом фонетском лику, воде порекло од тур. дијал. *tübe* „заклетва“ (Призрен, Jusuf 1987:182). Домаћи примери показују да се турцизам *џиџе*, *џиџе* јавља у склопу са глаголом учинити²⁰ и у тим случајевима представља полукалк од тур. *tövbe etmek* „покајати се, заклетати се, заветовати се“ (TSS).

4.1. Албанска реч *tybeli* f. „тобелија“ (ASR), и буг. *тјубе* п. „заклетва“ (Геров 5:395), затим буг. дијал. *т’убе*, *т’уб’о* f. „одрицање од нечег, у форми клетве“, *т’убелие* adj. indecl. „онај који се због страха од клетве одрекао нечега“ (Родопи, БД II 283) такође показују прелаз тур. *ö* > тур. дијал *ü*. Остале бугарске потврде су: *тејбе* п. „заклетва; *Сторихъ тејбе* „зарело сам се“, буг. *тејбелию* adj. indecl. „онај који се одрекао нечега“ (Геров 5:328), буг. дијал. *тоба* f. „одрицање од неког порока заувек“ — *Тоба правем харсъзљкас-* (Родопи, БД II 280). Код њих је, као и у српским примерима, присутна конструкција са глаголима: *сторихъ, правем* „чинити“.

5. Етимологију српских речи: *чочек* „врста турских играча — плесача“ (Србија, БиХ, грађа РСА), *чочечка игра* f. „плес који изводе чочеци“, *чочечкиња* f. „плесачица чочека“ (Škaljić), *чочекиња* „id.“ (Ниш, Хрватска, књижевно, грађа РСА), *чочаси* п. pl. „плесачи“ (Бања Лука, Skok 1937–38:338) од тур. *köçek* дају и Шкаљић (Škaljić:179) и Скок у свом чланку у часопису *Slavia* (Skok l.c.) иако је у етимолошком Речнику не помиње. Они, међутим, не бележе потврде са другачијим вокализмом: *чичек* т. „јавна играчица, плесачица, чочек“ (Призрен, Чемерићи), *чучек* „дечко који игра“ (Београд, грађа РСА), *чучек* „играчица Циганка“ (Врање, грађа РСА), *чучекиња* „id.“ (Београд, Пирот, грађа РСА). Порекло ових речи може бити од турског облика *küçek*, *küçek* „плесач“ (Redhouse). Прелаз тур. *-ü-* > срп. *-y-* је регуларан, док је тур. *-ü-* > срп. *-u-* такође потврђено код претходно анализираних речи. Додуше, очекивало би се да рефлекс тур. *k’-* у српском језику буде *ћ-*, као у Скоковом примеру из Бањалуке, али се почетно срп. *ч-* може објаснити и регресивном асимилацијом *ћ — ч > ч -ч*, као и особинама локалних српских говора. Турска потврда из

бање, неудаваче, остајнице, или најчешће — *џобелије*“ (Београд, Политика 1951, грађа РСА).

²⁰ „Тјебе съм учинија да не пијем више“ (Призрен, Чемерићи), „Учинијо сам тјебе да не пијем више дуан“ (Косово, Елезовић II 319).

Призрена *çiçek* (*köçek*, *çiçek*) „чочек; цвет“ (Призрен, Jusuf 1987:165) допушта могућност да се промена *-i-* > *-i-* одиграла још у турском језику и да је овај облик као такав преузет у локални српски говор²¹. Она такође дозвољава да се и у осталим примерима почетно *ч-* протумачи као етимолошко²².

5.1. У суседним језицима забележене су следеће потврде са истим етимолошким тумачењем: мак. *чочек* т. „врста игре; играч такве игре“ (РМЈ); буг. *кичѐк* дијал. „играчица чочека“, *кичеци* „играчи чочека“ (Вазов), од тур. застар. *köçek* „млад играч у женској улози“ (БЕР 2:404), буг. *кљочѐк* „турски народни плес; лице које игра тај плес“; *кљочекана* (Царибродско); *кљочѐчка* „плесачица“; *кљочекѝня* „id.“ (БЕР 3: 247), буг. *кљочѐк* „врста турског плеса“; *кљочекски* (1911, Н. Геров) (БЕР 3: 258), буг. дијал. *к'учек* т. „врста турске игре“ (Севлиевско, БД V 28); рум. *chiocsek* п. „турска игра“ < тур. *köçek* (Cioranescu:172). Поједини бугарски примери одражавају прелаз тур. *-ö-* > тур. дијал. *-i-*, док само у македонском, као и у српском, на месту тур. *k'* стоји *ч-*.

6. Срп. *игдиљ* т. „трка (обично коњска), утакмица, ко ће брже“ (Косово, Елезовић II 217–8), у том облику, забележена је само на Косову. Шкаљић има следеће потврде: *обдуља* ф. „коњска трка“, *обдуљаш* т. „тркачки коњ“ < тур. *öndül* „награда која се даје тркачима на трци; опклада“ (Škaljić:497). Скок наводи оба облика овог турцизма, са нешто измењеним значењем него код Шкаљића, али са истом етимологијом: *обдуља* ф. „награда при трчању трке утркивања“ (Вук, Приморје, Имотски, Петрово Село, Хрватска, Skok II 535–6). Разлику у фонетици између етимона и турцизама, он тумачи на следећи начин: „У *обдуља* турцизам је измијенио почетни и дочетни слог због унакрштавања с *ојклада*, док су у Космету палатални заокружени самогласници замијењени са *и*²³, како чешће бива у том нарјечју, док је *и* > у као обично“ (Skok l.c.). Елезовићеву реч има и Кнежевић и изводи је од тур. *ödül* < тур. *öydül* (Кнежевић:153). Све ове етимологије су у основи тачне, али би за облик *игдиљ*, уколико се прихвати понуђени турски етимон, било неопходно дати додатно објашњење фонетских промена на нивоу локалног српског дијалеката, пошто поменуто Скоково није довољно прецизно. Међутим, у турским дијалектима

²¹ Утицај српског и албанског језика на ову и неке друге промене у призренском турском говору треба тек испитати.

²² О заступљености ове појаве у призренском турском говору в. Jusuf 1987:57–58.

²³ Скок, дакле претпоставља да је фонетска адаптација у Елезовићевом примеру била: тур. *ö* > срп. *и*, а не тур. *ö* > тур. дијал. *и* > срп. *и*.

забележена је реч *üğdül* „1. награда која се даје на такмичењу рвања или неког другог спорта (Измир, Једрене); 2. животиња донета као поклон на свадбу“ (села око Једрена; SDD 1429)²⁴ и она представља адекватнији етимон за срп. *игдиљ*, са преласком тур. *ü* > срп. *и*, као и очуваним веларним *-g-* и палатализацијом *-l* пред палаталним вокалом²⁵. Мада у косовским турским говорима нема потврде за ову реч, на основу географски не тако удаљеног примера из Једрена, као и на основу фонетског облика турцизма, њен се лик може реконструисати као **ügdül'*. У српском језику забележен је следећи семантички помак: тур. „награда на неком такмичењу“ > срп. „награда у трци; коњска трка, трка уопште; такмичење племића, витезова на дворовима владара у бојним вештинама, турнир“ (Вук, Босна, Хрватска, грађа РСА). У расположивој литератури нисмо нашли паралеле за ову реч у другим балканским језицима.

7. Једина од овде анализираних српских речи која није потврђена на Косову је *бук* — *работџа* f. „најинтензивнији период пољских послова“ (Бучум и Бели Поток, Богдановић 1979:150). Први део ове полусложенице пореклом је од турског придева *büyük* „велики“. Ова српска реч рефлектује монофтонгизацију уочену у призренском турском говору: *-üу(ü)-* > *-ü-*, па тако тур. *büyük* > тур. дијал. *bük* „велики“ (Призрен, Jusuf 1987: 42–43) > срп. *бук*, са адаптацијом тур. *ü* у срп. *и*. Иако је географски удаљена од Косова, ова домаћа потврда може послужити као посредан доказ да су и, одавно већ ишчезли, овој домаћој потврди ареално ближи градски турски говори, поседовали исту особину. Морфолошки *бук* представља непроменљиви придев, што је исти случај као и код неких других турцизама, пореклом од турских придева: *ески*, *џазе*, *јени*. Овај турцизам ни у Бучуму и Белом Потоку није потврђен ван ове синтагме, а нисмо успели да пронађемо паралеле ни у другим балканским језицима. Скок и Шкаљић не бележе ни друге српске речи које би пореклом биле од истог турског етимона. Само у РСА постоји један пример *бујуклија* f. (у атрибутој служби) „велик“ — Око ње су р'јеке двије, Р'јеке двије бујуклије — (Илић Јован, Песме, Бгд., РСА) за који се као етимон даје тур. *büyükli*. Оваква конструкција није уобичајена за турски језик, суфикс *-li* служи за творбу придева или именица од именичких основа, којима се означава поседовање својства исказано основном имени-

²⁴ Уп. и тур. дијал. *üdü* „свадбени поклон“ (Anakara, Edirne, Ipsala, Sakarköyü, Kütahya; SDD 1428), *ödül* „награда на рвању или коњским тркама“ (SDD 1101), тур. *ödül* „награда уопште“ (TSS).

²⁵ О раширености ове особине у призренском турском говору в. Jusuf 1987:59.

цом. Како се овде ради о хапаксу, могуће је да значење речи није прецизно дефинисано и да се може протумачити и као „онај који се рачва, иде око, као брк, врежа“. У том случају ова реч била би пореклом од тур. *biyik* „брк; бот. врежа, витица, рашљика“, *biyikli* „који има бркове, витице, који се рачва“ (TSS)²⁶.

8. Етимолошка анализа ових неколико речи представља „идеалну“ ситуацију приликом проучавања међудијалекатских контаката, када је доступан релевантан лексички материјал из оба језика. Осим потврде непосредног контакта два дијалекта, она омогућава да се забележе неки нови, до сада непотврђени турцизми, да се, када је то потребно, да прецизнији турски етимон, затим, прошири ареал оних турцизама који су били потврђени само у Босни и Херцеговини и утврде сличности и разлике у фонетском лику и семантици у оквиру самог српског језика, а и у односу на друге балканске језике. С друге стране, српски дијалекатски материјал може послужити и туркологима да у њиховим особинама пронађу потврде за своје теоретске претпоставке у истраживању историје и дијалектологије самог турског језика. Различити фонетски облици турцизама у оквиру српскохрватске језичке територије, а и у другим балканским језицима могу сведочити и о паралелном постојању дијалекатских варијаната у самом турском језику, као и о више потенцијалних хронолошких слојева позајмљивања. Израда карата са што већим бројем потврда облика и значења појединих турцизама на Балкану свакако би показала занимљиве изоглосе.

ЛИТЕРАТУРА

- ASR — *Albansko-srpskohrvatski rečnik*, Priština 1981.
 БД — *Българска диалектология*, София.
 БЕР — *Български етимологичен речник*, 1–, София, 1971–.
 Богдановић 1979 — Н. Богдановић, *Говори Бучума и Белог Потока*, СДЗБ ХХV.
 Геров — Н. Геров, *Речникъ на българския езикъ I–V; Дополнение на български рѣчникъ*, Пловдивъ 1895–1908.
 Елезовић — Г. Елезовић, *Речник косовско-метохиског дијалекта*, СДЗБ IV, VI, Београд, 1932, 1934.
 Зайцева 1998 — С.В. Зайцева, *Из опыта системного изучения штокавской лексики, Малый диалектологический атлас балканских языков, Материалы второго рабочего совещания*, Санкт-Петербург 19. декабря 1997, Санкт-Петербург, 37–48
 ЗБМСФЛ — *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику*, Нови Сад.

²⁶ Уп. срп. *бијуклија* т. „брка“ –Ето иде Рака бијуклија- (Левач, РСА). За промену тур. *ı* > срп. у уп. срп. *фундук* „лешник“ < тур. *findik* (Škaljić:286).

- Ивић 1991 — П. Ивић, *Изабрани огледи III, Из српскохрватске дијалектологије*, Ниш.
- Jusuf 1987 — S. Jusuf, *Prizrenski turski govor*, Priština.
- Kakuk 1972 — S. Kakuk, Le dialecte Turc d'Ohrid en Macédoine, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XXVI/2–3, Budapest, 227–282.
- Knežević — A. Knežević, *Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben*, Meisenheim am Glan 1962.
- Nemeth 1956 — J. Németh, *Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens*, Sofia.
- Nemeth 1961 — J. Németh, Traces of the Turkish Language in Albania, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XIII/1–2, Budapest, 9–29.
- Papahagi — T. Papahagi, *Dictionarul dialectului aromîn*, 1963.
- Петровић 1993 — С. Петровић, Историјат и стање проучавања турцизама у српскохрватском језику, *ЗМСФЛ XXXVI/2*, Нови Сад, 71–127.
- Петровић 1997 — С. Петровић, Турцизми у етимолошком речнику српскохрватског језика, *ЗМСФЛ XL/1*, Нови Сад, 117–124.
- Redhouse — *Redhouse Yeni Türkçe — İngilizce Sözlük*, İstanbul 1988.
- Реметић 1996 — С. Реметић, Српски призренски говор I (гласови и облици), *СДЗБ XLII*, Београд, 319–614.
- PMJ — *Речник на македонскиот јазик*, Скопје 1986.
- РСА — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд, 1959—.
- SDD — *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*, I–IV, İstanbul, 1939–1949.
- Skok — P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–IV, Zagreb 1971–1974.
- Skok 1937–38 — P. Skok, Prilozi proučavanju turcizama u srpskohrvatskom jeziku, *Slavia* XV, Praha, 166–190, 336–366, 481–505.
- Stachowski 1973 — S. Stachowski, *Fonetyka zapożyczeń osmańsko-tureckich w języku serbsko-chorwackim*, Wrocław etc.
- Stachowski 1992 — S. Stachowski, *Türkische Lehnwörter im serbischen Dialekt von Piro*, Prace językoznawcze 111. Kraków.
- Tiktin — H. Tiktin, *Rumanisch — Deutsches Wörterbuch* I–III, Wiesbaden 1986.
- Trudgill — P. Trudgill, *Dialects in Contact*, Oxford, 1986.
- TSS — S. Đinđić, M. Teodosijević, D. Tanasković, *Türkçe — Sırpça Sözlük*, Ankara, 1997.
- Tzitzilis 1997 — Ch. Tzitzilis, Die türkischen Elemente im Neugriechischen verglichen mit den türkischen Elementen in anderen Balkansprachen, *Zeitschrift für Balkanologie*, 33/1, Wiesbaden, 101–112.
- Cioranescu — A. Cioranescu, *Diccionario etimológico rumâno*, Tenerife 1966.
- Hazai 1961 — G. Hazai, Remarques sur les rapports des langues slaves des Balkans avec le turc-osmanli, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* VIII/1–3, Budapest, 97–138.
- Hazai/Kappler 1999 — G. Hazai, M. Kappler, Der Einfluss des Türkischen in Südosteuropa, *Handbuch der Südosteuropa — Linguistik*, Hrsg. von Uwe Hinrichs, Wiesbaden, 649–675.
- Handbuch — *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*, Teil I, Hrsg. von Gy. Hazai, Budapest 1990.
- Hafiz 1979 — N. Hafiz, Specificnosti prizrenskog turskog govora, *Prilozi za orijentalnu filologiju* XXVII/1977, Sarajevo, 61–100.
- Чемериќић — Д. Чемериќић, Рукописна збирка речи из Призрена, грађа РСА.
- Škaljić — A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1979.

ТАЊА ПЕТРОВИЋ
(Београд)

ХОМОНИМИЈА, ТЕРМИНОЛОГИЈА И ЕТИМОЛОШКА ПРАКСА:
сх. *чай* 'мера, алатка за мерење раздаљине'

У раду се разматра етимолошка позиција лексеме *чай* и њен однос према словенским лексемама груписаним око гл. *чайиши*.

1. Досадашња етимолошка обрада

1. 1. У *Етимологијском рјечнику хрватскога или српскога језика* Петра Скока постоји одредница *џар*, као њен ареал наводи се Црна Гора, а ова лексема посматра се као варијанта лексеме *џер* и семантички изједначује са њом: '1. Zapfen, 2. čvor u drvetu'. Као примере речи у којима се такође појављује фонема *a*, Скок наводи *џаровица* 'posljednja duga u kaci koja može biti šira ili uža od ostalih', *џарур* (бугарски, Србија) и *џарлј*, а за етимологију ове лексеме закључује да је нејасна (ERHSJ I:294).

1. 2. Оба прасловенска етимолошка речника — краковски и московски — садрже одредницу *џар*; први ову реч наводи у оквиру исте одреднице са полиморфном и полисемантичном словенском лексемом **џер* (*џар*, *џир*, *џор*, *џиар*, *џер*) 'откинута грана дрвета; запушач; клин; риба таквог облика, железни зуб на дрљачи; каца; метална реза итд.'; дата су и ужа, термиолошка значења — рус. дијал. 'млатило', 'зев у основи при ткању', буг. 'дрвени качарски инструмент за мерење обима и пречника посуде'; мак. дијал. 'дрвени клин на ткачком разбоју'. Аутори овог речника сматрају да су *џеръ* : *џаръ* „варијанте синонимних псл. облика **џеръ* : **џаръ* < ие. **кер-* : **скер-* 'сећи, цепати, ударати“ (SP 2:148).

1. 3. ЭССЯ у оквиру одреднице **џаръ* I доноси следећа значења: буг. дијал. *чан* 'дрвени качарски инструмент за мерење обима и пречника посуде', мак. дијал. *чай* 'део ткачког разбоја', ст. чеш. *џар* 'рода Ciconia', 'ibis', *џор* 'птица Furnia', слч. *џиар* 'рода'. Све ово се изводи од **џарати* 'хватати, ломити грану, чупати, пљускати по води, ки-

дати (плодове)', а за бугарске и македонске речи закључује се да имају „типично пренесено значење“ (ЭССЯ 4:20).

Како одреднице у ова два етимолошка речника показују, у једном од својих значења *чай* је занатски термин који припада качарској и ткачкој терминологији. Према овим речницима, као назив за качарски инструмент термин је ограничен на бугарски језички простор; код Скока се оваква термиолошка значења уопште не наводе¹.

2. *Чай* у ткачкој терминологији

2. 1. Што се значења 'део ткачког разбоја' тиче, дијалекатски материјал сведочи да је његов ареал знатно шири од македонског и да обухвата читав словенски терен: лексема *чай* честа је у значењу 'део разбоја који служи за попуштање и затезање пређе при ткању или ногу на вратилу': срп. 'део разбоја' (јужна Србија, грађа РСАНУ), 'клин којим се утврди 'доњи ирит' у разбој' (Свилајнац, грађа РСАНУ); мак. *чай* 'дрвен клин на разбој, кој служи за затегнување' (РМЈ); *чай* 'штитички што го регулираат ткањето / го пуштаат и стегаат вратилото' (Тетово, Стаматоски 1959:97); укр. *чій* (ген. *чойа*) 'колышек в сновалке' (ЭССЯ, l. cit.). Трубачов наводи бројне потврде из ткачке терминологије: буг. *цѣпове, цѣпуве, цапове, цапуви, цяпуви* 'цепы, палочки разделяющие нити основы', сх. *štapici, serci, sirsi, sijerci* 'id.'², словачки *sierku* 'горњи и доњи штапић међу којима висе конци'; рус. *цѣпѡк*, рус. дијал. *цапѡк* 'један конач', укр. дијал. *сирку* 'прутићи, штапићи, доњи и горњи, међу којима висе конци', указујући на присуство два псл. облика: **сѣр* и **сѣар* који се уско преплићу у ткачкој терминологији, иако су то ипак етимолошки различите речи: **сѣр* < **сѣрпiti* 'расцеплять, раскалывать' < ие. *(s)koj-p-, док **сѣар* 'палочка, ценовная дощечка, образующая зев' води порекло од **skēpo-* (исп. лат. *scari*, 'id.') (Трубачев 1966:133–134). Руско дијалекатско *чап* 'зев у основи при ткању' може се објаснити типичним семантичким померањем у оквиру овог лексичког система.

2. 2. На јужнословенском терену, *чай* је такође термин који означава део мутавцијског разбоја, по облику и функцији сличан чапу на ткачком разбоју: *чѣй* 'дрвена справа на мутавцијском разбоју, свака са по једне стране, за попуштање и затезање ирита (пређе) на њима; један од њих попушта, а други затеже' (Призрен, Чемерикић,

¹ Овог значења нема ни у Вуковом Рјечнику, где је *чѣй* 'комад чатме; чеп (у Црној Гори)' (Вук Рј., 846).

² Такође *сѣрце* 'id.' (Самобор, Lang 1912:75), *цейци* 'део разбоја, штапци' (Гружа, Петровић 1948:329).

грађа РСАНУ), *чај* 'врста клинова које мутавције употребљавају на разбоју при ткању' (Вучитрн, грађа РСАНУ); *чајови* 'дрвене плоче на једном крају зашиљене, а на другом у облику троугла — служе за за-тезање тканине' (Пирот, Јовановић 1989:114); мак. *чој* 'траглести штички што служат за стегање и пуштање на нозите на вратилото' (Тетово, Брдарски 1951/II:168)³.

3. *Чај* као занатски термин на српскохрватском терену

3. 1. Поменути прасловенски речници не дају потврде о постојању лексеме *чај* у значењу алатке која се користи у качарском занату у српском језику. Увид у српски дијалектолошки материјал пружа, међутим, сасвим другачију слику: *чај* као занатски термин веома је присутан у српским дијалектима, у основном значењу 'мера, алатка за мерење раздаљине, дужине': *чај* 'коларска справа у којој на врху има ексер, којим се запара греда, даска итд. докле ваља да се одеље' (Пирот, грађа РСАНУ); *чај* 'врста дрводељске справе — употребљава се за обележавање отвора које треба бушити и штемовати' (Лесковац, Митровић 1984:362); *чај* 'то су три рупе на коларској алатци испипачу' (Јошаница, нишки округ, грађа РСАНУ); *чај* 'мера за растојање шпица у колара' (Тупижница, грађа РСАНУ), *чај* 'мера за растојање летавица за цреп на крову' (Црна Река, Марковић 1986:479), *чај* 'мера у грађевинарству којом се одређују подједнака растојања од појединих грађевинских елемената, дистанчник' (Тимок, Динић 1988:303); *чај* 'штапић (од 20–30 цм) којим мајстори мере ширину даске, да не буде на ком крају шира или ужа' (Пољаница, грађа РСАНУ); *чај* 'справа за мерење унутрашње кривине код дуга' (Мијатовић 1928:23; Левач и Темнић; Злакуса, грађа РСАНУ); *чај* 'алатка за меревање црепа' (Јабланица, Ракић, усмена потврда); *чај* 'справа за одмеравање ширине дуге' (Колубара, Николић Б. 1969:67); *чај* 'мера дужине' (Подриње, грађа РСАНУ), *чај* 'нарочито направљено дрво (парче летве) зарезано на крајевима којим се одмерава растојање међу летвама или баскијама при њиховом прикивању' (Горобиље, Николић М. 1972:711); *чај* 'врста мере' (Ускоци, Станић 1991:477); 'мјера за покривање крова купом' (Поповци, Мићовић 1952:71); 'омјера, шнит; од дебелог папира или од танке даске искројен као табан (стопало) од ноге, по њему се кроје опанци из фаше' (Поповци, Мићовић 1952:48); 'шаблон за прикивање летавица за цреп' (Мијатовић 1928:149). Исп. и

³ Будући да су термини везани за мутавцијски занат углавном изворно турског порекла, *чај* је вероватно овде словенски термин који је у мутавцијску терминологију ушао преко ткачке, у којој је, будући да је у питању домаћа радиност, већина лексике словенског порекла.

изр. *чай у чай* 'тачно, по мери' (Ускоци, Станић 1991:477) и деноминале *чђйййи* 'мерити, размеравати' (Ускоци, Станић 1991:478), *чђйййи* 'чапом мерити растојање између летава и баскија које се прикивају' (Горобиље, Николић М. 1972:711).

3. 2. Како се из наведене грађе види, сх. *чай* је занатски термин и припада терминологији не само качарског него још неколико заната — зидарског, коларског, столарског, обућарског. Тако је и у бугарским дијалектима — осим у качарству, алатка *чан* користи се и у другим занатима: *чоп* 'дрвени инструмент за одређивање ширине даске, шаблон' (Бугари у Молдови, Зеленин 1981:134); *чан* 'столарска справа за цртање паралелних линија' (Самоков, Шапкарев/Близнев 1967:287); *чан* 'столарски алат за мерење' (Тројан, Ковачев 1968:232); исп. изр. *сичку му њ пу чан* 'све је у реду' (Тројан, Ковачев 1968:232).

Чай као занатски термин у значењу мере или алатке за мерење тешко може бити резултат семантичког мерења, како сматрају аутори московског прасловенског речника; у питању је уско занатски термин који означава алатке различите по облику, а сличне по функцији. Његов ареал, с друге стране, ограничен је само на јужнословенски терен, односно на српскохрватске и бугарске дијалекте, што указује на то да овај термин треба посматрати у оквиру балканског језичког простора, што онда дозвољава и могућност његовог несловенског порекла.

3. 3. У турском језику постоји лексема *çarp*⁴ у значењу 'пречник; калибар; величина, мера; план који показује величину и границе парцеле, направљен на основу катастарске мапе' (Redhouse:240); 'мера, дужина, висина, угао' (DS:1072); 'калибар оружја, пушке; инструмент за мерење калибра; величина' (Радлов III/2:1915).

Јужнословенско *чай* 'мера, алатка за мерење' очигледно је етимолошки и семантички повезано са овом турском речју⁵, с тим што је на јужнословенском терену значење ове лексеме специјализовано и везано за одређене занате, занатске алатке и производе⁶. Изворном значењу највише одговара 'мера, алатка за одређивање пречника код посуде (каце)', а то је значење проширено на различите алатке у број-

⁴ Ова лексема у турском, међутим, нема разгранату лексичку породицу; чињеница да не постоји основни глагол са оваквим значењем указује на то да је и у турском језику *çarp* позајмљеница. У старојерменском (V в.) забележене су лексеме *çarpc* 'мера', *çarpet* 'мерим' (Meillet 1913:203); и у савременом јерменском постоје еквивалентне лексеме: *çarpc* 'мера' (ADW:374).

⁵ *Чай* се не помиње ни у Шкаљићевом речнику.

⁶ Изузетак је бугарско дијалекатско *ч'дн* 'угао' (Хасково, Кювлиева / Димчев 1970:98), *чѐп* 'угао улице' (Стойчев 1965:299).

ним занатима, с тим што је одређивање константне, једнаке мере (ширине дуга или њиховог нагиба код каце, ширине летве, растојање између црепова, летава) оно што их повезује. Та мера није унапред одређена, њу „прави онај, који ту меру потребује, и удешава је према послу у коме ће се истом служити“ (Злакуса, грађа РСАНУ).

4. Чай : чейерак

4. 1. У значењу мере на јужнословенском простору јавља се и лексема *чейерак*, која је веома распрострањена на словенском југу и означава 'меру за дужину једнаку размаку између врха раширених палца и кажипрста' — она је, за разлику од чапа, природна, антропо-морфна и увек иста: *чѐйерок* (галички дијал., Белић 1935:98), *чейарѝк* (Бучум и Бели Поток, Богдановић 1979:163), *чѐйѐрак* (Пирот, Златковић 1988:343), *чейарѝк* (Тимок, Динић 1988:304), *чѐйѐрак*, *чѐйѐрек* (Васојевићи, Стијовић 1990:251); буг. *чепѐрок* (Софија, Божкова 1962:262, с. Доброславци, Софија, Гълъбов 1965:111), *чѐпирик* (с. Чешнегирово, Пловдив, Попгеоргиев 1962:216), *чѐпа*, *чѐпарѝк* (Родопи, Стойчев 1965:299). Етимологија ове лексеме није дефинитивно разјашњена; Бернар (1982:332–333) везује је за **skerp-* 'цепати, расцепљивати', заједно са читавом породицом њој сродних речи: *чепѐти* 'расцепљен, раздвојен', *чепѐтија* 'расцепљујем', *чѐпарка* 'грана, расцепљена као вила', *чепѐрица* 'троножац на коме се поткивају животиње'. Иако нема дефинитивног етимолошког решења, са приличном се поузданошћу може говорити о словенском пореклу лексеме *чейерак* и њеној повезаности са глаголима *кајк. чѐпѐрити (se) 'širiti (o nogama); sjedeći širiti noge u koljenima, raskrečivati noge'* (Гола, Већенај/Lončarić 1997:35), *рашчѐпити се 'raširiti noge toliko, da se osjeti bol'* (Водице, Ribarić 1940:138), *чѐти се 'шири ноге'* (Тимок, Динић 1988:304), *ч'еп'ъ съ 'седа неприлично', чепѐтим се 'дрѝжа се неприлично'* (Софија, Божкова 1962:272), односно са именицама *чѐйка* 'одломљена грана дрвета, али и од цвећа се узима чепка да се пресади' (Лужница, Ћирић 1983:163); *чѐйка* 'ракља, место где из стабла избија грана, или из гране ластар' (Алексиначко поморавље, Богдановић 1987:297), *чѐйкало* 'рачваст пругић са намотаном кучином на рачвици којим се премазује печење док се пече на ражњу' (Тимок, Динић 1988:303), *чѐйур* 'код виле рог који долази одозго' (Лужница, Ћирић 1983:163), буг. придев *чепѐти* 'разгранат (за дрво)' (Софија, Божкова 1962:272). У вези са овом семантиком нечег рачвастог, рачвастог, чини се да стоји и сх. *чѐронѝак* 'корито код паркага' (Куркина 1977:293–294); Куркина, говорећи о етимологији ове лексеме, наводи две могућности — на ширем словенском терену, опште је значење 'нешто оштро, грана, кан-

ца⁷ и изводи се од псл. **čarati* 'хватати' (овако је и у ЭССЯ), док је друга могућност везана за семантику 'расцепити'⁸, у вези са чим Трубачов указује на lit. *kapóra* 'копито' < *karóti* 'сећи, расцепљивати'. Код Герова (5, 1978:571), осим 'копито', лексеме *чяпонъ* и *чяпонка* значе и 'разсоха на някои становы за кроено с основа', што свакако иде у прилог другој претпоставци.

Алатка *чай* по облику може бити слична шестару (исп. „мера за остојање шпица у колара, служи место шестара, дрвени краци, на врху јексери, но не померају се краци“ [Тупижница, грађа РСАНУ]), те би се по томе могла повезати са словенским *чейерак*, *чейиши се* и осталим сродним лексемама чија семантика подразумева рачвање и ширење кракова. Међутим, ова сема је код лексеме *чай* секундарна и факултативна, а и нема ширења кракова чак и кад они постоје. Много је важнија сема константне мере, тј. одређеног облика који служи као константна мера, а тај облик према потреби може бити различит — штап одређене дужине, даска одређене ширине, дрво с једне стране изрезано онолико колика треба да буде унутрашња кривина код дуга на бачви, даска са отворима на одређеном размаку, уметак за опанак одређене величине итд. Значај константног у семантици лексеме *чай* огледа се и у значењском помаку 'даска која служи за мерење' > 'даска, тј. дуга одређене ширине као део бачве или чабра': „'чап' и 'обручи' су део бачве или чабра“ (племе Кучи, грађа РСАНУ), исп. и *čãrovica* 'posljednja duga u kaci koja može biti uža ili šira od ostalih' (ERHSJ I:294, s.v. *čap*).

5. Етимологија, хомонимија и термиолошка лексика

5. 1. Из наведеног се може закључити да лексема *чай* у значењу 'мера, алатка' треба да представља посебну одредницу у етимолошком речнику. Овај појединачни случај указује на проблем хомонимије у етимолошкој обради — с једне стране постоји веома разграната породица словенских речи са основом *чей-*, *чай-*, док је са друге технички термин који припада терминологијама различитих заната, ограничен на јужнословенски, односно балкански ареал⁹. Чињеница

⁷ Исп. сх. *čárak* 'нокат, канца', *čaplja* 'id.', чеш. *čepel* 'оштрица (ножа)', рус. дијал. *чáпель* 'нож', *чаплик* 'кука, копча', буг. дијал. *чеп* 'остатак гране', 'чеп', слов. *čep* 'чеп', 'обрезак лозе' (Куркина 1977:294).

⁸ Исп. рус. дијал. *чепать*, *чипать* 'зацеплять, цепляются за что-либо, задевать, трогать' (Куркина 1992:165).

⁹ Сличан проблем са етимологијом лексеме *čar* постоји у албанском језику, где је њено основно значење 'корак' (исп. и *čar II* 'корачати, ходати', *čapelój* 'растрг-

да је у питању једнословна реч, у којој долази и до варирања вокала (*чай, чей, чой*) у многоме отежава разграничење.

5. 2. Пример лексеме *чай* 'мера, алатка за мерење' отвара низ методолошких проблема везаних за етимолошку обраду; пре свега, указује на огроман значај коришћења дијалектолошког материјала, који је неопходан за стварање што потпуније представе о варијантама једне лексеме, обличким и значењским. Ареал и дистрибуција одређеног значења такође су од суштинског значаја за утврђивање порекла лексеме. Уколико се нека лексема јавља на врло ограниченом ареалу као што је бугарски и српскохрватски језички простор, мора се дозволити могућност позајмљивања, без обзира на формалну блискост са словенским основама. И на крају, важно је скренути пажњу да термиолошка лексика, којој *чай* као занатски термин припада, захтева посебан етимолошки третман — лексеме које припадају посебним занатским системима, као што је занатска терминологија, морају се најпре посматрати у оквиру тих система, а тек затим у ширем контексту¹⁰.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ADW — Armenisch-Deutsches Wörterbuch, München 1952.

Белић 1935 — А. Белић, Галички дијалекат, *СДЗБ* VII, Београд.

Бернар 1982 — Р. Бернар, Българско диалектно *чопорест* (*чеперест, чепераст*) 'надут, неестествен, превзет', *Българистични изследвания*, София, 332–333.

Богдановић 1979 — Н. Богдановић, Говори Бучума и Белог Потока, *СДЗБ* XXV, Београд.

Богдановић 1987 — Н. Богдановић, Говор Алексиначког Поморавља, *СДЗБ* XXXIII, Београд, 7–302.

Божкова 1962 — З. Божкова, Принос към речника на софийския говор, *БД* I, София, 241–273.

Брдарски 1951 — Д. Брдарски, Зборови од мутавцискиот занает во Тетово, *Македонски јазик* 7, Скопје, 168.

Večenaj/Lončarić 1997 — I. Večenaj i M. Lončarić, *Rječnik Gole (srednjopodravska kajkavština)*, Zagreb.

нути, раздерати, расећи, раставити, раздвојити, предвојити, рашчеречити', *çapëlóhem* 'раскорачити се, раставити, раскречити, раширити ноге') (FSS); Meyer (1891:444) дозвољава могућност да је ова албанска лексема у вези са стсл. *stapiti*, настала метатезом од *štap*, док Рараһаги сматра да су арумунско *șeară* 'корак' и алб. *çap* настали од турског *çap* 'мера, димензија' (цит. према Çabej 1987:412). Orel (1998:50) алб. *çap* 'жвакати' изводи из **šišera*, које је повезано са ие. **skēr-* 'расећи, раздвојити'.

¹⁰ Говорећи о томе, Б. Э. Видош уводи принцип „органиске етимологије“: према овом принципу, „у случају неизвесног порекла неког техничког термина, неопходно је узети у обзир и остале елементе дате техничке терминологије“ (цит. према Киш 1969:68).

- Вук Рј.** — В. С. Караџић, *Српски рјечник иштумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Београд 1935.
- Геров** — Н. Геров, *Речник на българския език*, София 1975–1978.
- Гъльбов 1965** — Л. Гъльбов, *Говорът на с. Доброславци, Софийско, БД II*, София, 3–118.
- Динић 1988** — Ј. Динић, *Речник тимочког говора, СДЗб XXXIV*, Београд, 7–335.
- DS** — *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü*, Ankara 1963–1977.
- ERHSJ** — Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1971–1974.
- ЭССЯ** — *Этимологический словарь славянских языков*, т. 1–, Москва 1974–.
- Зеленин 1981** — Э. И. Зеленин, *Сравнительный тематический словарь трех болгарских сел Молдавии, БД X*, София.
- Златковић 1988** — Д. Златковић, *Пословице и поређења у пиротском говору, СДЗб XXXIV*, Београд, 337–683.
- Јовановић 1989** — Б. Јовановић, *Из речника пиротских заната, Пиройски зборник 16*, Пирот, 113–122.
- Киш 1969** — Л. Киш, *О некоторых принципах этимологизирования заимствованных слов, Этимология 1967*, Москва, 68–70.
- Ковачев 1968** — С. Ковачев, *Троянският говор, БД IV*, София, 161–242.
- Куркина 1977** — Л. В. Куркина, *Заметки по славянской этимологии, Общеславянский лингвистический атлас, Материалы и исследования*, Москва, 285–294.
- Куркина 1992** — Л. В. Куркина, *Дialectная структура праславянского языка по данным южнославянской лексики, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede, Dela 38*, Ljubljana.
- Кювлиева/Димчев 1970** — В. Кювлиева и К. Димчев, *Речник на хасковския градски говор, БД V*, София, 51–105.
- Lang 1912** — М. Lang, *Samobor, narodni život i običaji, drugi dio, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, XVII/1*, Zagreb, 1–150.
- Марковић 1986** — М. Марковић, *Речник народног говора у Црној Реци, СДЗб XXXII*, Београд.
- Meillet 1913** — А. Meillet, *Altarmenisches Elementarbuch*, Heidelberg.
- Meyer** — G. Meyer, *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Strassburg.
- Мијатовић 1928** — С. Мијатовић, *Занати и еснафи у Расини, СЕЗб XLII*, Београд.
- Митровић 1984** — Б. Митровић, *Речник лесковачког говора*, Лесковац.
- Мићовић 1952** — Љ. Мићовић, *Живот и обичаји Поповаца, СЕЗб LXV*, Београд.
- Николић Б. 1969** — Б. Николић, *Колубарски говор, СДЗб XVIII*, Београд, 1–71.
- Николић М. 1972** — М. Николић, *Говор села Горобиља, СДЗб XIX*, Београд, 619–746.
- Orel** — V. Orel, *Albanian Etymological Dictionary*, Leiden etc. 1998.
- Петровић 1948** — П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Грузи, СЕЗб 58*, Београд, 1–580.
- Попгеоргиев 1962** — С. Попгеоргиев, *Из лексиката на с. Чешенгирово, Пловдивско, БД I*, София, 207–217.
- Радлов 1915** — В. Радлов, *Опыт словаря тюрских наречий, III*, Санкт-Петербург.

- Redhouse** — *Redhouse Yeni Türkçe Sözlük*, Istanbul 1988.
- Ribarić 1940** — J. Ribarić, Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri, *СДЗб IX*, Београд.
- PMJ** — *Речник на македонскиот јазик со српскохрватски шолкувања*, Скопје 1986.
- РСАНУ** — *Речник српскохрватског народног и књижевног језика*, Српска академија наука и уметности, 1–, Београд 1954–.
- SP** — *Słownik prasłowiański*, 1–, Wrocław etc. 1974–.
- Стаматоски 1959** — Т. Стаматоски, Од лексиката на тетовскиот говор, *Македонски јазик* 1–2, Скопје, 79–106.
- Станић 1991** — М. Станић, *Ускочки речник* 1–2, Београд.
- Стијовић 1990** — Р. Стијовић, Из лексике Васојевића, *СДЗб XXXVI*, Београд.
- Стойчев 1965** — Т. Стойчев, Родопски речник, *БД II*, Софија, 119–314.
- Трубачев 1966** — О. Н. Трубачев, *Ремесленна терминологија во славјанских јазицима, етимологија и опит груповој реконструкцији*, Москва.
- Ћирић 1983** — Љ. Ћирић, Говор Лужнице, *СДЗб XXIX*, Београд, 7–191.
- FSS** — *Fjalor Shqip-Serbokroatisht*, Prishtinë 1981.
- Џабев 1987** — Е. Џабев, *Studime etimologjike në fushë të Shqipes*, III, Tiranë.
- Чемериќић** — Д. Чемериќић, рукописна збирка речи из Призрена (граѓа РСАНУ).
- Шапкарев/Близнев 1967** — И. К. Шапкарев и Л. Близнев, Речник на самоковскиот градски говор, *БД III*, Софија, 197–291.
- Ѕкалјић** — А. Ѕкалјић, *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, Sarajevo 1979.

Скраћенице:

БД — Българска дијалектологија, Софија

СДЗб — Српски дијалектолошки зборник, Београд

СЕЗб — Српски етнографски зборник, Београд

АСИМ ПЕЦО
(Београд)

НЕКОЛИКО ПОТВРДА ЗА ПРОМЈЕНУ СОНАНТА -Љ У ВОКАЛ -О

У раду се указује на неке примјере гдје према сонанту -љ у стандардном језику имамо, у неким говорима штокавског дијалекта, вокал -о. То су примјери: *йедо, шуйо, босиок, йонедеонок, зайшока, йошшока, раздеока, йодеока...*

1. Међу гласовним промјенама чије је јављање условљено судбином полугласника у нашем језику, налази се и прелаз сонанта *л* у вокал *о*. Само док су неке промјене биле безизузетачне, дотле је прелаз *л* у *о* био вишеструко условљен. И то:

а) био је временски условљен — вршио се крајем XIV и почетком XV вијека;

б) био је теренски условљен — вршио се у централним штокавским говорима, у тзв. новоштокавштини;

в) био је позиционо условљен — јављао се на крају слога, тј. и крају ријечи¹.

Отуда ми данас имамо ову појаву заступљену, без изузетка, у облицима м.р. радног глаголског придјева: *био, радио, видео/видео...*, у облицима именица женског рода „изведених сложеним наставком -ница од основе радног глаголског придева“²: *вјежжбаоница, кладioniца, радионица...*; у осталим категоријама ријечи ова промјена може, али не мора, бити заступљена: тако, поред, *руководиоца, молиоца, сџараоца*, имамо и: *йрелца, сџрелца, зналца; неваљалца, усџалца*, као и: *одјел, йредјел, вал, ждрал, бол, глагол*; односно: *генерал, маршал, конзул, мейал, журнал, џелал, игбал, хамал*, а, могу се јавити

¹ Др Александар Белић, *Основи историје српскохрватског језика, Фонетика, универзитетска предавања*, Научна књига, Београд 1969, 78-79.

² М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик, I, Увод, Фонетика, Морфологија*, Научно дело, Београд 1964, 149 и даље.

двојаки облици код придјева: *бијел–био, цијел–цио, ѿојао–ѿојал, ѿодао–ѿодал*.³

Да је ова промјена била временски условљена, има више доказа. Тако у језику Марина Држића имамо поред: *бил врай, бил дан, освојил, изгубил, ѿроводил* : *свиетѿао, мал* (малашан), *бао* (бал), *сионе, усioni, ѿаоми, свираоца, веоми*. Решетар констатује да је „правило (је) без изузетка да се у домаћим ријечима *л* мијења на *о* и на крају и у средини ријечи“⁴.

И у Дубровачком зборнику из 1520. године налазимо слично стање. Ту имамо: *као, ѿчао, мао, сионе, властѿеоски*, али: *усилно, обилно, обилъне, Габриелъ, Даниелъ*, иако и: *Габрио, Аристѿоѿио*⁵.

Ово су све општепознате ствари. Овдје се наводе да би се истакло оно што слиједи, тј. да би се истакли примјери у којима имамо вокал *о* мјесто сонанта *љ*.

2. Колико ми је познато, први је М. Милас, скоро прије стотину година (1903) указао на два примјера у којима према стандардном сонанту *љ* имамо вокал *о*. Први примјер је у облику придјева: *шуѿо* („govori se i šúpō, kao da je od šupal (= šupal)“). Други примјер је педо: „pēdo (g. pl. pēdī, dal'ina između sredn'ega prsta i palca)“⁶.

Владимир Ћоровић, у раду: *Der Dialekt von Mostar*⁷, за први Миласов примјер, *шуѿо*, каже: „habe ich im Mostar nicht gehört“, а за други примјер, *ѿедо*, „wohl aber pēdo von pedal, was mir dann die erste Form ganz wahrscheinlich macht“.

Јован Вуковић у опису мостарског говора, оспоравајући Миласове примјере типа *vesel, debel, gnjil, pepel* додаје да је „супротно томе у придеву *шуѿо* место *шуѿаљ* нашао (сам) и необично претварање *љ* у *о*“⁸.

³ М. Стевановић, наведено дело, стр. 149–152.

⁴ Milan Rešetar, *Jezik Marina Držića*, Rad Jugoslov. akademije, књ. 248, стр. 151–152.

⁵ Милан Решетар, *Дубровачки зборник од год. 1520*, Српска краљевска академија, Посебна издања, књ. С, Филозофски и филолошки списи, књ. 24, стр. 196–197.

⁶ Matej Milas, *Današnji mostarski dijalekat*, Rad Jugoslav. akademije znanosti i umjetnosti, knj. 153, Razredi Historičko-filologičko-juridički, Zagreb 1903, str. 51, 83, ту је: „pedo (g.pl. pēdī, dal'ina između sredn'ega prsta i palca)“.

⁷ Vladimir Ćorović, *Der Dialekt von Mostar, Ein berichtigender Nachtrag zu der Abhandlung*; М. Милас, *Današnji mostarski dijalekat* (Rad Jugoslavenske Akademije, Bd. 153, Archiv für slavische Philologie, XXIX, 1907, стр. 502.

⁸ Јован Л. Вуковић, *Карактѿеристичне особине мостарског говора*, Гласник Југослов. професорског друштва, књ. XVII, св. 1–2, Београд 1937, Мостар и Херцеговина, стр. 92.

У свом дипломском раду о говору Подвележја⁹ ја сам указао на ове примјере. Тамо читамо: „Овдје налазимо два случаја да мјесто љ на крају ријечи имамо *о*. За мостарски говор већ су то и раније уочили Милас и Ђоровић (*шуйо* и *йедо*). Та два примјера су општепозната у цијелој Херцеговини (*шуйо* ми је зуб¹⁰; *йедо* хода). Док се *шуйо* употребљава спорадички са *шуйаљ*, дотле *йедо* има донекле издиференцирано значење. *Педо* се употребљава у преносном значењу: кад се каже за некога да је мали, обично се рекне: нема ко *йѐдѓ*; кад се мисли на нешто што је близу, каже се: немо *йѐдѓ* хода, а кад се стварно мисли на *йедаљ*, дужину једнога *йедља*, онда се обично чува љ на крају ријечи: колики је твој *йѐдаљ*, таман је за *йѐдаљ* виши од тебе. Истина, некада ће се и ту чути *йедо*, нарочито кад се нешто мјери: ево, *јѐдан йѐдѓ*; ево, *дѓа йѐдља*“¹⁰.

3. Проф. М. Стевановић указује на појаву *о* мј. љ у примјерима *йонѐдеонѓк* и *бѓсиока*, и то у књижевном језику. Истина, он констатује за именицу *йонѐдеонѓк* да се „употребљава и са неизмењеним љ — *йонѐдељнѓк*“. А за *бѓсиока* се констатује да није „морало бити добилено од *бѓсиљка*, како на први поглед изгледа, него од *бѓсиљка*, према *бѓсилак*, какав је облик та реч раније имала у српскохрватском језику“¹¹.

4. У ову групу примјера, са могућим алтернативним облицима: и са -љ – *ока*, и са -љ – *љка*, и са -о – *ока*, јављају се (теоретски) још и:

зайиљак–зайиока–зайиоци–зайиљак̄а;
зайиљак–зайиљка–зайиљци–зайиљак̄а;
зайиок–зайиока–зайиоци–зайиок̄а;
йѓиљак–йѓиока–йѓиоци, йѓиљак̄а;
йѓиљак–йѓиљка–йѓиљци–йѓиљак̄а;
йѓиок–йѓиока–йѓиоци–йѓиок̄а (исп. ниже);

као и:

рзѓдјељак–рзѓдиока–рзѓдиоци–рзѓдјељак̄а;
рзѓдјељак–рзѓдјељка–рзѓдјељци–рзѓдјељак̄а;
рзѓдиок–рзѓдиока–рзѓдиоци–рзѓдиок̄а.
йѓѓдјељак–йѓѓдиока–йѓѓдиоци–йѓѓдјељак̄а;

⁹ Asim Peco, *Govor Podveležja*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, књ. IV, Сарајево 1983, стр. 251. Рад је одбрањен у октобру мјесецу 1952. године у Београду, пред Комисијом коју су сачињавали проф. А. Белић, М. Стевановић и Р. Алексић.

¹⁰ *Op. cit.*

¹¹ М. Стевановић, *op. cit.* Имамо и презимена: *Босиљчић* и *Босиочић*.

īōđjěl̥ak–īōđjěl̥ka–īōđjěl̥ци–īōđjěl̥ākā;
īōđiok–īōđioka–īōđioци–īōđiōkā.
ōđjěl̥ak–ōđioka–ōđioци–ōđjěl̥ākā (необично),
ōđjěl̥ak–ōđjěl̥ka–ōđjěl̥ци–ōđjěl̥ākā,
ōđiok–ōđioka–ōđioци–ōđiōkā (необично).

На екавском говорном подручју могли би се јавити ови облици:

rāzdeļak–rāzdeoka–rāzdeoci–rāzdeļākā,
rāzdeļak–rāzdeļka–rāzdeļци–rāzdeļākā,
rāzdeok–rāzdeoka–rāzdeoci–rāzdeōkā;
īōdeļak–īōdeoka–īōdeoci–īōdeļākā,
īōdeļak–īōdeļka–īōdeļци–īōdeļākā,
īōdeok–īōdeoka–īōdeoci–īōdeōkā;
ōdeļak–ōdeoka–ōdeoci–ōdeļākā,
ōdeļak–ōdeļka–ōdeļци–ōdeļākā,
ōdeok–ōdeoka–ōdeoci–ōdeōkā.

5. Вук има: *bōsiok*, vide *bosiļak*. А s.v. *bōsiļak*, даје се и облик генитива: *bōsīl̥ka*, у загради стоји „једни говоре и босиок“.¹²

У РЈАЗУ имамо: *bōsilak*, *bōsilka*, m. *ocimum basilicim*, са напоменом „najprije postalo bosil i bosil̥, pa od toga bosilak i bosil̥ak“.

Код *ronèdjeljak* код Вука налазимо: *īonedel̥ak*, *nèdèl̥ka* (ист.) vide *īonedjěl̥ak*; *īonedel̥nik* (*īonedèl̥nik*), m. (ист.) vide *īonedjěl̥nik*.

Вук има и: *īonedeon̥ik*, *īonedil̥ak*, *īonedil̥nik*, *īonedion̥ik*, као и: *īonèdjěl̥ak*, *dijel̥ka*, упућује на *īonedjěl̥nik*; *īonedjěl̥nik*, m. (југозап.) *der Montag, dies lunae*, *īonèhèl̥ak*, *hèl̥ka*, *īonèhèl̥nik*, m. vide *īonedjěl̥nik*.

Могуће је да се овдје *-љ* понашало као *-л*, али је у народним говорима то све доживјело такве трансформације да је данас тешко одредити који је облик ту био примарни.

6. За *īedaļ* Вук има и: *īēd*, f. (pl. gen. педи) *die Spanne, spithama*, cf. *педа*, *педаљ*: Од мушкијех пуно девет *īedi-*; *īeda*, f. vide *īed*: Свака рана од *īede* јуначке; *īedaļ*, дља, m. vide *пед*: Седам рана од седам *īedaļa-*.

У Загарачу, Црна Гора, имамо: *īēda*, ж „размак између малог *īр̥ша* и *īаља* када су раширени, *īedaļ*“¹³ (ова дефиниција је друга-

¹² Вук Ст. Караџић, *Српски рјечник*, у Бечу, у *ишамјарији јерменског намастира*, 1852, s. v.

¹³ Драго Ћупић — Жељко Ћупић, *Речник говора Загарача*, Српски дијалектолошки зборник, књ. XLIV, s. v.

чија од оне што је налазимо у РЈАЗУ. Тиме, s. v. *ped* стоји: „дужина од врха палца до врх средњег прста, кад се растегну“.

РЈАЗУ даје и облик номинатива: *pedao* „isto što *pedal*“, са напоменом: „Govori se u Mostaru. Milas rad jug. ak. 153, 83 (zabiležio: *pedo*, gen. pl. *pedi*; nije zabiležio gen. sing.). Onamo govore i šupo mjesto šupa!“¹⁴.

7. Код Вука је: *zâšiljak*, *zâšijlka*, упућује на потиљак; и *zâšilak*, *zâšiioka* (у Грбљу) и ово упућује на потиљак, а s. v. *ïošiljak* имамо за ген. синг. „-šijlka, m. das Hinterhaupt, sinciput“¹⁵.

Вук има: *râzdjeljak*, *râzdijelka* „die Naarscheide, diremplus“, осталих, овдје наведених примјера, нема. У правописима савременог нашег језика налазимо само облике на -љак -љка: *ïодјелјак-ïодјелјка-ïодјелјци-ïодјелјака*; *одјелјак-одјелјка-одјелјци-одјелјака*, *раздјелјак*, -дјелјка, мн. -ци, ген. *раздјелјака*; односно: *оделјак*, *оделјка-оделјци-оделјака*; *ïоделјак-ïоделјка*, *ïоделјци-ïоделјака*; *раздељак*, -дељка, мн. -ци, ген. мн. *раздељака* — за екавски стандард (Правопис из 1960). У Правопису из 1993. имамо: *ïоделјак-ïодеока-ïодеоци-ïоделака* и *ïоделјак-ïоделјка-ïоделјци-ïоделјака*; остали, овдје наведени, облици се не наводе, али овај примјер може се узети као узор. Према томе имамо у стандардном екавском: *оделјак-одеока* и *оделјак-оделјка*, *разделјак-раздеока* и *разделјак-раздељка*. За ијек. стандард ту се наводи: *ïодјелјак-ïодиока-ïодиоци-ïодјелака* и *ïодјелјак-ïодјелјка-ïодјелјци-ïодјелјака*. Остали примјери ни ту се не наводе.

¹⁴ *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, s. v. *pedao*. Скок има: „pêd, gen. pēdi f „dužina od vrha palca do vrha prsta mezimca, kad se rastegnu“. „Odatle na -l + -jo *pēdalj*, gen. -dlja m (Vuk, Lika, Istra) = *ped(a)o*, gen. pl. *pēdi* (Mostar)“.

¹⁵ О ликовима *zâšiljak-ïošiljak* ја сам опширније писао у часопису *Књижевности и језик* (бр. 2, 1996, стр. 117–120, в. о томе код мене у књизи *Из живошта наших речи*, Просвета, Београд 1996, стр. 214–218). Поред различитих облика са основом -šil- РЈАЗУ констатује да Вуков превод на латински, *sinciput*, је грешком ту дат, умјесто лат. превода *occiput*; јер *sinciput* „znači prednji dio glave, a stražnji dio glave kaže se lat. *occiput*“. Поред облика са основом *šil-* јавиће се и облици са основом *šil-*, *šelj-*. Каквих све облика од ових основа сусрећемо у народним говорима босанско-херцеговачког говорног подручја, види се из напријед наведеног мога рада.

ПРЕДРАГ ПИПЕР
(Београд)

О ПОЛИЦЕНТРИЧНОСТИ СЕМАНТИЧКИХ КАТЕГОРИЈА

У раду се разматра питање природе семантичких категорија и образлаже билатерална концепција структуре семантичке категорије као и теза о вишедимензионалности односа између центра и периферије у њеној структури, односно о полицентричности сваке семантичке категорије. Посебно се разматрају основне одлике семантичког, морфолошког, синтаксичког и прагматичког центра као и центра семантичке категорије у систему језичких нивоа и у систему врста речи. Указује се и на могућност да, на ширем плану, у зависности од избора критеријума, поједине категорије имају статус центра категоријалног комплекса којем припадају или центра система семантичких категорија у целини.

Кључне речи: теорија семантичких категорија, центар категорије, периферија категорије, граматичко значење, граматика, морфологија, синтакса, прагматика, врсте речи

1. Општи принципи према којима су уређени односи у семантичким категоријама представљају један од главних проблема теорије семантичких категорија и сродних лингвистичких теорија (нпр. теорије лексичко-семантичких поља, функционално-семантичких поља, појмовних категорија итд.). У његовом решавању издвојиле су се пре свега идеје о нужности разликовања централних и периферних делова семантичких категорија, с различитим терминолошким ознакама за те делове као, уосталом, и за сам појам семантичке категорије. Ослонац за такве идеје могао се наћи на различитим странама, поред осталог, на пример, у теоријама о узроцима језичких промена, начину и правцима њиховог ширења, о разликовању инваријантних и варијантних језичких функција, као и примарних и секундарних језичких функција, правих и неправих језичких појава, језгра и периферије појединих значења итд., а у новије време и у оквиру теорије семантичких прототипова.

Не улазећи овом приликом у сложено питање настанка и развоја појма семантичке категорије, као и разликовања централног и пери-

ферног у њеној структури, остајући у теоријским оквирима принципа „унутрашњег“ и „спољашњег“ структурирања граматичких и семантичких категорија, које сам раније излагао,¹ овде желим да размотрим тезу према којој свака семантичка категорија има више центара (и периферија) различите природе, различитог степена сложености и степена изражености. Узимање у обзир те чињенице може да допринесе потпунијем опису семантичких категорија и њиховој унутарјезичкој и међујезичкој типологији.

2. Иако је термин семантичка категорија у широкој употреби, он се чешће у литератури оставља без изричитог одређења него што се дефинише. Њиме се овде назива значење високог степена општости, које може бити разноврсно према облику, и није ограничено у изразу једном синтаксичком, морфолошком, лексичко-граматичком или творбеном категоријом, нити само једном лексичко-семантичком или творбеном категоријом, нити само једном лексичко-семантичком групом, нпр. темпоралност као укупност временских значења различитог степена граматикализованости vs. лексикализованости израза. Другим речима, као што граматичка категорија обухвата граматичке облике и граматичка значења тих облика, тако и семантичка категорија има план садржаја и план израза. План садржаја семантичке категорије чини категоријално значење, које се у оквиру дате семантичке категорије увек појављује као доминантно у споју са другим значењима у семантичким структурама конкретних језичких јединица (нпр. темпорално значење обично иде са аспектуалним, модалним, персоналним или неким другим значењем). План израза одређене семантичке категорије чине сви облици (независно од степена њихове граматикализованости) којима се означавају семантички садржаји са датим категоријалним значењем као доминантним или бар равноправним. На пример, сви облици у систему глаголских времена, али и предлози, префикси, прилози итд., који учествују у исказивању временских значења припадају семантичкој категорији темпоралности као план њеног израза. Такво схватање семантичке категорије разликује се од схватања према којем семантичка категорија припада у целини плану садржаја, и омогућује да се језичке категорије, биле оне граматичке, лексичко-граматичке, творбене или семантичке, доследно посматрају као билатералне знаковне појаве.

¹ У раду: *O psiholingvističkim osnovama opozicije „unutrašnja“ kao mogućnom konstitutivnom faktoru sistema semantičkih kategorija*. — *Godišnjak Saveza društava za primenu lingvistiku Jugoslavije*, Sarajevo, 1984, 7–8, стр. 223–231; неки развијенији облици те идеје садржани су у књизи: *Jezik i prostor*. — Beograd: Čigoja — XX vek, 1997.

Тамо где се појам семантичке категорије ограничава планом садржаја (унилатерална концепција семантичке категорије), проблем означавања јединства таквог садржаја и његових облика обично се решава концептом (функционално-)семантичког поља.²

План садржаја семантичке категорије обично је, али не и обавезно, једним делом изразитије граматикализован, а категоријално значење, око којег је план садржаја семантичке категорије организован, део је садржаја великог броја јединица на различитим језичким нивоима. Тако, на пример, категорија персоналности има и синтаксичке облике (као што су безличне реченице, нпр. *Ѕава јој се, Грми* и сл.) и морфолошке облике (сви облици глаголске категорије лица), а изражава се и личним заменицама, прилошким изразима (нпр. *јо моме, јо швоме* итд.), и другим средствима.

Садржај и обим семантичких категорија није потпуно исти у свим језицима (пошто су конфигурације семантичких категорија резултат етнојезичког виђења и категоризовања света). Категоријалне семантичке разлике између језика који су српском језику генеалогски и типолошки најсроднији, а то су словенски језици, обично су, у целини посматрано, мале.

Иако се семантичке категорије одликују највећим степеном семантичке општости за одређену предметну област (простор, време, особина, количина, узрок, циљ итд.),³ оне се међусобно разликују како степеном општости тако и обимом (неке су шире јер обухватају већи број појавних облика, а друге су уже), као и природом веза са другим семантичким категоријама.⁴

3. Схватање да семантичка категорија може да има више од једног центра није ново. Погледи на то питање који се овде износе пред-

² *Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис.* — Отв. ред. А. В. Бондарко. — Ленинград: Наука, 1978. Та теорија функционалне граматике развија се и примењује и у низу других радова, пре свега оних чији је аутор А. В. Бондарко.

³ Термин за то значење је уједно и назив целе семантичке категорије, нпр. простор, време, количина, припадање, лице, узрок итд., за које се узимају и називи латинског порекла: *сјаццијалносѝ* (уже *локајивносѝ* и *дирекјивносѝ*), *шѝмјоралносѝ*, *кванјификацјја*, *јосесивносѝ*, *јерсоналносѝ*, *каузалносѝ* итд.

⁴ Појам семантичке категорије као најопштијег семантичког садржаја, који у реченици добија различите појавне облике и трансформације (нпр. *јрелазјѝти улици* и *иѝти јреко улице* — са истим просторним значењем, или *Новембар је хладан* и *У новембру је хладно* — са истим временским значењем) у том погледу видим као у суштини близак појму семантичке улоге у теорији семантичких падежа и падежне граматике (упор. Ch. Fillmore, The case for case. In *Universals in Linguistic Theory*, edited by Emmon Bach and Robert T. Harms, pp. 1–88. New York: Holt, Rinehart & Winston).

стављају покушај да се проблем постави шире и да се таквом гледишту да основна аргументација. У теорији функционалне граматике којој је печат дао А. В. Бондарко⁵ за појмовни садржај близак ономе који је овде објашњен као семантичка категорија користи се назив функционално-семантичко поље и указује се да функционално-семантичка поља могу бити јаче или слабије граматикализована, при чему граматичко језгро поља представља његов центар, док је степеном опадања граматикализованости израза неког елемента поља одређена његова удаљеност од центра и укљученост у периферију поља. Центар поља може бити јаче или слабије изражен (тј. граматикализован), а једно поље може имати и више од једног центра, нпр. граматичка категорија броја и бројеви су два центра у функционално-семантичком пољу количине. Поред тога, свако функционално-семантичко поље одређено је и реченичним делом (субјекатским, објекатским, предикатским, адвербијалним) као синтаксичком доминантом којом се обично исказује дато категоријално значење (нпр., у том погледу центар категорије темпоралности је у предикатском делу реченице, а центар категорије социјативности у адвербијалном делу итд.). Само за нека поља узима се да је доминанта количинско-квалификативна, дакле семантичка (нпр. за градуелност),⁶ што је одступање од те иначе синтаксичке класификације.

Разноврсност односа међу језичким јединицама, како на плану њиховог садржаја тако и на плану израза, упућује на вишедимензионалност односа центар–периферија у структури семантичких категорија, у оквиру које се овом приликом као важнији издвајају и ниже разматрају односи центар–периферија на семантичком, морфолошком и синтаксичком плану, у систему језичких нивоа и у систему врста речи, као и на прагматичком плану.

Градуелност односа између центра и периферије може се приближно изразити појмовима ужег и ширег центра, односно ближе и даље периферије, а у оквиру појединих типова односа „центар–периферија“ постоје у неким случајевима и уже дистинкције.

4. У свакој семантичкој категорији обично се мање или више уочљиво разликује **н е н с е м а н т и ч к и ц е н т а р**, ужи и шири, и њена семантичка периферија, ближа и даља. У основном, централном делу категорије налазе се језичке јединице у којима доминира дато категоријално значење, а на семантичкој периферији исте категорије су језичке јединице у којима је исто категоријално значење мање или

⁵ В. рад у иапомени 2.

⁶ Исто, стр. 34–36.

више заклоњено неким другим значењима. Тако, на пример, категоријално значење лица (према улози у комуникацији, тј. прво, друго или треће лице), које се у реченици најексплицитније исказује личним заменицама (ужи граматички центар персоналости) и личним глаголским облицима (шири граматички центар персоналости, у спрези са значењем глаголског начина и времена), удружује се у значењима посесивних заменица са категоријалним значењем припадања (ближа периферија персоналости), основним за семантичку категорију посесивности, јер заменице попут *мој*, *твој* итд. значе и припадање и лице. Међутим, у значењима реченица са тзв. когнитивним речима, односно заменичким питањима (*Ко? Шта? Чију? Где? Када? Зашто?* и сл.) лична компонента („ја“) постоји, али је толико заклоњена категоријалним значењима неодређености и модалности да само посебним методолошким поступком може да се експлицира, нпр. *Ко куца?* — „ја не знам особу која куца и хоћу да ми се именује особа која куца“, због чега су упитне речи на самој периферији категорији персоналости, припадајући основним делом свог значења категорији модалности, а донекле и категорији неодређености.

У структури категорије количине основни бројеви су најчистији израз датог категоријалног значења, док се у опозицији између перфективних пунктуалних глагола и итеративних глагола (нпр. *куцнуџи* према *куцајџи*) може видети количинско значење донекле заклоњено аспектуалним као основним значењем, а на сличан начин значењски могу да се разликују и неки адвербијали, нпр. *Једном је сврајшила до сестре* према *Понекад би сврајшила до сестре*. „Пратећих“ значења у семантичкој структури јединице која својим основним делом припада одређеној семантичкој категорији може бити више, а њихова семантичка и комуникативна функција може бити јаче или слабије наглашена, чиме се модификује основно, категоријално значење у датој семантичкој структури.

Другим речима, семантичке категорије се у својим периферним деловима семантички укрштају и преплићу (што може, али не мора имати граматички израз), због чега је понекад тешко утврдити које категоријално значење је у одређеној синтаксичкој конструкцији примарно.

Укрштање семантичких категорија није карактеристично само за њихову периферију него и за њихов основни део (због чега нема језичких јединица са само једним категоријалним значењем), али на периферији дато категоријално значење постепено престаје да буде доминантно постајући „пратеће“ значење у семантичкој структури је-

динице која основним делом припада некој другој категорији (в. горе пример категорије персоналности).

Односи између центра и периферије семантичке категорије, било да се посматрају на семантичком, лексичко-граматичком или неком другом плану, по правилу се не могу изразити једноставним класификацијама због постојања великог броја прелазних облика. То је, заправо, само појавни случај општије чињенице да је за односе међу језичким јединицама различитих нивоа обично карактеристична континуалност, са мноштвом поступних и прелазних случајева између оних који су поларни или типични, што се у когнитивној лингвистици доста успешно објашњава моделом семантичких прототипова.⁷

5. У свакој семантичкој категорији, такође мање или више уочљиво, разликује се њен граматички центар, ужи и шири, и њена граматичка периферија, ближа и даља. У граматички основном, централном делу категорије налазе се језичке јединице у којима је дато категоријално значење најјаче граматикализовано, а на граматичкој периферији исте семантичке категорије су језичке јединице у којима је исто категоријално значење слабије граматикализовано, односно више лексикализовано.

Грамматикализованост семантичких категорија огледа се и у степену присутности формалних и семантичких обележја граматичких категорија у јединицама одређене семантичке категорије. На формалном плану то су карактеристични морфолошки и синтаксички облици, а на семантичком плану то су препознатљива својства граматичког значења као што су обавезност датог значења за широку класу језичких јединица (нпр. значење броја као разликовање јединице од множине обавезно је за неколико врста речи), регуларност односа унутар елемената таквог значења (у српском језику — једнина према множини, перфективност према имперфективности, прво лице према другом, прво и друго лице према трећем итд.), као и регуларност облика изражавања таквог значења (значење је утолико више граматикализовано уколико је више облички типизирано — једнина или множина исказује се пре свега флексијом, перфективност или имперфективност видским суфиксима, а мање регуларно и префиксима или суплетивно итд.).⁸

⁷ В. нпр. R. Taylor, *Linguistic Categorization — Prototypes in Linguistic Theory*. — Oxford: Clarendon, 1989.

⁸ П. Пипер, О граматичком значењу. — *Живи језици*, 1988, XXX, 1–4, стр. 10–16.

5.1. Будући да граматика у ужем смислу има морфолошки и синтаксички део (уз сву условност таквог разграничавања) умесно је начелно разликовати морфолошки центар од синтаксичког центра семантичке категорије. Тако је, на пример, категорија броја (сингулар/плурал), као граматички центар категорије количине, преваходно морфолошке природе (синтакса категорије броја огледа се углавном у конгруенцији), док семантичка категорија простора (= спацијалност) нема морфолошки центар, али има развијене синтаксичке облике, посебно у именској групи, а семантичка категорија агентивности/пацијентивности има и морфолошки центар (у морфолошкој категорији стања) и синтаксички центар (у дијатези), па и творбени центар (*nomina agentis / nomina patientis*). Проучавања семантичких категорија по свакој од тих граматичких димензија показује које су од њих и у ком степену присутне у структури дате категорије, показује степен њихове изражености као граматичких категорија унутар семантичких, и облике опадања њихове присутности у слабије граматикализованим језичким јединицама, идући од центра ка периферији семантичке категорије, најзад показује степен и облик подударања или неподударања морфолошког, творбеног и синтаксичког центра у семантичким категоријама у целини или у појединим њиховим деловима.

5.2. Синтаксички центар семантичке категорије налази се у структури реченице, при чему је реченица одређена односом према речи, с једне стране, и према тексту, с друге стране. Као што је фонема минимална језичка јединица која може бити морфема (нпр. *О!*) или део морфеме (нпр. *о-на*), и као што је морфема минимална језичка јединица која може бити реч (нпр. *он*) или део речи (нпр. *он-а*), а реч — минимална језичка јединица која може бити реченица (нпр. *О!, Он!, Одмах!, Свиће.*) или део реченице (нпр. *Он је овде, Долазим одмах, Сада рано свиће*), тако је и реченица (која постаје исказ када се употреби с конкретним комуникативним циљем у конкретној говорној ситуацији) минимална језичка јединица која може представљати аутономан текст (нпр. *Конац дело краси*) или део текста (нпр. *Ко неће браћа за браћа, хоће шућина за господара*), док текст сам за себе може представљати само део дискурса узетог као динамички схваћен текст заједно са прагматичким условима његове употребе, али не и сам дискурс.

Различита схватања структуре реченице (или различити њени аспекти који се у тим схватањима стављају у први план) дају различите резултате у одређивању синтаксичког центра неке категорије, али се сама могућност јаче или слабије синтаксичке центрираности

семантичких категорија тиме не доводи у питање. На пример, у теорији функционалне граматике А. В. Бондарка функционално-семантичка поља одређују се, поред осталог, према томе да ли се на синтаксичком плану остварују првенствено (или искључиво) у субјекатском, објекатском, предикатском или адвербијалном делу реченице.⁹ Даље ће се, из друкчијег угла, укратко размотрити основни случајеви када је синтаксички центар семантичке категорије аргументски део реченице, предикатски део реченице, или аргументско-предикатска реченична целина.

Као што је познато,¹⁰ семантичка структура реченице (= пропозиција) организована је око предиката (= семантички предикат), који обично имплицира до четири аргумента. У предикату је одражен *однос* између елемената неке ситуације, а у аргументу оно што се сматра конкретним или апстрактним *учесником* у тој ситуацији. Тако у реченици *Сестѝра љише љисмо* предикатски израз *љише* означава однос између учесника у том односу, означених аргументским изразима *сестѝра* и *љисмо*, као што у реченици *Вера чини чуда* предикатски израз *чини* означава однос између учесника у том односу, означених аргументским изразима *вера* и *чуда*, а у реченици *Кашњење сѝвара нервозу* предикатски израз *сѝвара* означава однос између учесника у том односу означених аргументским изразима *кашњење* и *нервозу*, при чему аргументски израз може имати и облик клаузе, нпр. *Када неко или нешѝо касни, ѝо сѝвара нервозу*, док у простој реченици аргументски израз обично има облик именске групе, тј. синтагме чији је конститутивни члан именица или нека друга реч у функцији именице, а предикатски израз садржи, ако реченица није елиптична, лични глаголски облик пунозначног глагола (нпр. *Пеѝтар конѝроллише љроизводе*), или непунозначног глагола (нпр. *Пеѝтар врши конѝролу љроизвода*, *Пеѝтар је конѝролор* и сл.).

Семантичке категорије се према критеријуму центра у тако схваћеној структури реченице деле на: (а) оне које садрже категоријалну информацију превасходно о односу између учесника у некој ситуацији, реалних или фиктивних, конкретних или апстрактних, и које су у том смислу предикатске категорије, јер су граматикализоване првенствено (али не искључиво) у оквиру реченичног предикатског израза, нпр. темпоралност, аспектуалност или модалност; (б) оне које садрже категоријалну информацију о учесницима (конкретним, ап-

⁹ В. рад у напомени 2, стр. 34–36.

¹⁰ В., на пример, о томе у раду З. Тополињске, *Перифрасѝични љредикаѝѝски изрази на међусловенским релацијама* (Јужнословенски филолог, XXXI, 1982, стр. 36).

стракним итд.) односа у некој ситуацији, и које су у том смислу аргументске категорије јер се остварују првенствено у аргументским изразима, нпр. локативност, каузалност, аниматност; и (в) категорије којима су углавном подједнако обухваћени и однос и учесници који у њега улазе, тј. реченичне категорије јер је домен њихове граматицизованости на семантичком плану цела пропозиција, а на формалном плану цео реченични израз, нпр. дијатеза, компаративност.

Степен припадности неке семантичке категорије једном од та три типа представља степен и врсту њене синтаксичке центрираности. Тако је, на пример, темпоралност семантичка категорија са примарно предикатским синтаксичким центром зато што се најјаче граматицизована временска значења исказују глаголским временским облицима, који су саставни део предикатског израза. Поред тога, темпорална локализација се исказује и изван предиката, нпр. именским групама као облицима предикатског израза (*на њочейку предавања, шоком леџа, њосле кише* и сл.). Аниматност је, на пример, типична категорија са аргументским синтаксичким центром јер њен граматички центар чини граматичка категорија „живо/неживо“, коју у српском језику имају искључиво именице мушког рода у једнини (а именице су конститутивни елементи именске групе као нереченичног облика аргументског израза). Компаративност се може узети као пример семантичке категорије чија потпуна синтаксичка реализација обухвата и предикатски израз и аргументске изразе, нпр. *Браћу је виши од сестре* (при чему атрибутска употреба компаративног облика, нпр. *Нижи играчи дали су мање кошева*, представља синтаксички дериват, односно номинализовани трансформ реченице којом су изражени како сам компаративни однос тако и учесници у њему).

5.3. Граматички центар у ширем смислу у структури неке семантичке категорије, као што се из претходно реченог може закључити, одређен је њеном заступљеношћу на различитим језичким нивоима, што се разликује од категорије до категорије. Другим речима, одређена категорија везана је за одређени језички ниво као свој центар у систему језичких нивоа. На пример, специјалност, као што је речено, нема посебан морфолошки израз, модалност се изражава и морфолошким, и синтаксичким, и творбеним, и лексичким средствима, док је за темпоралност мање карактеристично исказивање датог категоријалног значења творбеним облицима, а за аниматност таква могућност уопште не постоји итд. И квантификација има морфолошке, синтаксичке, творбене и лексичке облике изражавања, укључујући фразеолошке, али су неки њени облици развијенији, а неки слабије развијени. На пример, морфолошки израз кван-

тификације јесте граматичка категорија броја, с флективним и конгруенцијским изразом, али се и у структури именичке основе, на пример, могу наћи морфеме с количинским значењем (упор. *грађан-ин-џ* према *грађан-џ-и*, где је и афикс *-ин-* у сингулару јасан сигнал једничности, поред сингуларског нултог наставка и сл.). Као карактеристични примери синтаксичке квантификације могу се, у оквиру просте реченице, узети специфичне конструкције са бројевима у именској групи (нпр. *два студентџа / њеџ студентџа*), а у оквиру сложене реченице зависне клаузе са значењем мере и степена (нпр. *Остџавила му је џолико, колико је џражио*). Примери лексема са количинским значењем су, пре свега, бројеви и уопште бројевне речи (*двојка, двоџрук, дваред* итд.), а постоји и велики број фразеологизираних синтаксичких структура за исказивања количине (нпр. *на седмом небу, џушиџа и џма, ни за лек* и сл.).

5.4. Разлике између центра и периферије неке семантичке категорије испољавају се и на плану њене заступљености у појединим врстама речи, као лексичко-граматичким класама које су основни носиоци изражавања дате семантичке категорије. Врсте речи, које, као што је познато, нису исте за све језике, немају општеприхваћене принципе класификације ни у боље проученим језицима, а у класификацијама које су мање-више традиционалне критеријуми издвајања појединих врста речи нису само семантички, нити су доследно и једнако заступљени у свим врстама. Ипак, ако се, макар и условно, ослонимо на десеточлану класификацију, каква је мање-више уобичајена у граматицима словенских језика, запажамо да је веза појединих семантичких категорија са појединим врстама речи уочљивија, а с другима — мање уочљива. На пример, заменичке речи су, због крајње уопштености својих значења, речи које најближе репрезентују семантичке центре већине семантичких категорија (нпр. личне заменице репрезентују персоналност, присвојне заменице — посесивност, упитне заменице — интерогативност, количинске заменице — квантификацију и сл.).¹¹ С друге стране, бројеви као врста речи представљају у целини лексичко-граматички центар категорије количине, речце су великим делом специјализоване за модална значења, глаголи првенствено за аспектуалност, темпоралност, модалност и агентивност/па-

¹¹ Моделе семантичких система заменичких речи као речи категоријалног значења предложио сам у радовима: *Zamenički prilozii (gramatički status i semantički tipovi)*. — Novi Sad: Institut za strane jezike i književnosti, 1983; *Zamenički prilozii u srpskoхrvatском, руском и њољском језику*. — Београд: Институт за српски језик, 1988; *О семантичком систему заменица у српскохрватском језику (у поређењу са руским)*. — *Зборник Маџице српске за славистџику*, 1987, 33, стр. 79–103.

цијентивност итд. Постојање лексичко-граматичког центра семантичке категорије у систему врста речи не подразумева нити искључује постојање морфолошког и синтаксичког центра исте категорије. На пример, изражавање инструменталности везано је пре свега за именице и предлоге, при чему инструменталност нема морфолошки центар (јер не постоји морфолошка категорија инструменталности), а има најчешће синтаксички израз (именске групе као аргументски изрази). У питању су односи које у сваком језику и за сваку категорију треба посебно утврђивати.

6. Уза све то издиференцираност центра и периферије семантичке категорије постоји и на прагматичком плану, због чега се може говорити о прагматичком центру (и периферији) семантичке категорије. За једне семантичке категорије посебно су важне ситуативне околности њихове употребе (нпр. за модалност), док је за неке категорије тај моменат чешће у другом плану (нпр. за специјалност, као изражавање просторних значења, или за аниматност). Тако је, на пример, за све врсте директивних значења прагматички центар — саговорник, а за све врсте експресивних квалификација — говорно лице. У том смислу семантичке категорије показују међусобне разлике и са становишта односа између њиховог прагматичког центра и прагматичке периферије, у коју улазе сви они лексичко-граматички облици изражавања неке семантичке категорије који су мање прагматички осетљиви, нпр. бројеви, већина придева и прилога, многи предлози итд.

7. Идеја о полицентричности семантичких категорија се, наравно, не исцрпљује датим прегледом њихових важнијих семантичких, граматичких и лексичко-граматичких димензија и других центара и периферија. Изложена слика стања могла би се изоштрити утврђивањем и других, ужих центара у структурама семантичких категорија, њихове хијерархије и уопште међусобних односа, било у погледу степена општости појединих центара, било у погледу степена њиховог подударања и неподударања у истој семантичкој категорији, при чему би већи степен подударности значио да се општа конфигурација дате семантичке категорије одликује изразитијом центрираношћу (нпр. темпоралност је организована првенствено око глагола као врсте речи, односно око глаголске морфологије и синтаксе), док би мањи степен подударности између различитих центара семантичких категорија био знак њене слабије центрираности (нпр. агентивност/пацијентивност, в. примере у т. 5.1).

Досадашње концепције центра семантичке категорије су уже од изложене јер се у њима има у виду само граматички центар, а полицентриčnost се схвата као могућност да семантичка категорија, одно-

сно функционално-семантичко поље има више од једног граматичког центра (нпр. посесивност у словенским језицима).

Проблем центра и периферије семантичке категорије, поред овде изложеног схватања о вишедимензионалности тог односа, има и другу страну, која овом приликом добија само неколико напомена. Поред нужности да се испитује шта представља семантички, морфолошки, синтаксички итд. центар унутар неке семантичке категорије једнако је важно испитивати саму категорију као могући центар у односу на друге семантичке категорије у смислу разликовања интра-категоријалног центра од интеркатегоријалног центра. Наиме, ако изразито сродне семантичке категорије могу да чине категоријални комплекс (што је такође идеја А. В. Бондарка), онда се у том категоријалном комплексу поједине категорије могу разликовати према томе колико су репрезентативне за дати категоријални комплекс (или се могу издвајати, опет као центар, према неком другом критеријуму, нпр. према степену сложености, према степену граматикализованости свог центра или на неки други начин). Тако, на пример, у категоријални комплекс каузалности улазе поред каузалности у ужем смислу и кондиционалност, теличност (= финалност) и концесивност, а каузалност у ужем смислу је центар датог категоријалног комплекса с обзиром на чињеницу да су друга категоријална значења тог комплекса као сложенија изведена из правога каузалног значења, а не обрнуто. Та теза би, разуме се, требало да буде подвргнута темељној анализи, као и проблем центра других категоријалних комплекса, нпр. модалног или темпорално-аспектуалног.

То би даље водило закључку да однос центар/периферија није само од суштинског значаја за утврђивање конфигурације појединих категорија него и за утврђивање конфигурације категоријалних комплекса па и система семантичких категорија у целини, при чему место центра може да се мења у зависности од димензије у којој се проблем посматра, што је, наравно, теза која захтева даља испитивања.

ЉУБОМИР ПОПОВИЋ
(Београд)

МАРЦЕЛ КУШАР О РАЗЛИКАМА ИЗМЕЂУ ХРВАТскоГ
И СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

Увод

У *Enciklopediji Jugoslavije* Мате Храсте даје следеће податке о Марцелу Кушару (Храсте 1962):

KUŠAR, Marcel, filolog (Rab, 16. I 1858 — 5. XII 1940). Gimnaziju završio u Rijeci, Filozofski fakultet (slavistiku i germanistiku) u Beču. Kao profesor služio u Zadru, Kotoru, Dubrovniku i Šibeniku. Proučavao je hrvatsku književnost, historiju jezika i dijalektologiju. Uz Budmanija ide među prve ispitivače narodnih govora čakavskog dijalekta. U zbirci rasprava *Povijest razvitka našega hrvackoga ili srpskoga jezika*¹ osvijetlio je niz pitanja iz općeslavenske i južnoslavenske lingvistike. Njegova *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga*, izdana 1889, tri godine prije pojave Brozova *Hrvatskog pravopisa*, zastupa strogo fonetska načela. Broz u uvodu svoga djela priznaje da mu je Kušarova knjiga znatno pomogla i olakšala rad. O 400-godišnjici Marulićeve *Judite K.* je uredio Matičino jubilarno izdanje djela, proprativši ga opširnim tumačem i rječnikom. Priredio je više udžbenika za srednje škole.

А М. Стевановић (1986: 61) наводи и Марцела Кушара међу оним хрватским лингвистима који су се залагали за прихватање правописа и граматичких облика књижевног језика В. Караџића.

Споменућа „*Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga*“ ноћиње реченицом: „*Naš se narod svojim književnim jezikom onako kanošto i imenom svojim cijepa na žalost na dva tabora, na Hrvate i Srbe.*“ (Кушар 1889: I). Затим следи набрајање језичких и правописних разлика између *književnog jezika hrvackog ili zagrebačke škole* и *književnog jezika srpskog ili jezika Vukova*. Ове разлике нису наведене зато да се докаже посебност и самосвојност хрватског књижевног језика, него напротив — да се укаже на оно што смета остваривању језичког (и

¹ Овај наслов није тачно цитиран и треба да гласи: *Povijest razvitka našega jezika hrvackoga ili srpskoga*.

правописног) хрватско-српског јединства. А поступци којима се то јединство може остварити већ су били изложени у „Ровјести razvitka našega jezika hrvackoga ili srpskoga“ (Кушар 1884). Тиме је Кушар пружио једно виђење хрватске књижевнојезичке проблематике пред ревизију хрватске норме извршене крајем 19. века и изнео један модел сједињавања хрватског и српског књижевног језика.

У овом раду ће бити приказане разлике о којима говори Кушар, с тим што ће се наводити, где треба, и одговарајући подаци и мишљења из „Slovnice hrvatske za srednja učilišta“ Адолфа Вебера (Вебер ³1876) и из „Облика српског језика“ Ђуре Даничића (Даничић ⁷1874). При том ће, колико је могуће, бити навођене оригиналне Кушарове формулације.

Опште разлике између хрватског и српског књижевног језика

Разлике између *књижевног језика хрватског или загребачке школе и књижевног језика српског или језика Вукова* које наводи Кушар могу се приказати овако:

Табела бр. 1: Опште разлике

	Хрватски књижевни језик	Српски књижевни језик
Језик		
Замена јата	[...] Hrvati [su] po prijedlogu Vuka Karažića prigrlili u knizi južni govor, jekavštinu (str. II)	[...] u ljubili [se] u istočni govor, ekavštinu [...]; ali ovamo ne spadaju ipak svi Srbi nego samo istočni, ekavci rodom, a ostali se u tom pitaњу slažu s Hrvatima (str. II) ²
Морфологија (= промена речи)	[...] služi [se] неким граматичким обличима који су у штокавštini већ застарјели или и посве изамрли те су више особина чакавског и kajkavског дијалекта (str. I)	[...] у овоба [su] граматичке форме оне живоба штокавскога језика (str. I)
Синтакса	... а у синтакси и рјечнику и ако се обадва језика потпуно не слажу, то се баре код књижевника с обадвје стране очитује једнака спремност и једнако настојање да пишу свој језик по народном духу штокавскога нарјечја. (str. I)	
Речник		

² Наставак гласи: „[...] па има наде да ће и они који се одвојили с временом, кад се буде озбиљније радило о јединству књижевнога језика, прегорјети с драге воље своје особине да не буду с рaskиде.“ (Кушар 1889: II).

Писана форма		
Алфабет	latinica	ćirilovica (a samo s izuzetkom latinica)
Ортогра- фија	etimologijski (velikom većinom)	fonetički

При том треба рећи да сам Кушар (1889: 1) најпре набраја следеће разлике: 1) морфологију; 2) алфабет и 3) ортографију, и наставља са напоменом о синтакси и речнику. Затим додаје и разлику у замени јата³.

Ради целовите слике, овде треба додати и резиме Кушарових ставова о постизању јединства књижевног језика:

Kada bi cijeli naš narod pripoznao temeljem svojem književnom jeziku narječje hercegovačko tako da bi istočni narod ostavio svoju ekavštinu i usvojio ijekavštinu, a zapadni ostavio ono nekoliko svojih zastarjelih forama i usvojio mlagje i običnije; kada bi se taj jezik pisao samo jednim pravopisom, fonetičkim, koji može jedini pravom nositi ime pravopisa, i samo jednim slovima, latinskim, koja su najzgodnija: bilo bi polučeno maldane cjelovito jedinstvo našeg književnog jezika. (Кушар 1884: 223).

Напомене о Кушаровом приказу општих разлика

Морфологија. — Списак разлика и њихова спецификација, као и Кушаров редослед могу се тумачити не само стварним стањем него и одређеном концепцијом о пожељном односу књижевног језика (и правописа) према народном језику, прецизније према вернакуларној основи књижевног језика, и о значају који поједине компоненте књижевног језика имају за његову стандардизацију; а исто тако и његовим моделом остваривања јединственог језика за Хрвате и Србе.

У том смислу стављање морфологије на прво место у Кушаровом списку није случајно. Наиме, на чисто језичком плану, морфологија је — уз фонетику, која у граматикама укључује и морфофологију односно гласовне промене — свакако битна за нормирање новог књижевног језика.⁴ Али у овом случају споменути облици (о којима ће још бити речи ниже) у ствари одражавају тип стандардизације. Ту, наиме, постоје следеће алтернативе: да ли књижевни језик треба да буде заснован искључиво на једном дијалекту или на више њих и да ли треба да одражава само живи, говорни народни језик или може да укључује и облике који

³ Што се тиче морфофологије, Кушар (1889: 20) констатује да Хрвати мање од Срба умећу непостојано *a* у генитиву плурала именица средњег и женског рода.

⁴ То показују, нпр., Вукова „Писменица сербскога језика“ и „Српска граматика“ и Даничићева „Мала српска граматика“, у којима нема синтаксе.

се више не говоре. Кушар је сматрао да су прве две алтернативе начин на који треба формирати књижевни језик. Он каже:

Ali jezik književni ne može da bude nješto artificijalno sagragjeno, nješto sabrano iz svih raznih narječja; jer takav jezik je ukočen, nazanačen, neprirodan koji niko ne razumije, koji ne odgovara potrebama narodnog života; takav jezik, kô mrtav, ne može se ni razvijati prama narodnom razvitku. Za jezik književni mora se izabrati jedno živuće narječje [...]“ (Кушар 1884: 181).

Иако се овај одломак тиче Курелчевог језика, он илуструје општи Кушаров став и чини разумљивим његово одбацавање граматичких облика које је заступала Загребачка филолошка школа и препоруку да се уместо застарелих усвоје млађи и обичнији облици. А то се може интерпретирати као штокавска аутентификација текућег хрватског књижевног језика.

Замена јата. — О избору дијалекатске основице Кушар каже:

Za jezik književni mora se izabrati jedno živuće narječje, i to ono, koje je prostranije, te zato prikladnije da postane općim jezikom, koje je bogatije (riječima i frasama) i ljepše (čišće u glasovima i uopće milozvučnije) i koje je odaljeno od tugje natruhe, na način da ne samo u pojedinim riječima nego i u duhu jezika sačuvalo je prirodnu osobitost. Vuk je to znao, kad je za naš književni jezik prigrio prostranu štokavštinu i to jekavskog izgovora kao najljepšu. (Кушар 1884: 181–182).

Дакле, употреба екавског код Срба представља двоструко одступање од онога што Кушар сматра пожељним: књижевни језик није унифициран и није изабран најподеснији дијалекат⁵.

Лексика. — Кушарова формулација у вези са лексиком „i ako se obadva jezika potpuno ne slažu“ звучи као ублажено тврђење и сасвим је различита од приступа овој проблематици код Губерине и Крстића (1940) и у дискусијама о варијантима српскохрватског језика. А тврдња да се „kod književnika s obadrije strane očituje jednaka spremnost i jednako nastojanje da pišu svoj jezik po narodnom duhu štokavskoga narječja“ морала је тадашњим српским књижевницима изгледати претерана кад је реч о хрватском књижевном језику (уп. Ивић П. 1983: 281)⁶. Но за лингвисту који је заинтересован пре свега за књижевни језик као транспозицију го-

⁵ Табели број један може се додати и следећи коментар у вези са екавским изговором: Кушарова формулација показује постојање тенденције да се српски књижевни језик посматра пре свега као екавски, а не као подједнако екавски и ијекавски.

⁶ Кад је реч о синтакси и стилу, Љ. Недић је 1900. год. писао — говорећи и о лексички — следеће: „Та је појава [која прети чистоти нашег књижевног језика] у томе што се у књижевности, од толико година већ, стално увлаче и одомаћавају свакојаке хрват-

ворног народног језика (вернакулара), елаборациона лексика, и посебно терминологија, свакако није била у центру пажње.

Писмо. — О латиници коју је реформисао Ђ. Даничић и коју и он сам употребљава у овој књизи, Кушар (1889: VII) каже: „Ovako potpućena, naša latinica ne zaostaje više ni u ćem za ćirilovicom, a odvojila je od Će u tome što je alfabet kojemu je namijećeno da bude svjećkim alfabetom.“ Више о односу латинице и ћирилице Кушар је говорио у „Povijesti“ (Кушар 1884: 215–223), а закључак је био:

Ovako smo dakle dokazali, da ćirilsko pismo nije ni narodnije ni savršenije od latinskog, pa kako smo prije vidjeli, da je s drugih razloga latinica zgodnija od ćirilice, a prije toga još, da nam je poraba dvaju alfabeta u književnom jeziku štetonosna; to je za cijelo opravdana naša nada i naša želja, da ćirilice nestane iz naše literature. (Кушар 1884: 222).

Али је додао и следеће:

Ali odviknuvši se u pismu ćirilice, ne ćemo time još da kaćemo, da bi se taj alfabet morao potpuno zanemariti i zaboraviti. U istoćnog našeg naroda osobito smatra se ćirilica narodnom svetinjom, pa ne bi s toga ni plemenito ni pravedno bilo, da je takva kob snagje. Mjesto, gdje se poraba ćirilice ne bi smjela nikad pometnuti, to je, po našem sudu, crkva, i to crkva istoćna; kanošto je zapadna crkva ono mjesto, gdje se nebi [sic!] nikada smjela pometnuti poraba glagolice. Gdje vam je prikladnijeg dostojnijeg mjesta, da se ćuvaju i neguju narodne svetinje od hrama boćijega? (Кушар 1884: 222–223).

Правопис. — О употреби етимолошког правописа код Хрвата Кушар (1889: XII) каже: „Ovako se dandanas po etimologiji svakojako piće a što je još gore ni u koga pisca nema dosljednosti u pisaћu.“ Он сам је одлучни заступник фонетичког правописа (уп. Кушар 1884: 194–205), и то радикалног. Што се тиче перспективе правописног уједињења, Кушар (1884: 205–206) каже:

Da će zagrebaćka škola u vrijeme nedaleko pregorjeti dragovoljno svoju etimologiju, da obori taj prijetin, koji nas braću rastavlja, to je moje tvrdo uvjerenje. Tomu će se moći opirati samo ljudi tašti, zanesenjaci, ljudi puni predrasuda i pretjerane vjerske, narodne i podanićke ćutljivosti, koji misle da je sramota okaniti se svojeg pravopisa i usvojiti onaj, koji makar da je sto put bolji od njihova, ali je u obićaju u onog dijela naroda, s kojim se oni ćaliboće dobro ne paze, koji misle da bi na ovaj

ске речи које се противе нашем језику. Упоредо с њима иду обично и синтаксичке конструкције које такође нису у духу нашега језика; као год ни стил какав се, опет по угледаћу на Хрвате, покадшто опажа у писаћу у тим крајевима, тако, да никоме ко иоле има осећања за језик и зна шта у српском језику може бити а шта не може, није тешко, по самоме језику и стилу, познати да ли је што писано у Краљевини, или ван ове, — јер су све друге покрајине наше, посредно или непосредно, под утицајем Хрваћтине.“ (Heдић s. a.: 293).

način mogli izgubiti svoju vjeru, od katolika postati pravoslavnim, svoju narodnost, od Hrvata postati Srbima, svoju podaničku odanost, od dobrih austrijanaca postati razvratnicima; napokon ljudi lijeni i nemarni, koji su se navikli pisati samo etimologijom, pa nemaju volje da nauče drugu ortografiju.

Морфолошке разлике

Инвентар морфолошких разлика. — У другом одељку *Приступића* (Кушар 1889: II–IV) детаљно су приказане морфолошке разлике⁷. Оне се по врстама речи могу систематисати овако:

Табела бр. 2: Облици множине код именица

	Хрватски књижевни језик	Српски књижевни језик
Ген.	јелена, села (јеленах, селах) ⁸ ; жена (женах); сџвари (сџварих); руку, ногу, слугу (рукух, ногух) ⁹ , поред: рука, нога, слуга	јелена, села; жена; сџвари; рука, нога, слуга ¹⁰ ; очију и ушију ¹¹

⁷ Кушар (стр. IV) тврди да су то сви облици који се разликују. Не улазећи у ситне детаље, ипак треба навести да је касније приликом редиговања хрватских текстова писаних у 19. веку вршена и замена скраћеног инфинитива и партиципа (нпр. *мрмљајућ, казати*) пуним облицима (в. нпр. Барац 1951: 591).

⁸ За именичке облике генитива са *х* на крају Кушар каже: *ili kako neki pišu*. Вебер (³1876: 33) каже:

Ovo *h* izgovaraju čakavci i kajkavci u riečih III. deklinacije jasno i glasno: *deset božjih zapoviedih*. Oni štokavci, koji nigdje neizgovaraju *h*, neizgovaraju ga ni u genitivu plurala. Crnogorci izgovaraju ga svuda, pa i u tom padežu. Hercegovci pak, premda ga na mnogih drugih mjestih izgovaraju, neizgovaraju ga u genitivu plurala, pak toga se načina treba držati i u književnom jeziku. — Njeki hrvatski pisci nepišu u najnovije vrijeme slova *h* u genitivu pl., već kad se po smislu nepozna, je li što u genitivu singulara ili plurala, među na posljednju slovu kapicu *^*: *jeleni, jelenâ*.

⁹ Вебер (³1876: 36) каже: „Genitiv i prepozicional duala imaju samo dvie rieči: *ruka i noga: rukuh i noguh*.“ (Промена ових именица је дата на стр. 38.)

¹⁰ Даничић (⁷1874: 22) наводи и облике: *руку, ногу и слугу*.

¹¹ Кушар није навео хрватске пандане.

Дат.	<i>јеленом, мачем, селом, њољем; женам; сѣварим; очима и ушима (форме старе двојине); колима, врашима (форма старе двојине код pluralia tantum средњег рода)</i>	<i>јеленима, мачима, селима, њољима; женама; сѣварима (сѣварма¹²); очима и ушима; колима; или без завршног а: јеленим, селим итд. [!?!]¹³</i>
Инстр.	<i>јелени, сели, коли; женами; сѣварми (мисли¹⁴);</i>	
Лок.	<i>јелених, селих, колих; женах; сѣварих; очију и ушију</i>	

Табела бр. 3: Облици придева и неличних заменица

	Хрватски књижевни језик	Српски књижевни језик	
		екавски	ијекавски
Једнина			
Ген.	<i>младога, овога, само неправилно младог, овог¹⁵</i>	<i>младога, овога или младог, овог</i>	
Дат.	<i>младому, овому</i>	<i>младом, млађем, овом, мојем или младому, млађему, овому, мојему или младоме (али не млађеме), овоме (али не мојеме)¹⁶</i>	

¹² Тако је и у Даничић 71874: 24.

¹³ Можда су на навођење ових облика утицале фусноте уз прво и четврто склоненије у Вуковој „Српској граматици“: Вук ту каже да се у народним песмама понекад изоставља крајње *a* (али бележи то апострофом) и наводи примере: На с и н ц и р и м' ситне титрејке. — Кака ј' војска по б р д и м' Руњанским (Караџић 1966 [1818]: XXXVII и XLI). (О овим апокопама в. такође Маретић 1899: 150.)

¹⁴ „Samostavnici, koji se dočimaju na kratko **an** i **al** (ao), prave instrumental plurala na **i** mjesto na **mi**, jer se odbacivši **a** nebi sa **mi** mogle izgovoriti; n. p. *ravan* : *ravni*; *misal* = *misao* : *misli* mjesto: *ravnmi*, *mislmi*.“ (Вебер 31876: 37–38).

¹⁵ Вебер (31876: 49) наводи само облике са *a* на крају. Кушар употребљава и једне и друге облике.

¹⁶ Уп. и Даничић 71874: 39.

Инстр.	<i>младим, овим; ким, чим</i>	<i>младим, овим; ким, чим</i>	<i>младијем, овијем;¹⁷ кијем, чијем¹⁸</i>
Лок.	<i>младом, овом</i>	као датив	
Множина			
Ген.	<i>младих, ових</i>	<i>младих, ових</i>	<i>младијех, овијех</i>
Дат.	<i>младим, овим</i>	<i>младим, овим или младима, овима¹⁹</i>	<i>младијем, овијем или младијема, овијема</i>
Инстр.	<i>младими, овими</i>		
Лок.	<i>младих, ових</i>		

Напомена. — Кушар је сматрао да су код придева и заменица у инстр. јд. и ген. и дат., инстр. и лок. мн. ијекавски само облици са *ије* (*је*), а да се они са *и* јављају у икавском и екавском (Кушар 1889: IV и 48). Међутим, заступао је употребу ових других облика, које је и сам употребљавао. Он каже:

У књижевном језику ја бих у оваким случајима код придева и заменица мјесто *ије* (дотично *је*) писао ипак раде *и*, бива: 1) *младим*, *својим*, 2) *младих*, *својих*, 3) *младим(а)*, *својим(а)* и то с ова три знатна разлога: а) облици са *и* јесу не само икавски него уједно и екавски и долазе коли у књижевном језику загребачке школе толи и у оном истоћних Срба; б) облици са *ије* јесу ради своје развлачености и ради честе потребе придева и заменица у књижевном језику доста несретни и уху негодни кад их се више нагомиле заједно (не вријеђа ли зар ухо овај примјер: „овијем мојијем добријем пријатељима“?); с) облицима са *и* постиже се већа јасноћа у језику, јер н. п. док се овима разликује позитив *здравих здравим* од компаратива *здравијих здравим*, онима са *ије* каже се обоје једнако: *здравијех здравим*. (Кушар 1889: 48–49).

Табела бр. 4: Облици множине код личних заменица

	Хрватски књижевни језик	Српски књижевни језик
Дат.	<i>нам и вам²⁰</i>	<i>нама, вама или нам, вам [и у инстр. и лок.!]</i>
Инстр.	<i>нами и вама</i>	
Лок.	<i>нас и вас</i>	

¹⁷ По Даничићу (71874: 29 и 39) и у ијекавском („јужном говору“) употребљавају се овде и у другим у табели наведеним случајевима и облици са *и*.

¹⁸ По Даничићу (71874: 33–34) од заменица „ко“ и „што“ и у ијекавском се употребљавају само облици са *и*.

¹⁹ Уп. и Даничић 71874: 39.

²⁰ Кушар није прецизирао да овај облик може да буде и наглашен и енклитички.

Табела бр. 5: Глаголски облици

	Хрватски књижевни језик	Српски књижевни језик
Прошли гл. прилог gerundij	узам(ши), њочам(ши); рекиши (поред рекавши), њекиши (поред њекавши); дубиши (поред дубавши), гребиши (поред гребавши)	само узев(ши), њочев(ши); рекав(ши), њекав(ши); дубав(ши), гребав(ши)
Партицип презента	још у обичају	изобичајно се

Стање у штокавском дијалекту. — За евалуацију хрватских и српских облика (и имплицитну дисквалификацију хрватских) Кушару је важно стање у штокавским говорима. За облике српског књижевног језика он каже (стр. III): „Sve ove forme srpske jesu ujedno i one živog štokavskog govora.“ А облике хрватског књижевног језика он дели у три групе (стр. III–IV):

— изгубили се у штокавском („zametnuo im se u štokavštini već svaki trag“); дат. мн. на *-ом, -ем*, локативи *нас* и *вас*, и *очију* и *ушију*, ген. мн. *руку, ногу* и *слугу* [!], герундији на *-ши* (место *-авши*); такође партиципи презента, које је народни говор изгубио;

— само се у неким штокавским крајевима (нпр. у Црној Гори, Боки и још понегде), јавља *x* у генитиву множине; а „i постаће му je bez sumње mlado (po analogiji prema pridjevima i zamjenicama)“;

— „Ostali su oblici hrvacki doduše još svi u snazi u štokavskom jeziku [...], ali se je juta borba zametnula među njima i onima te upotrebljava srpska škola, iz koje teško da će prvi iznijeti živu glavu.“

Кушаров коментар о ставовима Загребачке школе. — После навођења разлика, Кушар (1889: IV–V) каже:

Razlog pako što se zagrebačka škola u početku bila riješila da čiste štokavske forme kake ima Vukov jezik zamijeni čakavskim ili kajkavskim čini se da je bilo uvjerenje da će na ovaj način lakše postići svoju svrhu, koja je bila privesti u kolo štokavaca čakavce i kajkavce i podjedno da su ovi oblici pravilniji, jer se podudaraju bolje s onim u jeziku staroslovenskom. Ali danas su čakavci i kajkavci sa štokavcima književnim jezikom već ujedinjeni a razlaganje da su hrvacke forme samo zato što se primiču više staroslovenskim nego li srpske pravilnije u našem književnom jeziku od ovih, koje su podjedno i forme današnjeg našeg narodnog jezika, uvjerava tako slabo da se pouzdano može suditi da zagrebačku školu već ništa ne priječi da se u tom pitanju [sic!] uhvati sa srpskom u jedno kolo nego dobra vođa, koje nema, ali koja smijemo se nadati da će doći, navlast kad se Hrvati sjete da su u toj osobini ostali baš osamljeni, jer su se i braća Dalmatinci od njih odvojili. Ono što u Zagrebu neki vjeruju (ako je u istinu iskreno uvjerenje) da će zagrebačkoj školi ciglom čarobom

svojih oblika za rukom poći da privuče u naše književno jedinstvo braću Slovence, jer se ti oblici bolje sudaraju nego li srpski s onim njihova jezika, to je zaista puka tlapnja²¹, koja se ne će nikad obistinuti i radi koje nije pametno da Zagreb bude s raskide u питању u kojem se već složili Biograd, Novi Sad, Dubrovnik i Sarajevo.

Закључак

Кушарово контрастирање хрватског и српског књижевног језика део је пропагирања његове концепције о томе какав треба да буде јединствени (хомогени) заједнички књижевни језик: селективна транспозиција херцеговачког (ијекавског) дијалекта, са аутентичним говорним (живим) граматичким облицима, писана даничићевском латиницом и радикалним фонетским (фонолошким) правописом. Контрастирање се зато тиче пре свега онога што је битно са гледишта дијалекатске базе књижевног језика (морфологија и замена јата), а елаборациона надградња — синтакса писаног језика и нова лексика, само је овлаш додирнута. И решења за писану форму такође су она која одговарају транспоновану вернакулара.

Што се тиче унификације књижевних језика, Кушарова концепција захтева обостране уступке: од Хрвата се очекује одустајање од застарелих облика и етимолошког правописа у корист живих и аутентичних штокавских облика и фонетског правописа; а од Срба — одустајање од екавског изговора, односно уопштавање ијекавског, и одустајање од ћирилице и прихватање латинице.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БАРАЦ 1951: Antun Barac, „Uvodna bilješka“, [u:] August Šenoa, *Djela*, I, Zagreb: Zora.
 ВЕБЕР ³1876: Adolfo Veber, *Slovnica hrvatska za srednja učilišta*, Zagreb.
 ВИНЦЕ 1978: Zlatko Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
 ГУБЕРИНА И КРСТИЋ 1940: Petar Guberina i Kruno Krstić, *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
 ДАНИЧИЋ ⁷1874: Ђ. Даничић, *Облици српског језика*, Београд: Државна штампарија.
 ИВИЋ П. 1983: Павле Ивић, „Језичке прилике“, [поглавље у:] *Историја српског народа*, VI/2, Београд: Српска књижевна задруга, 257–290.
 ЈОНКЕ ²1965: Ljudevit Jonke, *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb: Znanje.

²¹ Јонке (21965: 122) говори о Веберовом нереалном просуђивању (в. и Јонке 1971: 93–94, 112 и 144–145, где се цитира и Јагићева подсмешљива оцена оваквих настојања из 1864); а Винце (1978: 600) каже: „Веберови argumenti da treba zadržati starije oblike radi Slovenaca bili su anakronični već znatno prije, a pogotovu 1884, kada ih ponavlja“.

- ЈОНКЕ 1971: Ljudevit Jonke, *Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća*, Zagreb: Matica hrvatska.
- КАРАЦИЋ 1966 [1818]: *Сабрана дела Вука Караџића*, II: *Српски рјечник (1818)*, Београд: Просвета.
- КУШАР 1884: Marcel Kušar, *Povijest razvitka našega jezika hrvackoga ili srpskoga od najdavnijih vremena do danas*, Dubrovnik: Knjižarnica D. Pretnera.
- КУШАР 1889: Marčel Kušar: *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fone-tičkom i etimologijskom)*, Dubrovnik: naklada piščeva.
- МАРЕТИЋ 1899: Т. Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog je-zika*, Zagreb: L. Hartman (Kugli i Deutsch).
- НЕДИЋ с. а.: Љубомир Недић, „Хрваштина у српском језику“, [у:] *Целокућна де-ла*, I, Београд: Народна просвета.
- СТЕВАНОВИЋ⁵ 1986: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, I, Бео-град: Научна књига.
- ХРАСТЕ 1962: М[ate] Нr[aste], „Kušar, Marcel“, [чланак у:] *Enciklopedija Jugoslavije*, 5, Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, str. 459^a.

HANNA POPOWSKA-TABORSKA
(Warszawa)

O LEKSYKALNYCH ZBIEŻNOŚCIACH KASZUBSKO-POŁUDNIOWOSŁOWIAŃSKICH RAZ JESZCZE

Postępujące prace nad *Słownikiem etymologicznym kaszubszczyzny* (SEK) sprawiają, że z roku na rok rośnie liczba wyrazów, które jesteśmy skłonni uznać za leksykalne zbieżności kaszubsko-południowosłowiańskie. Sam problem ma już niemałą literaturę (por. Rozwadowski 1915, Stieber 1958, 1963, Zieniukowa 1961, Koseska 1967, Wrocławska 1967, Keber 1971/1972, Smoczyński 1972, Bernštejn 1973, Hinze 1982, Popowska-Taborska 1975, 1982, 1989, 1991, 1996; por. też H. Popowska-Taborska, *Poč'urk. Jeszcze jedna nie dostrzeżona zbieżność kaszubsko-południowosłowiańska*, Księga jubileuszowa Dragoljuba Petrovicia, Novi Sad, w druku)*. Sądzić też należy, że liczba tych zbieżności — w miarę postępowania prac etymologicznych — ulegać będzie dalszemu zwiększeniu. W większości analizowanych wyrazów mamy po prostu do czynienia z leksykalnymi archaizmami zachowanymi na tak bardzo odległych od siebie peryferiach Słowiańszczyzny. Tak na przykład ginące kaszubskie *miřa* 'narzeczony, pan młody' skłonna jest łączyć z rumuńskim *mire* 'ts.' i widzieć w wyrazie rumuńskim relikw postaci zapożyczonej z języka Słowian dackich. Obie formy kontynuują prapostać **mirja*, por. staropolskie *mirzyć* 'złączać się z kimś, przymierze robić' (o czym bardziej szczegółowo zob. Popowska-Taborska 1991).

Tym razem chcę zwrócić uwagę na następane cztery wyrazy kaszubskie nieznane na pozostałym obszarze zachodniosłowiańskim oraz we wschodniej Słowiańszczyźnie, mające natomiast odpowiedniki w językach południowosłowiańskich:

kaszb. *kołovažè, kołovqž, kołovãz, kołovoz* 'ślady kół wozu na drodze, koleina' — ostatnia postać, poświadczona relikwto z samych północnych

* У међувремену изашло: Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLIII (2000) 471-473 (прим. ред.).

krańców kaszubszczyzny, jest postacią pierwotną. Pozostałe, zniekształcone w wyniku wtórnych przekształceń z **vozь* lub z verbum **važiti*, a rozpowszechnione na pozostałym obszarze Kaszub, zacierają właściwą etymologię tego wyrazu, który sprowadzić należy do ps. **kolo-vozь*. Ta właśnie postać jako określenie koleiny na drodze zachowała się we wszystkich językach południowosłowiańskich;

archaiczne kasz. *lęgotka* 'ochota, apetyt, uczucie': *Mą lęgotka bęre na bulvę ze slezą* 'mam ochotę na kartofle ze śledziem'. Wyraz ten, izolowany na gruncie słowiańskim, wiązać należy z bg. *liga* 'ślina, śluz', sch. dial. *liga* 'ts.'. Kasz. *lęgotka* (utworzone od niepoświadczzonego verbum **lęgotac sę* 'ślinić się') znaczyłoby więc pierwotnie 'ślinka', por. w związku z tym polskie frazeologizmy: *mieć na coś ślinkę, leci mi ślinka* 'mieć chętkę, mieć ochotę', skąd wtórne znaczenie kasz. *lęgotka* 'ochota, apetyt, uczucie'. Postaci południowosłowiańskie oraz reliktową postać kaszubską uznać należy za kontynuant ide. **li-*, **lei-*. W większości języków słowiańskich przeważają kontynuanty ide. **sli-*, **slei-* (por. pol. *ślina*);

kasz. (słowińskie) *plos* 'pluskwa' — por. sch. *plōsan*, sch. dial. *plos* 'płaski', pozwalające widzieć w słowińskiej formie *plos* (z *l < ł*) ślady archaicznej formy bezsufiksальной zachowanej na północy i południu Słowiańszczyzny. W związku ze znaczeniem wyrazu słowińskiego por. liczne derywaty utworzone od prasłowiańskiej podstawy **ploskь* 'płaski' w nazwach pluskwy w językach słowiańskich (stpol. i pol. dial. *płoszczyca*, cz. dial. *ploštice*, ukr. dial. *ploščyca*);

zachowane na północy Kaszub postaci *pajk*, *pajik* 'pająk, Aranea', *pajiči* 'pajęczny', *pajičēna* 'pajęczyna' (z typowo kaszubską zmianą **ę > i*) odpowiadają istniejącym w językach południowosłowiańskich postaciom kontynuującym ps. **-ę-*: stę. *pajek*, bg. dial. *paek*, mac. *paek*. Na całym pozostałym obszarze słowiańskim poświadczone są różnorakie kontynuanty prasłowiańskiej postaci z rdzennym **-ǫ-*, rekonstruowanej jako ps. **paǫkь* 'coś wygiętego, pałakowatego', stanowiącej złożenie pref. *pa-* ze starym rzeczownikiem dewerbalnym, sprowadzanym do pide. **ank-*, **ang-* 'zginać'. Obecność północnokaszubskiej postaci *pajik* i derywatów oraz odpowiadających im form południowosłowiańskich każe uznać zaświadczoną na północy i południu Słowiańszczyzny prasłowiańską dialektalną postać **paǫkь*.

Chciałabym, aby ten niewielki przyczynek etymologiczny, poświęcony Pamięci Zmarłego Akademika Pavle Ivicia, miał pewną symboliczną wymowę: aby mówił nie tylko o bardzo odległych w czasie i przestrzeni więzach wiążących północ Słowiańszczyzny ze Słowiańszczyzną południową, ale by również podkreślił całkiem współczesne więzy łączące polskich językoznawców z przyjaciółmi z południa.

LITERATURA

- Bernštejn 1973 — S. B. Bernštejn, Problemy interferencji jazykov karpatsko-dunajsko-go areala v svete dannyh sravnitel'noj dialektologii, Slavjanskoe jazykoznanie, Moskva 1973, s. 25–41.
- Hinze 1982 — F. Hinze, Der urslavische Anteil am pomoranischen Wortschatz. Urslawische Lexik des Pomoranischen, die nicht im Polnischen bezeugt ist, Zeitschrift für Slawistik, XXVII, 1982, s. 342–355.
- Keber 1971/1972 — J. Keber, Kašubski slovar, Jezik in slovstvo, XVII, 1971/1972, 1–2, s. 114–116.
- Koseska 1967 — V. Koseska, *Poprax, popraxa* w języku bułgarskim, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, VII, 1967, s. 219.
- Popowska-Taborska 1975 — H. Popowska-Taborska, Z problematyki badawczej nawiązań leksykalnych (na materiale kaszubsko-południowosłowiańskim), Rocznik Slawistyczny, XXXVI, 1975, I, s. 3–16; przedruk [w:] H. Popowska-Taborska, *Szkie z kaszubszczyzny. Dzieje, zabytki, słownictwo*, Gdańsk 1987, s. 152–164.
- Popowska-Taborska 1982 — H. Popowska-Taborska, Archaizmy semantyczne na północno-zachodniej peryferii językowej, Makedonski jazik, XXXII/XXXIII 1981/1982, Skopje 1982, s. 611–615; przedruk [w:] Popowska-Taborska, *Szkie z kaszubszczyzny. Dzieje, zabytki, słownictwo*, s. 242–246.
- Popowska-Taborska 1989 — H. Popowska-Taborska, Kaszubski i słoweński archaizm *gub(a)* 'fałda, zmarszczka', Zbornik razprav iz slovenskega jezikoslovja Tinetu Logarju ob sedemdesetletnici, Ljubljana 1989, s. 255–260; przedruk [w:] H. Popowska-Taborska, *Szkie z kaszubszczyzny. Leksyka, zabytki, słownictwo*, s. 19–21.
- Popowska-Taborska 1991 — H. Popowska-Taborska, Z tajników słowiańskiej leksyki. O dwóch nazwach pana młodego, Sagners Slavistische Sammlung, XVII, München 1991, s. 337–338; przedruk [w:] H. Popowska-Taborska, *Szkie z kaszubszczyzny. Leksyka, zabytki, kontakty językowe*, Gdańsk 1998, s. 31–33.
- Popowska-Taborska 1996 — H. Popowska-Taborska, Leksykalne zbieżności kaszubsko-południowosłowiańskie, [w:] H. Popowska-Taborska, W. Boryś, *Leksyka kaszubska na tle słowiańskim*, Warszawa 1996, s. 325–336.
- Rozwadowski 1915 — J. Rozwadowski, Stosunek języka polskiego do innych słowiańskich, [w:] Encyklopedia PAU, t. II, Kraków 1915; przedruk [w:] Wybór pism, t. I, Warszawa 1959 (interesujący nas passus znajduje się na s. 54–56).
- SEK — W. Boryś, H. Popowska-Taborska, Słownik etymologiczny kaszubszczyzny, t. I (A–C) Warszawa 1994, t. II (D–J) Warszawa 1997, t. III (K–O) Warszawa 1999.
- Smoczyński 1972 — W. Smoczyński, Paralele leksykalne słoweńsko-zachodniosłowiańskie, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, XI, 1972, s. 293–298.
- Stieber 1958 — Z. Stieber, Kaszubski *retk* 'przyładek', Język Polski, XXXVIII, 1958, s. 284–285; przedruk [w:] Z. Stieber, *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974, s. 141–142.
- Stieber 1963 — Z. Stieber, Kaszubskie *karno*, serbo-chorwackie *krdo*, Ivšičev zbornik, Zagreb 1963, s. 341–343; przedruk [w:] Z. Stieber, *Świat językowy Słowian*, s. 139–140.

- Wrocławska 1967 — E. Wrocławska, Związki leksykalne kaszubsko-południowosłowiańskie, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, VII, 1967, s. 175–178.
- Zieniukowa 1961 — J. Zieniukowa, Kašubsko-bułgarski leksikalni usporedici, *Ezik i literatura*, XVI, 1961, s. 49–50.

ЉУБИЦА ПРЋИЋ
(Суботица)

ПРИДЕВ „БЕО“ И ОКО ЊЕГА

Овај чланак посвећује своје братићу Павлу, који је увек сијао по-
бедничком белином, бојом свитања.

Придевом „бео“ се означава: 1. а. онај који има боју снега, млека, и сл., б. који се белином одваја од средине, в. сед, г. фиг. светло-
плав; 2. а. сјајан, светао, б. сребрнаст, в. зажарен, усијан од белине; 3.
а. фиг. светао, срећан, б. спокојан, миран, сигуран, в. који изгледа леп
и добар, оптимистички; 4. отворене боје; 5. а. празан, брисан од цен-
зуре, б. празан без тачака; б. саставни део појединих назива најчешће
за биљне и животињске врсте: ~ бор, ~ јасен, ~ медвед и сл.; 7. у име-
ничкој служби а. контрареволуционар, противник комунистичке ре-
волуције, б. играч у шаху који држи беле фигуре, в. један од фудбалера
у белим дресовима, г. белина, бело одело, д. беоњача, ђ. бела пена,
беле бале, е. фиг. лепо, добро. Изреке: *беле њлестии* — бити сед, старити,
остати уседелица, — *исјод нокатиа* — све; (одрично) ништа, —
биџи на белом хлебу — чекати извршење смртне казне после изрицања
пресуде, живети у очекивању најтежег, — *ни беле не види* — ништа
не види, потпуно је пијан, — *ни беле, ни црне* — ни лепо, ни ружно, ни
једне речи, — *у њо бела дана* — дању, усред дана у подне, — *чувајџи
беле њаре за црне дане* — штедети да се нађе у невољи, претерано
штедети.

У народној епској поезији придев *бео* (као сталан епитет има
једно од ових значења): *бела авлија, бела кула, бела чаршија, бела
ризница, бело грло, бела рука, њребели двор, бела брада, белогрле ви-
ле, бело чело, бели град, бела црква, бела вила, бело лице, бео дан, бе-
ло њлајно, бела ѡамница, бели чадор, бели шџиџи, ѡребело лице, бе-
ла џигерица, бела књига, бели враџ, бели шайор, бела сџрела, бели
манасџир, бели колач* и сл.

А сада да се упознамо са одредницама и творбеним типовима
придева „бео“ у речницима.

ТАБЕЛАРНИ ПРЕГЛЕД ПРИДЕВА „БЕО“ И ЊЕГОВИХ ДЕРИВАТА У СВА ТРИ ИЗГОВОРА У ВУКОВОМ СРПСКОМ РЈЕЧНИКУ ИЗ 1852. ГОДИНЕ

ЕКАВСКИ ИЗГОВОР

бел, бела	беловљев в. бјеловљев
Бела — женско име	белограб в. бјелограб
бела недеља в. бијела недјеља	белогуз в. бјелогуз
белаица в. бјелаица	белогуза в. бјелогуза — птица
беласање в. бјеласање	белодано в. бјелодано
беласати се в. бјеласати се	белојуг в. бјелојуг
белац в. бијелац	белокорац в. бјелокорац
Бела Црква в. Бијела Црква	белолик в. бјелолик
белача в. бјелача	белонога в. бјелонога
белаш в. бјелаш	белоња в. бијелоња
белети в. бијељети	белопандара — бијела крушка, шљива в. јајара
белети се в. бијељети се	белуг в. бјелуг
белидба в. бјелидба	белуга в. бјелуга
белија — погача бијела	белугов в. бјелугов
белило в. бјелило	белутак в. бјелутак
белиља в. бјелиља	белушаст в. бјелушаст
белина в. бјелина	белушина в. бјелушина
белити в. бијелити	бељ (у Славонији)
белити се в. бијелити се	Беља в. Бјеља
белица в. бјелица	бељар в. бјељар
беличаст в. бјеличаст	бељарица в. бјељарица
белобрк в. бјелобрк	бељење в. бијељење
белов в. бјелов	бељина в. бјељина
Беловар в. Бјеловар	
беловина в. бјеловина	

ИЈЕКАВСКИ, ЈЕКАВСКИ ИЗГОВОР

бијел, -ла, -ло	Бијела Гора — планина између
бијела — биона на оку	Грахова, Кривошија, Корје-
бијела бундева в. бескорка	нића и Требиња
	бијела лоза — врста биља

- бијела недјеља — прва недеља после Ускрса
бијела субота — субота уочи бијелијех поклада
Бијела Црква — градић у Банату
бијелац — бјелаш, ђогат
бијеле покладе — последња недеља у покладама
Бијели Гроб — брдо код Ужица
бијели лук — в. чесан
бијелити — платно
бијелити се — постати бео
бијелка — бела кокош
бијело зеље — купус
бијелоња — бео во
Бијело Поље — варош у Херцеговини
бијељење — блајховање
бијељети се — светлети белом бојом
Бијељина — град у нахији Зворник
Бијељинац — човек из Бијељине
бијељка — некака риба
бјелаица — бијела чарапа
бјеланце — бијеланце, биоце
бјеласање — постати беличаст
Бјеласица — планина у Херцеговини
бјелача — бијела сукнена мушка хаљина с рукавима
бјелаш — бјел коњ
Бјелашница — планина у Босни
бјелидба — кад се н. п. бијели платно
бјелијанка — врста крушке
бјелика — бакуља, бељ
бјелило — мјесто где се бијели платно
бјелиља — бјељара, бјељарница
бјелица — шеница, јабука, трешња, шљива
бјеличаст — бјелушаст, субјел
бјелобрк — човјек бијелих бркова
бјелов — бели пас
Бјеловар — град у Хрватској
Бјеловарац — човјек из Бјеловара
бјеловарски — из Бјеловара
бјеловина — врста дрвета
бјеловљев — припада белом псу
бјелограб — дрво некако
бјелогрли, -ла, -ло — бијела грла
бјелогуз
бјелогуза — некака птица као плиска
бјелодано
бјелојабука — (у Шумадији — врста јабуке)
бјелојуг — јужни вјетар без кише
бјелокорац — нож бијелијех кора
бјелолик — бела лика
бјелонога — белих ногу
Бјелопавлић — презиме
Бјелопавлићи — племе у црногорским брдима
Бјелопољац — човјек из Бијелог поља
бјелоцрквански — из Бијеле Цркве
Бјелош — планина у Цуцама
Бјелоша — толаш
бјелошљива в. тургуња

бјелошљивача — ракија од бјелошљиве	бјелушаст — в. субјел
бјелуг — бела свиња	бјелушина — (у Лици трава, налик на копитњак)
бјелуга — бела	Бјеља — човечје име
бјелугов — припада белој свињи	бјељара — бјелиља
бјелутак — соља	бјељарица — бјелиља

ИКАВСКИ ИЗГОВОР

бил в. бјел	билограб в. бјелограб
билаица в. бјелаица	билогрли в. бјелогрли
била недиља в. бијела недјеља	билогуз в. бјелогуз
биланце в. бјеланце	билогуза в. бјелогуза
биласање в. бјеласање	билодано в. бјелодано
билац в. бијелац	билојуг в. бјелојуг
Била Црква в. Бијела Црква	билокорац в. бјелокорац
билача в. бјелача	билолик в. бјелолик
билаш в. бјелаш	билонога в. бјелонога
били-биљур — једна гора од били-биљура	билоња в. бијелоња
билидба в. бјелидба	билуг в. бјелуг
било в. бјелило	билуга в. бјелуга
билиља в. бјелиља	билугов в. бјелугов
билина в. бјелина	билутак в. бјелутак
билити в. бијељети	билушаст в. бјелушаст
билити в. бијелити	билушина в. бјелушина
билити се в. бијелити се	биљ в. бијељ
билица в. бјелица	биља — име беле козе
биличаст в. бјеличаст	биља — име белог вола
билка в. бијелка	Биља в. Бјеља
билобрк в. бјелобрк	биљар в. бјељар
билов в. бјелов	биљара в. бјељара
биловина в. бјеловина	биљац в. бијељ
биловљев в. бјеловљев	биљача в. сукнена женска хаљина

ИСТИ ТВОРБЕНИ МОДЕЛИ У ИЗГОВОРИМА

	<i>екавски</i>	<i>јекавски, ијекавски</i>	<i>икавски</i>
-АЦ:	белац	бијелац	билац
-АЧА:	белача	бјелача	билача
-АШ:	белаш	бјелаш	билаш
-БА:	белидба	бјелидба	билидба
-ЛО:	белило	бјелило	билило
-ЈА:	белиља	бјелиља	билиља
-ИНА:	белина	бјелина	билина
-ИЦА:	белица	бјелица	билица
-АСТ:	беличаст	бјеличаст	биличаст
-ОВ:	белов	бјелов	билов
-ОЊА:	белоња	бијелоња	билоња
-КА:	белка	бјелка	билка
-ОВ:	белугов	бјелугов	билугов
-ЈЕ:	бељење	бијељење	биљење
-УШИНА:	белушина	бјелушина	билушина
-ИЦА:	бељарица	бјељарица	биљарица
-АР:	бељар	бјелар	билар
-АК:	белутак	бјелутак	билутак

СИНТАГМЕ (придев + именица)

бијела бундева
 бијела недјеља
 бијела лоза
 бијела субота
 бијело зеље
 бијеле покладе

Свега 6 одредница.

СЛОЖЕНИЦЕ (придев + именица у споју)

белобрк	бјелобрк	билобрк
белограб	бјелограб	билограб
белогуз	бјелогуз	билогуз
белогуза	бјелогуза	билогуза
белокорац	бјелокорац	билокорац
белолик	бјелолик	–
белонога	бјелонога	билонога

белојуг	бјелојуг	билојуг
белоцрквански	бјелоцрквански	–
белошљива	бјелошљива	–
белошљивача	бјелошљивача	–
белогрли	бјелогрли	–
<i>Свега 12</i>	<i>Свега 12</i>	<i>Свега 7</i>
<i>одредница</i>	<i>одредница</i>	<i>одредница</i>

Свега сложеница 32.

ТАБЕЛАРНИ ПРЕГЛЕД ВРСТА РЕЧИ У СВА ТРИ ИЗГОВОРА

<i>екавски</i>	<i>јекавски, ијекавски</i>	<i>икавски</i>
именице 32	именице 42	именице 31
придеви 6	придеви 13	придеви 7
глагол. именице 2	глагол. именице 2	глаголске именице 1
глаголи 5	глаголи 3	глаголи 3
прилог 1	прилог 1	
<i>Свега 45</i>	<i>Свега 65</i>	<i>Свега 43</i>
<i>одредница</i>	<i>одредница</i>	<i>одреднице</i>

Ономастика изостављена

ТАБЕЛАРНИ ПРЕГЛЕД ПРИДЕВА „БЕО“ И ЊЕГОВИХ ДЕРИВАТА
У МАТИЧИНОМ РЕЧНИКУ

БЕЛИ	
белидба — бељење	шљива, трешња, ружа, пше- ница, овца, куна и сл.
белизна — беоњача	
белија — врста крупне беле пшенице	беличаст — понешто бело, с бе- лом нијансом
белило — бела боја за бељење	беличasto — као први део сло- жених придева значи: бели- части прелив неке боје, која се казује другим делом сло- женице: беличастосив
белилац — онај који што бели	
белиља — жена која бели (плат- но)	белка — женска особа, нарочи- то девојчица, светлоплаве ко- се, разне врсте животиња бе- ле боје или с неким белим обележјем
белина — бела боја предмета, људске коже, бео изглед	
белити — чинити белим, бојити у бело, чистити од прљавштине	
белица — у значењу придева „бела“, уз разне именице:	

- белкасто — са белом нијансом
 боје
 белкати — дем. према белети се
 белкиња — женска особа беле
 расе
 бело — гледати зачуђено, разро-
 гачених очију
 белобор — бели бор
 белобрад — који има белу или
 седу браду
 белобрк — белих бркова
 белов — који је од бела храста
 беловача — белово дрво, белова
 грана
 беловина — врста храстовине
 беловрат — који је белог врата
 белоглав — који је отворено
 плаве косе, који је седе косе
 белогорица — листопадно дрвеће
 белогорични — који се састоји
 од белогорице, који се односи
 на белогорицу
 белограб — бели граб
 белогрив — који је беле гриве
 белогривац — онај који је бело-
 грив
 белогрласт — белогрли
 белогрли — који има бело грло,
 врат
 белогруд — који има беле груди
 белогуњ — који носи бели гуњ
 белодан — јасан као дан
 белодано — јасно као дан, очи-
 гледно
 белоданост — очевидност, ја-
 сност
 белозуб — који има беле зубе
 белојка — мушка биљка коно-
 пљина
 белокап — који носи белу капу
 белокапац — који носи белу ка-
 пу (обично презриво за Ар-
 бана са)
 белокож — који има белу кожу
 белокоп — који има белу кору
 белокораст — који има беле ко-
 рице, дршку
 белокорац — јатаган, револвер
 са белом дршком
 белокоп — који је беле косе, се-
 де косе
 белокопост — слонова копост
 белокопостан — који је од слоно-
 ве кости
 белокоп — који има бела крила
 белокоп — који има бело лице
 белокопост — особина оног ко-
 ји је белокоп
 белокопостан — који је бео као
 млеко
 белокопостан — који се односи
 на Белу недељу
 белокоп — који је белих ногу
 белокопа — женска особа белих
 ногу
 белокопа — бео во
 белокопостан — бела шљива
 белокопостан — врста рибе
 белокопостан — који има белу кожу
 белокопостаност — особина онога
 који је белокопостан
 белокопостан — који има бели реп
 белокопостан — беле руке
 белокопостан — који има бело руно
 белокопостан — који је обучен у бе-
 ло копу
 белокопостански — који је дошао из
 белог света, из туђине
 белокопостан — белина
 белокопостан — који је белог трбуха

белота — белина	бељара — белиља
белотреп — који има беле трепа- вице	бељац — белац
белотрепаст — белотреп	бељач — личилац, молер
белоћа — белина	бељавица — врста речне рибе без крљушти
белоув — који има беле уши	бељење — од бељети и белити
белоушка — врста обичне воде- не змије	бељетина — аугм. од бељ
белоцват — нарцис	бељи — комп. од бео
белошљива — трновача, трно- шљива	бељика — део дрвета између коре и сржи
белуг — бела свиња	бељка — беовица
белусав — који се белуса	бељугав — беличаст, бео
белусати се — беласати се	беовица — врста слатководне кошљорибе коштуњаче
белутак — бели обли комад кварца	београдски — који се односи на Београд
белуцав — који се белуца	Београђанин — онај који је из Београда
белуцати се — испрекидано се појављивати белином	Београђанка — она која је из Београда
белушав — беличаст	београђански — београдски
белушан — беличаст	Београчић — Београђанин (у старијих писаца)
белушаст — беличаст	беона — бело на очима, ката- ракта
белцат — за појачање придева бео	беоница — беоњача
белчић — дем. од белац	беоњача — спољна бела опна ока
бељ — бељика	беоце — беланце
беља — домаћа животиња беле боје	беочуг — алка, колут
бељавина — млеко	
бељан — белцат	
бељар — занатлија који боји у бело	

Узета су прва значења (прим. аутора).

ТВОРБЕНИ ТИПОВИ

Дати су по врстама речи:

Именице: -БА — белидба, -АР — бељар, -АЦ — бељац, -АЧ — бељач, -АК — белутак, -ИНА — белина, беловина, бељавина, -АЧА — беоњача, беловача, -ИЦА — белица, бељавица, беовица, -ЈАНИН — Београђанин, -ЧИЋ — Београчић, белчић, -КА — белојка, бељика,

бељка, -ЕТИНА — бељетина, -КИЊА — белкиња, -ЛО — белило, -ОВ — белов, -ОСТ — белост, -ОТА — белота, -ОЊА — белоња.

Придеви: -АВ — белусав, белуцав, белушав, бељугав, -АСТ — беличаст, белкаст, белушаст, -АН — белушан, -ЈИ — бељи, -СКИ — белосветски, београдски, београђански. *Глаголска именица:* -ЈЕ бељење.

СЛОЖЕНИЦЕ (придев + именица; придев + придев)

белобор, белобрад, белобрк, беловрат, белоглав, белогорица, белогоричин, белограб, белогрив, белогривац, белогрласт, белогрли, белогруд, белогуњ, белодан, белозуб, белокап, белокапац, белокож, белокор, белокораст, белокорац, белокоcos, белолик, белоликост, беломлечан, белонедељни, белоног, белонога, белопандара, белоперка, белопут, белопутност, белореп, белорук, белорун, белосветски, белотрб, белотреп, белотрепаст, белоув, белоушка, белоцват, белошљива, београдски, београђански, Београчић, беочуг. *Свега 51 одредница.*

- именице 30 одредница
 - придеви 13 одредница
 - глаг. именице 1 одредница
 - глаголи 3 одреднице
- Свега 47 одредница*

Постоји придев „бео“ као модификатор, који одређује боју и врсту неког појма. Он се конфронтира са црном бојом: бела овца — црна овца (по боји), бели лабуд — црни лабуд (по боји), бели слез — црни слез (по боји), бели лук — црни лук (по врсти), бело вино — црно вино (по боји и врсти), бело брашно — црно брашно (по боји и врсти), бели хлеб — црни хлеб (по боји и врсти), бело грозђе — црно грозђе (по боји и врсти), бели бибер — црни бибер (по боји и врсти), бела кафа — црна кафа (по боји и врсти), бела цигерица — црна цигерица (по боји и врсти), белогорица — црногорица (по боји и врсти).

Бела боја у синтагми у фигуративном значењу: бела застава — предаја, бела хаљина — венчаница, бео штап — помагало слепцу, бели мантил — носе га лекари, апотекари, пекари, фризери и сл., бели светао дан, бела свитања, беле — светле ноћи и сл.

Придев „бео“: налази се и у ОНОМАСТИЦИ. Почећемо са АНТРОПОНИМИМА. Бела боја се налази у пуним именима, хипокористицима и надимцима: Бела од Белимир, Бел (+ авац), Беладни (бел + адни), Белак (бел + ак), Белан (бел + ан), Белас (бел + ас), Белац (бел + ац), Белаш (бел + аш), Белашин (бел + ашин), Беле в. Бела, Бели је првобитно био надимак који добијају изразито плава деца, а у садашње време прерастао је у име одмила. Белибор — сложено име, на-

стало у новије време према Белислав, сложено име од словенских основа, Белимир — сложено име од словенских основа, Белин (бел + ин), Белино (Бел + ино), Белинац (Белин + ац), Белислав — сложено име од словенских основа, Белица (бел + ица), Беличко (бел + ичко), Белиша (бел + иша), према Малиша, Радиша, Славиша, Белко (бел + ко), према Борко, Милко, Славко, Белмуж — сложено име од словенске основе, Бело в. Бела, Беловук — сложено име од словенске основе, Беље (бел + је), као Милоје, Радоје, Белојица (Белој(е) + ица), Белосав — сложено име са словенском основом, Белослав — сложено име од словенске основе, Белота (бел + ота), као Вукота, Радота, Белочај — сложено име од словенске основе, Белош (бел + ош), Белоша (бел + оша), Белуш (бел + уш), Белуша (бел + уша), Белкан (бел + кан), Белча (бел + ча), Белчин (Белч(а) + ин), Белчо (бел + чо), Белша (бел + ша), Беља од Белимир, Белослав итд., Бељак (Бељ(а) + ак), Бељан (Бељ(а) + ан), Бељаш (Бељ(а) + аш), Бељо в. Беља — *мушки род*.

Бела од Белослава (може бити да је придев *бела* узет као име одмила), Белава (бел + ава), Белавка (Белав(а) + ка), Белана (Бел(а) + на), Белисава (исто као Белислава, само је *л* нестало), Белислава — сложено име од словенске основе, Белица (бел + ица), Белка (бел + ка), Белојка (бел + ојка), Белосава исто име као Белослава, само је *л* нестало — сложено име од словенске основе, Белуна (бел + уна), Белунка (Белун(а) + ка), Белча (бел + ча), Беља од Белосава итд., Бељана (Бељ(а) + ана), Бељка (Бељ(а) + ка) — *женски род*.

Пајроници: Белић, Бјелић, Беловић, Белановић, Белчић, Белошевић, Бељански, Бјелац, Бјелива, Бјелајац, Бјелановић, Бјелетић, Бјелаковић, Бјелановић, Бјелобрк, Бјеловук, Бјелопавлић, Бјелогрић, Белобрк.

Анализа презимена мотивисана бојом показује да је релативно велики удео ових презимена у укупном фонду. Презимена су настала много раније него што су забележена, основе од којих су настала су из још старијег периода. Постоји 45 назива за боје, који су послужили за формирање презимена, мотивисана изгледом детета. То је стари претхришћански слој личних имена, од којих су настала презимена.

Тойоними — бела боја је везана за неки уочљив детаљ, према коме је извршено именовање одређеног локалитета. (Синтагме): Бела — Црква, Паланка, Бело — Брдо, Поље, Бели — Брег, Беле — Воде, Белановце, Белишево, Белосавци, Белушић, Белановица, Београд, Беочин; Бели Дрим, Бели Тимок, Бјеласица и Бјелашница — два оронима и два хидронима.

У Вуковом Рјечнику има свега одредница 153 у сва три изговора, а у Матицином речнику 45. Сложеница код Вука има 32, а у Матицином речнику 51. Разлике нису велике.

TVRTKO PRČIĆ
(Novi Sad)

O SINDROMU MILENIJUMSKE BUBE I JEZIKU ANGLOSRPSKOM¹

Ovaj prilog bavi se jednim vidom kontakata između engleskog i srpskog jezika, koji se odnedavno počeo ispoljavati i sve nesputanije širiti. Nije posredi ni haotično prenošenje ličnih imena i prezimena, te ostalih imena, naziva i naslova iz engleskog jezika; nije posredi ni stalan i nezaustavljiv priliv što potrebnih što nepotrebnih anglicizama; nije posredi ni preterano učestalo i napadno umetanje engleskih reči, svuda i na svakom mestu, a naročito u nazivima firmi i proizvoda, pri čemu su one napisane u rasponu od izvornog do savršeno proizvoljno prilagođenog oblika; nisu posredi ni neprecizni, promašeni i naka-radni prevodi s engleskog jezika. Radi se, naime, o interesantnoj pojavi, na duži rok s neželjenim krajnjim posledicama, koja bi se mogla nazvati **sindromom milenijumske bube**.

Tu pojavu, na koju nailazimo svakodnevno i u govoru i u pisanju, najbolje ilustruju sledeći karakteristični primeri, nastali pod očiglednim uticajem engleskog jezika (zbog čega će svi takvi slučajevi u nastavku biti isticali izdignutim velikim slovom E): kada nam se šarmantna mlada prodavačica u butiku obrati sa „*EMogu li da vam pomognem?*“; kada nam se voditelji na radiju i televiziji predstave sa „*EMoje ime je...*“; kada u knjižari vidimo da je izašla nova zbirka nečijih *Ekratkih priča*; kada kasnije u novinama pročitamo da je ta zbirka *Edefinitivno* najbolje ostvarenje tog nekoga do sada; kada momak iz susedstva, tradicionalno neuspešan na lotu, bespomoćno kaže „*ESranje!* Opet ništa!“ [uz izvinjenje onima koji ovakve reči ne očekuju u tekstovima ove prirode]; kada usplahireno nazovemo svog prijatelja, inače entomologa, da nam objasni kakve se to *Emileni-*

¹ Nisam imao zadovoljstvo da budem student prof. Ivića, ali sam imao prilike da uz pomoć njegovih radova i predavanja steknem brojna nova saznanja, naročito iz oblasti standardizacije savremenog jezika. U nekim našim kratkim razgovorima Profesorovi dragoceni saveti i predlozi pomogli su da trajno razrešim neke svoje teorijske i metodološke nedoumice. Ovaj prilog posvećujem uspomeni na te naše kratke razgovore. (Rad je proistekao iz istraživanja u sklopu projekta *Kontrastivna analiza relevantnih aspekata engleskog, francuskog, nemačkog i ruskog jezika u odnosu na srpski*, na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu).

jumske bube kriju u našem kućnom kompjuteru (a možda i u celom stanu) i da li će bum-sprej biti dovoljno efikasan za njihovo trajno uklanjanje.

Na prvi pogled, s ovim primerima sve je u redu — svi ih razumeju, ili bar veruju da ih razumeju. Međutim, na drugi pogled, kad se čovek malo zamisli, nije baš u potpunosti tako: primeri se, istina, daju kako-tako shvatiti, no, to je srpski jezik samo prividno, na površini. U stvarnosti, iza gore navedenih domaćih formi krije se uvezena sadržina, koja je neposredno preslikana iz engleskog jezika. Konkretnije, srpske reči, što samostalno što kombinovano, odražavaju engleske strukture i značenja, ali i situacije u kojima je njihova upotreba u tom jeziku prirodna i stoga očekivana. Pri tome, takva upotreba u srpskom jeziku nije prirodna i stoga očekivana — ili bar nije bila do sada. Još konkretnije, izrekavši ono „*EMogu li da vam pomognem?*“, pomenuta šarmantna mlada prodavačica rekla je zapravo „*CAN I HELP YOU?*“, u situaciji u kojoj bismo očekivali da čujemo „*Izvolite?*“, jer onakvo pitanje podrazumeva da nekom, recimo, treba poneti poteži kofer na četvrti sprat bez lifta. Razdragani voditelji na radiju i televiziji s onim „*EMoje ime je...*“ govore nam u stvari „*MY NAME IS...*“, previđajući okolnost da se ni voditelji na engleskom ne predstavljaju tako, nego sa „*I AM...*“, dakle „*Ja sam...*“, što je i kod nas mnogo prirodnije. U novoj zbirci *Ekratkih priča* nećemo otkriti nikakav nov književni rod nego stare dobre *pripovetke*, kroz koje se providi englesko *SHORT STORY*, i koje, uzgred, mogu biti i kraćeg i dužeg, pa i srednjeg obima. Ocena da je ta zbirka *Edefinitivno*, u stvari *svakako*, (*sasvim*) *izvesno*, *nesumnjivo*, *bez sumnje*, nečije najbolje ostvarenje, presađuje u postojeću našu reč novo značenje, i to značenje engleske reči *DEFINITELY*, pri čemu te dve reči povezuje jedino činjenica da ova druga oblikom podseća na onu prvu. Na sličan način obogaćen svežom izražajnošću, gorepomenuti bespomoćni uzdah „*ESranje!*“ onog momka iz susedstva zrači ekspresivnom snagom (ne naročito uljuđenog) engleskog uzvika *SHIT!*, snagom koju poseduju domaći uzvici *Do đavola!*, *Do vraga!*, *Majku mu!*, i što da ne, *J... ga!*

I konačno — čudesne i zagonetne milenijumske bube. Pre svega, o čemu se, uopšte, radi? Odmah treba reći da nema potrebe za bum-sprejom, budući da ne postoji nikakva nova vrsta buba, kako bi se s pravom moglo pomisliti u prvi mah, koje su klonirane pred sam početak (doduše, malo preuranjeni) novog milenijuma, i koje su se nastanile i možda vrebaju u našim kućnim kompjuterima. Nije posredi ni specijalna serija automobila folksvagen buba, koju je firma lansirala u čast novog milenijuma, a nema govora ni o najezdi animiranih krilatih spodoba, nalik na bube, koje su iz svemira zalutale na našu planetu i rešile da sa Zemljanima proslave ulazak u novi milenijum. Ništa od toga! Radi se o nečem sasvim drugom: naime, 'emilenijumska buba' je popularni naziv za globalni računarski problem

dvehiljadite', problem uzrokovan propustom — ili, greškom — u programiranju starijih kompjutera, zbog čega većina takvih sistema ne može valjano da prepozna i obradi datume koji slede 31. decembar 1999. Strahovalo se da bi ova okolnost mogla dovesti do krupnih poremećaja u radu neprilagođenih kompjuterskih sistema na samom početku 2000. godine (i, „razume se“, novog milenijuma, po rasprostranjenom ali pogrešnom verovanju da dvojka u simpatično okrugloj novoj godini uvodi novi milenijum). U celoj toj milenijumskoj pometnji, zapitaće se neko, šta, za ime sveta, traži buba? Ni najmanje neočekivano, stvorenjce je stiglo iz uvoza, s obzirom na to da se opisana pojava u engleskom jeziku zove *MILLENIUM BUG*, a to je više nego dovoljno da kod nas bude zaodenuta u *Emilenijumsku bubu* (i još, mada nešto manje kreativno, u *milenijumski bag*), uprkos tome što, kako i objašnjenje nagoveštava, englesko *BUG* ovde označava grešku, propust ili nedostatak u radu, mahom nekog uređaja, i nema baš neke jasne veze s insektima. Prema tome, očigledno je u pitanju obična, prirodna i lako razumljiva *milenijumska greška*, nazvana pravim imenom, lišenim zagonetnih i izlišnih entomoloških prizvuka svog stranog uzora.

Pitanje koje se nakon analize ponuđenih primera samo po sebi nameće jeste kako je došlo do sindroma milenijumske bube, do sve redovnije prakse da srpske reči odslikavaju engleske strukture i značenja, potiskujući istovremeno uobičajena, prirodna i standardna sredstva za izražavanje odgovarajućeg sadržaja u srpskom jeziku. (Inače, 'milenijumska buba', svojom logičkom i konceptualnom apsurdnošću, paradigmatična je do te mere da zavređuje da celokupna ova pojava podrugljivo bude nazvana po njoj.) Sindrom milenijumske bube tipično se ispoljava u tri etape: (1) **lansiranje** — činom presađivanja reči, izraza ili njihovih značenja iz engleskog jezika u srpski, u sklopu procesa prevođenja izgovorenih ili napisanih tekstova, (2) **širenje**, putem višestrukog, obično nesvesnog, ponavljanja u popularnim medijima, čiji je uticaj na formiranje jezičkih navika publike, hteo to neko priznati ili ne, ogroman, i (3) **prihvatanje**, opet najčešće nesvesno, od strane predstavnika jezičke i kulturne zajednice, u prvo vreme onih jezički nedovoljno osetljivih a potom i ostalih, čime takve reči i izrazi gotovo neopaženo ulaze u redovnu upotrebu. Iako najkratkotrajnije, lansiranje je nesumnjivo najvažnija etapa ove pojave, zbog čega ga je nužno i detaljnije opisati.

U poslednje vreme primetno je da se proces prevođenja — umesto osmišljenog, brižljivog i preciznog prenošenja svih aspekata datog sadržaja u datom kontekstu, u sklopu datog kulturnog obrasca — sve češće i sve upadljivije zadržava tek na površini teksta, baveći se uglavnom mehaničkim preslikavanjem forme, po devizi „Brzo ćemo, lako ćemo, sto na sta prevešćemo!“. Dugogodišnjim pažljivim praćenjem i beleženjem rezultata

takve prakse, koji se najdoslednije ispoljavaju i otuda najbolje uočavaju — gde više, gde manje — u titlovanim prevodima dijaloga na televiziji i filmu, u prevodima agencijskih vesti, kao i u prevodima svih ostalih vrsta tekstova u dnevnoj, periodičnoj i elektronskoj štampi, mahom popularnoj, nije bilo teško izdvojiti pokretačke principe **površinskog prevođenja**, kako bi ovaj pristup valjalo nazivati. Te principe moguće je definisati na sledeći način (sarkastičan ton u formulacijama nije slučajan i namera mu nije da nasmeje):²

- ulagati što manji intelektualni, ili bilo kakav drugi, napor;
- lebdeti isključivo na površini teksta, nikako se ne udubljujući u njegove žanrovske, semantičke, stilističke i pragmatičke aspekte, ili u komunikativne namere sadržane u poruci;
- unositi minimalne strukturne izmene u original, prostim prenošenjem svega što se učini iole prenosivim;
- zaobilaziti sve rečnike i ostale priručnike, a pribeci im tek u krajnjoj nuždi, mada nikad dalje od prvonavedene definicije ili tumačenja;
- nipošto ne vršiti završnu analizu valjanosti, prirodnosti i uravnoteženosti celine prevoda.

Rukovođeno ovim principima, koji se u potpunosti nalaze u znaku inercije, površinsko prevođenje, budući pretežno ograničeno i usredsređeno na formu, značenje potiskuje u drugi plan, a posebno fineše značenja u konkretnom kontekstu, odnosno situaciji. Zahvaljujući takvom metodu, reči i izrazi, a ponekad i čitave rečenice, redovno bivaju podvrgnuti sada već prilično ustaljenom i predvidljivom tretmanu, čiju okosnicu predstavlja dominacija osnovnog, doslovnog i najčešćeg značenja, onog koje se u rečnicima prvo navodi i otuda prvo pronalazi, a u školi valjda prvo i nauči. U okviru ovakvog tretmana dolazi do izvesnih buba (pardon: propusta) u interpretaciji reči i izraza, a ponekad i čitavih rečenica. Među njima vredi istaći nekoliko pojava, tesno povezanih i isprepletanih ali ipak odelitih, koje se mogu svesti na delovanje istog osnovnog metoda.

Prvo, i najznačajnije, zanemaruje se jedno od fundamentalnih i opštepoznatih svojstava svakog jezika da velika većina reči, pored svog osnovnog, doslovnog i najčešćeg, ima i neka druga značenja — ona prenesena (metaforička ili metonimijska), pri čemu se gubi iz vida činjenica da je prepoznavanje i valjano tumačenje svakog pojedinačnog značenja, osnovnog ili prenesenog, uslovljeno upotrebom u kontekstu i situaciji, i,

² Definicija je prvi put ponuđena u: T. Prčić, „Englesko-srpsko leksičko kontrastiranje: potrebe, postupci i primene“. 6. *simpozijum Kontrastivna jezička istraživanja*. Zbornik radova. Filozofski fakultet, Novi Sad; Jugoslovensko društvo za primenjenu lingvistik u Vojvodine, Novi Sad, 1999: 125–130, str. 126.

što je još važnije, da konkretna prenesena značenja koja su ostvarena u engleskom jeziku ne moraju nužno biti ostvarena i u srpskom — i obrnuto. Primera za ovo ima isuviše, ali je verovatno najbolja i najupečatljivija upravo razmatrana *Emilenijumska buba*, kroz koju se, čistom inercijom, karikaturno providi englesko *MILLENNIUM BUG*, umesto da je adekvatno prevedeno kao *milenijumska greška*, kako stvarno značenje u datom kontekstu zahteva. (Istine radi, u upotrebi se povremeno susreće i potonje rešenje, ali ono po frekventnosti i rasprostranjenosti daleko zaostaje iza onog „entomološkog“).

Drugo, ignorisanje kolokacija, tj. uobičajenog zajedničkog javljanja dveju reči koje je karakteristično za svaki jezik ponaosob; npr. *sankcije* se u srpskom *uvode* ili *zavode*, te *ukidaju* ili *skidaju*, a ne *Enameću* i *Epodižu* (preslikavanjem engleskog *IMPOSE SANCTIONS* te *LIFT SANCTIONS*). Treće, ignorisanje idioma/frazeologizama, tj. višechlanih izraza jedinstvenog značenja koje nije prost zbir značenja pojedinačnih reči u njihovom sastavu, i koja se u engleskom i srpskom uopšte ne moraju poklapati; npr. *TELL ME ABOUT IT!* biva preruseno u *EPričaj mi o tome!* umesto da bude *Meni pričajš?*. Četvrto, ignorisanje složenica, tj. najčešće idiomatizovanih reči sastavljenih od najmanje dve osnove, koje se u engleskom i srpskom takođe ne moraju poklapati; npr. *WIDESPREAD* postaje pleonastično *Eširoko rasprostranjen* umesto *rasprostranjen*, koje u sebi već sadrži implikaciju širine. Peto, ignorisanje lažnih parova, tj. reči koje u sličnom pravopisnom obliku postoje i u onom drugom jeziku, ali ne dele isto, pa čak ni slično, značenje; npr. prikupljanje nove *Eevidencije*, preslikavanjem engleskog *EVIDENCE*, nema nikakve veze s popisima ili registrima nego označava *dokaze* ili *dokazni materijal*. U ovu grupu treba uvrstiti i sadržinske lažne parove, tj. srpske reči koje se koriste (i) s novim, engleskim, značenjem ili opsegom značenja; npr. usled jednostrano protumačenog engleskog *ENCOURAGE*, umetničko stvaralaštvo se *Eohrabruje* umesto da se *podstiče*.

I šesto, ignorisanje postojećeg domaćeg i/ili odomaćenog leksičkog fonda, tako što se engleske reči koje je nekako moguće pročitati na srpskom (prvenstveno su to one latinskog i starogrčkog porekla) redovno preuzimaju s pripadajućim engleskim značenjem, bez obaziranja na to da li u srpskom već postoji neka druga reč istog ili sličnog značenja. Time se direktno doprinosi nastanku inercijskih sinonima, koji su semantički, stilistički i pragmatički neopravdani i zbog toga nepotrebni; npr. *IMPLEMENTATION* postaje *Eimplementacija* umesto *sprovođenje* ili *realizacija*.

Gorenavedeni, brojni nenavedeni i svakim danom sve noviji i noviji primeri pružaju osnovu da se konstatuje nastajanje jednog novog i specifičnog varijeteta srpskog jezika, koji bi se mogao podvesti pod domen so-

ciolekta. Zasnovan, s jedne strane, na nepotpunom i nedovoljnom poznavanju pravila leksičkog i gramatičkog sistema, te principa upotrebe u konkretnoj situaciji, kako engleskog tako i srpskog jezika, a, s druge strane, na intuitivnom pristupu jeziku, prema savršeno individualnom i savršeno neujednačenom jezičkom osećanju i znanju pojedinca, po principu 'samo svoj autoritet', ovaj sociolekt, u svom prototipskom ispoljavanju, svojstven je urbanim, obično dvojezičnim, ljudima mlađe generacije, započetog a nezavršenog obrazovanja, koji svoju jezičku i drugu kulturu stiču uglavnom putem popularnih mas-medija. Hibridni jezik kojim se oni, a ponekad i ne samo oni, služe, i koga oličava sindrom milenijumske bube, može se nazvati jedino **anglosrpskim jezikom**: to je vrsta srpskog jezika koji (sve više) odstupa od svojih normi i (sve više) biva upotrebljavan prema normama engleskog jezika — zahvaljujući, u prvom redu, „površinskim prevodiocima“.

Treba naglasiti i to da se anglosrpski jezik ne manifestuje samo na nivou leksike, nego i na drugim nivoima, među kojima su, zbog svoje učestalosti, najizraženiji sledeći: u pisanju velikog početnog slova u svim rečima višesložnih naziva, naslova, adresa, itd. (npr. *^EUlica Proleterskih Brigada*); u pisanju velikog početnog slova u nazivima meseci i dana (npr. *^EAvgust*); u razdvajanju sati i minuta dvotačkom umesto dosadašnje tačke (npr. *^E19:30*); u izgovaranju tro- i višecifrenih brojeva cifra po cifru (npr. *^EBoing ^E7-4-7*); u redosledu reči u nazivima poput *^EStanford univerzitet* umesto *Univerzitet Stanford*; u predloškim sintagmama poput *vozovi ^Eza i iz Novog Sada*, umesto *vozovi za Novi Sad i iz njega*, itd.

U anglosrpski jezik, pored „inovacija“ neposredno proisteklih iz sindroma milenijumske bube, spadaju još dve pojave indirektno povezane s ovim sindromom: prva je nezaustavljiva upotreba anglicizama koji, povrhu svega, u pisanim tekstovima sve češće ostaju grafološki, pa i morfološki, neadaptirani, dok drugu pojavu čini napadno i nekontrolisano umetanje — svuda i na svakom mestu — engleskih reči, najčešće u proizvoljnom grafološkom i fonološkom obliku. No, ovom prilikom o njima neće biti govora.

Na kraju, koliko će — i da li će (a hoće) — anglosrpski jezik bujati u budućnosti ne zavisi ni od engleskog ni od srpskog jezika, nego isključivo od svesti o tome da prevođenje — bilo koje vrste teksta! — ne može biti ničija uzgredna delatnost i, još više, da prevoditi ne može svako ko „voli“ ili „perfektno zna“ engleski, jer razume „sve“ što se govori u filmovima, a da pri tom raspoláže gotovo nikakvim stručnim znanjem o tome šta su to pravila sistema i principi upotrebe engleskog jezika, pravila sistema i principi upotrebe srpskog jezika, jezička norma i mogućnosti ogrješnja o nju, šta je to tekst, prevođenje, prevod, kontrastivna analiza, šta je to upotreba rečnika, gramatika, enciklopedija, interneta, itd. Sve dok ove činjenice ne

postanu kristalno jasne onima koji se poduhvataju prevođenja i onima koji ih angažuju, dotle će nam milenijumske bube i njihovi potomci i dalje praviti društvo.

Štaviše, nije teško zamisliti da se, tokom „prirodnog i spontanog“ razvoja našeg jezika, štamparske greške u perspektivi počnu nazivati 'štamparskim bubama', a da se promašeni ulazak u 21. vek i 3. milenijum, u svetu gromoglasno najavljivan za 1. januar 2000. godine, uskoro još gromoglasnije proglasi za milenijumsku grešku, odnosno milenijumsku bubu, pošto stvarni (reprizni?) ulazak pada tek na dan 1. januara 2001. A kako je posredi uistinu krupna opštekulturna, pre nego jezička, greška, toj bubi svakako bi više pristajao naziv 'milenijumska bubetina'.

САВО ПУЛИЋ
(Требиње)

КРАШКА ХИДРОНИМИЈА ЈУГОИСТОЧНЕ ХЕРЦЕГОВИНЕ

0. Уводне напомене

Крашки дио југоисточне Херцеговине изразито је безводан крај у љетном периоду. Љета су врела, дуга и бескишна, а земљиште водопропусно, па и оно мало падавина брзо испари или ишчезне у каменим шупљинама. У неколико старих општина уз херцеговачко-далматинско-црногорску тремеђу нема ниједан стални водоток, ниједан извор у сушном годишњем периоду, а неколико пишталина, капавица и снијежница могу задовољити само занемарљив дио потреба за водом. А ту се од давнина ипак живјело и гајило много стоке. Људи су се сналазили да на разне начине прибаве минималне количине воде одгонећи стоку и до пет сати хода до неког извора или водотока и догонећи и доносећи у мјешинама и бурилима ту драгоцјену течност. У посљедње вријеме изграђени су многи водоопскрбни објекти, а и подручје је демографски и привредно девастирано, па се безводица не доживљава тако тегобно.

0.1. Овдје ће се представити хидронимија на подручју са седамдесетак насеља у Требињској шуми, Површи, Цивару и Зупцима. Иако са сјевера Шуму оивичује Требишњица, није било веће користи од ње јер је у љетном периоду нестајала у понорима управо на уласку у ову општину. Још је тежа ситуација била у Површи, чије се брдско земљиште степенасто уздиже са шумске камените плохе. Мада у планинама које окружују зубачку висораван има више трагова живе воде, безводица је на Зупцима стварала највеће тешкоће, јер су највише удаљени од јачих извора. Цивар, јужни дио Требињског поља, имао је на неколико мјеста живе воде у јамама, а није много ни удаљен од сталног водотока Требишњице. За разлику од овог подручја, у сусједним Коријенићима доломитско земљиште обезбјеђује обиље воде, а и уски приморски појас Дубровачке жупе, Конавала и херцегновског залеђа има знатан број издашних врела.

0.2. Прича се да су Грци, од којих, по народном вјеровању, потичу многе старе грађевине (цркве, гробља, градине, локве), напустили овај крај управо због недостатка воде. Или, у сваком селу се може чути нешто конкретизована општа прича о претку који је из даљине на коњу догонио воду за Божић или неку каснојесењу славу. Кад је био на прилазу свом насељу, плуснула је прва јесења киша па је он истоварио мјешине и из њих пролио воду. Међутим, киша је ускоро престала и, кад је дошао кући, није затекао нимало ухваћене кишнице. Домаћица је морала да у вину скува јело и умијеси чесницу, односно крсни хљеб.

Забилежено је предање како су Куђељице, потомци старих Куделиновића, огранка угледног властеоског братства Љубибратића, названи Укропинама кад се један њихов братственик, уморен жеђу, напио воде из кропионице у некој жупској цркви (Козић, 1212). Стога су баш њихови потомци солидарно штедјели воду у Малој густријени и начињали је тек за сеоску прислугу Петков дан (8. август).

0.3. На крају XX вијека, кад су економске и политичке прилике демографски опустошиле ово подручје, водоснабјевачка технологија је ипак унапредовала, а тиме и обезвриједила старе водене ресурсе, који су запуштени и заборављени. Седамдесетогодишњаци који су рођени и одрасли на селима па нису ни губили везу са њима кад су преселили у град, већином слабо познају хидрографију, а поготово хидронимију свог краја. Прије стотинак година регистрован је приличан број вода и њихових имена (Козић) за које не знају данашњи мјештани (нпр. *Шило* у Коњском, *Божисијаћа* у Поткрају, *Церић* у Орашју површком, *Роја убо* у Сливници, *Церовица* у Мионићима итд.). Послије окупације југозападног дијела овог подручја, које је касније припало Федерацији БиХ, на удару хрватске војске међу првима су биле цистерне, које су већином миниране. И то је један од битних разлога што нема повратка избјеглог становништва у свој завичај.

0.4. Без претензија на цјеловитост и исцрпност, приказаће се упамћена или забилежена имена водених ресурса, који се могу условно подијелити на природне и вјештачке, мада је прецизнија подјела тешко остварљива јер су и природне воде неком људском интервенцијом прилагођене за експлоатацију.

1.0. Природни ресурси воде

Одувијек се настојало да се максимално искористе природни ресурси воде. Међу њима је најзначајнија понорница Требишњица, а и веома слаби изданци живе воде и природна удубљења у камену, у којим се краћс или дуже вријеме задржавала кишница, били су драгоцјени.

1.1. У кишном периоду, становницима шумских села уз лијеvu обалу Требишњице била је доступна неограничена количина воде. Али, почетком сушног периода, њен водоток је нестајао у понорима испред Шуме. Међутим, у њеним дубљим вировима задржавале су се знатне количине воде, понекад и до позног лjeta. Због тога су те стајаћице много значајније за водоснабдијевање него зимски ријечни ток. Прије неколико деценија, приликом изградње хидроелектрана, ријечно корито је бетонирано и претворено у стални водоток, па су и вирови нестали и заборављени. Познатији међу њима су били: *Лећевац*, *Кривац*, *Ђевице* и *Црејала* око села Биоча, *Црљевина* и *Крушевац* код Марић-Међина, *Радовина* наспрам Мионића, *Паланка* и *Параноса вир* у Старом Сланом, *Расова лука*, *Појов вирић*, *Пејров слај*, *Крило* и *Сирагај* наспрам Ђедића. Шумњаци су добро познавали и низводне вирове у сусједном Лугу, гдје су такође напајали своју стоку: *Бјелило*, *Паџак*, *Имела*, *Појећак*, *Крћан*, *Жушићак*, *Лукавац*, *Синац* и *Прождрћак*.

И без увида у окружење наведених вирова, може се закључити да је већина набројаних имена помјерена са сусједних локалитета, као што су грађевине: *Паланка* (турско утврђење), *Пејров слај* (воденичка брана) или мјеста радње: *Бјелило* и *Црејала*, затим микротопоними фитонимског поријекла: *Лећевац*, *Крушевац*, *Лукавац*, *Имела*, док би за хидрониме зоонимског поријекла теже било утврдити да ли се непосредно односе на вирове или посредно: *Црљевина*, *Паџак*, *Крћан*, *Жушићак*. Мањи је број имена вирова мотивисаних неком њиховом особином: *Кривац* (на оштром завијутку ријеке), *Појећак* (под пећином), *Прождрћак* (вјероватно мотивисан утапањем људи и стоке) или пак припадношћу: *Параноса вир* (по савременом роду), *Појов вирић*, *Радовина*. У именима *Расова лука* и *Сирагај* налазе се географски термини раширени у Шуми, са детерминатором у првом који указује на рачвастост земљишног облика, а сложеним и, вјероватно, сажетим деантропонимним одређењем у другом (*Сирајов гај* или сл.). Нејасна је и мотивација хидронима *Крило* и *Синац*, док су *Ђевице* митолошког поријекла: по стереотипном предању, на том мјесту је, у очајању, скочила у воду дјевојка чији су сватови изгинули у сусрету са другим сватовима (Козић, 1206).

1.2. На појединим мјестима, обично гдје из мора кречњачког стијења израња доломитско острвце, тзв. мркијента, јављају се слабашне „жице живе воде“, која и у сушном периоду кваси камење и гдје човјек може, за невољу, угасити жеђ. Мало их је из којих се могу добити знатније количине воде. А ниједна од тих капавица не ствара било какав водени ток, изузев у кишном периоду, кад из њих потеку бујице.

1.2.1. Ипак, неколико таквих дубинских жица искоришћено је за стварање значајнијих акумулација које никад не пресушују, нпр. *Љековштица*, *Рева*, *Убли*, *Студенац* (в. 2.1.2). За неке од ових вода везана су предања са истим мотивом о њиховом проналаску. Пролазећи кроз Површ, св. Сава је био јако уморан и жедан. Одједном је неко из његове пратње угледао како из једне рупе излијеће птица мокрих крила. Ту су нашли неку пишталину, гдје су угасили жеђ. Светац је благословио то мјесто, а сељани ископали касније локву Љековштицу (Козић, 1211). У Зачули, умјесто свеца, косовца мокрих крила угледао је Зачуљанин Реља Куртовић па је, по наивној народној етимологији, по њему локва названа *Ревом*.

1.2.2. Од поменутих дубинских жица знатно је издешнија пишталина *Царица* у истоименој пећини у Цареву пољу, на Зупцима. Хидроним је у вези са нестанком ријеке Сутјеске, чије давно пресохло корито стално интригира машту локалног становништва. Прича се да је некаква царица, пошто су јој се ту утопила два сина, затворила извор костретним гуњевима и бивољим кожама. Седамнаест дана се земља тресла и из подземља чула тутњава, док напослетку вода није избила у Конавлима, у ријеци Љутој (Козић, 1249). Покњижевљени лик хидронима *Сушјеска* настао је помјерањем имена кањона *Суњеска*, кроз који је пролазила митска ријека. Вјероватно је митског поријекла и хидроним *Божујаћа*, некаква вода у зубачком селу Поткрају (Козић, 1249), за коју не знају данашњи мјештани.

У Вилиној пећини, у Турментима, вода стално капље у каменицу у облику наћава, звану *Пило*. Име је настало онимизацијом апелатива којим се означава камени суд за воду или уље, или појило уопште. Не односи ли се навод локве *Сило* у сусједном Коњском (Козић, 1237), за коју мјештани не знају, на овај хидроним?

1.2.4. По ободу Циварског, односно Петровог поља, како се у најновије вријеме назива, има велики број еставела, које у кишном периоду избацују воду па је затим гутају. Познатије су *Чичевци* испод села Чичева и *Лука* у истоименом селу. У југоисточном дијелу поља, четири таква извора-понора имала су значајну улогу у снабдијевању становништва водом: *Ќо* и *Збдра* у Расовцу и *Вучџница* и *Шумети* код Буговине. Они у кишном периоду избацују огромне количине воде, које за врло кратко вријеме дио поља званог *Мокрџ* претворе у језеро дубоко око пет метара. Тако се у XV вијеку звало и насеље (Тошић, 38), вјероватно једно од данашњих села размјештених по ободу поља која се у то вријеме не помињу. Али, и у току сушног периода, у дубоким јамама ових извора има довољно воде, која се раније искоришћавала. Хидроним *Око* који се односи на дубоку окру-

глу јаму, настао је онимизацијом хидронимног апелатива, а *Збора* и *Шумет* су ономагопејског поријекла. Девербатив *Шумет* изведен је на исти начин као и *йишиџет*, па је погрешно и истоимени хидроним у Ријечи дубровачкој третирати романизмом. *Вучоница* је такође девербативног поријекла, мотивисана напорним извлачењем воде кроз невелики отвор испод једне стијене.

И у другим дијеловима овог подручја има доста еставела, али се оне обично називају именима мјеста на којим се налазе или су безимене јер немају значаја.

1.3.0. Недостатак живе воде одувијек је надомјештан кишницом. Најстарије акумулације оборина су плића или дубља природна удубљења у камену, која могу послије киша краће или дуже задржавати извјесне количине оборина и која су, до најновијег времена, служила за снабдијевање водом, већином стоке и чобана.

1.3.1. Плића удубљења се именују најчешће апелативом *кџменица*, а оне значајније се посебно детерминишу: по припадности — *Ђевојачкџ кџменица* и *Лџйова кџменица* (Главска), *Алибегова кџменица* (Орашје површко), *Кириџискџ кџменица* (на Кириџиском путу, код Биограда); по мјесту — *Кџменица на Кџшлу* (Сливница), *Кџменица на Дџбову кџмену* (Зачула), *Кџменица у Тврђџј глџвици* (Мрђићи); по особини — *Пџганџ кџменице* (Биоград), *Рџс-/Рџз-кџменица* (у *Рџс-/Рџз-дџлу*, код Зачуле).

Општи хидроним се понекад помјера и на околно земљиште: *Кџменице*, вртаче у Мрђићима и Сливници, *Кџменица*, вртача у Орашју површком.

1.3.2. На веће каменице метонимијски је по функцији пренесен назив артифицијелног дрвеног предмета — *кџриџо*, које се у крашкој хидронимији посебно детерминише: *Покривенџ кџриџо* (каменица наткривена гредом, Сливница и Љекова), *Рџинџ кџриџо* (у Рупном долу код Бобовишта), *Брџсџово кџриџо* (Дужи), *Дџгџ кџриџо* (Заградиње), *Бџгџање кџриџо* (у Бјегању брду код Главске), *Љџљен-кџриџо* (архаичан лик назива дивљачи, које нема у овом крају, Увјећа и Љекова). По таквим каменицама су, вјероватно, названи и локалитети на којим су се оне налазиле: *Црнџ кџриџа* (подручје између Бобовишта и Баонина), *Покривенџ кџриџо* (вала код Главске), *Кџново кџриџо* (пут у Главској), *Гџрњџ и Дџњџ кџриџо* (вртаче у Сливници), а одредбена ријеч у орониму *Ўџлџ кџриџа* (Дужи) сасвим је непрозирна. Овај општи хидроним се у помјереном значењу јавља и без детерминатора: *Кџриџо* (пашњак у Главској), *Кџриџа* (брдо код Љекове).

Хидроним *Вџденџ јџма* (Дужи) упућује на дубину великог резервоара кишнице у камену, за који је везано предање о жени која је,

идући ноћу, зубљом запалила вука, а он, да би се спасио ватре, скочио у воду, гдје су га ујутру нашли удављена и осмуђена.

1.3.3. Понекад се вишечлани хидроними универбизују испуштањем општег члана: *Плийтара* (плитке каменице у Љубову, Заградињу, Голој Главици), *Двогрла* (двје каменице спојене уским грлом, Главска и Заградиње), *Прдцијей* (Заградиње) и *Прећейови* (Зачула) такође су названи по облику. Ова последња каменица назива се и *Мдчила*, а мјештани не памте кад се код њих гајио и мочио лан, али им служи за одлагање одјеће њихових покојника.

Хидроним *Пијавице* се односи на природни резервоар велике запремине у стијењу између шумских села Ораха и Церовца. Из више пукотина у мркијенти, дугачких и до двадесетак метара, кишница се слијева у средишњи базен. Један од тих рукаваца зове се *Чистја њијавица*; ваљда је био намијењен људима за пиће. Нејасна је мотивација хидронима: да ли су ту живјеле пијавице или су дугачки рукавци подсјећали на те животиње, на што упућује име наведеног рукавца. Метафоричког су поријекла и имена каменица *Кабб* (Биоград) и *Кабли* (Дужи).

Каменице у Љубову се називају и хидронимом блиског значења — *Локвањићи*.

1.3.4. На Зупцима се вода доскора добијала и топљењем снијега. У околним планинама постоји више омањих положитијих јама са већим отворима, које се називају општим хидронимима *снијезнѣ јама* или *снијезнице* и *леденице*. У те јаме се зими убацивао снијег, а љети вадио и топио на сунцу или ватри. Такође доскора, до масовне појаве расхладних уређаја, из леденица се вадио лед и ноћу одгонио угоститељима у Дубровнику, Требињу и Херцег-Новом. Продаја леда је стара дјелатност и потврђена је, према расположивим подацима, већ 1712, када се спомиње један Зубац који догони лед у Дубровник (Хајдархоџић, 180/519). Познатије такве јаме су: *Снијезница* у планини Јастребици, *Кдбиља* и *Райкуша* код Коњског, последња названа по мјештанима Ратковићима, затим *Видушкѣ* и *Врањскѣ јама* у Бијелој гори. Загонетни су детерминатори ова два хидронима јер су идентични са ктетицима двају удаљених топонима у билећкој околини — *Видуша* и *Врањскѣ*. Нису ли Видушани и Врањштаци, који су били познати по изнајмљивању снаге своје и својих коња у јужнијим крајевима, из тих јама извлачили лед и одгонили у околна градска насеља? Данашњи Зупци, или Зупчани, како се у новије вријеме говори, ништа о том не знају.

1.3.5. Настанак већег броја микропонима на крашком земљишту мотивисан је присуством воде, за коју мјештани знају („задржава

воду“ послјије кише) или уопште не знају. Готово у атару сваког села има неки *Мѡкрї дѡ* или *Мѡкра дѡлина* и *Пѡнор*. Док становници једног села вртачу на граници свог атара називају *Мѡкрї дѡ* (Биоград), за њихове сусједи је то *Мѡчїјнї дѡлина* (Волујац). Једна оцједита обрадљива подзида зове се *Мѡчва* (Сливница), а вртача у сусједном селу је *Мѡчвица* (Љекова). Ороним *Вѡдени кѡк* (Дужи) добио је име по сусједној Воденој јами. *Бїре* су заиста подводно земљиште у пољу код Волујца, а *Пѡниквице* њиве испод Бихова гдје вода понире.

2.0. Вјештачке акумулације

Занемарљиви природни ресурси воде, изузев Требишњице и њених вирова, од давнина су приморавали становништво да на разне начине акумулира оборине и чува их за сушни период. Најзначајније акумулације су биле локве, али су и пучеви били од знатне користи. У новије вријеме, масовна изградња цистерни, а у најновије и водовода, постепено је обезвредњивала старије акумулације, па су данас препуштене немилосрдном зубу времена и забораву.

2.1.0. Локве су љевкаста удубљења у непропусном земљишту, степенасто обзидана крупним камењем и са степеништем које се спушта до дна. Обично су кружног или елипсастиг облика, промјера и преко 10 метара и задржавају воду краће или дуже вријеме. Заједничко су власништво једног или више насеља и лоциране на непорозном тлу, без обзира на то да ли је то у насељу или ван њега, у удолини или на узвишењу. Као да су управо значајније акумулације више условљавале локацију насеља и стаја неголи обратно. Једне су биле намијењене само за напој стоке, а друге, намијењене за хуману потрошњу, биле су уредније и заштићене од онечишћавања оградом.

2.1.1. Прича се да су Грци градили већину локава, што говори о њиховој старости, а и средњовјековни архивски извори често их спомињу у XV вијеку, називајући их именом или уопштено водом (Тошић, 145/183). Ипак је градња неких од њих упамћена, па чак и доживљена. По предању, Бријес у Бобовиштима правили су Бобовиштани када су одлучили да одустану од припремљене изградње цркве. Забиљежено је и нешто другачије предање о жени без порода која је одлучила да сагради задужбину па препустила сељанима да одаберу цркву или локву (Палавестра, 19). А памти се још да је на самом почетку XX вијека, када је код Срњака, изградњом жељезничке пруге, затрпана локва, поред ње изграђена нова — Ровањица. Чак је и пред II свјетски рат, у Ораху, на мјесту природне локуже Рвеч, изграђена истоимена локва (по старијем запису, Рвеч је био цистерна; Козић, 1196). Али процес затрпавања локава почео је знатно раније, па на многе од њих подсећају само имена.

2.1.2. Веће вјештачке акумулације кишнице најчешће се именују онимизацијом општинских хидронима прасловенског поријекла *лѡква*, *ѡбѡ*, *рѡвѡнъ*, *каѡ*, *ѡишиѡѡи*, затим њиховом деривацијом и детерминацијом. Када се налази у самом селу или када око насеља има само један такав објекат, онда се он именује онимизацијом апелатива — *Лѡква*. Становници других села означавају њихову припадност одговарајућим ктетиком, нпр. *Тулачкѡ лѡква*, *Бијовачкѡ лѡква*, *Тѡлешкѡ лѡква* итд. Припадност се детерминише и другим средствима: *ѡѡлиѡева/ѡѡиѡева лѡква* (Вољујац), *Мѡндиѡѡ лѡква* (Лапја, названа по савременом роду), *Грѡндиѡѡ-лѡква* (Бобовишта, названа по иселееном роду, који је ту живио још почетком XVIII вијека; Хајдархоѡиѡ, 178/478), *Сѡѡѡјѡнова лѡква* (Калађурђевиѡи), *Аѡѡина лѡква* (Зачула), *Бѡбѡлѡ лѡква* (Миониѡи, названа по савременом роду), *Дѡѡѡѡѡ лѡква* (Локвице, названа по савременом роду), *Кудрѡвѡ лѡква* (Биоград, названа по напуштеном презимену савременог рода), *Влѡшкѡ лѡква* (Рапти). Означавају се и друга обиљежја: величина — *Вѡѡѡѡѡ лѡква* (Орах), врста земљишта на којем је изграђена — *Гњѡѡѡѡ лѡква* (Зачула), квалитет воде — *Чѡѡѡѡѡ лѡква* и *Пѡѡѡѡѡ лѡква* (Хум, једна уз другу, различите намјене).

2.1.3. Имена обично мањих водених акумулација често се изводе из основног апелатива: *Лѡкѡѡнъ* (Главска, Зачула, Бобовишта), *Лѡкужѡина* (Кремени До), *Лѡквице* (пишталине у Заградињу). И неки микропоними, па и ојконим *Лѡквице*, изведени из истог општег хидронима, свједоче о вјештачким или, можда, природним акумулацијама воде које су некад ту биле: ораница *Лѡкужѡа* (Бобовишта), *Лѡквиѡина* (Љубово), *Вѡѡѡѡѡ* и *Мѡлѡ лѡквиѡина* (Главска), *Вѡѡѡѡѡ* и *Мѡлѡ лѡква* (Љубово, вртаче које иза кишѡа дуже задржавају воду).

2.1.4. Апелативом мушкога рода *ѡбѡ* такође се означава вјештачка акумулација воде. То је понегдје прави синоним хидрониму *лѡква* (љевкасто обзидано удубљење), као што је случај у Раптима, али се њиме обично означава мање удубљење, бунар, пуч и сл. Фреквентнији је у источном дијелу, који није захваћен ареалом *ѡучѡа* (в. 2.2.1). Највише ублова је на Зупцима, и то у подножју Бијеле горе, по чему је и настао ојконим *ѡбли/ѡбла*. То су бунари, ужи при врху, а проширени у дну ради бољег сакупљања пишталине. Онимизацијом општег хидронима означава се водена акумулација у насељу: *ѡбѡ* (Рапти, Пољице, Љубово, Вољујац), а ван села се детерминише: *Рѡјѡ ѡбѡ* (у Рѡјѡ стѡјама, Сливница). Водене акумулације се означавају и изведеницама: *Убѡлѡѡ* (Мрњиѡи), *Ублѡѡѡѡѡ* (Жељево), а имс вртаче *Ублѡѡѡѡѡѡѡ* (Зачула) подсјећа на сакупљање кишнице.

2.1.5. Водене акумулације се само изузетно означавају онимизираним апелативом *ка̀о* и чешће његовим изведеницама, асоцирајући на блатњаву воду. Основни хидроним се јавља само у полусложеници са зоонимским детерминатором — *Вуч-ка̀о*, из *Вуч-ка̀ла* (Биоград), исто као и у имену вртаче *Прч-ка̀о*, из *Прч-ка̀ла* (Бобовишта). Изведени хидроними су: *Ка̀лац* (Главска, Поткрај), *Ка̀дчина* (Љекова, Заградиње), *Ка̀лужа* (необзидана локва у Церовцу и мјесто на путу у Сливници гдје се сакупља вода). Чешће се тим изведеницама означавају обрадиве површине: *Ка̀лужа* (Орашје површко, Спарожићи), *Велики* и *Мали ка̀лац* (Бобовишта, Спарожићи), *Бијели ка̀лац* (Дужи), *Ба̀бја ка̀дчина* и *Па̀влова ка̀дчина* (Љубово), *Трнов ка̀дчина* (Главска, вртача у којој се дуже задржава вода). *Ка̀дчина* је и узвишење у Љубову.

2.1.6. Изведеницама од глагола *рѝти* и превојних степена *рова̀ти*, *рва̀ти* и *рева̀ти* именује се знатан број водених акумулација. Мада се ово лексичко гнијздо односи већином на удубљења која је вода сама издубила или која су вјештачки направљена за другу сврху, ипак се и неколико правих локава назива *Рова̀њ* (Кликовићи, Јушићи, Кутина, Спарожићи), а једна деминутивом *Рова̀њица* (в. 2.1.1). Од свих је најзначајнија зачуоска *Рѐва* (в. 1.1.1), затим орашки *Рвеч* (в. 2.1.1). Ипак се много већи број имена из овог гнијзда односи на вртаче: *Рова̀њ* (Бобовишта, Зачула), *Рова̀њчић* (Зачула), *Рова̀њина* (Љекова), *Риво̀шина*, *Ривина* и *Рива̀њине* (Љубово) итд.

2.1.7. Хидронимом *ѝшишѐти* и сродним девербалом именују се неке водене акумулације: *Пѝшишѐти* (Орах, Срњак, Увјећа) и *Пѝшишѐвине* (двije локвице у Главској). И безводна вртача у Заградињу назива се *Пѝшишѐти*.

2.1.8. Онимизацијом још неких општих хидронима и географских термина именоване су поједине локве: *Сџублѐник* (Зачула), *Сџудѐнац* (Богојевић-Село), *Водѐица* и *Ја̀ма* (Орах).

2.1.9.0. Велики дио имена локава је универбализован испуштањем општег хидронима. Поријекло тих имена је различито: фитонимско, зоонимско, топонимско, метонимијско, квалификативно и оптаивно.

2.1.9.1. Пошто се уз локве готово увијек налази по једно или више великих и старих дрвета, која су била чувана и цијењена ради хладовине, па су неке од њих биле и сеоска зборишта (нпр. *Прѐсло* у Бобовиштима и *Лѐква* у Крњевићима) или култна мјеста (нпр. *Брѐјес* у Бобовиштима, гдје су приређиване даће), оне су често и именоване по том дрвећу: *Брѐсиѐица* (Љубово, помиње се 1469: *Briestica sub Gliuboschovo*; Тошић, 24/52), *Брѐјес* (Бобовишта), *Бу̀ковица* (Богоје-

вић-Село), *Ви́соки дуб* (Талежа), *Дрèновица* и *Дубје* (Љекова), *Жу̀ковица* (Заградиње, Кликовићи), *Јасèница* (Славогостићи, Заградиње), *Кòшириковица* (Рупни До), *Орашница* (Кремени До), *Тр̀новац* (Турменти), *Тр̀новача* (Ускопље), *Цèровица* (Рупни До, Мионићи), *Цèрић* (Љубово). Фитонимског поријекла је и *Ржана/Ражана/Рожана*, врло велика локва у истоименом долу у Главској. Варијанта *Рожана* је у вези са предањем да је, некад давно, приликом чишћења локве, при дну нађена људска глава с роговима (Палавестра, 19). И локва *Ржине* (Ђедићи) именована је по истој житарици.

2.1.9.2. Насупрот обиљу хидронима фитонимског поријекла, скроман је фонд имена зоонимског постања: *Куница* (велика локва у Кутини, пресушила последњи пут 1917), *Пòжабја* (Заградиње). Име затрпане локве у Сливници *О̀ровац* прије ће бити зоонимског него фитонимског поријекла, а слично је и са *Бру̀шишцом* (Мрњићи, од *бруши* 'хрушт').

2.1.9.3. Често је на локву помјерено име локалитета на коме се налази: *Вд̀зник* (Турменти, мјесто куда се превозе балвани), *Ву̀ков до* (Коњско), *До̀ла*, *Ђèриница* и *Сй̀лла* (Ускопље), *Пл̀дча* (Поткрај), *Пр̀сло* (Бобовишта), *Р̀вни* (два убла у Жељеву), *Р̀вни до* (Рупни До), *Тя̀еве ко̀шаре* (Дренови До). Можда би се у ову скупину могла сврстати и *О̀сеченица* у Церовцу. Од ојконима су изведена имена локава *Љèкòвишица* (Љекова, в. 1.2.1), *По̀љишица* (Пољице), *Чѝчевац* (Чичево), а и *Ос̀тирожница* (Премишље) је изведена од неког микротопонима, *Сй̀руга* или слично. И хидроними *Жл̀ијèб* (Премишље) и *Кà̀њòн* (Рапти) вјероватно су помјерени са околних локалитета, ако нису метафоричког поријекла, као *Ла̀ћа* (Љубово).

2.1.9.4. По некој особини су именоване локве: *Бл̀изне* (двје близнакиње у Тулима), *Кр̀иваљ* (Орашје зубачко), *См̀рдèљац* (Зачула), *См̀рдèћа* (Пољице, наводно прозвана по смраду насталом од лешева послје једног окршаја мјештана са Кривошијама). У хидронима *Добру̀ница* (Орах) и *Љèковица* (Кликовићи) тешко је одлучити шта је пресудније — особина или жеља, па би се могли сврстати и у следећу скупину.

2.1.9.5. Једна група сложених имена локава има оптаивну мотивацију: *Биз̀урада* (Главска), *Биз̀умила* (Гола Главица) и *Близ̀уран* (Коњско). Да је у прва два примјера изостављена ликвида, свједоче хидроними *Близ̀умила* у Дубљевићима код Невесиња и *Близ̀урад* у Требесину изнад Херцег-Новог. Загонетан је други члан сложенице у хидрониму Близуран: (*хр̀ан*, *р̀ан* или је напросто неком аналогијом *рад* промијењен у *ран*?)

У оптативну групу могло би се сврстати и име локве *Вушишница* (Гола Главича), чија је и варијанта *Ушишница* регистрована прије стотинак година (Козић, 1149). У вараждинском кајкавском говору забиљежен је глагол *вушчиши*, чему би у штокавском одговарало *ушишиши* (налази се у глаголу *џриушишиши*) са значењем 'обрадовати се чијем добру или чијој срећи; жељети неком добро или срећу' (Скок III, 551). И мотивација хидронима *Љубишница*, којим се именују локве у Бобовиштима и на Голој Главичи, могла би бити оптативна јер у њиховој близини нема микротопонима из којих би он био изведен, попут *Требишњице*, *Пољшнице* и *Љековишнице*. Како је већ напоменуто (в. 2.1.9.4), овим хидронимима би се могли прикључити *Добруница* и *Љековица*.

2.1.9.6. Поријекло имена локава *Ванда* (Јушићи), *Рџмач* (Мрњићи), *Соблина* (Орашје површко) и *Лијач* (Бобовишта) је тамно. Уз *Рџмач*, ген. *Рџча*, налазе се *Рончани доли*. Хидроним је изведен наставком *-ач* са непостојаним *а*, који се понекад среће у топонимији (нпр. *Црнац*, *Бијелач*, *Борач*, *Бирач*). Једно брдо у оближњој Главској назива се *Рџнач* и има исти наставак. Године 1712. забиљежен је турски метериз *Нромас* негдје уз локву (Скарић, '44), што наводи на помисао да је хидроним изведен од придјева *хром*, попут презимена *Рончевић*. Али опет остаје нејасна мотивација таквог именовања. Прије се овдје јело неко сочиво *рџмац*.

Локва *Лијач* налази се испод истоименог брда. Можда је име у вези са глаголима *лиши* и *лијевати*. У иначе непоузданом аустријском катастру с почетка XX вијека микротопоним је забиљежен као *Лихаћ*, у коме је суфикс сигурно погрешан, али сугласник *х*, уколико има основа, упућивао би на придјев *лих*.

Уз Соблину постоји и *Сџбљин-џџ*, што наводи на закључак да је то деантропонимни присвојни придјев.

2.2.0. Насупрот локвама, заједничким воденим акумулацијама, од старина су прављени и мањи резервоари кишнице, већином у приватном власништву. То су отворена удубљења, приграђена уз какав процијеп или погодну стијену, или кружне јаме, ископане у земљи и обзидане. Називају се обично апелативом романског поријекла *џџ* или турцизмом *бџнар*, а добрим дијелом се означене реалије подударују са значењем хидронима *убо* (в. 2.1.4).

Ареал пучева налази се у јужном дијелу Површи и Шуме, тј. уз Жупу дубровачку. Нема много именованих таквих водених објеката и њихова имена се обично посебно детерминишу: по мјесту — *Пуч на Појлаћу* (Баонине), *Пуч у Клачини* (Бобовишта), *Пуч у Драгомџуру* и *Пуч у Бџши-џџлу* и *Пуч у Рџчкџм џџлу* (Спарожићи); по величини —

Вѣликі ѿуч и *Мáлї ѿуч* (Гола Главица); по власништву — *Маслáнев ѿуч* (Бобовишта, по познатом ханцији Маслаћу). Изузетно су без детерминатора означене значајније акумулације у насељима: *Пуч*, мања обзидана локва у Доњем Бобовишту, као и истоимена локва у Крајковићима.

2.2.2. Апелатив *бун̄ар*, чест назив за мање јаме, већином ископане у земљи, ријетко се онимизира: *Бун̄ар* (омања локва у Тулима) и *Бунар у Мршићима* (акумулација приграђена при стијени у Кутини).

2.3.0. Још од средњег вијека датира изградња покривених акумулација кишнице на жељеном мјесту и жељене величине. То су цистерне квадарског облика, запремине до сто и више кубних метара, зидане донедавно у малтер од глине, креча и сламе и засвођене тесаним камењем. Зна се да је господар овог подручја на прелазу из XIV у XV вијек кнез Павле Раденовић из Дубровника добављао мајсторе за изградњу тада нарочито цијењених цистерни на свод по грчком начину (Жиречек II, 114). Неке од тих старих цистерни очуване су до данашњег дана и још служе својој сврси. Грађене су обично уз караванске путеве, као што је *Кирициски ѿућ*, који је водио од Дубровника на Дрину и даље у Србију („на сваки сат ода по једна густријена“), као и на имањима појединих феудалаца. У новије вријеме, пред крај XIX вијека, почела је масовнија изградња таквих акумулација кишнице, а у XX вијеку, примјеном бетона, омогућено је да свако домаћинство има један или више таквих објеката. То је обезвређивало дотадашње водене ресурсе, па су они већином напуштани и заборављани.

2.3.1. Цистерне се у југоисточној Херцеговини означавају синонимима романског поријекла *густријѣна* и *чаџрња*. Старији је апелатив *густријѣна*, који се онимизира на цијелом испитиваном подручју, изузев најзападнијег дијела Шуме, али га у новије вријеме са сјеверозапада потискује синоним *чаџрња*. (Аутори који не потичу са овог подручја готово редовно погрешно биљеже хидроним без извршене метатезе — *густјијерна*.)

2.3.2. Старе и уопште јавне цистерне имају устаљена имена. О настанку и номинацији таквих цистерни изнијећемо два предања.

У Сливници, и данас одолијева зубу времена *Роја густријѣна* или *Ројовача*, која „држи воду ко боца“ иако је изграђена прије 300-400 година. Ројо, досељеник с Меке Груде код Билеће, изградио је цистерну наспрам старе сеоске цркве и ником није дао воде из ње. Један мјештанин, револтиран тиме, опоганио му се у густријену, а власник му се осветио убиством. Не могавши више живјети међу Сливничанима, Ројо је преселио у данашње Роја стаје, гдје су и самр-

ли његови потомци (Палавестра, 17). Тумачећи из неакцентованог записа овај детерминатор, који се јавља и у још неколико сливничких микротопонима, познати етимолог је у њему видио остатак европског супстрата (Скок, III, 156).

Мићина густријена, локалитет са цистерном на Иваници уз саму границу према Жупи, названа је по трговцу с Гласинца, који је, одмарајући се на том мјесту, заборавио новчаник. Сјетивши се, сутрадан се вратио и нашао свој новац. Из захвалности, направио је цистерну, чије се име проширило и на околину (Палавестра, 19).

2.3.3. Имена цистерни су настала било детерминацијом апелативних хидронима или деривацијом по неком семантичком обиљежју. Готово у сваком селу има понека густријена означена по мјесту: *гѡрња-дѡња*, по величини: *вѣликѡ-мѡлѡ*, по старости: *сѣѡрѡ-нѡвѡ*, уз школе — *шкѡлскѡ*. Локација се и прецизније детерминише: *Густријена у Неснѡ-дѡлу* (Орашје површко; „Сва је прилика, Турци су је правили.“), *Густријена зѡ Дријѡном* (Бобовишта, уз Кирициски пут), *Густријена у Драчи* (на путу у Зупце), *Чѡѡрња у Ђурин-дѡлу* (Зачула), *Чѡѡрња на Планику* (Срњак) и сл.

Оваква вишечлана имена често се универбизују изједначавајући се са одговарајућим микротопонимима: *Ѧн* (Граб), *Ѧнина* (Бобовишта), *Ѧрем* (Талежа), *Бѡшча* и *Плѡче* (Кутѡна), затим *Ѧсѡјчица* (под Лемовим осојем, Дренови До), *Пѡсѡјаје* (под стајама, Увјеђа). Имена неких цистерни показују да су оне прављене у природним удубљењима, ваљда ради бољег уплитка: *Рѡвѡњ* (Љубово), *Лужина* и *Кѡлац* (Заградиње).

2.3.4. Највећи број имена цистерни мотивисан је њиховом припадношћу. Поред већ описаних (в. 2.3.2), то су: *Лѡмова густријена* (Дренови До), *Густријена Кѡкѡља* (Биоград, названа по савременом роду), *Мијѡјловица* (Талежа), *Мијѡјлова чѡѡрња* (Завала), *Рѡдовача* и *Сѡлкова густријена* (Главска), *Чѡчкова густријена* (Тули), *Бѡвѡнуша* (Орах, забиљежена и као *Бѡхмануша*; Козић, 1196), *Ѧлијагиња густријена* (Бихови), *Кѡура* (тј. каурска, Турменти), *Пѡѡуша* (Коњско, названа по савременом требињском муслиманском роду) и сл.

У Волујцу, на одморишту под великим храстовима уз Кирициски пут, налази се цистерна *Лѡдѡнац*, названа, по предању, по Лѡдѡнчићу, трговцу из Гацка, који ју је пружио. А могло би бити и обратно, тј. да је прво густријена названа општим хидронимом, па по њој онда тај крамар. У истом селу, уз исти пут, налази се такође стара цистерна *Чѡушевица*, названа вјероватно по легендарном Чаушу Кустурици, који је живио у овом селу у XVII вијеку. И трећа стара цистерна у

дални господари су били готово искључиво муслимани, па се њима често приписује власништво старих цистерни, док су само по једна локва и каменица именоване муслиманским детерминаторима. Хришћански трагови у именима цистерни односе се углавном на имаућне крамаре, организаторе караванског саобраћаја, које народ назива трговцима а којима су, уз кирицијске путеве, биле неопходне довољне количине воде. Извјестан број турцизама помјерен је са околних локалитета на водене објекте (нпр. цистерне *Ан*, *Анина*, *Арем*, *Башча*, *Паланка*).

Веома се ријетко хидроними односе на етничку припадност: *Влашкѝ лѝква* и *Кѝура*.

3.3. Извјестан удио у хидронимији има и митологија, јер је становништво било опсједнуто мистеријом вода, уколико оскуднијих, утолико драгоцјенијих.

Уочава се и занимљив модел номинације вјештачких акумулација кишнице помоћу адвербијално-адјективних сложеница са првим чланом *близу* (*Бизурада*, *Бизумила*, *Близуран*), познат и у сусједним крајевима.

Имена значајнијих водених акумулација обично се преносе и на околно земљиште, али није риједак ни обрнут смјер, нарочито када су у питању безначајнији водени ресурси.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ

Јиречек	К. Јиречек, Ј. Радонић, <i>Историја Срба, II књига</i> , Београд 1978.
Козић	<i>Шума, Површ и Зујци у Херцеговини од Обрена Бурића-Козића</i> , Српски етнографски зборник, књ. V, Београд 1903.
Палавестра	V. Palavestra, <i>Istorijska narodna predanja i toponomastika u trebinjskoj Površi</i> . Glasnik Zemaljskog muzeja (E) n. s. XXXII, Sarajevo 1977.
Скарић	В. Скарић, <i>Требиње у 18 вијеку</i> . Гласник Земаљског музеја, XLV, Сарајево 1933.
Скок	Р. Skok, <i>Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I-III</i> , Zagreb 1971.
Тошић	Ђ. Тошић, <i>Требињска област у средњем вијеку</i> , Београд 1998.
Хајдархоџић	Н. Hajdarhodžić, <i>Hercegovačke porodice u XVIII vijeku, I dio, od 1700. do 1714</i> . Glasnik Zemaljskog muzeja (E) n. s. XXXII, Sarajevo 1977.

ПРВОСЛАВ РАДИЋ
(Београд)

ИЗ МИТОЛОШКЕ ЛЕКСИКЕ

Вирогон

У баточинском крају (централна Србија) забележио сам реч *ви-рогџон* (/ *виригџон*) у значењу 'немирњак, немирно дете, ветропир'. Реч се обично употребљава у обраћању, тј. прекору упућеном детету (нпр. „смири се, вирогону!“; „седи вирогону!“ и сл.), што обично прати благи покрет руке, одозго према темену детета. У лесковачком крају забележен је придевски облик *вирагџан* / *виругџан* / *виругџон*, у значењу 'не-сташан, немиран' („виругон детиште“, Митровић 1984).¹ У РСАНУ је забележен облик *виругон* са другачијим значењима: „м покр. 1. в. *ви-хор* (Врњци, Јов. Ђ. 2). 2. в. *ведогоња* (1) (Пирот, Живк. М. 2).“ Фитоним *фиругон* (*Eryngium campestre*) забележио је М. Симић у околини Врања (в. Симоновић 1959: 188),² а исти фитоним, у значењу 'магијска биљка која расте на сувом земљишту', забележио је и М. Златановић у овом крају (Златановић 1998).³ Међутим, под одредницом *фиригџон* Златановић доноси значење: 'место изложено ветру' (Исто).

Ове лексеме, дакле, укључују низ прилично различитих значења: немирно дете, митско биће, ветар, ветровито место, врста биљке. Ипак, чини се да се у основи ових речи налази исти корен, а у њиховим значењима крије се, по свему судећи, заједничка, м и т о л о ш к а нит. На то указује, пре свега, облик *виругон* из РСАНУ, који упућује на познату лексему митолошког значења, *ведогоња*, 'човек видовит,

¹ Аутор наводи и фитониме: *виругџоне* [?], 'врста бодљикаве траве' („Пуно ми је жито с виругџоне“), *вирагџона*, 'црвени глог' („Кад се неко озбиљно разболи дају му [...] чај од црвеног глога — вирагџоне“).

² Колико је мени познато, у поморавском крају (Јагодина) ова биљка је данас позната под именом *бѣла бџа*.

³ Аутор даље појашњава: „наге девојке ноћу, на месечини, откопавале су њену прстенасту кртолу и кроз ње гледале момке“.

чији дух за време непогоде напушта тело и бори се са другим таквим духовима да би заштитио свој крај, или чини разна зла људима и по смрти се вампири' (РСАНУ: *веддогоња / вједдогоња 1*).

Шта, у ствари, представљају ови србијански облици у лингвистичко-митолошком смислу?

На лингвистичком плану *виругон* се мора довести у везу са старијим обликом, сложеницом *вихругон*, у значењу 'онај који гони вихорове',⁴ где у првом делу препознајемо лексему *вѣхар*, *-хра* (стсл. *вѣхръ*, и-е. **weisur-o-s*, исп. Георгиев 1971: *вѣхър*; Skok 1973: *vihar*). Лексичку морфему *вихр-* бележи и РСАНУ у низу облика, исп.: *вѣхрѣѣак* (имен.), *вѣхров*, *вихровиѣ* (прид.), *вихрѣвиѣ* (прил.), укључујући и именичку сложеницу *вихрѣнога*. У облику *виругон* имамо, дакле, сложеницу са спојним вокалом *о*. Ову сложеницу, са сачуваним *х*, познаје бугарски језик: *вихругѣн* ('брз кон', нар. поет.; 'раст. ветругон, *Eryngium campestre*'),⁵ укључујући и низ других сложених образовања са лексичком компонентом *вихр-*, исп.: *вихругѣец кон* ('кон, който надвива и на вихрите', нар. поет.), *вихругѣд кон* ('брз кон', поет.) и др. (Георгиев 1971: *вѣхър*). И друга наведена значења облика *виругон*, и његових варијаната, налазе се у непосредној или посредној вези са ветром. Такво је, на пример, врњачко *виругон*, врањанско *ѣиругон* (М. Златановић), а не може се искључити и удео категорије ветра у стварању забележених фитонимских значења. На то, најзад, упућују и наведена митолошка значења.

У другом делу сложенице налази се глагол *гонѣѣѣ*. Није искључено да је он овде сачувао старија значења (исп. и-е. **gъheu-*, 'ударати'), која су, на пример, забележена у старословенском (*гънанъ*), те санскриту (*ghnānas*, 'који се бије'), шиптарском (*gĵā* 'лов', *gĵanj* 'ловим') итд. (Skok: *gnāti*).⁶ Да је и у облику *виругон* присутно значење 'бити, тући', показује застарели и готово синонимни облик *вѣѣрѣбија* (исп. буг. *вихругѣец*), са метафоричким значењем 'пустолов, авантуриста, човек немирног духа', забележен код Јована Стејића (РСАНУ).

⁴ То наводи на претпоставку да се прво значење из РСАНУ не може узети као поуздано, или је оно секундарно, тј. накнадно развијено. Питање је да ли су простим упућивањем на *веддогоњу* и у другом значењу представљене све суштинске особености *виругона* као митског бића.

⁵ Исп. „*вихругѣнъ* с. м. Раст. *Eriophorum latifolium*“ (Панчевъ 1978). И остали речници понегде дају различите латинске еквиваленте.

⁶ Глагол *гонѣѣѣ* и у савременом српском језику често укључује, као пратећу компоненту, чин физичке присиле. То је, нпр., случај у пастирској термиолошкој сфери, у државно-правној сфери и др. (в. *гѣниѣѣ*, РСАНУ).

Иако је несумњиво да се првобитно значење лексеме *ви(х)рого*н временом раслојило према низу новијих значења, компаративна семантичка анализа, пре свега српског и бугарског облика, показује да се овде може реконструисати основно, заједничко значење — 'онај који гони, туче вихорове, тј. ветрове, који се прехања са ветровима'. Реч је, очито, о лексеми из семантичке категорије *демононима*.⁷

У српској митологији појам ветра има значајно место. По дефиницији, „Ветрови су тајанствене хтоничне силе које на овај свет долазе из земље, из доњег света, кроз јаме и пећине“ (Кулишић 1970: *ветар*). Српска етнологија је забележила веровања о божанству ветра коме се приносила жртва. Ветрови могу да буду непријатељи људи, да праве штету, доносе сушу, пљускове, поплаве, градобитне облаке, болести итд. У њима често живе зли духови, демони непогоде (виле, змајеви, але, вештице и др.) (Исто).⁸ У томе посебно место има *вихор*, као врста ветра. Још у античким веровањима умрли преци у виду вихора долазе међу своје потомке, гладни и жедни, иштећи хлеба и вина (Будимир 1969: 117).⁹ У српском народу вихор је: 'снажан ветар велике брзине', 'вртложни ветар, ваздушни вртлог', 'нешто усковитлавно, захваћено вртлогом', 'бура' (РСАНУ). Он значи и 'жестину и силину', 'бујицу', 'метеж, узбурканост', 'опасност, невољу; несигурност' итд. (Исто). За злокобни вихор се верује да га покрећу зла бића и духови који невидљиви обитавају у њему. У вихору играју ђаволи, вештице, стухе и але. У вихору су сватови ђавола, који играју у колу (Кулишић 1970: *вихор*), при чему симбол круга постаје битно магијско одређење ове појаве.¹⁰ Ако се човек нађе у вихору мора да полу-

⁷ Уочљиво је извесно шаренило варијаната облика *вирого*н. Пажњу скрећу неколика облика. Наш дублетни облик *виригон*, са вокалом *у* у другом слогу, може се тумачити даљинском вокалском асимилацијом према иницијалном слогу, али је овде можда дошло и до укрштања са неком другом речи, на пример глаголом *вириши* (исп. у овдашњем крају изреку: „Испод мире [мирног детета] сто ђавола вире“). Лексовачки облик *вириган* вероватно садржи алтернацију *о/а* према моделима свршености / несвршености глаголске радње, откуда и *вираган*, са даљинском асимилацијом према вокалу у последњем слогу. Врањански облик *фиригон* је резултат познате фрикативизације гласа *в* у јужним говорима.

⁸ Под одредницом *ветрџџи*, Гл. Елезовић доноси пример: „Не ветри кај анџемник“ (Елезовић 1932–1935). О грчко-латинским лексичким и семантичким паралелама и њиховој етимологији в.: Будимир 1969: 253.

⁹ У бугарском *вихърници* су мртвачке пеге (Панчев 1978). Из наведеног примера се види да виле њима могу да „обележе“ људе који им нису у милости.

¹⁰ Да ли у првобитно магијској функцији или не, тек и код поморавског синонима за *виригон*, израза *бѣла бѣца*, јавља се мотив круга у пословици: „у кругу, у кругу, па око бѣле бѣце“, у значењу много тражења и лутања па се опет мора на полазно место. На мотив круга подсећа и прстенаста кргола биљке *фиригона* (в. напред).

ди (Исто: *ала*), па је отуда борба против вихора нашла места у басмама и другим заштитним обредима међу Јужним Словенима (исп. Раденковић 1996: 95, 101, 126, 129, 130 и др.). У Његошевом књижевном делу вихор има епитет „луди“ (Стевановић 1983: *вихор*). У РСАНУ под одредницом *вихрѐњѧк* стоји значење 'проклетник, враг', а под одредницом *вихориѧи* П 2 'беснети, махнитати'.¹¹ Континуитет злог демона вихор је наставио и под плаштом хришћанске религије. Добру илустрацију овоме налазимо у македонској народној поезији:

„суздај се виор од небо,
да њ го зеде (на Марија) Ристоса“
(Браћа Миладинов);

„вихор му вие в гора зелена,
не ми е вихор ву ми е Јуда,
гора трошеше, двори градеше“
(С. Верковић) (РМНП: *виор*).

Елементе сличних веровања о вихору налазимо и код других балканских народа. Код балканских Влаха постоји веровање да демонске снаге стварају ветрове и олује. Влашке *дзуне* играју коло у вихору, а људи се дуго иза тога боје да стану на то место, верујући да то може изазвати разне болести (епилепсију, ушне, носне и очне болести и др.) (Антонијевић 1982: 162, 169).

Ветрови, дакле, имају значајно место у митологији јер доносе временске непогоде и болести. Временске непогоде представљају посебну опасност за земљорадничку и сточарску привреду, а у митологији су у чврстој вези са демонима. Позната су веровања да градобитне облаке предводе натприродна бића („градоносци“), а често и незадовољне душе покојника. У оваквим условима митолошки је отелотворен низ злих демонских бића која предводе опасне ветрове и доносе непогоде. У источној Србији се веровало да *аждаја*, која обично живи у водама, доноси градоносне облаке (Кулишић 1970: *аждаја*). *Ала*, о којој има много веровања у источној Србији, пакости људима у време када дозревају жита. Она предводи црне градобитне облаке, олују, и буру и њима уништава летину. Алом, или *ала(х)уком*, назива се студен ветар северац који, звиждећи, чупа дрвеће из корена и диже кровове на зградама (Исто: *ала*). Слично митско биће, под именом *аламуња*, ја-

¹¹ На фразеолошком плану такође су видљива ова значења, исп.: *падаѧи у веѧар*, 'имати падавицу', *имаѧи дивѧи (луди) веѧар у глави*, 'бити срдит, махнит, помахнитати', *удариѧи у махниѧи веѧар*, *у смуѧене веѧрове*, 'расрдити се, разбеснети се, помахнитати' (РСАНУ).

вља се у Лесковачкој Морави у значењу јаког ветра који повија стабла и растура сена и спопове (Зечевић 1981: 66).

На другој страни, против ових злих демона устремљују се у основи добри демони, донекле управљајући атмосферским појавама и контролишући их. Ова, обично мушка, митска бића су, у ствари, заштитници одређеног краја, рода или племена, јер разгоне непогодне ветрове и градоносне облаке („градобранитељи“), а доносе потребну кишу. Чини се да су трагови оваквих веровања сачувани и у фитонимима, вероватно због исконске везе између биљке и атмосферских појава. Једна македонска народна песма, изгледа управо у таквом светлу, помиње биљку *ветроган* (*ветрогон*, *ветрогонец*, ’трн со големи боцки’, *Egungium campestre*):

„*ке дувнит ветре од поле,
[...] ке береш [...] трње ветроган
градина ке е заградиш*“

(Т. Никодиноски, РМНП: *ветроган*).

Посебно је индикативна чињеница да се биљка *ветроган* у македонској народној поезији помиње и као средство за заштиту од злог змаја, који је у митологији често отелотворење ветра:

„*ако сакаш да оставиш,
да оставиш змеј од гора,
да собереш грмотрно,
грмотрно, ветрогоно*“

(К. Шапкарев, Исто).

Српски етнички простор познаје низ митских бића чија је заједничка карактеристика борба против злих ветрова. У источној Србији се веровало да *змајев* бране своје село и крај од непогода, доносећи потребну кишу (Кулишић 1970: *змај*). То су бића чији дух пред непогуду напушта тело да би се борио са злим атмосферским силама, на пример *алама*.¹² О вези између змаја (змије) и ветра говоре и поједине басме (Раденковић 1996: 156). На западу и југозападу се врло слична митолошка бића обично јављају под именом *здухач* (*здуха*, *здухач*, *здува*, *здувач*, *сџухаћ*, *сџуха*, *сџува*, *сџуваћ* — БиХ, Ц. Гора, Санџак), или је то већ поменути *в(ј)едогоња*, *једогоња* (Бока Котор-

¹² У поморавском крају се данас за неког који ради нешто другима неразумљиво, или дангубно, наизглед без ваљаног разлога, или учинка, каже: „јербé нêке ãле“.

¹³ Етнолози указују на чињеницу да ова веровања потичу још из родовског уређења, упућујући на аналогije са сличним веровањима која постоје на Кавказу (Кулишић 1970: *здухач*).

ска).¹³ Може се отуда претпоставити да овој категорији митских бића припада и *ви́рогон*.

Једно од значајних питања, међутим, везано је за природу овог митског бића. Бугарски примери (в. напред) упућују на претпоставку о траговима коња у овом демонимину. (Митолошка традиција коња добро је позната источном Балкану.) Однос ветра и коња припада старим митолошким универзалијама. М. Будимир у вези са овим истиче да је и сам бог ветрова, Ајол или Еол, имао оца који се звао Коњаник (Ἰπλότης), те да његово име садржи семантичко језгро *хишар* (Будимир 1969: 253). У српским басмама има мотива коњаника који се сабљом бори против ветра (Чајкановић 1994, 2: 76). Једна од њих, забележена у Грузији, каже:

„Пошао жуџи човек
на жуџоме коњу,
џреко жуџог џоља;
носи жуџу сабљу,
да џосече седамдесетџ и седам ветџрова“
(Раденковић 1996: 138).

Судећи по подацима које пружа РСАНУ (исп. одреднице *ви́хор* / *ви́хор 5*, 6; *ви́хордога*), може се претпоставити да је и у српским областима улогу овог демона понегде вршио коњ као митско биће.¹⁴ Утолико пре, што су митска обележја овог бића јасно истакнута од античких спева до српске народне поезије. Српска етнологија је већ указала на бројне остатке митологизације коња, односно јахача, нарочито у источним крајевима Србије, као делу некада шире старобалканске, трачке области у којој се ово биће, поред змаја и пса, јављало као хтонско и ловачко божанство (Филиповић 1986: 24–69; Будимир 1969: 242–254; Кулишић 1970: *коњ*; Бандић 1991: 37–40). Трачки јунак-коњаник, који је и заштитник стада (Чајкановић 1994, 3: 191), оставио је низ особина у оквиру светковања хришћанског св. Тодора, као што је култ предака.¹⁵ У народним, пак, веровањима посебно се истиче бешњење и лудовање ових митских бића (са јахачима или без њих) одређених дана у години, што симболише риту-

¹⁴ Можда је за истраживања у овом правцу значајна чињеница да се за зељасту биљку у народу познату као *в(ј)еџрогон* (Egrophogon из ф. Sурегасеае), поред имена, као синоним јавља и име *коњска смрџ*, по свему судећи забележено у југоисточној Србији (Симоновић 1959: 185).

¹⁵ Свакако не случајно, за мошти св. Тодора везује се веровање да лече „бесне“ (Филиповић 1986: 30). Етнологији указују на чињеницу да се штошта што је у вези са коњем у народу употребљава за лечење (Раденковић 1996: 140).

алне поворке мртвих предака,¹⁶ затим особина да могу бити неви-дљиви, да су силовити и брзи, при чему могу и да лете, њихова диморфна обележја у комбинацији човек–коњ (нпр. горе људи, а доле коњи, попут античких кентаура), осиноност према женама, нарочито девојкама итд. (Филиповић 1986: 24–69). Уочљиве су подударности између митског лика српског змаја и коња-демона, као што су отелотворење душе предака, осиноност, истицање мушкости и фалофорске симболике, а, на другој страни, страхопоштовање које му људи указују и др. Није искључено да поједина лексичко-семантичка укрштања између ових облика, исп. *коњуха*, 'змија' (Дубровник), *коњушишица*, 'смук' (Вук) (Skok 1973), имају митолошку позадину.

У сваком случају, ово нас посредно упућује на могућност сагледавања *виругона* у контексту летећег демона, вероватно првобитно коњског обличја, чија је традиција на источном делу старог Балкана добро позната. И савремена изоглоса србијанске лексеме *виругон*, која не иде западније од линије Врање–Врњци–Баточина, ако она не буде битније коригована, ишла би у прилог овој претпоставци. Није искључено да је реч о табуисаном божанству, чије је име путем метонимије потиснуто из употребе и заборављено.

У митолошкој традицији српског народа ова диморфна бића-заштитници имају значајно место, што се можда може сагледати и у контексту даље, словенске еволуције трачког јунака-коњаника, односно његовог укрштања са српским врховним божанством. То су често особе које у одсудним тренуцима показују посебна својства. Тако се и за истакнуте појединце из српске историје у народу уврежило мишљење да су родом демонска, обично „змајевита“ бића, управо ових митских карактеристика. Такви су, сматра се, били: Милош Обилић, Вук Бранковић (Змај Огњени Вук), Бановић Секула, Бановић Страхинја, Љутица Богдан, Краљевић Марко, деспот Стефан Лазаревић, Стојан Чупић (Змај од Ноћаја), Марко Миљанов, Мићо Мартинов и др. Једна српска епска песма каже:

*„Што год има Србина јунака,
Свакога су одгајиле виле,
Многога су змајеви родили“*

(Бандић 1991: 168).¹⁷

¹⁶ М. Будимир у том светлу указује на један стих из српске народне поезије: „Мјесечина сја, мртав коња ја“. Има показатеља да су индоевропска племена врло рано коње сматрала олујним демонима (Будимир 1969: 234).

¹⁷ Исп. и: Чајкановић 1994, 2: 86; Кулишић 1970: *змај*; Зечевић 1981: 68, 70–71, 153. М. Будимир указује на то да је у оваквим појавама реч „о териоморфним

Змајевити људи су се одликовали снагом, жустрином и мужевношћу. Већ као деца исказивали су натприродну снагу и необичну мудрост (Зечевић 1981: 70, 150). Чињеница да се српски епски јунаци и национални прваци у народу често сматрају змајевитим, говори о змају и као митском претку који води рачуна о свом племену и свом потомству. Управо из шуме, која је у претхришћанској религији Словена боравиште душа предака, змај брани свој крај, спречава непогоде и шаље потребну кишу усевима (Исто: 72). Ово је, у исто време, била и добра основа за хришћанизацију овог митског бића, чије елементе налазимо у лику једног броја светитеља. Тако, у хришћанској митологији ветровима могу управљати св. Павле, св. Пантелија, Три Јерарха, св. Стеван Ветровити, св. Никола, па и св. Сава (Чајкановић 1994, 2: 77, 497, 498).¹⁸ Лакомисленост, непромишљеност, несталност (исп. *вѣтройиѣр* / *вјѣтродѣиѣр*, РСАНУ), па и грубост, осиноност, особине су које су се „народним змајевима“ вероватно приписивале аналошки према природи ветра као атмосферске појаве.¹⁹ Није искључено и да су се оне тек касније надграђивале, посебно након свођења овог митског бића на свет дечије наиве.²⁰

*

Да закључим. Лексема *ви́рогон* је вероватно лексичко-митолошки сурвивал који своје еквиваленте налази у групи демононима заједно са *вѣтрогоњом*, *вѣтробѣијом*, *вѣтройиѣром*, *вѣтровоњаком*, *вјѣтѣрењаком* и сл.²¹ У његовој митолошкој еволуцији укрстило се старобалканско митско биће, чије су рефлексије у облику коња још увек препознатљиве. На другој страни, део његових особина пренесене су на хришћански митолошки корпус. Као многе друге преживеле мито-

душама херојских родоначелника“, које могу да отхране изузетне јунаке, што илуструје презименом *Кобилић* за Милоша Обилића (Будимир 1969: 246).

¹⁸ Св. Никола, који превози душе на онај свет, јавља се понекад управо као коњаник (Исто 3: 48, 203).

¹⁹ Ведогоње су, нпр., телом биле на земљи, а духом у ваздуху, што је симбол те несталности. Исп. метафоричке изразе у српском, типа: *глава му је у облацима* („*вѣтѣрлив*“), одакле и значење беса и лудости, повезано са ветром (в. напред). Вероватно је и магијска улога поменуте биљке *фировгон* управо да залуди некога, да му одузме моћ расуђивања и здрав разум. Тај шупаљ предмет кроз који се гледа за ту прилику „је у некој вези са коњем“ (Раденковић 1996: 140).

²⁰ То је можда садржано у поморавском изразу *мѣсли да се јѣде свѣ шѣтѣ леѣиѣ*, који се употребљава за лакомислено, непромишљено и неискусно чељаде.

²¹ Исп. у РСАНУ и: *вѣтѣрењаковић*, *вѣтройиѣровић*, *вјѣтѣраѣ*, *вјѣтѣриле*, *вјѣтѣрогонѣаѣ*, *вјѣтѣроѣлија*, *вјѣтѣроња* и др.

лошке лексеме, и *виругон* је добрим делом данас опстао тек у појмовном свету дечијег круга, сведочећи о преживелости овог митолошког обрасца. То што се у појединим крајевима Србије и данас мушка деца, понекад готово више из милоште, зову *виругонима*, остаци су једне колективне свести која сведочи о архетипској потреби да мушко дете буде моћно, снажно, мудро, у роду и племену поштовано, прерастајући у заштитника свог племена и свог народа коме се несебично жртвује. То је остатак старог система вредности у српском народу, племенитог вредносног начела које ће се са крајем XX века, изгледа, неповратно изгубити у прошлост.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонијевић 1982: Драгослав Антонијевић, *Обреди и обичаји балканских сџочара*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1–194.
- Бандић 1991: Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Нолит, Београд, 1–368.
- Будимир 1969: Милан Будимир, *Са балканских исџочника*, Српска књижевна задруга, Београд, 1–284.
- Георгиев 1971: Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, *Български етимологичен речник*, I, Българска академия на науките, Софија.
- Елезовић 1932–1935: Гл. Елезовић, *Речник косовско-меџохиског дијалекта*, Српски дијалектолошки зборник, IV (I део), VI (II део), Српска краљевска академија, Београд.
- Зечевић 1981: Слободан Зечевић, *Мийска бића српских предања*, „Вук Караџић“, Београд — Етнографски музеј, Београд, 1–226.
- Златановић 1998: Момчило Златановић, *Речник говора јужне Србије*, Учитељски факултет, Врање.
- Кулишић 1970: Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Нолит, Београд.
- Митровић 1984: Брана Митровић, *Речник лесковачког говора*, Лесковац.
- Панчевъ 1978: Найдено Геровъ, *Речник на българския език, Дополнение* (Т. Панчевъ), Софија (фототипија).
- Раденковић 1996: Љубинко Раденковић, *Симболика светиа у народној магији Јужних Словена*, Просвета, Ниш — Балканолошки институт САНУ, Ниш–Београд, 1–392.
- РМНП 1983–1993: *Речник на македонската народна поезија*, I–III, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје.
- РСАНУ 1959–1996: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1–15, Српска академија наука и уметности — Институт за српскохрватски (српски) језик, Београд.
- Симоновић 1959: Драгутин Симоновић, *Ботанички речник*, Српска академија наука, посебна издања, CCCXVIII, Београд.

- Skok 1973: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–III, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Стевановић 1983: Михаило Стевановић и сарадници, *Речник језика Петра II Петровића Његоша*, I–II, Београд–Титоград–Цетиње.
- Филиповић 1986: Миленко С. Филиповић, *Трачки коњаник*, Просвета, Београд, 1–356.
- Чажкановић 1994: Веселин Чајкановић, *Сабрана дела из српске религије и митологије*, 1–5, Српска књижевна задруга — Београдски графички и издавачки завод — Просвета — Паргенон, Београд.

МИЛОРАД РАДОВАНОВИЋ
(Нови Сад)

О ИЗДАВАЊУ *ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА ПАВЛА ИВИЋА*

У септембру 1986. године, у Издавачком плану Књижевне заједнице Новог Сада, објављеном у новосадском „Дневнику“, јавности је представљена замисао пројекта издавања *Целокупних дела Павла Ивића* („у редакцији Милорада Радовановића“). Та је, међутим, замисао произашла из унеколико ранијега договора групе новосадских (прво) ученика и (потом) сарадника професора Павла Ивића, тада већ лингвиста махом млађега и средњега доба, и људи изван лингвистичкога еснафа, запослених у Књижевној заједници — Милорада Грујића и Зорана Стојановића (тада веома динамичних уредника у тој кући новосадској). Следиле су припреме почетне, на које се надовезаше разноврсне наше опште невоље нелингвистичке врсте (што још трају), те се посао на остваривању ове замисли већ у почетку био знатно успорио. Утом је и Зоран Стојановић основао своју Издавачку књижарницу (Сремски Карловци — Нови Сад), преузевши здушно цели тај пројекат на своја уредничка плећа. Тако се некако догодило да се са издавањем ових *Целокупних дела* заправо почело тек 1991. године, излажењем из штампе прве књиге (= IV том): *О Вуку Караџићу* (приредио Александар Младеновић). Разуме се, (истина, нисмо тада то поуздано знали, нити смо тако шта били и слутили) то је уједно значило и започети један велики издавачки подухват „кад му време није“ (барем не на нивоу приватних иницијатива и драговољнога рада ентузијаста — а без знатније шире друштвене институционалне потпоре финансијске или сличне). Сматрајући да на овоме месту није потребно објашњавати читатељству стручне и научне мотиве за уобличавање оваквога пројекта, разгледаћемо сада укратко како је изгледала та наша првобитна замисао, и шта се и како од ње до сада ипак остварило:

I *О говору Галијољских Срба*; II *Дијалектологија српскохрватског језика*; III *Српскохрватски дијалекти*; IV *О Вуку Караџићу*; V *Српски народ и његов језик*; VI *Дечанске хрисовуље* (са Милицом Гр-

ковић), *Палеографски опис и правопис Дечанских хрисовуља* (са Вером Јерковић), *Правопис српскохрватских ћирилских јовеља и писма XII и XIII века* (са Вером Јерковић); VII/1 *О српскохрватским акценцима* (са Илсе Лехисте); VII/2 *Прозодија речи и реченице у српскохрватском језику* (са Илсе Лехисте); VIII *Преглед историје српског језика* [„Из историје српског народа“]; IX *Пољемички списи*; X/1 *Расправе, студије, чланци*. 1. *Фонологија*; X/2 *Расправе, студије, чланци*. 2. *Дијалектологија*; X/3 *Расправе, студије, чланци*. 3. *Историја језика*; XI *Регистри* [личних имена, географских имена, језика, дијалеката, граматичких категорија]. Касније су у издавачки план уврштене и још нунумерисане књиге *Varia* (за прилоге разних врста неуврштене из тематских, жанровских или хронолошких разлога у већ дефинисане томове), те *Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта. I–II* (са Жарком Бошњаковићем и Горданом Драгин) [књига је објављена након што је овај Издавачки план био сачињен].

[У међувремену су се појавила и два избора из дела Павла Ивића, неовисно од овога нашега пројекта (садржина тих избора наћи ће се распоређена, по природи ствари, по већ дефинисаним томовима *Целокућних дела*, и неће се посебно објављивати). То су колекције: Павле Ивић, *О језику некадашњем и садашњем*, БИГЗ–Јединство, Београд–Приштина, 1990; Павле Ивић, *Избрани огледи*. 1. *О словенским језицима и дијалектима*. 2. *Из историје српскохрватског језика*. 3. *Из српскохрватске дијалектологије*, Просвета, Ниш, 1991 (приредили Слободан Реметић и Недељко Богдановић).]

Почетна идеја је била да у изради ових *Целокућних дела* својим избором, сугестијама, исправкама, ишчитавањем, коректурама, предлагањем решења за индексе, и на разне друге непроцењиво драгоцене начине, на само њему својствен, јединствен начин човека наднаравне меморије и непоновљиве оштроумности, огромног искуства и бритке рационалности — учествује сâм аутор, професор наш — Павле Ивић. Дакле, то би био редак подухват у којем научник сâм, за живота и у пуној зрелости умној, сарађује на изради својих *Целокућних дела*. На нашу огромну жалост, професор Ивић је преминуо 19. септембра 1999. године, те је овај део замисли наше само (истина већим) делом и остварен. На свих шест до сада објављених томова, и на три која су у штампи (о свима њима биће речи детаљније касније) професор Ивић је више него активно, заправо креативно, ауторски, здушно, са огромном енергијом, вољом и умешношћу, сарађивао (и у томе смо послу пуно учили од њега). Дакако, и пројекција преосталих томова који су у раду — највећим је делом и кроз призму консултација са професором Ивићем сачињена.

А и одабрана, сабрана, а камоли целокупна дела научникâ код нас су све доскора била права културна, библиографска и библиофилска реткост. У ствари, све до деведесетих година, док Завод за уџбенике и наставна средства (Београд) (уз раније и касније повремене доприносе београдске Просвете, Српске књижевне задруге и Ноли-та), није зачео своју значајну иницијативу на пословима ове нарави — тек покоји наш умни човек завредео је синтезу неке од поменутих врста [= Јован Скерлић, Веселин Чајкановић, Тихомир Ђорђевић, Вук Караџић, Слободан Јовановић...]. Но, сада већ имамо, или ћемо ускоро имати, а заслугом управо поменутога Завода за уџбенике и наставна средства, и сабрана или изабрана дела, рецимо, Николе Тесле, Александра Белића, Михаила Петровића Аласа, Јована Цвијића, Михаила Пупина, Милоша Ђурића, Милутина Миланковића, Бранислава Петронијевића, Јосифа Панчића...¹ Посебно, наглашавамо, међутим, нарочити су раритет, уз све, *целокућна* дела једнога научника. А управо је то случај наш.

Прегледајмо, сада, укратко, основне библиографске и садржинске податке о већ објављеним делима, онима у штампи и онима преосталима што су у припреми:

Павле Ивић: *Целокупна дела*. У редакцији Милорада Радовановића. Сремски Карловци / Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића. 1991—:

I. *О говору Галишњских Срба*. [1957]. Приредио Драгољуб Петровић. 1994. XXI + 520.

III. *Српскохрватски дијалекти. Њихова сѣрукѣура и развој*. Прва књига. *Ојшѣа разматрања и шѣокавско наречје*. [1958]. С немачког превела Паница Мразовић. Приредио Мато Пижурица. 1994. 1–319 + Дијалектолошка карта.

IV. *О Вуку Караџићу*. Приредио Александар Младеновић. 1991. 1–316.

¹ Истина, без експлицитно исказаног плана да то буде тако, али и са несумњивим разлогом да то тако чини, Иван Чоловић, уредник Библиотеке ХХ век у Београду, на добром је путу да објави и све књиге и најважнија дела Милке Ивић: *Правци у лингвистѣици* (1990, 1994, 1996...), *О Вуковом и вуковском језику* (1997), *Лингвистѣички огледи* (1983, 1995), *О зеленом коњу*. *Нови лингвистѣички огледи* (1995), *Лингвистѣички огледи, шѣри* (2000) ... [у том би погледу ту, заправо, недостајали ново издање књиге Милке Ивић из 1954. године — *Значења српскохрватског инсѣруменѣа* и *њихов развој*, још неколико томова „огледа“, и најновије издање књиге *Правци у лингвистѣици* (у плану је) — са додатним поглављима о лингвистѣици у деведесетим годинама и о њеним перспективама на почетку новог века].

VII/2. [Са Илсе Лехисте] *Прозодија речи и реченице у српскохрватском језику*. [1986]. С енглеског превела Љиљана Суботић. Приредила Љиљана Суботић. 1996. 1–354.

VIII. *Преглед историје српског језика*. [Из Историје српског народа]. Приредио Александар Младеновић. 1998. 1–348.

XI/1. *Расправе, студије, чланци*. 1. *О фонологији*. С енглеског, немачког, руског и француског преводили Јасмина Грковић-Мејдор, Павица Мразовић, Драгољуб Петровић и Снежана Гудурић. Приредио Драгољуб Петровић. 1998. 1–755.

У штампи су:

II. *Дијалектологија српскохрватског језика* [1956] (приредио Драгољуб Петровић);

V. *Српски народ и његов језик* [1971] (приредио Милорад Радвановић; издање је измењено у односу на претходна два, изостављањем дела књиге „О Вуковом Српском рјечнику из 1818. године“, пошто је он уврштен у IV том *Целокућних дела*; при том су књизи придодата још два синтетична текста о теми, „Развој књижевног језика на српскохрватском језичком подручју“ и „Смисао збивања у историји књижевног језика Срба“ — тако да је ово издање, сагласно договору приређивача са аутором — коначно);

VIII/1. *О српскохрватским акценцима* [са Илсе Лехисте; 1963] (с енглеског превела Љиљана Суботић, приредила Љиљана Суботић).

У припреми су томови:

VI. (приређивач Јасмина Грковић-Мејдор) *Дечанске хрисовуље* [1976; ово издање биће допуњено] (са Милицом Грковић), *Палеографски опис и правопис Дечанских хрисовуља* [1982] (са Вером Јерковић), *Правопис српскохрватских ћирилских њовеља и писана XII и XIII века* [1981] (са Вером Јерковић);

IX. (приређивач Светозар Стијовић) *Полемички списи*;

XI/2. (приређивач Слободан Реметић) *Расправе, студије, чланци*. 2. *Дијалектологија*;

XI/3. (приређивач Мато Пижурица) *Расправе, студије, чланци*. 3. *Историја језика*.

Следиће, на крају: XI. *Регистри*, те првобитно нумерисани томови — *Variа* и *Банайски говори шумадијско-војвођанског дијалекта. I–II* [1994, 1997] (са Жарком Бошњаквићем и Горданом Драгин).

Упућени читалац схватиће из овога пописа да су ту заступљене све оне, не малобројне, дисциплине научне и области знања у којима се професор Павле Ивић најуспешније међу савременицима огледао: упоредна славистика, лингвистичка типологија, лингвистичка геогра-

фија, словенска, јужнословенска и српска (српскохрватска) дијалектологија и дијалектографија, историјска лингвистика (првенствено србистичка, дакле она дескриптивна, али и она теоријска), палеографија и ортографија, фонетика и фонологија (и српска и општа), граматика, лексикографија, ономастика, стандардизација језика, планирање језика и језичка политика ... И коме то, може бити, од раније није било јасно, сада му постаје потпуно белодано зашто је Павле Ивић уз Александра Белића несумњиво највећа филолошко-лингвистичка фигура наша двадесетог века (његове друге половине поготово, а уз Милку Ивић — несумњиво). Могло би се лако догодити, дакле, да и *Изабрана дела Александра Белића* (заслугом београдског Завода за уџбенике и наставна средства) и *Целокућна дела Павла Ивића* (заслугом сремскокарловачке, односно новосадске Издавачке књижарнице Зорана Стојановића), сабрана, угледају светлост дана у неком јутру неке године са самога почетка двадесет и првога века! Уз завршетак Просветиних *Сабраних дела Вука Караџића* — симболички је то сасвим смислен улазак у ново доба неко — без дугова превеликих. У том би нам погледу, јасно, као (уз Вукова) најрепрезентативнија за деветнаести век, недостајала понајвише *Сабрана дела Ђуре Даничића* — да нам оставштина филолошко-лингвистичка — за нова поколења — буде заокружена. Да нам задужбине наших учитеља буду трајно похрањене и за свагда доступне — и ученицима нашим, и ученицима наших ученика...

МИЛИЦА РАДОВИЋ-ТЕШИЋ
(Београд)

ПЕЈОРАТИВНИ НАЗИВИ ЗА ЖЕНСКУ ОСОБУ У ЈЕДНОМ НАРОДНОМ ГОВОРУ

У раду се анализира творбена семантика пејоративних назива за женску особу у говору Пиве. Закључује се да је продуктивност ових образавања већа него у језику књижевних текстова.

1. Показаћемо продуктивност и основне творбено-семантичке категорије пејоративних назива за особе женског пола у народном говору Пиве (Црна Гора), на материјалу прикупљеном у селу Црквичком Пољу, које је смештено у троуглу кањона двеју река — Таре и Пиве.¹

2. Пејоративност је у језику, а напосе у дијалекатској лексици, широко развијена семантичка категорија. За разлику од неких књижевних текстова у којима, како показују истраживања, претежу хипокористична именована у односу на пејоративна² — народни говор пивског краја, а вероватно то важи и шире за (црногорске и, уопште,

¹ Говор пивског краја, иначе, дијалектолошки је обрађен у студијама Ј. Вуковића *Говор Пиве и Дробњака*, ЈФ XVII, 1938-1939, 1-113 и *Акцентни говора Пиве и Дробњака*, СДЗБ X, 1940. С обзиром на сажетост радова и степен развитка дијалектологије у том временском тренутку, разумљиво је да у овим радовима творба речи није била у фокусу истраживача. Вуковић је, међутим, у студији *Акцентни говора Пиве и Дробњака* дао кратак речник (стр. 195-223) који садржи и неколико погрдних назива за жену.

² Тако О. Цвијић у студији: *Лексичко-семантичке одлике њворбе именица у неких српских и хрватских романџичарских њесника*, ЈФ XXVIII/1-2, закључује (додуше, на материјалу семантички разноврснијих именичких речи сва три рода): „Упоредујући и даље деминутивне и хипокористичне речи са аугментативима и пејоративима, учожавамо још две чињенице: аугментативна и пејоративна значења у нашем материјалу много су снажнија, изразитија, управо одређенија у свом значењу и нема ниједног примера који би се могао посматрати као песнички манир; међутим, аугментатива и пејоратива има *релативно мало* (подвукла М. Р.-Т.) с обзиром на велики број деминутива и хипокористика“ (стр. 257).

динарске) народне говоре, бар кад су у питању *називи за женске особе* — испољава већи степен пејоративних женских именовања у односу на хипокористична. То свакако није случајно. Етно-културолошке прилике планинског краја (какав је пивски), суров и тежак живот, племенски подређени патријархални положај жене одн. женског детета у односу на мушкарца, условили су продуктивност погрдних именовања за жену. Од ње се по правилу очекивала смерност, трпљивост, радиност, вредноћа, висока моралност, апсолутно поштовање друштвених локалних норми, чистунство, уредност и леп изглед у сваком погледу, па све што је одударало од тог идеала језички је било именовано различитим епитетима, који су се често семантички граничили са вулгарношћу.

Именице изразито вулгарне семантике, које су творбено мотивисане основом која указује на особину, радњу или неки назив полног органа, нисмо узимали у разматрање у овом раду.³

3. Два аспекта — лексичко-семантички и творбено-морфолошки у анализи ће дати потпунији увид у лексичко-граматичку природу датих именица.⁴

4. Глобална семантика *пејоративности* испољава се у неколико значењских нијанси које се у класификацији могу свести на више подтипова. Творбена семантика ових именица своди се на присивање доминантне негативне особине, исказане творбеном основом, женској особи као носиоцу те особине. Женска особа (жена/девојка) је:

а) рђава, зла, опака, сурова (*вјѣдогѡрка, вѡкуља, гѡвнара, гѡвнуља, живиндроба, живинуља, згорѡйѡдница, злїца, змїјоглава, змїјоглѡвка, злѡдумница, злѡслуїница, їскобница, мрчуља, нѡлеїница, ошїрѡкѡнца, ѡгѡнуља, сїкїшара, сїчка, шїрїгна* и др.);

б) дрска, тврдоглава, непослушна, самовољна, уображена (*бјѣснуља, вїшїмија, горѡйѡдница, дивљѡкуша, дїгоглава, дилїкача, ѣїсна, звїзда, звїздана, јѡрѡара, мѡљоглава, мандрѡкача, мрѡчела, нѡїрда, несмирѣница, ѡсѡлѡлучница,⁵ ѡечѡбразница, ѡрѡшара, својеглѡв-*

³ Вулгарну лексику у већем обиму забележили су новији дијалекатски речници: М. Станић, *Ускочки речник*, Научна књига, Београд 1990. и (нешто мање) Д. и Ж. Ћупић, *Речник Загараца*, СДЗБ XLIV, 1997.

⁴ Примери које будемо наводили спадају у лексику која се у науци назива и терминима: *лексика субјективне оцене, лексика сїмилски обележена* или *експресивна лексика*.

⁵ Меко „с“ у говору Пиве обележавамо графемом „с“.

ка, самòвòлька, сáмоклица, свѝрогуза, свѝрорейа, сѝвоклица, сѝјевáлка, шѝрѝсторейа и др.);

в) ружна, неугледна, са телесним недостацима (бѹльòка, вáкеѝница, врљòка, глѹвара, гр̀да, гр̀дуља, глѹва, глѹвара, гра̀ша (пегава жена'), гр̀да, гр̀дòба, гр̀дуља, гѹзна, дебèлгуза, дебèљуша, дѹдешка, дѹнда, дѹйешка, жгáбор, жгòља, жѹја, згѹра, зѹра, зѹрица, касѝигуља, кòнòглава, коѝѹлача, кр̀еза, кр̀езуба, кр̀ивонога, кр̀ивоноса, кр̀иворейа, кр̀иворука, нòсуља, ðблогуза, ðшѝроноса, ѝрегуљèница, ѝрекидèница (сувише мршава жена'), ѝрескубљèница, расѝадèница, цријèвуља, сáйњача (жена сувише широких леђа, рамена'), сѝсара, ско-руѝача (жена јако црвених образа'), смлáѝа, смлáѝина, ср̀дòбòница, шѝрбуља, шѝрѝа (дебелушкаста жена'), шѝйрана, шòѝа, шòра, шèѝа, шѝљòглава, шѝрка, шмòкља, шм̀кља и др.);

г) неуредна, прљава, алкава, лења, трапава (буња̀куша, галáѝуља, галáѝуша, глѝбара, глѝбогуза, глѝбуља, гњèца, гњèцуља, кашѹѝача, лáсногуза, лиѝѹља, л̀èногуза, л̀èношуѝа, мр̀ѝвица, ѝексѝнуља, ѝðсрòгуза, ѝр̀лáвница, ѝр̀лáвуша, см̀рдара, см̀рдуља, шáндр̀кача, шáра̀ѝѝја, шáра̀ња, шáра̀ѝа, шáра̀ѝара, шьáѝа, шьáѝача и др.);

д) неморална, безобразна, непоштена, искварена (валèѝара, вáѝкалица, гáдуља, гáдуша, гáѝара, дáвалица, диликача, љевòјкара, љевòјчина, љевòјчура, женèѝина, женѝѹрача, заваѝаѝица, клеветáра, клеветѝница, койѝлица, курветѝина, кучкèѝина, кучкòсиса, лáжуља, лѹйешка, мáмигуза, нáѝасница, ѝѝждра, ѝоглèдуша, ѝогáнуља, ѝòдрейѝа, ѝòдмигуша, ѝра̀ѝара, ѝровѹкњача, рèѹља, свáшѝòчѝнка, сѝлèѝкара, ср̀моѝница, удовичèѝина, уѝаљèнгуза, усѝаљèница, шè̀ѝа и др.);

ђ) која којешта прича, неумерена у говору, сувише причљива, брбљива (борòзáлка, гр̀ла, дѝѝлара, жвáла, јáсла, јáслара, јáсногрла, квòца, квòцара, кѹкља, лѹѝáрда, лѹѝèѝáлка, нáѝрда, ѝљèска, ѝљèскара, ѝр̀догласа, свѝрáлка, шòрòкача, шòрòкуша, шòрòѝáлка, шòрòѝа̀ча, шѝрѝља, шѝрѝљуша, шáлáскара, шáслáмача, шèвкалица, шѝрикача, чáнѝара, чáнѝра и др.);

е) мале памети, неразборита, глупа, блесава (бèша, блèса, блèсара, блèсуља, бѹкоглава, глѹѝача, маниѝѹра, мáљòглава, шѹка, шѹѝòглава, шѹѝа, шáшáвуља, шèша, шѝрка и др.);

ж) себична, посесивна, облапорна (глáдница, мáмигуза, нáбигуза, ðблогуза, разваљèница, сѝòдкаменица, сѝòдкамèнка, шѝр̀догуза и др.);

з) сувише брзоплета или спора у раду (бр̀зойѝша, гњèца, гњèцуља, кмèца, мандр̀кача, обáдáлка, шáра̀ѝа, шѝр̀койѝша, шáкорука и др.);

и) неприкладно обучена (*гаћара, гдлогуза, дрóња, дрóњуша, каћийёрка, рийа, рóља, шрања, цамала, шлáња* и др.);

ј) са разним другим негативним особинама (*јада, јáловица, керèшина, мрча, òийадница, озлојаћèница, иаћеница, ийишуља, илáча, илàчуља, иосруља, ироклèйница, ироклèйуља, црња, црњоглава* и др.).

Између наведених семантичких нијанси постоје благи преливи те гдекад један пејоратив у одређеном контексту може примити и другу семантику. Осим тога, метафоричка померања удаљавају творбену семантику од буквалног значења — *манийура* нпр. није 'манита, луда жена' него 'жена која се неприлично понаша у одређеном тренутку'.

4. Именице дате семантике су мотивисане и настају на два творбена начина:

(а) слагањем (тип: *дйгоглава, кривонога, мркочела, шйљоглава*) и

(б) извођењем (тип: *гáлайница, глиба, диликача, јáслара, йогàнуља, шорòкача, сијевáлка, цилийуша*).

5. Кад је реч о пејоративним сло ж е н и ц а м а — налазимо две врсте. Најпродуктивније су оне које имају у творбеном моделу две речи са самогласником -о- као спојним елементом.⁶ По правилу је први део сложенце придев (ређе именица, број), а други део именица која именује део тела (глава, нога, око ... некад метафорично: реп): *бўкоглава, гдлоглава, гдлогуза, гдлонога, гдлошрба, дебелгуза, змијоглава, кòњоглава, крййконога, кривонога, кòњоглава, лáсногуза, маљоглава, мркочела, дблогуза, òрлòка⁷, дшйроноса, смрдогуза, шврдогуза, шрйшторейа, шйуиоглава, црњоглава, чечерòглава, шйљоглава*. Без спојног елемента је: *живиндроба*.

Другачијег категоријалног састава су сложени делови следећих именица: *врйширейа, дйгоглава, нáбигуза, шрйшторейа, шáкорука*. Код прва три творбена пејоратива први део сложенце је глаголског порекла. Образовања типа: *брзойиша, шркойиша, свáшйшочйнка* у другом слагајућем делу имају суфиксирану глаголску основу.

6. И з в е д е н и пејоративи женског рода, посматрано са творбено-морфолошког аспекта, у већини случајева засновани су на еквипо-

⁶ У литератури се за овај *сйојни вокал* употребљавају још термини: *иншерфикс* и *сйојник*.

⁷ У неким разговорним контекстима поједини пејоративи могу добити и хипокористична значења: пеј. — Шта ће ти она *орлока* [девојка/жена буљавих очију]?, али је хип. — Благо мене, ево моје *орлоке* [ћерке/жене крупних, лепих очију]! У сличним ситуацијама могу се наћи и неки други пејоративи: *каћийерка, ийишуља* (Родила ми се *йишуља!*) и сл.

лентној опозицији — мушки пол : женски пол. Међутим, основ за мотивацију у савременом језику није само бинарни мушки парњак (*йџ-коснџк-йџкосница, смрдљивац-смрдљивица*) него атрибут, доминантна особина која се приписује женској особи. Творбена семантика датих именица своди се на приписивање доминантне негативне особине, исказане творбеном основном придевског (најчешће), глаголског или именичког порекла, женској особи као носиоцу те особине. Према мотивационој основи говорник бира суфиксални морфем који семантички и категоријално обликује именицу. Отуда појава великог броја синонимних творбених пејоратива — у пивском говору, више женских него мушких. Тако је 'блесави жена': *блѣса, блѣсара, блѣсавица, блѣсуља, блѣсуша*, а 'блесав мушкарац' је: *блѣсо, блѣсан, блѣсоња*.⁸ Осим констатације да су мушки пејоративни деривати мање фреквентни, што ћемо гдекад у раду по потреби илустровати примерима, нећемо даље давати паралелну грађу за та именовања. Самим тим ни питања моционе бинарности овде нису првенствено у фокусу анализе.

7. Према нашој грађи код женских пејоратива у извођењу се јављају следећи суфикси: *-ица (-ница, -лица), -а, -уља, -ка, -ача, -уша, -ара, -ина (-ејина, -урина, -уљина), -ура*. Аугментативност као пратећа категорија пејоративности не односи се на именовану ж. особу него управо на особину која се експонира таквим именовањима (*potina attributi*). (Тако, на пример, *сестирџљина* није никаква 'велика сестра' него 'лоша, рђава сестра'.)

Показаћемо их по степену продуктивности.

а) С у ф и к с *-ИЦА* (проширени: *-НИЦА, -ЛИЦА*):

бездобразница, безродница, блѣсавица, вџкејница ('саката жена'), вџћкалица, вѣсѣлница (еуфемистично: 'јадница'), *гџлајница, глџдница, глџбавица, гордџадница, гџбавица, дџвалица, завађџчица, злџгласница, злџслујница, злџдумница, џскобница, јџловица, касџигџница, койџлица, крџвница, кџкавица*⁹, *лукавица, маџарица, мрџивица, нагрџе-*

⁸ Обележавање разлике у полу творбеним начином извођења познато је у науци под називом *именичка моција*. О моцији код именица са дијахроног становишта писао је Р. Бошковић: *Развијтак суфикса у јужнословенској језичкој заједници*, Библиотека ЈФ 6, ЈФ XV, Београд 1936, 1–154. Само моционим суфиксима за бића женског рода уопште, са дијахроног али и синхроног становишта, са грађом из речника, књижевних текстова и делимично народних говора, посвећена је монографија Б. Ђорића, *Моциони суфикси у срџскохрватском језику*, Филолошки факултет Београдског универзитета, Београд 1982, 171.

⁹ Именице типа *кукавица, маџарица, несрејница* и сл. су вишезначне и пејоративно значење приписано женској особи је само једно од више значења.

ница, *наказница, налети́ница, на́иасница, несмирѐница, нѐсреји́ница, озложа́ѐница, оја́лѐница, о́йи́адница, и́ако́сница, и́ађѐница, и́аца́-лучница, и́ечо́бразница, и́ога́ница, и́оји́ша́ница, и́осра́ница, и́осѐђелица, и́реврѝ́љивица, и́регу́ѐница, и́рекидѐница, и́рескубљѐница, и́рља́-вица, и́роваљѐница, и́роклѐи́ница, разваљѐница, размажѐница, раску́ћѐница, раси́адѐница, са́моклица, си́воклица, смр́дљивица, си́авалица, срамо́йница, си́докаменица, си́рашљивица, и́рѝ́љавица, ћѐвкалица, уи́аљѐница, усра́ница, ушљивица, черга́ица, шуѝ́љивица.*

Степен пејоративне квалификације код именица са суфиксом *-ица* више одређује лексичка морфема основе, која је обично придевска (*га́лашан-га́лашница*), ређе глаголска (*и́осѐђеи́и-и́осѐђелица* ('девојка која је дуже време била неудата')) или именичка (*крвѝ́к-крвница, ма́гарац-ма́гарица*) — него сам суфикс.

б) Суфикс -А:

бѐша, блѐса, глѝба, глѝва, гњѐца, го́ља, гра́ша, гр̀да, гр̀ла, го́ља, дро́ња, дунда, ђи́сна, жва́ла, жго́ља, жѝ́ја, звѝзда, зг̀ура, зѝра, звр̀ца, згра́на, зли́ца, ја́да, ја́сла, кво́ца, ке́ља, кмѐца, крѝва, ку́кља, мр̀ша, на́-и́рда, и́аца́, и́и́ждра, и́ла́ча, и́љѐска, ри́и́а, ро́ља, смла́и́а, смр̀да, смр̀зла, и́ра́ња, и́ра́и́а, и́рѝ́ља, и́ѝ́ка, хо́и́а, хо́ра, хо́са, ћу́нѝра, че́ча, шу́ша, ше́и́а, ше́ња, ши́ља, шла́ња, ши́рка, ши́ца.

в) Суфикс -УЉА:

ба́здуља, баљѐзгуља, блѐсуља, ву́куља, га́дуља, га́лашѝуља, глѝбуља, глѝвуља, гњѐцуља, говнуља, гр̀дуља, гу́зуља, др̀буља, живѝнуља, касѝи́гуља, ла́жуља, ли́и́уља, мрчуља, и́екси́нуља, и́ишуља, и́лачуља, и́ага́нуља, и́оји́шуља, и́осруља, и́усѝи́уља, ри́и́уља, ро́гуља, ски́и́уља, смр̀дуља, и́рбуља, уи́ишуља, кријѐвуља, ша́нѝуља, шаша́вуља.

г) Суфикс -КА (проширено: -ЕШКА):

блѐса́вка, бордо́зља, валѐи́а́ља, вјѐдогорка, вр̀љо́дка, глѝбешка, ду́(н)дешка, ду́и́ешка, каћѝи́ѐрка, ла́цма́нка, оба́да́ља, и́рѝси́љѐнка, самодо́љка, својѐгла́вка, сијѐва́ља, си́чка, си́докамѐнка, ша́ранда́ља, ши́нѝи́ешка, ћала́ма́рка, цр̀но́јка, чечѐргла́вка, ша́и́а́вка, ши́рка, ше́-ћѐрка, шла́њешка.

д) Суфикс -АЧА:

бр̀кача, гилѝкача, глѝвача, глѝи́ача, дилѝкача, женѝи́урача, ја́сла-ча, кашѝи́ача, ко́и́и́ача, ку́куљача, мандр̀кача, и́андр̀кача, и́рову́кња-ча, ру́кача, си́сача, скорѝи́ача, ша́лангача, ша́ракача, шѐнѝи́ача, шор̀о-кача, и́рѝи́ача, ша́нѝи́ача, шор̀лача, шла́и́ача, шљѐмача, ши́љкача.

ђ) Суфикс -УША:

блѣсуша, гадуша, галѣйуша, гдвнуша, дебѣљуша, дивљакуша, дрѣњуша, крмѣљуша, йоглѣдуша, йодмигуша, йрљавуша, йторѣкуша, ййрѣљуша, цилѣйуша, шмркѣљуша, шоврљуша.

е) Суфикс -АРА:

блѣсара, валѣйара, гѣћара, глѣвара, дѣйлара, ѣѣйара, ѣвѣјкара, јаслара, језѣчара, кѣљара, луйѣжара, манийара, йраћара, ћалѣскара.

ж) Суфикс -ИНА (проширени: -ЕТИНА, -УРИНА, -УЉИНА):

ћевѣјчина, женѣйина, женѣйурина, керѣйина, кравѣйина, се-сѣйрѣљина.

з) Суфикс -УРА:

смрѣдурѣ, женѣйурѣ, манийурѣ.

8. Представљени материјал дијалекатских пејоративних образовања пружа могућност за одређене закључке.

1) Прво место у хијерархији женских пејоративних суфикса припада суфиксу *-ица* (*-ница, -лица*).

2) Нешто су мање продуктивни, али свакако у врху по живости творбе, следећа четири суфикса: *-а, -уља, -ка* (*-ешка*), *-ача*.

3) Умерено су продуктивни *-уша* и *-ара*, а најмању продуктивност показали су *-ина* (*-ейина, -урина, -уљина*) и *-ура*.

4) Присутна је, у неким примерима, изразита међусобна конкуренција творбених модела са истом лексичком основом (нпр. *блеса, блесавица, блесавка, блесуља, блесача, блесара*), при чему поједини суфикси имају одређену предност.

5) У поређењу са подацима из граматичке и друге стручне литературе нема битне диференцијације између овог дијалекатског стања и стања у језику уметничке књижевности.¹⁰ Књижевни језик показује само шири дијапазон суфикса и, што је разумљиво, процентуално мању продуктивност женских пејоратива у односу на друге семантичке типове именица, али и у односу на стање у приказаном народном говору.

¹⁰ Изузетак донекле чини суфикс *-а*, чије је учешће у оваквој творби ретко истичано у нашој граматичкој литератури. Такође дијалекатској творби припадају и образовања са проширеним суфиксом *-ешка*: *глибешка, дѣндешка, йѣнѣшешка, шлѣњешка*.

JOHANNES REINHART
(Беч)

*TRI BRATA, ČETIRI/ČETVRE STOLA: ЈЕДНА ШТОКАВСКО-РУСКА
ИЗОГЛОСА И ЊЕН ПОСТАНАК*

У прасловенском језику постојало је следеће стање код именица иза бројева два, три, четири и пет (у номинативу/акузативу): *dъva syna, trije synove, četyre synove, pęť synovъ*. Уз број два стајала је двојина, уз три и четири множина и уз пет (и виших бројева) генитив множине). Овај систем очувао се у староцрквенословенском и у старијим раздобљима неких савремених словенских језика, у којима је дошло до промена. Као што је познато, постоји неколико могућности промене овог система. Код именица мушког рода треба разликовати следеће могућности:

I. 2 + генитив једнине (< двојина); 3, 4 + множина; 5 + генитив множине: чакавски¹, словеначки².

II. 2, 3, 4 + множина; 5 + генитив множине: кајкавски³, пољски, словачки, чешки.

III. 2, 3, 4 + генитив једнине (< двојина); 5 + генитив множине: руски, штокавски⁴.

Расподела иновација и њихова хронологија показују да је сигурно посредни паралелни развој. Исто важи и за историју руског и српског језика (одн. бошњачког и хрватског — новоштокавског — књижевног језика).

Намера овог чланка је да се упореди постанак нове конструкције у штокавском и у руском језику. Мада је већ Александар Белић

¹ О чакавском уп.: Невекловски 1984.

² Монографија Лисјена Тенијера (Тенијер 1925) је до дана данашњега меродавна за развој двојине у словеначком језику.

³ О кајкавском уп.: Невекловски 1984.

⁴ Уп.: Зима 1887: 175; Ивић 1990: 62. О конструкцијама са бројевима у данашњем књижевном језику уп.: Ђуровић 1985.

описивао постанак ове конструкције доста прегледно и прецизно⁵, увид у нови материјал (пре свега из Новгородских натписа на брезовој кори) захтева ново виђење језичког развоја у неколико детаља.

Као хипотезе за тумачење нове рекције (3, 4 + генитив мушког рода [$< *$ двојина]) већ одавна се претпоставља или утицај конструкције 2 + генитив мушког рода на конструкцију 3, 4 + генитив мушког рода (хипотеза I) или утицај конструкције 3, 4 + генитив средњег рода (одн. 3, 4 + генитив женског рода) на конструкцију 3, 4 + генитив мушког рода (хипотеза II). С друге стране, и за тумачење исходишта хипотезе II постоје опет две могућности: I. *dъvě selě* → *dъva sela* (// *dъva brat(r)a*); II. *dъvě selě* → *dъva sela* (// *tri, četyri sela*).⁶ Схематски то се даје приказати на следећи начин:

Хронологија (од прасловенског до староштокавског)			
<i>dъva grada</i>	<i>tri(je) gradi</i>	<i>dъvě selě</i>	<i>tri sela</i>
<i>dъva grada</i>	<i>tri(je) gradi</i>	<i>dva/dvě sela</i> (13. в.)	<i>tri sela</i>
<i>dъva grada</i>	<i>tri grada</i> (14. в.)	<i>dva sela</i>	<i>tri sela</i>

За одговор на питање да ли је одлучујућу улогу у развоју првобитне конструкције играо мушки род (*dva grada*) или конструкција 3, 4 + средњи род (*tri, četyri sela*), треба да знамо да ли је између стања *dvě selě* и стања *dva sela* постојало прелазно стање *dvě sela*. Такво прелазно стање очувало се до дана данашњег у чешком, словачком, македонском и бугарском (*dvě města, dve mestá, две места*). Оно је некада постојало и у старопољском и одржава се још и данас у неким пољским дијалектима (нпр. у Шлезизи; старопољ.: *dwie lecie* [15. в.], *dwie lata* [16. в.], *dwa lata* [17. в.]). У чешком језику нова конструкција шири се тек у 16. в.⁷, док за бугарски⁸ и

⁵ Лескин 1914: 441 (§ 734); Белић 1932. Мање је успешно приказивање у: Белић 1969: 54 сл.

⁶ Белић 1932: 108: „Ако би било тачно, супротно напред изнесеном (стр. 107), да се тек од XIV в. у споменицима почиње *три* у мушком роду везивати са обликом *браћа*, онда би то било под утицајем *три годишња*, које се својим *два годишња* везало непосредно за *два браћа*. Али је могуће да се тај процес вршио и за обе стране.“ Подсећам да за Лескина ова последња могућност не долази у обзир због акцентолошких разлога: „Schon im 13. Jh. wird die Maskulinform übernommen, z.B. *dva ličca, dva godišća*, von da an allgemein. Daß es sich nicht um die Pluralform der Neutra handelt, zeigt die Betonung, z.B. *zvòno* pl. *zvòna*, aber *dvā* *zvòna*, *ime* : pl. *imèna*, *dvā* *imèna*, vgl. čak. (Cherso) *dvā selā* (pl. *sèla*).“ (Лескин 1914: 442).

⁷ Басај 1964: 230 сл. У Кралицкој библији (1579. год.) већ налазимо нову конструкцију, нпр. у стиху 1.16 из књиге Постања: *dvě světla veliká*.

⁸ У Тројанској причи из 14. в. читамо још *dvě otročeti*.

словачки⁹ немамо одговарајућих података. Историјска граматика пољског језика с пуним правом указује на то да је развој у том језику ишао у три фазе: I *dwie lecie* → II *dwie lata* → III *dwa lata*.¹⁰ С типолошког гледишта словенских језика јасно је што се развој могао зауставити код фазе II будући да у низу словенских језика фаза III још увек није достигнута (бугарски, македонски, словачки, чешки, лужичко-српски, словеначки). Чини се, осим тога, да су неки словенски језици могли „прескочити“ фазу II: на Новгородским натписима на брезовој кори је, наиме, од 12. в. посведочена искључиво фаза III.¹¹ За српско-хрватски језик већ је Белић у својој монографији упозорио на пример *dve sta* из године 1247.¹² Он произлази из повеље Одоле Преденића Дубровнику и гласи у мало проширеном контексту: *Лѣта ѡпелѣщениѣ гѣ. нашего. и сѣ хѣ. тисѣща. две ста ·мѣ̣·* (Стојановић 1929: 21, бр. 24, р. 1–2). Временски следећи пример срећемо, према Белићу, из 1392. године, а наиме из повеље босанског краља Стефана Дабиче (Пуцић 1862: 35, р. 4 = Стојановић 1929: 171, бр. 177, р. 1–2: *ѡ ·вѣ̣· годиѣца*). Осим тога постоји још један готово савремени пример из Хиландарског типика таха монаха Марка из година 1370/1375: *·ѣ̣ ѡдениа сѣ маслом(ѣ) да гасте* (Јовановић 1998: 60, р. 34; Ћоровић 1928: 68.3 = Богдановић 1995: 24.30: *ѣ̣ ѡдени*).¹³ Нажалост, скраћено писање броја не омогућује да одредимо да ли је овде посредни *dvě jadenija* или *dva jadenija*. Поред тога није искључено да број „200“ има посебан развој: у прилог томе могла би говорити чињеница да се у низу словенских језика архаична двојина средњег рода очувала само у овом броју (нпр. рус. *двести*, укр. *двісті*, белорус. *дзвесце*, сх. *двѣстѣ/dvjesta*, пољ. *dwieście*). Упркос томе штокавски дијалекти потврђују да је конструкција *dve* + ном. мн. сред. р. била у историјском развоју штокавштине некој раширенија него што сведочи новоштокавски књижевни језик (језици).¹⁴ Вероватно је ова конструкција већ постојала у 13. в. Споменимо још да у материјалу најопсежнијег текста,

⁹ Уп. пример *dvě prostíradle* из Жилинске књиге (1473. год.), што би могао бити бохемизам. Из 16. в. постоје следећи примери: *dve lukne* (средина 16. в., Липтов), *dveste zlatých* (1569. год., Кремница) (уп.: Станислав 1958: 128).

¹⁰ Клеменшевич–Лер–Сплавински–Урбанчик 1955: 338.

¹¹ Зализњак 1995: 94 (§ 3.13). Због тога нису данас већ прихватљива нека стара језика схватања, уп. нпр. Иордански 1960: 102 сл., Кипарски 1967: 62.

¹² Белић 1932: 107.

¹³ У препису Хиландарског типика из год. 1370/1375. превладавају ипак стари облици: *дѣѣ ѡденин*, *дѣѣ ѡденин*, *дѣѣ ѡденин* (Јовановић 1998: 58, р. 18, р. 21; 60, р. 6 [= Ћоровић 1928: 64.4, 64.10, 65.10; Богдановић 1995: 23.14, 23.17, 23.28]).

¹⁴ Белић 1932: 119. Наравно, при таквој интерпретацији нагласак типа *dvā zvōna* (мн.: *zvōna*) мора бити аналошког порекла (уп. Лескин 1914: 442). То значи да је за мене важнији хронолошки критеријум.

који је настао у Србији 13. в., у Светосавској крмчији (= КрмчИл; најстарији рукопис из 1262. год., Архив ХАЗУ [ЈАЗУ], сигн. Шс9), сусрећемо, изгледа, само старе конструкције: КрмчИл 46г (маргинална глоса) двѣ пѣдѣсловии; КрмчИл 150va25-vb1 двѣ во лѣт(ѣ); КрмчИл 196va15–16 петровѣ двѣ (scil. послании); КрмчИл 387га21–22 на двѣ на десете пѣскѣчении.¹⁵ Ако можемо претпоставити постанак ове конструкције (*dva/dvě sela*) у штокавском дијалекту 13. в., онда није тешко да одговоримо на раније постављено питање: вероватније је да је аналогија ишла од стране типа *tri, četiri sela* него од стране типа *dva grada*.

Другачије изгледају ствари у руском језику. Према сведочењу Новгородских натписа на брезовој кори тип *dva sela* је једино познат од почетка писмених извора — најстарији примери су из 12. в. — а прасловенски тип у тим изворима није уопште посведочен. Због тога није вероватно да је у историји руског језика деловала иста аналогија коју претпостављамо за штокавски: *dva, tri sela* → *dva, tri grada*, јер се хронологија настанка типа *dva, tri sela* у руском и штокавском разликује (било би доста чудно да је ова аналогија деловала тек у 14. в., а не пре). За руски тип *tri (četyre) goroda* треба, дакле, наћи друго тумачење. Њега је, према нашем мишљењу, пронашао руски научник Хабургајев, који је упозорио на чињеницу да су сви облици именица у староруском језику који су следили иза бројева могли бити реинтерпретирани као облици генитива (у прилог томе, према њему, говоре, осим тога, придевске и заменичке допуне, нпр. двѣ шѣвы вога(н)их).¹⁶

Појединачне потврде конструкције *tri/četiri stola* почињу током 14. века, као што је већ утврдио Александар Белић. Најбогатији материјал пружају дубровачке повеље које је издао Љубомир Стојановић. Осим примера наведених код Белића (Белић 1932: 106) налазимо још неколико других¹⁷:

Нови тип (*tri stola*)

1. Я га го(споди)нь вань стефанъ заклинѣ се ѣ светою вожіе квангелине и ѣ ѣвангелиста (I: 46, бр. 52, р. 41; 15. 2. 1333; босански бан Стефан Дубровнику)

¹⁵ Нажалост, не располажем у овом тренутку потпуним материјалом, будући да сам се у току испитивања Иловичке крмчије на почетку осамдесетих година бавио више фонетиком и лексиком.

¹⁶ Уп.: Хабургајев 1990: 276 сл.

¹⁷ Примери су поређани према појављивању у два свеска Стојановићевог издања: „I: 52“ значи Стојановић 1929: 52, онда следи број повеље и ред примера.

2. Да е проклетъ ... Ѡ ·Ѧ· еванѣлисте (var.: ркп. А [препис око 1470. год.] еванѣлиста) (I: 52, бр. 54, р. 99–100; 22. 1. 1333; краљ и цар Стефан Душан Дубровнику)

3. и ми имъ рекосмо хокјете ли бит(и) тамца за фаџа що га сѣдъ убоџи (I: 408, бр. 414, р. 5; 10. 6. 1410; Дубровник војводи Вукосаву и Љубиши)

4. (се) ... заклесмо въ ·Ѧ· еванѣлис(т)а (I: 308, бр. 321, р. 96; 20. 5. 1420; Дубровник војводи Сандаљу, његовој браћи и његовом братучеду)

5. ·Ѧ· аџага (var.: аџаге) (II: 26, бр. 639, р. 37; 26. 7. 1441; Дубровник деспоту Ђурђу Бранковићу о његовој остави)

6. пос'ле четиџи дана (II: 344, бр. 944, р. 10–11; 15. в.; један султан Дубровнику)

7. имам(ь) кон себе неке сѣге и сифоте тџи вѣтѣнца на име гешџига и павла и стеџана (II: 411, бр. 1021, р. 9; 18. 6. 1566; Александар војвода молдавски Дубровнику)

8. дѣката тџи (II: 467, бр. 1078, р. 11; 15. 7. 1524; Тестамент Франа Франице)

О три примера под бр. 1, 3 и 7 рецимо још следеће. У повељи бана Стефана Котроманића (бр. 1) долази пример у ном./ак. после предлога у, што је карактеристично тек за каснија раздобља (нпр. вѣз(ь) четиџи оуџче; Стојановић 1934: 158, бр. 733, р. 15: 1457. год.). У примеру тамца (бр. 3) ради се о три лица; онда је то тзв. слободна употреба падежа. Код примера тџи вѣтѣнца (бр. 7) треба приметити да Миклошич има не тџи вѣтѣнца, већ вѣтѣнце.¹⁸

Поређење нове конструкције с примерима старе конструкције (тип *tri stoli*) лепо документује како се полако шири нова конструкција:

Стари тип (*tri stoli*)

1. и пакъ есте дѣсе лѣди тџи ч(ло)вѣке теџе женѣ (I: 23, бр. 25, р. 8; 1252–1254; кнез Черномир Дубровнику)

2. Да е проклетъ ... Ѡ ·Ѧ· еванѣлисте (var.: ркп. А еванѣлиста) (I: 52, бр. 54, р. 99–100; 22. 1. 1333 [препис око 1470. год.]; српски краљ и цар Стефан Душан Дубровнику)

3. кљнемо се ѣ свето божје евангелије и ѣ ·Ѧ· евангелисти (I: 46, бр. 52, р. 46; 15. 2. 1333; босански бан Стефан Дубровнику)

4. теда она деѣџахота ... четиџи теџе моје (I: 71, бр. 78, р. 10; пре 19. 5. 1355; босански бан и краљ Твртко Дубровнику)

¹⁸ Миклошич 1858: 556, бр. CDLXXXIII, р. 10.

5. и заклинам се ... въ ѹѢТИФИ ЕВАНГЕЛИСТЕ (I: 280, бр. 298, р. 32; 4. 3. 1410; војвода Сандаљ баници Анци)

6. ѠТИСМО СЕ И ЗАКЛЕСМО ... ВЪ ·Ѓ· ЕВАНДЕЛИСТЕ (I: 312, бр. 322, р. 115–6; 30. 5. 1420; војвода Сандаљ Дубровнику)

7. ПО ПРИБИСАВЪ ПОХВАЛИКУ СЛЪЗЪ Г(О)С(ПОДЪ)ТВА ВИ ·Г· ВАШЕ ЛИСТО-
ВЕ ПОДЪ ВАШЪМИ ПЕЧАТЬМИ ПРИМИСМО (I: 341, бр. 346, р. 5; 15. 3. 1407; Дубровник баници Анци, војводи Сандаљу и Катарини)

8. и ѢТИ(Ф)И КОМАТИ ПАФТЕ ВЕТЪХЕ СЪ БИСЕФУ(М)Ъ И СЪ ЖМАЛДЪ (I: 407, бр. 411, р. 40–41; 8. 9. 1420; Дубровник остави гђе Руђине; писац Руско)¹⁹

9. ШЕЩАВАМО СЕ ГО(СПО)Д(И)НЪ КРАЛЮ ШТОЮЕ ... ВЪ ·Ѓ· ЕВАНГЕЛИ(СТ)Е
(I: 428, бр. 432, р. 49–50; 25. 2. 1399; Дубровник краљу Остоју)

10. ·Ѓ· АЗЪГЕ САНЪ (II: 22, бр. 637, р. 21; 25. 1. 1441; Дубровник деспоту Ђурђу Бранковићу о његовој остави)

11. ·Г· АЗЪГЕ (II: 22, бр. 637, р. 33; 25. 1. 1441; Дубровник деспоту Ђурђу Бранковићу о његовој остави)

12. ѢТИФИ БЕЛУЪЗИ ТЕГЛЕ (II: 24, бр. 638, р. 12; 24. 7. 1441; Дубровник деспоту Ђурђу Бранковићу о његовој остави)

13. ВЪНИЦИ ТРИ З ДУБОВНИЕМЪ БИСЕФУ(М)Ъ (II: 83, бр. 675, р. 73; 5. 6. 1466; Дубровник херцегу Стјепану Косачи)

14. ВЪНИЦИ ТРИ С МАЛЪМЪ БИСЕФУ(М)Ъ (II: 83, бр. 675, р. 79; 5. 6. 1466; Дубровник херцегу Стјепану Косачи)

15. ДА СМО ПРИМИЛИ ... ПО ИВКЪ ДИЪКЪ ДВА ДЕСЕТИ И ѢТИФИ ДЪКАТЕ
(II: 86, бр. 678, р. 12; 23. 12. 1468; херцег Влатко и кнез Стјепан при-
мају наслеђе очево)

16. ЕФЪ СЪ УНИ ТРИ КЪКАНЕ МОИ ТОМЪ В(Ъ)СЕМЪ ВИШЕ ПИСАНУМЪ
СВЪДОЦИ (II: 89, бр. 680, р. 63; 20. 5. 1467–1470; тестамент херцега
Стјепана Косаче)

17. и СЪБРА ·Г· ЛИТЪЕ и ·Ѓ· АКЪСАЖЕ (II: 95, бр. 683, р. 21; 20. 4. 1437; Стјепан Драгишић потврђује да је примио свој део наслеђа од Сандаља)

18. ИШЦЕ МИ ДАШЕ МОИ ДИУ СЪБРА ·Г· ЛИТЪЕ и ·Г· ШУЕ и ·Г· АКЪСАЖЕ. (II: 97, бр. 684, р. 37; 20. 7. 1438; Радосав Драгишић Косача потврђује да је примио свој део наслеђа од Сандаља)

¹⁹ Пуцић 1862: 74.15–16 чита: и ѢТИФИ КОМАТА (од њега је овај пример преузео Белић 1932: 103). Исто тако важи и за други пример из рускове повеље „три врата“ (Пуцић 1858: 152.38; уп. такође: Даничић 1874: 240; Белић 1969: 62), где Стојановић (1934: 1.15; 20. 3. 1421; Дубровник војводи Ивану Боројевићу) чита „три врата“. О писцу логотету Руску Христофоровићу († 1430) уп.: Јиречек 1904: 204–206, Станојевић 1923: 59–60.

19. до тѣи мисецѣ (II: 120, бр. 697, р. 81; 18. 12. 1451; краљ Стефан Томаш Дубровнику)

20. ми воевода иванишъ ротисмо се и заклесмо се ... ва ѹетиѣи еванъѣлисти (II: 134, бр. 713, р. 58; 25. 3. 1452; војвода Иваниш Влатковић с браћом и нећацима Дубровнику)

21. Ми кнезь властел(ь) и сва опѣина властель дѣсѣова(у)цеѣъ ротисмо се и заклесмѡ ... въ ѹетиѣи евангелисте (II: 138, бр. 714, р. 82; 25. 3. 1452; Дубровник војводи Иванишу Влатковићу, његовој браћи и братучедима)

22. ротисмо се и заклесмо ва Ѣ. евангели(с)те (II: 150, бр. 728, р. 82; 15. 7. 1454; војвода Петар и кнез Никола Дубровнику)

23. да дѣле како кѡга виде стаѣа или свога а или неволна човѣка никѡмѣ ѣ. динар(ѣ) · нѣкѡмѣ Ѣ. (II: 155, бр. 730, р. 71; 5. 1. 1466; тестамент госта Радина)

24. Я всталѡ мое иманье ... тѣи да раздѣле ѹетиѣи синовци мои (II: 156, бр. 730, р. 112; 5. 1. 1466; тестамент госта Радина)

25. ѡ(а) тогаи ми вѣта дѣжанъ ѣ. и ѣ. перпера и Ѣ. динаре (II: 169, бр. 744, р. 3–4; 26. 5. 1464; Добрије Распачић Дубровнику)

26. а више ѣ вогише тѣи синове (II: 172, бр. 748, р. 22; кнез Влатко Поповић и Јурај Хваловић Дубровнику)

27. да мѣ не сзеѡ влахъша ѣ. комаде свите (II: 431, бр. 1042, р. 8; 27. 4. и 21. 7. 1444; консулат у Хочи Дубровнику)

28. и водисмо ѣ дѣсѣовникѣ два станка и на гданицѣ ѣ. роке (II: 442, бр. 1055, р. 13; 7. 5. 1447; пресуда кнеза и судаца дубровачких о вражди)

29. и всталаме иванишѣ брѣтѣ момѣ и неговимъ Ѣ. синовимъ свакомѣ ниѣ по Ѣ. перпере (II: 472, бр. 1081, р. 60; 8. 9. 1478; тестамент Радосава Шагарилића)

30. и всталаме радосавѣ милѡбрѣтѡвникѣ ѣ. перпере динара (II: 472, бр. 1081, р. 64; 8. 9. 1478; тестамент Радосава Шагарилића)

Споро ширење нове конструкције које пратимо у историји српског језика (уп. о томе већ Белић 1932: 106) познато је такође на подручју руског језика, као произлази из богато документоване монографије руског научника Жолобова (Жолобов 1998: 194 сл.). Упоредно прикупљање и анализа српско-хрватског материјала задатак је будућности. Следећи примери, који су углавном узети из Рјечника југославенске академије, могу само предочити неке развојне тенденције и не могу, наравно, претендовати на остварење овог задатка.

1. ja ne mogu tri posla ujedno činit (M. Držić, Grižula [1556], V чин: Решетар 1930: 161; уп.: Решетар 1933: 196, § 94)
2. U komu se poglavita tri savjeta ... imaju obslužiti (B. Gradić, Li-barce od djevstva, Венеција 1567, 199)
3. Četiri puta (J. Mikalja, Blago jezika slovinskoga ..., Лорето-Ан-кона 1649–51)
4. Na četiri načina (исто)
5. ... na četiri broja (I. Ančić, Svitlost karstianska ..., Анкона 1679, 31)
6. И ТОГДА ХЕФОТОНЬСАХ'МО ПОП' (!) .Ѓ. И ДІАКОНА .Ѓ. (Запис на ли-стићу руком Пајсијевом, 1633. г., Стојановић 1982: 325, бр. 1246)
7. три брва (цетињски владика Висарион, 17. в.; Младеновић 1977: 35 [III5])

На крају треба резимирати да је конструкција сх. *tri, četiri grada* одн. рус. *tri, četyre goroda*, додуше, настала готово у исто време — у току 14. века — али да највероватније у два језика има различиту мо-тивацију. У оба језика нова се конструкција ширила веома полако.

ЛИТЕРАТУРА

- Басаж 1974: Mieczysław Basaj, *Morfologia i składnia liczebnika w języku czeskim do końca XVI wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974 (PAN, komitet Słowianoznawstwa, Monografie slawistyczne 26).
- Белић 1932: Александар Белић, *О двојини у словенским језицима*, Београд 1932 (СКА, Посебна издања, књ. ХСІ, Филозофски и филолошки списи, књ. 21).
- Белић 1969: Александар Белић, *Историја српскохрватског језика, II/1 (Речи са деκлинацијом)*, Београд 1969.
- Богдановић 1995: Димитрије Богдановић, *Хиландарски тџиџик*, Београд 1995.
- Борковскиј–Кузнецов 1963: В. В. Борковский — П. С. Кузнецов, *Историческая грамматика русского языка*, Москва 1963.
- Вајан 1979: André Vaillant, *La langue de Dominko Zlatarić poète ragusain de la fin du XVIe siècle. III: Syntaxe*, Paris–Београд 1979.
- Даничић 1874: Ђуро Даничић, *Историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVII вијека*, У Биограду 1874.
- Ђурович 1985: L'ubomír Āurovič, *The Numerals in Serbo-Croatian*, International Journal of Slavic Linguistics and Poetics 31–32 (In Honor of Henrik Birnbaum on his Sixtieth Birthday 13 December 1985), 1985, 123–130.
- Жолобов 1998: Олег Жолобов, *Symbolik und historische Dynamik des slavischen Duals. Символика и историческая динамика славянског двойственного числа*, Frankfurt/M. etc. 1998.
- Зализњак 1995: А. А. Зализњак, *Древненовгородский диалект*, Москва 1995.
- Зима 1887: Luka Zima, *Некоје, већином синтактичне разлике између џакавштине, кјкав-штине и штотавштине*, Zagreb 1887 (Djela Jugoslavenske akademije, knj. 7).
- Ивић 1990: Pavle Ivić, *Istorija jezika*, u: Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvat-ski ili srpski, Enciklopedija Jugoslavije 6 (Јап–Кат), Zagreb 1990, 50–67.

- Ивић 1998: Павле Ивић, *Преглед историје српског језика*, Сремски Карловци — Нови Сад 1998 (Павле Ивић — Целокупна дела VIII).
- Иорданскиј 1960: А. М. Иорданский, *История двойственного числа в русском языке*, Владимир 1960.
- Јиречек 1904: Constantin Jireček, *Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner. II. Die slavische Kanzlei*, Archiv für slavische Philologie 26, 1904, 161–214.
- Јовановић 1998: Томислав Јовановић, *Свети Сава, Сабрана дела*, Београд 1998.
- Кипарски 1967: Valentin Kiparsky, *Russische historische Grammatik, II (Die Entwicklung des Formensystems)*, Heidelberg 1967.
- Клеменшевич–Лер–Сплавински–Урбанчик 1955: Zenon Klemensiewicz — Tadeusz Lehr-Splawiński — Stanisław Urbanczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1955.
- Лескин 1914: August Leskien, *Grammatik der serbokroatischen Sprache. 1. Teil: Lautlehre, Stammbildung, Formenlehre*, Heidelberg 1914.
- Миклошич 1858: Franz Miklosich, *Monumenta spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Vienna 1858.
- Младеновић 1977: Александар Младеновић, *Језик у њисмима цетињског владике Висариона с краја XVII века*, Зборник за филологију и лингвистику XX/1, 1977, 1–43.
- Невекловски 1984: Gerhard Neweklowsky, *Грамаџичко слагање (конгруенција) бројева у српско-хрватским дијалектима*, у: Научни састанак слависта у Вукове дане, Реферати и саопштења — 13/1, Београд 1984, 17–22.
- Пуцић 1858–1862: Медо Пуцић, *Споменици српски*, 1–2, У Биограду 1858–1862.
- Решетар 1930: Milan Rešetar, *Djela Marina Držića*, Stari pisci hrvatski 7, Zagreb² 1930.
- Решетар 1933: Milan Rešetar, *Jezik Marina Držića*, Rad (JAZU) 248 (111), 1933, 99–240.
- Станислав 1958: Ján Stanislav, *Dejiny slovenského jazyka II (Tvaroslovie)*, Bratislava 1958.
- Станојевић 1923: Станоје Станојевић, *Студије о српској дипломатици. XIV. Дијак, Грамаџик, Ношар, Канцелар, Номик, Логошети*, Глас СКА CVI, Други разред, 61, Сремски Карловци 1923, 50–96.
- Стојановић 1929–1934: Љубомир Стојановић, *Старе српске њовеље и њисма. Књига I: Дубровник и суседи његови*. 1–2, Београд 1929–1934 (СКА. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење: Споменици на српском језику, XIX + XXIV).
- Стојановић 1982: Љубомир Стојановић, *Стари српски зајиси и најџиси, књ. 1*, Београд 1982 (= 1902; Књигу приредио Сима Ћирковић).
- Тенијер 1925: Lucien Tesnière, *Les formes du duel en slovène*, Paris 1925.
- Ћоровић 1928: Владимир Ћоровић, *Списи св. Саве*, Београд — Сремски Карловци 1928 (СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење: Споменици на српском језику, књ. XVII).
- Ћоровић 1938: Владимир Ћоровић, *Жиџије Симеона Немање од Стевана Првовенчаного*, Светосавски зборник, књ. 2, Београд 1938, 1–76.
- Хабургајев 1990: Г. А. Хабургаев, *Очерки исторической морфологии русского языка. Имена*, Москва 1990.

НИКОЛА РАМИЋ
(Београд)

О ЈЕДНОМ ПРИМЈЕРУ ЈЕКАВСКОГ ЈОТОВАЊА

На примјеру лексеме *ијеме*, трагом појављивања њених разноликих гласовних форми у ијекавским народним говорима, настоји се утврдити судбина сугласничке групе *иј* у процесу јекавског јотовања а с обзиром на статус лексеме појединачно.

Познато је да у једном периоду развитка српскога језика еволуирају изговорне вриједности дифтоншкога старога вокала *јаӣ*, па на једном дијелу територије, на ијекавском говорном подручју $\bar{b} > ије, \bar{b} > је$ (уз доста варијација везаних за поједине локалне говоре — првенствено када је дуго јат у питању, али и са разноликим вриједностима континуаната позиционо условљеним или везаним за поједине морфолошке категорије или, пак, за лексичке јединице). Конституисање оваквих замјена, према грађи коју нуде писани споменици, почиње у XIV вијеку и, сагласно релативној хронологизацији која подразумева природну тежњу ка упрошћавању система процесом монофтонгизације вокала који се остваривао као непотпун дифтонг, након икавске и екавске замјене. У позицијама *консонантj + је* од краткога јата (у неким случајевима и као једносложни континуант дугога јата, карактеристичан за поједине говоре или морфолошки маркиран) долази до стварања консонантских група. Фонетском законитошћу, тзв. јекавским јотовањем, новонастале групе *нејалаӣшал + j* свде се на нове консонанте, *јалаӣшале*, или на нове *групе* — све у складу са развојним принципима дистрибуције фонема, односно са тенденцијом смањивања инвентара консонантских група или остваривања онаквих какве су већ биле садржане у систему.

Процес оваквих измјена у ијекавским говорима није вршен у свим групама истовремено, а и домаћаји су им различити. Најприје долази до измјена у групама са алвеоларним *л* и *н*, што је и најдоследније спроведено, затим јотовању подлијежу дентални пловиви *ӣ* и *џ*, у мањем обиму и са знатним несугласностима када су поједини говори у

питању, као и са бројним одступањима у истих категорија. Јотовање фрикативних дентала *c* и *z* и африкате *cz* ужег је ареала, а лабијали *й*, *б*, *м*, *в* најкасније су захваћени овом гласовном промјеном и измјене у вези са њима, које се, у суштини, своде на стварање нових група у којима је *j* замијењено са *љ*, карактеришу мали број ијекавских говора.

Изостајање јекавског јотовања у појединим групама често се узима као један од показатеља времена и начина удаљавања појединих идиома од жаришне, источнохерцеговачке и зетско-јужносанџачке зоне. Недоследности у употреби јотованих форми и форми са неизвршеним јотовањем, када се ради о групама захваћеним процесом, у дијалектолошким радовима тумаче се на разне начине. Најчешће се говори о односу двосложне и једносложне замјене у облицима или сродним ријечима и о интерференцији система. Судбина групе зависи и од статуса лексеме појединачно.

Једна од њих је лексема *џјѐме* (стсл. *тџџѐмѐ*) („горња страна главе, врх лобање, *vertex*“). У дијалектолошким радовима често се наводи као примјер у којем група *џј* остаје неизмијењена. То потврђује и грађа коју доносе упитници за Српски дијалектолошки атлас и за пројекат Босанскохерцеговачки дијалекатски комплекс (преко три стотине њих). Ваља нагласити да је у Вука само *џјеме*, и прије 1839. године — за који период се напомиње да су у његовом језику преовладавале јотоване форме у примјерима гдје дентални пловиви *џ* и *џ* непосредно претходе јекавском рефлексу кратког јата.¹ Тезу А. Пеце о преузимању ове лексеме из књижевног језика² подупиरे чињеница да се у неким ијекавским говорима, у ускачком³ и горобиљском⁴ нпр., јавља екавска форма — *џеме*. Таква теза иницира претпоставку да су у народним говорима, за означавање горње стране главе, функционисале и неке друге лексеме. Нема сумње да су то у босанским говорима обични турцизам *џейалук*, *џейелук*, романизам *ћиварица*, *ћеварица*, *ћиферица*, а *џил* (стсл. *тџџѐљ*) је садржано у широко распрострањеним *џоџиљак*, *зџиљак*, *зџиљак*, *џоџиок*, те у, по Скоку, хиперјекавизмима *зџјелак*, *зџјелак*, *заћелак*⁵ ... као и у *зџјевак*, *заћевак* и у другим сличним формама које означавају оно што је „задњи дио главе, лобање“. Али, напријед изречено никако не треба схватити као тврдњу да лексеме *џјеме* у ијекавским народним говорима

¹ Ивић, Поговор, 100.

² Пеце, ГИХ, 57.

³ Станић, Ускоци, 111.

⁴ Николић, Горобиље, 665.

⁵ Скок, под *zàtilak*.

није било прије њеног евентуалног продирања из писане ријечи или црквеног језика. Довољно је да се зна да је било и других лексема које су функционисале у истом (или сличном) значењу. (Уп. однос *дјевојка* : *цура*.) У Рјечнику ЈАЗУ најстарија потврда за *ѡјеме* је из XV вијека.⁶ Лексема је могла бити захваћена процесом јотовања.

У већ помињаним упитницима, у два пункта, у селу Жлијебац у околини Братунца, и, на другој страни босанскохерцеговачке територије, у Црном Врху, селу на средокраћу између Гламоча и Дрвара, забиљежена је форма *ћѡме* — дакле, с јотовањем денталног пловива *ѡ* у контакту са *ј* из рефлекса краткога јата.

Постојање нејотоване и ријетко посвједочене форме с извршеним јотовањем није ништа необично када се појава сагледава с обзиром на домаћаје измјена *ѡ* и *ѡ* у вези са *је* од јата, на претпостављену интерференцију система, а тако и на чињеницу да и у књижевном језику ијекавског изговора јотоване форме нису регуларне. (Поновно успостављање старог стања тиме се знатно увећава.)

Још једна гласовна форма ове лексеме — *ѡљеме* — заслужује посебну пажњу. У већ помињаним упитницима појављује се релативно често — посвједочена је у 33 пункта. (Најчешћа у источнобосанским говорима, али и на подручјима источне Херцеговине, централне и сјеверне Босне, у околини Бањалуке ...) У дијалектолошким радовима углавном се само констатује.⁷ Има је и у збирци ријечи из Далмације и Херцеговине Ђ. Николајевића (рукописи Српског ученог друштва): *тлѡме* в. *шлѡме* *culmen*. Као лексикографску одредницу доноси је и Рјечник ЈАЗУ: *tl'eme, n. bit će isto što i tjeme s l epenh. između t i j. Samo u Stulićevu rječniku (v. šl'eme)*.⁸ У оба случаја наглашава се епентеза и семантичка веза са лексемом *шљеме* (*сљеме*). Семантичку везу омогућава полисемантичка структура ових лексема, а кад се томе дода да имају сличан фонетски склоп (в. и начин извођења данас непродуктивним суфиксом), схватљива је реализација у изреци: „Кад падне *шљеме* на *ѡјеме*“ (Вукове народне пословице). (Уп. и тумачење одреднице *sleme* у етимолошком рјечнику Ф. Безлаја, гдје, поред осталог, стоји и „*culmen domus*“ и „*vertex fornacis*“.⁹)

Измјена *ј* из *је* од јата у *љ* позната је појава у скуповима *ѡј*, *бј*, *мј*, *вј* и карактерише говоре уске дијалекатске зоне (углавном у Црној Гори и једном дијелу Херцеговине). Не упуштајући се у расправу да

⁶ Рјечник ЈАЗУ, под *tjeme*.

⁷ Ђукановић, ГЦ, 214; Пецо, Јотовање, 91...

⁸ Рјечник ЈАЗУ, под *tl'me*.

⁹ Безлај, под *sleme*.

ли се у оваквим скуповима ради о правој или, пак, о привидној епентези,¹⁰ ма која врста јотовања да је у питању, ваља нагласити да се у тумачењима стварања група *ѿљ*, *бљ*, *мљ*, *вљ* истиче, поред стабилно локализованог изговора у зони усана — што је и одлучујуће за посебан начин јотовања лабијала — и артикулационо својство експлозивности.¹¹ А дентали *ѿ* и *д* су експлозивни. То не значи да резултати јотовања *ѿ* и *д* треба да су у складу са јотовањем лабијала, али остаје могућност да се у извјесним случајевима фонетски склоп *ѿј* (*ѿјеме*, *ѿјена*, *ѿјешѿав* ...), ако већ није прешао у африкатску вриједност *ђ*, реализује као изговорно много једноставнија сугласничка комбинација *ѿљ* (у Грбљу *ѿљеница*,¹² у Ускоцима *ѿљешѿав*¹³). Реализација *ѿљеме* и није карактеристична за говоре у којима су лабијали подложни јекавском јотовању, нити се може утврдити да су то говори које обиљежава процес дејотације ма како насталих група *ѿљ*, *бљ*, *мљ*, *вљ* — што би, на неки начин, могло имати утицаја и на судбину групе *ѿј*.

Резултати измјена група *ѿј*, *дј* захваћених новим јотовањем, нешто чешће, и на разним странама, управо су нове групе *ѿљ*, *дљ*. Рјечник ЈАЗУ као одредницу доноси *smetl'e*, с потврдом из Вукових народних приповједака, и указује на сличне дијалекатске ликове — *svitl'e*, *orudl'e*, *frudl'e*¹⁴ — све у збирних именица у којих је наставак *-је* нарочито продуктиван, а то је категорија карактеристична за ново јотовање (*-је*). У формама *ѿројешѿље* и *сметѿље* биљеженим у Бекији М. Шимундић види наставак *-ље* „kako је то i u nekim čakavskim govorgima“.¹⁵ Аналогију, *дрвешѿље* према *здравље* и др., односно уопштавање форманта *-ље* налази и С. Халиловић у околини Кладња.¹⁶ П. Скок у форми *сметѿље* претпоставља укрштање и *л* из именице *метѿла*.¹⁷ Ма како било, напоредно појављивање форми са *ѿј*, *ђ* и *ѿљ* и у категорија захваћених новим јотовањем, а и њихова тумачења, могу, у извјесној мјери, бити корисна за сагледавање проблема и разјашњења у вези са формом *ѿљеме*.

¹⁰ В. нпр. Симеон, I/310 и Вуковић, Историја, 164.

¹¹ Вуковић, Историја, 164.

¹² Скок, под *тјѿна*.

¹³ Станић, УР.

¹⁴ Рјечник ЈАЗУ, под *smetl'e*.

¹⁵ Шимундић, ГИКБ, 49.

¹⁶ Халиловић, Тухољ, 290.

¹⁷ Скок, под *mèsti*.

И најзад, форма *кљѐме*, забиљежена у мјесту Потпет код Сребреника, претпоставља форму *шљеме* која јој претходи, резултат је измјене сугласничке групе *шљ* у *кљ* дисимилационим путем.

СКРАЋЕНИЦЕ И ЛИТЕРАТУРА

- Безлај — France Bezlaј, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, III, Ljubljana 1995.
- Вуковић, Историја — dr Jovan Vuković, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, I dio: Uvod i fonetika, Beograd 1974.
- Ђукановић, ГЦ — Петар Ђукановић, *Говор села Горње Цајбарде (код Зворника)*, СДЗб XXIX, Београд 1992.
- Ивић, Поговор — др Павле Ивић, *О Вуковом рјечнику из 1818. године*, Београд 1966.
- Николић, Горобиље — Мирослав Николић, *Говор села Горобиља (код Ужичке Пожеге)*, СДЗб XIX, Београд 1972.
- Пецо, ГИХ — Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, СДЗб XIV, Београд 1964.
- Пецо, Јотовање — Asim Peco (i drugi autori), *Govori sjeverozapadne Bosne*, ВН DZb II, Sarajevo 1979.
- Рјечник ЈАЗУ — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, JAZU.
- Симеон — Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I, II, Zagreb 1969.
- Скок — Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1971–1974.
- Станић, Ускоци — Милија Станић, *Ускочки говор*, СДЗб XX, Београд 1974.
- Станић, УР — Милија Станић, *Ускочки речник*, 1–2, Београд 1990–1991.
- Халиловић, Тухолъ — Senahid Halilović, *Govor Muslimana Tuholja (okolina Kladnja)*, ВН DZb VI, Sarajevo 1990.
- Шимундић, ГИКБ — Mate Šimundić, *Govor Imotske krajine i Bekije*, Djela ANU BiH XLI, Sarajevo 1973.

СЛОБОДАН РЕМЕТИЋ
(Београд)

О ШЋАКАВИЗМУ КАКАЊСКИХ И ЗЕНИЧКИХ СРБА

Апстракт: Рад се бави питањем дијалекатске интерференције у околини Какња и Зенице. Тамо је говор Срба, носилаца источнохерцеговачког (по новом предлогу П. Ивића — херцеговачко-крајишког) дијалекта био изложен снажном утицају окружења, говора источнобосанског ијекавскошћакавског и млађег икавског дијалекта.

Кључне речи и изрази: шћакавизам, дијалекатска интерференција, источнохерцеговачки (херцеговачко-крајишки) дијалекат, источнобосански ијекавскошћакавски дијалекат, млађи икавски дијалекат.

0. Успомени научника светскога гласа, дугогодишњем учитељу и недостижном узору посвећујем и овај скромни прилог, наставак проучавања српских говора са подручја бивше југословенске републике Босне и Херцеговине, посебно из оних области које су у току последњих ратова привремено остале без српског живља. Систематском прикупљању језичке грађе са простора бивших југословенских република БиХ и Хрватске, неодложном и ургентном задатку повереном Међуакадемијском одбору за дијалектолошке атласе при Српској академији наука и уметности и Академијином Институту за српски језик, управо је академик Павле Ивић својим огромним ауторитетом и конкретним, плодотворним акцијама, дао немерљив допринос.¹

1. Предмет овога рада су најмаркантније језичке особине које су у говор шест српских села из околине Какња и Зенице унете из говора њихових суседа муслимана и(ли) католика, носилаца источнобосанског ијекавскошћакавског дијалекта, односно млађег икавског (шћакавског) дијалекатског типа (Брозовић 1966; Ивић 1988, 61-63; 72-74).

¹ О целој акцији и постигнутим резултатима детаљније у раду: Слободан Реметић, *Српски дијалекатски комплекс — степен досадашње истраживаности и даља задаци*. — Српски духовни простор, Бања Лука — Српско Сарајево (Академија наука и уметности Републике Српске. Научни скупови, књ. 1, Одјељење друштвених наука, књ. 1), 1999, 275-283.

Од шест села из којих је за ову прилику прикупљана дијалекатска грађа четири су смештена на подручје Општине Какањ. У селу *Видуша* (скр. В) око 90% живља чинили су Срби, једини становници села *Сарановићи* (С). У местима *Гора* (Г), насељу надомак Какња, и *Ријека Модрињ* (РМ) Бошњаци су били у огромној већини (преко 90%). Када је о зеничком крају реч, Срби су једини живели у селу *Мућница* (М), док су у насељу *Враца* (Вр) чинили око половине становништва.

2. Организованих етнографских истраживања у селима о чијем ће говору овде бити речи није било. Део какањске општине припада области некадашње Височке нахије, у којој, према налазима познатог етнолога Миленка Филиповића, практично и нема Срба старинаца. Према његовим истраживањима, „међу православцима су свега 3 стариначка рода, што чини само 0,8% од целокупног броја православних родова“ (Филиповић 1928, 286). Од досељеничких струја најјача је она из Херцеговине: „Међу овим православним досељеницима највише их је из Херцеговине у етнолошком смислу и из Босанске крајине“ (Филиповић 1928, 290). Судећи по изјавама информатора чији је говор снимљен за потребе овога прилога, њихови преци су долазили углавном „из Ђрцегов^не“ и „йс-Цр^не Г^ор^е“. Предање је у пуној корелацији са основним карактеристикама тамошњег говора, који је у основи несумњиво источнохерцеговачког (односно херцеговачко-крајишког — по најновијој Ивићевој класификацији; Ивић 1998, 118–129) типа.

3. Подаци на основу којих је писан овај прилог добијени су преслушавањем седамнаест сати слободнога говора снимљеног на аудио-касете. По шест сати снимљено је у говору становника Горе (Какањ) и Враца (Зеница), два сата у говору житеља Видуше (Какањ), те по сат од информатора из Ријеке Модрињ (Какањ), Мутнице (Зеница) и Сарановића (Какањ). Већину података (аутор ових редова снимао је једино говор становника Горе) снимлио је г. Милисав Крајишник (рођен 1965. године), привремено насељен у Горњем Шепку, који је пре рата живео у Ковачићима код Кладња. Господин Крајишник је већ годинама агилни сарадник Српске академије наука и уметности у прикупљању језичке грађе у говору српских избеглица са подручја бивше југословенске републике Босне и Херцеговине, понајвише са простора између Тузле и Сарајевског поља.

За детаљнији опис једнога говора потребан је знатно богатији материјал од онога којим се овом приликом располагало. Но, и корпус података из седамнаест сати аутентичнога говора довољан је за основну оријентацију дијалектолога бар у оним најбитнијим правцима. На наведени начин прикупљени подаци довољни су и за сагледа-

вање врсте и дубине утицаја говора околног несрпског становништва. Неспорно је да су Срби сачували основну структуру донетога, дакле источнохерцеговачкога (херцеговачко-крајишког) дијалекта. Неспорна је, међутим, и чињеница да је дужи суживот са носиоцима двају по много чему различитих идиома (реч је пре свега о источнобосанском ијекавскошћакавском, и о икавском шћакавском говорном типу) имао озбиљног уплива у дијалекатско ткиво какањских и зеничких Срба. Ограничен простор и намена овога прилога приморали су нас да интересовање сузимо и усредсредимо се на најважније и најинтересантније особине које су у говор тамошњих Срба унете несумњиво из иноверног и иноговорног окружења. А то окружење је углавном бошњачко и ијекавскошћакавско. Вероватно су становници бар неких зеничких села чешће контактирали и са носиоцима икавскошћакавскога говорног типа.

Организованог испитивања говора зеничких и какањских Срба до данас, колико нам је познато, није било. Ствари не стоје много боље ни кад су у питању говори тамошњих Бошњака и Хрвата. Судећи по приликама у говору какањских (па и зеничких) Срба, говор тамошњих Бошњака се, углавном, битније не разликују од говора њихових сународника у Високом, чије су фонетске особине науци добро познате (Ваљевац 1983).

4. Међу особинама које зенички и какањски Срби свакако нису донели из постојбине као своје аутохтоно обележје шћакавизму припада челно место. У њиховом говору, наиме, на месту старих група *шћи'* и *жд'* данас доминирају рефлекси *шћ* и *жћ*. Потврде:

шћай В, Г; *одајљ* на *шћайу* В; *ударѣш четѣри шћайа* Вр; *Нѣко љзмѣ*, на *гљвну шћайом* *опуца* Г; *Савија шћайом онљ-љѣсковѣну* Вр; *осѣјѣчемо онѣ-љѣсковѣ шћайѡвѣ* Вр; *ѡсјекѡ сам јѣдан шћайац* Г; на *шћайцу* Г; *мѣ кажѣмо шћайци* Г; *По грѣдама стѡвѣмо шћайце* Г; на *шћайцима* Вр; *ѡсјекѡ сам пѣтнѣс шћайѡца* Г; *приѡацујеш преко-онѣ-шћайѡца* Г; *По-онѣм-шћайцима* се *приѡацујѣ пѣћѣнца* Г; на *шћайцима* С; *кѡ-шћѣне* Г; *дрѣкѣијѣ зѡвљ шћѣне* С; *шћѣне* за *ѡвцама* *ѣшло* Вр; *шћѣнце* *скѡвѣѣ* „*повеже керове*“ Г; *кѡ-мѡѣ шћѣнце* Г; *вѡдѣ шћѣнце* В; *чѣтверо шћѣнѡѡѣ дрѣжѡ* Г; *тѡ-је-ѣришћ* *кат-скѡѣи* Г; *црѣи ѣришћ* Г; *Пришћ* је, *вѡда* се *подмијѣри пѡт-кожу* Г; *ѣришћѣви* *поскакали* Г; *Поѣѣришћиле* му се *нѡге* Г; *ѡѣришћила се* и *ѡна* С; да га *ѣшћинѣ* Г; *ѣшћай* се *кажѣ пѡ-мјѣсѣцу* Г; *И ѡнѡ ѣишћиш с-онѡм-ѣишћѡм* Г; *ѣно* га *ѣишћи* Г; *ѡстави се ѡвѡде* да *мѡре ѣишћати* Г;

кѣјѣшиѣ Г; *дѣсѣтѡ гѡѡѣишће* Г; *Јѡ сам трѣдѣсѣтѡ гѡѡѣишће* В; *грѡбљѣишће* Вр, Г; *грѡбљѣишће* Вр; *грѡбљѣишће* С; *крѡз-онѡ-грѡбљѣишће* Г; *јѣчмишће* Вр; *зѡбовѣишће* Г, РМ; *кѡноѣљѣишће* РМ; *кѣѣусѡвѣишће* РМ, Г;

күрузовишиће РМ, Г; кдсишиће Г; на кдсишићу имā жељезно Г; било би комјјеровишиће Г; кумјјеровишиће РМ; мотиичишиће Вр; огњишиће С, М; огњиће; на огњићу В; Мора се размест огњишиће Г; с краја на-крај огњишића Вр; ни-ватрē ни огњишића Вр; са огњишића ишб дим Г; дол су огњишића В; на огњишићу В, РМ; Ја сам завршијо идлугодишиће М; от-йолугоддишића па до краја М; на идлугодишићу М; за сикиру сикиришиће Вр; сиршиће од говећета РМ; Тб-сиршиће мораш стално припрат Вр; Сад неће нико сиршића РМ итд.;

мѡжжану удар добијо Г; мѡжжаног удара РМ; звижћу на-прсте Г; звижћу и-он Вр; ја-зазвизћим на-прсте Г; Звизћу на прсте, он-се-плāхнē Г.²

У снимљеној грађи знатно су ређи ликови са *шћ*: око *шћаца* Вр; било *гдјилшће* „рибњак“ С; *огњишће* М; с краја на-крај *огњишћа* М.

5. Највероватније су какањски и зенички Срби од суседа преузели и презент од глагола *йрскати*: њјја вода *йршћ* В; *идйршћеш* вѡдѡм В; *идйршћу* га Вр; окѡ-куће сваће *идйршћу* В.

6. Судбина сугласничких група *јш*, *јд* помало подсећа на прилике у говору височких муслимана (Ваљевац 1983, 340). Инфинитив је и овде увек на *-ћ*, док је у презенту (и аористу и императиву) најчешће *-ј*, ређе *-јд*- и, наравно, под утицајем стандардног језика све експанзивније *-ћ*. Примери:

нема *ѡћ* тамо Вр; нема *ѡћ* за-софру В; *наћ*, *изаћ* Г;

и *ѡје* ис-кѡмшија В; ка-*ѡје* кћи Вр; да *ѡје* Вр; лијепо кад-ми-*ѡје* В; ка-*ѡје* прѡљеће Вр; *ѡјеш* кћи В; да *ѡју* кћи В; да *ѡју* у-кућу В; мѡмци *ѡју* В; они *ѡју* РМ; *ѡје* дрўга шенѡца РМ; *ѡје* код-зѡбē Г; Ка-ти-ћѡк *ѡје* галам^т, а ти-само водē у уста Г; Кат се *ѡје* распадат Вр; капак *ѡје* Вр; Кат се *ѡје* ћē у гѡсте — седло! Вр; сат се *ѡје* насијават Г; ако *ѡјеш* сјћ Вр; Сѡ-ти ћѡк *ѡје* галам^т Г; да *ѡје* на таван и да *ѡје* вѡкат Г; *ѡју* нам ѡвце рамљат Вр; Саво *йрѡје* С; да-јѡј-*йрѡје* дан РМ; кат-*йрѡје* зѡма С; кад Ђурћев *йрѡје* Г; *Изѡјем* вѡм и пўтом идѡм Вр; кад *изѡје* пѡстѡт шенѡце С; дол *изѡје* сѡрутка В; свē *изѡје* йз-онога кад-*изѡјеш* на-крај њѡвē В; Штѡ не-*најеш* сѡби жѡну Вр; *најеш* раћвасто С; *наје* се неѡ В; Мрмци се у-ћубрету *нају* Г; *Наје* у-букви трўљади Г; кад лѡб *наѡје* В; Оне трѡбају да *наѡју* Г; Свѡ-тѡ *ѡбајеш*, свѡ пѡпију пѡ-ћашу В; И сѡд *ѡбајеш*, вратиш се, не-сијеш В; У свѡка дѡба *ѡбаје* ѡвце Вр; кѡлко пўта онѡ-*ѡбају* В итд.; А кѡко *ѡје* вѡјска, зѡйљам, како-дѡшоē партизѡни РМ; *Дѡје* Госпојѡна, *ѡје*, *ѡје* жѡ-

² Овде свакако спада и лик *дрўжћо* „даждевњак“: *Дрўжћо* је исти зелѡмбаћ, сѡм друкћѡну йфрбу имѡ, ал неће ујест. Шаренкаст, имѡ бѡбе пѡ-себи Г.

сѣн Вр; *Доје* Госпојина мала, *доје* јѣсѣн прѣва Вр; кат-се-*иојошѣ* рас-
квоцават Вр; *доји*, вѣздѣн копај Вр; кад-би-ѣн *доји* Вр;

да *дојдѣ* Вр; па *дојдѣ* мом ђцу В; *најдѣ* се нѣшто Г; *Најдѣ* се пѣ-шѣс
кѣсаѣ В; Тѣшко сѣлу кудѣ војска *ѣројдѣ* Вр; Оне кад *надојдѣ*, мрвѣ се
само Г; кад би мѣ тѣта *иојди* Вр; ђде гѣр изнад-мене, ѣ-шуму *зѣјде*;

да *дође* М; *Дође* ми нѣкада — слабо вѣдѣм Вр; да *идђе* Вр;
ја-куд-гѣт *идђем* Вр; да му *ѣрође* испод-рукѣ М; Да *ѣрође* ѣдеку ис-
под-рукѣ РМ; да *изѣђе* Вр; *изѣђемо* Г; *изѣђу* па се шѣтајѣ РМ; какѣм
дѣбром-вѣ-*дођосѣе*? М; касније гѣрма *изѣђе* Вр; Ај-*дођи* вам, трѣбаш
ми нѣшта Вр. Разуме се да је увек: Ја кад би *наѣђи* поред-њѣговѣ кѣђе
Вр; Ја кад-би-*наѣђи*, ѣн се јѣви Вр.

7. Врло су ретки случајѣви неизвршенѣ новѣ јѣтовања. Пажње
су вредни ликови (записани у говору жене из Горе) *сѣдје* и *крѣвијѣг*:
Ѡд-ѣнѣг маѣсла *крѣвијѣг* прѣва^{ла} се цѣцвара. Изван тога, на снимљѣ-
ним тракама се могу чути само јѣтовани ликови:

Свѣ се ѣткѣ *сѣђе* Г; Ѡткѣ се *сѣђе* Г, В; Спрѣмѣ сађакове и *сѣђе*
за мл^нјѣко В; дрвенѣ *сѣђе* В, Вр; Лѣка калајѣѣја звѣни, калајѣисѣ бѣкре-
нѣ *сѣђе* Вр; зѣмљѣнѣ *сѣђе* Вр; Тѣ-је-се брѣло *сѣђом* и нарѣжѣш ѣно-
гѣ-*лишѣа* Вр; кѣшнѣ бѣло и *идсѣђе* Вр; *рѣђѣк* В; ѣ-мене *рѣђѣк* удѣво
ђѣрку М; од-*рѣђѣка* В; *Рѣђѣки* свѣјѣј ѣђи избијѣ Г; ѣчеву *брѣђу* М;
лишѣе В; *лишѣе* од-ѣнѣ-јѣгорчѣвинѣ Вр; нарѣжѣш *лишѣа* Вр; сјѣкли
ѣрушѣе В; Мѣреш и *ѣрушѣом* ѣплѣст; *ѣрушѣом* је се плѣло Г; *дѣвљѣ*
крѣшке Вр; *дѣвљѣ* јѣбѣкѣ Г; ѣ-трѣшања *дѣвљѣ* Г; *дѣвљѣ* трѣшњу Вр;
крѣвљѣ рѣпа Вр.

Ако се говор српских сусѣда у какањском и зеничком крају не раз-
ликује битније од говора висѣчких муслимана (Ваљѣвац 1983, 340), ѣн-
да је јасно зашто Срби у новом завѣчају нису битније мењали јѣзичку
слику насталу у процесу новѣ јѣтовања у ѣихѣвој ранијѣј постојбини.

8. Истирање ѣпозиѣѣје између гласѣва ч и ѣ односно ѣ и ѣ у срп-
ским говорима на подручју Босне у науѣи се тумачи уѣѣајѣм сусѣд-
них муслиманских (чѣшѣе) или католичких говорних идиѣма. Када је
ѣ нашем подручју рѣч, појава је сасвим заживѣла у говору какањских
Срба, док се у сѣлима ѣко Зѣнице ѣна може чути само спѣраѣично. У
какањском крају (сѣла *Гѣра*, *Вѣдуша*, *Рѣјека Модрињ* и *Сарѣновиђи*)
проѣс је стигаѣ до „ѣистих“ ѣ и ѣ уместѣ ч и ѣ:

ђабар В; у *ђабровѣ* и *ђѣнке* В; *ђѣјѣ* „ѣауш“ В, Г; *ђѣнак* В, Г; бѣли
ђѣнци В; бѣли су *ђѣнђиђи* Г; *ђѣраѣе* В, С; дѣ-трѣђе *ђѣшѣ* В; *ђѣрѣѣи* В;
ѣт-*ђѣгѣ* В; *ђѣкај* пѣнзијѣ В; *ђѣшѣрѣи* дѣн В; пѣно *ђѣвѣдѣ* В; *ђѣшѣрес*
прѣвѣ С; *ђѣѣниѣѣи* С, В; *ђѣзме* рѣдѣрке В; трѣ жѣѣе — јѣдна *ђѣсанѣѣа* Г;
ѣзгѣр *ђѣсѣи* кѣмѣн В; *ђѣкрѣѣѣја* РМ; *ђѣѣѣѣв* рѣт С; И *ђѣѣѣѣ* се Богѣрѣдѣ-
ѣѣ, дѣѣво Мѣријѣ Г; *ђѣм* је рѣкѣ С; ѣнѣј-*ђѣѣѣѣ* В; ѣдѣ јѣдан *ђѣбан* В;

Ћобани и *ћанџа* прѠвѠ В; *ћораје* В; да је *ћдек* не *ћућѠ* Г; сѠмо *ћувај* В; *ћувала*, *ћуваи* В, Г; *ћујѠм* тѠпове В; *имѠ* и *ћункѠра* (о ћилимима) Г; ако *ћуѠаи* В; *ћућо* (врста пасуља) Г; *Бусоваћа* В; из *БусоваћѠ* В; *ИмѠмо* сѠна *у-БрћкѠме* В; *већѠраѠ*-ће дѠћ В; дрѠгѠ *већѠр* В; *висѠћкѠ* Ѡпанке РМ; *вѠћѠ* грабље В; Прија са-онѠм-*гурѠћом* м^нјѠшајѠ Г; Прија су *дрѠкћијѠ* кѠвали Г; *дрѠкћијѠ* зѠвѠ шћѠне С; *зѠкѠваћи* тањѠр кѠјмека В; прѠвѠ *зѠнићкѠ* бригада С; *јѠћмени* лѠб В; *јѠћмени* пѠра В, Г; *колаћи* Г, В; *лѠћевѠна* В; срѠћѠно, *ѠћишићѠно*, ѠпрѠно В; *иѠћѠње* В; *иѠћѠш* С; *иѠћѠ се*, пѠвѠ се С; *исѠћѠ* на *саћу* В; *идћѠли* нас тѠћ Г; па те жѠља *иѠвѠћѠ* В; *идѠгаћа* зѠбенѠ РМ; свѠ су је *иѠдућивали* В; *идћѠло* фѠтат мѠшкѠиње В; Имали млѠнове *идѠшоћѠре* В; *иѠрѠћѠе* В; ѠдмѠ се *развѠћѠ* В; ѠндѠ *рѠћѠмо* Г; *ТрѠића* рѠднѠк С; вѠда онѠ-*исѠћѠ* Г; *ТрѠјћин* дѠн В; да БѠк *саћѠвѠ* В; ГлѠдни свѠ, БѠже *саћѠвѠ* Г; *сѠљаћкѠ* свѠ ѠбѠкѠ Г; *сѠљаћкѠ* живот В; *ѠмѠћѠш* Ѡ-сир В; *шајкаћа* В; *саћ* Г, В; мѠтнѠш *саћ* РМ итд.;

ћѠба В; И *ћѠмија* ниже-кућѠ бѠила Г; *ћѠмѠдан* је бѠјѠ дѠжѠ Г; *Ѡмића* Г, В; У *ѠмићѠ* му, Ѡ-њѠгѠ бѠило ћѠтѠверо В; *Ў*-мене су *ѠмићѠићи* пѠбјегли Г; *Ѡн* је Ѡд-мѠг *ѠмићѠића* РМ; *ѠмићѠићну* В; *дѠвѠнћѠије* Ѡдале, продавале дѠѠн С; Ѡт^ншѠ *КѠраћѠћу* нѠ-Пале В; *саћѠк* В, Г; испѠд-ѠногѠ-*саћѠка* Г; *саћѠкови* В итд.

9. На снимљѠним касѠтофонским тракама нашло се, истина не много, потврда за умекшано *ч* и *Ѡ*:

от-*ч* *ѠићниѠка* С; *ч* *Ѡсница* С; *ч* *ѠшерѠс* трѠћѠ С; *тѠ-се-ч* *ѠшѠѠ* РМ; *ч* *ѠшѠѠи* па *тѠѠш* РМ; да *ч* *ѠвѠ* РМ; *ч* *ѠвѠј* крѠмке С; *Ч* *ѠјѠ* ће бригада бѠлѠ бит С; имали *бѠиѠчу* В; *јѠч* *Ѡрме* вѠзенѠ С; *иѠгѠч* *Ѡ* С; *сач* *Ѡваи* С; што-се-*ѠиѠч* *Ѡ* глади С; *ѠуѠ* *Ѡш-је* РМ; пѠтала *ѠмиѠѠ* РМ.

Да исту судбину у какањском крају деле изворно *ћ* и *ч*, односно *ћ* и *Ѡ* показују спорадичне потврде типа *кѠч* *Ѡ* РМ; крај-нашѠ *кѠч* *Ѡ* РМ; *ч* *Ѡт* *Ѡри* сѠна и двѠје *шч* *Ѡри* С; бѠло ме стрѠ *иѠрѠч* *и* РМ; *лишч* *Ѡ* С; *иѠрѠшч* *Ѡ* РМ; нѠмѠ стѠда *ниѠч* *Ѡ* РМ; *раѠч* *Ѡи* РМ. Само изузѠтно у грађи коју смо имали на располагању може да се чује неизмењѠно *ч* односно *Ѡ*: *рѠчно* С; *ѠмиѠе* РМ. По страни остављамо *ТѠму ЛѠкића* (1931) из Горе, дугогодишњѠг радника зеничке Жељезаре, који је, однекуда, на чућѠње и колега са посла и сусѠда, како Бошњака тако и Срба, сасвим добро сачуваѠ оба пара африката.

Прилике у какањској зони свакако се настављају на стање у Високом, где су два реда африката сведѠна на јѠдан палатални пар *ћ* и *ћ*. Тамо је тако не само код муслимана него и у говору „висѠћких Срба и Хрвата, како градских тако и сеоских“ (ВаљѠвац 1983, 336). Уосталом, за само јѠдан ред меких палатала знају и Срби СарајѠвског поља.

10. У околини Зенице Срби у принципу добро чувају два реда палатала: *чѠрдѠк* Вр; звѠни *чѠрдѠѠи* Вр; бѠила вѠл^нка *чѠѠра* Вр; испѠт-*чѠѠ*

rē Вр; из-оногā-чāнка Вр; чешерес трѣћē Вр; чдече бѡжї Вр; чїчак на чѡраѣи Вр; Спāvѡ ў-млину чўвајућ жїто М; а̀мицић Вр, М; његѡв а̀мица Вр; гѡреле су гасњаче М; јечѣрма М; кова̀чи М; тām ње се ѝечē М; ако се не ѝечē љѣб М; пот сачцѡм, пот сачом М; џемадан М.

У преслушаној грађи нашло се и нешто потврда са ч > ћ:

ћабар имā један Вр; ћāјо М; пўна кўћа ћѣљāдї Вр; ћїшав Вр; сāћ и сāћца М.

11. Од осталих особина чије је исходиште најупутније тражити у шћакавском окружењу у овоме прилогу ћемо се задовољити указивањем на редукацију вокала, појаву изразитијег интензитета но што се може претпоставити за ранију постојбину какањских и зеничких Срба, и на више појединости у вези са рефлексима јата које спадају у типичне одлике источнбосанског (ијекавскошћакавског) дијалекта.

12. Редукација неакцентованих вокала узела је широкога маха и креће се од делимичне до потпуне, након чега често долази до вокализације сонанта (најчешће) па и другог сугласника (ређе) иза којег је ишчезао вокал. У прикупљеној грађи нашло се и случајева у којима аутор ових редова чује [ə] на месту некадашњег неакцентованог пуног вокала, углавном и. Потврде:

јѣловѣна и бѡровѣна Вр; вѣлѣкў штāлу В; вѡдѣца Г; от кāнтē вѣлѣкѣ Г; ў-соби за врāшѣма Вр; гѡведѣма Г; Прѡшлў гѡдѣну јѣсу се сѡдли Г; грѣдѣце Вр; дрѡжалѣца С; жївѣли Вр; кобāсѣце В; близу Зѣнѣце Вр; кокѡшѣма дāјеш Вр; кѡрѣшо Вр; ѡ-тогā су крѣмāдѣма дāвали В; кўјелѣце и копāчи Вр; лѣдѣна В; трї су се љѣба нѡсѣла Г; ѡшѣшила В; ирāвѣли смо мѣтле от-иѣлѣна М; бўнѣ-га иолѡвѣца Г; Ђни ўнѣшили на-онї-иѡрозѡрѣћ Г; ўспїјевā рāжсѣвѣна и зѡб Вр; сїкѣра дрварѣца Вр; ћѡјек ми ўмрѡ у Рāковѣци РМ; ўкопāне су у-сѡвѣну Г; на сїтāнѣцу В; шїкāнѣца Г; бѡљѣ би бїло и чѣљāдѣма Вр итд.;

Ђна је ашковала Вр; ѡндā сам вїдла Вр; Кѡлко сам јā пўт вїдла нїје ни брѡја Вр; имā једна гѡдна Вр; трї гѡдне В; вѣрге се звāле Г; изнѣсѣш сѡ и вѡшѣцу Г; домāћца Вр; слāбо се жївѣло В; мѡре кāшкѡм Г; дрвенѣ кāшке и чāнци Вр; кѡрѣша бўкова Г; нāправї се кѡрѣшо Г; Кў-ш-и (куда ћеш их) РМ; залѣдло се Вр; нѣколкѡ љўдї В; ѡсїавла кўћу В; иогѡдло Вр; штā-си рāдла РМ; јел иѡдлѡ нїје-ли Вр; ѡне су овлїкѣ Г; овлїкѣ висѡке Г итд. Сасвим су обичне елизије целих унутрашњих слогова, након чега се понекад добије једносложница са узлазним акцентом: тї-би-вѡлијѡ сѡли вїшї Вр; чїм је ѡшла ў-рāднў а̀кцију М; Ђни се вѣћ исѣли (иселили) Вр; Трѣбā га прѡвѡ одлѣш па јѣст В; ш-њїм сјѣшї РМ; Кѡ нѣ-знā штā рā да га прѡтурї кроз рўкāв Г; кѡ ће штā рāшї В; а кāшње кат-смо-се-издѣјѣли (издијѣлили) В; ако нѣш

òна ће крèпат В; Док је Ївè живè, тї-се-нèш нàпатит Вр; кàм ти В; *jà-kám* било је лúдї В итд.;

Ў-нèгà су се кòкоши *їобòдле* Вр; *навáдло* В; *вòдла* В, Вр; и нъ *зайáдли* В; нèгà су *зайáдли* РМ; Они су нàс и *їойáдли* РМ; *зайòдсли* се Вр; òни нàс *окòдли* (опколили) Вр; *исèдли* Вр; *с'јèдло се* С; Нїсмо бїли ни *исèдли* РМ; *усèдли се* В; *гòдла* Вр; дàнà-се крáвa *ошèдла* Г; Їдú према-Зèнци Вр; Мòраш онú-вáтру òндáле *їомáкнїи* В; скїдà се *слáнна* Г; Мòреш *мèйнїи* лїст нèкї Г; Ако нèж дòктору, òндà сòбòм мèћèш *слáнну* или бòквнцу Г; у *їећèнце* се изрèзује Г; вàлбá-тò *зaгрнїи* Г; *їойòдло* Вр; у *їòдрумма* М; *наїрмер* Вр; пèрú вàкò на *кòрнїима* Г; Прїја се рúнòм бúргнцòм *врїло* Г;

Оñитá му оћеñаше, òблèвá *вòдáцòм* нèкòм Г; нїје мèне *гòнòло* Вр; *нèдòлбa* Г; у *нèдòлбу* Г; *òвћейна* В; сáм сам *òсјейна* свè В; трї *їòродáце* Вр; зèнáца òкa Г; Они нè-дајú *рòговáма* гòр Г; *зaцрнòло* и сл.

Иако иза бар неких варијација у степену редукције неакцентованих вокала у наведеним типовима и појединачним случајевима стоји последица ослањања на несавршени слушни утисак истраживача, ипак стоји чињеница да је појава узела широкога маха. Ни реална претпоставка да одговорност за губљење целих слогова у примерима типа *кàм* сноси повремена лежерност у изговору не умањује општи утисак да је, гледано у целини, реч о евидентној фонетској појави, тенденцији карактеристичној за ово говорно подручје. Врло чврсте паралеле пружа, на пример, сучељавање наших потврда са грађом прикупљеном у говору височких муслимана. И тамо су бележене потврде типа *кàшка*, *рáшї* (радити), *їоожúшла*, *видле* и сл. (Ваљевац 1983, 326, 327). Не треба искључити могућност да иза височких ликова типа *мòлла*, *вòлла*, *заврнли* итд. и наших случајева типа *вòдла*, *исèдли*, *гòдла* стоји навика, различита традиција у бележењу истих вредности. У нашем случају фонетску транскрипцију диктирао је број слогова дате речи (у *вòдла* аутор овога рада чује три слога), принцип базиран на, понављамо — несавршеном, слушном утиску. У сваком случају, говор какањских и зеничких Срба и у овоме сегменту прилично верно репрезентује источнобосански ијекавскошћакавски дијалекатски тип, у којему је, одавно се то зна, „доста ... развијена редукција кратких самогласника, но слабије него у зап. Босни“ (Брозовић 1966, 135).

13. Данашња слика рефлекса јата у говору Срба из какањске и зеничке околине несумњиво је последица очигледног и снажног уплива суседних идиома источнобосанског ијекавскошћакавског типа. За рефлекс дугога јата може се дословце применити у науци добро позната квалификација прилика у томе дијалекту, то јест да је он „претежно двосложан, ређе једносложан, уз много флукуације“

(Ивић 1988, 72). Детаљној обради судбине јата вратићемо се када за испуњење тога замашног задатка на располагању будемо имали више прикупљених података и знатно више простора, а овде ћемо скренути пажњу на само неке појаве, особине јамачно унете из околних, несрпских говора. Овдашњи Срби из старе постојбине („из Црне Горе“ и „из Ерцеговине“) сигурно нису донели рефлексе секундарног јата, као ни многе икавизме и екавизме.

14. На рефлексе секундарног јата, препознатљиву особину источнобосанскога дијалекатског типа (в. Брозовић 1966, 134; Ивић 1988, 72–73) у височком крају указује и познати етнолог Миленко Филиповић (Филиповић 1928, 327). И у говору какањских и зеничких Срба испред *p* вокал *u* > *ʉ*:

сјѐрош̄ни остали РМ; *ћѐтверо сјѐроћ̄ади* РМ; *газда и сјѐром̄ак* С; *нѐм̄амо мијѐра* РМ; *нѐм̄а м̄ијѐра* РМ; *рука му мијѐрна* Вр; ако *ниси намјѐријо* кёкоши Вр; *било се см̄ијѐр̄ло* РМ; *вијер* Г, РМ; Не *иди љ-вијер* јер *уфат̄ће* те она-*мат̄ца* Г; *сид̄џијер* се *удар̄и* Г; око *сид̄џијера* Г, Вр; *кум̄ијер* РМ; *наслајѐш* дёл она-*ком̄ијѐре* В; *било је кум̄ијѐровиш̄е* Г; *кум̄ијѐровиш̄е* РМ; *Мјѐсѐц* се *искосијѐрио* као *срп* Г и сл., поред: *кр̄ум̄иј̄р* С; *кр̄ом̄иј̄р* В; от *кр̄ом̄иј̄ра* и *ријѐ* В; *кр̄ом̄иј̄ра* В; с *кр̄ом̄иј̄рма* Г; *кём̄иј̄р* Вр; по *ком̄иј̄рма* Вр; *била миј̄рна* Вр итд. У за ову прилику расположивој грађи једино се чују *жир* и *дираиш̄*: *Има растов ж̄ир* Г; *Има б̄уков ж̄ир* Г; *нѐће нас нико дираиш̄* РМ. Овде се, као и у Високом, према *ком̄јен* и *ком̄љен* код православаца у Височној нахији (Филиповић 1928, 327) говори: *кём̄јен* — да *мёре д̄им* прёлаз̄ит Г.

15. Преци какањских и зеничких Срба засигурно из старе постојбине нису донели икавски рефлекс у *ир̄ѐд*, *ир̄ѐ-*, *ир̄ѐко*:

Палѐ се *в̄атре ирид* *авлијом* Г; *ир̄ид-њим* прѐвр̄ћеш Г; *ир̄иш̄-кућом* М, Вр, РМ; *изашли ирид̄а-ме* В; *ир̄ид-мр̄ак* б̄ац̄и В; *Он̄да* ми се указивају *нѐкѐ бёје ирид-ёч̄ма* Вр; *ир̄иш̄-сватове* Г; ако-се-*удала ириш̄-ћасни* пёст Г; *ир̄иш̄ сам̄у* мѐне *вакё* п̄аде В итд., поред ређих екавских ликова: *ир̄ѐш̄-кућом* С; *ир̄ѐш̄-кућу* В; там̄ам *ир̄ѐд-Бёжић* Вр;

Нёгу *прико нёгѐ ирибац̄и* и *цигару* у *уста* РМ; *ирибац̄ујем* *прико* она-*шћ̄апац̄а* Г; *јѐдва је ирибёлијо* Г; *М̄ало ирибереш* да не *останѐ* у *мауни* *грашак* Вр; *Прибереш* *увећер* и *ёпет* *з̄ајутра ирибереш* РМ; Она *ир̄иг̄ѐла* и *п̄је* ли *п̄је* Вр; *Кё* га је *г̄улијо ирић̄ѐ* и *на-њѐга* Г; *вёду* су *ир̄иг̄азили* В; *ћ̄им ирић̄ѐ* *сунце* прѐко-*брда* С; *преко* *Дринѐ* да *ир̄ић̄ѐмо* В; за *ир̄иг̄рад̄цу* Г; *нѐколко ириг̄ред̄ак̄а* Г; да се *л̄акшѐ ирик̄лош̄и* *та-з̄убаћа* Г; *ир̄иломи* *на-три* *дијѐла* В; *вёдицём ириљѐв̄а* *унакрс̄ницѐ* Г; у *кућари* *с̄амо ириноћ̄имо* Вр; *Ј̄а* се *ир̄иш̄ала* Вр; *с̄ириш̄е* *мёр̄аш* *ст̄ално ириширайш̄* Вр; *Мёр̄аш* је *ир̄иш̄ѐћ*, да је *ир̄иш̄ѐч̄ѐш* (о *ракији*) Вр; *Ст̄ав̄им* *кёљено, ирисавијем, свѐжѐм* *снёп* Г; *Присѐл̄ли* *у-нову* *кућу*

ди-јѐ Вр; Њу су звѧли *нѐвисциѡм* Вр; *у̀ни́ли* у-кућу Вр; свѐ-се *у̀ни́ло* живо Вр; трѐба *и́зни́и* Вр; Нѐ-мереш-је *ни́ком и́зни́и* Вр; Мѡраш при-ко-моста *и́рѡни́и* Вр; нѐмѧ куд-и *и́рѡни́и* Вр; ваљѧ онѧ-трѡп *са̀м̀ли́и* Вр; *у̀ви́к* одрѧни сѐби Вр; Јѐдан чѡек ѡчѡ тѧм, *ѝсикѡ* крушку Вр; Нѐ-би-га *с̀ми́ло* ни дѧрнут Г; Кат сам њу *и́и́ла* рѡдт В; А ја нѧсам *и́и́ла* и-старѐ кућѐ РМ; ја-сам-*и́и́ла* украст В; пѡмало *и́рѡли́иѐ* снѧјег Г; *ѝд̀бигнѐ* у-шуму Г; *ѡи́и́рај* кѡње Г; *ѡи́и́и́рај* кѡње Г; и *ѡѡи́и́ра* ѡвце Вр; *ѡѡи́и́рајше* Вр; *ѡѡи́и́рам* Вр, Г; у сѡру га *ѡѡи́и́рај* Г; дѡл шљѧве *на̀и́и́рају* В; *и́сѡи́раиѐ*-нас ѡвдѧле РМ; *и́сѡи́рали* В; ѡндѧ *си́и́раиш* у-поље В; ја *ѡи́и́рала* ѡвце В; *ѡи́и́рају* В; бѡљѐ *ѡи́и́ра[ј]*-је да је нѐмѧ *ни́каѡ* Г; *ѝѡи́и́раиш* кѡња Г; *ра̀сѡи́и́рај* слѧму Г; ѡндѧј нѐ-дѧ *у̀и́и́раваи́и* у кѧзанѡцу, ѡвај *и́сѡи́и́рајѐ* Г;⁴ *И́мѧ* нѧ-*ѡви́* вѡде крѡв Г; нѧ-*ѡви́* вѡде Г; *ѡви́* јѡвке Г; двоцјевка је сѡ-*ѡви́* цѧјѧви Г; *ѡви́* крѧве *и́мѧм* Г; по *ѡви́*-трѧ В; Мѧло кѡ да нѧје *и́мѡ ѡви́* крѧве, трѧ В; Прѐтежно су бѧле нѧ-*ѡви́* вѡде В; *ѡви́* кућѐ РМ; Дѡтѡрала сѧмо нѧ-*ѡви́* кѡкоши Вр; по *ѡви́*-трѧ нѡи Вр; *И́мѧм* ѡнѐ *ѡви́* и ѡвѐ — пѐт кѡпѧла Вр; дѡјило *ѡви́* мѧтере Вр; Бѧле су *ѡви́* сѡбе Вр; *ѡви́* сѡбе нѧ-дѡњу стрѧну Вр итд., поред: *јѐс у̀сѡи́јѧвало* Вр; *дѡбро у̀сѡи́јѧвало* Вр; *и́и́јѧрали* су нѧзѡр да рѧдѐ М; *и́знѧјѧла* Вр; Нѐ-мереш-тѧ *и́рѡни́иѧи* ѡтудѧ Вр; *ѡѡѡѡвиѧе* Г; Јѐдно јањѐ дѡјило *ѡви́је* ѡвце Вр; *ѡви́је* сѡе С; *ѝѡ̀бѧјегли* Г.

Иако се неки од наведених икавизама могу тумачити и на други начин (лик *ѡви*, настао у конструкцији *ѡви-и́ри*, може се срести и на другим неикавским подручјима), ипак њихова количина, па и разноврсност, упућују на уплив суседних икавских говора. На овакав закључак обавезује и одсуство ове појаве у суседној височкој области.

17. У говору какањских и зеничких Срба присутни су, разуме се, и они добро познати икавизми (познати многим ијекавским и екавским говорима) настали фонетским путем и аналошким уједначавањима. Реч је о случајевима са *и* < *ѡ* испред палаталних сугласника, затим облицима од инфинитивне основе глагола Белићеве VII врсте, те о појединачним икавизмима као што је *сикура* и сл.:

си́јѧш онѐ-дјѧтелнѐ В; ѡдмѧ *си́ју* В; *на̀си́јѧѧш* Г; *на̀си́* рѡкѡм Вр; *си́јѡнѧца* је дѡбра зѧмљѧ Вр; *на̀си́јѡнѧца* Г; Шѧнѧца се *на̀си́јѧвала* дѧснѡм рѡкѡм Вр; *ѝѡ̀си́јѧмо* Вр; *ѝѡ̀си́јѡ* си стрѡв Вр; *ѝѡ̀си́јѧне* свѐ зѧмљѧе, Кѧшњѐ би кат-кѡрузе *ѝѡ̀си́јѧш* па *на̀си́јѧш* пѧсуљ Вр итд.; нѐ-мере се *и́зѡи́јѧи* са *и́зѡи́јѧѡм* М; *ви́јѧѧѧ* лѡпѧта Вр итд.; *грѧјѧмо се* В; *грѧјѡ* вѡ-

⁴ Из икавског рефлекса најупутније је изводити и случајеве јаче редукције „спорног“ вокала у следећим случајевима: *ѡѡи́и́рала* је ѡвце Вр *Дѡѡи́и́рала* сѧмо нѧ-ѡви́ кѡкоши-онѐ Вр; на пѡднѐ се *ѡѡи́и́ра* В; свѐ Срѡбе *и́сѡи́рали* В; дѡђе и *ѡи́и́ра*-га Вр; јѧви се кат-*ѝѡи́и́раиш* Вр.

ду Г; *загријаемо* њ-собу Г; *озгō саћ загријеш* В; да се *огријемо* М; *иригријае* сунце Г; *угријеш* на-ватри Вр; *угријан* је саћ Г итд.; *имā* округал *биље*г (на телу) Г; Одмотāмо па *забиљежимо* кō ће шта оплест Вр; Кō ће прѣје дōћ до-онē-*биљешкē* Вр; *кудња* вунē Г; *кудљу* В; Прѣсл^нцу-јōј направијō, што-ће-*кудљу* прѣст В; двѣ *нѣдње* Вр; осим-*нѣдње* Г, али је чешћи екавски лик ове именице (в. т. 18). Фонетским путем добијен је и лик (*г*)ди (у конструкцијама типа *гдѣ је*), након чега се аналошки ширио: нѣма *нигди* ништа Г; *није* *нигди* нашо Вр; *ниси* виђō *нигди*? Вр; нѣмā *нигди* тākō Вр; *нигди* није било масти Вр; Коња мдреш припѣт *свѣгди* В; тākō је изашло *свѣгди* Вр; *шудик* Вр; *Овō*-је кўна *водик* моја Вр; поред: тākō ти је *свѣћи* РМ; *нонде* Г; а *шуде* нѣмā крстōвā РМ; *ћѣ*-је гдт кō ишō В; *ће*-се-рѣжљевā мл^нјѣко Вр; *нѣће* нѣко рāдијо В; *Нѣће* се љ-кући забијō Г; *ниће*-тѣ тѣцѣ нѣмā Г итд. На исти принцип свде се практично и ликови са и < ѣ испред -о (< -л): *живијо* Вр, Г; тō сам *доживијо* Вр; Он-мōрā дōћ *ијијо* нѣ-*ијијо* В; *ужујијо* В; грā ми *сзријō* Г; *иrolетијо* Вр; *Нāијо* сам се гуливрāта Г, али и: *дбād* га *јујѣō* Г; *Јā* сам се *нāјѣō* тогā-бункера Вр; као-тўј да-је-*сјѣō* Г; Кад-је-ови-рāt *сијѣō* Г; кāко је кō *сјѣō* Г; *засјѣо* Вр;

сѣкира В, Вр, Г; помѣићеш *сѣкиру* Г; Првō понѣсѣш *сѣкиру* Вр; првō *сѣкирōм* Г; *сѣкире* С, В; биле су *сѣкире* брадвѣни Вр, поред: нас^нјечеш с-отōм-*сјѣкирōм* Г; искōпā се *сјѣкирōм* Г; *Имā* вāмо за калѣње онē-*сјѣкирē* јѣдно тѣкне се направи Г. Вредност јекавских ликова ове именице треба гледати у светлу чињенице да су сви из уста мушкарца из Горе, јединог информатора из тога краја који у принципу чува два реда африката, што, према његовом признању, изазива чуђење и код муслимана и код суседа православца (в. т. 9).

18. И за фонд досад прикупљених екавизама у говору овдашњих Срба исходиште је најупутније тражити у шћакавском окружењу. Теренска истраживања на терену источнобосанског ијекавскошћакавског дијалекта давно су, уосталом, на видело изнела „доста висок проценат екавизама, углавном оних што се налазе појединачно расути и у ик. и у ијек. штокавским говорима“, с тим да су они тамо „само концентrirанији“ (Брозовић 1966, 132–133). О релативно богатом репертоару појаве и високој концентрацији потврда може се говорити и у вези са приликама у српском какањском и зеничком говорном идиому. Највећи проценат примећених екавизама отпада на рефлекс кратког јата иза сонанта *р*, али ипак помало изненађује њихова укупна количина и фреквенција (бар неких типова, за које је тешко претпоставити да спадају у аутохтоне карактеристике локалног говора). Потврде:

дбе кўће Вр; *ўзмē* онē-*дбедви* Г; на-*обе* стране *имā* рўпе Г; *Бисаге* *имāју* с *дбе* стране Г; мдже и од *брѣзē* Г; пōсјекō *брѣзу* В;

йзмѣш *брѣзовѣ*-нѣ мѣтле Вр; Нѣјбољѣ су бѣле *брѣзовѣ* бѣскије Г; *брѣзове* мѣтле Вр; *брѣзову* мѣтлу Г; *брѣзасѣу* краву ймѣ С; *Брѣзу*-*ља* је нѣз-нѣс бѣјѣла В; *шрѣшња* Г; *шрѣшњић* Г, РМ; *шрѣшњово* стабло Г; *дрѣго* *врѣме* дѣшло Вр; *нѣкѣ* *врѣме* В; и-онѣ-*сѣрѣла* ѡд-летѣ тѣм Г; нѣсу ме *шѣрѣли* Вр; *Ў*-нѣс је се *шѣрѣло* на пѣсѣ Вр; свѣ пѣлако *шѣрѣш* Г; Сѣм с ѡнѣм *шѣрѣш* по сѣду Г; *свѣћа* за пѣље-на Вр; ѡпазѣла *свѣћу* на пѣзѣру Вр; свѣкѣ *нѣдѣлѣ* Вр; да ймѣж за *нѣдѣлѣ* С; сѣдам *нѣдѣлѣ* Вр; трѣ *нѣдѣлѣ* Г; Сѣмо *нѣдѣлѣм* и сѣбо-тѣм пѣту мѣреш пѣјест С; *йонѣдѣлак* Г; *Нѣдѣлко* старѣ *ћѣк* Г; ймо *ѡзлѣду* С; *озлѣди*ѣо сам рѣку Г; *зѣнѣца* ѡка Г; *Ў*-нашѣ кѣћу *вѣ-вѣк* дѣдѣ РМ; Вѣж би Лѣзѣр, *вѣвѣк* нѣс-Кѣсовац йдѣ, свѣрѣ РМ; *йвѣ*-кѣжѣ Вр; *Ќ*нѣј гѣрњи *лѣшѣ* по-ѡном-дѣњѣм Г; Пѣстѣ онѣ-кѣло да *лѣшѣ* В; ѡне *лѣшѣјѣ* ѡко-ѡвѣцѣ В; *У* сѣд *нѣкѣ*, кѣј-нѣ-*врѣдѣ* нѣ-за-шѣто Г; *йврѣдѣ* те Вр; *нѣкѣ* *врѣме* В; ѡвѣ-*нѣколко* *врѣмена* Вр; *нѣко* *ће* *ймрѣш* Г; кѣт-сѣ-чѣк *нѣколкѣ* пѣт ѡженѣ Вр; Сѣм *сѣзрѣвѣ*, ѡѣму нѣ-трѣбѣ пѣйтке Г; йзвѣдѣш *црѣва* Г; *дрѣновѣ* дѣрво Г; *ѡ-дрѣнѣка* Г; *наслѣди*ѣо *ћѣдовѣ*нѣу Вр; кѣпус *кѣселѣ* Вр; кѣт-сѣ-*кѣсе-лѣ* шлѣйва Г; *Тѣ* се ѣлѣне *кѣселѣ* Г; тѣ се *кѣселѣ* у бѣнарѣве Г; *Нѣ-кѣселѣ* кѣрѣставицѣ *евлѣкѣ* ѡне В; *нѣкѣселѣш* В; Фѣн ти лѣб, *ал* *кѣ-селѣнѣм* се *ћѣје* В; трѣбѣ је *рѣскѣселѣш* Г, пѣред: *йшѣрѣли* га В; Стѣрѣй-нѣс *ћѣрѣ* бѣш кѣ кѣнѣнѣнѣ Г; *Увѣдѣ* двѣје кѣлѣсѣдѣ па *ћѣрајѣ* да *йбѣје* зѣмлѣ В; *јѣсу*-нѣс *ћѣрѣли* Г; *ѡшѣрѣј* кѣнѣ итд. (в. т. 16); нѣ-*нѣколко* пѣтѣ Вр; Нѣкад ме нѣје *йврѣјѣдѣ*ла Вр; Пѣтар ме *йврѣ-јѣдијѣ* Вр; *йвѣјѣк* Вр; *свѣјѣнѣ* Г; *свѣјѣћу* упѣдла В; *йвѣкѣ* Вр и сл. Из-нѣти *ѣкавѣзми* нѣмајѣ ишту *врѣдност*, а нѣсу ни истага *пѣрекла*. *Вѣвѣк* је свакако из *црквѣног* *јѣзика* *српске* *редакѣије*, ѡдакле је, *можда*, и *нѣдѣла* (ѣко нѣје у *пѣтањѣ* *резулѣат* *даљѣнске* *дисѣмѣла-ције* или *јѣдноставно* *импѣрт* из *вѣћ* *пѣрѣстижног* *ѣкавског* *изговѣра* *надомак* *садашње* *пѣстојѣбине* *пѣресѣлѣника* из *ѡколине* *Кѣкѣња* и *Зѣнице*). *Лѣкови* *типа* *йврѣди* *могу* *настѣти* у *наслѣну* на *йврѣду*, *врѣме* на *врѣмена*, *дрѣнѣк* на *дрѣновѣ* *дрво* итд. *Пѣри* *свѣму* *ѡвѣме* *нѣ* *трѣба* *пѣтѣцѣнѣвати* ни *висѣку* *пѣдудѣрност* *ѡвѣдѣшњѣх* *пѣрилка* *са* *стањѣм* у *говѣру* *муслимана* *Вѣсѣчѣна*. *Тамо* *је*, *йзмећу* *ѡсталѣг*, *забѣлѣжен* *инѣинѣтив* *лѣшѣш*, „*дѣслѣдно*“ *кѣсеѣ/кѣсел*, „*дѣслѣд-но* *ѣкавски*: *нѣко*, *нѣкѣ*, *нѣшѣа* ... *нѣколко*, *нѣкаѡ*“ (Вѣлѣвац 1983, 326). *На* *крајѣ* *ѡпѣрѣвѣција* у *вѣзи* *са* *рѣфлѣксѣм* *јѣта* *навѣдѣмо* *да* *се*, *за* *разлѣку* *ѡд* *Вѣсоког* (Вѣлѣвац 1983, 350), у *говѣру* *какањ-ских* и *зѣничких* *Срба* *чѣје* *лѣк* *йрѣја*, *каракѣристѣчан*, *каѡ* *шѣто* *се* *зна*, *за* *ѣкавске* *говѣре*, *ѣли* и *за* *ѣсточнѣбѣсански* *йјѣкавскоћѣкав-ски* *дијѣлѣкат* (Брозѣвић 1966, 134): *дѣшла* *би* *йрѣја* Вр; *Тѣ-кѣ*-*је*-*се* *рѣдѣло* *йрѣја* В; *пѣред*: *Кѣ* *ће* *йрѣје* *дѣћ* *до* *ѡнѣ*-*бѣлѣшкѣ*

Вр; *ирѝја* сѹнца Г; *ирѝја* кѹа вода Г; *Прѝја* са онѝм-гураћо[м] мѝ-јешајѹ Г; *Прѝја* су дрѹкѝијѹ кѹали Г; *Прѝја* се рѹћнѹм бѹргѝцѹм вртло Г; поред: Кѹ *ће ирѝје* дѹћ до онѹ-биљешкѹ Вр.

19. Од морфолошких црта унетих несумњиво из ближег и даљег окружења посебног помена су највреднији презент на *-ајем* код глагола Белићеве VI врсте и ген. и ак. мн. зам. 3. лица *њија* (< *њиха*):

а) шта-се *дѹшајѹ* Вр; жељезнѹ лѝјѹ што *ирѹкѹијѹ* дрѹво Г; Ја се *зафрѹкајѹ* Вр; *иоѝијѹ* онѝ-лѹн Г; *ирѝријѹ* сѹнце Г; ѹвај *истѝијѹ* Г; *загрѝјѹ* ѝ-собу Г; Дѹснѹм рѹкѹм ѹзимѹш и *насијѹ* Г. Тако и: *изврѹја* нарећѹе Г;

б) Она *њија* знѹ свѹкѹ ѹ-глѹву В; ѝмѹ *њија* С; бѝло *њија* у вѹзов-ма В; И он је *њија* свѝјѹ пѹвѹкѹ зѹ-собѹм Вр; кѹко *њија* нѝје стѝд В; ѹна је *њија* погѹбѝла Вр; *ћѹри* *њија* ѹдѹла В; да си *њија* мѹћѹ у шѹ-ћер Вр; кад-је-гѹд ѹ-*њија* мѹба бѝла Вр; лѹд окѹ-*њија* РМ; ѹ-*њија* вѹдѹ мѹло РМ; Нѝје бѝла мѹба ѹ-*њија* бѹз-мене Вр итд.

20. Досадашње излагање показало је обим и путеве међудијалекатске интерференције на једном релативно уском географском подручју. Иако некомплетна, расположива језичка грађа указује и на две, рекло би се, на психолингвистичким основама утемељене, важне тачке отпора утицају говора припадника друге конфесије. Снажно упориште неке врсте заштите националног идентитета Срби и овде виде у области прозодије и у неприхватању сугласника *x*, мада у оба случаја не треба потцењивати ни факторе структуралног типа. Прихватањем непренесених акцената значајно би се нарушавала постојећа дистрибуција прозодема, док би усвајање гласа *x* директно задирало у инвентар фонолошких јединица. У сваком случају, у обема особинама се ради о свесном отпору утицају иноверца на „свој“ говор.

21. Говор Срба какањске и зеничке области карактерише новоштокавска акцентуација са чврстом дистрибуцијом прозодема источнохерцеговачког односно херцеговачко-крајишког типа. Тамо се, по правилу, говори:

јѹдна жѹна Вр; *сѹсѝра* РМ, С, В; *кѹза* Вр итд.; из *нѹгѹ* Вр; до *сѹсѝрѹ* С, В; от *краѝкѹ ѹљинѹ* Вр итд.; пѹт *сѹсѝрѹ* В; од *ѹваѝа* С; са *жѹнѹм* В; *зѹ-кућѹм* и *зѹ-шѝлѹм* Вр итд.

22. Чврсту новоштокавску акценатску структуру не нарушавају озбиљније ни потврде силазног акцента изван почетног слога, појава уобичајена у посуђеницама, а у домаћим речима углавном иза морфемске границе:

И ѹнѹ су *балѝсти* бѝли ѹпѹсни С; *ѝарадѹиз* В; да се сѹђе *окалѹ-јѹшѹ* Вр; *салонѝ* мѹћѹ вјѹтар скѝдѹ РМ; направѝѹ свѹ *комѝлѹѝ* Вр;

стварно: сјјено *ѵрофѣкѣи* Вр; у *Југослáвију* В; Он кáжє: „*Крѣстѣ* се рѣдѣ“, а мѣ одгѣвáрáмо: „Вáистинѣ се Крѣстѣ рѣдѣ“ и сл.

23. Полазећи од прилика у окружењу, тј. од стања у источнобосанском-ијекавскошћакавском дијалекту (Брозовић 1966, 150–151), помало изненађује готово доследно дужење вокала испред сугласничке групе чији је први члан сонант. Потврде:

Она ђдá онѣм-*брвáнциѣи*м Г; нѣкѣ *Гѣјко* Г; *гүвно* В, Вр; кѣдаћє *гүвно* ѣє-*ѡвце* бүднү Г; око *гүвна* Вр; бѣло *дүвка* и цѣкүрија В; онѡ-*дáњце* В; кáснијє *лáмиє* В; *лѡнчићи* М; у *лѡнцу* Г; *кѡмишија* Вр; нáши *мѡмци* В; цүре и *мѡмци* Вр; *мѡмком* га зѡвү Г; од *ѡвна* Г; *Ѡвце* *ѵлáндујү*, *крмáд ѵлáндујү* Вр; свѣ од *ѡвцє* В; ѣмáм *ѡвцу* В; ѡна *ѵáнѣиѣ* Вр; дѡбро *ѵáнѣиѣм* Вр; мѡга *ѵáнѣѣња* Вр; *ѵєнзију* В; у *ѵєнзију* Вр; *слáмка* Вр; *сáнке* Г; *Стѣáнко* Г; *сѣáрци* Г; *сүнце* В; прѣја *сүнца* Г; мѡј áмициѣ *Слáвко* Вр; иш-*ћáнка* Г; вѡљ-ти *ћáнке*, вѡљ-ти *кáшѣке* В; *ћáнѣиѣ* Г; мáло *шүнкє* Г итд., поред ретких случајєва краћєња вокала испред сонанта: ѡтѣшѡ на *жѣвѣцѣма* Вр; *сүрѣ* Г;

Анѣлко Г; јєсу Врáца *вѡћáрна* Вр; *зáѵѣрци* Вр; ѷбијѡ *јáзѡвца* Г; *кѡкáвци* Г; *лүцѣрка* Вр; *нáвѣљке*; с-оногá-*нáвѣљка* Г; *нáвѡјнѣца* Г; ѡндá се *унáвѣљѣи* Г; *ѡѵáнци* М; у *ѡѵáнцима* В; *ѵрѡѣшѣљка* Г; тѣ нє-*ѵáнѣиѣи* Вр; *ѵáвѡљци* на брѣкѣи Г; *ѵáстѣѡрѣ* Г; *лáмпá ѵѣѵрѡлка* Г; за *ѵѡѣѡмка* Вр; *ѵѡјүѣáрце* — трѣћи дáн слáвє Г; *зáѵáнѣиѣла*; *ѵѵáнѣиѣла* В; нá-*ѵүми* Вр, В; ѡн ѣє нá-*ѵүмиу* Вр; *шѣћѣрке* Г итд., уз ређе потврде скраћєног вокала испред сонанта: *крáстѣáвце* В; *нáвѣљке* В; *ѵѡсáвци* (раса волова) В.

Сличну ситуацију, то јест добро чување вокала у наведеној позицији срећемо у говору Срба из околине Бановића (наш материјал), док изостанак дужења (или накнадно скраћивање) карактерише многе српске говоре у окружењу носилаца источнобосанског ијекавскошћакавског дијалекатског типа. Тако је, према подацима којима располаже аутор овога прилога, на пример, на широком простору од Бирча до обронака Романије.

24. У двома акценатским појединостима најупутније је гледати утицај говорног окружења. Овде је, пре свега, широкога маха узело аналошко дужење у примерима типа *күѵиѡ*, *јѣѡ*, појава карактеристична за источнобосанску ијекавскошћакавску област (Брозовић 1966, 151). Потврде:

вѡлицѡ ѡвце Вр; ѡн је *дѡвєѡ*; нѣје *дѡлáзијѡ* Вр; свáкакав се *јѣѡ* Г; стѡ је пүтá *јѣѡ* Вр; *жѣвѣијѡ* о пољопрѣвреди Вр; кѡ је *ѵрѡлáзијѡ* Вр; нѣје *шѣћѡ* Вр; Нѣје се *шѣћѡ* прѣдат Вр; *нáѵрáвијѡ* свѣ комплѣт Вр; Он је сјјєно *ѵáзáријѡ* Вр; Кућáра ѡдмá, сáмо прáк што-је-*дијѣшѡ* Вр; нáрод[д] *дѡнѡсѣјѡ* Вр итд. Тако и: тѣби је бѣло *жáѡ* В; Мѣни је дáнáз дáн *жáѡ* Вр.

25. Дијалекатско окружење (Брозовић 1966, 155) највероватније мора преузети одговорност и за акценат гл. придева типа *бр̂али*, *б̂или*.

свињци су *б̂или* Г; *у*-собама су *б̂или* п̂одови В; ако је имало сунца *било* Вр; кат су њни *бр̂али* те-ј̂абукe Вр; п̂ушн̂ица се *зв̂ала* Вр; *Он̂д̂а* се *зв̂ала* шкија С; *Код-н̂а-су* *зв̂али* машина Вр; *м̂ене* *зв̂али* Зорк̂ом Вр; *в̂ериге* се *зв̂але* Г; *Св̂екрва* би *у̂з̂ела* па би по *н̂о̂ћи* *бр̂ала* РМ; *к̂о̂њи* су *вр̂ли* Вр; *С т̂им* су *на̂јвише* *и̂р̂али* Вр; кат-сам-ја̂ *р̂асла* В; *Св̂е-смо* *т̂о св̂уки* Вр итд., али и: *Ј̂а-сам-се* *зв̂ала* Б̂ош̂њ̂ак Вр.

26. Најчвршћу карику у „одбрамбеном“ ланцу према суседима иноверцима (муслиманима) зенички и какањски Срби налазе у неприхватању фонеме /x/, из већине штокавских говора ишчезле, као што је познато, у 17. веку. У већини случајева, дакле, овај глас је ишчезао без трага, и то у свим положајима у речи. Одмах да кажемо и то да говор овдашњих Срба добро подноси зев настао испадањем -x-. Потврде:

армун̂ка С; *армон̂ка* М; *биле* су *армун̂ке* В; *ѐвшу* В; *ѐна* *ѐрка* и-јест В; од једн̂е *ѐрк̂е* Г; *ѐрке-т̂о* знају В; *у-л̂ад* Г; на-овом̂е-*л̂адн̂оме* Вр; а *и̂тав* ми *ѐдник* В; *ѐђу* нисмо имали В; с *ѐђом* би̂јо д̂обар В; *љ̂ѐб* Г, В, Вр; *Р̂в̂аи̂ш*; *Р̂в̂аи̂ше* В; *ћ̂абар* од *р̂ас̂и̂ова* др̂вета В; *У̂со* дош̂о к̂ући Г; *у̂ђера* „шпаиз“ Г; *у̂ђера* се *зв̂ала* В; *И̂зобл̂а* је шар̂аманом и *ѐбли-ћом* Г; *им̂а* с̂аат *ѐда* Г итд.;

на-шљиви *б̂ѐар* Г; *и̂збеар̂але* се шљиве Г; *бу̂а* Г; *бу̂а* било мл̂до В; било и *бу̂а* М; било *бу̂а*, *ва̂ш̂и* Вр; *Н̂естаде* и ст̂ј̂ен̂ица и *бу̂а* РМ; *из̂ађе* пра̂шак за *бу̂е* Вр; *д̂ј̂еца* *вр̂у* Г; *вр̂ло* се на *г̂увну* С; *Н̂еко* је *вр̂о* гра̂ на *г̂увну* С; *Он̂о* што-се-н̂ека̂ко *ѐвр̂ло* Г; у *г̂лу̂а* д̂об̂а Г; *пл̂ѐву* од *гр̂аа* Г; *бр̂ас* л̂ише *ѐд-граа* Вр; од *гр̂аа* л̂истове М; *ѐсам* б̂р̂ка̂ља *гр̂аа* Г; *ѐдвојиш* њиву *за-граа* В; *нит-је-било* *п̂о-грау* ба̂ја В; *гр̂ѐв* л̂ист Вр; *гр̂ѐв* л̂ист М; *прав̂ле* се *гр̂ѐве* *ћорбе* В; *гра̂др̂ка* РМ; *трава* *гра̂др̂ка* Вр, В; *гр̂ѐџа* Г; *из-он̂е-за̂ир̂е* Вр; за *за̂иру* Вр; *ѐдреж̂е* *ј̂ѐу* Г; да се *к̂у̂а* В; *при̂ја* *к̂у̂а* *вода* Г; кат-се-*к̂у̂а* Г; *к̂у̂ају* В; *ту̂ј* *к̂у̂аиш* *чорбу* Вр; *к̂у̂ање* Вр, М; *З̂алијеш* *он̂ом-и̂ску̂а̂н̂ом* *вод̂ом* Г; *ѐи̂ку̂а* Г; *и̂ѐи̂ку̂аиш* *љ̂ѐб* В; *и̂ѐи̂ку̂ају* В; *и̂р̂ѐку̂а* се Вр; *ск̂у̂аиш* *љ̂ѐб* Вр; *ск̂у̂аиш* *с̂ом̂ун* РМ; *ск̂у̂а-се* *ч̂есн̂ица* Вр; *т̂о-се-ск̂у̂а* *за̂једно* Г; *ск̂у̂амо* Г; *ск̂у̂ају* се *ј̂у̂кв̂ице* Г; *ск̂у̂ѐ-се* *љ̂ѐб* В; *у̂ку̂аиш* Г; *у̂ку̂а* се *з̂емља* и *на̂биј̂е* Вр; *ва̂мо* *вода* *у̂ку̂ана* Г; *к̂р̂ко* др̂во В; *ма̂уна* с̂азр̂ла Вр; *би̂јел̂е* *ма̂уне* Г; *ма̂уне* што се *бер̂у* РМ; *Му̂ар̂ем* Г; *и̂зм̂а̂а* са *в̂ј̂етром* Г; *ма̂ћеа* М (али и: *ма̂ћека* М), *п̂ок̂џ-н̂а* *ма̂ћеа*; *на̂с* је *ма̂ћеа* *ран̂ла* М; *ма̂јка* *њ̂иова* Вр; *на-њ̂иову* *д̂ј̂џу* Вр; *што-су-њ̂иове* *к̂у̂ће* Г; са *њ̂и̂а* *тр̂и* Г (о *чеш̂ћем* *њ̂и̂ја* в. у т. 19); *тр̂и ѐраа* Г; *ку̂ла* *ѐра̂а* Г; *ѐтр̂если* *ѐрае* Вр; *би̂јо* *на̂род* *ра̂ѐи̂н̂и* РМ; *ра̂ѐ-и̂лук* је *би̂јо* РМ; *бер̂е* *ре̂у* од *л̂и̂ј̂еск̂е* Вр; *Ск̂у̂а* *љ̂ѐб* *с-он̂ом-р̂ѐѐм* Вр; за *р̂у̂о* В; *и̂ана̂и̂ја* Г; *и̂ана̂и̂ј̂е* *у̂з̂м̂еш* С; *и̂р̂ѐа* се *си̂јала* В; *и̂си̂и̂ћки* *ни̂је* *д̂ѐ* *с*; *сар̂а̂њу̂ј̂е* Г; *п̂ѐт* *сна̂а* Г; *Нисмо* имали *с̂и̂ра̂а* *ни̂как̂џ* Г; *Н̂ѐ-ва-*

ља ни пѡт-сѡрѡм живот Г; сѡрѡа би бѡло дѡли и гѡри Г; испот-сѡмѡ сѡрѡѡ Вр; сѡрѡѡ окапљују В; двѡје сѡѡ С; направѡмо двѡ сѡѡ Г; раћвасту сѡу Г; под јѡдну сѡѡцу, преко-тѡ-сѡѡце Г; сѡѡ лишће Г; ѡста-рѡш шѡрању РМ; Ковѡћи кѡјуу па онѡ-шрѡа ѡтпанѡ Г; нѡрезѡ мѡло ѡа Г; по-оном-ѡу Г; и[з]-Шѡѡера М итд.;

бѡсилѡ је бѡо Г; сѡзрију ми грѡ Вр; сѡмо је глѡ пѡгинуо Г; омлѡ-тијѡ грѡ, из гуљ^{нѡ} ѡст^{рѡ} га Г; испѡала сам грѡ Г; ѡде на ѡра и гѡћѡ Г; ѡђе ми нѡкѡ сѡрѡ Вр (али се чује и лик сѡрѡ: Мѡнѡ бѡло сѡрѡ да га вѡдѡм Вр); вѡл^{кѡ} шѡѡ се кѡпѡ В; Јѡ-сѡд ѡдо Вр; Нѡшта-ти-јѡ тѡ-мо не нѡѡ.

27. Преслушавање снимљених аудио касета није донело много потврда уклањања зѡва убацивањем сонаната *ј* или *в*:

ѡна њѡја зна свѡкѡ ѡ-главу В (в. т. 19); ѡвде је кѡјина Вр; Мѡјѡ-ло ми ѡмрѡ РМ; Нѡмѡјте Мѡјѡла нѡс^т РМ; нас-одрѡн^{ла} мѡѡја, дѡ-вео ми мѡѡју Г; нѡт-је-бѡло сѡвѡ рѡп^{цѡ} В; сувѡмразѡца, сѡвѡ зѡма Г.

28. У прикупљеној грађи нашло се и нешто потврда сугласника *x*: од хладнѡћѡ Вр; мехкѡкора и тврдѡкора Г; Јѡха је мѡхкано дрѡво, кѡ-брѡза мѡкана Г; од јѡхѡ Калѡвраси прѡв^{ли} ћѡнке Г; бѡхѡћ//бѡѡћ Г; ѡ-мене пѡкѡјнѡ мѡтѡр од грѡха лишће ѡзмѡ Г; из-оњѡ-мѡхѡнѡ Г; Звѡз-ћѡ на прѡсте, ѡн-се-ѡлѡхнѡ Г; сутрѡдѡн је мѡхмѡран Г; Рѡха на кѡрузу Г; Кѡруз је ѡзрѡхѡ Г; кѡрузи ѡзрѡхѡли Г. Осим првог сви остали примери потичу од истог информатора, и то од онога лица из Горе које је сачувало два пара африката (т. 9). Ликови типа мѡхкано, мехкѡкора, јѡха⁵, рѡха недвосмислено указују на њихово порекло у говору једнога Србина из Горе, места у којему Бошњаци чине огромну већину.

Закључне наѡмене

29. Дугогодишњи суживот са носиоцима другог дијалекатског типа неминовно се одразио на говор какањских и зеничких Срба, говор који је у својој основици источнохерцеговачке (односно херцеговачко-крајѡшке) провенијѡнције. Преслушавање углавном аматерском руком снимљеног дијалекатског материјала, свакако некомплетног и недовољног за давање ѡдговора на сва битнија питања јѡзичке структуре, ипак даје ѡснов за састављање главне скице најважнијих карактеристика ѡпсервираног говорног типа. У том смислу посебно се стимулативним показује истраживање ѡбима и смерова дијалекатске интерференције. У случају какањских и зеничких Срба само на први поглед

⁵ На питање аутора ових редова од кога је чуо да се говори јѡха, информатор је ѡдговорио: „Нѡко кѡжѡ јѡш^{ка}, мѡ кѡжѡмо јѡха“ Г.

изненађује усвајање и оних типичних шћакавизама. Кажемо само на први поглед, јер ликовима типа *шћене, шћај, косишће, можћани, звижћи* и сл. нису на путу стајале препреке структуралног типа. Срби су, наиме, у своме говору већ имали групе *шћ* и *жћ*, добијене другим фонетским процесима: новим, подновљеним и јекавским јотовањем (*лишће, грозђе; замашћено, забражћено; шићерајћи, ижћељајћи*) или добро познатим асимилационим процесима у сугласничким групама (*ж-ћецом, ши-ћасе* и сл.). Наведени и њима слични шћакавизми нису нарушавали постојећи инвентар ни дистрибуцију јединица домаћег, из старе постојбине донетог фонолошког система. Десило се, дакле, нешто слично укључивању у српски народни језик лексема српске редакције старословенског језика са групама *шћ* и *жд* (*свешћеник, ойшћина, нужда* и сл.; Младеновић 1977, 7–8). Није било проблема ни око преузимања неизмењеног *-јд-* у облицима композита од *ишћ* (*дојде, најде* и сл.) будући да су тамошњи Срби у своме систему имали ликове типа *фајда, ајде* итд. Без озбиљнијих препрека структуралног типа у њихов говор су улазили и икавизми типа *јрид, јрико* итд. За далеко одмакли процес редукције неакцентованих вокала, процес који резултира и појавом (у првом реду) сонаната у функцији носилаца слога (*вдла, йомакнй, слаңна, у йддрумма* и сл.) уз несумњиви уплив околне шћакавштине, не сме се одговорности сасвим ослободити ни српски нанос са стране. Не сме се, дакле, искључити ни могућност да су досељеници из западних крајева (Лика, Крајина на пример) ту особину донели из старе постојбине.

Интерференцији се озбиљна опструкција испречила тамо где су се удружили структурални језички и психолингвистички односно социолингвистички моменти. Одсуство сугласника *х* Срби широм штокавског просторства доживљавају као своје дистинктивно национално обележје. Његово прихватање би, не треба потцењивати ни значај те чињенице, неминовно задрало у инвентар а тиме и дистрибуцију постојећег фонолошког система. Препреке тога типа извојевале су победу и у домену прозодије. Из богатог искуства стеченог широм српског дијалекатског комплекса аутору овога рада су добро познате квалификације носилаца архаичније акцентуације у очима и ушима њихових суседа. Они, према њиховим запажањима, „заносе“ у говору, причају „оштрије“, „отежу“ и сл. При контакту носилаца различитих говорних типова прва, најпрепознатљивија и најфреквентнија дистинктивна реалија управо се среће у акценту. Нема никакве сумње да се у срединама мешовитог професионалног састава, а какањска и зеничка област су школски примери тога типа, та очигледна разлика

доживљава и као национално обележје.⁶ Резултат свега изнетог је свестан напор да се постојећа дистанца и даље чува.

Испитивање говора са конфесионално (и дијалекатски) хетерогених подручја бивше југословенске републике Босне и Херцеговине несумњиво ће дати интересантне доприносе проучавању феномена језичке (дијалекатске) интерференције. С тим циљем писан је и овај скромни прилог.

ЛИТЕРАТУРА

- Брозовић 1966 — Dalibor Brozović, *O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta*. — Hrvatski dijalektološki zbornik, Zagreb, 1966, knj. 2, 119–208.
- Ваљевац 1983 — Naila Valjevac, *Govor visočkih Muslimana (akcenat i fonetika)*. — Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, Sarajevo, 1983, knj. IV, 283–354.
- Ивић 1988 — *Narečja*. У изватку из II издања Енциклопедије Југославије: Prof. dr Dalibor Brozović, Prof. dr Pavle Ivić, *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Zagreb (Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“), 1988, 54–80.
- Ивић 1998 — Павле Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1998, књ. XLI/2, 113–132.
- Младеновић 1977 — Александар Младеновић, *Напомене о српскословенском језику*. — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1977, књ. XX/2, 1–20.
- Филиповић 1928 — Миленко С. Филиповић, *Височка нахија*. — Српски етнографски зборник, Београд, 1928, књ. XLIII, 191–647; 677–774 + карта + шест фотографија.

⁶ На овако одлучан закључак обавезује наше искуство у испитивању говора из-беглица из Жељове, села надомак Бановића, привремено смештених такође у Горњем Шепку код Зворника. Осамдесетогодишња старица, присећајући се догађаја са почетка Другог светског рата, догађаја који су претходили зверском усташком геноциду над српским цивилним живљем, са наглашеним негативним односом према језику локалнога усташе, прецизно наводи његове речи: „Ва́ше се худáју за-наше ... Ва́ше се цуре худáју за-наше“. У тих неколико речи срећемо непренесени акценат и потврду секундарног х. А и Жељовљани су се „одбранили“ и од тога сугласника и од старе акцентуације.

СТАНА РИСТИЋ
(Београд)

ЕКСПРЕСИВНА ЛЕКСИКА – ИЗ ИСТОРИЈЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

У раду је на корпусу негативних лексичких експресива из часописа *Скоройеца* 1844. год. показано да и експресивна лексика својим стабилним карактеристикама чува континуитет у развоју српског језика и то не само употребом истих јединица у различитим раздобљима српског језика него и применом одређених творбених модела и правила употребе у актуелној ситуацији.

0.1. Тема овог рада јесте експресивна лексика и феномен експресије у историјској (дијахроној) перспективи. У досадашњим истраживањима проблема експресива бавили смо се углавном синхроним планом, па се показало да су експресиви јединице комуникације и експоненти експресивног говорног чина (Ристић 1996: 61) и да, као јединице другостепене номинације, припадају периферији лексичког система (Ристић 1994: 538–539). У вези с тим овај лексички слој је најподложнији променама, што се испољава и као његова извесна нестабилност. На синхронном плану та нестабилност манифестује се у функционално-стилској и социолекатској варијантности, као и у сталном стваралачком процесу настајања нових облика и значења и потискивања старих у пасивни речник носилаца српског језика. Међутим, на плану лексичког система, како су показала наша истраживања, експресивне јединице одликују се заједничким структурним и семантичким карактеристикама (нарочитим гласовним склопом или творбеним моделима, стереотипном семантичком деривацијом¹, правилном уређеношћу компонената у семној структури семеме²), као и заједничким функционално-стилским, социолекатским, нормативним и мотивационо-прагматичким карактеристикама³. Оваква системска

¹ В. Ристић 1994: 540–541.

² В. Ристић 1996: 64–67; 1996а: 107; 1996б: т. 3 и 4.

³ В. Ристић 1997: 225–231.

организованост експресива не испољава се у потпуности на синхронном плану него у историјској перспективи, па смо зато нека наша истраживања ове проблематике усмерили и на дијахрони план⁴ (Ристић 1996в: 124–125; 1997а Сремац: 43–56).

0.2. У овом раду се са дијахроног, историјског аспекта разматрају проблеми у вези са негативном експресивном лексиком. Основни циљ рада јесте да проверавамо нашу полазну и донекле проверену претпоставку о историјском континуитету у употреби и функционирању експресивних лексичких јединица, упркос досадашњем инсистирању на периферности и нестабилности као битним карактеристикама овог лексичког слоја, које такав континуитет доводе у питање. Стављајући у фокус лингвистичких истраживања и кориснике језика, у складу са најновијим теоријским опредељењима — когнитивне теорије и теорије језичке личности, пратићемо да ли се историјски континуитет остварује и кроз улогу експресивне лексике у одређивању општег језичког типа и аутентичности језичке личности српског језика.⁵ Осим лингвистичких карактеристика, на основу наших досадашњих истраживања, очекујемо да ће експресивне јединице ову своју улогу показивати и у одређивању психичких, социјалних и културалних карактеристика језичке личности српског језика.

1.0. Основни предмет наше анализе јесу погрдне речи које смо под насловом „Неке речи за српског лексикографа“ нашли у часопису *Скоройеча* из 1844. год.⁶ Овај занимљиви немали списак речи (имена), представљен под насловом „Оваква имена дају люди еданъ другимъ кад се грде и руже“, подељен је по параметру 'п'ола' на два дела, на имена која се дају „мужкима“ и „женскима“. Списак који је

⁴ Схватајући значај историјске перспективе у језичким истраживањима, наше досадашње изучавање експресивне лексике на синхронном плану усмеравали смо тако да покажемо статику и динамику једног стадијума, који би, као и други стадијуми, са својим дијастратичким и дијатопичким координатама, могли ући у суперструктуру обухватне историје српског језика у сфери експресије. Историја језика може бити представљена и као серија узастопних синхронијских описа, што ћемо показати и истраживањем у овом раду (исп. Јакобсон 1966: 288, Ристић 1997а: 43).

⁵ Већ смо утврдили да су лексички експресиви носиоци јединица знања и да припадају когнитивно-мотивационом нивоу језичке личности. Њихова улога у одређивању општег језичког типа српског језика и особености његове језичке личности може се одредити тек на основу детаљне анализе појединих типова експресивне лексике на синхронном и дијахроном плану. Тек на основу овако утврђених њихових лингвистичких и екстралингвистичких карактеристика моћи ће се утврдити и статус експресива у лексичком систему српског језика, као и њихов значај за компаративна и конфротативна истраживања српског и других језика (Ристић 1996: 57–78; 1996а: 99–109).

⁶ Потпуни подаци о часопису дати су у библиографији.

потписао извесни Божидар садржи 154 погрдна имена за мушкарце и 51 име за жене.⁷ Речи припадају експресивима негативне оцене, који иначе преовлађују у српском језику без обзира на време, социолект и функционални стил.⁸ Иако у списку нису одређена значења речи, нити су речи дате у контексту, на основу њиховог општег значења негативне оцене својства, као и на основу чињенице да нам је већина речи била позната и без провере у речницима, и наравно, на основу провере у одабраним речницима⁹, ми ћемо све експресиве представити према особинама које су предмет негативне оцене, при чему ћемо сачувати дистинкцију имена по 'полу'.

1.2. Параметар 'пола' веома је битан за функционисање експресива у лексичкосемантичким групама. Већ сама чињеница да се овај параметар узима у обзир за основну класификацију експресива и у списку погрдних речи потврђује његову примарну вредност, која се, без обзира на историјски период српског језика, јавља као константа језичке компетенције његове језичке личности у сфери експресије. На дијахроном плану параметар 'пола' може се сматрати једном од карика континуитета. Овде ћемо указати само на неке формалне показатеље улоге параметра 'пола', у функционисању лексичких експресива.¹⁰ Тако је, без обзира на историјски период српског језика, број експресива за особе мушког пола, као и типови њихових лексичкосемантичких група, увек већи него за особе женског пола (в. т. 2.1). То су показала и нека наша истраживања на савременом корпусу српског језика на примеру имена која се дају особама по њиховим физичким карактеристикама¹¹. Овакав бројчани однос, као и други по-

⁷ Речи, као и цео часопис, писане су старом грађијом, коју ћемо пренети само у списку примера, а у свим другим случајевима речи ћемо наводити у транскрипцији на савремену ћирилицу, зато што тип писма нема значаја за анализу којом се бавимо.

⁸ Претпостављамо да је однос позитивних и негативних експресива другачији у поетском стилу у корист позитивних, као и у фамилијарној комуникацији са децом и кућним љубимцима, како су показала нека наша истраживања; за кућне љубимце в. Ристић 1997: 230.

⁹ Као контролне изворе узели смо неке историјске речнике и речнике савременог језика. Навешћемо њихове краће називе и скраћенице, а пуни називи биће дати у библиографији. То су: Речник страних речи (С) и Посрбице (П) — В. Михаиловића, Вуков Рјечник српског језика (В), Речник САНУ (Р) (урађени томови до слова Н), односно Матичин речник (М) и Речник жаргона (Ж).

¹⁰ Социјалне и културалне аспекте улоге овог параметра у функционисању експресивне лексике на корпусу погрдних речи из *Скоротише* разматрали смо у раду који је под насловом *Социолингвистички и лингвокултурални аспекти значења експресивне лексике* предат за штампу у часопис Наш језик.

¹¹ Реферат прочитан на скупу у Софији и предат за штампу; исп. Ристић 1996б.

казатељи улоге параметра 'пола', условљени су социјалним, психолошким, културалним и прагматичким факторима, што смо показивали у нашим досадашњим радовима посвећеним експресивној лексици.

1.3. Списак погрдних речи из часописа *Скоройеча* сравнили смо са речницима који су му блиски на временској и просторној равни, и то са Речником страних речи (С) и Посрбица (П) који, поред осталог, покривају и простор Војводине као и *Скоройеча*, али су по временској обухватности не само његова претходница него и историјски речници, јер захватају период од друге половине 17. до друге половине 19. века, као и са Вуковим Српским рјечником (В), савремеником разматраног корпуса. Овим испоређивањем хтели смо да утврдимо колико је лексике у сегменту негативне експресије наслеђено из претходног славеносрпског и српскословенског језика, као и то колико је лексика овог типа била распрострањена на синхроној равни српског језика Вуковог периода. Континуитет у развоју експресивне лексике пратили смо до савремених извора, па смо за контролни корпус узели Речник САНУ (Р), односно Матичин речник (М) и Речник жаргона (Ж). При овоме смо имали у виду утврђене чињенице о континуитету данашњег српског књижевног језика, који се до Вуковог периода остваривао преко народног језика (који је био и пословни језик) и славеносрпског језика који је, као књижевни језик, настајао посрбљавањем рускословенског језика. Посрбљавање се одвијало увођењем елемената из народних говора и преузимањем српских језичких елемената потискиваних у епохи рускословенског језика (Младеновић 1989: 38–153; 1993: 80; Ивић 1991: 237–240). Узимајући у обзир утврђену чињеницу да се ово посрбљавање одвијало неједнако према језичким нивоима, жанровима и стилевима, а да је на лексичком нивоу било функционално-стилски и жанровски условљено (Младеновић: 1993: 80), претпостављамо да је у популарним жанровима писаног језика посрбљавање морало бити интензивније, и да се тај интензитет одражава, заправо, у сфери експресивне лексике.

1.4. У најопштијем, формалном сравњивању корпуса из наведених извора занимало нас је и које су речи из разматраног списка потврђене, а које су изостале у сваком речнику да бисмо, у појединачном и сумарном прегледу, дошли до показатеља о синхроном и дијахроном статусу овог типа експресива. Контролни корпус из наведених речника био нам је неопходан да оквирно одредимо могућа денотативна значења и употребе погрдних имена, који нису одређени у главном корпусу из *Скоройече*. Свесни смо чињенице да се значења обличких истих јединица главног и контролног корпуса могу разликовати не само по конотацији, која је за функционисање експресива

примарнија од денотације, него и по социјалним, психичким, културалним и прагматичким компонентама, али се разлике овог типа не тичу нашег истраживања. Такође смо имали у виду извесна ограничења у могућности „откривања семантичке норме“ и утврђивања „значања и употребе речи“ у историјским текстовима, на што је упозорила И. Грицкат (1987: 123). Међутим, на основу досадашњих семантичких истраживања на савременим изворима, као и на основу утврђеног значаја ширег историјско-друштвеног и културалног контекста за одређивање семантичких садржаја, појава и законитости, сматрамо да контекстуално засведочене употребе речи у историјским изворима пружају могућност изучавања значења речи и утврђивања „семантичке норме“, при чему се трагање за „сигурним“ показатељима не сме ограничити само на писани извор (текст), него се мора проширити на шири друштвено-историјски и културални контекст одређеног периода. Чак и „стилске индивидуализације“ које релативизују „семантичку норму“, односно правила употребе речи, не морају бити значајан проблем, јер се и оне одвијају у границама норме одређеног функционалног стила, а карактеристичне су за све функционалне стилове, па и за разговорни, без обзира на функционално-стилску раслојеност и на историјски период српског језика. Мислимо да у том погледу нема разлике између савременог српског језика и његових појединих раздобља, иако има и другачијих мишљења.¹²

2.0. Потврђеност погрдних речи у контролним изворима назначићемо скраћеницама уз примере класификоване у лексичкосемантичке групе, а податке о значењу и употреби експресива у овим изворима навешћемо само уз јединице основног корпуса са нејасним или другачијим значењем.

2.1. Тако ће сви наведени видови испоређивања са подацима релевантним за планирану анализу бити представљени у прегледу погрдних речи (имена) основног корпуса по значењима, тј. по особинама људи које су предмет негативне оцене.

Погрдна имена за мушкарце:

1. који су неморални: *биџанга* (С, В), *вуџубаџина* (В, Р), *горо-йадникъ* (П, В, Р), *згадъ* (В, Р) (Р: *згад* 'особа која заслужује презир или изазива одвратност, гад'), *лујежъ* (П, В, Р), *мамлазъ* (В, Р, Ж), *мућакъ* (Р), *несрећа* (В, Р), *нишковъ* (В, Р), *йасъ* (В, М, Ж), *йсеџо* (М,

¹² Тако нпр. наводи се да су стилске индивидуализације уобичајене данас за књижевне ствараоце, а не за публицисте и писце поучних и сличних текстова, за које су биле управо типичне у славеносрпском језику, као начин изналагања нових изражајних могућности за нове садржаје; исп. Грицкат 1987: 123.

Ж), *шиџене* (М), *џукела* (В, М, Ж), *крме* (Р), *свиња* (В, М), *џројоалица* (В, М), *џројџераница* (М) (М: *џројџеранац* 'онај који је протеран одакле'; *џројџераница* 'жена протеранац'), *џројџуа* (П, В, М), *смадџ* (М), *сџлејџкарџ* (М), *сџлејџкарошџ* (М), *сџџрвина* (В, М, Ж), *маџкодерџ* (Р), *шинџџерџ* (В, М, Ж) (М: *шинџџер* нем. осим основног значења има и значење 'грамзив човек, гуликожа, каишар, лихвар'), *хуля* (М), *џиганинџ*, *џрдаваџ* (В, М, Ж) (М: в. *џрда* 'човек мале или никакве вредности; врло плашљив човек'), *фурда* (М) (М: *фџурда* и *фџурда* перс. осим правог значења 'утроба заклане животиње' има и пренесено значење 'фукара, одрпанац, пропалица'), *курбејџашџ* (Р) (Р: *курбејџаш* 'курвар'), *џивџа* (В, М), *шуга* (М) (М: *шџга* осим основног значења има и пренесено 'рђава особа' и шугавица 'шугава женска особа' и 'бедница, неваљалица'), *угурсуџ* (В, М), *хунсвџџ* (С, М) (М: *хунџџџџ*, нем. 'угурсуџ'; 'мангуп'), *чанџолиз* (П, В, М), *џогуџиџџ* (В, М) (М: *џогуџиџџаш* погрд. 'чанџолиз, улиџица, паразит'), *лиџиџ* (Р) (Р: *лиџиџа* покр. 'особа која се дуго маџка, лиџкало, киџош'; 'улиџица, удвориџа');

2. који су опаки, зли: *враџ* (Р), *демунџ*, *џаво* (Р), *душманџ* (С, В, Р), *злаџа* (В, Р), *крвниџ* (П, В, Р), *крвојџа* (В, Р), *ојџровџ* (М, Ж), *рђа* (В, М), *сџџанаило*, *сојџонџ*, *убиџџа* (М);

3. који много лажу: *лаџа* (В, Р), *џаралаџа* (В, М);

4. који краду: *лојовџ* (С, В, Р), *џајџошџ* (М) (М: *џајџош* 'тат, крадљиваџ');

5. који су глупи, ограничени: *будакџ* (Р), *будала* (С, В, Р), *буџва* (В, Р, Ж), *буџванџ* (В, Р, Ж), *блесанџ* (В, Р), *бена* (В, Р), *дуракџ* (Р), *звеканџ* (П, В, Р), *лудовџ* (В, Р, Ж), *лудаџ* (В, Р, Ж), *мула* (Р, Ж), *муџурла* (Р, Ж) (Р: *муџурла* 'велика будала, бена, луда'), *бурдџџ* (Р) (Р: *бџрдџџ* осим основног значења 'зашиљени кочић, клис' има и пренесено значење 'будала, клипан, звекан' и 'мали и дебео човек'), *логовџ*, *лонговџ* (Р, Ж) (Р: *логов* мађ. 'коњ у запрези са стране'), *склајџа* (В, М) (М: *склајџа* в. *суклајџа* 'будала, звекан');

6. који су леџи: *деџбелџ* (В, Р), *деџриџџџа* (Р), *мрџџина* (В, Р, Ж), *буџба* (Р), *мељовџ* (Р) (Р: *мељџџ* покр. 'дебео човек, дебељко'; 'леџи-ваџ'; 'равњаџ'), *џуволеџџ*;

7. који су неизгледни, неуредни: *чаџа* (В, М), *џерџарџ* (М), *џеџбраџџ* (Р) (Р: *џеџбраџџ* чеш. заст. и покр. 'онај који нема ништа, бедник, просјаџ'; 'тврдиџа, џиџиџа'), *џџора* (М: *џџорав* 'местимично скупљен, смеџуран, набран');

8. који су склони авантурама, скитџи, нестабилни, нестални, превртљиви и сл.: *вејџренџџ* (В, Р), *вејџроџоџа* (В, Р), *виловџџџ* (В, Р), *лола* (В, Р), *сеџеџџ* (В, М) (М: *сеџеџџ* мађ. 'подругљив надимаџ старом човеку који се врти око младих девоџаџа'), *лумџовџ* (Р, Ж),

ноћникъ (М), обешенякъ (В, М), *йустѣаја* (В, М), *скиѣница* (П, В, М), *шарлаѣтанъ* (М), *ђилкошъ* (Р), *шѣранговъ* (М) (М: *шѣранговъ* 'обешенѣак, окачењак, угурсуз'), *бећаръ* (В, Р), *грабанѣиашъ* (В, Р) (Р: *грабанѣиашъ* 'онај који прође кроз вилењачку школу, ђаволов ученик', маг; фиг. 'немирни дух, боѣм, скитница, луталица');

9. који се лако љуте, који су склони кавзи: *зоља* (Р), *кавгаѣја* (В, Р), *назлобрзъ* (В, Р), *ѣандрља*, *замѣйкавга* (Р), *ѣѣцало* (М), *злойамѣило* (В, Р), *ѣинюгало* (М: *ѣињугало* 'човек који пињуга, закерало', *ѣињугаѣи* 'закерати, цмиздрити'), *ѣрженица* (В, М) (М: *ѣрженица* 'прзница, свадљивац');

10. који се понашају бахато, грубо, просто: *арамбаша* (В, Р), *грубѣиашъ* (Р), *дивлякъ* (В, Р, Ж), *ѣамбасъ* (В, М, Ж), *ѣикошъ* (В, М) (М: *ѣикошъ* мађ. 'коњушар, коњар'), *орѣѣинъ* (В), *ѣа(в)оръ* (В, М), *марвинче* (В, Р), *баканѣошъ* (Р) (Р: *бѣкѣнѣошъ* мађ. 'неотесан човек, војничина, прѣстачина');

11. који се сналазе по сваку цену, који су агресивно сналажљиви, лукави: *бургѣиашъ* (В, Р), *лисаѣъ* (Р), *шмрдало* (М: *шмрдаѣи* 'мешати се у све, завиривати свуда, забадати нос у све'), *ѣимрѣја* (В, М), *шѣиѣа* (М, Ж);

12. који нису храбри, одлучни: *кукавиѣа* (В, Р), *шврђа* (В, М, Ж) (М: *шврђа* и *шврђо* осим значења 'малишан' има и пеј. заст. значење 'мекушац, слабић'), *млакоња* (В, Р);

13. који су тврдоглави: *мазговъ* (В, Р), *магараѣъ* (В, Р);

14. који су незграпни, трапави: *медведъ* (Р, Ж), *смѣиенякъ* (В, М), *шунѣло*, *шѣѣрѣиља* (В, М);

15. који лоше раде: *ѣушеръ* (М);

16. који много једу: *ала* (Р), *гладница* (В, Р), *изелиѣа* (В, Р);

17. који много пију: *бекрѣја* (С, Р), *исѣичуѣура* (В, Р), *ѣѣяница* (В, М), *корхель* (Р) (Р: *кѣрхель* мађ. покр. 'пијаница, лола, бекрија'), *сунђеръ* (М, Ж);

18. који много причају, неправилно говоре и сл.: *алаѣаѣа* (Р, Ж), *шущљѣѣало* (В, М) (М: *шущљѣѣало* 'онај који шущљѣта у говору, шущкало, врскало), *бобоѣа* (Р: *бобоѣало* 'блебетало');

Речи са нејасним значењем: *банѣашъ*, *брѣловъ*, *вигловъ*, *дружѣичаръ*, *забаѣја* (Р: *забаѣиѣа* 'погрдан назив за мушкарѣа', потврда је само из *Скорѣѣѣѣа*), *зуйко*, *куѣа*, *крволяѣъ*, *моканъ* (Р: *мѣкѣнъ* према мађ. неотесан, прост, покр. заст. 'погрдан назив за мушкарѣа', само *Скорѣѣѣѣа*), *мозокъ* (Р: *мѣзокъ* заст. 'погрдан назив за мушкарѣа', само *Скорѣѣѣѣа*), *накилало* (Р: *накилало* покр. 'погрдан назив за мушкарѣа'; исп. *накилалиѣа* 'онај који нагважда, говори бесмислице, на-

клапало, блебетало', само овај извор), *йроцесџа, сџиршелъ* (М: *сџиршелъ* зоол. 'врста птице стрнадице'), *сушихолба, џирија, шерџеняр* (М: *шерџеняр* 'мајстор који крпи посуђе, крпа'), *шџрка, шџиџбубъ*.

Погрдна имена за женске особе:

1. које су неморалне: *асџида* (В), *аџдара* (Р) (Р: *аџдара* в. хајдара покр. погрд. 'распуштена жена, која радо скита'), *ушџа* (В, М) (М: *ушџа* в. уштва пеј. 'никакав човек, неваљалац, ништарија'), *шуга* (М) (в. код назива за мушке особе), *шуша* (В, М, Ж), *ђидџа* (В, Р) (Р: *ђидџа* 'јуначина, делија, обешењак' и 'рђав човек, неваљалац'), *ђубреџара* (Р), *бешџија* (В, Р), *дроља* (В, Р), *кучка* (Р), *оџаџдача* (М, Ж), *ордуља* (В, Р), *воркија* (Р) (Р: *воркија* м и ж погрд. 'пропалица, развратница', само овај извор и 'шерет, препредењак, враголан'), *канаџлија* (Р) (Р: *канаџлија* и *канаџлија* фр. и нем. заст. 'изрод, олош, пробисвет, битанга');

2. које су зле, опаке: *вешџиџа* (В, Р), *вила* (Р), *босорка* (Р) (Р: *босорка* мађ. покр. 'вештица' и 'безазлено женско дете'), *гуја* (Р), *колера* (Р), *куга* (Р, Ж), *ошџровница* (В, М, Ж), *ошџроконђа* (В, М), *мргуда* (Р);

3. које много лажу: *лажара* (Р);

4. које краду: *лоџужа* (Р);

5. које су глупе, ограничене: *сакалуда* (В, М, Ж) (М: *сакалуда* м покр. 'лудак'), *слџџа* (В, М) (М: *слџџа* ж и м 'онај који није при здравој памети, будала, звекан, суклата'), *ђурка* (М, Ж);

6. које су лење, немарне: *крава* (Р) (Р: *крава* пренесена значења 'гломазна, незграпна, трапава женска особа; трома, лења женска особа' и 'глупа, ограничена женска особа, глупача'), *крмача* (Р) (Р: *крмача* пренесено значење пеј. 'прљава, неуредна или безобзирна женска особа, нечасна женска особа; погрдан назив у љутњи, псовању'), *неџреља* (Р), *нерадениџа* (Р), *ошљоџрда*, *буба* (Р) (Р: *буба* пренесена експресивна значења 'нерадник, ленштина, трут', 'човек без вредности, ништавило');

7. које су ружног, неуредног изгледа: *авеџ* (Р), *куџдра* (Р, Ж) (Р: *куџдра* покр. 'погрдан назив за жену', само овај извор и РЈА, исп. и у Ж), *наказа* (В, Р), *накарада* (В, Р), *рага* (В, М), *ушљивиџа* (В, М), *чуџавиџа* (М), *квочка* (Р, Ж) (Р: *квочка* 'гадна, ружна стара женска особа'; исп. и у Ж), *додрљџика* (Р) (Р: *додрљџика* вулг. 'погрдан назив за жену'; исп. дртина погрд. 'стара изнурена особа (мушка или женска', само овај извор);

Речи непознатог значења: *бона*, *додола*, *кофа* (Р: *кофа* осим основног значења има и ово заст. 'погрдан назив за женску собу', потврда само *Скороџеча*), *невољџиџа*, *џиљриџа*, *шандивџа*, *шљока*.

3.1. Сравнивање погрдних речи из наведених извора показало је да је мали број експресива потврђен само у *Скорошечки*. Већина њих потврђена је сумарно у истом облику и значењу у наведеним изворима, али су највише, наравно, обухваћене Речником САНУ и Матичним речником, који су и овај списак из *Скорошечки* уврштавали у свој лексички корпус. Наиме, из списка погрдних имена за мушкарце 49 речи, од укупно 154, подвучено је за ексцерпцију за Речник САНУ, а из списка погрдних речи за женске особе 13 речи од укупно 51. Међутим, у досад урађеним томовима Речника неке од подвучених речи су изостале, или су ушле у нешто измењеном облику или са другачијим значењем ако су имале потврду и у другим изворима.¹³ За ову прилику само ћемо навести погрдна имена која су подвучена, а нису ушла у дескриптивне речнике савременог језика. То су: *бањаш, брољов, виглов, дружичар, зујко, крвољац, њволеж, суклеџа, сушихолба, хунсвуй, цицирија, ширка* — из списка за мушке особе и: *ошљојрда, шандивила* — за женске особе. У наведеним речницима савременог српског језика из списка погрдних речи изостале су и следеће неподвучене речи: *демун* (има *демон*), *орјаџин, њроцесџија, саџанило, соџон* (има *соџона*), *џуњало, џиганин, шџиџубуб* — за мушке, односно: *ојајдача* (има *ојајдара*) за женске особе. Са измењеним обликом или са другачијим, углавном непренесеним, значењем у ове речнике ушле су следеће јединице: *арамбаша, логов, марвинче, џаор, сџршељ, сунђер, чађа, бона, вила, додола, невољџица, џиљарица, шљука, бобоџало*. Остале погрдне речи потврђене су у ова два дескриптивна речника савременог српског језика, а неке од њих потврђене су само примерима из разматраног броја *Скорошечки* и обележене су квалификаторима „застарело“ или „покрајински“.

3.2. У Вуковом Рјечнику, који бележи лексику истог раздобља српског језика као и списак *Скорошечки*, изостала је 81 погрдна реч из списка за мушке и 32 за женске особе. У Рјечнику је потврђена експресивна лексика заједничка за цео српски језик, а изостала су нека покрајинска, регионална и околионална погрдна имена. Међу изостављеним именима су хунгаризми и германизми који су, на простору Војводине, преузимани у директном контакту српског језика са мађарским и немачким језиком, али су или због необичног или контаминираног облика остајали у статусу локалне лексике. Међутим, турцизми су и у сегменту експресивне лексике били раширени на чита-

¹³ Изостављене речи само ћемо навести, мада би са историјског, нормативног и функционално-стилског аспекта било занимљиво позабавити се типом изостављене лексике, тим пре што су у Речник САНУ ушле неке друге речи које су потврђене само у *Скорошечки*.

вом простору српског језика, тако да су погрдна имена овог типа забележена и у *Скоротијечи* и у Вуковом Рјечнику. У Вуковом Рјечнику су, по правилу, изостале и погрдне речи адхерентне експресивности, добијене семантичком деривацијом у изведеним, секундарним значењима типа *медвед*, *џас*, *крава*, *сунђер* и сл. као експресивна имена за људе негативних особина, јер овај извор наводи само номинациона значења. Тако су у њему забележене углавном речи инхерентне експресивности са карактеристичним гласовним склопом и одређеним творбеним моделима.

3.3. Много мањи број погрдних речи из *Скоротијече* потврђен је у друга два историјска речника, у Речнику страних речи и Посрбица, што је и разумљиво с обзиром на то да су ово диференцијални речници славеносрпског и српкословенског језика и да обухватају само номинациона, а не и изведена значења.¹⁴ У Речнику страних речи, који представља страну несловенску лексику језика наведеног периода, нашли смо 11 потврда, и то: *бекрија* (тур.), *биџанга* (мађ.), *душман* (тур.), *лојов* (мађ.), *џиљарица* и *џиљар* (према тур. 'ситничар', али у правом значењу), *хунџфуй* и *хунџвуй* уместо *хунсвуй* (нем. 'хуља, нитков'), *џимрија* (тур. 'тврдица'), *чанколиз* (тур. + лиз) и *лижисан*, *хорјайин*, *хорјай* (тур. 'сељак, неотесанац'), *угурсуз* (тур. 'невалалац, несрећник'), *џаралажа* (грч. + лажа 'особа која полагаје'). Позајмице у сфери експресије¹⁵ улазиле су преко разговорног стила у директном контакту српског језика са другим језицима, а највише их је, као и у средњем и нижем слоју других типова лексике, било из турског, што показује да је језик овог периода, и поред црквенословенске баштине, преузимао и елементе народног говора заједничке за цео његов простор (Михаиловић 1972: VII; Ристић 1996в: 118, 124–125). Елементи народног говора улазили су у књижевни језик под утицајем ванлингвистичких фактора: јачањем грађанске класе не само у Војводини него и у Србији, популаризацијом образовања и ширењем (језичке) културе (Ивић 1991: 237–240). У Посрбицама, које представљају дублете српског језика у односу на позајмљену лексику¹⁶ најчешће у виду контактних синонима, нашли смо девет експресива: *горойад*, *горойадник*, *звекан*, *крвник*, *луйеж*, *џрошја*, *скијница*, *чанколиз* (*лижисан*), *џаралажа*. Овај речник је драгоценост сведочанства напора

¹⁴ О карактеристикама ових речника, о славеносрпском и српкословенском језику чију лексику они представљају, као и о неким карактеристикама лексике из ових речника в. Михаиловић I 1972: I–VII и 1984 II: 658–651; Ристић 1996в; 1996г; 1996д.

¹⁵ О експресивној лексички из Речника страних речи в. Ристић 1996в: 124–125.

¹⁶ О лексичкој дублетности у славеносрпском језику в. Ивић 1991: 237–238.

писаца и преводилаца предвуковског времена да зауставе најезду страних речи (Михаиловић 1984: 648), а погрдне речи домаћег, српског порекла, засведочене у њему, продужиле су своје трајање не само до вуковског времена, како показује списак у *Скоройече*, него и до савременог језика.

3.3.1. Већина потврђених погрдних речи припада експресивима са значењем особе са негативним моралним особинама. Тако се и овим податком, као и сличним и у другим нашим истраживањима, показује да је група експресива са наведеним значењем, без обзира на тип корпуса и на период у развоју српског језика, најприсутније и најтипичније средство емоционалне оцене. Зато се група експресива за именовање особа по моралним и психичким особинама јавља као главни носилац карактеристика експресивности и њеног историјског континуитета. У главном корпусу експресиви за именовање особе по негативним моралним и психичким особинама репрезентују разговорни стил српског језика сакупљачевог времена, што се види по њиховом високом и повишеном тоналитету, типовима и бројности, док су у испоређиваним речницима, који представљају средњи и нижи стил писаног славеносрпског и српскословенског језика¹⁷, у питању само експресиви страног порекла, односно посрбице као њихови контактни синоними, због чега су знатно малобројнији. Типови експресива по тоналности и њихов број условљени су и нормом. У писаном језику, који репрезентује Речник страних речи и Посрбице, због строжије норме број експресива је мањи и обично су то експресиви снижене и повишене тоналности. У говорном језику, који представља списак погрдних речи из *Скоройече*, норма је флексибилнија, па је и употреба експресива бројнија и у питању су експресиви повишене и високе тоналности.

3.4. У Речнику жаргона потврђени су следећи експресиви: *алайача*, *буква*, *букван*; *дивљак* 'лажно семе'; 'човек под лажним именом'; *логош* уместо *ло(н)гов* 'војни бегунац' (шатровачки); *лумѝос* уместо *лумѝов* (омладински); *лудњак* уместо *лудак*; *мамлаз*; *медвед* 'лопов који краде по теретним вагонима' (шатровачки); *мрцина*; *мулац* уместо *мула*; *муђурла* 'глава'; *обешењак* 'обесач на капуту'; *йсеѝо* 'ружна девојка'; *йрдавац* 'сир, кајмак' (шатровачки); *йройалиѝеѝ* уместо *йройалиѝа*, *сѝрвина*; *сунђер* 'пијанац'; 'студент који брижљиво похађа наставу и води белешке'; 'онај који је попустљив, благ' (омладински);

¹⁷ О средњем и нижем слоју славеносрпског језика, о култивисаности писаног језика световног садржаја и његовој „војвођанској обојености“ в. Грицкат 1987: 117-118.

шврле, *шврћа* 'малишан'; 'мали новчаник'; *шиниџер* 'контролор у возилу градског саобраћаја'; *шиица* 'девојчурак'; *џамбас*; *куга* 'инкасант друштвеног предузећа'; *ојајдара* 'оговаруша' (фамилијарно) уместо *ојајдача*; *оџировњача* 'лепотница' уместо *оџировница*; *шуша* 'подлац, ништак, олош'; *ћурка*; *квочка* 'жена педесетих година'; *куждра* 'особа са коврцавом косом' (укупно 27). Као што се види, многе наслеђене речи у жаргону имају другачија, углавном сужена значења или модификован облик, што и јесу битне карактеристике творбених процеса у жаргонској лексици. Посежући за креативним говором, учесници комуникације у жаргону, осим стварања нових јединица, активирају речи из пасивног лексикона српског језика, подржавајући и на тај начин континуитет, евидентан и у нашем анализираном корпусу. Овај пасивни лексикон чува се у сазнању носилаца српског језика, а правилно активирање, као и правилну употребу експресива уопште, омогућавају психоглосе, стабилне јединице знања које чувају заједничке карактеристике (црте) српског језичког типа у сфери експресије.

4. Само у *Скоройечи*, а ни у једном од наведених речника, потврђене су речи (*бањаш*, *брољов*, *виглов*, *демун*, *дружичар*, *зујко*, *крвољац*, *куца*, *логов* и *лонгов*, *џроцесџија*, *џуволез*, *саџанило*, *соџон*, *суклеџа*, *суџхолба*, *џуњало*, *џиганин*, *џиџрија*, *чађа*, *џкора*, *џџрка*, *џиџџуб*, *џандрља*, *бона*, *додола*, *невољница*, *ојајдача*, *шандивила*, *шљука*; укупно 30) у оваквом облику и експресивном погрдном значењу. Већина ових експресива су необичног гласовног склопа, при чему су евидентне креативне ономатопеичне и композитне јединице, а по облику или по значењу могли би бити околионализми било да су домаће порекла било да су контаминирани стране речи, или стране речи секундарне адаптације.

5. Без обзира на број погрдних речи из *Скоройече* потврђених у контролним изворима из различитих периода српског језика, чиме се у већој или мањој мери потврђује континуитет развоја у сфери експресије, ово испоређивање је показало и континуитет у творбеним моделима експресивне лексике. У питању су начини творбе карактеристични и за савремени језик. Неки од њих очигледни су у формалној структури погрдних имена: у афиксалној деривацији (*џушљеџило*, *саџанило*, *накињало*, *џињугало*, *курбеџаш*, *џроџераница*, *лумџов*, *ноџник*, *ушљивица*, *чуџавица*, *неџреља*, *џџрангов*), или са нешто другачијом дистрибуцијом суфикса (*џрубиџаш*, *лудов*, *ојајдача*), у сликовитој композицији (*џоройадник*, *веџрогоња*, *назлобрз*, *замеџкавга*, *сакалуда*, *ошљоџрда*, *џериклуџа*, *џуволез*, *суџхолба*, *шандивила*), у ономатопеичном гласовном склопу (*зџад*, *звекан*, *џуша*, *џеџриља*, *шмрдало*, *склаџа*, *џурда*, *џкора*, *џџрка*, *џиџица*, *џиџџуб*). Нарочито

је, са етнолингвистичке и лингвокултуролошке тачке гледишта, значајан континуитет стереотипа у семантичкој деривацији: зоонимизације (*йсејо, шйене, цукела, лисац, зоља, кучка, гуја, ћурка, квочка, буба, крава, крмача, крме, свиња, магарац, марвинче, медвед*), фитонимизације (*буква, ајдара*), реификацији (*сунђер, ојров, будак, кофа*), демонизације (*бешйија, вешйица, вила*), стереотипа стања (*несрећа, невољица*), стереотипа етника (*циганин*) и стереотип болести (*шуга, колера, куга*).

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Вуков рјечник 1852 — Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник*, Беч.
- Грицкат 1975 — Грицкат Ирена, *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд.
- Грицкат 1994 — Грицкат Ирена, Из историје стабилизације књижевног језика код Срба после Вукове и Даничићеве победе, *Јужнословенски филолог* *L*, Београд, 5–31.
- Ивић 1991 — Ивић Павле, *О Вуку Караџићу*, Целокупна дела IV, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци — Нови Сад.
- Ивић 1991a — Ивић Павле, *Из историје српскохрватског језика*, Изабрани огледи II, Просвета, Ниш.
- Јакобсон 1966 — Јакобсон Роман, *Лингвистика и йоетика*, Нолит, Београд.
- Матичин речник — *Речник српскохрватскога књижевног језика III–VI*, Матица српска, Нови Сад.
- Михајловић 1972, 1974 — Михајловић Велимир, *Грађа за речник страних речи у йредвуковском времену I шом, II шом*, Нови Сад.
- Михајловић 1982, 1984 — Михајловић Велимир, *Посрбице од Орфелина до Вука I шом, II шом*, Нови Сад.
- Младеновић 1989 — Младеновић Александар, *Славеносрпски језик*, студије и чланци, Књижевна заједница Новог Сада.
- Младеновић 1993 — Младеновић Александар, Развитак и стабилизација екавског изговора српског књижевног језика у другој половини XVIII и првој половини XIX века, *Зборник Майице српске за филологију и лингвистику XXXVII/1*, Нови Сад, 79–83.
- Речник САНУ — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика I–XV*, САНУ, Београд.
- Речник жаргона 1976 — Андрић Драгослав, *Двосмерни речник српског жаргона и жаргону сродних речи*, БИГЗ, Београд.
- Ристић 1996г — Ристић Стана, Неке карактеристике стране лексике у језику предвуковског времена (на корпусу *Грађа за речник страних речи у йредвуковском йериоду, I шом* Велимира Михајловића), *Научни сасйанак слависта у Вукове дане 25/2*, Београд, 177–186.
- Ристић 1996в — Ристић Стана, Маркирани типови стране лексике у језику предвуковског времена (на корпусу *Грађа за речник страних речи у йредвуковском йериоду, I шом* Велимира Михајловића), *Српски језик* 1–2, Београд, 118–131.

- Ристић 1996д — Ристић Стана, Лексика покућства страног порекла у речницима преддуковског времена, *О лексичким ѿзајмљеницама*, Зборник радова са научног скупа, Суботица–Београд, 253–268.
- Ристић 1994 — Ристић Стана, Конотативни аспекти значења експресивне лексике, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику XXXVIII/1–2*, Нови Сад, 537–542.
- Ристић 1996 — Ристић Стана, Типови експресивне лексике у савременом српском језику (модел „особа + психичка или морална особина“), *Јужнословенски филолог LII*, Београд, 57–78.
- Ристић 1997 — Ристић Стана, Нормативна питања у вези са лексиком разговорног језика, Трећи лингвистички скуп „Бошковићеви дани“, ЦАНУ, Подгорица, 223–232.
- Ристић 1997 — Ристић Стана, Неке карактеристике експресива у делима Стевана Сремца, Књижевно дело Стевана Сремца — ново читање, Лингвистичка секција, Ниш, 43–56.
- Ристић 1996а — Ристић Стана, Лексичка семантика као одраз односа човека и његовог језика (на примеру именица модела „особа + морална или психичка особина“), *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику XXXIX/1*, 99–109.
- Ристић 1996б — Ристић Стана, Неки аспекти мотивационо-психичког и когнитивног истраживања лексичке семантике (на примеру именичких експресива модела „особа + спољашња особина или особина неког дела тела“), реферат прочитан на међународном научном скупу „Лингвистика и поезика“ посвећен стогодишњици рођења Р. Јакобсона, Софија, у штампи.
- Скоротеца 1844 — *Пешианско-будимскиј Скоротеча*, год. III, Пешта, 249–250.

НИКОЛА РОДИЋ
(Београд)

О ПРЕИМЕНОВАЊУ НАСЕЉА У КНЕЖЕВИНИ И КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ ДО 1903. ГОДИНЕ

Аутор у свом раду прати појаву преименовања неких насеља у периоду од првих преименовања која су извршена 1859, па до краја владавине Обреновића 1903. године. У том периоду многа насељена места, вароши и села, променила су свој првобитни назив и добила нови, најчешће према личним именима владара и њиховог ближег окружења.

Промене назива места, преименовања, нису ретка појава, како у дијакронији тако и у синхронији. Познато је из ближе и даље историје да је преименовање настајало најчешће као појава смене неке власти, после освајања одређених територија, мењањем етничке структуре одређених места, друштвеног система и сл. На овим просторима још су свежа преименовања типа *Бечкерек – Пејтровград – Зрењанин, Подгорица – Тийоград – Подгорица, Беране – Иванград – Беране, Цариброд – Димитровград*, односно *Ужице – Тийово Ужице – Ужице* итд., или најновије старо словенско, односно српско име *Фоча* (од старијег *Хоча*, од још старијег *Ходъча вьсь*, од личног имена *Ходъць*, погрешно га доводећи у везу са Турцима, односно са погрешном асоцијацијом да је име турско) у *Србиње* (о овоме посебно в. Лома 1998) и сл., или у Русији, одн. у СССР-у: *Санкѿ-Пејтербург – Пејроград – Ленинград – Санкѿ-Пејтербург, Царичьн – Сѿалинград – Волгоград*, и сл.

Као што је познато, имена места, топоними, имају, углавном, устаљене форме, које су изменом становништва могле претрпети само лингвистичке адаптације, али не и стварне, потпуне промене, односно преименовања. Тако, на пример, *Naissus* је дало *Ниш, Scupi – Скопје*, одн. *Скопље, Vitua – Будва, Spalatum (Aspalathos) – Spalato – Сѿлић* и сл. Међутим, догађало се, како на овим просторима тако и другде, да се имена места и преименују.

У овоме раду биће речи о преименовањима неких имена места у Кнежевини и Краљевини Србији. Наиме, за време владавине Обреновића највише је таквих преименовања и извршено. Кнез Милош је, на пример, то радио и на своју руку, без неких већих разлога¹, а за њим су се поводиле и локалне власти, тражећи од владара да се дозволи промена имена. Оно што је уочљиво је то да нису мењана страна имена насеља (са малим изузецима), већ најчешће лепи словенски називи места, што ће се видети из даљег излагања.

Када је 1832. године одлучено да се насеље *Пореч* на острву у Дунаву исели, да би се изградило ново на самој обали Дунава, Стефан Стефановић, који је овај посао водио, пише 30. априла 1832. године кнезу Милошу да ово ново насеље нема имена, те каже да „у сдоговору кметова мојих закључили смо посветити насеље наше имену наследственом књазу нашем и прозвати *Милановцем*“ и нада се да ће њиховој жељи бити удовољено, што је 5. маја исте године и учињено, а Милан је као захвалу послао 10.000 гроша да се сиромашним људима за пресељење раздели (Ђорђевић 1926, 160). Тако је у Кнежевини Србији почело давање династичких имена не само новоизграђеним насељима, него су вршена и преименовања старих српских имена места.

Преименовање топонима у Кнежевини Србији узело је маха нарочито за време друге владе кнеза Милоша. Тако је 1859. године неколико места преименовано. Да бих пратио та преименовања и њихово законско озваничење, прегледао сам *Зборник закона и уредаба и уредбених указа изданих у Кнежевини и Краљевини Србији*. У књизи 12. за 1859. годину налазимо неколико указа кнеза Милоша којима се преименују нека места. Тако 3. априла 1859. године на стр. 36 стоји записано: „Желећи сачувати у спомену име блаженопочившега войводе Милана, Ј самъ по предложению Попечительства Внутренъи Дѣла и сагласно са заключенѣмъ Совѣта одъ 2. тек. мес. № 306. решио: да се варошъ Деспотовица, коя е то име, одъ текуће крозъ ню реке добила, од сада зове: 'Горный Милановацъ'.

Решенѣ ово саобштавамъ Попечительству Н. да га зна и по нѣму се управља.

В. № 1540, 3. Априла 1859, у Београду. Милошъ Обреновићъ Пръвый Князь Србскій“.

Дакле, топоним *Десѣишковица* постао је *Горњи Милановац*. Квалификатив *горњи* придодат је овом *Милановцу* да би се направила

¹ Такав је пример преименовања *Безбоге* код Жиче у *Крушевица* (Милићевић 1900, 100–101).

разлика према већ постојећем *Милановцу* на Дунаву, који од тада добија и квалификатив *доњи*. Иначе, *Горњи Милановац* је назван по брату по мајци кнеза Милоша, Милану Обреновићу, а *Доњи* по његовом сину Милану (Милићевић 1876, 348). Хидроним *Десјошковица*, који је дао и име насељу, назван је према средњовековним српским деспотима који су на Руднику имали своје ковнице новца². Неки мисле (нпр. Пешикан 1994, 325; Лома 1998, 100) да је село *Брусница* на реци *Десјошковици* преименовано у *Горњи Милановац*. Међутим, као што се види из Указа Кнеза Милоша, то је насеље *Десјошковица*. О томе имамо и извешће у Србским новинама (бр. 32, 14. марта 1859, 129), где се каже: „У Горњѣмъ Милановцу. 10. марта (...) у 4 сата по подне стиже намъ депеша по нарочитой штафети, којомъ намъ нашъ пређашній обштелюблѣный старешина, а сада начелникъ гл. военогъ штаба г. Младенъ Жусвићъ явля, да є найвиша воля Нѣгове Светлости господара и Кнѣза нашегъ Милоша Обреновића првогъ, да се наша варошъ у напредакъ не зове више 'Деспотовица', но 'Горный Милановацъ'. Сви смо се овой княжеской вољи обрадовали, ерѣ „Деспотовица' има за садашнѣ време сасвимъ несносанѣ значай (...)“. Ту је дописник покушао да оправда промену имена и лингвистичко-историјским разлозима. Да су некада насеља добијала име према реци поред које су грађена, сведочи нам више топонима. Познато је, на пример, више насеља са именом *Бистрица*, затим *Студеница* према реци *Студеница*, *Грачаница* према реци *Грачанка*, *Увац* према реци *Увац*, *Рашка* према реци *Рашка*, и сл.

Исте године, 1. августа, Указом кнеза Милоша издатим у Крагујевцу, име варошице *Врбица* преименовано је у *Аранђеловац* (ЗЗ 12, 62). У Србским новинама, бр. 85, од 21. јула имамо и ранију најаву промене имена ове варошице и објашњење зашто је добила име *Аранђеловац*. Тамо се, на стр. 344, о боравку кнеза Милоша у Крагујевцу каже, између осталог, да је 15. јула био у варошици Врбици, која се за прве његове владе почела оснивати. Кнез је житељима Врбице обећао да ће им о свом трошку изградити цркву „која ће славити св. Аранђела; па сѣ тога є и наредіо да се Врбица у будуће зове 'Аранђеловац'“. Тако смо дознали и по коме је ова варошица добила име. У овом случају то није члан владарске куће, већ месни небески патрон.

Према Милићевићу још три топонима су те године преименована на молбу становника или одлуком самог кнеза Милоша, и то *Гургусовац* у *Књажевац*, *Палез* у *Обреновац* и *Свине* (*Свиње*) у *Петровац*. Милићевић (1876, 841) каже да је кнез Милош, пролазећи 17. ја-

² В. Енциклопедија Југославије 3, 1984, с. *Десјошковица*.

нуара на повратку из Влашке за Београд кроз овај крај наредио да се запали Кула Гургусовачка а саму варош назове „Кнежевац, место до-тадашњег имена њезиног“.³ Званични Указ о овом преименовању ни-сам нашао у Зборнику закона за 1859. годину. Међутим, у Србским новинама постоји више података о томе. Дописник Србских новина Вељко Јаковљевић депешом је јавио: „Изъ Гургусовца, 17 Јануара (у 5 сатј и 25 минута по подне). Князь Милошъ дође у Гургусовацъ. Варошъ доби име 'Княжевацъ'“ (бр. 8, 20. јануара 1859, 29). У истом броју имамо и следећи извештај: „Изъ Княжевца, 19 Јануара (у 9 сатј и 30 мин. пре подне). Са највећимъ одушевлѣнѣмъ овде е народъ прекюче у подне дочекао Нѣгову Светлостъ господара и Княза нашегъ Милоша. Князь – задовољанъ дочекомъ – заповеди да се сру-ши кула, у којој се држаше заточеници и која е вароши овој на сра-моту была. Народъ то едва дочекавши, запали кулу одма. Нѣгова Светлостъ дала е вароши нашој ново име. Гургусовацъ се садъ зове 'Кнѣжевацъ'“. Још на једном месту се у Србским новинама помиње промена имена ове вароши. Тамо се говори о кнежевом повратку у Србију, те се каже: „Ево насъ данасъ, 17. Јануара, у Гургусовцу – не, у Княжевцу! Княжева е воля да се не зове више Гургусовацъ, него Княжевацъ“ (стр. 31).

Милићевић исто тако каже (стр. 406) да је 1859. године *Палеж* преименован у *Обреновац* на молбу његових становника, али Указ о томе у Зборнику закона не постоји. Исто тако нисам нашао ни у Срб-ским новинама ишта што би упућивало на промену имена те године. Име *Палеж* спомиње се у њима на више места, а последњи пут се по-миње 21. новембра 1859. године поред имена неких личности за које се каже да су из *Палежа*, нпр. Вук Видонић, трговац из Палежа, Ра-дован Кузмановић из Палежа, Јеврем Здравковић, члан примиритељ-ног суда из Палежа (стр. 64). *Обреновац* је добио име по Обрену Об-реновићу, очуху Милоша Обреновића. Истина, Б. Перуничкић (1973, 738) доноси Указ Милоша Обреновића у којем се каже, између оста-лог, следеће: „На Молбу Палежана нашао сам се побуђеним решити да се варош Палеж одсад зове Обреновац“. Указ носи бр. В. № 53371 од 7. децембра 1859. године. У фусноти Перуничкић даје следећи из-вор: АС–МУД–II–XIV–34–1859. Не знамо због чега овај Указ није обнародован у Зборнику закона или у Србским новинама.

Према Милићевићу (стр. 1067) некадашње *Свине (Свиће)* преи-меновано је Кнез Милош 1859. године у *Петровац* (данас *Петровац*

³ Иначе, Милићевић свуда пише Кнежевац (што одговара духу српског језика), а као званични назив наводи Књажевац.

на *Млави*). Исто тако за преименовање овог места не постоји објављени Указ. О преименовању овога места нема помена ни у Србским новинама за 1859. годину. Као и *Палеж*, тако се и *Свине* (*Свиње*) помиње неколико пута у Србским новинама, а последњи пут се помиње Среја Стокић, грнчар „изъ Свинѣ“ (Србске новине, бр. 110, 19. септембра 1859, насловна страна, односно 505). Не знамо засигурно ни по коме Петру је *Свине* (*Свиње*) преименовано у *Пејровац*. Неки кажу да је *Пејровац* добио име по Милошовом саветнику Милутину Ери Петровићу, а брату Хајдук Вељка Петровића (Лутовац, 1954, 66). Ако је име добило по њему, онда није изведено од целог презимена, већ од основе његове. Да је изведено од презимена, било би *Пејровићево*.

Ако је и било неког разлога за преименовање *Свине/Свиње* због могуће идентификације са апелативом *свиња* (мада би се могло пре повезати са именом биљке *свиб*, *свибовина* > **Свибње*), то не можемо рећи и за топониме *Палеж*, те за *Гургусовац*, који немају неку лошу конотацију, већ су саграђени у духу језика. Топоним *Гургусовац* је био мрзак кнезу Милошу због Гургусовачке куле, у којој су Турци држали многе затворенике (Милићевић 1876, 843). Понајмање је било разлога за промену имена *Десјошковица* у *Горњи Милановац*, ако ни због чега другог, онда због једночланог његовог назива.

Тако је средином 19. века у Србији, напоредо са изградњом државе, почело и преименовање неких топонима, најчешће према личностима из кнежевог породичног окружења.

После кнеза Милоша ту традицију преименовања имена места наставио је и кнез Милан, касније краљ Милан. Тако имамо његову одлуку од 23. јула 1879, а на предлог министра Унутрашњих дела, „Да се село, Бок’ у срезу Пчињском, округа Врањског, од сада зове ’Александровац’ по изјављеној жељи становника истога села“ (33 35, 65). Дакле, село *Бок* (бок, ’страна брда’) преименовано је у *Александровац* према престолонаследнику Александру. Према њему преименована су касније и многа друга места, што ће се видети из даљег излагања. Друго по хронологији преименовање за Миланове владавине било је 31. јануара 1881. године, када је *Ново Село*, срез лепенички, округ крагујевачки, преименовано и истовремено проглашено варошицом под новим именом *Најшалинци* (33 36, 209), и то према женском личном имену Наталија, супрузи краља Милана.

У Краљевини Србији прво преименовање, чини ми се, извршено је 11. априла 1882. године, када је *Карановац* преименован у *Краљево*, а цела општина у *Ојштићина краљевска*, а срез у *Краљевски* (33 37,

65).⁴ Исте године преименовано је неколико места. Тако се 16. јуна село *Војник* у деспотовачком срезу, округа ћупријског, преименује краљевом одлуком, а по жељи његових становника, у *Десџошовац* (33 37, 101). У додатку исте књиге стоји да се село *Десџошовац* проглашава варошицом (стр. 322). Станоје М. Мијатовић (1930, 203) село *Војник* идентификује на основу предања локалног становништва са селом *Војници*, које се помиње у повељи цара Лазара манастиру Раваници (Миклошич, 197). Међутим, *Војници* нису никако могли дати облик *Војник*. Облик *Војници* је изведен од антропонима *Војин*. Неколико дана касније, 19. јуна, варошица *Кожешин*, у округу крушевачком, преименована је у *Александровац* (33 37, 118), а 8. јула село *Горња Крушевица*, срез завишки, округ пожаревачки, проглашава се варошицом и „по изјављеној жељи његових становника, од сада зове *Кучево*“ (33 37, 198), док се 6. новембра село *Бикоштинац* преименује у *Браничево* (33 38, 167).

Према увиду у Зборник закона преименовања се настављају и касније, али у нешто мањем броју. Тако године 1884, 19. јула, село *Везулин-Ћифлик*, у срезу лужничком, округа пиротског преименовано је у *Александровац* (33 40, 473), а 17. децембра 1886. године село *Влашки До*, срез рамски, округ пожаревачки, преименује се у *Царевац* (33 42, 321). Ово би била сва преименовања за Миланове владавине (до његове абдикације 22. фебруара 1889), за која налазимо значајне податке о њиховим преименовањима у Зборнику закона.

И за владе краља Александра I Обреновића пракса преименовања насеља је настављена. Тако у име краља Александра I његови намесници врше прво преименовање 15. јуна 1889. године. Наиме, тада су били на прослави 500. годишњице Косовске битке у Крушевцу и донели су Указ, који је објављен у Српским новинама (год. LVI, бр. 132, стр. 1), а који, између осталог, гласи: „да се варошица Шопић, у округу београдском, по изјављеној жељи њених становника, од сада зове 'Лазаревац'. 15. јуна 1889 год., у Крушевцу, Јов. Ристић, с.р., К. С. Протић, с.р., Ј. Бели-Марковић, с.р.“. С обзиром на велики историјски јубилеј, можемо претпоставити да је варошица *Шопић* преименована у *Лазаревац* у спомен на цара Лазара, а не по кафани „Кнез Лазар“, ни по Лазаревој суботи, месној слави, како се може прочитати код Петра Ж. Петровића (1949, 174–175). Следећег дана, 16. јуна, обнародован је Указ „да се место на Расини, где се подиже барутана,

⁴ *Краљево* је 1949. године преименовано у *Ранковићево*, у ери преименовања одређених места у тадашњој ФНРЈ према водећим револуционарима и руководиоцима: *Плоче – Кардељево* и сл., да би касније било враћено поново на *Краљево*.

од сада зове 'Обилићево'". Место издања Указа је Обилићево и Београд (33, 45, 258).

Од тада, па до преврата краља Александра 1903. године извршено је више преименовања у различитим временским интервалима. Тако је 20. маја 1890. године извршено друго преименовање. Тада село *Муселин*, у срезу посаво-тамнавском, округа шабачког мења назив у *Јевремовац*, како се каже „по изјављеној жељи његових становника“ (33 46, 616). Име је месту дато по Јеврему Обреновићу, прадеди краља Александра.

Следеће преименовање било је 1. марта 1893. године, када се село *Прово* (Прхово) проглашава за варошицу, а по жељи његових становника преименује у *Александровац* (33 49, 18). Исте године, 31. августа *Нови Хан* у срезу заглавском, округ тимочки, мења назив у *Краљево Село*. Интересантно је да је та одлука донета у Краљевом Селу (33 49, 428). Вероватно је краљ тих дана боравио у Крајини. Иначе, ово место је и касније још два пута преименовано. Први пут је то било 1939. године, када постаје *Андрејевац*, према принцу Андреји, сину Александра Карађорђевића (Станојевић 1940, 445), а други пут 1945. године. Колико ми је познато, то је прво преименовање неког места у Србији после Другог светског рата, како се види из Закона о променама назива варошице *Андрејевац* у *Минићево*. Трагајући за тим ко је био тај Минић, установио сам да се ради о Милуну Минићу, брату од стрица Милоша Минића, судији Окружног суда уочи рата у Андрејевцу, који је погинуо 1942. године. Тај назив остао је до данас у употреби. Године 1895, 12. јула, село *Турчин*, у срезу лепеничком, округа крагујевачког, добија ново име *Горња Байочина*. Данас се поново зове *Турчин* (Симоновић 1985, 54).

Према прегледаним књигама Закона и уредаба преименовања нису забележена до 1899. године. Наиме, те је године преименовано више места. Тако је Указом од 10. јануара преименовано *Пејирово Село*, у срезу кључком, округа крајинског, у *Краљевац* (33 54, 71–72). Симоновић (1985, 47–48) каже да је село основано 1852. и да се звало *Ново Село*. После преврата 1903. године оно је поново преименовано указом Петра Карађорђевића од 18. октобра 1903. године у *Пејирово Село* (33 58, 849). Указ је донет у Нишу.

⁵ Симоновић се погрешно позива на Ј. Јовановића, *Пуста Река*, Лесковачки зборник XVII, 1977, без стране, што је и иначе карактеристично за њега.

⁶ Закон је донет 20. августа, а потписао га је др Сениша Станковић, председник Народне скупштине Србије (Сл. гласник бр. 26 од 28. VIII 1945, 387).

⁷ Код Симоновића погрешно 10. октобра.

Указом од 25. јануара 1899. године (33 54, 172) два су села преименована, и то *Бљувановац*, у срезу неготинском, округа крајинског, преименовано је у *Вељково* (вероватно по Хајдук Вељку Петровићу), и село *Србовлах*, истог среза и округа, у *Србово*, а 31. јануара *Мокрање*, срез брзопаланачки, округ крајински, постаје *Миланово* (33 54, 210). Старо име овом месту поново је враћено по доласку династије Карађорђевића на власт, односно 1. децембра 1903. године (33 58, 895). И у месецу фебруару исте године имамо три преименовања. Тако је 2. фебруара село *Короглаш*, срез неготински, округ крајински, преименовано у *Милошево*, а 25. фебруара село *Бордељ*, срез кључки, округ крајински, преименује се у *Љубичевац*, а село *Брлог*, истог среза и округа у *Милутиновац*, те село *Цецеревац*, истог среза и округа, постаје *Давидовац* (33 54, 334–335). Занимљиво је приметити да су у јануару и фебруару 1899. године осам села у источној Србији, односно Крајини, променила своја имена, која су становници или власт сматрали неприкладнима, у прикладнија, тј. по личним именима, којима данас можемо или не можемо одредити носиоца, а једно је од двочланог имена, које је можда одражавало двоетничност његових становника, у једно етничко име (*Србовлах* : *Србово*). Године 1899. још су два имена места променила своје називе. Тако је 12. јула село *Церница*, општина турековачка, срез лесковачки, округ врањски, преименовано у *Миланово*, а 23. децембра село *Магудица*, срез хомољски, округ пожаревачки мења име у *Милановац* (33 54, 579, 799). Следеће године, 17. марта 1900, решено је да се село *Коњско* у срезу пчињском, округа врањског, преименује „по жељи његових становника“ у *Миланово* (33 55, 199). Ова три преименовања извршена су према краљу Милану. Исте године, 2. октобра село *Злокућане* у срезу лужничком, округа пиротског, добија, опет „по израженој жељи његових становника“, ново име *Драгинац*, 24. октобра село *Велики Бошњак* у срезу посаво-тамнавском, округа подринског, преименовано је у *Драгиње*, а општина у „општина Драгињска“ (33 55, 383), а 24. новембра решено је да села *Пуљак*, *Волујак*, са махалом *Дубницом*, која су припадала општини опарићкој, среза левачког, образују једно село под именом *Драгово* и остају у истој општини, а Указом од 18. децембра *Драгово* постаје самостална општина под називом „Драговска општина“. Сва ова преименовања извршена су према имену краљице Драге.

Године 1901. имамо само два преименовања. Тако се 30. марта село *Домуз-Појток*, општина багрданска, срез белички, округ моравски преименује у *Милошево* (33 56, 94; исте године, 25. октобра, постаје самостална општина), а 25. августа сељани села *Валакоња*, сре-

за бољевачког, округа тимочког, који су насељени у местима на салашима око реке Тимока, траже да се одвоје од села *Валакоња* и на својим имањима у месту званом *Црвени брег* образују за себе село под називом *Савинац* и остану у саставу општине валокоњске (33 56, 547). Два преименовања извршена су и 1902. године. Прво, 30. априла, место *Варош* код цркве јаребичке испод „Кулине“, у атару села Јаребица, среза јадранског, округа подринског, проглашава се за варошицу под називом *Драгинац*, с тим да остаје у атару општине јаребичке (33 57, 167). Друго, 10. децембра, *Врањска Бања* преименована је у *Бања Краљице Драге* (33 57, 568).

То би, према подацима које налазимо у Зборницима закона и уредаба (а за нека места и према Српским новинама) била сва преименовања која су тамо регистрована. Касније је та пракса настављена и у Краљевини Србији под Карађорђевићима, али ми смо се ипак ограничили на период до 1903. године, односно на владавину Обреновића.

Каква је творбена структура ових преименовања? Налазимо неколико типова образовања. Најчешћи је онај у чијој је основи лично мушко име + посесивни наставак *-ов/-ев, -ин* + наставак *-ац*, којим се, поред осталог, образују и топоними. На тај начин су образовани *Милан+ов+ац, Аранђел+ов+ац, Пејџр+ов+ац, Обрен+ов+ац, Александар+ов+ац, Сав+ин+ац* итд. Такав тип топонима познат је из раније фазе образовања топонима на *-џь*, добијен сингуларизацијом плуралског облика на *-ци*, и он је најзаступљенији (укупно 13 топонима). Други тип је онај који је по образовању исти првом, али му је у основи апелатив – титула. Он је заступљен свега четири пута: *Књаж+ев+ац, Десјош+ов+ац, Цар+ев+ац, Краљ+ев+ац*. Трећи тип је образован од мушког личног имена, односно његовог посесивног лика у средњем роду на *-ово/-ево*. Таква образовања су: *Милан+ово, Милош+ево, Вељк+ово*, и она су врло стара. По овом типу иде и образовање по патрониму: *Обилић+ево*. У једном топониму имамо образовање и по етничком имену: *Срб+ово*. У оваквим случајевима увек се подразумева изостављен апелатив *село, место*. Овамо спада и образовање топонима у чијој је основи титула, нпр. *Краљ+ево*, односно двочлани тип: *Краљево Село*. Исто тако су образовани и топоними у чијој је основи име области: *Бранич+ево, Куч+ево*. Аналогично према образовањима од мушких личних имена заступљена су образовања и од женских личних имена. Најчешће је од основе имена *Драга*, према краљици *Драги*. Тако имамо три топонима *Драг+ин+ац*, један *Драг+ово* и један *Драг+иње* (који је образован или старим наставком **-уње*, или сложеним наставцима *-ин+је*, аналошки према *Љубиње*).

Образовања топонима од женских антропонима су новијег датума. Зато имамо и неуједначеност у образовању. Топоним *Драгово* образован је тако као да му је у основи мушко, а не женско име. Слично је образован и топоним *Љубич+ев+ац* од имена *Љубица*, према кнегињи Љубици. (Раније је образован и топоним *Љубичево* код Пожареваца, где су била имања кнегиње Љубице, па аналогно према њему је изведен и *Љубичевац*.) Ова два типа потпуно одударaju од правила творбе посесива од женских личних имена, јер би требало да гласе *Љубичинац*, односно *Љубичино*. Топоним *Найталинци* изведен је од основе женског имена *Найталија*, односно његовог посесива после испадања сугласника *ј* и извршене контракције: *Найталијин* – *Найтали* + *ци* (аналогски према *Госпођинци*). Сва ова имена остала су, углавном без измена, и до данас. Некима је током година и са променама династије, односно друштвеног устројства вршена промена (нпр. *Нови Хан* – *Краљево Село* – *Андрејевац* – *Минићево*), некима је враћано име после другог преименовања (*Карановац* – *Краљево* – *Ранковићево* – *Краљево*), и сл.

Као што се види из изложеног, права преименовања су почела 1859. године, када је према званичним подацима узетим из Закона и уредаба, односно из Србских новина, преименовано три топонима, и два за која се то наводи у литератури (Милићевић 1876). Следеће преименовање је извршено тек 1879. године. Међутим, К. Јовановић (1872, 87–88) наводи више места која су до тада променила име. Поред наведених (*Аранђеловац*, *Горњи Милановац*, *Књажевац*, *Обреновац*, *Пејровац*), он наводи још и ова, а за која нисмо нашли званичне податке о преименовању. То су *Грачац* раније *Курилово* (срез карановачки), *Љубичевац* раније *Бушинци* (округ крагујевачки), *Мијашловац* раније *Коњска* (срез подунавски, Смедерево), *Паланка* раније *Хасан-џашина Паланка* (данас Смедеревска Паланка), *Причиновић њосавски* раније *Оцино село* (срез посавско-тамнавски) и *Цмиљевац* раније *Трћи* (срез моравички). У Кнежевини Србији имамо званично још само два преименовања, и то 1879. и 1881. године. После проглашења Краљевине Србије преименовања су вршена највише 1882 (пет) и 1899. године (једанаест), те 1900. и 1901 (по четири).

Поставља се, међутим, начелно питање да ли треба уопште вршити преименовања. Са лингвистичке тачке гледишта сматрам да ни у ком случају не би требало да се преименовања врше, поготову не треба преименовати она имена која имају неку традицију и која су направљена у духу језика, односно која одговарају језичком систему дате територије, без обзира на то да ли су адаптирана или именована од оних становника који су ту територију и настањивали. Имена са

пејоративном конотацијом у основи могли бисмо преименовати, као нпр. *Бљувановац*, *Брлог*, *Свиње*, односно она која у српском језику потичу из турског периода, нпр. *Везулин-Тифлик* и сл., али не и она која одговарају топономастичком систему српског језика и која имају неку традицију. Милићевић је о преименовању *Гургусовца* у *Књажевац* лепо рекао: „Поред свега што појимамо гнушање старог Кнеза на црну 'Гургусовачку Кулу', опет жалимо што је старо име овога места замењено новим. Места, као и славни људи, само могу губити променом имена, а добити не могу готово никад“ (Кнежевина Србија, 843). Са овом Милићевићевом констатацијом можемо се у потпуности сложити. У оно време је томе требало стати на пут. Са данашње дистанце ова имена су потпуно укореењена у топономастички систем и у њих не би требало дирати, како сматра и Митар Пешикан у свом Препоруку (325).

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Ђорђевић (1926): Тих. Р. Ђорђевић, *Аривска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815–1839)*, СЕЗБ XXXVII/22, Београд 1926.
- 33: *Зборникъ закона' и уредба' и уредбены' указа' изданы' у Княжесѣтву Србији, касније Зборник закона и уредаба у Кнежевини (Краљевини) Србији.*
- Јовановић (1872): Коста Јовановић, *Речник свију вароши, варошица, села и засека у Србији*, Београд 1872, 87–88.
- Лома (1998): Александар Лома, *Ђавоље кумство*, Братство II, Друштво „Свети Сава“, Београд 1998, 91–106 (посебно 101–105).
- Лутовац (1954): Милисав Лутовац, *Слив Млаве*, САН, Зборник радова, књ. ХЛI, Географски институт, књ. 9, Београд 1954.
- Мијатовић (1930): Станоје М. Мијатовић, *Ресава*, СЕЗБ XLVI/26, Београд 1930.
- Миклошич: *Monumenta serbica, Spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, edidit Fr. Miklosich, Wien 1858 (репринт Graz 1964), CLXXXVI/197.
- Милићевић (1876): Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876.
- Милићевић (1900): Милан Ђ. Милићевић, *Кнез Милош у његовим стварима*, Београд 1900.
- Б. Перуничкић (1973): Бранко Перуничкић, *Град Ваљево и његово уједно подручје 1815–1915*, Београд 1973, 738.
- П. Ж. Петровић (1949): Петар Ж. Петровић, *Шумадијска Колубара*, СЕЗБ LIX/31, Београд 1949, 174–5.
- Пешикан (1994): Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мате Пижурница, *Правовисни српског језика*, Матица српска, Нови Сад 1994.
- Симоновић (1985): Ђорђе Р. Симоновић, *О именима неких насеља у Србији, Политички и друштвени аспекти (период од 1830 до 1941 године)*, Гласник Етнографског музеја, књ. 49, Београд 1985, 41–60.
- Србске новине (Српске новине): Г. XXVI, Београд 1859; Г. LVI, Београд 1889.
- Станојевић (1940): Маринко Станојевић, *Тимок*, СЕЗБ LV/29, Београд 1940.

ЖАРКО РУЖИЋ
(Нови Сад)

ПРОЗОДИЈСКО-ОРТОЕПСКИ ФЕНОМЕНИ У НЕКАДАШЊЕМ БЕОГРАДСКОМ ИЗГОВОРУ

Мало познати чланак Милоша Московљевића *Неколико речи о београдском говору* из 1921. године није својевремено нити касније аналитичко-критички приказан, иако је био веома провокативан и актуелан, нарочито одељак о фонетици са тежиштем на специфичним прозодијско-ортоепским феноменима.

Крајем 30-их година 20. века Московљевић је констатовао позитивне промене у београдском изговору и напустио ранију суморну слику и процену, али је лансирао енигму о „новој“ појави у томе изговору. Зато наша тема обухвата углавном три прве деценије 20. века.

Излажући све то, критички приказујем Московљевићев опис београдског изговора. Терминологија је с предумишљајем прилагођена углавном ширем кругу књижевнојезички образованих читалаца: акценат (врсте и системи), изговор, дијалекти — све у вези с београдским (из)говором.

Пре десетак година одржао сам предавање на Коларчевом народном универзитету „О особинама београдског и новосадског изговора“.¹ При томе сам, без критичког осврта, навео опис „београдског“ изговора акцената и дужина, који је по М. Московљевићу у прве две деценије 20. века био веома лош.² Занимљиво је да се то подударало управо са временом цветања „београдског стила“, чији су родоначелници били браћа Богдан и Павле Поповић, Јован Скерлић и Слободан Јовановић, стила који је постао модел за стандардизацију писаног књижевног језика, како то у новије време образлаже Владо

¹ Предавање одржано 20. 03. 1991; текст нисам објавио.

² Милош Московљевић, *Неколико речи о београдском говору*, Зборник Александру Белићу, Београд 1921, 132-140.

Ђукановић, наслањајући се на радове Милорада Радовановића, Павла Ивића, Милке Ивић и др.³

Овог пута аналитички приказујем Московљевићев опис „фонетике“ београдског говора, изостављајући одељке о морфологији и синтакси.

1. *Московљевићев „београдски акценат“ првих двеју деценија 20. века*

У своме прилогу за *Зборник Александру Белићу* Московљевић полази од страног порекла становника Београда, због чега се у првој половини 19. века тамо „врло мало говорило српски, па и то мало врло искварено“. Није много помогло ни досељавање након ослобођења од Турака, јер су досељеници већином долазили из других дијалеката. Тако Београд „представља засебну говорну целину, независну од околног дијалекта“ (стр. 132).

За разлику од Савамалаца, „насељених већином из југозападних наших крајева“, говор Дорћолаца и Палилулаца, који је по аутору доминирао, „био је под утицајем Турака, Јевреја и неколико околних села чији су становници доселили из наших југо-источних крајева“ (стр. 133). У таквим условима развили су се „основни елементи данашњег београдског говора“ под утицајем „туђих језика: турског, јеврејског, грчког и циганског (са Чубуре)“.

Уз све то долазе и нови досељеници из југоисточних крајева, „који дају изразиту физиономију говору београдске улице“, а готово да не мењају „особине својих локалних говора ... нарочито акценат“, јер га чувају „чак и скоро сви наставници српског језика који су из тих крајева или из старе Црне Горе“ (стр. 133). Међутим, „њихова деца већ говоре једним заједничким говором, у којем су се све те разлике нивелисале, те се добио један нов тип говора, са претежним утицајем југоисточних елемената“ (134). Ту су укључена „чак и деца школованих родитеља с чистим вуковским акцентом, ако су се родила и одрасла у Београду“. Тим „новим београдским говором говори сва улица и сва школска омладина, успркос једу и отпору граматичара, који никако не могу да сузбију тај 'палилулски' говор из школе“.

Аутор затим „општи београдски говор“ дели на три „ступња“: *најмлађи*, којим ће се бавити јер је највише распрострањен (2/5 становника) и најтипичнији; *средњи*, који је мешавина најмлађег и књижевног, и „*чисти књижевни*“ који је најмање распрострањен.

³ Владо Ђукановић, „*Београдски стил*“ — *иреломни период у развоју српског стандардног језика*, Наш језик, 1995–96, XXX/1–5, 122–132.

Осврнувши се у „Фонетици“ на (не)палатализацију (*мајки, ноги*) и неразликовање *ч* и *ћ*, аутор прелази на акценат, „као најважнију фонетску особину београдског говора“, те укратко описује његов квантитет, квалитет и место, а у оквиру квалитета помиње експираторност. Дужине се губе, а најмлађа генерација их уопште нема, док их средња нема после акцента, као у косовско-ресавском говору. Дуги акценти се унеколико чувају, али се све више скраћују. Тамо где се чувају, „већином нема тонског спуштања или падања“, што је „утицај призренско-тимочког дијалекта“:

У вези с акценатским квалитетом аутор подсећа да су у Београду пре 20-30 година (што значи крајем 19. века) уместо четири била само три акцента (из чега закључујемо да је недостајао краткоузлазни) „или чак и два ... ` (кратак) и ' (дуг без тонског елемента)“. Затим додаје да се то „сада још јаче испољава“, тако да најмлађа генерација говори без интонационих и квантитативних акценатских разлика (дистинкција, контраста).⁴ Најзад, место акцента „приближује се косовско-ресавском говору“.

2. Белићев „београдски“ (из)говор

Трагајући за реаговањем на Московљевићев опис „београдског“ изговора, нашао сам из 20-их година само следећу библиографску белешку у Јужнословенском филологу: „Не говори о већ готовом беогр. говору, него о елементима других говора, често само случајног порекла, који се убацују у београдски говор.“⁵ Име аутора белешке није дато у библиографији ЈФ. По томе, по смислу и правопису рекло би

⁴ У најновије време објављена су два рада у којима аутори такву изговорну тенденцију виде и код савремене младежи. Љиљана Суботић, сумирајући своја истраживања до 1995, налази то код „младе урбане популације“, посебно београдске и новосадске (обј. као *Орпхоејска норма — данас*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 1995, 311–317. То је обновила у листу *Задужбина*, бр. 52, 2000, стр. 4–5. — Драгољуб Петровић се 1996. наслонио на Московљевићево суморно виђење „београдског“ изговора, затим на неке друге и своје описе стања прозодијског система српског језика и закључио да тај систем граде према експираторном акценту, при чему опет предњачи „млада популација“ (Обј. у зб. *Српски језик на крају века*, ред. М. Радовановић, Институт за српски језик САНУ — Службени гласник, Београд 1996, одељак „Фонетика“, 87–110. Он то варира у зб. *Актуелни проблеми грамајичке српског језика*, Суботица–Београд 1999, 227–231). Ослањајући се на Петровићеве описе, Павле Ивић пише: „Ако се нешто уопште може спасавати ... то су одлике самог акцента“ (Приказ зборника *Српски језик на крају века*, Наш језик, XXXII/3–4, 1998, 272).

О тој проблематици после 50-их година, на основу својих вишегодишњих запажања, говорићу на другом месту у оквиру теме „О проблемима наше ортоепије“.

⁵ Јужнословенски филолог, књ. III, 1922–1923, 265.

се да је аутор — уредник и слављеник А. Белић. Белешка је оскудна, али је примедба озбиљна. Међутим, ништа се не каже о томе који је то и какав је „већ готов београдски говор“. Ово би било потребно тим пре што Московљевић под појмом београдског говора подразумева час „општи говор“, час говор најмлађе генерације, час говор „Београђана“.

Прелазећи лаконски преко Московљевићевог описа београдског говора, оцена је тај опис тако рећи елиминисала. То је могао да буде један од разлога што се није јавило реаговање на чланак. Ипак је вероватнији разлог био у томе што је у „Фонетици“ реч о теми из прозодије и ортоепије — и то београдске — за коју је потребан београдски специјалиста, у чему се оскудевало. А слављеник у Зборнику је био главом и брадом А. Белић!

Кад је белешка у ЈФ објављена 1923. године, Бранко Милетић је у Прагу почео да ради расправу из експерименталне фонетике о штокавским акцентима. То је трајало до 1925. године, а расправа је објављена у Прагу 1926. године. Ваља поменути да је један од Милетићевих субјеката био Радомир — Раша Плаовић, родом из Уба, а живео у Београду од шесте године и постао глумац Народног позоришта. У његовом говору, каже А. Белић, изразито се осећао „утицај београдског изговора“.⁶ Не помињући Московљевићев опис београдског акцента, Белић — супротно своме ученику — под изразом „београдски говор“ и „београдски акценат“ подразумева *књижевни (из)говор*. У њему је, каже, „узлазни карактер краткоузлазног акцента доста слаб, тако да чини врло често утисак потпуно равнотона (230), али у „двосложним речима са кратким слогом ` прелази увек у “. То и је-сте основна црта београдског говора: *жѣна, вѣда, иѣшок, сѣстира*“ (230–231). Он сматра да је то дошло под утицајем косовско-ресавског дијалекта, као и „скраћивање *ненаглашених дужина*“. Тиме је Белић индиректно негирао Московљевићево тврђење да су у књижевном изговору изједначена два кратка акцента. То је он ускоро поновио у Станојевићевој *Народној енциклопедији* на примерима: *вѣда, иѣшок*, али *вѣдѣ, иѣшока*.⁷

Коју годину касније Белић идентификује групацију на коју се књижевни изговор односи: „Иако на пр. језик *београдских културних кругова* (подв. Ж. Р.) има потпуну акценатску систему од четири Вукова акцента који се у њему добро разликују, ипак има у њему и знат-

⁶ А. Белић, приказ: Dr Branko Miletić, *O srbohrvatských intonacích v nářečí štokavském...*, ЈФ, VI, 1926–1927, 225–232.

⁷ Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија...*, 1927–1929, IV, 1073.

них отступања у чувању кратког узлазног акцента у двосложним речима и у чувању ненаглашених дужина.“⁸ Наредне године он захтева од позоришта: „Мора се ` изговарати са јасно узлазним тоном, не смеју се ^ и ' мешати; не може ` стајати на крају речи или ма где другде сем првог слога итд.“⁹

Године 1939. Белић, опет у вези с позориштем, пише да „акценатска система *образованих Београђана*“ (подв. Ж. Р.) има четири акцента, које треба „типично изговарати, нарочито кратки силазни и кратки узлазни“.¹⁰ Пошто у Београду, вели, има доста „досељеника из косовско-ресавског говора или ресавског“, то ни „школа и општење са другим људима нису могли потиснути тај изговор у њих“. Затим додаје да се та акцентуација „одомаћује такође код извесних кругова полуинтелигенције“. На следећој страни помиње и утицај „тимочке (шопске, торлачке) системе, која такође допире до Београда ... Некада је део Палилуле говорио том акценатском системом, али то се изгубило“, изузев понека реч или израз „који су били типични за извесне класе становништва (раднике, занатлије и сл.)“. Све то подсећа на Московљевићев опис, с тим што Белић једноакценатски систем приписује само једном „делу“ Палилуле.

Наредне — 1940. године он пише да „и *београдско грађанско сѣтановништво* (подв. Ж. Р.) говори књижевним језиком као својим матерњим језиком“.¹¹ У универзитетским предавањима *Савремени српскохрватски књижевни језик. Гласови и акцентаи*, 1951, Белић каже да „у београдском књижевном говору постоје сва четири акцента, само се каткада ` у двосложним речима са последњим кратким слогом замењује са ` : *жѣна, сѣтира*; али *јунѣк* се изговара правилно“ (стр. 117).¹² Осим тога, додаје да се из „непренесене акцентуације ... понеки пример пробија и у област књижевног говора, исп. *девѣјка, лойѣша, удѣрим* и сл. Често се том изговору приписује већа енергија и тако се он употребљава кад је потребно нарочито нагласити речи“ (стр. 120–121).

Исто тако у предавањима из *Основа историје српскохрватског језика. I. Фонетика*, 1960, за краткосилазни акценат каже да „има крајева“, међу којима је и Београд, „где он губи своје карактери-

⁸ А. Белић, *Српскохрватски књижевни језик*, Наш језик, 1933, год. I [св. 3], 68.

⁹ А. Белић, *Опѣи о позоришном језику*, Наш језик, 1934, год. II, св. 5, 132.

¹⁰ А. Белић, *Позоришни језик*, Наш језик, 1939, год. VI, св. 5–6, 134.

¹¹ А. Белић, *Београд и књижевни језик*, Наш језик, 1940, год. VII, св. 7, 194.

¹² Овде, међутим, не даје ген. *жѣнѣ. сѣсѣтрѣ*, као раније: *вѣдѣ*.

стично тонско опадање и где се једначи обичним експираторним акцентом са јаким експираторним ударом“ (156).¹³

Из свега наведеног можемо закључити да Белић изразима „акценатска система Београда“, „акценат београдског књижевног језика“, „београдски изговор образованих слојева“, те „београдско грађанско становништво“ — све шире обухвата грађане. Они „у главним цртама“ владају Вуковим акцентима, али се у *књижевном говору* нађе и „понеки пример“ из некњижевног система.

3. Павле Ивић о основама београдског изговора

Од средине 20. века Павле Ивић је неколика пута поменуо београдски говор. Учинио је то два пута уз библиографске податке о Московљевићевом чланку: „Тачно забележен веома интересантан материјал, углавном из ђачких задатака и одговора у школи. Лингвистички значај те грађе је неједнак. Аутор није довољно одвојио праве београдске особине од оних које су унели досељеници из различитих крајева, нарочито из Македоније и источне Србије. Свакако није оправдано испуштање чињенице да постоји специфичан месни говор, очуван у старим београдским фамилијама, који тек у наше дане ишчезава коначно под притиском дијалеката разнородних досељеника.“¹⁴ Осим тога, Ивић помиње да се око Космаја и Букуље, затим у „београдским селима, а и у говору већине старих београдских породица“ налази акценатски тип *сѣстира* (стр. 73). То ће поновити и 1958. у немачком издању *Дијалектологије*.¹⁵

Београдски говор помиње Ивић и у једном реферату писаном 1947, а објављеном 1978. године. Реч је о говору села у београдској посавини, тј. у западној околини Београда. Потврђујући Белићево истацање да преношење краткосилазног са последњег слога на претходни (*вѡда, ѡдѡк*) представља карактеристичну црту за београдски говор, он додаје: „У овом погледу, дакле, изговор наше престонице има за подлогу села југозападне околине Београда. С друге стране, прилике у селима југоисточне околине („Бугараши“) утицале су да се у Београду појави тенденција губљења тонских и квантитативних разлика о којој говори Московљевић.“¹⁶ А говор села југозападне

¹³ Ово формулисање је нејасно. По Б. Милетићу то је „раван“ акценат (*Основи фонетике...*, 1952, 97), а према П. Ивићу „без силазног тона“ (*Прозодија речи и реченице...*, 46).

¹⁴ П. Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод у шиокавско нарече*, Нови Сад 1956, 81.

¹⁵ Превод 1994, стр. 165.

околине Београда, каже Ивић, спада у шумадијско-војвођански дијалекат, где заузима „посебно место ... Поред осталих особина, њега издвајају делимично непренесена акцентуација и често ` уместо ` у претпоследњем слогу пред кратким последњим“ (171–172), дакле као у Београду.

Осим тога пише Ивић да се изговор вокала *e* и *o*, као што ћемо видети у 5. одељку, „приближава неким војвођанским и косовско-ресавским говорима“ (149), те се може дефинисати „као поднаречје шумадијско-војвођанског са нарочито значајним уделом косовско-ресавске компоненте“ (172). Аналогно томе, можемо тврдити да и сличан изговор *e* и *o* у Београду, констатован од 1934 (Белић, НЈ II, св. 4, 97–99) има за подлогу говор Биограчића и да се то појавило пре Првог светског рата и остало непримећено.

4. Чији изговор Московљевић описује

Пре свега аутор у наслову чланка сугерише да је реч о општебеоградском говору, и то у првој реченици потврђује: „Под 'београдским говором' подразумевам само говор Београђана...“ Његови „основни елементи развили су се из говора Палилуле и околних села [досељених из југоисточних крајева] „не без утицаја туђих језика...“ (стр. 133). Тако се добио „један нов тип говора“, па и војвођански келнери „брзо почну да говоре нарочитим београдским 'келнерским' језиком, што је у ствари овај београдски говор... којим говори сва улица и сва школска омладина“ (стр. 134).

Да постоји и књижевни говор, сазнајемо у наредном параграфу, где аутор дели београдски говор на „три ступња“ и где каже да ће говорити о „најмлађем ... пошто њим говоре већином деца, а њих је највише“. Не знамо из чланка колико је распрострањен „средњи ступањ“ али знамо да је „најмање распрострањен *чисти* (подв. Ж. Р.) књижевни говор“. Ако одустанемо од чистунства и распрострањеност најмлађег ступња (2/5) преведемо у проценат, излази да му припада 40% становника, те да преостале 3/5, тј. 60% чине заједно представници књижевног говора и средњег ступња, у коме је помешан „најмлађи измењен под утицајем књижевног или књижевни измењен под утицајем најмлађег“ (стр. 134).

Пошто је рекао да ће говорити о најмлађем ступњу, он га супротставља књижевном, не помињући средњи: „Београдски акценат

¹⁶ П. Ивић, *Белешке о биограчићком говору*, Српски дијалектолошки зборник, књ. XXIV, 1978, 142.

је и квалитативно и квантитативно и по месту *различан од књижевног акценција* (подв. Ж. Р.). Том својом особином ... припада косовско-ресавском, а код најпрогресивнијег дела и призренско-тимочком дијалекту“ (134). Овде би требало подразумевати и говор „средњег ступња“, али то аутор не каже.

У одељку о фонетици аутор под т. 3 описује квантитет, квалитет и акценат „београдског говора“, чиме се овај „разликује од књижевног говора“. Сад се питамо: ако под „београдским говором“, као што је рекао, подразумева најмлађи говор, о коме ће говорити, те га сад супротставља књижевном, а шта је онда са средњим ступњем? Енигму разрешавамо у параграфу *квантитет*: „Дуги [неакцентовани] слогови се уопште губе; код најмлађе генерације нема никаквих дужина, а код средње после акцента нема дугих слогова: *вòде, слàве, рúком, лúди* (gen. pl.), *књíга, и́ишем, чíишам, и́рѣсем, и́ијем, и́лѣшу, и́ду, нòсу* (м. нòсе).“ Пошто је примере обележио књижевним акценцима (без дужина), додаје: „У овоме се слаже са косовско-ресавским.“ Другим речима, неакцентовани квантитет средњег ступња описан је помоћу књижевних акцената, и назван београдским говором!

Што се тиче *акцентованог* квантитета, он се „унеколико чува, али је све јача тежња за скраћивањем; а где се чува ..., већином, нема тонског спуштања или падања. Ово је утицај призренско-тимочког дијалекта“. И ово се односи на средњи ступањ, с тим што му се већ овде оспорава акценатски квалитет.

Тек у вези с *квалитетом* аутор конкретније описује акценатски *квантитет* средњег ступња. Након што је рекао да *сад* „најмлађа генерација уопште и нема никаквог музикалног акцента, већ чист експираторан, онакав какав имају, Бугари, Руси, Французи и други“, као и да „најстарији“ (раније „књижевни“) ступањ „не разликује *оштар* од *благог* акцента [` и `], а има *висок* и *снажан* [´ и ^], аутор каже да „средњи ступањ има један *крайак* и један *дуг* акценат: *нога, ногу, рука, руку, мир, и́ишем* (отприлике као руски у отвореним слоговима)“. Другим речима — без акценатског квалитета. Овде се поставља питање: како дуги и кратки акценти могу да одговарају руском експираторном акценту у отвореним слоговима, где, као што знамо, постоји руски полудуги акценат?

Изједначавајући „експираторни“ акценат најмлађе генерације (*и́дро, нѐбо, глàва, слàва, и́исаи́и*) с акценцима Бугара, Руса и Француза, аутор превиђа велику разлику нпр. између француског и руског акцента, која се огледа у јачем степену његове експираторности у руском језику, због чега се неакцентовани вокали у руском изговору регулишу. Ту јачину прати изванредан *квантитет* као пратилачко обе-

лежје. Обоје заједно утичу на технику организовања ритма руског стиха, на силабичко-тонски (или тонско-силабички) систем његове версификације, у којој — за разлику од француске силабичности са слабијим акцентом, везаним за крај речи, руски акценат има веома изразиту ритмичку функцију. Исто тако знатна је разлика у експираторности између руског и било којег српског акцента.

Када на крају „Фонетике“ говори о месту акцента, аутор опет даје уопштене квалификације: „београдски говор“ и „Београђани говоре“, те се из обележеног изговора види да је помешао једноакцентски систем најмлађе и двоакцентски систем средње генерације, приписујући то „Београђанима“ уопште: „*йобрáйим, несрѣћа, йољубиш, долейтѣла*“. У наредним примерима обележава дуге и кратке акценте знацима ` и ´, подразумевајући експираторни акценат: „у *кѹћу*, код *кѹће*, на *йѡље*, *йред шкѡлом*, и *ја̀*, и *тѣй* (или и *ја̀*, и *тѣй*), од *мѣне*, *йод шѡбом* и сл.“ Оно у загради је изговор средњег ступња (?), као што је то раније означио.

Иако се може рећи да се у Београду мање-више испољавала дијалекатска говорна реализација прозодема,¹⁷ неосновано је утапање изговора образованих кругова у општу схему дијалекатског изговора „млађе“ и „средње“ генерације. Овде више не помиње ни досељенике из западне Србије, а књижевном „ступњу“ негира постојање краткоузлазног акцента. И све то у време цветања „београдског стила“. Зато стичемо утисак да аутор београдски изговор заснива углавном на импровизованом набацивању примера из ђачког и егзотичног изговора на улици. Отуда постаје разумљивија она критичка белешка коју смо навели из Јужнословенског филолога.

Посебно се може изразити сумња у поделу изговора према ступњевима. По чему нпр. „најстарији ступањ“ представља „књижевни ступањ“? Зар не може постојати високообразовани идиолект с књижевним говором, а с проблемима из акцентуације? Или део најстарије генерације без књижевног (из)говора? А у средњој генерацији може да буде и образованих и необразованих грађана. Ови други могу да потичу из западне или северозападне Србије и да имају сва четири акцента, а не само она два која им приписује Московљевић.

Овде морамо привести једну његову умерену оцену београдског акцента из истог периода који описује. Након што је провео четири године као суплент гимназије у Београду, Московљевић је 1913. године на руском језику приказао расправу В. А. Богородицког о

¹⁷ Милка Ивић у књизи *О Вуковом и вуковском језику*, помињући прозодијске „реалности“ у граду, указује на „појаву очуване дијалекатске прозодије“ (стр. 164).

„српскохрватском“ књижевном акценту. Уочавајући промашаје руског аутора и дајући тачне описе српских књижевних акцената он пише: „Истина, и у самом Београду могу се чути акценти као у југоисточној Србији, због прилива становништва из тих крајева, чиме његова акцен-туација одступа од ’нормалне’ акцен-туације, мада је он један од центра књижевног српско-хрватскога језика, но сам Београд не може бити мерило за сву територију тога језика.“¹⁸ Иако је реч о истом периоду, овде нема ни речи о катастрофалном изговору у Београду.

На крају овог одељка навешћемо и Московљевићеву аутокритику у завршном делу чланка, где каже да је то „непотпуна слика садашњег београдског говора“. Он је, вели, намеравао да тај говор „темељније проучи“ и „са више научног апарата уведе у ред осталих српских говора“, али жеља да „бар што“ приложи „у Споменицу свога уваженог учитеља“, навела га је да свој прилог даде „само у кратким потезима ... остављајући за други пут његову детаљнију обраду и закључке који се на основу овог говора могу извести о развоју нашег језика уопште“. То се, међутим, није десило, вероватно и због околности у којима је аутор живео и радио. Био је суплент гимназије (1909–1915), с тим што је школску 1911/1912. годину провео у Русији, затим опет на дужности гимназијског професора 1917–1919. године.

У то време наставу језика у школама углавном је изводио нестручан кадар, и то без одговарајућих приручника за обраду акцената. Проф. Миливој Павловић пише 1921. године да се „језик у опште предаје рђаво, а нарочито матерњи језик“, као и да „највећи број часова држе наставници нестручњаци“.¹⁹

Стојан Новаковић је у *Српској граматици* само укратко поменио обраду акценатских облика. О њему Белић пише у Просветном гласнику 1921. године да је „слабо познавао“ нашу акцен-туацију (стр. 343). Па ипак том су се граматицом служили и слушаоци Велике школе. Даничићеве и Белићеве акценатске студије пратио је незнатан број стручњака. Један од ретких био је и М. Московљевић. Од 1921. године, радећи као народни посланик, припремао је дисертацију и докторирао 1928. године на теми *Акценатски систем јоцерског говора*. Затим је мењао радна места, да би се од 1933. до 1939. године скрасио у Лексикографском одељењу САНУ.

¹⁸ Милош Московлевич, приказ: *Богородицкиј*, 1912. У: Известия Отделения русског језика и словесности, 18/3, 1913, 385.

¹⁹ М. Павловић, *Настава српскохрватског језика у нашим средњим школама*, Просветни гласник, 1921, 218. и 220.

5. О „новом“ београдском изговору с „кановачком подршком“

У трећој деценији 20. века програми наставе српског језика нису предвиђали обраду акцената. Она је једино извођена на Универзитету и у глумачкој позоришној школи. Додајмо томе да се у првој књизи Нашег језика (1933. године са десет свезака) акценат помиње само на две-три стране, где А. Белић, поред осталог, жали што је „школа у том правцу чинила врло мало“.²⁰ Осим тога, вели, за наставу акцената „нема још довољно практичних упуштава“, нити постоји њихова систематизација према категоријама речи. Ваља истаћи да су Белићеве Граматике од 1932. године (и даље) обухватале и акценат, али можемо са сигурношћу претпоставити да се то углавном није примењивало. Ово тим пре што, по сазнању Михаила Стевановића, изложеном у поменутој књизи НЈ, наставу српскохрватског језика у средњој школи нису држали стручњаци, те су били веома слаби и резултати (стр. 40–41).

У таквој ситуацији на истоме месту пише и М. Московљевић о „негативним чиниоцима ... који разорно утичу на књижевни језик“.²¹ Узимајући за пример Београд, он додаје: „Треба посматрати језик београдске деце па видети, како се из мешавине претставника различних дијалеката и под утицајем различних чинилаца ствара нарочити говор, чије се особине полако уносе и у књижевни језик“, где се види „несумњив утицај улице, који је утолико већи уколико је слабији утицај школе“ (стр. 12).

Очигледно ово подсећа на његов чланак из 1921. године, а стиче се утисак да се стање до 1933, барем у школи, није променило. Међутим Московљевић након четири године у Нашем језику пише: „Школа, војска, књиге, новине и друге културне установе и изуми све више шире круг оних који као својим матерњим језиком почињу искључиво говорити књижевним језиком и *изговором*“ (подв. Ж. Р.). Затим додаје да међу њима „врло важно место заузимају *позорнишће и радио*“.²²

Баш зато је подвргао оштрој критици језик радија, нарочито *изговор*, па и дикцију. Није поштедео ни „учене стручњаке или књижевнике са покрајинским или смешаним акцентом“. Тражи да се дају часови „нашег језика“ на радију, јер је то „прави народни универзи-

²⁰ А. Белић, *Српскохрватски књижевни језик*, Наш језик, 1933, год. I, [св. 3], 68.

²¹ М. Московљевић, *Настава матерњег језика у нашим средњим школама*, Наш језик, 1933, год. I, св. 1, 11–13.

²² М. Московљевић, *Радио и језик*, Наш језик, 1937, год. V, св. 1, 5.

тет, са највећим бројем слушалаца у свима крајевима и слојевима“. Разуме се, упутио је на примере „културних европских народа“.

Након три године Московљевић се опет јавља у НЈ, и то са темом *Нове њојаве у београдском изговору*. Овог пута ће поменути своје „предратно посматрање београдског говора“,²³ да би одмах прешао на послератне прилике и „нове“ особине београдског изговора, настале због „струјања становништва из пречанских крајева у Београд“. Пошто се „наставио и појачао и прилив досељеника из јужних крајева, из судара та два утицаја стварају се нове особине у београдском говору, које нису још постале опште ... али се све више шире“, а тичу се изговора.

По трећи пут сазнајемо да је у питању појава код младе генерације: „Пре свега, акценат најмлађих београдских становника, чак и из најкултурнијих слојева изменио се у погледу дужине, јер се краткоузлазни у свим положајима већином претворио у дугоузлазни, тако да се добило врло упадљиво отезање, толико карактеристично за војвођанске говоре: *Никола, девојка, имена, њознанике, вџрошки, дџџије, јевџиџије, дџсадно, дџбро, њџзар, сџндукџе, гџдишњи, њџга, мџне, њрџвеџе, вџредноџа, џџада, дџџџа, гџворим, не џије, не иде, не да, не сме, не знам* итд. (стр. 69). Акценат је, каже, „исти као у *рука*, само је понекад полудуг“. То је настало „у првом реду под утицајем војвођанских говора ... а у другом реду „налази подршку и у шумадском 'кановачком' изговору, који допире све до Београда, само је тамо то продужавање ограничено на претпоследњи слог, кад последњи није дуг“.

Нико не сумња да је Московљевић чуо *џродужен* изговор краткоузлазног акцента, али га је промовисао у дугоузлазни. Подсетимо да Павле Ивић у библиографској белешци о Московљевићевом раду *Дијалекџолошка карџџа Војводине* пише: „Излагања о кановачком ' у Војводини заснивају се на неразумевању полудугог изговора ' од ' “.²⁴ То о полудугом изговору потврђујем и на основу свог сазнања, заснованог на 40-годишњој сарадњи са Српским народним позориштем у Новом Саду, затим последњих неколико година са Учитељским факул-

²³ М. Московљевић, *Нове њојаве у београдском изговору*, Наш језик 1940, год. VII, св. 2–3, 69. Да не буде неспоразума, морамо унети једну прецизност: истина је да је то углавном било „ратно посматрање“, али чињеница је да аутор на више места у чланку из 1921. године ставља до знања да је стање лоше, чак и лошије у време док пише чланак за ЈФ.

²⁴ П. Ивић, *Дијалекџологија...*, 1956, 83. Литературу о кановачком акценту види: П. Ивић, *О говору галиџољских Срба* (СДЗ XII, 1957, 29–30) и Слободан Реметић, *Говори центџралне Шумадије* (СДЗ XXXI, 44), посебно тумачење порекла канов. акцента (421–423).

тетом у Сомбору и његовим студијским групама у Новом Саду, Кикинди, Суботици, Сремској Митровици, Зрењанину, као и на Академији уметности у Новом Саду, с којом и даље редовно сарађујем у настави на Драмском одсеку. Морам додати: добро је рекао Московљевић да дужина краткоузлазног акцента „зависи од расположења и интонације говора“. То је сигурно посебно запазио „на говору своје ћерке“, која је то преузимала од друге деце. Међутим, тврдим, на пример, да продужено *мене* (зам.) не достиже *мене* (им. мн. — *промене*).²⁵

Што се тиче Московљевићеве узредне напомене да „и Руси наше кратке акцентоване отворене [слогове] изговарају продужено: *во́да, но́га, Бо́га, бра́ћа* и сл., то је тачно. Такав изговор долази од продуженог руског изговора акцента на отвореним почетним и унутрашњим слоговима у руским речима, што Руси преносе и на српски језик.²⁶ Само то не личи „на наш дугоузлазни“, као што мисли Московљевић у својим Уџбеницима руског језика (1939. и 1945). Слушао сам добро Русе и Русиње — слависте кад изговарају нпр. *Боже мој*: то је равна интонација, уз полудуго *бо*.

Кановачки акценат је заиста допирао и у Београд. У поменутој *Народној енциклопедији* (књ. IV) Белић пише: „Истина је да и београдски говор има по коју реч са кановачким ´ место ` (на пр. *Бо́жић* и сл.), али тога дуљења као системе у њему нема“ (стр. 1073). То ће он поновити у литографисаним универзитетским предавањима [1935].²⁷

Коју годину касније, говорећи о позоришном језику, Белић помиње утицај Шумадије на промицање у Београду „понеке речи“ с кановачким акцентом, и да „понеки људи покашто и на сцени толико

²⁵ Московљевићево тврђење олако је прихватио Славко Вукомановић у чланку *О једној акценатској особини београдског говора*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXXIII/1-2, 1967, 43-48.

²⁶ По Радовану Кошутићу, тада је „трајање дугог [слога] мање него у нашим речима *слуга, рука...*“ (*Грамајтика руског језика*. Гласови. Београд 1969, 11). И то је тачно.

²⁷ А. Белић, *Српскохрватски језик. Дијалекти. Правоиис. Књижевни језик*, стр. 33, Београд, б.г. [1935]. Последња година ауторовог навођења литературе је 1934 (стр. 117), а на стр. 50 каже да ће „ускоро изаћи *Галички дијалекти* (који је објављен 1935). Овде објашњава да је придев *кановачки* настао према им. *кановци*, а то су они који су израз „*као оно*“ изговарали „*кано*“ (стр. 33). — Међутим, овом Белићевом тумачењу додајемо да Вук има *кано* (*каоно*), а речју *кано*м, без ознаке значења, упућује на реч *кановци*, где објашњава порекло израза. У *Речнику САНУ*, осим потпуног објашњења речи *кановац* и *кановачки* стоји и: *кано* (*кано*) и *каоно*; *кано*м — *џобожје*. — У *Речнику МС* објашњење је чудно: „*кановачки* ... само у изразу ~ говор *џиш* *шумадијско-сремског говора који је добио име џо џоше џиш се 'као оно'* изговара *'кано'*“, које је као одредница акцентовано *кано*. Недостаје им. *кановци*.

неприродно дуље своје кратке узлазне акценте да чине утисак кановачког изговора“.²⁸

Павле Ивић је 1947. године нашао кановачки акценат у говору Биограчића, и то са варирањем у трајању (од краткоузлазног до дугоузлазног), истичући, као и Белић за београдски говор, да се то не јавља као систем. Четири истоветна облика јављају се и са дугоузлазним и са „полудугим узлазним“ акцентом: *селу, вода, оџац, Бијоград* (стр. 142). Затим аутор додаје: „У радном придеву глагола сложених са *ићи* дуљење је обично: *изишло, њрбило, дошли, њбила, нашли, изашли, њрешили*.“²⁹ Ту је и реч *добро*, коју је за „нови“ београдски изговор навео Московљевић.

Међу примерима са краткосилазним акцентом који се у биограчићком говору „у емфазии“ или „по аналогии“ изговарају као дугоузлазни, код Ивића се налазе речи *досадно, досџа, не знам* (уз то и *не зна, ко зна*), од којих је прве три навео Московљевић, с тим што их је, ваљда омашком, укључио међу речи с краткоузлазним акцентом.³⁰

Московљевић је у праву кад каже да доселеници из југоисточних крајева често погрешно праве „концесију књижевном изговору“. Међутим, ту не спадају критиковани примери *оћелавеџи, оћоравеџи, облесавеџи, омршавеџи*, који су сасвим обични у Новом Саду, те су у *Речнику Маџице српске* наведени као дублети (са завршетком на *-иџи*). Обичан је и критиковани облик *ошамариџи*, а у Матичином *Речнику* гласи *ошамариџи* као што је то и у *Српскохрватско-немачком речнику* од Ристића и Кангрге.

У оба *Речника* налазимо дублет *џрињуџиџи-џрињуџиџи*, од којих је баш други облик на првом месту у Р РИК, одакле је Московљевић „највећи број примера и узео“. Он је у Београду чуо и трећи изговор — *џрињуџиџи*, а у своме *Речнику савременог српскохрватског књижевног језика* определио се за Вуков изговор (*џрињуџиџи*), уз који је Вук у загради додао и *џрињуџиџи*. Можда је овоме кумовао Даничић, али би то била потврда да изговор није оног порекла које му Московљевић приписује.

²⁸ А. Белић, *Позоришни језик*, Наш језик, 1939, год. VI, св. 5–6, 135.

²⁹ И док је то у Биограчићима „скоро изнимно“, додаје аутор на истоме месту, у Моштаници је „кановачко дуљење нормална појава, њ се јавља у том положају знатно ређе, а њ по изузетку“.

³⁰ У Московљевићевом крају изговор је био *не знам* (према изговору његове мајке). Пример *не знам*, према Ивићу, јавља се и као „полудуги“ — *не знам*. Поводом примера *ббже* и *ббже*, додајем да сам од старих код Стоца често слушао *ббже, ббш!* као емотивно евоцирање давно минулих догађаја.

Критиковани облик *йойовишиина* је једини облик у Р МС и Р РиК (а додајем — и у Стоцу). Тако је и са *надмѣтшати*. Критиковао је и акценат *уназадити*, да би га у свој Речник унео као дублет са *уназадити*. Међутим, први облик је у Р МС на првоме месту, док је у Р РиК једини облик (а тако и у Стоцу). Био је против акцента *чудовишије*, како је у Р РиК а у Р МС са дублетом *чудовишије*. Први облик је забележио и Јулије Бенешкић, *Сремац* из Илока у *Хрватско-йолском Рјечнику*, те је и то доказ да критиковани облик није настао као резултат „концесије“ оних са југоистока у Београду.

Најзад, критиковано *ујерити* (место *ујерити*, као што је и у Р РиК) у Р МС је први облик, а дублет му је *ујерити* (док у Стоцу гласи *ујерити* — као трећи изговор).

Све то показује да Московљевићеве „нове појаве у београдском изговору“ већином нису само београдске, настале калемљењем узлазних акцената на новом или старом месту, већ су дублети са широм територијом.³¹

Ваља рећи, међутим, да је заиста постојала тенденција дужења у низу других облика, и то код образованих људи. О томе сведочи један приказ поменутог *Српскохрватско-немачког речника*, из пера Миливоја Павловића, професора који ми је 50-их година предавао. Пореклом је из Ниша а Филозофски факултет је завршио у Београду.³² Констатујући да примењена Караџићева „акцентуација не одговара потпуно начину акцентовања у говору писаца и других културних људи у престоници“, он додаје да уместо забележеног *рџнац*, *карџанфил*, *дедница*, „у говору преовлађују облици са продуженим акцентом“ (стр. 215).

Иако рецензент критикује „дуљење краткоузлазног акцента“, ипак се слаже са изговором забележеним у Речнику: *дисхармонија*,

³¹ Са проблемом дублета Московљевић се рвао и 1957. године у свом трећем открићу „нових појава“. Као заступник строге нормативности на основама вуковске традиције, он се жали на изговор страних речи у југословенским културним центрима. Противи се нпр. и узлазним акцентима на месту страног изговора (*йеданџан*, *арогџанџан*, *рисканџан*, *инџелигенџан*, па тражи изговор: *йџеданџан*, *арџганџан*, *рџсканџан*, (али ипак није навео *инџелигенџан*)). Овог пута на мети су не само „просечни градски становници“ него и „најобразованији, чак и професори и доктори наука“. Тако нпр. „има у Београду наставника језика, чак и на Универзитету, који акцентују речи онако како се акцентују у њиховом матерњем дијалекту“, а да о радију и не говоримо (Наведено из његовог чланка *Неке нове акцентнајске појаве у нашем књижевном изговору*, Питања савременог књижевног језика, Сарајево, 1957, св. 5, 80–85).

³² Миливој Павловић, приказ: *Др Свџтомир Рџџић и Јован Канџрга, Речник српскохрватског и немачког језика. Други део — Српскохрватско-немачки*, Јужнословенски филолог, VIII, 211–218.

дискрѣција, *дискрѣдишоваиши* [?] и *йаралѣла*. Први није тако забележен ни у Р МС ни у Речнику САНУ, већ дублетно: *дисхармѣнија* и *дисхармѣнија*; други се у Р МС јавља као дублет уз *дискрѣција* а у Р САНУ *дискрѣција* и *дискрѣција*; трећи је некаква омашка, јер је у Р РИК акценат ` ; четврти је у Р МС кратак.

Тако нам Павловићево сведочење о изговору образованих људи и његова склоност ка изговору свих наведених речи са дугоузлазним акцентом, исказана десетак година пре Московљевићевог чланка, потврђује да се заиста таква тенденција у Београду испољила у току 20-их година.

Новинама у београдском изговору Московљевић је, поред осталог, додао као „нову појаву и отворен и затворен изговор самогласника *e*, каткад и *o*, којег пре рата није било у Београду“ (стр. 71). Тврђење да такво одступање од књижевне боје вокала није раније постојало, већ да се појавило у трећој и четвртој деценији 20. века, није убедљиво. Одмах се питамо због чега онда аутор у своме ранијем опису ниједном речју није то поменуо да бар похвали ту особину београдског изговора? Пре ће бити да испитивачи нису на то обраћали пажњу.³³

Ово се може поткрепити следећим податком. Видели смо да изговор Београда у вези с преношењем ` с ултима као ` , према Павлу Ивићу, има за основу изговор села његове југозападне околине (Биограчићи). Пошто је тамо акцентовано кратко *o* и *e* „по правилу отворено“, док се „дуго *e* и дуго *o* одликују нешто напрегнутијом артикулацијом, а обично и затвореношћу“ (149), што београдски изговор, поред осталог, „приближава“ не само војвођанском већ и косовско-ресавском дијалекту (172), онда је сасвим вероватно да се и отворено *o* и *e* појавило у Београду пре ослобођења 1918. године. Као што се зна, боја вокала спада у изговорне особине које се најтеже мењају те је немогуће да је Београд тако лако и брзо променио предратне вокале у отворене. Пре ће бити да је ситуација била друкчија него што ју је описао Московљевић 1921. године.

До таквог закључка долазимо и поређењем његова два тврђења о предратном изговору у Београду. Видели смо да је, по њему, „чистим експираторним“ акцентом говорио „најмлађи ступањ“ (40% становника), док је „средњи ступањ“ говорио *двоакцентниским системом* — без акценатског квалитета. Међутим, 1957. године у сара-

³³ Један лингвиста се изненадио кад сам му пре неколико година рекао да у изворном источнохерцеговачком дијалекту постоји затварање вокала, које испитивачи нису приметили (нпр. у Гацку, Билећи и другим местима).

јевским Питањима савременог књижевног језика, која смо поменули (в. нап. бр. 31), Московљевић пише да се пре 1918. у Београду „створио или чисти експираџоран, или лабилан акценат“ (подв. Ж. Р.). Очигледно је да се ранији двоакценатски систем (средње генерације) и троакценатски (најстарије генерације или књижевног „ступња“) сада квалификују као „лабилан акценат“. Ово је још једна потврда ауторових предратних импровизација у дескрипцији београдског изговора.

У својењу закључака може се рећи да су Московљевићева запажања о некадашњем београдском изговору, иако са озбиљним недостацима, била веома корисна и подстицајна за поузданију дескрипцију. Међутим, она је изостала, те ће — без тога и без аудитивних снимака изговора информатора из различитих средина — представа о прозодијско-ортоепским феноменима у некадашњем београдском говору заувек остати магловита. Па ипак на основу Белићевих индиректних реаговања и краћих директних осврта Павла Ивића на Московљевићев опис, као и на основу своје критичке анализе Московљевићевих података и опсервација, приложених у овом раду, подвличим следеће.

Да је београдски изговор био лош онако како га описује Московљевић, не би се десило његово знатно побољшање 30-их и 40-их година, поготово уз тадашње слабости наставе језика. А. Белић је био ближи истини тврдећи да се изговор становника Београда у прве три деценије овог века све више приближавао књижевном изговору. Московљевић је био час скептичан критичар „београдског“ изговора, час радикални нормативиста — пуриста, а Белић је заговарао стални рад на језичкој култури у оквирима еластичније језичке политике.

Белићеве, Московљевићеве и друге критике београдског изговора 30-их година и касније, а затим критике осталих језичких стручњака од друге половине 20. века, које су кулминирале на познатом Саветовању 1982. године (обј. у зб. *Актуелна питања наше језичке културе*), десиле би се и да је стање било знатно боље од ондашњег стања. Таква бурна и панична реаговања дешавала су се и у срединама са завидним нивоом културе говора, нпр. у Француској, о чему је свој прилог поменутом Саветовању и зборнику дао и аутор овог рада.

Д. СААВЕДРА
(Софија)

ОПОЗИЦИЈЕ НЕКИХ ВЕЗНИКА И СИНТАКСИЧКИХ СТРУКТУРА У ВЕЗИ СА ФАКТИВНОШЋУ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

О семантичкој категорији фактивности већ сам писала у својим претходним радовима¹. Поменућу овде да разликујем стварну фактивност (фактивност у ужем смислу), контрафактивност и нефактивност.

1.1. Код стварне фактивности говорник укључује као подтекст у свој исказ подразумевану информацију о истинитости зависног суда (који бележим са Р), нпр.: „Било ми је жао што га не могу наћи“ — за говорника је чињеница Р: „Ја га не могу наћи.“ У овом исказу суд Р је пресупозиција, пошто на њега не утиче негирање (уп.: „Није ми било жао што га не могу наћи“ — „Ја га не могу наћи“). Подразумевана информација о истинитости Р сем пресупозиције може бити и семантички елемент који сам у својим претходним радовима назвала „семантичко изазивање“ — код њега је истинитост са Р *изазвана* афирмацијом главног предиката (даље ГП), нпр.: „Он је *усиео* да јој уручи цвеће“ — „Он јој је уручио цвеће“². Глаголе са таквим семантичким изазивањем зовем (у складу с Л. Картунен 1973) имплицативним.

1.2. У исказима с контрафактивним ГП суд укључује подразумевану информацију (поново семантичко изазивање) о истинитости

¹ В.: *Категоријата фактивност и нејните параметри*, 1991; *Семантичко моделирање категорије „фактивност“*. — Научни састанак слависта у Вукове дане, 1990, 20/2; *Семантичка структура неких глагола у српскохрватском језику с ишачке гледишта фактивности*. — Научни састанак слависта у Вукове дане, 1992, 22/2, *Факт и дискурс*. — Научни састанак слависта у Вукове дане, 1991, 21/2; *Контрафактивни предикати у главним реченицама са зависним дојунским реченицама*. — Зборник Матице српске за славистику, 1992, 42.

² Код негације главног предиката говорник већ подразумева да је истинит зависни суд, већ његова негација (не-Р): „Он није *усиео* да јој уручи цвеће“ — „Он јој није уручио цвеће“.

не-Р: „Иван је слагао да је сам саградио кућу“ — истинито је не-Р: „Иван није сам саградио кућу“.

1.3. У исказима с нефактивним ГП говорник не подразумева никакву информацију о истинитости Р, нпр.: „Иван каже да је сам градио кућу (уп.: „... али он лаже (и то је истина““).

1.4. Веома често је у исказу ГП, који се може двоструко тумачити с тачке гледишта фактивности — те предикате зовем мешовитим.

2. У зависно сложеним исказима сем ГП и везници који уведе зависну реченицу могу одређивати врсту фактивности, а чинилац у том погледу може бити и синтаксичка структура зависне реченице. Управо ти случајеви ће бити предмет овог чланка.

2.1. У групи *стварно фактивних* ГП, уз то оних са пресупозицијом о истинитости зависног суда Р, намеће се опозиција везника „што“ и „да“³.

2.1.1. У стварно фактивним исказима где зависна реченица заузима место субјекта или правог објекта (глагол има само један актант) знатно је чешћа употреба везника „да“ (понекад место њега — „како“) + индикатив. Такви су глаголи: „манифестирати се“, „рашчуту се, познати се, занемарити, крити, нагласити, увидети“ и мн. др.: „Чињеница да је све то глупост *манифестира се* у једној тужној симболици“, „Његовом бистром оку није *умакло* да се она нагло тргла“ (с актантом за субјекат); „Сви су *ћредосјетили* да ће рат дуго трајати“ (с актантом за прави објекат) и сл. Само код ретких глагола се овде може срести и везник „што“ (код глагола „наплатити“ нпр.). Анализирајући семантику тих глагола, можемо извести закључак да сви они, у неку руку, у својој семантичкој структури садрже семантички елеменат „подаци, информација о нечему с чиме се нешто збива“.

2.1.2. У следећој великој групи стварно фактивних ГП — оних који у својој структури садрже актант за неправи објекат — намеће се, обрнуто, доминирајућа употреба везника „што“, који се користи упоредо са „да“, или чешће, који је једини могућ. Такви су глаголи: „апстрахирати се (тога) што, да“, беснети (због тога) што, дивити се (томе) што, живети од тога што, захвалити се (на томе) што, да, обавестити (о томе) да, осветити се (због тога) што, покајати се (због тога) што, обрадовати се (томе) што, да и мн. др.; нпр.: „Завидео Игнат Петру ... што је онако стасит и одрастао“. За ову групу је карактеристично да веома ретко неки од ових ГП (нпр.: „обавестити (о томе)

³ Мора се имати у виду да сам се код анализе користила релативно ограниченим корпусом из лепе књижевности, а информација од говорника језика је у некој мери субјективна.

да“) садржи семантички елеменат „подаци, информација о нечему“, који је био карактеристичан за претходну групу и за који је, изгледа, типично да буде актант код прелазних глагола, док основни део њих означава неку реакцију, неку промену у стању објекта у резултату радње или догађаја који су изражени у зависној реченици. Услед ових запажања можемо назначити једну приближну тенденцију. Наиме, када се у значењу глагола садржи семантички елеменат „подаци, информација о нечему“, типичније је да тај глагол буде прелазан и тада је везник „да“. Но, када у семантици глагола постоји елеменат „реакција у резултату неке радње“, за реакцију глагола је типичније да има уз себе неправи објекат и тада се употребљава везник „што“.

2.1.3. Варијанта анализоване овде групе стварно фактивних глагола јесу и глаголи који могу имати или субјекат који означава неку радњу или догађај, али не особу, или, у другим случајевима, субјекат који је изражен именицом са значењем особе, али уз њега стоји и неправи објекат, који означава радњу. У оба случаја се поново, као и у претходној групи, у семантици глагола садржи елеменат „реакција као резултат неке радње“. Такви су ГП: „растужити (се), тронути, унизити, крњити (углед), обесхрабрити“ и мн. др.; нпр.: „Растужио ме је тиме што је причао о отаџбини“ — (са субјектом за особу и другим актантом за неправи објекат) и „Растужило ме је (то) што је причао о отаџбини“ (само са субјектом који није за особу). И код ових глагола је употреба везника „што“ много чешћа него везника „да“.

2.1.4. Релативно убедљиво се намећу неке семантичке нијансе код оних стварно фактивних ГП који се могу употребљавати напоредно са оба везника. Тако нпр., када семантика глагола изражава јачу емоцију, изгледа да употреба везника „што“ је вероватнија, уп.: „разјарило ме то што“, али „разочарало ме то што, да“; „расплакало ме то што“, али: „расположило ме то што, да“.

С друге стране, можемо претпоставити да су семантичке нијансе различите у зависним реченицама са „што“ и „да“ у таквим случајевима као што су нпр.: (1) „Изненадило га је *што* се нико није јавио“ и (2) „Тиме *да* су уопште дошли изненадили су га“. У исказу (1) са „што“ изгледа да је зависни суд конкретнији, док у (2) са „да“ зависни суд изражава нешто уопштеније. Најзад, можемо претпоставити да употреби везника „што“ понекад придаје накнадни семантички елеменат „властита информација“, док се везник „да“ веже за елеменат „није властита информација“, нпр.: „Веома ме је обрадовало што си дошао“ („Ја сам томе сведок“), али: „Веома ме је обрадовало да су се они оженили“ („Ја сам сазнао то од неког“).

2.1.5. У српском језику у исказима са импликативним стварно фактивним ГП могу се користити само да-конструкције. Такви су глаголи: „благоволити, доживети, дозволити, усудити се, издржати, наставити, побринути се“ и сл., нпр.: „Рибари једва ишчекаше да се сна науживају“ („Науживали су се сна“).

2.2. *Контрафактивни* ГП подразумевају, као што је већ поменуто, истинитост за не-Р (тако да ова подразумевана информација није пресупозиција, већ семантичко изазивање). Обрнуто, кад се ГП негира, тада се у исказу може подразумевати истинитост за Р, нпр.: „Непријатељ је раздувао да смо уништени“ („Ми нисмо уништени“), одн.: „Непријатељ није раздувао да смо уништени“ („Ми смо стварно уништени“)⁴. Такви су ГП: „клеветати, варати, зезати, замислити, правити се“ и сл. Сви контрафактивни глаголи (осим имплекатива, о којима ће бити речи) вежу се за везник „да“ + индикатив, док се везник „што“ не користи ван групе стварно фактивних ГП, нпр.: „Обедисмо права здрава човека да/*што је болестан“ („Тај човек није болестан“).

Према томе, везник „што“, који се употребљава само са стварно фактивним предикатима (уз то — без имплекатива), јесте маркирани члан у опозицији са везником „да“, зато што је увек везан за *ипресуио-зицију* о истинитости суда Р.

Код неких контрафактивних глагола, наиме, оних који значе маштање (нпр.: „маштати, приснити се, замислити“ и сл.) и оних који значе претварање (нпр. „глумити, градити се, правити се“ итд.) исказ је контрафактиван због семантике глагола, када је са везником „да“ + индикатив, али се контрафактивност може накнадно истаћи и помоћу употребе везника „као да“ место „да“ у зависној реченици, уп.: „Претвараће се *да* / *као да* се ничега не сећа“; или: „Приснило му се *да* / *као да* чује пуцњаву и ломњаву“.

2.2.3. Код једне групе глагола који су на први поглед само контрафактивни — они који значе подсмевање (нпр.: „зезати, зафркавати, иронизирати, ругати се“ и сл.) осим везника „да“ може се употребити и везник „што“, што међутим сведочи о томе да овакав глагол може, поред контрафактивног, бити стварно фактиван, тј. да припада тзв. мешовитим глаголима. Нпр.: „Они ми се ругају *што* сам дебео“ (стварно факт) и „Они ми се ругају *да* сам дебео“ („... али ја нисам“) (контрафакт).

⁴ О контрафактивним глаголима в. детаљније код: Сааведра, *Контрафактивни предикати у главним реченицама са зависним дојунским реченицама*. — Зборник Матице српске за славистику, 1992, 42.

2.3. Код *нефактивних* глагола се, такође, не може употребљавати везник „што“, при чему су и код њих могуће две варијанте за структуру зависне реченице: „да“ + индикатив или да-конструкција (понекад инфинитив).

2.3.1. У српском језику постоји група нефактивних глагола чија зависна реченица обавезно изражава још увек нереализовану радњу или стање. Код таквих је глагола обавезна употреба везника „да“ у „да“-конструкцији, нпр.: „Баш је био наканио да одговори на то питање“, или: „Мајка је почесто навјала да јој доведем одмену“.

2.3.2. За разлику од ових глагола, у другој групи нефактивних глагола — оних који значе тврдњу и исказ у најширем смислу — обавезна је употреба везника „да“ + индикатив, нпр.: „Мој отац надовеза да држава штити шпијуне“, или: „Оценио је да су Енглези богати“. Код неких ретких глагола из ове групе („сумњати, веровати“) може се користити потенцијал, који наглашава алтернативу са не-Р, нпр.: „Сумњам да ће још неко да дође“, али: „Сумњам да би још неко дошао“ („Вероватније је да нико више не дође“).

2.3.3. У одређеној врсти случајева у српском језику постоји напоредна употреба двеју конструкција зависне реченице: да-конструкције и „да“ + индикатив. Ова употреба изазива промену у лексичком значењу глагола, али не мења његову фактивност: у једном случају исказ означава још нереализовану радњу (са да-конструкцијом), а у другом означава тврдњу и исказ у најширем смислу (са „да“ + индикатив), нпр.: „Ако ли ме упита, бојим се да ћу умукнути заувек“, али: „Бојим се да останем сам у соби“, или: „Коначно измудри да их је премало“, али: „Коначно измудри да их остави на миру“.

2.3.4. У српском језику постоје и искази у којима се зависна реченица уводи помоћу упитне речце; ти искази, у складу са својим ГП, су исто нефактивни, нпр.: „Мотрио је испод ока гледа ли га ко“ („Неко га је гледао; Нико га није гледао“); „Водичи су се спорили да ли да иду левим правцем“ („Ићи ће левим правцем; Неће ићи левим правцем“). На тај начин зависна општеупитна реченица може бити само нефактивна⁵, а њена структура може укључивати како да-конструкцију, тако и „да“ + индикатив, нпр.: „Запита их да ли да уђе“, али и: „Запита их да ли је потребно да уђе“.

⁵ Тзв. делимично упитне реченице, које се уводе помоћу упитне заменице, немају као одговор само позитивну или негативну варијанту, што је услов да буду нефактивне. Нпр., исказ: „Ко га је гледао?“ осим негативне варијанте „Нико га није гледао“ може добити одговоре: „Петар га је гледао“, „Неки човек га је гледао“ и мн. др.

2.4. Група *мешовитих* према својој фактивности ГП је многобројна.

2.4.1. Велик је број глагола са по два или три актанта, од којих је први најчешће за неправи објекат који значи неки факт (тада глагол има и актанта за субјекат који означава неку особу) и уводи се чешће везником „што“, а други изражава неку тврдњу, нефактиван је и уводи се везником „да“, нпр.: „Тиме *што* си све продао *зарадио* си да те удавим!“ Код ових мешовитих глагола се може претпоставити утицај исте тенденције у вези са семантиком ГП и са употребом „што/да“, која је била истакнута код стварно фактивних глагола са неправим објектом (в. т. 2.1). Могућа је, мада и ређа, и употреба везника „да“ код актанта који је стварно фактиван: „Да је у овој борби медвед често надвлађивао човека, *сведочи* чињеница да су на људској кости очевидни трагови зуба медвеђег“. Међутим, као и код стварно фактивних ГП, ова је употреба карактеристичнија више за актанта за субјекат или прави објекат (в. т. 2.1.1).

2.4.2. У српском језику истиче се једна група мешовитих глагола са којима искази могу и не бележити формално разлику у фактивности, нпр.: „Кларићевима је у неку руку *ласкало* да се млади Ратковић уз њих привезао“ („Чињеница је да се млади Ратковић уз њих привезао“ — стварно фактиван), али: „Покушавали су да му *ласкају* да је најбољи“ („... али он није најбољи“ — контрафактиван). Можемо ову разлику објаснити помоћу актанта структуре глагола — нпр., за глагол „ласкати“ можемо забележити структуру:

- 1) ко
шта (стварно фактиван)
- 2) коме
- 3) шта (контрафактиван),

где актанти „ко“ или „шта“ из 1) представљају субјекат у реченици, те тамо „шта“ изражава чињеницу, док „шта“ из 3) заузима место за прави објекат и јесте контрафактиван. Да би се исказ са таквим ГП маркирао, мора се додати одговарајућа лексема: „чињеница“, „то“, а у усменом исказу се разлика у фактивности преноси помоћу разлике у интонацији — уп.: „*Чињеница* да се млади Ратковић привезао уз њих *ласкала* је у неку руку Кларићевима“ (стварно факт), али: „Покушавали су да му *ласкају* да је најбољи“ (контрафакт). У случају да оваква накнадна средства за маркирање фале, само контекст исказа наговештава фактивност.

2.4.3. На крају ћу поменути у вези с мешовитим ГП два случаја код којих се разлика у фактивности изражава помоћу разлике у структури зависне реченице.

2.4.3.1. Код глагола као што су: „вајкати се, грдити, допадати се, жалити, приликовати“ и сл. опозиција везника „што“ и „да“ одражава разлику у фактивности, нпр.: „Вајка се што није узео дјевојку коју су му давали“ (стварно факт), али: „Вајка се пред нама да није знао“ (нефакт). У овој опозицији везник „што“ је маркирани члан, зато што је увек везан за стварну фактивност и за пресупозицију о истинитости, а везник „да“ је немаркирани, зато што се употребљава са свим врстама фактивности.

2.4.3.2. Још једна опозиција у српском језику може истицати разлику у фактивности код исказа са мешовитим ГП — опозиција између да-конструкције (инфинитива) / „да“ + индикатив. Глаголи код којих се фактивност разликује на такав начин јесу: „заборавити, навикнути се, убедити, поверити“ и др. Нпр.: „То ме је *йодсејшило* да још нисам доручковао“ (стварно факт), али: „Управо она ме је *йодсејшила* да понесем и пасош“ (свршени/несвршени вид)⁶; „Нисам још *навикао* (на то) да смо остали без новца“ (стварно факт), али: „Нисам још *навикао* да путујем сваког јутра до суседног села (нефакт — уп.: „... и зато не путујем ... али путујем“).

Семантику ове врсте глагола у стварно фактивној употреби можемо ујединити помоћу семантичког елемента „подаци, информација о нечему“, који се, као што се већ уочило, не може везати помоћу везника „што“, па зато овде ступају у опозицију не везници, него конструкције зависне реченице.

2.4.4. У српском језику постоји група глагола који мењају своју фактивност у зависности од свог глаголског вида. На једну групу таквих глагола пажњу је најпре обратила М. Ивић (Ивић 1977), која их је назвала „глаголима за манипулацију“. То су глаголи: „терати, молити, наметати, одбијати“ и сл., којима се могу придодати и други: „дешавати се, догађати се, одвикавати, одустајати, предомишљати се“ и др. У позитивном облику ових ГП одлучује глаголски вид: свршени вид је стварно фактиван (нпр.: „Они су ме *наћерали* да певам“ — „Ја певам“), а у другим случајевима контрафактиван (нпр.: „*Одусџао* сам да учествујем“ — „Нисам учествовао“), док је несвршени вид увек нефактиван: „Они ме *ћерају* да певам“ — „... али ја не певам / и ја певам“). Негативни облик тих глагола је нефактиван у оба глаголска вида. Подразумевана информација о истинитости Р,

⁶ О овој врсти глагола в. мало даље.

пошто на њу опет утиче негација, јесте семантичко исказивање. У исказима са таквим ГП у зависној реченици је увек да-конструкција.

2.4.5. Постоји још једна врста глагола који разликују фактивност — они који то врше помоћу опозиције везника „да“ и „да ли“ (или неке друге упитне речце у општеупитној реченици)⁷. Они укључују у своју семантику елеменат „имам податке, информацију“, нпр.: „знати, осећати“; тај семантички елеменат може да означава „добити информацију“: „видети, запазити, запамтити, сетити се“ и сл., или „давати информацију“, нпр.: „открити, подсетити“ и др. На пример, глагол „знати“ се може срести у исказима: „Он зна да је Петар дошао“ и „Он зна да ли је Петар дошао“, где су обе зависне реченице у индикативу и само опозиција везника „да“ и „да ли“ карактерише прву од њих као стварно фактивну, а другу као нефактивну. С друге стране, исти се глагол може употребити и са везником „да“ у да-конструкцији: „Он зна да пажљиво слуша“, али је он тада синоним глаголима „моћи, умети“ и јесте нефактиван. Код ових се глагола може изразити наглашена убеђеност у већу вероватноћу за не-Р помоћу облика за потенцијал у зависној реченици, нпр.: „Не знам да би још неко тражио ову књигу“ („Мислим да је нико више није тражио“) — уп. неутралну варијанту: „Не знам да ли је још неко тражио ову књигу“.

3. У резултату направљене анализе могу се извести неки битни закључци:

3.1. Основно средство за изражавање разлике у погледу фактивности је опозиција индикатив/да-конструкција. Да-конструкција/инфинитив/ користи се код имплицативних глагола и код глагола типа свршени/несвр. вид, а исто и код нефактивних глагола чија зависна реченица изражава још увек нереализовану радњу.

3.2. Српски језик је развио и опозицију везника код значења стварне фактивности. Код њега се супротстављају везници „што“ и „да“ + индикатив према једној релативно добро издвојеној у овом чланку семантичкој компоненти — недостатак (код „што“) или постојање (код „да“) елемента „подаци, информације о нечему“. Намећу се, можда и не толико дефинитивно, неке друге семантичке нијансе код везника „што“ и „да“ са стварно фактивним ГП (в. т. 2.1.3).

Анализирана опозиција везника „што/да“ је од значаја у српском језику када је пресудна код разликовања фактивности исказа. Такви су случајеви са глаголима који могу повезати контрафактивност са стварном фактивношћу (нпр.: „ругати се некоме да“ (контрафакт) / („због тога што“ (стварно факт)) — в. т. 2.2.3, а исто и случаје-

⁷ О томе в. и код Ивић 1980.

ви када глаголи комбинују стварну фактивност с нефактивношћу, нпр.: „вајкати се што“, али: „вајкати се да“ (в. т. 2.4.3.1).

БИБЛИОГРАФИЈА

- Картунен 1973 — Л. Картунен, *Логика английских конструкций с сентенциальным дополнением*. — Новое в зарубежной лингвистике, 1985, вып. 16.
- Ивић 1977 — М. Ивић, *Теоријско-методолошки проблеми словенске синтаксе везани за концепт фактивности*. — Јужнословенски филолог, 1977, 33.
- Ивић 1980 — М. Ivić, *O faktivnosti rečenice čiji je glavni predikat glagol sa značenjem „znati“*. — *Otázky slovanské syntaxe*, Brno, 1980, IV/2, 45–48.

IRENA SAWICKA
(Toruń, Polska)

SUDBINA NAZALA U POLJSKOM – NAJNOVIJE TENDENCIJE

Kao što je poznato, praslovenski nazalni samoglasnici sačuvali su u poljskom nazalnost, mada nisu sačuvani kao samostalni fonemi. U svim fonetskim pozicijama oni imaju kontinuitet u obliku sekvence „nenazalni samoglasnik + nazalni sonant“. Doduše, u većini tradicionalnih priručnika, kao i kod poljskih logopeda, naći ćemo informaciju da ispred frikativnih suglasnika, kao i na kraju reči, još postoje sinhronični nazalni samoglasnici, ali fonetska profesionalna ispitivanja to ne potvrđuju. Nažalost, učitelji u školama čuju ono što se piše, a ne to što se izgovara, i saglasno sa svojim „sluhom“ uče, ali to ne utiče bitno na sudbinu izgovora iako postoji svest o tome da u poljskom jeziku imamo ne samo slova za nazalne samoglasnike već i odgovarajuće glasove.

Tako na mestu praslovenskih nazala imamo danas u poljskom sekvence fonema: /Vm/ ispred labijalnih okluzivnih opstruenata, /Vn/ ispred prednjih nelabijalnih okluzivnih opstruenata, /Vɲ/ ispred palatalnih okluziva i /Vŋ/ u ostalim pozicijama, to znači ispred zadnjonepčanih, ispred frikativa i na kraju reči. Dobijeni na taj način novi nazalni sonanti ponašaju se isto tako kao i izvorni nazalni sonanti, to jest nazalni sonanti u istim pozicijama u pozajmljenim rečima. Jedni i drugi podležu istoj kombinatornoj varijaciji i istim ograničenjima. Jedini, ali važan izuzetak stvara poslednja kombinacija /Vŋ/. Zavisno od pozicije [ŋ] alternira sa nazalnim glajdom [ũ] — u vezi s tim neki lingvisti obeležavaju taj fonem sa [ũ] ili sa [ũ̃] (zavisno od odabrane transkripcije). Važno je to da taj fonem ima obaveznu frikativnu realizaciju ispred frikativnih opstruenata i na kraju reči posle /o/ (posle /e/ obično se gubi), dok se ispred zadnjonepčanih okluziva izgovara [ŋ]. Takva interpretacija prisutna je u svim strukturnim opisima poljske fonologije, kao i u većini opisa prirodne fonologije, dok se generativisti obično drže interpretacije sa nazalnim samoglasnicima.

Između nazalnih okluziva dolazi do niza pozicionih neutralizacija, koje se obično vrše mada nisu obavezne. Između ostalog imamo posla sa

neutralizacijom među /ŋ/ i ostalim nazalima ispred frikativnih opstruenata pomoću realizacije [ɲ̥]. Ipak, dok je takva realizacija obavezna u slučaju fonema /ŋ/ — ostali se okluzivni nazali mogu izgovarati i kao okluzivni i kao [ɲ̥], a i kao frikativi različitog mesta artikulacije. Doduše, realizacije drukčije od [ɲ̥] veoma su retke, ali se ipak dešavaju, dok se u slučaju fonema /ŋ/ prihvata samo izgovor [ɲ̥]. Na taj način ipak, bar delimično, sudbina praslovenskih nazalnih samoglasnika razlikuje se od sudbine novih sekvenca tipa /VN/.

Sledeća komplikacija vezana je za činjenicu što u poljskom standardu postoje dva tipa fonetike. Razlika se, između ostalog, tiče izgovora grafičkog *n*. U takozvanoj krakovsko-poznanjskoj varijanti svako *n* ispred *k* i *g* izgovara se kao zadnjepčano. Tako u ovoj poziciji nestaje razlika između bivših nazalnih samoglasnika i sekvenci tipa /VN/. U severoistočnoj Poljskoj, u takozvanoj varšavskoj varijanti, ispred /k/ i /g/ javlja se kako zadnji [ŋ] tako i prednji [n]. Ovo [n] izgovara se na morfemskim granicama, u rečima kao što su *panienka*, *okienko*, *choinka* i dr. Unutar morfeme imamo [ŋ]. To znači da se [ŋ] izgovara na mestu starih nazalnih samoglasnika (na primer u *reka* [reŋka], *maka* [moŋka] i u pozajmljenim rečima (na primer u *bank*, *parking*, *tango* i dr.).

Gore opisana situacija predstavlja stanje koje se prihvata kao zvanična norma. Dodatne komplikacije u toj slici stvara još niz opcija u izgovoru grafičkih sekvenci VN ispred frikativa. Stanje nije stabilno i zato je prirodna pojava procesa koji likvidiraju opcije i uprošćavaju tu komplikovanu sliku. U perspektivi tih procesa nalazi se gubitak fonema /ŋ/. U krakovsko-poznanjskoj varijanti [ŋ] bi se javljalo kao kombinatorna varijanta fonema /n/ ispred zadnjepčanih okluziva, dok bi se u varšavskoj varijanti taj glas potpuno eliminisao.

Frikativna varijanta [ɲ̥] izjednačila bi se sa kontinuantom tvrdog lateralnog sonanta u savremenom poljskom (*ł* [w]). Gubitak nazalnosti kod [ɲ̥] česta je i normalna pojava i obično se uopšte ne primećuje, jer se taj glas dovoljno razlikuje od [w] po tome što nije labijalan (zato je međunarodna transkripcija bolja jer ima poseban znak za nelabijalni visoki zadnji samoglasnik). Ipak pre nekih dvadesetak-tridesetak godina pored nelabijalne realizacije [ɲ̥] počela se javljati i labijalna [w]. Danas već oko polovine mlade generacije izgovara [w] umesto očekivanog nazalnog zadnjeg glajda [ɲ̥]. Pojava je potpuno nesvesna. Imali smo čak jedan referat na sastanku Poljskog fonetskog društva, gde je referent sa čuđenjem konstatovao da se takva greška često javljala u njegovom materijalu, dok je sam redovno na isti način grešio a da nije bio toga svestan.

To znači da će skoro doći vreme kad ćemo na isti način (sa [w]) izgovarati reči kao *węzeł* [vewzew], *menza* [mewza], *pełza* [pewza] i *Euze-*

bia [ewzeb,ja] — danas normativno: [veũzew], [meũza] ili [menza], [pewza] i [ewzeb,ja].

Drugi proces zasniva se na prelazu [ŋ] u [n] u varšavskoj varijanti. Taj se proces vrši uglavnom u tuđim rečima. Sreću se, doduše, i realizacije sa [n] kao kontinuantu praslovenskih nazalnih samoglasnika ([renka], [monka]), ali su još veoma upadljive i ocenjuju se kao nestandardni, nekulturni izgovor, dok su realizacije sa [n] u pozajmljenim rečima već masovna pojava.

U ovome članku predstaviću ukratko rezultate jedne ankete posvećene izgovoru grafičkih skupova *nk*, *ng* unutar morfema, tj. u tuđim rečima. U anketi su učestvovala 42 govornika iz severoistočne Poljske. Oni su čitali rečenice u kojima je bilo ukupno 25 primera sa grafičnim skupovima *nk*, *ng*. U obzir je uzeto nekoliko činilaca: obrazovanje i godine govornika i fonetski konteksti: unutar reči / na kraju reči, ispred *k* / ispred *g*, posle *i* / posle ostalih samoglasnika, dužina reči.

Ocenjujući generalno rezultate testa, moramo reći da se [n] upotrebljava umesto [ŋ] veoma često, manje-više u polovini slučajeva; osim toga, imamo mnogo fakultativnosti i kolebanja, i to kod istog govornika. Izgleda da su dubletne realizacije današnja norma. Osim toga, ljudski činioci (kao što je, na primer, obrazovanje ili godine govornika) igraju neveliku ulogu, ne postoje regionalne razlike (govornici su bili iz Mazovša, Kujava i Pomeranije). Jedino u tri slučaja primetili smo individualnu tendenciju da se izgovara ili samo [ŋ] ili samo [n], ali norma je da ista osoba izgovara i jedno i drugo, kod nekih reči preovlađuje [ŋ], kod drugih [n], a ima i dosta dubletnih realizacija. Na izbor izgovora utiče pre svega fonetski kontekst.

	izgovor [ŋ]	izgovor [n]
ukupno	52,9%	47,1%
više obrazovanje	3,5%	46,5%
srednje obrazovanje	52,8%	47,2%
ispod 35 godina	51,1%	48,9%
između 35 i 49 godina	53%	47%
iznad 49 godina	58%	42%
u medijalnim slogovima	45,9%	54,1%
u finalnim slogovima	71,6%	28,4%
posle [i]	81,2%	18,8%
posle drugih samoglasnika	38,2%	61,8%
ispred <i>g</i>	75,7%	24,3%
ispred <i>k</i>	43,7%	56,3%

Kao što vidimo, minimalno još uvek preovlađuje dosadašnji normativni izgovor [ŋ]. Češće izgovaraju [ŋ] starije osobe i osobe sa višim obrazovanjem — ali razlike su sasvim neznatne. Zametne razlike stvaraju fonetski uslovi. Tako se [ŋ] izgovara pre svega na kraju reči, posle samoglasnika [i] i ispred zvučnog g. Međutim, važniju ulogu tu igra grafija nego faktična zvučnost/bezvučnost suglasnika. Ispred fonetskog [g] i [k] procentualne razlike između zadnjeg i prednjeg izgovora nešto su manje od onih koje su gore pokazane.

U situaciji kumulacije svih pozitivnih ili negativnih činilaca imamo skoro isključivo realizaciju [ŋ] ili [n]. Tako u reči *ring* dobili smo 90% izgovora sa zadnjim nazalom, dok je, na primer, reč *tynku* samo jedan govornik realizovao sa [ŋ]. Sigurno imamo posla i sa izvesnim stepenom leksikalizacije; na primer, reč *tynk* (i njeni derivati kao *tynku*, *tynkowy*, *otynkowany*) češće se izgovara sa prednjim [n] nego reč *cynk* (i derivati). U nekom stepenu utiče i dužina reči. Na primer, reč *bank* 52,4% govornika izgovorilo je sa [ŋ], reč *banku* — 61,9%, reč *bankomatu* — 45,2%, a reč *bankowym* — 38%.

U svim primerima koji su bili upotrebljeni u testu zvanična norma predviđa izgovor [ŋ]. Kao što vidimo, taj se izgovor realizuje samo u +/- polovini slučajeva. Možemo očekivati da će kroz izvesno vreme prednja realizacija [n] biti jedina. Moguće je da taj proces predstavlja prvu etapu jedne veće pojave — druga etapa biće prelaz [ŋ] u [n] u tim kontekstima gde [ŋ] predstavlja deo kontinuirane starih nazalnih samoglasnika, na primer *reka*, *mąka*, *węgiel*, *krąg* i sl. Realizacija th reči sa [n] umesto [ŋ] još se danas ne prihvata; retki slučajevi izgovora tipa [renka], [monka] i sl. stoje van kulturne norme.

Ako je ova prognoza tačna, uskoro će se izgubiti poslednji trag nazalnih samoglasnika u poljskom. Oni će ostati samo u grafiji. Sada još imamo u varšavskoj varijanti glas [ŋ], koji je obavezan ako je on deo kontinuirane nazalnog samoglasnika — ako je nazalni sonant drugog porekla, zadnji izgovor je, kao što smo videli, fakultativan. Dakle, finalni stadij gubljenja nazalnih samoglasnika u varšavskoj varijanti poljskog jezika izgledaće najverovatnije ovako:

- * / \tilde{V} + labijalni okluziv/ > /Vm/
- * / \tilde{V} + zubni ili alveolarni okluziv/ > /Vn/
- * / \tilde{V} + palatalni okluziv/ > /Vp/
- * / \tilde{V} + velarni okluziv/ > /Vn/ — kroz stadij /Vŋ/ ([Vŋ])
- * / \tilde{V} + frikativni opstruent/ > /Vw/ — kroz stadij /Vŋ/ ([V \tilde{u}])

U krakovsko-poznanjskoj varijanti [ŋ] se ne gubi, ali gubi svoju funkcionalnu samostalnost javljajući se jedino kao kombinatorna varijanta prednjeg /n/.

БИЉАНА СИКИМИЋ
(Београд)

ТЕРМИНОЛОГИЈА ПРОИЗВОДЊЕ ДРВЕНОГ УГЉА У СЕЛУ РАВНА ГОРА

У раду су дате етимологије и ареали термина *жежњица*, *клич*, *рау-на/равунка*, *шшуй* и *шшешина*.

Етнолингвистичка истраживања показала су се као незаобилазна у етимологизирању лексема пре свега из домена духовне – али и материјалне културе¹. Инсистирање на етнолингвистичком, интегралном запису текста², а не само на изолованим терминима, у етимолошкој методологији доводи до системских (етимон као систем), а не до јединичних, изолованих етимолошких решења термина из духовне и материјалне културе. Поред конкретног етимолошког решења оваква методологија (проучавање лексеме у изворном контексту) отвара нове могућности и за истраживање других језичких механизма у специјализованим терминологијама.

У планинском селу Равна Гора источно од Власотинца (југоисточна Србија) забележени су текстови двојице информатора, различитог узраста, који као стручњаци за прављење дрвеног угља описују овај традиционални технолошки поступак³. Упоредо изложени тек-

¹ Уп. у новије време: Трубачев 1998:19, Варбот 1999.

² Текстурална стратегија термина уобичајена је и за савремена терминолошка истраживања, уп. нпр. код нас: Дудок 1996 и Половина 1996.

³ Угаљ знаш како се прави, прво се дотеру дрва, и се наберу на штетину, има штетина, и на штетину, има штетина овде доле, то сам ја правија ту, и онда се дрва сечу, сечу и онда се тури, набију се четири колца овако, отуд и отуд и после зграђујеш на горе дрва, зграђујеш одовуд, одовуд, свуд около, идеш, идеш, истераш горе и после згоре покличиш. Покличиш озгор све са ситна дрва, натрупиш и покличиш. Е после папрат набереш и поштупаш сас онај штуп. И запалиш, кад се запали добро озгор поштупаш и онда вадиш ровуње исто ко циглу кад циглар пече. Извадиш му ровуње свуд около и онај чури. Тако и тера тера и после постепено згори. Кад згори све до дно около, вадиш докле згори. Чим згори она жар покаже доле у огањ да нема више, притиснеш с ногу оно нема га. Дрва нема, значи згорело. Оно рска под ногу. По-

стови омогућавају системно садгледавање лексичке грађе, али су истовремено и могући пут за рад на социјалној дијалектологији (имајући у виду генерацијску разлику информатора и процес губљења дијалекатских особина који се уочава у говору млађег информатора). Са друге стране, овако добијени термилошки оквир чини и максимални термилошки инвентар за технологију добијања дрвеног угља у испитиваном пункту⁴. Захваљујући расположивој етнографској и дијалектолошкој грађи, добијени термилошки инвентар се може поредити са другим термилошким системима за исти технологишки поступак (овде: традиционална производња дрвеног угља) из јужнословенског ареала. Овакав етнолингвистички поступак олакшан је чињеницом да је технологија производње дрвеног угља прилично архаична и да је почетни термилошки систем забележен у Равној Гори врло оскудан. Вансистемско истраживање појединих термина даје

чиштиш доле све лепо и после вадиш сас гребуље, оно гвоздено и вадиш около, штуп одбаиш с лопату. Све на куп набацаш и после извадиш и ђумур вадиш, полако прскаш с воду и растуриш, извадиш и обереш. (Равна Гора, Цветковић Божидар, 1933, 27.06.1998).

Спреме дрва, мџ да бџде мџтар, мџ да бџде дџсет, двџес мџтара, бџково. Исџчу се на седамдџс, осамдџс сантџметра, искрџте се дрва свџ, тџ је за дџњи дџо жџњице, ђумурџне. А за гџрњи дџо се искрџте дрва на дџсет пџтнес сантџметра, направџви се штџтина, џдно рџвно мџсто. Штџтина, то е прџстор где се гџради ђумурџна. Припрџми се зџмња, с кџм ђе се поштџпа. На средџни тог плџца где се гџради жџжњица, постџви се рџкља. И џнда та дрвља кџја су искрџтена на седамдџс-осамдџс сантџметра џна се џколо рџђају. Каџ каџа џдна, бџчва, каџ кџпа. А сџ џви пџрчади џд дџсет до пџтнес сантџметра, џнда се тџ правџи гџре, клиџ се зџве. Да се тџ направџи гџре у виду лџпте, полулџпте. Код нас џвдџ има пџпрат, бџљка пџпрат, стџвљамо на дрва, и прџко пџпрати стџвљамо зџмњу. А џдозгџ, на врџ оставџмо рџпу где ђе да убџцимо жџр да бџ се упџлила дрва. И кад заштџпамо, кад постџвимо, сџ зџмњу га покрџјемо. Сва дрва покрџјемо прџво с пџпрат, па џнда сџ зџмњу, сџ штџп. Кроз џнај џтвор џзгџ, пуштамо, убџцујемо жџр, вџтру и сџва дрва. Кад се тџ дџбро упџли, џнда попџнимо цџлу рџпу сџ дрвља, џсто та џд дџсет-пџтнес сантџметра и стџвљамо на ту рџпу џдозгџ пџпрат и зџмњу. Кад се дџбро упџли, џнда вџдимо рџпе, сџ стране, џколо. Рувџње ги ми зџвџмо, то су рџпе, и кџко сагорџва џдозгџ ђумур, вџтра избџја гџре на врџ и кџко сагорџва правџи ђумур тџко џде према днџ и тџко ми помџрамо рџпе. Имамо шиљку џдну, направџмо џд дрво и сџ ђума правџмо те рувџње. И чџм гџрнемо тџ колац, џсетимо да је тџ ђумур џнда спџстамо доле за дџсет-пџтнес сантџметра поново рџпе доле. И тџко дџђемо до днџ, тџ је сагорџло. Скидамо зџмњу џколо, сџ гребуљом вучџмо џвамо, на чџст тџрен и сџ вџдом га гџсимо. Кад се бџде дџбро џхладило, угџсило, стџвљамо у џџкове и трџнспортџјемо. Рџде код нас и мџшки и жџне, мџж рџди ко џђе. Ко мџж да рџди тџј рџди. (Равна Гора, Власта Ђикић, 1956, 28.06.1998).

⁴ Међутим, у истом сџлу, Равна Гора, добијени су сџсвим џскудни подџци џ народним верџвањима вџзаним уз угљарење. Кад угљџр крене да сече дрва за угџљ, па га неко упџта куда је пошаџ – неђе да џдговџри, џбично не каже ништа. Забележена је и ругџлица становницима сџла Равна Гора: *Равногџрци – ђумурџије!*

повратну етнолингвистичку информацију – податке о преклапању са другим терминолошким системима (овде: производња дрвоног угља са прерадом гвожђа, лончарством и прављењем ракије, дакле технологијама које такође подразумевају употребу ватре и пећи).

Као специфични термини у производњи дрвоног угља у с. Равна Гора издвајају се: *жејжњица*, *ровуњка/рувуњка*, *шијейина*, *шијуј* (*йо-шијујам*, *зашјујам*) и шире распрострањени турцизам *ћумурана* (у истом географском ареалу и *ћумуришије*), а вероватно нешто шире значење и употребу имају лексеме *клич* (*йокличим*) и *шиљка* употребљене у истом етнолингвистичком контексту.

Ареал овог терминолошког система, поред с. Равна Гора код Власотинца, карактеристичан је и за с. Доње Драговље код Доњег Душника (вероватно и за с. Гар где се и данас производи ћумур, према: Цветановић 1995:127)⁵ и крајем прошлог века за Пирот (на основу грађе коју доноси Тихомир Ђорђевић 1899)⁶.

жежница

Термин *жејжњица* f. у говору с. Равна Гора означава 'гомила дрвоног угља': *искраће се дрва сва, то је за доњи део жејжњице, ћумуране. (...) На средини тог њлаца где се гради жејжњица, њостави се ракла. У истом ареалу, у Лужници, и данас је потврђено жејжничшије 'место где се некада правио ћумур' (Манић–Форски 1997 s.v.), затим, према етнографској грађи, југозападно од Лесковца, у области Сушице (околина с. Мирошевце) *жежнице* 'то су места на којима се некада справљао ћумур' (Јовановић 1966:119)⁷, као и у примеру са краја 19. века: „камара на којој се ћумур жеже и место где се жеже зове се *жежница*“ (Алексинац, Ђорђевић 1899:56; Пирот, Ђорђевић 1899:58).*

Термин је у истом или сличном значењу широко посведочен у Србији и Херцеговини: *жежница* f. 'гомила дрва покривена земљом – изнутра се запали па полагамо гори, те од дрвета начини дрвени угаљ' (Гацко); 'јама у којој се пеку лонци, црепуље' (Рашка, све у:

⁵ Ђумурџијски занат потврђен је и у околини Владичиног Хана, где су се тиме „бавили сељаци који су имали добре забране под шумом. Осим Срба, овим занатом бавили су се и Цигани (...). У потезу Мишки дол нађени су остаци ћумурџинице на њиви Цакe Илића“ (с. Прекодолце, Цакић 1997:157).

⁶ Према подацима Драгољуба Златковића из Музеја Понишавља, Пирот, данас се ћумур производи на традиционалан начин само у селима Церев Дел и Куса Врана.

⁷ У областима Поречје и Сушица, на планини Кукавици, јужно и југозападно од Лесковца, савремена етнографска грађа описује производњу три врсте дрвоног угља (за коваче, пегле и роштиљ), али не потврђује овај термин, уп. Стојановић 1983.

РСАНУ); *жежница* 'угљара, угљеница' (Херцеговина, Боројевић, RJA); „у Шуми се доста ђумура пали у жежницама, који продају у Дубровнику“ (Шума у Херцеговини, Ђурић–Козић 1903:1165), 'гомила дрва која се пали за добијање ђубрива' (Билећа, Дедијер 1903:864–865⁸); али и даље од Херцеговине у технологији добијања дрвеног угља: *жежница* f. 'luogo dovve si fanno i carboni' (S. Vidman, 1759, RJA), *жежница* 'гомила дрва за добијање дрвеног угља' (Вареш, Џулјић 1906:261; Боровица код Вареша, Џолић 1932:109), *жежница* f. 'у производњи катрана' и *жежница* f. 'место где се пече креч' (оба као стручни термини у Србији, РСАНУ s.vv.)⁹, и као географски апелатив: *жежница* f. 'место у припеку' (с. Изумно, Златановић 1998 s.v.), *Жежница*, микротопоним у с. Мачкатица (Власина, Симић 1979:90), и други микротопоними у Србији, Босни и Херцеговини (RJA s.vv. *žežnica*, *žežnice*).

Исти термин у народној технологији дрвеног угља посведочен је код родопских Бугара: *жизница*, *дјизница*, уз истозначне термине *јма*, *јмка*, *ропа*, *ропка*, *вдгалница* (с. Протогерово, Момчилградско и околна села Тихомирске, Кирновске и др. општине, Примовски 1973:425). И бугарска дијалекатска грађа потврђује: *жѝжница* f. 'пећ у којој се пеку грнци и ћерамида' (тетевенски говор, Стојчев 1915:266); *жѝжница* f. 'клада за горене на дрвени вглица', *жѝжниците* п. 'място кдето е имало жѝжница, полянка със следи от горене на дрвени вглица' (ихтимански говор, Младенов 1967:65); *жѝжница* 'огнице или следа от огнице за горене на вглица' (Пирдопско, Кънчев 1968:101). Овде вероватно и *жѝжна* 'купа од дрвета у облику пресеченог конуса, припремљена за горење дрвеног угља' (Странца, Горов 1962: 84)¹⁰.

⁸ Уз следећи етнографски опис: „У овој општини преко љета пале се „жежнице“, које се мјесто гноја просипају по њивама. Кад се преко љета осуши земља, селаци близу њиве ископају јаму до 1/2 м дубине. У ту јаму наложе ватру и на њу метну много дрва. Кад се ватра разгори, покрију је бусјем, које се изврнуто положи на ватру, те онај дио буса, на кому је трава окрене се унутра, а с извана је сама земља. Бусја се наслаже много, те жежнице изгледају као кртичњаци, до 1 или 1 ½ м високи. То се остави да гори неколико дана, док сва земља не постане црвена. Тада се та земља заједно с лугом (пепелом) просипље по њиви. Жежнице се не пале више ни у једном испитаном рудинском селу.“

⁹ Уп. и друге термине од исте основе: *жежа* f. 'јарак у коме се пеку црепуље' (Расина, РСАНУ s.v.), *жежаоница* f. 'место на коме се пеку лонци, црепуље' (Ужиче, Керамика 1936:45, РСАНУ s.v.).

¹⁰ У гоцелчевском тајном зидарском говору *жѝжница* 'фуруна' (Иванов 1974:220); у форничком зидарском говору *жежлив* 'ватра', *жежливо* 'дрво за горе-

Код јужних Словена познати су и други термини за реалију 'гомила дрва за угал': „*ћумурана*, ређе *жежница*“ (Пирот, Ђорђевић 1899:58), *ћура* (Рипањ, Ђорђевић 1899:55), и на западу *која* „Ту он гради копе, угљенице; пали угљен и од тога ту у колиби са женом и дјететом живи“ (о неком Италијану на Остружњаку, Сепелић 1940:151).

КЛИЧ

У текстовима забележеним у с. Равна Гора (*А сас овѝ ѝрчади од десеѝ до ѝеѝнес санѝѝмеѝра, онда се ѝо ѝрѝви гѝре, клич се зѝве. Покличиѝ озѝор све са сѝѝна дрѝва, најѝруѝѝи и ѝокличиѝи*) издваја се термин *клич* са колективним значењем 'кратка дрва за покривање ћумуране' (и, даље, деноминал *ѝокличи* 'покрије ситним дрвима') који наши речници не региструју. Термин се може поредити са следећим дијалекатским потврдама из централне Бугарске које се нису нашле у БЕРУ: *кличурѝак* coll. 'клички, клонки' (тројански говор, Ковачев 1968:207), 'начупени дребни сѝчки' (еленски говор, Петков 1974:68), *кличурѝак* coll. 'клички околу дрѝвника, останали од дрѝвата за горене' (Карловско, Ралев 1977:137), *кличѝтаѝк* 'дрбни клички' (еленски говор, Петков 1974:68) и примера из Босне (Бихаћ) и Баније које доноси РСАНУ: *кличѝак* 'оцепак дрвета, дрвце'. Оваква семантика, која (у примерима) доследно указује на везу са потпалом и ватром, забележена је и у примерима са другим вокализмом основе: у југоисточној Србији *кличѝка* 'ивер, цепка, комад дрвета и др.' (РСАНУ), 'палидрвце' (Манић–Форски 1997 s.v.), односно мак. *кличѝка* 'ивер; чачкалица', код Арумуна у Битољу *cleѝѝа* f. 'мали комад угља' (Pараѝаѝи s.v.). У истом семантичком кругу, из терминологије прераде дрвета, налазе се и примери из западне Србије *кличѝа* f. 'врх стабла, највеће дебљине до 10cm који се обично баца заједно са гранама' (Тара, Николић 1988:50) и централне Босне *кличѝа* f. 'врх крошње дрвета; најмањи и најтањи трупац, добијен од најтањег дијела стабла' (Кладањ, Реметић 1982:270). Етимолошка решења нуди ЭССЯ s.v. **кѝлыкѝ* (а за финално -ч у *клич* могло би се тражити објашњење у псл. наставку -ѝ за колективно значење, уп. Vaillant 1974:25; уп. и ERHSJ s.vv. *klѝca* и *klѝti* (se)); за евентуално етимолошко решавање ове лексеме треба имати у виду и сх. *кличѝ* m. 'шиндра' које такође има колективно значење које РСАНУ s.v. не региструје).

ње', *жежљѝосам* 'палим, горим' (Крива Паланка, Марков 1954:225, овако и у шлегловском зидарском говору, в. Марков 1955:16); за *жеѝѝка* 'пех', *жежљив* 'ватра' у бугарским тајним језицима и о супстантивизацији придева као ѝиховој типичној творби в. Иванов 1987:118.

равуњка, ровуњка, рувуњка

Термин *ровуњка/рувуњка* у текстовима из Равне Горе значи 'отвор за дим' (сингулар није посведочен у текстовима): *и онда вадии ровуњке истйо ко циглу кад циглар њечѣ. Извадиш му ровуњке свод околу и ондј чури (...)* *Онда вадимо рује, са сиране, околу. Рувуњке ги ми зовѣмо, шо су рује, и како сагорѣва одозго ђумур, вашира избјија горе на врх и како сагорѣва ѡрави ђумур ѡако иде ѡрема дну и ѡако ми ѡмерамо рује. Имамо шиљку едну, најравимо од дрво и са њума ѡравимо ше рувуњке.*

Исти термин потврђен је још крајем 19. века у Пироту: *равуне, равунке, равунџе* (Ђорђевић 1899:58) и данас у Пироту са нешто помереним значењем: *рувунка* f. 'рупа у зиду подрума изнад атуле' (Пирот, Живковић 1987 s.v.), у Лужници у форми *ровунка* као 'отвор на вурњи' (Манић–Форски 1997 s.v.), *раунка* 'димњак на фуруни казанској, где се ракија пече' (пчињски срез, Ј. Стојановић, збирка речи за РСАНУ, 1899), *равунка* „положена 'фуруна' има 'равунку' мали отвор за дим (der Rauchfang)“ (Гркиња у Заплању, Керамика 1936:30). Потврда у скраћеном облику забележена је у Рипњу код Београда: *рауне* pl. f. 'рупе на кровини пуре, набушене неким коцем, за одилажење дима из потпаљене пуре' (С. Лозанић, збирка речи за РСАНУ, 1900). Вероватно је да се и следећи пример односи на село Рипањ код Београда: *рауна* 'кадъ се пура сдене онда се побуса, па кадъ се изнутра запали онда се на бусу избуше рупе куда ће пролазити ваздухъ унутра а излазити димъ. Ове рупе зову се рауне' (М. Милићевић, збирка речи за РСАНУ, 1855 и Рипањ, Ђорђевић 1899:55). Остале потврде, све из Србије, односе се на другу врсту пећи: „казан (...) при дну има двоја врата („рауне“) за ложење ватре и дим“ (Златибор, Мићић 1925:411), *рауна*, f. 'она врата (отвор) кроз који се ложи ватра под казан. Тај се отвор зове велика рауна. На супротној страни налази се мањи отвор, где треба дим да излази зове се мала рауна' (Драгачево, 1900, Ранко Ковачевић, збирка речи за РСАНУ), *рауна* 'свод пећи за печење ракије' (Србија, Савић 1900:56), *рауна* '[делови фуруне за печење керамике] две „рауне“ су отвори за дим' (Велико Лаоле, Керамика 1936:30), *рауне* 'оне две рупе од пећине, у којој је узидан казан, у коме се пече ракија' (Левач, Т. Бушетић, збирка речи за РСАНУ, 1900).

Без обзира на исти етимон, наведени примери припадају различитим терминолошким системима, и по свом фонетском лику указују на постојање два слоја германизама. Етимолошко објашњење дато у зборнику о народној керамици (Керамика 1936:30) понавља се и у: *Medić s.a.:150*, мада се односи на терминологију прераде метала код загребачких занатлија: *raufunk* „од нвнем. der Rauchfang, према бав.

аустријском *Rau'fang*“ (в. тамо и тумачење у вокализма) и *ràuhfang*, *ràufung* 'димњак' (Клајић s.vv.); овде треба додати и термине *рафунки-рап* 'димњачар' (Скок забележио у Жумберку и етимолошки протума-чио као *Rauchfangkehrer*, RJA s.v.), *ràufankirar* 'ид' (Крлежа, Клајић s.v.). Димњак се и у с. Цветковић код Јастребарског зове *рафник* или *рафњак* (уз исто етимолошко тумачење, Тројановић 1990²:336).

У истом етнолингвистичком ареалу (југоисточна Србија) јавља-ју се и други термини за реалију 'отвор за дим': „остави се мала рупа, која ће вући дим, и која се зове *вук*“ (Алексинац, Ђорђевић 1899:56); „При врху камаре оставља се на свакој страни по једна *одушка*“ (Алексинац, Ђорђевић 1899:57).

штуп

Термин *шћуї* т. 'земљани прах за покривање жежнице' и деноминали *їошћуїа*, *зашћуїа* 'покрије штупом' у текстовима из Равне Горе: *Е їосле їдїраїї набѣреш и їошћуїаш сас ондї шћуї. И заїд-лиш, кад се заїдїли дѣбрѣ озгор їошћуїаш (...); И кад зашћуїамо, кад їосїдївимо, са зѣмљу га їокрїјемо. Сва дрва їокрїјемо їрво с їд-їраїї, їа онда сас зѣмљу, сас шћуї.*

Термин је посведочен као *шћуї* у Србији и *шћуї* у Босни: *шћуїѣ*, *-їа* 'она ситна прашина одь изгореле землѣ и углѣвля на пури, коїомѣ се, кадѣ треба засїпаю рауне да ваздухѣ унутра не улази, овомѣ се прашиномѣ и ватра ако се у ћумуру ѣе появи гаси' (М. Милићевић, збирка речи за РСАНУ, 1855, вероватно се односи на с. Рипањ код Београда), *шћуї* 'набој пећи за топљење гвозђа начињен од трѣске и иловаче, der Gestüb' (Власина, Д. Степановић, збирка речи за РСАНУ, 1913)¹¹, *шћуї* 'то је земља помијешана са већом количином угљеног праха. Штуп је бољи од земље јер је лакши и не врши велики притисак на добивени угал' (околина с. Мирошевце код Лесковца, Стојановић 1983:291), у истој области и: *шћуф* 'прах од ћумура' (Стојановић 1983:293); *шћуї*, т. 'иситњен дрвени угал, прашина његова' (са примерима: „Превари ме ћумурција, озгор беше турија крупан ћумур, а оздол у врећу сал штуп; И ми смо без ћумур, тој мало штуп што ни остаја“, Призрен, Чемериќић, грађа за РСАНУ)¹²,

¹¹ Вероватно несигурна потврда из Власине „штиб овај ситан је угљен, у рнима од 2–4 ттп великим, који је колико је нужно водом овлажен“ (Симић 1979:95).

¹² Хапакс из грађе за РСАНУ: *шћуїа*, е, f. 'затискач; печурка; панпур од плуте што се стаклена запушавају' (Беране, М. Марковић, збирка речи за РСАНУ, 1904) треба повезивати са алб. *shtrupë* 'кучина, запушач' који се етимолошки решава као позајмљеница из латинског, Orel 1998 s.v. Овде вероватно и македонски географски

шћуџа (вероватно f.) 'земља за покривање' (Цигани ковачи, Ђорђевић 1899:57¹³), *шћуџ* 'ситна изгорела прашина којом се пресеца ваздуху пут' (Рипањ, Ђорђевић 1899:55), *шћуџ* 'земља за засипање гомиле дрвеног угља' (Вареш у Босни, Čolić 1932:109)¹⁴. Према усменој потврди Драгољуба Златковића из Музеја Понишавља, Пирот, у целом Понишављу у употреби је глагол *зашћуџа* (нпр. *зашћуџај га сас брд-шно*) у значењу 'изоловати од ваздуха наношењем прашкасте масе или блата' нпр. вратнице пећи или врата на штали.

Бугарске потврде забележене су код Герова s.v. *щуб* 'ситан угљени прах', 'блато којим се мажу дрва у жежници за угаљ', 'згура од гвожђа, шљака'. Термин је забележен и у бугарској дијалекатској грађи: *щуп* 'прахът който се оронва от въглищата' (Видин, уп. *углештар* 'ћумурџија' у Жељуши, Сталијски 1891); *штуп*, *штупа* m 'ситан угаљ и прах којим се засипа штетина (...) од нем. Staub' (Ботевград, Илчев 1962:205); *штуп* 'земља, с којто се затрупва жижница при запалването ѝ; ситни въглища и прѣст, с којто се затрупва жижница' (ихтимански говор, Младенов 1967:14, 195). Према Костов 1971:351 овај термин, посведочен у разним западним и централним бугарским говорима (Банско, Ихтиманско, Тетевен, Трнско), требало би доводити у везу са средњевисоконемачким *stoup*, а не са савременим немачким *Staub*. Овај технолошки термин Mihail 1981:45–46 сматра за балканизам јер је потврђен и код Румуна¹⁵ у Банату и Олтенији у облику *știup* у истом значењу 'прах'.

Овај германизам забележен је и у словеначком као деноминал (слн. *štupa*, *štupati*): слн. *štupa* f. 'прашак' штупати, *poštupati* (преузето из средњевисоконемачког *stuppe* 'лекарски, магијски прашак', Striedter–Temps 1963:233), што је сродно са срвнем. *stoub*, нем. *Staub* 'прах'

апелатив *шћуџ* m. 'место у реци са нагомиланим дрвима' (Видоески 1999 s.v.), а посебан проблем су топоними типа *Шћуџево*, *Шћуџево*, *Шћуџо* (Елезовић s.vv.), *Шћуџиљ* и др. (Пешикан 1981:89).

¹³ Приликом описивања технологије дрвеног угља код Цигана, Т. Ђорђевић 1908:338 наводи само термин *шћуџ* 'са свим ситан ћумур, који је иначе неупотребљив', 'тим мокрим штупом жар са свим покрије', али остаје нејасно да ли термин користе сами Цигани, или га је аутор употребио као стручни термин.

¹⁴ Према примеру из етнографске грађе, у Боровици није у употреби деноминални глагол: *зашћу све засћу земљом шћуџом (...)* *зашворе ошвор йоклојцем и засћу шћуџом*.

¹⁵ О балканској димензији терминологије добијања дрвеног угља могло би се говорити наслањајући се на истраживања о рударској терминологији. Закључци до којих долази Mihail 1981:35 методологијом уобичајеном за балканолошка истраживања народних говора важе у оба случаја: нема фиксирани терминологије, а серија термина је успостављена углавном током рада једне ограничене групе људи.

(и даље са срвнем. *stieben*, *stiuben*, нем. *stieben* 'распршити се'); уп. и кајкавски пример са истим значењем: „Često puta se djetetu upali koža na tijelu, osobito među nogama; onda ga onuda poštopaju štopom iz ljekarnice ili brašnom, da ga ne peče“ (Самобор, Lang 1912:121), *štopa* f. 'отров' код кајкаваца у околини Крижеваца (усмена потврда, Иван Ресман, 1928). У сваком случају угљарски и фармацеутски термин, и по ареалу и по значењу, имали су различите путеве усвајања у говорима јужних Словена.

Угљарење је било познато и у источној Бугарској, у селима у околини Мичурина (Странца) до 1942. одакле се ћумур извозио углавном у Турску. Тамо је забележен и термин *муџа* 'место на коме изгори ћумур' (Примовски 1958:141), према БЕР-у s.v. исти термин значи и 'прах који покрива ћумуране' (етимологија је по БЕР-у нејасна). Оба значења потврђена су и у дијалекатској грађи: *муџе*, f. 'место где су биле купе за горење дрвоног угља; ситан црни прах који се диже приликом товарења дрвоног угља' (Странца, Горов 1962:112). Етимолошко решење могло би се потражити у тур. *тисир* 'отпаци ћумура' (SDD s.v.), *тисир* 'угљена шљака' (TSS s.v.) практично истог значења као и бугарски термин, а овакве фонетске промене у турцизмима познате су у говору Странце.

ШТЕТИНА

Термин *шћетина* 'равно место на коме се пали дрвени угаљ' потврђен је у текстовима из с. Равна Гора: *йрво се доћеру дрва, и се наберу на шћетину, има шћетина, и на шћетину, има шћетина овде доле, то сам ја йравија шу; найрави се шћетина, едно равно место. Шћетина, то е йростор где се гради ћумурана.*

Друга потврда лексеме *шћетина* у терминолошком значењу забележена је у Пироту: „Оно место на коме се слажу дрва ради жежења угља зове се *шћетина* (деминутив је *шћетинка* или *шћетинћа*), која мора бити равна. Штетина се у пиротском округу зове и мало, голо место у сред шуме“ (Ђорђевић 1899:57). Лексема *шћетина* поред овог свог терминолошког значења има и значење географског апелатива, а јавља се и као микротопоним: *шћетина*¹⁶ f. 'земљиште које се више не обрађује, већ служи само за испашу' (с. Љутеж) и *шћетинка* f. дем. од *шћетина* (Златановић 1998 s.v.). Оваква полисемија посведочена је и у бугарском језику: *щетина* 'пољана на стрмини у шуми са три стране ограђена дрвећем', 'трап, јама од жежнице у којој гори угаљ' (Геров

¹⁶ Акценат је вероватно штампарска грешка, јер на листићу у грађи за РСАНУ коју је приложио исти аутор стоји: *шћетина*.

s.v.); *штетина* f. 'трап, у коме се гори дрвени угљ', (Ботевград, Илчев 1962:205); *штетина* f. 'място, кџдето са били горени дрвени вџглица', *штетинка* f. 'малко място, кџдето са били горени дрвени вџглица' (ихтимански говор, Младенов 1967:195); *штетина* f. 'горска полянка, дете е имало жижница' (Пирдопско, Кџнчев 1968:152). И друга архивска и дијалекатска бугарска грађа потврђује оба значења лексема наведена код Герова: 'мало, равно и чисто место у планини' (Трн), 'огољено место на планини' (Пазарџишко), 'јама за припремање дрвеног угља' (Асеновградско) (све у: Рачева 1987:89). Македонски микро-топоним *Штетиџни* 'падина у планини Реч'¹⁷ (Иванова 1996:746 која у истој одредници претпоставља апелатив **штетиџина*: 1. бот. *Dipsacus*, сх. *штетиџица*, 2. 'падина у планини ограђена дрвљем', као у буг. *цетина* 'ограђена поляна' и упоређује са рус. *цетина* 'ограда од кочева' што етимолошки одговара решењима у: ERHSJ s.v. *čètina*, Фасмер s.v. *цетина*, док би се етимологија могла тражити у: ERHSJ s.v. *šteta*, Фасмер s.v. *тице*, *тоџиџи*).

Уз тумачење законске одредбе о Сасима Новаковић 1898:221 наводи термине *штетиџина* и *равунка* са варијантама из пиротске ђумурџијске терминологије (ова грађа је објављена нешто касније, 1899, у часопису „Караџић“) уз коментар „очевидно је да у овим речима имамо трагове саске“. У одредници *štetina* (< срвн. *stete*, јвн. *Stätte* „са словенским суфиксом“) Striedter–Temps 1958:208 наводи ово место код Новаковића, али не указује да су у питању рецентни термини из Пирота (други термин, *рауна*, и његове варијанте ауторка не помиње). Костов 1971:353 некритички преузима ово етимолошко решење (Striedter–Temps 1958:208) наводећи да је термин *штетиџина* регистрован још у Душановом законуку. Костов одбацује словенску етимологију термина коју је предложио Зајмов још 1959. (као дериват стсл. *тъштъ* 'слободан, празан', а коју је предложио још и Илчев 1962:205 указујући на: стсл. *тъштѣтънъ* 'празан'). Разматрајући етимологију буг. *цетинѣц* 'гнојна упала', Куркина 1980:40–41 полази од угљарског термина *цетина* 'који у фонетски измењеном виду настаља словенску основу **тъџѣ*'. Семантички развој 'празно место' > 'чисто, огољено место' > 'место за прављење дрвеног угља' и словенску етимологију буг. *цетина* претпоставља и Рачева 1987:89.

Не сме се, наравно, губити из вида чињеница да термини везани за производњу дрвеног угља због свог лоцирања у шумским пределима ла-

¹⁷ Опис народне технологије катрана и дрвеног угља у Малешеву (Македонија), али без навођења локалних термина (осим за коначни производ: *вагљиџиџе* и *ђумур*) в. у: Павловић 1928:60.

ко прелазе у микротопониме, уп. горе наведене примере за термин *жежница*, слн. *kopišče* 'крај, кјер је била некоћ оглјеница али стог' и микротопоним у Горењској (Bezljaj s.v. *kópa*, за изворе уп. Pleteršnik s.vv.).

За исту реалију на јужнословенском простору постоје и алоглотски термини, тако се термин *ујина* 'место на коме се прави жежница' (Вареш, Žuljić 1906:261, Боровица код Вареша, Čolić 1932:109¹⁸; Поуње у Хрватској, Хефеле, РЈА) може повезивати са старосрпским рударским термином *хуб* 'мјесто у краму, гдје стоји руда' посведоченим у старим рударским законима (Скарић 1936:21). За овај рударски термин Schütz 1959:15 предлаже средње-високонемачко *hufe, houfe* m. 'хрпа, гомила (Haufen, zusammengeschichtete Menge von Gegenständen irgendwelcher Art)'. Истовремено Pavlović 1959:82 (и касније Павловић 1970:164) у говору Јањеваца на Косову бележи варијанте рударског термина: *ој, уј, рој* 'гомила земље' и повезује га са ср.в.нем. *hufe*, ст.сакс. *hor* 'гомила'¹⁹.

У бугарској дијалекатској грађи паралелно са словенским термином *штетина* (а у источној Бугарској и чешће, Костов 1971:353) јавља се и турцизам *турлук* 'начин горења дрвоног угља; место где се гори дрвени угаљ' (Странца, Горов 1962:146), 'дим, пушек' (тројански говор, Ковачев 1968:228), 'купа дрва, припремљена за добијање дрвоног угља' (Еленско, Петков 1974:144), 'димљење; место где се гори угаљ' (Севлиевско, Ковачев 1970:44).

Етнолингвистички приступ захтева од истраживача старине неког термилошког система (који припада старим слојевима материјалне културе²⁰) да своју анализу развија у два правца. Први правац је упоређивање са истим термилошким системом у целини у другом ареалу, а затим следи испитивање етимолошког садржаја издвојених јединица термилошког система. Тиме се, у ствари, добијају две слике: ареал термилошког система као целине (системски ареал, заједнички за све термине из система) и ареали извојених термина (термински ареали), који се, наравно, пресецају или поклапају у датом пункту односно системском ареалу. Поређење савременог записа са грађом која се односи на стање у Пироту 1899. године (и раније)

¹⁸ На истом месту, у Боровици, као истозначни термин забележен је и германизам *илац*.

¹⁹ Овај германизам у другим словенским језицима уп. у: Schuster-Šewc s.v. *hura* i Bielfeldt 1980:871–872.

²⁰ Уп. доминантно словенске термилошке системе материјалне културе обрађене нпр. у: Трубачев 1966, Falińska 1974–1984, Тешић 1998; стару рударску терминологију германског порекла (Schütz 1959) и германизме у преради дрвета (Реметић 1982, Николић 1988) или турцизме и германизме у преради бакра (Faensen 1967).

указује да је систем који користе ђумурције у Равној Гори као целина стар, али то не значи да његово порекло треба тражити у датом пункту, јер је термилошки систем могао бити преузет у целини заједно са самом технологијом.

Етнолингвистички запис текста подразумева исказ квалификованог информатора²¹ обрађен уобичајеним дијалектолошким методама²². У етимолошкој анализи, међутим, истраживач се најчешће користи различитим типовима етнологског записа о народној терминологији, где би се на јужнословенском материјалу могли издвојити текстови које је доносио загребачки *Zbornik za narodni život i običaje*²³ инсистирањем на употреби аутентичног језика за пункт који обрађује²⁴ и који

²¹ Уп. изостанак термилошког система у сећањима информатора из предграђа Крижеваца: „[Горски Котар] Тамо су велике шуме и тамо праве дрвени угаљ, што би рекли наши у Истри, Ђићарији, крбуна. Ђићарија је позната по томе, карбун. Утицај Италије. И он на пијаци виче: „Крбуна!“ [А у Загорју?] Има појединих места. Прави се у Мацерској гори, прави се на Иванчици. Људи мање количине праве, то је тамо за извоз. Правили смо ми. Купу треба направити, ко пирамиду. Негде веле купа, а негде копа. А у средини направите празан простор и потпалу, ложиште. И они то праве све овако. И онда лопату, ко ашов, слој земље. Ако је јако земља суха онда се мало полива. Онда се направе рупе, обично се ставе ту, или неког шибља или мало нечега, кад се запали да то изгори. Остане рупа да доби мало зрака, ваздуха. Ја сам то гледао тамо, зове се место Љубешчица, тамо је и каменолом, и пеку камен, вапненац. То је северно од Крижеваца. Ја сам то гледао негде после рата. [Да ли се та земља којом се покрије звала штуп?] Не, штупа је отров, рецимо: Ја би ти дала порити штупу! Има реч шут, то је ситна земља, то се употребљава и овде.“ (Иван Ресман, 1928, разговор вођен у Београду 30.7.2000).

²² У код нас објављеним дијалектолошким радовима етнолингвистички текст углавном је права реткост. Запис Мирослава Николића из Полимља указује на скоро искључиво словенски етимолошки садржај, изузев очекиваног турцизма *ђумурница*: „Ископамо неки вако ко трап, за једно два–три метра је дуљине, па онда потље ударимо, ископамо нако дубоко, подубоко, па ондај туримо вако неке пречаге па по онијем пречагама вако дрвљад стрпамо. О–дрвета. Вако осмечемо колко оно треба. Растово, буково, како му драго. Ондај туј она дрва трпамо навише. Трпај, трпај док искулаш вако волико па уоблиш, па онда оздо зађеш па заждијеш. Ми затрпамо ону ђумурницу, наш земљом, отуд – одвуд. Покријемо прво сламом неком, сировином, па онда чекај два – три дана док испеци, оно извади те оћерај“ (с. Жињ, Николић 1991:528).

²³ Уп. искључиво словенско порекло лексике у опису прераде дрвеног угља из Ријечке нахије и практично непостојање специјализованих термина: „Углијевље се гори на два начина: при првом начину убере се подебелијех смрековијех дрва, па се горе на огњу. Пошто се дрва стану распадати, онда се углијеви изваде из огња, па се поспу водом, те се истуле. Овај угаљ се употребљава за клепавање сјечива. При другом начину се дебела дубова, церова и грабова дрва испријекидају на кратке комате, па се ти комати насложе у округ, као гувно; затим се ова гомила дрва, која изгледа као ниски стог сијена, около покрије пласамом од земље и траве, да не би имало издухе, само се на врху остави мали отвор. Ова покривена гомила с једне стране при земљи има мали отвор, као клачина или пећ, па се тудијен унутра убаци огањ, док се

се тиме приближава етнолингвистичком тексту. Много су бројнији етнографски записи на књижевном језику²⁵ који повремено маркирају народне термине²⁶. Значајан извор за проучавање народне терминологије јесу стари стручни и научни текстови који повремено интерполирају народну терминологију²⁷. Лексикографски извори су посебан проблем за етнолингвистичку анализу²⁸, нарочито приликом покушаја успостављања неког целовитог терминолошког система.

Из етнолингвистичког записа технолошког текста издвајају се и други термини у традиционалној производњи дрвоног угља (равногорски систем је допуњен на основу детаљног описа прављења дрвоног угља у три пункта у Србији: Алексинцу, Пироту и Рипњу из: Ђорђевић 1899, и односи се на традиционалну технологију добијања дрвоног угља у северној и источној Србији) у 'ћумуранама на колац'. Нешто је сложенији технолошки поступак описан у Каставу (уп.: Јардас 1957), а савремена технологија са зиданим пећима, карактери-

дрва запале. Пошто се дрва запале, онда не могу добро горјети, јер немају одухе, него само „тутињају“ тј. диме без плама. Мања гомила дрва изгори за дан и ноћ, а већа и за два дана гори, тј. за четири чела (два дана и две ноћи). Затијем се горњи отвор затисне, а тако и доњи, те се огањ загуши и истули. Послије неколико дана макну се пласе и нађу се дрва у комате, гдје су распала.“ (Јовићевић 1918:179–180).

24 Ivić 1968 овај *Zbornik* користи као релевантан дијалекатски извор.

25 Уп. етнографски запис из Лесковачке Мораве: „Насеку стабла буковог дрвета за двоја или троја кола. Од тих стабала направе копу па је добро олепе блатом, тако да нигде нема једне рупице. Одоздо, где се има ватра да заложу, оставе отвор а исто ураде и на врх копе. Кад дрва у копи изгоре и остане жар, залепе отворе где се пали ватра и где дим излази и тако причекају два–три дана. После тога отворе и изваде ћумур. Или ископају једну четвороугаону рупу „жежницу“ и у њу наслажу млада букова стабла. Кад их уреде, затрапају их блатом и олепе папратом. На једној страни оставе „врата“ за потпаљивање, а на други отвор за излазак дима [sic]. Кад ватра дође до димњака, затворе се оба отвора и оставе жежницу да се постепено гаси, за четири–пет дана. Папрат и земљу онда одгрну и ћумур изваде.“ (Горина и Букова глава на Кукавици, Ђорђевић 1958:52–53).

26 Овакав став још од почетака научне етнологије у Србији заступа Тихомир Ђорђевић 1899:54 апелом за скупљање народних технолошких обичаја: „ваља пазити, да се не само забележи како се шта ради, већ да се увек употребе оне речи које народ употребљава као називе у дотичним пословима“.

27 Уп. научну терминологију са почетка века (текст уз цртеже): „Око стожера сложе дрво у гомилу, звану пура (ћумурњача), и покрију је прво шушњем, па земљом. Пуру потпале кроз стожер, те сагори нешто дрвета, а остало се од те топлоте угљенише. Испарљиви део иде кроз набушену кровину (рауне) у ваздух; зато се гомила пуши. Да не би ватра у гомили узела маха и сву је сагорела, усмеравају јој притицај ваздуха, који прилази на рупе са дна гомиле“ (Лозанић 1903:84–85).

28 Проблему грађе за духовну културу у словенској лексикографији посвећена је засебна студија, Плотникова 2000.

стична данас нпр. за хомољска села Клокочевац²⁹ или Штубик³⁰ није узимана у обзир. Тако је успостављен следећи додатни инвентар реалја и њима одговарајућих термина:

'дрвени угаљ' *ћумур* (Равна Гора), *ћумур*, *углење* (Пирот, Ђорђевић 1899:57, Рипањ, Ђорђевић 1899:55); турцизам *ћумур* потврђен је знатно шире (нпр. Вареш, Џолић 1932:109)

'занимање': *ћумурилак*, *угларлак* (Пирот, Ђорђевић 1899:57)

'занатлија': *ћумуриџа*, *углар* (Пирот, Ђорђевић 1899:57); уп. шире друге термине: *жежничар* (Вареш, Џолић 1932:109), *углештар* 'ћумуриџа' (Жељуша, Сталийски 1891)

'стожер' *ракља* (Равна Гора), *колац* (Алексинач, Ђорђевић 1899:57)

'велики отвор' *враћа* (Алексинач, Ђорђевић 1899:56, 57, Лесковачка Морава, Ђорђевић 1958:52); *баца* (планина Кукавица, Стојановић 1983:291); уп. и: *мала јама*, *јамица* (Вареш, Џолић 1932:109)

'дрво којим се отварају одушке' *шиљка*, *кколац* (Равна Гора), *ражањ* (Алексинач, Ђорђевић 1899:57), *равушњак* (Пирот, Ђорђевић 1899:58)

'скидати земљу' *скидамо земљу*, *шћуи одбаћии* (Равна Гора), *изруља* (Алексинач, Ђорђевић 1899:56)

'справа за вађење дрвеног угља' *гребуљће*, *гребуља* (Равна Гора), *ћишља* (Пирот, Ђорђевић 1899:58)

'врсте дрвеног угља': *живи*, *ошворени* (Алексинач, Ђорђевић 1899:57), *џигански* (Пирот, Ђорђевић 1899:58)

'палити жежницу' *чури* (Равна Гора); према: *кадийи* (Вареш, Џолић 1932:109)

Турцизми у традиционалној технологији дрвеног угља ограничавају се и данас на контактну зону Странце у Бугарској, а на ширем јужнословенском подручју ограничени су само на назив финалног производа (*ћумур*) и његове деривате, и не покривају термине везане

²⁹ Тихомир Ђорђевић још 1906. године помиње Влахе Буфане који се у околини Мајданпека баве рударством и угљарством „због чега их називају још и *карбонари*“ (Ђорђевић 1906:767).

³⁰ Према усменим наводима Златимира Панџића (1956) из Штубика традиционална производња дрвеног угља подразумевала је *ћумурану* од 5–6 м у пречнику, сложена дрва се покрију сламом или старим сеном, затим се стављала папрат да земља не би упала између дрва, а преко свега се ставља земља у дебљини од 5–6 см да не пробије дим. На *ћумурану* се буше отвори, мале рупе, *ћумурана* гори 5–6 дана. Људи који се баве производњом дрвеног угља раније су називани *ћумурани*, а термин *ћумуриџе* је новији. Информатору нису познати специјализовани термини.

за саму технологију. То би свакако значило да је сама технологија добијања дрвеног угља старија од доласка Турака на Балкан³¹. Са друге стране, алоглотски термини, пре свега германског и романског порекла говоре о постојећим страним утицајима. И средином 20 века, у планинским крајевима Србије, Босне и Херцеговине дрвени угаљ је често производила свака породица за своје потребе или је била у обавези да га доноси ковачу (према усменој потврди за Ливањско поље др Николе Рамића); овакво етнолошко стање поклапа се са искључиво аутохтоном лексиком која карактерише записе о производњи дрвеног угља из ових крајева.

Изнета јужнословенска грађа о народној технологији дрвеног угља, временски ограничена на период од краја 19. века до данас, показује да је неоправдано везивати је за стару рударску терминологију, евидентно саског порекла (мада постоји неколико заједничких термина) већ да је у питању аутономни термилошки систем, тачније, не један већ неколико засебних система³². Код јужних Словена, с истока на запад издвајају се следећи системски ареали: област Странице у Бугарској, у којој доминирају термини турског порекла, централна балканска област (западна Бугарска и источна Србија, коју карактеришу термини словенског и германског порекла), западна балканска област (западна Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Славонија) коју карактерише употреба углавном словенске лексике и слабо изграђен термилошки систем³³, словеначко-кајкавска област на самом западу територије јужних Словена³⁴ и област Истре под јаким

³¹ У овим крајевима Трубачев 1966:190 бележи као словенске архаизме термине *йалишче* и *жежжница*. До сличних закључака долази и Ивић 1980:69 у погледу рударске терминологије у којој је неколико основних појмова означено домаћим речима.

³² Ареали су реконструисани на основу свих описаних типова извора па и лексикографских.

³³ Стручан технички текст са почетка века из Загребa користи термине: *угљеник*, *угљеница*, *угљевииште*, *копа*, док су друге реалије покривене описно: „Дрва се слажу у угљеник од највише 3–5 м висине“ (...) Паљење угљена (ћумура) и пресјек угљенице (копе) са димњаком (...), мјесто за то угљевииште одабире се на мјестима заклоњеним од вјетра и у јарцима, гдје има воде (...) покрије влажном земљом, помијешаном с прашином од угљена (...) да се на више мјеста у угљенику учине 3–4 цм велике рупе (Nenadić 1924: 347–348).

³⁴ Уп. нпр. у каставштину термине: *paler*, *kopišće* 'место на коме се слажу дрва за паљење', *kopa*, *mulac*, *štible* 'кочевн', *škuja*, *vršilo* 'кратка дрвца', *grasa* 'буково грање', *grasati*, *pograsati*, *štenjji* 'дрва којима се *grasa* притисне', *mulca črnit*, *črne kopy*, *kolonbar*, *dušniki*, 'отвори за дим', *muše*, 'мањи отвори за дим', *škandaj* (према: Jardaš 1957; Bezlaž s.v. *grása* 'nasekano smrečje za prekrivanje oglarske kope ali za nastilj' Кропа, Горњеска, *grāsati*, *grāsiti* 'prekriti oglarsko kopo', германизам).

италијанским утицајем³⁵. Између овако издвојених система постоје извесна преклапања (нпр. термини *жежница*, *шйуи/шћуи*), али не постоји и један јединствени балкански термилошки систем. Ни германизми који се јављају у појединим системима нису исти (нпр. у Србији *равунка* : *вук*, *одушка*; или каставски термин *grasa* према описном *йайраш*, *шума* у Србији). Запажа се да се овако издвојени ареали не поклапају обавезно ни са дијалекатским ни са географским областима, али свакако допуњују комплексну језичку слику словенског Балкана.

ЛИТЕРАТУРА

- БЕР — *Български етимологичен речник*, 1–, София, 1971–.
- Bezljaj — F. Bezljaj: *Etimološki slovar slovenskega jezika*, 1–, Ljubljana, 1977–.
- Bielfeldt 1980 — H. N. Bielfeldt: *Sorbisch–deutsche etymologische Beziehungen, Zeitschrift für Slavistik* 25/6, Berlin, 852–879.
- Цакић 1997 — С. Цакић: *Хроника села Прекодолца*, Београд.
- Сепелић 1940 — I. Сепелић: *Glasovi i poglasja iz lovova*, Osijek.
- Цветановић 1995 — М. Цветановић: *Доње Драговље*, Београд.
- Čolić 1932 — A. Čolić: *Paljenje drvenog ugljena u Borovici* (Köhler und Kohlenmeiler in Borovica), *Гласник етнографског музеја* 7, Београд, 108–109.
- Дедијер 1903 — J. Дедијер: *Билећке рудине, Српски етнографски зборник* V, Београд, 671–900.
- Дудок 1996 — М. Дудок: *Термин и текст, Стандардизација терминологије*, Београд, 17–20.
- Ђорђевић 1899 — Т. Р. Ђорђевић: *Технолошки обичаји у Срба, Караџић* 1, Алексинац, 54–58.
- Ђорђевић 1906 — Т. Р. Ђорђевић: *Кроз наше Румуне, Српски књижевни гласник* 16, Београд, 763–782.
- Ђорђевић 1908 — Т. Р. Ђорђевић: *Вера, начин живота и занимање у Цигана Краљевине Србије, Годишњица Николе Чујића XXVII*, Београд, 320–353.
- Ђорђевић 1958 — Д. Ђорђевић: *Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави, Српски етнографски зборник* 70, Београд.

³⁵ Ова област се може издвојити на основу мноштва романских термина које је Ribarić 1940. забележио у Водицама у Истри: *bráška* 'танки, посве раздробљени дрвени угал слабије квалитете', *brsa* f. 'врста врећице за дрвени угал', дем. *brsica*, *mážina* f 'велика врећа, која се напуни дрвеним угљем', дем. *mážica*, *ugljen* 'угљен, који преостане на огњишту од испалених дрва' а *křbún*, *křbúna* 'угљен који се прави од испалених дрва за продају', *ugljenište* n. 'мјесто, простор, гдје се прави дрвени угљен', *ugljenica*, *křbunica* 'чуњаста брежуљак дрва за прављење дрвеног угља'. Рибарићев термин *брашка* 'угљени прах' може се захваљујући познавању механизма у јужнословенској терминологији дрвеног угља и синонимном источнијем *шйуи* са сигурношћу повезивати са северноитал. *brasca* 'ковачка троска, згура' (у италијанском германизам) које Vinja 1998 s.v. *briške* предлаже као једну од етимолошких могућности (другачије ERHSJ s.v. *praska*).

- Ђурић–Козић 1903 — О. Ђурић–Козић: Шуме, Површ и Зупци у Херцеговини, *Српски етнографски зборник V*, Београд, 1105–1292.
- Елезовић 1932–35 — Г. Елезовић: Речник косовско–метохишког дијалекта, *Српски дијалектолошки зборник IV, VI*, Београд.
- ERHSJ — Р. Skok, Р: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*, Zagreb, 1971–1974.
- ЭССЯ — *Этимологический словарь славянских языков*, Москва 1974–.
- Faensen 1967 — J. Faensen: *Die Fachsprache der bosnischen Kupferschmiede*, Berlin (рукопис).
- Falińska 1974–1984 — В. Falińska: *Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim I–IV*, Wrocław etc.
- Фасмер — М. Фасмер: *Этимологический словарь русского языка I–IV*, Москва 1986–1987².
- Геров — Н. Геров: *Речник на българския език I–V*, репринт, София, 1975–1978.
- Горов 1962 — Г. Горов: Странджанският говор, *Българска диалектология I*, София, 13–164.
- Илчев 1962 — С. Илчев: Към ботевградската лексика, *Българска диалектология I*, София, 183–205.
- Иванов 1974 — Й. Иванов: Гоцделчевския мешругански говор, *Българска диалектология VII*, София, 197–228.
- Иванов 1987 — Й. Иванов: Принципи на номинацията в българските тайни занаятчийски говори, *Български език XXXVII/1–2*, София, 118–122.
- Иванова 1996 — О. Иванова: *Речник на шойонимийе во областа ъо сливоѡ на Брегалница*, Скопје.
- Ivić 1968 — Р. Ivić: Procesi rasterećenja vokalskog sistema u kajkavskim govorima, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XI*, Нови Сад, 57–69.
- Ивић 1980 — П. Ивић: Развој терминологије у језику средњовековних Срба, *Глас СССХХV Српске академије наука и уметности*, Одељење језика и књижевности 11, Београд, 63–69.
- Jardas 1957 — I. Jardas: Kastavština, *Zbornik za narodni život i običaje* 39, Zagreb, 1–416.
- Јовановић 1966 — Ј. Јовановић: Сушица, *Лесковачки зборник VI*, Лесковац, 109–122.
- Jovičević 1918 — А. Jovičević: Narodno gospodarstvo u Crnoj Gori (Riječka nahija), *Zbornik za narodni život i običaje* 23, Zagreb, 125–184.
- Керамика 1936 — *Прилози њроучавању наше народне керамике*, Београд.
- Klajić — В. Klajić: *Rječnik stranih riječi*, Zagreb 1983.
- Костов 1971 — К. Костов: Три немецких горнорудных термина в болгарских диалектах – *штуп, утман и штетина*, *Исследования по славянскому языкознанию, Сборник в честь С. Б. Бернштейна*, Москва 1971, 350–354.
- Ковачев 1968 — С. Ковачев: Троянският говор, *Българска диалектология IV*, София, 161–242.
- Ковачев 1970 — Н. П. Ковачев: Речник на говора на с. Крџвеник, Севлиево, *Българска диалектология V*, София, 5–52.
- Куркина 1980 — Л. В. Куркина: Заметки по болгарской этимологии, *Этимология 1978*, Москва, 38–42.

- Кънчев 1968 — И. Кънчев: Говоръ на с. Смолско, Пирдопско, *Българска диалектология* IV, София, 5–155.
- Lang 1912 — М. Lang: Samobor, narodni život i običaji, *Zbornik za narodni život i običaje* XVII, Zagreb, 1–150.
- Лозанић 1903 — С. М. Лозанић: *Хемија за средње школе*, Београд.
- Манић–Форски 1997 — Д. Манић–Форски: *Лужнички речник*, Бабушница.
- Марков 1954 — Б. Марков: Прилог кон тајните јазици, *Македонски јазик* V/2, Скопје, 208–230.
- Марков 1955 — Б. Марков: Прилог кон тајните јазици, *Македонски јазик* VI/1, Скопје, 4–21.
- Medić s.a. — I. Medić: *Kulturno–historijsko značenje i lingvistička analiza njemačkih pozajmljenica kod zagrebačkih obrtnika*, neobjavljen rukopis doktorske teze, Zagreb.
- Мићић 1925 — Љ. Ж. Мићић: Златибор, *Српски етнографски зборник* 34, Београд, 398–500.
- Mihail 1981 — Z. Mihail: La terminologie de l'exploitation minière et métallurgique dans les langues du Sud–Est européen, *Cahiers balkaniques* 2, Paris, 33–56.
- Mihail 1994 — Z. Mihail: Interdependance des cultures du Sud–Est et du Centre–Europe, *Septième Congrès international d'études du Sud–Est européen, Rapports*, Athenes, 343–360.
- Младенов 1967 — М. Младенов: Лексиката на ихтиманскиј говор, *Българска диалектология* III, София, 3–196.
- Nenadić 1924 — Ђ. Nenadić: *Osnovi šumarstva*, Zagreb.
- Николић 1988 — В. Николић: Из речника рабадија с планине Таре, *Расковник* 51–52, Београд, 43–58.
- Николић 1991 — М. Николић: Говори србијанског Полимља, *Српски дијалектолошки зборник* XXXVII, Београд.
- Новаковић, С.: *Законик Стефана Душана, цара српског*, Београд, 1898.
- Orel 1998 — V. Orel: *Albanian etymological dictionary*, Leiden – Boston – Köln.
- Papahagi — T. Papahagi: *Dicționarul dialectului aromân I–II*, București, 1963.
- Павловић 1928 — Ј. Павловић: *Малешево и Малешевци*, Београд.
- Pavlović 1959 — M. Pavlović: Altsächsische Bergbauterminologie im Serbokroatischen, *Südostforschung* XVIII/1, München, 76–83.
- Пешикан, М.: Из историјске топонимије Подримља, *Ономајолошки прилози* II, Београд 1981, 1–92.
- Петков 1974 — П. Петков: Еленски речник, *Българска диалектология* VII, София, 3–175.
- Половина 1996 — В. Половина: Терминологија у дискурсу, *Стандардизација терминологије*, Београд, 29–33.
- Pleteršnik — M: Pleteršnik: *Slovensko–nemški slovar* I–II, Ljubljana, 1894–1895.
- Плотникова 2000 — А. А. Плотнокова: *Словари и народная культура, очерки славянской лексикографии*, Москва.
- Примовски 1958 — А. Примовски: За поминька и обичајното право в Странджа, *Известия на Етнографски институт и музей* 3, София, 119–178.
- Примовски 1973 — А. Примовски: Бит и култура на родопските Българи, *Сборник за народни умотворения* LIV, София, 1–617.

- Райчевски 1979 — С. Райчевски: Вџлишарство в Странджа от древността до наши дни, *Българска етнография* IV/3–4, София, 46–55.
- Ралев 1977 — Л. Ралев: Говорът на с. Войнягово, Карловско, *Българска диалектология* VII, София, 3–199,
- Рачева 1987 — М. Рачева: Българските диалектни думи *нащѐ* (?) и *щети́на*, *Език и литература* 42/3, София, 88–89.
- Реметић 1982 — С. Реметић: Из шумарске терминологије кладанског краја, *Лексикологија и лексикографија*, Београд – Нови Сад, 269–274.
- Ribarić 1940 — J. Ribarić: Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri, *Српски дијалектолошки зборник* IX, Београд.
- RJA — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–XXIII, Zagreb, 1880–1976.
- Родић 1986 — Н. Родић: Рударска терминологија у старим српским текстовима, *Јужнословенски филолог* XLII, Београд, 137–146.
- РСАНУ — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд, 1959–.
- Савић 1900 — М. Савић: *Шљива, гајење и ујошреба*, Београд.
- Schuster-Šewc — H. Schuster-Šewc: *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, Bautzen, 1978–1989.
- Schütz 1959 — J. Schütz: Germano-serbica II, *Die Welt der Slaven* IV/1, Wiesbaden, 13–20.
- SDD — *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* I–IV, Istanbul, 1939–1949.
- Симић 1979 — В. Симић: Рударство и прерада гвожђа у топономастици и терминологији Власинског краја, *Ономастолошки йрилози* I, Београд, 87–96.
- Скарић 1936 — В. Скарић: Стари турски рукопис о рударским пословима и терминологији, *Сјоменик СКА* LXXIX, Београд, 3–24.
- Сној 1997 — М. Сној: *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana.
- Сталийски 1891 — Материјал за български речник, думи и форми от говорите в Видин, Вратца, Царибродско и пр., *Сборник за народни умотворения* 5, София, 218–230.
- Стојановић 1983 — Р. Стојановић: Израда ћумура у Поречју и Сушици, *Лесковачки зборник* XXIII, Лесковац, 287–294.
- Стойчев 1915 — К. С. Стойчев: Тетевенски говор, *Сборник за народни умотворения* 31, София, 1–376.
- Striedter-Temps 1958 — H. Striedter-Temps: *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen*, Wiesbaden.
- Striedter-Temps 1963 — H. Striedter-Temps: *Deutsche Lehnwörter im Slowenischen*, Berlin.
- Тешић 1998 — М. Тешић: Из воденичке терминологије рачанског краја, *Српски језик* III/1–2, Београд, 287–292.
- Тројановић 1990² — С. Тројановић: *Вайра у обичајима Срба*, Београд.
- Трубачев 1966 — О. Н. Трубачев: *Ремесленна терминологија в славянских языках*, Москва.
- Трубачев 1998 — О. Н. Трубачев: Славянская филология и сравнительность. От съезда к съезду, *Славянское языкознание, XII международный съезд славистов*, Москва, 3–33.

- TSS — Đinđić, S., Teodosijević, M. Tanasković, D: *Türkçe-sırpça sözlük*, Ankara, 1997.
- Vaillant 1974 — A. Vaillant: *Grammaire comparée des langues slaves IV, La formation des noms*, Paris.
- Варбот 1999 — Ж. Ж. Варбот: О первичной мотивации праслав. *кърта 'корма', *Славянские этюды, Сборник к юбилею С. М. Толстой*, Москва, 134–135.
- Видоески 1999 — Б. Видоески: *Географската терминологија во дијалектните на македонскиот јазик*, Скопје.
- Vinja 1998 — V. Vinja: *Jadranske etimologije, jadranske dopune Skokovu etimologjskom rječniku I*, A–H, Zagreb.
- Златановић 1998 — М. Златановић: *Речник говора јужне Србије*, Врање.
- Живковић 1987 — Н. Живковић: *Речник широтског говора*, Пирот.
- Žuljić 1906 — М. Žuljić: *Narodna medicina u Varešu (Bosna), Zbornik za narodni život i običaje* 11, Zagreb, 218–275.

РАДОЈЕ СИМИЋ
(Београд)

НЕКОЛИКЕ НАПОМЕНЕ УЗ ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА ПАВЛА ИВИЋА

Значајна је чињеница у националној култури имати научнике таквог домета какав је Павле Ивић. И значајан је подухват издавање њихових дела — јер само тако могу вршити своју мисију. А Ивићева дела и садржајем и формом кадра су ту мисију да врше.

Међутим, да би били прихваћени како доликује њиховом стварном угледу, текстови морају бити уз одговарајућу свестрану пажњу сређени и уређени. У случају Павла Ивића тај захтев је од посебне важности, јер је он, прво, врло помно и врло истрајно, и с великим успехом дотеривао своје текстове — они су најчешће достигали високу вредност правих техничких и стилских узора; — и јер је он, друго, био осетљив не само за крупне стилске и композицијске проблеме већ и за сваки терминолошки, правописни и коректорски детаљ. Познате су — из његових сопствених изјава — Ивићеве несугласице са лекторима који, са висине своје 'власти', некомпетентно интервенишу у компетентно сређеним текстовима оних који тај посао познају и стварно цене — па и у Ивићевим увек пажљиво уравнотеженим, лепо уобличеним и добро дотераним радовима у време када његово име није било баш свакоме познато.

У 'Целокупним делима'¹, чија појава иначе заслужује сваку похвалу и пуну пажњу, настали су неки пропусти који су каткада видљиви и при првом пажљивијем читању, а које би ваљало у следећим издањима исправити. Циљ ових напомена усмерен је на то да Ивићева дела добију управо онакав узорити вид каквом је сам аутор тежио, а не да омаловаже значајан подухват њиховог издавања. И ограничена су за сада само на књигу по много чему вредну највише пажње, којој аутор

¹ П. Ивић, *Целокупна дела* (1-11), редактор Милорад Радовановић. Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци и Нови Сад.

ових редова придаје значај централног и најзначајнијег Ивићевог дела. То су са немачког преведени, и први пут на српском језику издани, 'Српскохрватски дијалекти, њихова структура и развој'².

1. Прва наша напомена тиче се следећег пасуса (стр. 82):

„С историјске тачке гледишта, међутим, везе торлачких говора са штокавским су неоспорне, па се чак може говорити о идентичном пореклу. То је дало повода многим научницима да ове говоре укључе у штокавско наречје, дајући им, наравно, посебно месту [= месту] у њему, док су други давали предност подели српскохрватског језичког простора на четири групе. У овој књизи усвојен је овај други начин. Детаљнија дискусија целог проблема биће дата у поглављу о торлачкој дијалекатској зони.“

Поред заиста неугодне словне грешке која подсећа на јужњачки начин говора (исп. косовско-браничевско: *две месџе, на две месџе, на едну месџу*), у очи пада и последња реченица: „Детаљнија дискусија целог проблема биће дата у поглављу о торлачкој дијалекатској зони“.

Тога поглавља у књизи нема, па читалац може помислити да је аутор био траљав у распореду својих мисли — а није...

Аутор је, наиме, у складу са својим намерама да изда и другу књигу свога дела — која би свакако била сјајан подухват који би у целини показао какав је положај штокавштине у јужнословенском дијалекатском комплексу, — и у тој књизи да опише дијалекатски простор јужне и источне Србије, — оставио овде напомену о томе, али без назнаке да то поглавље следи у другој књизи. Када је дошло време издавања целокупних дела, редактор је морао имати на уму да друга књига 'Српскохрватских дијалеката' неће бити обухваћена тим издањем (исп. на спољашњој страни задње корице извод из издавачког пројекта, одн. списак томова који се желе, и како се желе оформити), и бар додати извесну назнаку о томе која би умирила читаочеву радозналост.

2. И друга наша напомена погађа наведени пасус, али га по значају и премашује. Када читалац упореди Ивићеву напомену из овог пасуса, кратку и недовољно образложену, са другим његовим текстовима у којима је реч о истој тематици, нпр. са 'Дијалектологијом српскохрватског језика', где је ова 'торлачка' зона обрађена као саставни део штокавског дијалекатског подручја, пашће му у очи извесна разлика у мишљењу, и дознаће да постоји нешто као генеза Ивићевих научних уверења. Та је генеза требало да нађе места у добро уређеној

² П. Ивић, Српскохрватски дијалекти, њихова структура и развој. Прва књига — Општа разматрања и штокавско наречје. С немачког превела Павица Мразовић. — *Целокупна дела III*, Сремски Карловци и Нови Сад 1994.

серији текстова каква је ова. Поготову је то потребно у питањима од велике важности за дефинисање опсега српске језичке територије, српског етничког и националног простора, типа и положаја српског народног и књижевног језика у словенским и европским оквирима итд. Но када се то није десило у првом издању, са много више права очекујемо да се деси у другом.

3. Предмет треће наше напомене јесте следеће место (стр. 136):

„Карактеристично је чување опозиције између падежа с првобитним акцентом на крају и оних са старим рецесивним акцентом у парадигмама тросложних именица II деklinације са старим покретним акцентом: ном. *срамџџа*, ген. *срамџџѣ*, инстр. *срамџџѣм*, лок. *срамџџи*, ген. мн. *срамџџа*, дат. — инстр. — лок. *срамџџама*, али ак. јд. *срџмоџу*, вок. *срџмоџо*, ном. — ак. — вок. *срџмоџе*, па чак и дат. јд. *срџмоџи*.“

Неугодна словна омашка која облик *срџмоџе* квалификује као „ном. — ак. — вок. јд.“, уместо 'пл.', може, наравно, пред очима одраслих проћи глатко неопажена — и без последица. Али, млађима, и онима који не располажу стандардним универзитетским знањима из морфологије српског језика — она може донети многе невоље у разумевању овога по садржају врло тешког и деликатног пасажа, а може их и завести на странпутицу.

4. Последња напомена односи се на следећа два места (стр. 195, 207):

„Скраћивање дужина у послеакценатским слоговима може се уочити и у неким говорима Боке которске (нпр. у Лепетану), али изгледа да је ова појава тамо факултативна.“

„Присуством херцеговачких насељеника могу се објаснити и нека преношења акцената у појединим местима на јужној обали Боке которске, као нпр. у Лепетанима...“

Није препоручљиво колебати се у роду и деklinацији именица типа *Лейџане* у истом тексту. И препоручљиво је, у таквим околностима, у научном стилу тежити нормираном систему облика, без обзира како је на терену, поготову што се Лепетане у Лепетанима, према мом запажању, ипак по правилу деklinира по множинској парадигми. Ова примедба опет није упућена аутору, јер у оригиналу на немачком није могло бити говора о таквим колебањима. Редактор текста морао је утолико пажљивије гледати на такве осетљиве појединости.

5. Закључујући поновићемо да наша намера није била омаловажити значајан подухват око издавања сабраних дела Павла Ивића, који је вредан сваке похвале. Само смо хтели указати на извесне детаље на које би се у следећим издањима морала обратити пажња како би Ивићеви текстови добили прави 'ивићевски' лик.

FRANCISZEK SŁAWSKI
(Kraków)

PRASŁOWIAŃSKIE *MENQTI* 'WSPOMINAC', PAMIĘTAĆ,
MENTIONEM FACERE, COMMEMORARE, MEMINISSE'

1. Z Pavle Iviciem znaliśmy się od bardzo dawna. Spotykaliśmy się i w Nowym Sadzie i w Krakowie, na Kongresach Sławistycznych. Wiele zawdzięczam Jego książkom: Die serbokroatischen Dialekte... (r. 1958, recenzowałem ją w International Journal of Slavic Linguistics and Poetics IV, 1961), cennemu wydaniu i opracowaniu gramatyki, słownika Vuka Karadžicia (Srpski rječnik 1818, r. 1966), pięknej książce Srpski narod i njegov jezik (r. 1971). Wiele jest też ważnych, odkrywczycych prac z dialektologii, fonologii, akcentologii, np. O govoru galipoljskih Srba (r. 1957), O govorima Banata (r. 1949-1950), Osnovnye puti razvitija serbochovratskogo vokalizma (r. 1958), Der vokal *ě* als lebendiges Phonem in den serbokroatischen Mundarten (1959).

Przed kilku laty przyjęliśmy Go do Polskiej Akademii Umiejętności.

2: Pavle Ivić poświęcał także sporo uwagi leksyce. Już w r. 1956 ogłosił ważny artykuł *Einige Beiträge zur slavischen Etymologie und Wortgeographie*. Omówił tu wnikliwie wyrazy *buj*, *kuznica*, *prèlav*, *lākši*, *úgor*, *vígled*. W r. 1966 omówił szczegółowo leksykę Vuka Karadžicia (w wspomnianej wyżej książce).

W r. 1983 zainicjował prace nad Serbskim słownikiem etymologicznym, tworząc sekcję etymologiczną w Serbskiej Akademii Nauk. W r. 1998 Światowy Kongres Sławistów w Krakowie otrzymał od Pavle Ivicia piękny dar: *Ogledna sveska*, opracowana właśnie przez Etimološki otdsek Instituta za srpski jezik SANU, urednik sveske: akademik Pavle Ivić. Znajdujemy tu wiele cennych artykułów, niemało napisał ich sam Pavle Ivić.

3. Dla uczczenia pamięci Pavle Ivicia poświęcam Mu uwagi o historii i etymologii prasłowiańskiego *menqti*.

Wyraz zaświadczony jest tylko w złożeniach prefiksalnych:

stpol. *ws-po-mionqć ws-po-mionę ws-po-mieniesz* od XIV w. 'wspomnieć, pomyśleć o czymś minionym', już w Bogurodzicy, Kazaniach

świętokrzyskich, Psalterzach, jeszcze u Marcina Bielskiego: *racz wspomionąć* na obietnice (według Brücknera, Słownik etymologiczny języka polskiego, s. 641, częste od XIV do XVI wieku);

cz. *vz-po-menouti -nu -neš* 'wspomnieć, przypomnieć sobie, pamiętać', stcz. *vz-po-manúti* 'ts.', słowac. *s-po-menút' -nie* 'wspomnieć', *spomenút' si* 'przypomnieć sobie';

sch. od XIV w. *po-ménuti pò-mēnēm* 'wspomnieć, pamiętać, mentionem facere, commemorare', np. *pomeni* ga, Boże, *pomeni* nas, o presveta Divate!, sch. także *s-po-ménuti s-pò-mēnēm* 'wspomnieć', bułg. *po-mená -ěš* 'modłać się uczcić pamięć zmarłego, wspomnieć' (również u Gerova), *s-po-mená -ěš* 'wspomnieć' (u Gerova też 'o wspomnieniu zmarłego'), *vъz-po-minávam* 'wspominać, przypominać', maced. *s-pomene* 'wspomnieć', *pomen* (nomen deverbale < pomene = spomene) 'wypominki za zmarłym na cmentarzu i w cerkwi; wspomnienie', stcsł. (już w najstarszych zabytkach) *po-měnqti po-měnq* 'wspomnieć, przypomnieć sobie, memorare, commemorare' (rdzenne -ę- tłumaczyć trzeba upodobnieniem do sąsiednich spółgłosek nosowych), *vъs-po-měnqti* 'ts.' obok *po-měňqti*, *vъs-po-měňqti* 'ts.' (o oboczności -ęn- : -ěň- zob. Diels, *Altkirchenslavische Grammatik*, s. 58 uwaga 9);

rus.-csł. *vъs-po-měnuti vъs-po-měnu* 'wspomnieć, przypomnieć sobie', ros. *vs-po-mjanútъ -nú vs-po-mjáneš* 'wspomnieć', *po-mjanútъ -janú po-mjáneš* 'wspomnieć', 'pomodlić się w intencji kogo', 'pomodlić się (odprawić nabożeństwo) o spokój duszy kogo', 'urządzić stypę', 'wziąć udział w nabożeństwie żałobnym za kogo', ukr. *po-m'janúty -nú -něš* 'wspomnieć' (także u Hrinčenki), *s-po-m'janúty -nú -něš* 'ts.' (również u Hrinčenki, tu też *po-měnyty* 'ts.'), brus. *pa-mjanúć* cerk. = ros. *potjanútъ* (zob. wyżej), dial. u Nosoviča *s-po-mjanúć* 'wspomnieć, przypomnieć sobie', *us-po-mjanúć* 'ts.', *po-mjanúćca* 'upomnieć się często przypominając'.

Pśł. *menqti menq* jest czasownikiem prymarnym utworzonym od indoeuropejskiego pierwiastka *men-* 'mente agitare' (któremu już w r. 1897 poświęcił A. Meillet pracę *De indoeuropaea radice men-*). Do tej samej rodziny należą: *тънѣти тънѣ* 'myśleć' prasłowiański czasownik stanu z regularnym wokalizmem pierwiastka zredukowanym i prastare compositum *pa-měť*.

Dokładne odpowiedniki pśł. *menqti*: lit. *menù miñti* 'pamiętać, zapamiętywać' (bsł. *menō*, słow. -nq- w infinitiwie wtórne, pochodzi z praesens, spodziewalibyśmy się **męti menq*), stind. *mánati* 'wspomina'.

Trautmann, *Baltisch-slavisches Wörterbuch*, s. 180, Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, s. 726 nn.

АНДРЕЙ Н. СОБОЛЕВ
(Санкт Петербург / Марбург)

ВОПРОСЫ ДРЕВНЕЙШЕЙ ИСТОРИИ ЮЖНОСЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ И АРЕАЛЬНАЯ ЛИНГВИСТИКА

1.

Единство южнославянских диалектных языков относительно славянского севера объясняется прежде всего тем, что они предположительно восходят к единой диалектной области праславянского, к его так называемому южному макродиалекту. По ряду традиционно выделяемых дифференциальных черт южный макродиалект сближается с восточным (упрощение групп **il*, **dl*; переход $x > s$ по законам второй и третьей палатализации; развитие групп **kvě-*, **gvě-* в *cv-*, *zv-* и др.), по другим — с различными частями западного макродиалекта (метатеза плавных; развитие начальных сочетаний **art-* и **alt-* под циркумфлексной интонацией в *ra-*, *la-* и др.). После распада праславянской языковой общности на основе этого макродиалекта мог сформироваться единый южнославянский праязык. Обычно полагают, что древние южнославянские племена образовывали особую общность до их вторжения на Балканы и в Восточные Альпы, т.е. до VI–VII вв. (географически южнославянская прародина может быть помещена, например, в древней Паннонии или Дакии), при этом, однако, важно учитывать, что многие общеюжнославянские явления и процессы достаточно поздние и не могут быть датированы временем до появления славян на Балканах. Южнославянскому праязыку приписываются следующие признаки: 1) переход падежного окончания с носовым ятем в обычный носовой гласный (на севере деназализация в **ě*); 2) двойственность окончания тв. п. ед. ч. *o-*основ *-оть* и *-ьть*, *-еть* и *-ьть* (на севере только *-ьть* и *-ьть*); 3) деминутивные суффиксы с элементом *-с-*; 4) суффикс *-ica* в моциональной функции, *-ьn-ica* для *nomina loci*; 5) развитие союза *da* в финально-целевом значении; 6) ряд лексических особенностей. Со

времени В. Ягича особое значение придается таким признакам, которые не встречаются на славянском севере.

Однако наряду с мнением, что южнославянская языковая группа имеет в своей основе единое праюжнославянское наследие, высказывалось и другое, а именно, что она, несмотря на близкое родство составляющих ее языков, все же неоднородна и сложилась на основе смешения диалектов разных славянских групп (которые иногда представляют как архаическую периферию праславянского) и в результате их вторичных контактов на новой территории и позднего конвергентного развития. Поскольку очевидно, что процессы языковой интеграции могут быть такими же древними, что и процессы дифференциации, и поскольку в развитии славянских языков первые постоянно сопутствуют последним, оказываясь одинаково вероятными и возможными в разные периоды складывания современной языковой карты славянства, то можно предполагать большую динамичность носителей пра(южно)славянского языка и возможность сосуществования разных по происхождению групп в пределах одного ареала. Таким образом, можно сомневаться в том, что современные южнославянские языки и диалекты достаточно прямо отражают праславянское диалектное членение или даже географическое размещение древнейших славянских групп на Балканах.

Решение проблемы лингвистического этногенеза южных славян должно содержать, следовательно, в частности и ответы на вопросы, в какой степени каждый из южнославянских языков и диалектов сохраняет генетическое тождество на всем протяжении развития и в какой мере он отражает диалектную дифференциацию праславянского языка. При восстановлении генетических связей южнославянских диалектов необходимо, кроме того, отделение праюжнославянских языковых черт от поздних конвергентных общеюжнославянских.

Одной из центральных задач южнославистики является вычленение возможного древнейшего праславянского компонента в отдельных южнославянских языках и диалектах, который устанавливается на основе собственно праславянских архаизмов или частичных южнославянско-севернославянских связей, могущих отражать как древнейшие праславянские диалектные связи, так и более поздние общие тенденции развития, обусловленные именно этими древнейшими связями. В поисках архаизмов обычно обращают внимание на такие факты как сохранение подвергнувшихся в подавляющем большинстве южнославянских диалектов упрощению сочетаний **tl*, **dl* в северо-западных диалектах словенского языка или как свидетельство румынского *mocirlă* < **močidlo* о том, что «сочетание *dl*

было и в некоторых диалектах восточной части южных славян» [Куркина 1992: 13].

Продолжаются и начатые более века назад работы по выявлению сепаратных южнославянско-севернославянских связей. Со времени Ягича особое внимание придается изоглоссам, объединяющим болгарский и македонский с восточнославянскими языками: 1) отсутствие совпадения рефлексов двух праславянских редуцированных; 2) фонологически релевантная палатализованность согласных; 3) отсутствие количественных или качественных оппозиций в акцентуации; 4) наличие редуций безударных гласных. Сам Ягич указывал в этой связи и на образование формы будущего времени с помощью вспомогательного глагола **imъ* [Jagić 1898: 36]. С другой стороны, продолжается и линия разысканий Б. Цонева о древней связи предков македонцев и болгар с предками поморян и поляков, а также работы по установлению новых лексических изоглосс, объединяющих болгарские и македонские диалекты со всеми севернославянскими языками (т.е. вычленение лексики, распространенной на всей славянской территории, кроме одного ареала — словенского и сербохорватского) [Куркина 1992].

Также имеются и изоглоссы, объединяющие со славянским севером южнославянский северо-запад. Помимо достаточно узких, например, словенско-серболужицких связей типа глагольного суффикса **-nъ* (выступающего в словенском в форме *-ni*, в верхнелужицком — *-ny*), многочисленных лексических схождений, а также помимо уже упоминавшегося сохранения сочетания **dl* в словенских говорах на севере и северо-западе, сюда относятся: 1) переход *g* в *γ* в разных западнословенских и в ряде северо-западных чакавских говоров, имеющий параллели в чешском, словацком, украинском и белорусском языках; 2) гласный ряда *e* как рефлекс совпавших редуцированных в сильной позиции в северо-восточных и частично северных словенских говорах и в большей части хорватских кайкавских говоров, что параллельно процессам на большой западнославянской территории; 3) окончание **-ъ* в тв. пад. ед. ч. *a*-основ в словенском языке и в хорватском кайкавском наречии, а также в северо-западных чакавских говорах, при наличии этой же флексии в чешском, польском и других севернославянских языках; 4) префикс **vъ-* в ряде словенских говоров на севере, северо-западе и в некоторых северо-западных чакавских говорах. Хорватский этнолог М. Гавацци обращал внимание на то, что у хорватов-кайкавцев, у большинства словенцев и у чехов, моравов и словаков есть целый ряд общих лексем апеллятивов и топонимов, не встречающихся у што-

кацев, чакавцев, македонцев и болгар, а кроме того, общие обычаи и элементы материальной культуры, общие антропологические показатели и археологические факты. Эти и подобные факты позволяют Л. В. Куркиной говорить о возможном существовании на территории Великой Моравии в VII–IX вв. племенного союза, в котором «чересполосицей располагались» племена западно- и южнославянского типа, контакты между которыми были прерваны вторжением венгров в IX в. [Куркина 1992: 210–211].

Чрезвычайно важен тот установленный П. Ивичем факт, что южнославянские говоры, пространственно наиболее близкие к географическому центру славянской языковой территории (сербохорватские славонские и воеводинские), не обнаруживают связей с севернославянской территорией, в то время как такие связи характерны именно для западного и восточного полюсов южнославянского ареала. Таким образом, можно утверждать, что праюжнославянская территория имела вид не сегмента праславянского ареала, а вид сектора, окраинные части которого, будучи отрезанными от севернославянской диалектной массы германским, венгерским и румынским элементом, стали в дальнейшем развиваться совместно с центральными. Именно поэтому на современной диалектологической карте славянства отсутствуют переходные диалектные типы между западом и югом, югом и востоком [Ивић 1991: 195–196].

В ареальном плане на окраинах территории южнославянских языков, как и на окраинах территории славянского севера, ожидалось бы сохранение языковых архаизмов, противопоставляющих архаическую периферию инновационному языковому центру (например, отсутствие метатезы плавных в славянской топонимии Греции или в немногочисленных словах старославянского языка типа *aldii*, *alkati*). Из общеславянской перспективы, кроме того, может представляться целесообразным обратиться к исследованию исключительных лексических соответствий между окраинными славянскими зонами (отдельных словенских, чакавской, кашубской, южномакедонской, севернорусских, лужицких и т.п.), которые отсутствовали бы в зонах географически центральных и тем самым могли бы быть оценены как несомненные славянские архаизмы. Однако многолетние наблюдения Н. И. Толстого, например, над чакавско-великорусскими лексическими параллелями (около 250 единиц типа чак. *zabit* «забыть», чак. *zadrohnit* «дрыхать» и др.) показали, что «ни одна из них не оказалась чисто чакавско-великорусской или даже чакавско-восточнославянской, почти все они имели еще фиксацию в западнославянских языках или в словенском, болгарском...». То есть

оказалось трудным выявить «соответствия окраинных зон, которые бы не обнаруживались в зонах неокраинных и зонах центральных». В результате приходится признать, что, в отличие от романского лингвистического ареала, на славянской языковой территории географический центр отнюдь не всегда является источником инноваций, а периферия лишь областью сохранения языковой архаики; для славянского ареала в целом характерно сохранение праславянской языковой архаики не только в периферийных зонах, но и в неокраинных и центральных славянских областях. Собственно ареалогическая «центрально-периферийная противопоставленность в общеславянском плане (масштабе) едва ли может оправдать себя при решении кардинальных диахронических и этногенетических проблем, и, видимо, правильнее для тех же целей оперировать условными понятиями «архаических» и «неархаических» зон» [Толстой 1999: 29–30].

Казалось бы, публикация карт Общеславянского лингвистического атласа позволит окончательно решить вопрос о соотношении южнославянских ареалов архаизмов и инноваций. Однако предпринятые недавно Т. И. Вендиной попытки путем совмещения ареалов фонетических и лексических архаизмов (в частности, совмещения ареалов сохранения фонологической индивидуальности **ě* с ареалами распространения общеславянских праславянских лексем) выделить южнославянские зоны архаики привели к обнаружению в качестве таковых помимо ожидавшихся словенских, кайкавских и македонских эгейских, также и сербохорватских штокавских (славонских, восточнобоснийских, зетских, даже восточногерцеговинских и смедеревских) говоров [Вендина 1998: 143–144]. В результате и данная картина в принципе не подтверждает традиционного представления об общей архаичности языковой периферии, поскольку архаичными оказались не только окраинные, но и географически центральные южнославянские говоры.

2.

Вследствие ли их общего происхождения или в результате позднейшего конвергентного развития, южнославянские языки могут рассматриваться на всей территории их распространения как непрерывная цепь местных говоров, которые, сохраняя каждый свою индивидуальность, незаметно, как цвета радуги, переходят друг в друга (в романистике этот эффект известен как «колышущаяся нива»), т.е. представляют собой единый лингвистический континуум.

Представление о языковом континууме широко используется в лингвистических и преимущественно лингвогеографических исследованиях начиная с последней четверти XIX века и особенно активно в связи с идеей о сходстве контактирующих языков и диалектов одного ареала. Южнославянский континуум можно представить себе как цепь диалектов («mehrere Glieder der südslavischen Gesamtkette» [Jagić 1895: 72]), в каждой точке которой носители одного диалекта могут понять носителей других диалектов, живущих по соседству, с трудом поймут носителей диалектов, расположенных дальше по цепи, и, наконец, возможно, вообще не поймут носителей наиболее удаленных диалектов. Каждый член такой цепи является, таким образом, наиболее близкородственным и связующим звеном между окружающими его звеньями. Так, например, Ягич считал, что язык центральных балканских племен сербов и хорватов во многом органически продолжается в обе стороны, словенскую и болгарскую, и, предположительно, этот континуум существовал уже в VI–VII вв. А. Маргулиес соотносил древнейший южнославянский языковой континуум с цепью ранних государственных образований жуп (Gau), которые, по его мнению, должны были охватывать «весь южнославянский народ» [Margulies 1926: 200]. И сербохорватский язык, по мнению Ягича, можно представлять себе как такую же цепь диалектов, так что ошибочным было бы, например, мнение, что «икавизм» собственно хорватская особенность, а «экавизм» сербская, или что имеются лишь чакавский и штокавский диалекты; напротив, «es gibt vielmehr eine stufenweise sich ablagernde Pluralität von Dialekten» [Jagić 1895: 73, 67].

Задолго до того, как лингвогеографический метод стал применяться для изучения южнославянских языков, Ягич [Jagić 1898] (оперируя такими классификационными единицами как словенский, чакавский, сербский, македонский, болгарский), а вслед за ним и В. Облак, на примере фонетических черт доказывали постепенность географического перехода от одной единицы к соседней и отсутствие резких разграничительных линий между ними. Так, словенский и чакавский объединяются наличием двух рефлексов **ě* — *i* и *e*, из которых второй свойственен также сербскому и македонскому, которым противостоит болгарский с его *ǎ*. История палатального *r'* объединяет словенский и чакавский (где имеем *rj*), с одной стороны, и сербский и болгарский с их отвердевшим *r*, с другой. По рефлексам **dj* словенский с его *j* связан с чакавским с его *j* и *ž*, который вторым рефлексом объединяется с сербским; сербскому, со своей стороны, близок македонский рефлекс *ǰ*, отличающийся от болгарского *žd*.

Сербский и болгарский объединяются такими признаками, как: 1) устранение *r'*; 2) вставное *d* в сочетаниях *zr*; 3) устранение *h* или его субституции. Так же и «македонский диалект» следующими своими чертами образует переход от сербохорватского далее к болгарскому: 1) *e*-рефлекс гласного **ě*; 2) *k* (напоминающее сербское *č*) как рефлекс **tj*; 3) спорадическое *-to* в 1 л. мн. ч. глаголов. Во второй половине XX в. П. Ивичем была доказана постепенность перехода от одного южнославянского пункта к другому и в области морфологии, причем, например, при продвижении наблюдателя с юго-востока на северо-запад нарастает употребление форм инфинитива и супина, а также синтетических падежных форм, в то время как при продвижении на юго-восток, наоборот, нарастает количество временных форм глагола, а убывает употребление инфинитива, супина и синтетических падежных форм.

Как отмечает П. Ивич [Ивич П. 1991], одной из самых существенных характеристик диалектной расчлененности какой-либо языковой области является группировка изоглосс по направлениям. В некоторых ареалах, например, в направлении север-юг проходит примерно столько же изоглосс, сколько и в направлении восток-запад. В других областях изоглосс, проходящих в каком-либо одном направлении, количественно больше, чем изоглосс, проходящих в других направлениях. Бросается в глаза, что на южнославянской языковой территории важнейшие изоглоссы проходят в направлении северо-северо-восток юго-юго-запад, каковое направление перпендикулярно относительно продольной оси южнославянской языковой области, протянувшейся от западных склонов Юлийских Альп до Черного моря. (Исключение здесь составляют изоглоссы, выделяющие говоры Адриатического побережья и представляющие достаточно позднее и не всегда компактное распространение так называемых далматинизмов, отражающих прежде всего романское влияние на соответствующие сербские и хорватские говоры). В области фонетики в указанном направлении проходят следующие изоглоссы: 1) сохранение группы **dl*; 2) фонетический переход **zgj*, **zǵ*, **zđj* > *ž*; 3) **dj* > *j* в большинстве примеров; 4) отсутствие совпадения рефлексов **skj*, **sk*, **stj* со *št*; 5) **-že-* > *-re-* в формах настоящего времени глагола *moći*; 6) сохранение количественных фонологических противопоставлений; 7) совпадение рефлексов обоих редуцированных; 8) отсутствие совпадения рефлекса **tj* с рефлексом **skj*; 9) рефлекс **ě* не шире *e*. В области морфологии выделяются: 1) сохранение форм двойственного числа; 2) употребление вопросительного местоимения *kaj*; 3) отсутствие совпадения форм датива и инстру-

ментала мн. ч. существительных *a*-основ; 4) различие во множественном числе как минимум пяти падежных форм; 5) отсутствие энклитических местоименных форм *ni*, *vi*; 6) синтетическая система склонения; 7) отсутствие постпозитивного артикля; 8) личное местоимение 1 л. мн. ч. в форме *mi* (*mie*), а не *nie*; 9) притяжательное местоимение 3 л. мн.ч. в форме *nihov-*, *nihn-*, а не **tëhn-*. П. Ивичу принадлежит также убедительная содержательная интерпретация наблюдаемой картины. Во-первых, очевидно, что здесь не может идти речь о прямом воздействии собственно географических факторов, поскольку рассмотренные изоглоссы пересекают самые крупные естественные препятствия (Динарские горы и Балканы) и самые удобные линии коммуникации (долины Савы и Дуная) под углом в 90 градусов, и нет более-менее существенных изоглосс, которые бы совпадали на значительном протяжении, например, с какой-нибудь из вышеупомянутых горных цепей. (Еще славистика XIX века отмечала, что точно так же и труднопроходимый горный хребет Велебит не помешал распространению чакавского населения по обе его стороны.) Во-вторых, возможно, что древнейшие из упомянутых изоглосс отражают направления миграций южных славян на Балканы в ранние Средние века. В-третьих, вероятно, что некоторые изоглоссы отражают старые политические границы между средневековыми Хорватией, Боснией, Сербией и Болгарией. В-четвертых, на части территории можно видеть в направлении изоглосс отражение противопоставления западных (католических) областей восточным (православным) с вкраплением богомильских и затем мусульманских ареалов. В-пятых, миграции населения в новое время можно образно представить себе как этнические реки, спускающиеся с высоких горных массивов вокруг адриатическо-дунайского и эгейско-дунайского водораздела (Динарские горы, Балканы и т.д.), прежде всего в поисках лучших условий жизни в плодородных низменностях. С границами этих миграционных потоков совпали и изоглоссы языковых явлений. Таким образом и получилось, что изоглоссы идут не вдоль этих хребтов, а пересекают их под прямым углом. Следует все же обратить внимание на то, что рассмотренная группировка изоглосс по направлениям скорее наблюдается в словенской и сербохорватской, и лишь в меньшей степени в болгарской и македонской диалектной областях, см.: [Видоески 1960–1961; Видоески 1962–1963; Стойков 1963; Бернштейн 1983; Колев 1992].

а) Гипотеза В. Копитара

Большую роль в истории южнославистики сыграла старая гипотеза В. Копитара и Ф. Миклошича, предполагавшая деление южнославянских языков на две большие группы: словенско-болгарскую, с одной стороны, и сербохорватскую, с другой. Любимой темой Копитара был его тезис о том, что первоначально в Паннонии, Дакии, на Балканах, в юго-восточной части Альп, до самого побережья Адриатики поселилось единое по языку и однородное «славянское» («slovenische») население (Sclaveni Прокопия и Иордана), одним из важнейших признаков языка которого было сохранение носовых гласных, хотя и в модифицированной форме. Этот языковой континуум («гомогенная масса») одноязычных и однородных в этнографическом отношении славян, простиравшийся до Черного и Эгейского морей, был разорван посередине более поздним проникновением хорватов и сербов, носителей «иллирийского» (в Копитаровой терминологии) диалекта. Наряду с Копитаровым, существует и более современное мнение, что при реконструкции южнославянского этногенеза следует исходить не из временных различий (ранняя — более поздняя волна миграций), а из отношения центра и периферии в ходе освоения новой территории. Крайние области южнославянского ареала как периферийные являются одновременно и зонами сохранения архаизмов по отношению к инновационному центру, каким можно считать Паннонию [Куркина 1992: 214].

Гипотеза Копитара получила свое развитие в работах хорватских этнологов М. Гавацци и Б. Братанича [Bratanić 1951]. Последний обращается к тому факту, что у южных славян в области терминологии плуга существуют две различные («периферийная» и «центральная») лексические номенклатуры, соотносимые и с различными видами самого плуга. Обе номенклатуры имеют славянскую этимологию и обе представлены, кроме того, и у западных, и восточных славян. В периферийных южнославянских зонах, западной и восточной, мы находим одну номенклатуру, которой соответствует один вид плуга (*oje* и под. «грядиль», *lemeš* и под. «сошник, лемех», *ralica*, *plaz* «ручка плуга», *utreš* «шкворень» и др.), а в центральной зоне другую (*gredeļ* «грядиль», *raonik* «сошник, лемех», *ručica* «ручка плуга», *zavorań* и др. «шкворень» и др.). По этому признаку объединяется одна часть хорватов (в основном, чакавцы) с частью македонцев и восточными болгарами, в то время как другая часть хорватов (в основном, штокавцы икавцы), затем сербы, часть македонцев и западные болгары имеют другой тип. Таким образом, можно предполагать две волны заселения

славянами Балкан: первая волна должна была принести с собой традицию периферийного типа, и лишь затем в VII в. ее разбил поток носителей нового типа плуга. Кроме того, в середине XX в. в доказательство гипотезы Копитара-Братанича приводилось и следующее ареалогическое наблюдение: в южнославянских языках существует центральная балканская лексическая зона, в которой фиксируются лексемы типа *kiša*, *gvožže*, *čaš*, *vatra*, *ručak*, а с другой стороны, латеральная, периферийная зона, в которой употребляются соответственно лексемы *dažd*, *železo*, *saša*, *ogań*, *objed* и т.д. Несколько попыток проверки этой гипотезы предпринимал И. Попович [Popović 1960], а затем, в том числе и на новом лексическом материале и в течение многих лет, также Н. И. Толстой [Толстой 1999]. Последний убедительно продемонстрировал, например, что на основной южнославянской территории для обозначения понятий «правый» и «левый» используются лексемы, восходящие к **desnъ(jb)* и **lěvъ(jb)*, однако в трех островных ареалах на северо-западе (в западнословенском и части чакавского), на юге (в македонских говорах сел Висока и Зарово около Салоник) и юго-востоке (в уже почти исчезнувших болгарских юго-восточных фракийских говорах в округе городов Димотика и Гюмюрджина на территории современной Греции) представлены лексемы **pravъ*, **dobrъ* «правый» и **lěvъ*, **krivъ*, **xudъ* «левый», распространение которых четко очерчивает южнославянскую периферию, противопоставленную центру. При этом особенно показательным оказывается сопоставление ареалов распространения этимологически и семантически связанных слов, впоследствии эти связи утративших. Так, например, в ареале распространения лексемы *gvožže* отмечаются топонимы типа *železno poće* (Босния), *železnik* (около Белграда) и др., что говорит о позднем и инновационном характере ареала распространения формы *gvožže*.

Однако имеются данные, не позволяющие однозначно определять центральную область как инновационную, а периферийные как архаические, или, соответственно, одну из волн южнославянского населения как старшую, а другую как младшую. И. Попович указывает, например, на тот факт, что словенская терминология плуга отличается от хорватско-чакавской и совпадает с терминологией центральных сербохорватских областей. Так, у словенцев распространены обозначения *ralnik* (а не *lemeš*), *gredl* (а не *oje*), т.е. номенклатура «центрального» типа, а в немецких говорах Австрии имеются заимствования из словенского языка типа *arling* (*ralnik*). Почему же тогда можно утверждать, что именно штокавцы отделили

чакавцев от болгар, а не, скажем, что чакавцы отделили кайкавцев от штокавцев? [Поповић 1951–1952: 329; Popović 1960: 237–238]. Кроме того, проверка Н. И. Толстым такого лексического различия как *pot* и *znoj*, предположительно также соотносимого соответственно с южнославянской периферией и центром, показала, что лексема *znoj* фиксируется и в периферийных арсалах, в частности, в восточных словенских диалектах, в южномакедонских драмских, в болгарских родопских, странджанских и некоторых фракийских говорах. Оказывается, в результате, что далеко не все взятые для проверки лексемы распределяются согласно постулируемому гипотезой правилу.

Отсутствие однозначного ареального распределения южнославянской лексики и невозможность однозначного этногенетического его истолкования не отменяет, однако, еще целого ряда ареальных фактов, которые могут восприниматься как доводы в пользу гипотезы Копитара: 1) на южнославянской территории разграничиваются ареалы топонимов с основами *gabr-* (Словения, Македония), *grab-* (остальная часть быв. Югославии), *grabr-* (частично Словения, Хорватия) [Гъльбов 1986]; 2) именно на противоположных перифериях южнославянского ареала отмечается сохранение таких словообразовательных архаизмов, как суффиксы *-ac-* // *-ec-* и *-ina-* [Pomianowska 1970]; 3) наличествуют сепаратные словенско-македонско-болгарские лексические связи типа словен. *gluta* «шишка» — болг. диал. *оглуѝка* «огрызок»; словен. *mlamol* «пропасть» — болг. топоним *Мламол*; словен. *pikati* «драть» — хорв.-кайк. *pikati* «то же» — болг. родоп. *пол'вам* «расправить концы распоротого материала»; словен. *veg* «кривой; изогнутый» — болг. родоп. *в'агаѝ* «кривой, косо́й» и др. [Куркина 1992: 200].

б) Гипотеза В. Ягича

В качестве негативной реакции на теорию Копитара уже в конце XIX в. Ягичем был выдвинут целый ряд аргументов в пользу ближайшего исторического родства словенского и сербохорватского языков и доказывалось существование диалектного континуума на их территории [Jagić 1895]. Обнаруженные связи между словенским, хорватским и сербским противоречат гипотезе о вторжении сербских и хорватских племен в ранее единый словенско-болгарский ареал. Как заметил В. Облак, «невозможно было бы объяснить, почему сербы и хорваты занимают в южнославянской цепи как раз то место, которое им в ней принадлежит на основании родственных связей их языка» [Oblak 1896: 233]. Среди большого числа признаков, объединяющих словенско-сербохорватский ареал, с одной стороны, и

болгарский, с другой, Ягич в качестве основного выделял различную судьбу рефлексов праславянских редуцированных *ъ и *ь, совпавших на западе и различающихся на востоке, где положение дел напоминает восточнославянское [Jagić 1895: 75–76; Jagić 1898: 34–35]. Кроме того, 1) в словенском и сербохорватском *ě отражается как *ie-e-ei-i*, в то время как болгарскому с древнейших времен известен рефлекс *ea, a*; 2) *р дает в словенском *o*, в сербохорватском *u*, т.е. огубленный рефлекс в обоих случаях, в то время как в болгарском, напротив, *a-a-o* (наряду с остатками назализма в ряде говоров); 3) *l-epentheticum* рано утрачивается в болгарском; 4) **tj* отражается в словенском и сербохорватском как *č, ć*, а в болгарском как *št*; **dj* дает в словенском и сербохорватском *ž и j*, а в болгарском *žd* и др. В области акцентологии западный ареал отличается сохранением тонических и количественных противопоставлений. В области морфологии чертами, объединяющими словенский и сербохорватский, являются: 1) победа мягкого типа склонения существительных над твердым; 2) окончание *-ga* в местоименном склонении при *-go* в болгарском; 3) окончания 1 л. ед. ч. глаголов на *-em, -im* и 1 л. мн.ч. на *-mo*, при 1 л. мн.ч. в болгарском *-m, -me*; 4) утрата финального **-tъ* в 3 л. ед. и мн. ч. в словенском и сербохорватском; 5) словенский и западнохорватский объединяются наличием вспомогательного глагола будущего времени **bъdъ*, в то время как при продвижении на восток усиливается употребление форм с **hošip*, объединяющее, со своей стороны, сербохорватский с болгарским. В середине XX в. это противопоставление было прослежено Р. Бошковичем в системе словообразования: 1) в западной части абстрактные существительные образуются с помощью суффикса *-oća*, в восточной *-ota*; 2) преимущественно западным ареалом ограничено распространение суффикса *-aca* в *nomina agentis* и *nomina instrumenti* и 3) **-iць* в качестве показателя деминутивов. Позже были установлены и некоторые другие словообразовательные и лексические изоглоссы, прохождение которых в целом подтверждает ягичевскую точку зрения, см. напр.: [Romianowska 1970]. Таким образом, словенский ближе к сербохорватскому, чем к болгарскому; переходы же между ними постепенны. По мнению Ягича, эти данные, наряду со связями между словенским и западнославянскими языками и болгарским и восточнославянскими языками, позволяют напрямую соотносить нынешнюю группировку южнославянских языков с положением их диалектов-предков в позднепраславянском.

3.

Несколько абсолютизируя свои наблюдения, Ягич полагал, что, в целом, ни новейшее языковое развитие, ни наши сведения о ранних его периодах не позволяют провести резких граней между словенско-сербохорватским ареалом, с одной стороны, и (македонско-)болгарским, с другой. Переходы, по его мнению, всегда постепенны: звуковые и формальные особенности словенского переходят в сербохорватский, прежде всего в его западную часть, в то время как фонетические черты сербохорватского продолжают в болгарском, а именно в его западной части. В результате внешние звенья этой цепи (словенский и болгарский) отстоят друг от друга дальше и демонстрируют меньше точек соприкосновения между собой, чем между их ближайшими соседями [Jagić 1895: 85–86]. Однако ареальные исследования, проведенные в середине XX века П. Ивичем, позволили установить пучок преимущественно генетических изоглосс, разграничивающий западно- и восточнославянский ареалы и проходящий в западной Болгарии примерно по линии Видин — Белградчик — Берковица Брезник — Радомир — Кюстендил [Ivić 1958: 35–41; см. также: Popović 1960]. Дальнейшие лингвогеографические исследования [БДА III–IV; Schmieger 1995; Sobolev 1998] позволили определить точное число и области прохождения изоглосс, составляющих данный пучок; были получены их важнейшие географические группировки. Для оценки древности и истории формирования этих изоглосс в западной Болгарии существенны следующие их особенности:

а) С точки зрения исторической фонетики этот пучок изоглосс составляют как древнейшие явления (рефлексы **tj*, **dj*, затем **ρ*, **ь*, **ъ*), так и новейшие или относительно новые (переход $h > v/\#$);

б) В пучке изоглосс часто участвуют лексикализованные единичные фонетические явления, распространение которых, согласно лингвогеографическим закономерностям, обычно отклоняется от основных линий разграничения, отражающих действие звуковых законов;

в) Изоглоссы сконцентрированы в пучке исключительно плотно практически в одну линию и почти не образуют переходных типов.

Количество входящих в пучок изоглосс подтверждают мнение П. Ивича о наличии здесь важнейшей линии языкового разграничения на южнославянской языковой территории [Ивич 1962; ср., однако: Стойков 1962; Тодоров 1962]. Возраст древнейших из них говорит о еще добалканском характере противопоставления западной

и восточной части јужнославјанског јазиковог ареала и сведетелствује у пољзу тог, што то је противопостављење отнюдь не «перекрело и таким образом стерло боље древноју диалектнују структуру јужнославјанских јазиков» [Куркина 1992: 19–20; см. такође Тохтасјев 1998], а напротив, по крајњој мери за диалектов восточной Србије и западној Болгарије, може и должно напјаму соотносити се с ојој древној диалектној структурој.

Не следује считати, одако, што современија локализација генетичког пучка изоглосс у западној Болгарије одражава местоположење линије разграничења јужнославјанског истока и запада со времени поселења славјан у региону (како полагао, на пример, И. Попович). Резултати недавних лингвогеографских истраживања једнозначно говоре у пољзу мишљења П. Ивића, о томе, што она настала у ново време услед миграције насељења с запада. Показатељно такође, што и древнојши слој славјанских топонима региона указује на првоначално ино, на части територије боље западно пролазње изоглосс **tj* > *št/č*, **dj* > *žd/ž*, **ρ* > *ə/u* [Лома 1994].

У свете ових фактова разрешаје се и видимо противоречење међу географски централним за јужнославјанског ареала положјењем диалектов восточной Србије и западној Болгарије и односително високим числом представљених у њих лексичких архаизмова, позволивших Н. И. Толстоу причислити ову региону к најбоље архаичним славјанским зонама вообше. До начала миграције на исток ови говори, не имају у одличје од настојащего времени непосредственног контакта с восточнојужнославјанским ареалом, очевидно занимали восточну географску периферију западнојужнославјанској територије.

ЛИТЕРАТУРА

- Бернштејн 1983 — Бернштејн С. Б. К вопросу о членении болгарских диалектов// Вопросы языкознания. № 4. М., 1983. С. 10–18.
- Вендина 1998 — Вендина Т.И. Общеславянский лингвистический атлас и лингвистическая география// Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов. Краков, 1998 г. Доклады российской делегации. М., 1998. С. 130–146.
- Видоески 1960–1961 — Видоески Б. Основни дијалектни групи во Македонија// Македонски јазик. Год. XI–XII. Кн. 12. Скопје, 1960–1961. С. 13–31.
- Видоески 1962–1963 — Видоески Б. Македонските дијалекти во светлината на лингвистичката географија// Македонски јазик. Год. XIII–XIV. Кн. 12. Скопје, 1962–1963. С. 87–108.

- Гълъбов 1986 — Гълъбов И. Стари български езикови ареали на дакорумънската езикова територия // Гълъбов И. Избрани трудове по езикознание. София, 1986. С. 539–550.
- Ивић 1991 — Ивић П. Значај лингвистичке географије за упоредно и историјско проучавање јужнословенских језика и њихових односа према осталим словенским језицима // Ивић П. Избрани огледи. О словенским језицима и дијалектима. Ниш, 1991. С. 167–199.
- Ивич 1962 — Ивич П. Заключительное слово // IV Международный съезд славистов. Материалы дискуссии. Том второй. Проблемы славянского языкознания. М., 1962. С. 386–387.
- Колев 1992 — Колев Г. Изоглоси с направление запад-изток в българския език. I // Език и литература. № 4. София, 1992. С. 49–56.
- Куркина 1992 — Куркина Л. В. Диалектная структура праславянского языка по данным южнославянской лексики. Ljubljana, 1992.
- Лома 1994 — Лома А. Језичка прошлост југоисточне Србије у светлу топономастике // Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката. Зборник радова са научног скупа (Нишка Бања, јуна 1992). Ниш, 1994. С. 107–136.
- Поповић 1951–1952 — Поповић И. Лингвистичке и филолошке расправе у Зборнику радова Филозофског факултета Свеучилишта у Загребу (1951) // ЈФ. Књ. XIX. Св. 14. Београд, 1951–1952. С. 323–334.
- Стойков 1962 — Стойков Ст. Выступление // IV Международный съезд славистов. Материалы дискуссии. Том второй. Проблемы славянского языкознания. М., 1962. С. 383–384.
- Стойков 1963 — Стойков Ст. Основното диалектно деление на български език // Славянска филологија. Т. 3. Доклади, съобщения и статии по езикознание. София, 1963. С. 105–119.
- Тодоров 1962 — Тодоров Ц. Выступление // IV Международный съезд славистов. Материалы дискуссии. Том второй. Проблемы славянского языкознания. М., 1962. С. 381–383.
- Толстой 1997 — Толстой Н. И. Из географии славянских слов // Толстой Н. И. Избранные труды. Том I. Славянская лексикология и семасиология. М., 1997. С. 122–260.
- Толстой 1999 — Толстой Н. И. О соотношении центрального и маргинального ареалов в современной Славии // Толстой Н. И. Избранные труды. Том III. Очерки по славянскому языкознанию. М., 1999. С. 10–29.
- Тохтасъев 1998 — Тохтасъев С. Р. Древнейшие свидетельства славянского языка на Балканах // Основы балканского языкознания. Языки балканского региона. Часть 2. Славянские языки. Под ред. А. В. Десницкой и Н. И. Толстого. СПб., 1998. С. 29–57.
- Шувалов 1998 — Шувалов П. В. Проникновение славян на Балканы // Основы балканского языкознания. Языки балканского региона. Часть 2. Славянские языки. Под ред. А. В. Десницкой и Н. И. Толстого. СПб., 1998. С. 5–28.
- Bratanić 1951 — Bratanić B. Uz problem doseljenja južnih Slovena. Nekoliko etnografsko-lexsičkih činjenica // Sveučiliste u Zagrebu. Filozofski fakultet. Zbornik radova. Knj. I. Zagreb, 1951. S. 221–250.

- Pomianowska 1970 — Pomianowska W. Zróżnicowanie gwar południowo-słowiańskich w świetle faktów słowotwórczych// Prace językoznawcze PAN. Nr. 58. Wrocław etc., 1970.
- Popović 1960 — Popović I. Geschichte der serbokroatischen Sprache. Wiesbaden, 1960.
- Schmieger 1995 — Schmieger R. Versuch einer Einordnung der sogenannten Übergangsmundarten im bulgarisch-serbischen Grenzgebiet // Wiener Slawistisches Jahrbuch. Bd. 41. S. 143–158.
- Sobolev 1998 — Sobolev A. N. Sprachatlas Ostserbiens und Westbulgariens. Bd. 1. Problemstellung, Materialien und Kommentare, Kartenanalyse. Bd. 2. Karten. Bd. 3. Texte. Marburg, 1998.

ЉУДМИЛ СПАСОВ
(Скопље)

О ГРАМАТИЦИ МАКЕДОНСКОГ КЊИЖЕВНОГ
ЈЕЗИКА ХОРАСА Г. ЛАНТА

(Lunt H. G. 1952. *A Grammar of the Macedonian Literary Language*.
Скопје: Државно книгоиздателство на Македонија)

0. Овај рад заслужује дужан предговор. Наиме, једна његова шира верзија на македонском језику посвећена је успомени академика Божицара Видоеског. Сада се логично поставља питање како је дошло до тога да се други рад на исту тему (Грамматика македонског књижевног језика Хораса Г. Ланата) посвећује успомени академика Павла Ивића. Објашњење с моје стране гласи овако: Павле Ивић и Божицар Видоески, сваки на свој начин, помогли су Ланту у току састављања ове граматике. Павле Ивић је читао рукопис и на само себи својствен начин успео је да повеже јужнословенску лингвистичку традицију са америчким дистрибуционализмом, успео је да у оквиру својег веома солидног образовања (које, успут речено, дугује и свом професору Александру Белићу) прочита рукопис и да га корисне примедбе. Божицар Видоески је био један од важних Лантових информатора, користио је своје солидно знање савременог македонског језика, књижевног као и дијалекатског. У једном таквом чину повезано је двоје колега и пријатеља, овде мислим на академика Ивића и академика Видоеског. Они су касније дуго и успешно сарађивали и пријатељевали. Због свега тога овај рад, његову краћу и измењену српску верзију посвећујем акад. Павлу Ивићу.

Даље, Павле Ивић је, подржавајући стварање Лантове *Грамматике македонског језика*, учинио и веома важан гест према нама Македонцима. Он је подржао и афирмисао македонски језик, његову современост и историју. То му не можемо никад заборавити. Уосталом, треба истаћи да се и сам Лант у предговору, међу осталим великим именима славистике, захваљује и Павлу Ивићу. Споменимо неке од осталих: Роман Јакобсон, Корнелиус ван Сконелфелд (Cornelius van Schooneveld), Морис Хале (Morris Halle).

И на крају овог уводног дела још једна важна чињеница: Лантова Грамматика штампана је у Београду.

1. Крајем четрдесетих и почетком педесетих година двадесетог века македонски лингвистички центар прави прве кораке у афирмацији македонског језика у иностранство (под овим треба разумети лингвистичке центре изван Републике Македоније). У том смислу ве-

ома су важни лични контакти које је остваривао Бл. Конески са разним лингвистима као што су, на пример: С. Б. Бернштејн, Зд. Штибер, Ал. Белић, Р. Де Бреј и други. Нужност оваквих контаката произилазила је из потребе да се пробија пут афирмацији младог македонског књижевног језика на међународној сцени и да се тиме разбијају стереотипи усађени код неких водећих лингвиста оног времена да у „свету стандардних језика“ не постоји место за још један, мислимо ту на македонски језик, због једноставне чињенице да су сви стандардни (књижевни) језици већ „измишљени“. Ситуација у вези са македонским језиком постаје још компликованија и самим тим што његово прихватање од стране осталог словенског света, а и у неким европским несловенским срединама, почиње да бива ометано и политичким побудама. Мотиве за то треба, на пример, тражити и у изабацивању тадашње Југославије из друштва земаља такозване „народне демократије“, с чиме се везује Резолуција Информбиора. Тиме се у функцији политичког притиска на Југославију користи и негирање македонске нације и њеног књижевног језика.

2. У том времену, као што се види, испуњеном многим контроверзама, у Македонију 1951. г. долази амерички лингвист Хорас Г. Лант и остаје три месеца, захваљујући, између осталог, и подршци коју добија од власти Универзитета у Харварду. Боравак у самој земљи бива искоришћен и за успостављање директних контаката са македонским и другим лингвистима. Међутим, интересовање Ланта за македонски језик старијег је датума. Наиме, он је још 1944. г. наишао на неке новине и часописе на македонском језику, као и на једну танку књижицу која је, према његовим казивањима, садржавала превод неке руске повести. Даље, у току школске 1946/47. г. Лант је слушао предавања код проф. А. Фринте на Карловом универзитету у Прагу посвећена македонском језику. У току 1950. г. одржана је серија конференција за стране слависте на Бледу под спонзорством тадашњег југословенског (савезног) Министарства за науку и културу и у оквиру тих конференција Лант је похађао предавања о македонском језику, која су држали Блаже Конески и Крум Тошев, као и предавања Харалампиија Поленковића о савременој македонској књижевности.

На истом месту, у предговору, Лант објашњава да његова *Граматика македонског књижевног језика* не би настала без сталне помоћи Блажа Конеског, који, не само што је стално прегледао материјал припремљен за штампу, већ је стално контролисао наведене примере, објашњавао граматичке проблеме, дефинисао речи које су се налазиле у речнику на крају књиге, речју — проводио је сате и сате са аутором Граматике.

Веома је важно истаћи, као што је речено на почетку, да се Лант у самом предговору захваљује разним научницима који су својим добронамерним сугестијама допринели да рукопис Граматике добије коначан облик. Међу њима се налази и много ауторитетних имена као што је нпр. Роман Јакобсон, један од оснивача прашког/европског структуралистичког центра као и харвардске славистичке школе. Он је, без сумње, и на професионалном плану био заинтересован за истраживања као што је била Лантова *Грамајтика македонског књижевног језика*, најпре ради подршке типолошким истраживањима словенских језика, којима је Јакобсон посвећивао велику пажњу, због саме чињенице да та истраживања произилазе из његовог схватања о језику као систему и самим тим значе доследну примену структуралистичког принципа у опису једног словенског, у овом случају — македонског језика. Треба у том смислу упоредити његову мисао да у „основи типологије није инвентар, већ систем“. Ово је начело сада, као што је познато, постало заједничко добро науке уопште.

3. Први део књиге посвећен је македонској граматици. У оквиру тога дела налазе се следеће теме: фонологија и ортографија (прва глава), морфологија имена (друга глава), глагол, образовање речи као и морфологија глагола (трећа глава). Други део књиге представља селекцију текстова за читање. Трећи део књиге доноси енглеско-македонски речник. И на крају, у прилогу, налази се карта Македоније.

Најпре скрећем пажњу на други део књиге. Селекција текстова је направљена с циљем да се да хронолошки преглед македонске књижевне продукције, као и да се представе чињенице македонске културне историје.

Из народне књижевности (то су збирке народних умотворина М. Цепенкова, А. Костенцева и К. Шапкарева) преузете су три приче.

Даље следи један мали одломак текста јеванђеља (Лука X), прича о добром Самарићану.

Из савремене есејистичке прозе преузет је дужи одломак текста Блажа Конеског „Македонска књижевност деветнаестог столећа“. Из савремене драмске књижевности преузет је одломак комада „Побегуља“ В. Иљоског.

Из уметничке прозе овде су заступљени савремени писци као што су Владо Малески-Тале са „Младости Фросине“, оцењене као једна од бољих кратких прича, Славко Јаневски повешћу „Улица“, у вези са чим је дата примедба да она представља један од најдужих текстова тог жанра на македонском у то време, сличан роману, као и да је необична у односу на тему коју обрађује јер се ради о животу у Југославији између два светска рата. Писац Јован Бошковски засту-

пљен је са три одломка из приче „Растрел“, изашле 1946. г. и овом приликом адаптиране од стране аутора на савремени књижевни језик, као и Димче Маркоски, са примедбом да је „Чича Алекса“ до сада једина објављена прича „овог младог аутора“.

4. Књига садржи предговор, веома важан с тачке гледишта издавања македонског језика као посебног дијасистема у оквиру словенског језичког света. Треба посебно истаћи (в. претходно) да је у то време (1952. г.) ситуација за македонски народ веома неповољна: са више страна се одриче садашњост и прошлост македонске нације, њеног језика, и ограничавају се права македонске мањине у суседним земљама, пре свега у Бугарској, Грчкој, Албанији. Лант не само што јасно истиче да македонски народ осим у Републици Македонији живи и у Егејској (у оквиру Грчке) и Пиринској Македонији (у оквиру Бугарске) већ и говори о неповољном статусу македонског језика у овим крајевима. Овакво објективно изјашњавање представља веома смион корак у оно време и у исто време представља одраз високог степена независности и научне слободе Хораса Ланта, васпитаног у демократском духу, а уз то и ослобођеног „балканских“ предрасуда.

Место македонског језика у јужнословенском и словенском језичком свету одређује се, што је једино могуће, према најстаријој дистинкцији — развоју јерова.

Међутим, није мали број изоглоса које се распростиру преко више од једног дијасистема, при чему често, иако не увек, зато одлучује и њихова старост, што значи да су старије изоглосе у истом времену и „релативно дуже“, често прелазе границе једног (или више од једног) дијасистема, док су „млађе“ изоглосе и „релативно краће“, често не прелазе границе једног (или више од једног) дијасистема. Даље, „најмлађе“ изоглосе су уједно и „најкраће“, често су ограничене чак и у једном дијалекатском подручју датог дијасистема. При томе, најчешће су „млађе“ изоглосе према својој природи представљене као несловенски балкански елементи у словенским дијалектима.

5. Као што се одмах да приметити, цела граматика је смештена на 95 страна, од чега је само глаголима посвећено 40. Ова примедба не произилази из голе статистике, већ је утемељена на чињеници да се ради о опредељеном методолошком поступку. Наиме, полазећи од школе америчког дистрибуционализма, у фонологији је у већем делу смештена морфонологија, представљена преко описа вокалских и консонантских алтернација, док се у деловима посвећеним морфологији глагола налази синтакса.

Лант, узимајући у обзир стање у македонском књижевном језику, обрађује 31 фонему.

У делу посвећеном ортографским правилима дају се основни принципи који важе у савременом књижевном македонском језику.

Особиту пажњу заслужује део посвећен прозодијским карактеристикама македонског књижевног језика.

У делу посвећеном морфологији, као што је и раније истакнуто, аутор третира само именске речи: именице, придеве, заменице, прилоге и предлоге, док је глаголима посвећен посебан одељак. Овакав распоред произилази из чињенице да је у току историјског развитка македонски језик претрпео промене које у онштем смислу значе упрошћавање форме, а с друге стране — усложњавање семантике граматичких форми.

Лант особиту пажњу посвећује тројном постпозитивном члану македонског језика, подвлачећи да особито члански морфеми типа *-ов* и *-он* поседују деиктички карактер означавања близине као и удаљености.

Као карактеристичну синтаксичку особитост, граматикализовану у македонском језику, Лант истиче редупликацију предмета помоћу проклитичких односно енклитичких заменичких форми (уп. *му дадов книга на Марко, го видов Марко*).

6. Од особите важности је део посвећен глаголима, што је и мало пре било споменуто.

Лант истиче да македонски глагол представља јединство форме и садржаја. У опису македонског глагола он оперише трима типовима категорија: она коју карактеришу догађаји или процеси, она коју карактеришу учесници у догађају, као и она коју карактеришу релацију учесника у догађају. Учесници су окарактерисани исто тако преко три категорије: броја, рода и лица.

Лант даље говори о категорији аспекта (која објашњава карактер акције, не указујући на моменат говорења), при чему треба нагласити да он у македонском језику види два типа аспекта. Први је представљен преко два аспекта: терминативни аспект, који означава завршавање (комплетирање) акције или серије акција, нпр. *Ги фрли камењата*, и интерминативни аспект, који означава догађај (акцију или процес) не указујући на његов крај, нпр. *Ги фрлаа камењата*. У оквир другог типа Лант смешта апсекат дистанце који означава да се на догађај (деловање) гледа као на нешто изван опредељеног времена или реалности. Он се остварује на два начина: као акција која је почела у прошлости и која има своје консеквенце у садашњости, или, опет, показује резултат прошле акције, што с друге стране значи да говорник-извештач не преузима одговорност за тачност исказаног. У том смислу пример *Ги фрлиле (терминативни аспекти, дистанца) камењата* може да

означава констатацију факта чије се последице виде у тренутку исказа, као и то да је неко обавестио извештача о догађају.

У вези са осталим глаголским категоријама Лант говори још о глаголској дијатези, при чему истиче да македонски глагол може да опредељује процес као непрелазан (интранзитиван), али он не може дати информацију о прелазности (ова се примедба односи на тзв. секундарну транзитивизацију у македонском језику); уп. *Балонот пукна* према *Го пукна балонот*.

Под насловом *Форме* (глагола, прим. Љ. С.) Лант описује образовање глаголских речи.

Под насловом *Значење и ујойшреба глаголских форми* Лант врши анализу која заслужује пажњу због његовог умећа да издвоји оне карактеристике македонског глаголског подсистема, значајне за његову морфологију и синтаксу, а које се у литератури посвећеној овом питању означавају као балканизми различите провенијенције. Укратко, то су *има-конструкције* типа *има одено, има изедено, има јадено* и сл., које имају значење континуираног стања (continuing state), затим тзв. балкански тип кондиционала типа *Ќе одев на излет, да можев, ќе* + имперфекат и зависна *да-реченица* са значењем услова.

У Делу III (*Речник*), дат је македонско-енглески речник, мислим први целовит речник ових двају језика. С њиме, Граматика Х. Г. Ланта даје комплетну слику македонског књижевног језика, од фонетике до лексике.

7. Граматика македонског књижевног језика Хораса Г. Ланта, као што је било речено на почетку, постала је неопходна лектира, али и непосредна инспирација више радова посвећених македонском језику уопште, као и конкретно опредељеним језичким нивоима. У вези са различитим питањима која се постављају у овој Граматици посвећени су радови више македониста из Северне Америке, САД и Канаде.

Ова Граматика за нас, Македонце, важна је пре свега ради трију ствари: 1) она представља консеквентну примену структуралистичке методе уз истовремени целовити опис македонског књижевног језика, 2) даље, она одражава најранију фазу стабилизације македонског књижевног језика после његовог официјалног нормирања и самим тим представља значајан докуменат за историју нашег књижевног језика, 3) она има велики допринос за афирмацију македонског језика не само у научним и универзитетским срединама у Америци (САД и Канада) већ и шире у Европи.

Лично Лант, као и његови ученици и колеге, афирмисали су и у више случајева бранили македонски језик пред светском научном

јавношћу пишући социолингвистичке радове посвећене прошлости као и садашњости македонског језика.

ЛИТЕРАТУРА

- Brozović, D. 1983. Pogovor knjizi „Za makedonskiot jazik“. *Македонски јазик*, XXXIV, 89–103.
- Видоески, Б. 1950. Образување на вокативната форма кај именките. *Македонски јазик*, I, 8, 190–193, 9–10, 231–236.
- Видоески, Б. 1950. За неправилната употреба на прилозите *ширум* и *после* во нашиот јазик. *Македонски јазик*, I, 7, 150–153.
- Видоески, Б., 1950. Јазикот во локалниот печат. *Македонски јазик*, I, 1, 25–32.
- Видоески, Б. 1950. Класификација на глаголите во нашиот литературен јазик. *Македонски јазик*, I, 1, 15–25.
- Видоески, Б. 1951. За сложенките. *Македонски јазик*, II, 6, 131–140.
- Видоески, Б. 1977. По повод 25-годишнината од излегувањето на Граматиката на македонскиот литературен јазик од Блаже Конески. *Македонски јазик*, XXVIII, 203–206.
- Видоески, Б. 1995. Педесет години на македонската лингвистика. *Педесет години на македонската наука за јазикот*, 7–18. Скопје: МАНУ.
- Gołąb, Zb. 1956. H. Lunt: A Grammar of the Macedonian language. *Rocznik Slawistyczny*, XVIII, 111–119.
- Ѓуркова, Л. М. 1995. Македонскиот јазик во Граматиката на Хорас Лант. *Македонскиот јазик од 1945 до 1955 година*, 142–147. Скопје: Филолошки факултет.
- Ивић, М. 1997. Светско путовање идеја Романа Јакобсона. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 26/2, 5–10.
- Jakobson, R. 1958. Typological Studies and Their Contribution to Historical Comparative Linguistics. *Proceedings of the Eight International Congress of Linguists*. Oslo.
- Jakobson, R., Fant, C. G. M., Halle, M. 1952. *Preliminaries to Speech Analysis: The Distinctive Features and their Correlates*. Cambridge: MIT.
- Кепески, Кр. 1950. *Македонска грамајтика*. Скопје: Државно книгоиздателство на Македонија.
- Конески, Бл. 1949. Прилепскиот говор. *Годишен зборник на Филозофскиот факултет*, 2, 245–301.
- Конески, Бл. 1952. *Грамајтика на македонскиот литературен јазик. (Дел I. Увод. За гласовите. За акцентот)*. Скопје: Државно книгоиздателство на Македонија.
- Конески, Бл. 1953 (рецензија): Horace G. Lunt, Grammar of the Macedonian Literary Language. Скопје, 1952, XII + 287, 8° и една карта. *Slovo*, 3, 79–83.
- Конески, Бл. 1954. *Грамајтика на македонскиот литературен јазик. (Дел II. За формите и нивната употреба)*. Скопје: Државно книгоиздателство на Македонија.
- Lunt, H. G. 1952. *A Grammar of the Macedonian Literary Language*. Скопје: Државно книгоиздателство на Македонија.

- Lunt, H. G. 1959. The creation of Standard Macedonian: some facts and attitudes. *Anthropological Linguistics*, 1, 5, 19–26.
- Lunt, H. G. 1984. Some sociolinguistic aspects of Macedonian and Bulgarian. [in:] B. Stolz, I. Titunik, L. Doležel [red.] *Language and Literary Theory, Papers in Slavic Philology*, 5.
- Маневић, Т. 1953–1954. Horace G. Lunt: Grammar of the Macedonian Literary Language. Скопје, 1952, XIV + 287. *Јужнословенски филолог*, XX, 1–4, 429–433.
- Маневић, Т. 1953–1954. Блаже Конески, Граматика на македонскиот литературен јазик, дел. I. увод. За гласовите. За акцентот. Скопје 1952, стр. 184. *Јужнословенски филолог*, XX, 1–4, 448–452.
- Петрушевски, М. Д. 1952 (рецензија): Horace G. Lunt: A Grammar of the Macedonian Literary Language. Скопје, 1952. XV + 287 + географска карта на НРМ. *Македонски јазик*, III, бр. 8–9, 204–207.
- Савицка, Ир. / Спасов, Љ. 1997. *Фонологија на современиот македонски стандарден јазик*. Скопје: Детска Радост.
- Спасов, Љ. 1995. Македонскиот XIX век наспрема македонскиот XX век (или: Прилог кон дискусијата за македонското јазично прашање во XIX век). *Педесет години на македонската наука за јазикот*, 63–70. Скопје: МАНУ.
- Тополинска, З. 1996. *Студиум од македонско-бугарската јазична конфронтација*. Скопје: МАНУ.
- Friedman, A. V. 1975. Macedonian language and nationalism during the nineteenth and early twentieth centuries. *Balkanistica*, 2, 83–98.
- Friedman, A. V. 1977. *The Grammatical Categories of the Macedonian Indicative*. Columbus, Ohio: Slavica Publishers, Inc.
- Friedman, A. V. 1993. Charakterystyka socjolingwistyczna współczesnego języka macedońskiego. *Socjolingwistyka*, XII–XIII, 183–197.
- Friedman, A. V. 1998. In memoriam Bozho Vidoeski. *Linguist archives*, May 1998, week 3.

EDWARD STANKIEWICZ
(Yale University)

THE EXPRESSION OF THE SINGULAR/PLURAL OPPOSITION IN THE EAST AND SOUTH-EAST SLAVIC NOUNS

1. The grammatical category of number is the primary and most stable category of the Slavic noun. In effect it is the one which largely defines the status of the two other categories of the Slavic noun, gender and case. The unstable and variable status of the latter is particularly pronounced in the plural, the marked category of number which neutralizes some of the distinctions of gender and/or case that are extant in its unmarked counterpart, the singular. Thus, the singular admits in most Slavic languages as many as three or four genders (the feminine, neuter and masculine, and in the acc. sing. an animate vs. inanimate masculine), whereas the plural of the East Slavic languages admits only the animate vs. inanimate opposition (in the acc. of fem. and masc. nouns) which is in Polish reduced to an opposition between a masc. personal („virile“) and non-personal gender of all other nouns. A number of Slavic dialects (of Slovene, čakavian and South Russian) have lost in the plural the neuter establishing a dichotomy between the masculine and non-masculine. The three genders of the singular are abolished in the plural of Macedonian and Bulgarian, the two South Slavic languages which have also done away with the category of case. A partial syncretism of cases took place in a series of Slavic dialects (of Montenegro, čakavian, Slovak and southern Poland) in which the gen. pl. has merged with the locative, and especially in Serbo-Croatian which has conflated the dative, instrumental and locative in a single case.

It should be apparent that the concept of markedness with its corollary, the neutralization of certain grammatical distinctions, accounts automatically for the sharpening of oppositions in the categories in which they occur (in our case between the singular and the plural) and for the wide-spread phenomenon of linguistic asymmetry. Formulated originally

in the field of phonology¹, it has proven its explanatory power on all levels of language as well as for the historical development of a great number of phonological and morphological forms.

However, the plural itself is by no means as homogeneous and uniform as it may appear. In many of the above mentioned languages it splits up into several subsidiary categories that include: 1) a counted plural that divides in turn into a dual, a paucal and a general counted plural; 2) a collective plural; 3) a counted collective plural, and 4) an emotive (mostly pejorative) plural. These categories appear as if scattered in some of the modern Slavic languages: the dual is preserved in modern Slovene; the paucal (i. e. the nominal forms used after the numerals „two“, „three“ and „four“) is current in Serbo-Croatian and in East Slavic; the general counted plural (the so called „brojna forma“) is a feature of Macedonian and Bulgarian, while the emotive plural is grammatically expressed in the nom. plural of the Polish masc.-personal nouns that oppose the emotively neutral forms to pejorative counterparts (in such forms as *doktorzy/doktory*, *kretyni/kretyny*) and to the inherently pejorative nouns (such as *chamy* „boors“ and *zbiry* „thugs“)². It is worth noting that all of the four mentioned sub-categories appear to a greater or lesser extent in Macedonian and Bulgarian, that is, in those languages whose plurals have maximally reduced the categories of gender and case.

The existence of the sub-categories of the plural may serve as a reminder that the phenomenon of *asymmetry* is a pervasive though by no means the single or universal principle governing the relation of linguistic oppositions. The neutralization of the categories of gender and case is in the above discussed languages complemented and as it were balanced by the presence of categories that do not occur in the singular, and that sharpen the opposition between the singular and the plural no less than the process of neutralization, except that it involves a relation of *dissymmetry* (or *bipolar asymmetry*) in which category A is marked by a set of forms a, b, c..., which is in its counterpart B matched by a set x, y, z... An example of dissymmetry similar to that of the noun is provided by the Russian categories of tense in which the present tense carries the opposition of person (e. g., *splju*, *spiš'*, *spit*) while the past tense employs the opposition of gender (e. g., *spál*, *spalá*, *spálo*). The phenomenon of dissymmetry is no less attested in the field of phonology. Thus, the long vowels of čakavian carry the opposition of pitch, while the short vowels carry the opposition

¹ In phonology the law was, it seems, first formulated by Trubetzkoy (1949), p. XXIII, Jakobson affirmed it in his study of the Russian verb (1932); *SW* II (1971), 14–15.

² See Stankiewicz (1962), 7ff; repr. (1986).

of stress; the Polish velar consonants are opposed as plain vs. sharp (*k/k'*, *g/g'*) that are in the palatals matched by the feature strident vs. mellow (*č/ć*, *š/ś*, *ž/z*). It is further worth mentioning that the marked category of the plural is at times more differentiated than its unmarked counterpart, as is the case in Italian where the plural parallels the singular in the expression of gender but where it draws in addition a distinction between a simple and a collective plural; e. g., *i frutti, mobili, muri, ossi* vs. *le frutta, mobilia, mura, ossa*.³

It should finally be observed that the marked terms of a system are not as rigid or invariant as it is often assumed. The fact is that the markedness of a category may vary in time or according to the meaning of the forms in which it appears. Thus, the Slavic short adjective was historically unmarked with respect to its derived long form, whereas in most modern Slavic languages the short adjective is either marked (being used only as a predicate) or on the way to be lost. The singular is, as a rule, the unmarked category of number for, unlike the plural, it may refer to singular as well as to plural objects, but in most Slavic languages there is a plural which is clearly unmarked. It is the collective plural that designates totalities consisting of discrete, enumerable entities and that encompasses two semantically and formally different sets. One of them refers to ethnic and social groups and is marked in its base by the suffix *-an-*; e. g., the Russian forms *angličáne, dvorjáne, krestjáne, gráždane*, while the other set designates the young of animals and humans and is marked with the suffixes *-at-/-et-* and in S.-Cr. with the suffix *-ād*; e. g., Russian *rebjáta, teljáta, volčenjáta*; S.-Cr. *jǎgnjād, pīlād, tēlād*. The singulars of these plurals are derivatives formed with „singulative“ suffixes that in Russian are *-in* for the first and *-onok* for the second set of forms; e. g., *angličánin, dvorjánin, krestjánin, graždanín* and *rebēnok, telēnok, volčēnok*; the S.-Cr. singulatives of *-ād* employ instead a variety of deminutive forms; e. g., sing. *jagnjić, pišće, télac* and in the simple plurals *jǎganjci, pīlići, tēoci*.

2. The grammatical differentiation of the singular and plural is in a number of Slavic languages matched by a corresponding differentiation of their formal trappings. The differentiation of their forms is conspicuously expressed in the three East Slavic languages (Russian, Ukrainian and Byelorussian), and in the three South-East (Balkan) Slavic languages (Serbian, Macedonian and Bulgarian), and is in both groups accomplished through similar morphological means, i. e., through the alternations of stress and the expansion of the plural endings with supportive, compounded suffixes. However, the extent and function of the two kinds of

³ A fuller discussion of the problem is given in Stankiewicz, 1999, 72–73.

means is in the respective languages reversed: the East Slavic languages make primary use of the alternations of stress assigning a subordinate role, or no role at all, to the compounded plural endings, whereas the South-East Slavic languages limit the scope and functions of the stress in rendering the opposition of number, but use a variety of compounded suffixes to strengthen the form of the plural endings. Since a similar expansion of the plural endings is encountered in several of the non-Slavic Balkan languages, it may well represent a phenomenon of diffusion typical of the languages of the „Balkan league“.

The significance of the stress alternations is in the East Slavic languages attested by their productivity (they involve stems of all three grammatical genders) and by their bi-polar, two-directional mobility which allows it to shift from the stem of the singular to the endings of the plural, and vice versa. The bi-polar singular vs. plural alternations of stress are shared to a large extent by all three relatively homogeneous East Slavic languages.

This is not the case in the South-East Slavic languages which differ from each other phonologically and morphologically. Macedonian lacks a mobile stress, and like Bulgarian, it is devoid of a system of cases. Serbo-Croatian has replaced the opposition of stress with one of pitch, though for morphophonemic and comparative purposes, it is convenient to treat the latter as one of stress by interpreting the rising pitch as a stress that falls on the following syllable of the word⁴. The falling pitch falls automatically on the first syllable of the word.

Given the stated diversity, it is not surprising that the stress alternations of the Bulgarian and the Serbo-Croatian nouns differ both from each other and, more profoundly, from those that are used in East Slavic. The movement of stress is in Bulgarian and Serbo-Croatian (but for a few exceptions) unidirectional, i. e., from the stem to the endings, while its function in rendering the category of number is in either seriously constrained. In Serbo-Croatian it supports above all the oppositions of case, while in the stems in which it shifts in the plural to the endings it falls predominantly on those that are distinguished by their expanded suffixal form. The shift of stress has thus no autonomous value, yet by occurring in conjunction with the suffix it places increased emphasis on its form accentuating at the same time its difference from the singular. The progressive movement of the Bulgarian stress has, of course, no other function than to sup-

⁴ I discuss the matter in greater length in Stankiewicz (1993), 99–103. In citing the S.-Cr. forms I shall henceforth mark the reinterpreted rising pitch with a straight line in front of the accented syllable.

port the opposition of number but, as we shall see, this alternation is, at least in the neuter stems, largely automatic.

The shift of the stress to the endings of the plural is in the South-East Slavic languages of a secondary or ancillary importance in foregrounding the marked character of the plural, and with it, its formal difference from the singular. The primary device employed by these languages for this purpose is thus their resort to plural endings that are made up of more complex, compounded suffixes. It is a device that is shared by all three languages in question, though it appears in each of them in a somewhat different form and with somewhat different semantic connotations.

The differences between the East and South-East Slavic languages in the choice of the formal markers of the plural did not arise at random: they are largely a reflection of the grammatical and derivational developments that took place in their nominal systems.

The plurals of the East Slavic languages have lost the distinctions of gender, and with them, the formal distinctions associated with the original genders. The levelling of the genders led to an accentual overlap of the masculine with the neuter in the plural of the stem stressed (originally circumflex) stems, and to a uniform stem stress in the plural of the oxytonic neuter and the mostly feminine *-a* stems. The resulting bipolar mobility of the stress, from the stem to the endings and from the endings to the stem, brought about not only a new distribution of the stress, but a new utilization of the stress in marking the opposition of number rather than the original oppositions of case.

The South-East Slavic languages were hardly in a position of utilizing the stress in a similar way. Serbo-Croatian has preserved the gender distinctions of the plural and, like Bulgarian and Macedonian, it failed to acquire a regressive mobility of the stress. Yet, if like East Slavic, it strengthened the opposition of number, it attained it by the more complex morphological structure of its endings.

The distinction between the East and South-East Slavic languages in expressing the opposition of number may thus ultimately be defined, like that of their grammatical categories, as a problem of symmetry: in the East Slavic languages it is rendered in a bi-polar, dissymmetrical way by moving the stress from the stem to the endings and from the endings to the stem, while the South-East Slavic languages render it in a unipolar, asymmetrical way by emphasizing the marked category of the plural with correspondingly marked plural endings.

After this cursery survey of the means that sharpen the opposition of number in the East and South-East Slavic nouns, we may now consider more closely how it is expressed in the individual languages.

3. The East Slavic languages.

3.1. The compounded endings.

As stated above, the three East Slavic languages sharpen the singular/plural opposition of the nouns primarily by means of the alternations of stress and, secondarily, by expanding the form of the plural endings with prefinal suffixes.

The compounded plural endings occur now only in Russian⁵, where they involve the prefinal suffixes *-ov-* and *-øj-*. The two combine to yield a triple ending in the plural of *kúm* and *sýn* : *kumov'já*, *synov'já* (morphophonemically <*sin-ov-øj-á*>, <*kum-ov-øj-á*>)⁶. The first of these suffixes occurs now only in the plural of *xozjáin*: *xozjáeva* while the suffix *-øj-* (the reflex of the Common Slavic collective suffix *-vj-*) appears in at least a dozen masc. personal nouns; e. g., *déver'*, *drúg*, *knjaz'*, *muž*, *zját'*; nom. pl. *dever'já*, *druz'já*, *knjaz'já*, *muž'já*, *zjat'já*, and in about twice as many inanimate masculine and neuter nouns; e. g., *kámen'*, *kóren'*, *súk*, *zúb* : *derevo*, *peró*, *poléno* : nom. pl. *kamén'ja*, *korén'ja*, *súč'ja*, *zúb'ja*; *derév'ja*, *pér'ja*, *polén'ja*⁷. The position of some of the compounded plurals is unstable; contemporary Russian tends to use in their stead variants with non-compounded endings, such as *djádi*, *grózdi*, *kloki*, *kopylý*, *prutý* (in place of *djad'já*, *grózd'ja*, *klóč'ja*, *kopýl'ja*, *prút'ja*). The compounded endings appear to be best preserved in nouns whose meanings have diverged from those with the simpler forms, such as *kamén'ja* „stones“ vs. *kámni* „precious stones“, *korén'ja* „spices“ vs. *kórni* „roots“, *líst'ja* „leaves“ vs. *lístý* „sheets“, *povód'ja* „reins“ vs. *póvody* „causes“, *zúb'ja* „gears“ vs. *zúby* „teeth“, *kolén'ja* „joints, links“ vs. *koléni* „kneés“.

3.2. The accentual alternations.

The role of the accentual alternations in marking the singular/plural opposition was in East Slavic promoted by two major and partly related developments: the expansion of the progressive (stem ~ desinence) alternation between the singular and plural at the expense of the alternation between the direct and oblique cases of the plural, and by the regressive alternation (from the endings to the stem).

⁵ The suffix *-øj-* is used in all East Slavic languages to form neuter derivatives with a collective meaning (e. g. Russ. *dub'ě*, *durač'ě*, *soldatě*), but only in Russian does it function as a prefinal suffix of the plural.

⁶ The final ending of the gen. pl. of *synov'já*: *synovéj* <*sin-ov-øj-ø*> is a zero which vocalizes the zero of the preceding suffix.

⁷ For the difference in the accentuation of the masc. personal and non-personal nouns, see Stankiewicz (1993), 194.

The first alternation received additional support from the East Slavic replacement of the Common Slavic pitch with stress that enabled a number of the originally fixed (acute) stems to join the alternations that were originally the domain (as they still are in South-West Slavic) of the mobile (circumflex) stems. As a result, the progressive alternation between the singular and the plural is now shared by such historically acute stems, as *dým* (nom. pl. *dymý*), *čas*, *kráj*, *xléb*, *xlév*; *máslo* (nom. pl. *maslá*), *mésto*, *mýlo*, *stádo*, *čúdo* (nom. pl. *čudesá*), *ímja* (nom. pl. *imená*). The same process took place in a number of the originally acute stems of Ukrainian and Byelorussian. Of equal importance was the tendency to reduce the direct/oblique alternation in the plural of masculine and feminine stems or to replace it with a desinence stress throughout the plural. Among the East Slavic languages the alternation between the direct and oblique cases of the plural is best preserved in Russian where it appears in three types of stems: (1) in the feminine *-a* stems that alternate also in the singular (e. g., nom. pl. *nógi*, *rúki*, *bórody* : dat. and instr. pl. *nogám*, *-ámi*..., *borodám*, *-ámi*); (2) in masc. and fem. nouns and some *pluralia tantum* with the gen. pl. ending *-ěj* (e. g., nom. pl. *čérvi*, *čérti*, *gósti*, *lébedi*; *bróvi*, *dvéri*, *kósti*, *máteri*; *pléči*, *óči*, *úši* : gen. pl. *červěj*; dat. and instr. pl. *červjám*, *-ámi*, and (3) in a small group of masc. stems ending in the gen. pl. in *-ø* or *-óv* (e. g., nom. pl. *bógi*, *grómy*, *vólki*, *vóry*, *vétrý*, *vólosy* : gen. pl. *bogóv*, *volos*; dat., instr. pl. *bogám*, *-ámi*). In the more innovating languages, Ukrainian and Byelorussian, the direct/oblique alternation is greatly reduced: it is either confined to a small number of nouns or to one or two cases of the plural (as a rule to the gen. and instr. pl. with the endings *-ěj* and *-mi*). Thus we find the accentual shift to the oblique cases of the plural only in such Ukrainian masc. and *-a* stems as *zúby*; *nóhy*, *rúky*, *stópy*, *ščáky* : gen. pl. *zubiv*; dat. and instr. pl. *zubám*, *-ámy*; *nohám*, *-ámy*, and the shift to the gen. and instr. pl. in the *dvéri*, *hrúdi*, *húsy*, *svýni*; *díty*, *ljúdy* : gen. and instr. pl. *dverěj*, *dvermý* ... *ditěj*, *dit'mý* (5) A similar development took place in Byelorussian where the shift from the direct to the oblique cases of the plural is found in the nouns (masc.) *zúby*, *dúxi*, *róhi*, *vúsy* and (fem.) *húby*, *nóhi*, *rúki*, *kúry*, *bróvy* with the shift to the gen. and instr. pl. limited to *dzéci*, *ljúdzi*, *dzvéry*, *pléčy* : gen. *dzjacěj*, instr. *dzjacmi*⁸.

The reduction of the stress alternation between the direct and oblique cases of the plural evolved in East Slavic in tandem with the expansion of the progressive alternation from the initial (historically circumflex) syllable of the stem to the medial, and, in colloquial Russian, to the

⁸ In Russian we find the same alternation in the forms *déti* : *detěj*; *ljúdi* : *ljuděj*.

final syllable of the stem, as in the masc. nouns *diréktor*, *proféssor*, *učítel'*; *inženér*, *oficér*, *šofér* : nom. pl. *diréktorá ... šoferá*. But it is in Ukrainian where the shift of stress from the singular to the plural attained its maximal reach. For here the stress may shift to the plural not only from any of the last three syllables of the masculine and optionally the neuter stems (as in *jármárok*, *párubok*; *učýtel'*, *xozjájín*; *jačmín'*, *čolovík*; *dévevo*, *bolóto* : nom. pl. *jarmarký*, *xazjají*, *čoloviký*; *derevá*, *bolotá*), but also from any of the last three syllables of the *-a* stems, a phenomenon that is unique among the Slavic languages; e. g., *jáhídka*, *ričén'ka*, *týsjača*; *továryška*, *učýtel'ka*; *molýtva*, *koróva* : nom. pl. *jahidký ... učytel'ký*.

The Byelorussian alternation of the stress involves in a similar way the initial and final syllables of masc. stems (e. g., *bérah*, *hólub*, *kámen'*, *véčar*; *čabór*, *jačmén'*, *maróz* : nom. pl. *berahí ... marazý*); however, unlike Ukrainian, it precludes the shift in the *-a* stems and admits it only in a handful of neuter nouns; e. g., *póle*, *práva*; *rěšeta*, *vóblaka*, *vózera* and *néba*, *plémja*, *strémja*. In the plurals with two syllables in the stem, the stress shifts to its final syllable; e. g. *rašóty*, *abláki*; *njaběsy*, *pljaměny*.

The discussed developments of the East Slavic progressive alternation point up one basic fact: the gist of their innovations was to sharpen the opposition of number at the expense of the oppositions of case. This polarization of the singular and plural received a decisive boost when the same languages acquired the opposite alternation, the shift from the endings of the singular to the final syllable of the stem in the plural of mono- and polysyllabic neuter and *-a* stems⁹. Since the new alternation affected in the same way all three East Slavic languages, it will be sufficient to give examples only from Russian; e. g., (fem.) *bedá*, *ovcá*, *reká*, *sestrá*, *žená*; *kolbasá*, *dolgotá*, *veličiná* : nom. pl. *bědy ... kolbásy*; (neutr.) *gnězdó*, *oknó*, *pis'mó*, *vesló*, *dolotó*, *veretenó* : nom. pl. *gnězda... veretěna*. The retraction of the stress to the last syllable of the stem in the *-a* and the neuter stems suggests that it arose by analogy with the forms that carried a zero ending in the gen. pl. from which the stress had retracted automatically to the last syllable of the stem. The reason the retraction did not similarly affect the oxytonic masc. *o-* and *io-* stems was no doubt due to the fact that the masc. stems had by that time replaced the zero of the gen. pl. with the endings *-ov* and *-ej* of the *o-* and *i-* stems. The same fact may account for the lack of the regressive alternation in the South Slavic masc. and neuter nouns, specifically in štokavian, where the

⁹ The preservation of the desinence stress in the plural of some fem. and neuter oxytonic stems is still observed in the works of some 19th century writers; see Bulaxovskij (1954), 168. However, the retraction of the oxytonic stress is attested as an accentual rule in the grammar by Vostokov (1831).

gen. pl. of such stems terminated in *-ā* or in *-ī*. For the S.-Cr. forms that retract the desinence stress in the gen. pl. to the stem, see below.

4. The South-East Slavic languages.

4.1. The accentual alternations of Serbo-Croatian and Bulgarian.

The preservation of a case system in Serbo-Croatian and its lack in Bulgarian prompts us to discuss the patterns of their alternations apart.

4.1.1. Serbo-Croatian employs, like the East Slavic languages, the „forward“ (progressive) and „backward“ (regressive) alternations of stress. However, the distribution and functions of these alternations differ fundamentally from those used in East Slavic. The regressive alternation occurs mostly in the gen. pl., where it retracts primarily from the final to the penult syllable of the stem (in such forms as *jez'ik*, *ned'elja*, *kol'eno* : gen. pl. *j'ezikā*, *n'edēljā*, *k'olēnā*), and secondarily, from the ending to the thematic long vowel in stems in which the long vowel is followed by a vocalized zero, (as in *vr'ābācā*, *c'igālā*, *vl'ākānā* vs. nom. sing. *vrābac*, *cīgl'a*, *vlākn'o*). The regressive alternation between the singular and the plural is a marginal phenomenon as it takes place only in a handful of monosyllabic masc. and neuter nouns with variants that allow a fixed stress on the ending); e. g., *konac*, *novac*, *lanac*, *tēlac*, *vēnac*; *sel'o*, *bedr'o*, *per'o*, *rebro*, *sedl'o* : pl. *kōnci*, *k'onaca*, *k'ōncima* ... *s'ela*, *s'ela*, *s'elima*.¹⁰

Far more productive is the progressive alternation which takes place in the circumflex (initially stressed) stems and which varies in its distribution according to gender and number. Its basic function is to support the oppositions of case both in the singular and in the plural. In the singular of the *-a* stems it opposes the stem stress of the accusative (sometimes also of the dative) to the desinence stress of the other cases, while in the masc. and *-i* stems it opposes the desinence stress of the locative to the stem stress of the other cases. In the plural it distinguishes the stem stress of the direct cases from the desinence stress of the oblique cases in all circumflex stems, except the neuters.

This is the system of alternations that Serbo-Croatian had inherited from Common Slavic and that is still alive in the Western (Croatian or Budmani) variant of the literary language. In the Eastern norm (the Serbian or Daničić variant) the masculine stems that form the plural with the prefinal suffix *-ov-/-ev-* replace the direct/oblique alternation with an alternation between the singular and the plural; e. g., *bōj*, *brōd*, *dōm*, *nōs*, *plōd*; *dūb*, *rād*, *sād*, *stān*, *vāl* : nom. pl. *boj'evi*, *brod'ovi*, *dom'ovi*, *nos'ovi*,

¹⁰ The two types of the S.-Cr. regressive alternation are discussed at greater length in Stankiewicz (1993), 120–22.

plod'ovi; dūb'ovi, rād'ovi, sād'ovi, stān'ovi, vāl'ovi : gen. and dat. pl. *boj'evā, -'evima ... dub'ōvā, -'ovima*. The original alternation between the direct and oblique cases is in the Eastern norm preserved only in one short-vowel stem *r'ōg* (pl. *r'ogovi, rogōv'ā, -ov'ima*) and in the long-vowel stems that are in everyday use; e. g. *d'ān, gr'ād, gl'ās, kr'ūg, k'ūm, s'in, sn'ēg, vl'āk, z'id* (nom. pl. *d'arovi*; gen. and dat. pl. *darōv'ā, darov'ima... z'idovi, zidōv'ā, -ov'ima*). The combined use of the forward movement of the stress with the long, compounded plural endings imparts to the expression of the plural, as it were, a double weight deepening at the same time the characteristically South-East Slavic asymmetry between the singular and the plural. The difference between the Eastern (Serbian) and Western (Croatian) norm should justify, among other things, our treatment of the former as a representative of the South-East Slavic group of languages.

The combination of the progressive shift of stress with the compounded form of the endings marks also the plural of the neuter stems with the prefinal suffixes *-en-*, *-es-*, and sometimes *-et-*; e. g., *č'udo, k'olo, t'ēlo; 'ime, pl'eme, v'ime; b'ure* : nom.-acc. pl. *čudes'a ... vimen'a; buret'a*. It is of some interest that the neuters that form the plural with the short (non-compounded) endings have lost the alternation in some commonly used nouns (such as *m'ore, sl'ovo, t'ēlo*) preserving it in *b'rdo, p'olje, zv'ono, m'ēso, s'ēno, j'ezero* (: nom.-acc. pl. *brd'a ... jezer'a*)¹¹.

4.1.2. The Bulgarian accentual alternation is progressive and takes place in the neuter and in masculine stems that are mostly monosyllabic.

The neuter nouns shift the stress to the plural in all monosyllabic stems including the stems that form the plural with the prefinal suffixes *-en-* and *-es-*; e. g., *bláto, bljúdo, ljáto, sélo, tjálo; bréme, ime, rámo, čudo* : pl. *blatá... tjalá; bremená, imená, ramená, čudesá*. In the polysyllabic stems the stress shifts to the plural in a few simple stems (*ézero, koljáno, korító, sírene*) and in derived nouns with the suffixes *-ál-*, *-íl-* and *-ív-*; e. g., *mastílo, točilo, čakálo, pomagálo, gorívo, pečívo* : pl. *mastilá... pečivá*. A number of the latter forms admit variants with a fixed stress on the stem.

Masculine nouns shift the stem stress to the plural in two kinds of forms: (a) in a small group of stems that form the plural with the endings *-á* or *-é*; e. g., *krák, líst, róg, bívol, gárk* : pl. *kraká ... bivólá, garčoljá* and

¹¹ The tendency to reduce the stem ~ desinence alternation in the S.-Cr. neuter stems with simple (non-compounded) plural endings is succinctly noted by Vaillant (1958, 348): „En serbo-croate, l'accent est fixe dans la majorité des paroxytones: *slòvo*, plur. *slòva, řijelo*, plur. *řijela*. Il est mobile dans certains seulement“.

cár, knjáz, kón, král, máž : pl. *caré ... mažé*, and (b) in the monosyllabic stems that form the plural with the prefinal suffix *-ov-/-ev-*; e. g., *brjág, grád* „city“, *glás, kúm, mráz, nós, ród, vrát, zvjár* : pl. *bregové, gradové... zverové*. The shift to the plural is not obligatory, a number of the suffixed forms retain the stress on the stem (e. g., *dáb, grád* „hail“, *krág, rid, tríd, tárg, víd, zíd* : pl. *dábove ... zidove*).

4.2. The South-East Slavic compounded endings.

The Serbian and Bulgarian use of the accentual shift in reinforcing the compounded structure of the plural endings is but a special and limited case of how the South-East Slavic languages render the asymmetry between the plural and the singular. The simpler and more wide-spread device in conveying their difference is the compounded structure of the endings themselves. The latter exhibit in each of the South-East Slavic languages a somewhat different form, and in a language like Serbo-Croatian, forms that vary from case to case.

4.2.1. The S.-Cr. dat.-instr.-loc. is the only case of the plural that, unlike the nominative and the genitive, lacks a distinct compounded ending. However, the disyllabic structure of its endings *-imal-ama* sets it, no less than the compounded endings, apart from the forms of the singular which does not admit endings of more than one syllable of morpheme.

The gen. pl. employs the compounded endings *-ø-ā* and *-ī-ū*. The phonological shape in which they appear has tended to obscure their morphological structure leading at times to the view that „any attempt to analyze their form [in particular the form of the *-ø-ā* ending] is in advance doomed to failure“¹². However, the vocalization of the thematic zero that takes place before the initial zero of the *-ø-ā* ending (in such gen. pl. forms as *otāc'ā, vr'ābācā; vl'ākānā; metāl'ā, k'ūgālā* vs. nom. sing. *otac, vrābac; vlākn'o; metl'a, kūgl'a*) is incontrovertible proof that the first element of the ending consists of a zero. It is, in fact, the very zero that appears in the genitive plural of most Slavic languages (including neighboring čakavian) and to which Serbo-Croatian had attached the incremental ending *-ah* (from *-bh/-bh*) taken from the loc.-gen. of the *i-* and *u-* stems. The gen. pl. ending with the final *h* (or *k*) is still found in some modern štokavian dialects (e. g., in Montenegro).

The compounded ending *-ī-ū* is phonologically realized as *-ijū* with an *i* that was shortened before the following long vowel (like the long *ū* of *'ūho* which yielded *uvo* via *'uo*). It is possible that the ending arose historically under the influence of the original gen.-loc. ending of *tr'iju, četir'iju* but synchronically it is certainly simpler to interpret it as a com-

¹² See Svane, (1958), 80.

pound of the gen. pl. endings $-ī$ and $-ū$. The collective meaning that adheres to the nouns using this ending (e. g., *gost'ijū, kokoš'ijū, nokt'ijū, prst'ijū, oč'ijū, uš'ijū, vaš'ijū*) would seem to support the idea that their ending was also historically kindred to the ending $-ī$ of the gen. pl. (in such forms as *gost'ī, kokoš'ī ... uš'ī, vaš'ī*) with which the forms ending in $-ijū$ are often in free variation.

The compounded endings with the prefinal suffix $-ov/-ev-$ typical of the masculine monosyllabic stems were discussed above. It is interesting to note that the dat.-instr.-loc. plural of a noun like *d'ūb* comprises as many as three syllables in its ending (*dūbo'vima*).

4.2.2. Macedonian constructs its plural forms with the help of several compounded suffixes, almost all of them used with the masculine and neuter. The prefinal masculine suffixes are $-ov/-ev (-i)$, $-išt(-a)$, $-øj (-el-a)$ and $-ov-øc(-i)$; the prefinal neuter suffixes are $-øj (-el-a)$ and the compounded $-in-øj(-a)$. The suffix $-øj (-el-a)$ does also occur with some feminine nouns.

The suffix $-ov/-ev-$ is the primary plural formant of masc. monosyllabic and some vowel plus zero stems; e. g., *čir, glas, groš, jaz, mraz, ključ, koš, nož, rod, prišt, sad; ogan, veter* : pl. *glasovi ... vetrovi*. In a few monosyllabic stems the plural ending is $-i$; e. g., *zabi, maži, unuci, gosti, Grci, Vlasi*. The prefinal suffixes $-išt-$ and $-øj-$ function mostly as free or stylistic variants of the suffix $-ov/-ev-$, though in some forms they convey their original meaning as collective plurals. Some grammarians (e. g., Koneski) are inclined to view most plurals with the $-išt-$ and $-øj-$ suffixes as collective, whereas others (e. g., Usikova) treat them as plain plurals. In a number of cases the plurals with $-išt(-a)$ and/or $-øj(-e)$ have precedence over the plurals with $-ov(-i)$ or the simple $-i$; e. g., *dolišta, drumišta, dvorišta/dvorje, zidišta/zidje, rodišta/rodje, kamenjel/kamni, korenjel/korni*, while in other cases they have semantically drifted apart (e. g., *gradišta* „big cities“ / *gradovi* „towns“, *krajevi* „ends“ / *kraišta* „regions“, *ridišta* „big hills“ / *ridovi* „hills“).

The collective meaning is paramount, on the other hand, in the compounded suffix $-ov-øc(-i)$ which is used with masculine nouns that designate social groups (kinship terms, family names) and physical or moral shortcomings. The collective meaning of these plurals is concomitant with an emotive coloring that is implicit in the second component of the suffix, an original diminutive, but stems above all from the emotive quality of the stems with which it occurs. These are either affectionate (thanks to their inherent meaning or their diminutive suffixes), or pejorative (marked as such by their suffixed or compounded form). Examples of the affectionate forms are the kinship terms *dedo, striko, tatko, vujčo* : pl. *dedovci...*

vujčevci, while the pejorative meaning is transparent in such forms as *driplo*, *grbe*, *gotovan*, *neranimajko* : pl. *driplovci* ... *neranimajkovci*.

The plural of the neuter stems, both mono- and polysyllabic, is formed primarily with the simple ending *-a*. In some monosyllabic stems it occurs as a variant of the suffixes *-øj* (*-e/-a*) or *-in-øj* (*-a*), while other stems favor the use of the latter, compounded suffix. The plurals with the suffix *-øj* (*-e/-o*) vacillate, like the corresponding masculine forms, between a collective and simple plural; e. g., pl. *krila/krilje* or *krilja*, *peral/perje* or *perja*, *zrna/zrnje*. At times the variants give rise to semantically differentiated forms, as in *drva* „a mass of firewood“ vs. *drvja* „trees“ (the simple plural) and *drvje* (the collective plural).

The suffix *-in-øj* (*-a*), (pronounced *-iña*), is highly productive. It occurs as a variant of the ending *-a* in *cveće*, *polje*, *dete* : pl. *cvećal/cvećinja*, *polja/polinja*, *decal/dećinja* and it applies to all stems that end in the singular in *-e*; e. g., *ime*, *pleme*, *vreme*, *grne*; *jagnje*, *kuće*, *pile*, *prase*, *tele*, *vrapče*; *gezve*, *kebapče*, *magare*, *more* : pl. *iminja* ... *jagninja* ... *morinja*. Its productivity is attested by its use with such recent loanwords, as *bombe*, *kliše* : pl. *bombinja*, *klišinja*¹³.

The feminine nouns form most of their plurals with the simple ending *-i*. The ending *-øj* (*-e*) is limited to a small group of stems including *gora*, *livada*, *niva*, *rabota*; *godina*, *krivina*, *planina* : pl. *gorje*, *livadje* ... *godinje*, *planinje*.

4.2.3. The Bulgarian compounded plural endings resemble those of Macedonian but exhibit some features that are their own. Most of them make up the plural of masculine nouns; except for the compounded South Slavic endings with the suffix they all carry a collective meaning; most collective plurals divide into personal and non-personal forms that are marked by different suffixes; the meaning of the collective personal nouns (except for the family names such as *Nikolovci*, *Miladinovci*) is complex in the sense that their collective meaning is concomitant with emotive, positive or negative, connotations. A more adequate designation of such plurals should be collective-emotive.

¹³ The development of the initial component of *-in-øj-a* has not been satisfactorily explained. I believe that the *-in-* stems from the suffix *-en-* in such forms as *plemena*, *vremena* from which it had spread to the nouns with the plural suffix *-et-* yielding the hypothetical: **prasena*, **telena* (in place of the original *praseta*, *teleta*) and the contemporary *prasinja*, *telinja*. The change of the original *e* to *i* could have arisen by analogy with the collective plurals of those feminine stems that terminated in the singular in *-ina*, such as *godina*, *padina* : pl. *godinje*, *padinje*. At the same time it is worth noting the striking resemblance of the Macedonian suffix with the Albanian prefinal suffix *-inj*.

In addition to the masculine nouns, we find the use of the prefinal suffixes *-es-*, *-en-*, *-et-* in the plural of neuter nouns such as *vremená*, *čudesá*, *praséta*, the cognates of the Common Slavic imparisyllabic (consonantal) stems. With the loss of the Bulgarian case system, the suffixes that were originally a part of the singular inflection of such nouns, were transformed into prefinal suffixes of the plural. But within the overall pattern of the plural they are a marginal forms, except for a few neuter stems and loanwords to which they had lent the suffix *-et-*; e. g., *moré*, *polé*; *koljé*, *perdé* : pl. *moréta*, *poléta*; *koljéta*, *perdéta*.

The compounded endings forming the plural of masculine nouns are *-ov(-e)*, *-išt(-a)*, *-øj(-á)*, *-øj(-é)* and *-ov-øc(-i)*.

The suffix *-ov-/ev-* was discussed above. It is the only prefinal suffix that lacks a collective meaning. Its only function is to strengthen the plural ending of monosyllabic stems, especially when they combine with the final stress.

The suffix *-išt(-a)* has a collective meaning that it confers upon inanimate nouns. As such it serves to distinguish the collective plural of masculine nouns from those with the simple plurals ending in *-i* or *-ov*; e. g., *dólišta*, *g'úlišta*, *kátišta*, *trápišta*, *xáništa* (vs. *dólove ... xánove*). Some forms in *-išta* have a distinctive negative coloring (e. g., *drumišta* „lousy roads“ vs. *drúmove* or *drúmi* „roads“), while some have evolved into simple plurals (*kráišta*, *kárišta*, *pátišta*, *sáništa*).

The suffix *-øj-á* occurs with a small number of mono- and polysyllabic stems. In some forms it is preceded by the formants *-ol'-*, *-or-* or *-ur'-* (as in *gračoljá*, *vlašonjá*, *ženurjá*). Its collective meaning is concurrently pejorative, as in the forms *garčó/garčoljá* (vs. simple pl. *gárci*), *turčá* (vs. *túrci*), *graždanjá* (vs. *gráždani*); *daskoljá*, *majstorjá*, *oficerjá* and in the single feminine form *ženurjá* (vs. *ženi*). The collective suffix *-øj-* is the underlying form of the ending; it has left a trace in the palatalization of the final consonants of the stem (as in *gerčá*, *turčá*, *daskaljá*) and in the shift of the stem stress to the ending (comparable to the shift of stress in the Russian collective plurals *muž'já*, *synov'já*).

The suffix *-øj(-é)* has the same formation as *-øj-á* but reflects a collective singular that has acquired the function of a plural (cf. the similar development in Macedonian). It is used as the collective plural of a few masculine nouns: *caré*, *knjazé*, *koné*, *kralé*, *máže*, *cigané*. The original palatalization was lost before the front vowel *-e* of the ending.

The compounded ending *-ov-øc(-i)* is, as in Macedonian, highly productive and occurs with the same collective-emotive function. The description of this suffix was given under Macedonian (in 4.2.2), so we shall forgo the citing of Bulgarian examples.

The foregoing remarks suggest the following conclusions. The singular/plural opposition, the primary grammatical opposition of the Slavic noun, is in two groups of Slavic languages, those of the East and South-East, supported by two types of formal devices: the alternations of stress and the use of complex, compounded plural endings. The two types of devices are employed both in the East and in the South-East Slavic languages, but their role is in each of them reversed: the East Slavic languages resort rarely or not at all to the use of compounded plurals, while the South-East Slavic languages (especially Macedonian and Bulgarian that lack or limit the alternations of stress) make maximal use of the expanded plural endings. The use and expansion of the two types of devices was promoted and facilitated by a series of processes peculiar to the languages in question: in the East Slavic languages it was connected with the neutralization of the plural genders and the consequent levelling of the progressive (stem to the endings) alternations in the masculine and neuter nouns, and of the regressive (endings to the stem) alternations in the neuter and the mostly feminine *-a* stems. The formation of the complex suffixes in the plural of the South-East Slavic nouns had two principal sources: the South Slavic formant *-ov-* in the plural of monosyllabic stems, and a set of suffixes for the expression of the collective plural, the marked counterpart of the simple plural. The latter category is sometimes (especially in Macedonian) in a state of flux, but the suffixes that render it remain in use as formal props of the plural endings. And it should not come as a surprise that the two languages in which the counted plural received its maximal expansion are precisely those languages whose plurals have relinquished the expression of gender and case.

From what it has been said, it should be clear that the deepening of the distinction between the singular and plural by either the alternations of stress or through the expansion of the plural endings was achieved in the East and the South-East Slavic languages through the use of indigenous means and according to the possibilities inherent in their grammatical structures. On the other hand, we cannot overlook the fact that the South-East Slavic process of compounding the plural endings is matched by a similar treatment of the plural endings in the non-Slavic languages of the Balkan league. The phenomenon of diffusion in marking the expression of the plural must therefore be seen in the proper light: it was not the result of borrowing or of imitating a foreign model, but a process of development that was formed in the individual languages but was reinforced through geographic contact and centuries of bi- or multilingualism cultivated through repeated periods of migrations and resettlements.

5. The compounded endings of the non-Slavic Balkan languages.

The non-Slavic Balkan languages that parallel the South-East Slavic languages in the use of compounded plural endings are Modern Greek, Rumanian, Arumanian and Albanian.

In what follows I shall give a list of the plural suffixes used in each of these languages with examples illustrating their variety and occurrence.

5.1. Modern Greek uses the prefinal suffix *-d/-ad-* in the plural of masculine and feminine nouns and *-t/-at-* in the plural of neuter nouns. In speaking of the plurals with simple endings as opposed to those with compounded endings, Greek grammarians tend to ignore their morphological difference labelling the first type „parisyllabic“ and the second type „imparisyllabic“.

Masculine and feminine nouns with the *-d/-ad-* suffix are *pápas* „priest“, *pappús* „grandfather“, *lekés* „stain“ : pl. *papádes*, *pappúdes*, *lekédes*, and *mamá* „mommy“, *nené* „grandmother“, *adelfé* „sister“ : pl. *mamádes*, *nenédes*, *adelfádes*.

Neuter nouns with the *-t/-at-* suffix are *dásē* „woodland“, *prósōpo* „face“ : pl. *dásēta*, *prósōpata* (or *prósōpa*).

5.2. The prefinal suffix of the Rumanian plural is *-ur-(i)*, (usually pronounced *-ur'*), a cognate of the Latin plural *-or-a* (of neuter nouns such as *tempus* : *tempora*). The origin of the suffix is reflected in some of its properties: it does not occur with animate nouns; some masculine nouns switch in the plural to the feminine gender, i. e., the gender that has absorbed many of the original neuters (e. g., *colț* „corner“ : *colțuri*, *piept* „breast“ : *piepturi*, *vreme* „time“ : *vremuri*; *cîmp* „field“ : *cîmpuri*); some plurals in *-uri* carry a collective meaning (e. g., *lapte* „milk“ : *lapturi* „milk products“, *carne* „meat“ : *carnuri* „meat products“, *vin* „wine“ : *vinuri* „sorts of wine“). Some plurals with *-uri* differ from the meaning of their base forms; e. g., *ochiu* „eye“ vs. *ochiuri* „sunny-side-ups (eggs)“, *nimic* „nothing“ vs. *nimicuri* „trifles“, *frig* „cold“ vs. *friguri* „shivers“. The ending *-uri* is used overwhelmingly with inanimate nouns; e. g., (masc.) *loc* „place“, *lucru* „thing“, *timp* „time“; (fem.) *iarbă* „grass“, *lînă* „wool“, *lipsă* „lack“, *marfă* „ware“, *treabă* „business“ : pl. *locuri*, *timpuri*; *ierburi* ... *treburi*.

5.3. The basic compounded ending of the Arumanian plurals is, like that of Rumanian, *-ur-i* (usually pronounced *-ur'*). The nouns using this suffix are all feminine and terminate in the singular in *-a* or *-e*; e. g., *kasa* „house“, *lumina* „light“, *hone* „inn“, *g'ole* „pond“ : pl. *kasuri* ... *g'oluri*. Where the language differs from Rumanian is in its use of two more compounded endings: *-adz-i* and *-ən²-i* that occur both with masculine and feminine nouns. The first ending is used with fem. and masc. stems that

end in a stressed vowel (e g., *bahcé* „garden“, *mantá* „coat“; *kasabá* „town“, *vujvodá* „voyvoda, captain“ : pl. *bahčadzi* ... *vujvodadzi*, the second ending is used only with four masc. kinship terms: *táte* „father“, *lále* „uncle“, *pápu* „grandfather“ and *stripápu* „greatgrandfather“ : pl. *tatán i*, *laláni*, *papáni*.

5.4. Albanian employs as many as five prefinal suffixes in the plural of masculine nouns and one suffix in the plural of feminine and neuter nouns. The masc. nouns employ the suffixes: 1) *-n/-ar(-o)*, 2) *-en/-er(-e)*, 3) *-eñ/-iñ (-ø)*, 4) *-ar-iñ (-ø)*, 5) *-ler/-liar(-e)*; the other two genders use only the first suffix *n/-ur(-a)*. Several of the forms involve dialectal or historical variants: *-n* is the older and dialectal variant used in Gheg, while *-r* is the variant used in Tosk; the second pair is apparently an older variant of the first. A similar relationship might have existed between the suffix *-en3-* and *-in' (-ø)* whose zero ending goes back to the original ending *-i* that accounts for the palatalization of the preceding *n'* (in the standard transcription written as *nj*). The fourth suffix *-er-iñ(-ø)* is clearly a compound of 2) and 3), whereas *-ler/-liar* are the front and back variants of the Turkish plural ending. The following examples should illustrate the use of each of the suffixes: 1) (fem.) *luftə* „battle, war“ : *luftna/luftəra*; *kishə* „church“ : *kishəra*; (neutr.) *djathə* „cheese“ : *djathna/djathəra*; *shtëpi* „house“ : *shtëpira*; 2) (masc.) *mbret* „king“ : *mbretən/mbretəri*; *prift* „priest“ : *priftən/priftəri*; 3) *bari* „shepherd“ : *bariñ*; *shkop* „stick“ : *shkopiñ*; *zanatci* „artisan“ : *zanatciñ*, *lumə* „river“ : *lumeñ*; 4) *zot* „mister“ : *zotəriñ*; *prind* „parent“ : *prindəriñ*; *gisht* „finger“ : *gishtəriñ*; 5) *bej* „bey“ : *bejlerə*; *baba* „father“ : *baballarə*; *pasha* „pasha“ : *pashallarə*.

REFERENCES

- Bulaxovskij, L., Russkij literaturnyj jazyk pervoj poloviny XIX v., 1954.
 Desnickaja, A. V., Kategorija sobiratel'nosti i kategorija čisla v istorii grammatičeskogo stroja albanskogo jazyka, Leningrad, 1976.
 Golab, Z., The Arumanian Dialect of Kruševo in SR. Macedonia, Skopje, 1984.
 Hetzer, A., Lehrbuch der vereinheitlichen albanischer Sprache, Hamburg, 1978.
 Jordan, I., Grammatika rumynskogo jazyka, Moscow, 1950.
 Jakobson, R., Zur Struktur des russischen Verbuns, Charisteria Guilelmo Mathesio... oblata, 1932; repr. *Selected Writings*, II, 14–15.
 Koneski, B., Gramatika na makedonskiot literaren jazik, 1/2, Skopje, 1967.
 Maslov, J. S., Očerok bolgarskoj grammatiki, Moscow, 1956.
 Maspera, G., Grammatica della lingua greca moderna, Milano, 1976.
 Mirambel, A., Grammaire du Grec moderne, 1969.
 Stankiewicz, E., The Singular–Plural Opposition in the Slavic Languages, *IJSLA* 1962, 1–15; repr. (1986), 113–126.

- Stankiewicz, E., Grammatical Categories and their Formal Patterns, *TCLP (NS)*, 1999, 71–89.
- Stankiewicz, E., *The Accentual Patterns of the Slavic Languages*, Stanford University Press, 1993.
- Stankiewicz, E., *The Slavic Languages. Unity in Diversity*, Mouton-de Gruyter, 1986.
- Stankiewicz, E., The Collective and Counted Plurals of the Slavic Nouns, *American Contributions to the 9th International Congress of Slavists*, 1983, 277–292; repr. Stankiewicz (1986), 153–168.
- Svane, G. D., *Die Flexionen in den štokavischen Texten aus dem Zeitraum 1350–1400*, Aarhus, 1958.
- Stojanov, S., *Gramatika na bālgarskija knižoven ezik*, Sofija, 1980.
- Troubetskoy, N. S., *Principes de phonologie*, Paris, 1949.
- Usikova, A. P., *Morfologija suščestvitel'nogo i glagola v savremennom literaturnom makedonskom jazyke*, Skopje, 1967.
- Vaillant, A., *Grammaire comparée des langues slaves*, II, 1, 1958.

БОГОЉУБ СТАНКОВИЋ
(Београд)

О НАПОРЕДНОМ САГЛЕДАВАЊУ СРПСКИХ И РУСКИХ СИНТАГМИ

У раду се излаже методологија синтетичке напоредне анализе српских и руских синтагми, која полази од принципа комплексности и тежи синтези описа значења, структуре и функционисања, као и статике и динамике, тј. савременог стања и развојних тенденција. Предложена методологија се проверава и илуструје напоредним сагледавањем неких српских и руских синтагматских модела комплетивног односа.

У реферату за XII међународни конгрес слависта, који је уз изузетне напоре и свесрдно залагање академика Павла Ивића као главног уредника објављен уочи Конгреса у специјалном — конгресном броју „Зборника Матице српске за филологију и лингвистику“, бавили смо се питањима мултилатералног сагледавања словенске синтагматике¹. У овом раду за публикацију посвећену успомени на академика Ивића са пијететом према њему приступамо конкретизацији неких изнетих идеја у поменутом реферату.

Током читавог XX века, а нарочито у његовој другој половини, синтагме су биле предмет озбиљног проучавања како науке о руском тако и науке о српском језику. Такво стање ствари у овим наукама појединачно природно је упућивало да синтагме ових двају језика буду и напоредно проучаване. Могло би се рећи да је синтагматски ниво српског и руског језика кроз бројна ужа или шира проучавања у великој мери напоредно сагледан, утврђени су међуодноси, констатоване идентичности, сличности и разлике, те наша русистика има довољно предуслова да приступи једном синтетичком напоредном представљању српске и руске синтагматике. За успех таквог подухвата неопходне су појмовно-терминолошка јасност и методолошко-ис-

¹ Б. Станковић, *Соотношение моделей словосочетаний славянских языков*. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1997, XL/1, 177-187.

траживачка прецизност, тј. јасно дефинисани предмет проучавања и прецизно утврђени поступак сагледавања.

У методологији конфронтационе лингвистике од самих њених почетака истиче се неопходност „примене истог аршина, истих класификационих критеријума, јединствене лингвистичке доктрине и јединствене лингвистичке терминологије“². У светлу оваквог методолошког захтева мора се имати у виду чињеница да се синтаagmaма не приступа у свему једнако у српској и руској синтаксичкој теорији, па и унутар руских синтаксичких проучавања³. Али без обзира на неједнаке приступе и неподударност појмовно-терминолошког инструментарија, могу се утврдити следећи ставови као основа и полазиште за напоредно сагледавање српских и руских синтаagmaи: а) синтаagma је, као и реченица, синтаксичка јединица; б) синтаagmaе се организују на основу синтаксичке везе која може бити субординативна (подчинительная) и координативна (сочинительная) и на основу тога се деле на зависне и независне синтаagmaе; в) специфичност српског и руског, као и осталих словенских језика, испољава се претежно у области зависних синтаagmaи, те су оне доминантан предмет напоредног сагледавања; г) зависне синтаagmaе се образују на основу следећа три облика везе: конгруенција (согласование), рекција (управление) и прикључење (примыкание); д) између главне и зависне компоненте зависних синтаagmaи постоје разноврсни семантичко-функционални односи који могу бити у чистом виду (појединачни) и комплексни; њ) синтаagma није јединица само говора, већ и језика, јер иза сваке конкретне синтаagmaе „стоит некая не собственно речевая, а языковая сущность“⁴; е) „језичка суштина“ низа истоврсних конкретних синтаagmaи може се апстраховати као модел и представити условним ознакама у виду формуле.

Изложени ставови довољно јасно одређују предмет проучавања и упућују да се у процесу анализе максимално уважава принцип комплексности, те да се тежи остварењу синтезе описа значења, структуре и функционисања, као и статике и динамике, тј. савременог стања и развојних тенденција. Овакав синтетички опис синтаagmaи српског и руског језика може се реализовати ако се у основу напоредног сагле-

² Б. Терзић, *Руско-српске језичке паралеле*, Београд, 1999, 12.

³ У руској синтаксичкој теорији присутно је шире и уже поимање синтаagmaе (словосочетание), од којих је шире ближе поимању синтаagmaе у учењу А. Белића, који разликује значењске и функционалне синтаagmaе. У ужем поимању, заступљеном у учењу В. В. Виноградова, на синтагматском нивоу се разматрају само значењске (зависне) синтаagmaе, а независне функционалне везе речи третирају се као истородни реченични чланови и разматрају у оквиру реченице.

⁴ *Современный русский язык* (под ред. В. А. Белошапковой) Москва, 1981, 367.

давања постави појам модела синтагме који укључује читав низ иманентних и статусних карактеристика, као што су: семантичко-функционални односи међу компонентама, облик синтаксичке везе, морфолошки облици компонената, спискови лексичких конкретизатора позиција у моделу, положај модела у језичком систему, могућности синонимског алтернирања, развојне тенденције и стилистичка маркираност/немаркираност.

Управо међуоднос побројаних карактеристика српских синтагми и руских еквивалената био би предмет овакве напоредне анализе, која је у ствари тражење одговора на следећа питања: 1) Који синтагматски модели постоје у савременом српском и руском језику за исказивање комплетивних, објекатских, атрибутивних, адвербијалних (просторних, временских, узрочних, циљних итд.) односа? 2) На основу којих синтаксичких веза су засновани модели двају језика и какав је међуоднос веза код конкретних модела? 3) Којим облицима се изражавају зависне компоненте у моделима побројаних односа и какав је међуоднос тих облика на релацији двају језика? 4) Да ли су спискови лексичких конкретизатора компонената конкретних модела отворени или затворени и какав је квантитативни и квалитативни међуоднос спискова на релацији двају језика? 5) Какве су могућности синонимског алтернирања сваког конкретног модела у једном и другом језику и какав је међуоднос синонимских редова двају језика? 6) Какве су тенденције развоја еквивалентних и кореспондентних српских и руских модела? 7) Какву стилистичку карактеристику има сваки конкретни модел у свом језику? 8) Каква је фреквентност употребе сваког српског модела и његовог руског еквивалента, односно, кореспондента?

Тек потпуно проведено напоредно сагледавање српских и руских синтагми по предложеној методологији могло би бити релевантан показатељ њене ваљаности. Ми смо до сада у неколико наврата ову методологију проверавали и демонстрирали на сегментима двају или више словенских језика пре свега са циљем откривања разлика и илустровања најтипичнијих међуодноса⁵. Овом приликом методоло-

⁵ Напред наведеном конгресном реферату додали бисмо радове: *Конфронтициони ѝристичуј синтагмама ѝросѝорног односа у срѝском и руском језику*. Славистика, Београд, 1997, књ. I, 17–20; *Комплетивные отношения в глагольных словосочетаниях русского и других славянских языков*. Porovnávací opis statiky a dynamiky súčasného ruského jazyka z teoretického a praktického hľadiska, Bratislava, 1998, 149–153; *К вопросу о методологии сопоставительного описания словосочетаемости в сербском и русском языках*. Лингвистические, культурологические и методические вопросы обучения русскому языку как иностранному, Велико-Тырново, 1999, 11–15.

гију ћемо проверити кроз целовитије напоредно сагледавање трију модела српских и руских синтагми комплетивног односа⁶, уз очекивање да ће анализа бити задовољавајућа, те да касније на исти начин сагледамо целокупну синтагматику, тј. преостале синтагме комплетивног односа као и знатно бројније заступљене у српском и руском језику синтагме атрибутивног, објекатског и адвербијалног односа. Предмет овог нашег напоредног сагледавања биће како централни модели у систему тако и периферијски, како изразито диференцијални тако и наглашено идентични, и то: (1) модел глаголских синтагми комплетивног односа у коме се позиција зависне компоненте уобличава номинативом; (2) модел именске синтагме комплетивног односа у коме се зависна компонента уобличава генитивом; (3) структурно неидентични кореспондентни модели — у српском језику са конструкцијом *за + акузатив* у позицији зависне компоненте, а у руском језику ову позицију има инфинитив.

(1) Глаголске синтагме са номинативом (најчешће именице или придева) који допуњује информативну недовољност глагола у позицији главне компоненте у српском језику су изразито заступљене. Иако мање заступљене, оне су несумњиво својствене и савременом руском језику, исп.: *бити болестан* = *быть болен//больной*; *звати (кћер) Лена* = *звать (дочку) Лена*; *назвати (сина) Вася* = *назвать (сына) Вася*. Могло би се констатовати да су српски и руски језик у овом сегменту веома блиски или идентични са становишта параметара садржаних у прва три напред постављена питања. Диференцирања су, пак, евидентна по параметрима садржаним у осталим питањима (параметри 4–8).

Док се списак лексичких конкретизатора (параметар четири) главне позиције у руском моделу углавном исцрпљује напред наведеним глаголима, дотле је он знатно шири у српском: бити; звати (се), називати (се); постати, остати; изгледати, учинити се, правити се и сл. Док се у руском језику овај модел са глаголом *быть* реализује првенствено при неискривању глагола у садашњем времену (нулти облик), дотле се у српском језику реализује управо при исказаном облику. У руском списку лексичких конкретизатора зависне позиције знатно је мање именица, него што је то у српском, а релативна кван-

⁶ Код синтагми комплетивног односа зависна компонента је неопходан смисаони додатак који надокнађује информативну недовољност граматички главне компоненте. Ови односи могу бити у чистом виду и комплексни, тј. у споју са објекатским, атрибутивним или адвербијалним. Ако су комплетивни односи у чистом виду, синтагма је синтаксички неслободна и у реченици као целина врши једну синтаксичку функцију.

титативна приближност је код придева, с том разликом што у руском језику постоји конкуренција дужег и краћег облика придева.

Српски модел стоји у алтернативном односу (параметар пет) са неким другим моделима (пре свега са оним који у позицији зависне компоненте имају инструментал или конструкцију *као* + номинатив) само у ограниченим конкретизацијама, те има доминантно место у синонимском реду и одликује се изузетним конкурентским потенцијалом. Руски модел такође алтернира са инструменталним моделом или моделом са конструкцијом *как* + номинатив, али у синонимском реду има слабију позицију у односу на доминантни инструментални модел. Отуда српски номинативни модел врло често кореспондира са руским инструменталним моделом, тј. српским синтагмама са предикативним номинативом преводни еквиваленти у руском језику су синтагме са предикативним инструменталом, исп.: *звати́и (се) Олга* = *звать Ольгой*; *џостџаи́и љрофесор* = *стать профессором*; *остџаи́и крив* = *остаться виноватым* и сл.

О тенденцијама развоја (параметар шест) еквивалентних и кореспондентних српских и руских модела може се на основу постојећих проучавања утврдити да су супротног смера — у српском језику развој иде од потискивања инструментала номинативом⁷, а у руском језику предикативни номинатив се потискује инструменталом⁸.

Овакве развојне тенденције доводе и до супротно распоређених стилистичких карактеристика (параметар седам), тако што је номинативни модел у српском немаркиран, стилистички неутралан, а у савременом руском језику његове конкретне реализације све чешће имају књишки карактер.

Иако имају релативну вредност, статистички показатељи такође указују на напред изнете констатације. Наиме, по фреквентности употребе (параметар осам) номинативни модел у српском језику има трећу позицију у укупном списку глаголских модела, а у руском седму; однос појављивања (конкретизација) је 564 у српском према 249 у руском⁹.

(2) У моделу именске синтагме комплетивног односа са генитивом у позицији зависне компоненте у оба језика доминантно место имају синтагме у којима генитивом управља именска реч са нуме-

⁷ М. Ивић, *Значења српскохрватског инструментала и његов развој (семантичко-синтаксичка студија)*, Београд, 1954, 158.

⁸ Т. П. Ломтев, *Очерки по историческому синтаксису русского языка*, Москва, 1956, 97–98.

⁹ Б. Станковић, *Инијерференција у предикатским синтагмама руског и српскохрватског језика*, Београд, 1979, 222.

ричким, количинским или неодређено-количинским значењем: *две књиге* = две книги; *пять градова* = пять городов; *половина имања* = половина имушества; *маса људи* = масса людей; *већина бирача* = большинство избирателей, *килограм хлеба* = килограмм хлеба, *неколико деце* = несколько детей и сл. Овој групи синтагми отворенога списка лексичких конкретизатора обеју позиција треба додати синтагме истога типа (модела) у којима генитивом управљају именице у секундарном значењу мере (*чаша воде* = стакан воды; *чак брашна* = мешок муки; *кашика уља* = ложка масла и сл.), као и именице: врста, подврста, род, тип (*врста животиња* = вид животных; *подврста ишенице* = разновидность пшеницы; *род војске* = род войск; *тип аутомобила* = тип автомобиля).

Код ових синтагми одговор на напред постављена питања био би идентичан за оба језика, што значи да се оне подударају по свим параметрима: присутне су у оба језика; засноване су на рекцијској вези; зависну позицију заузима генитив; спискови лексичких конкретизатора позиција су отворени и блиски квалитативно и квантитативно; немају конкурентних алтернатива; стабилне су; стилистички неутралне; фреквентност употребе једнака. Уопштавајући закључак би био да се српски и руски језик у овом синтагматском моделу подударају, а малобројне неподударности конкретних синтагми одраз су неподударња лексичко-граматичких карактеристика нумеричких лексема, исп.: *два дечака* = два мальчика // *двое мальчиков*; *два/двојица младића* = двое юношей.

(3) У напоредном сагледавању структурно неидентичних кореспондентних именских модела комплетивног односа — у српском језику са конструкцијом *за* + акузатив, а у руском са инфинитивом у позицији зависне компоненте — одговор на напред постављена питања биће неједнак за два језика, што значи да се они диференцирају по свим параметрима.

Као прво, српски модел не постоји у руском, а руски не постоји у српском језику. Друго, српски модел је заснован на рекцијској предлошко-падежној вези, а руски на прикључењу инфинитива. Треће, између српског и руског језика успоставља се кореспонденција конструкције *за* + акузатив са инфинитивом. Четврто, списак лексичких конкретизатора главне позиције српског модела исцрпљује се углавном лексемом *мајстор* (у значењу „вештак“) и *љубишљ*, а у руском језику у овај списак улази већи број експресивних именица за означавање лица са становишта способности, умења, склоности и сл.: *мајстор за њричу* = мастер рассказывать; *мајстор за њрейрку* = мастак спорить; *мајстор за кување* = искусник стряпать; *љубишљ*

за шалу = *охотник пошутить*. Пето, српски модел има алтернативу у моделу са конструкцијом *да* + презент (мајстор за причу // да прича; љубитељ за шалу // да се шали), а руски има алтернативу у моделима се предлошко-падежном конструкцијом *на* + акузатив (мастак видумывать // на видумки). Шесто, у српском језику евидентно је стабилно стање, док је у руском језику присутна динамика која се огледа у проширењу списка лексичких конкретизатора и експанзији инфинитива (исп.: *стороник оказания влияния // стороник влиять*)¹⁰. Седмо, српска синтагма је стилистички неутрална, а руска експресивна и разговорног је карактера, али све више постаје општеупотребна, што се огледа и у лексикографском стилистичком карактерисању лексема које заузимају позицију главне компоненте: *мастак* се у Малом Академијином речнику обележава као просторечје, а *мастер* као разговорно¹¹; у речнику Ожегова и Шведове *мастак* је обележено као разговорно, *мастер* је дато без стилистичке маркатације¹². Осмо, периферност ових модела у оба језика је несумњива и не мора се додатно потврђивати статистички. Међутим, подаци о фреквентности употребе (којим, на жалост, не располажемо) помогли би да се одреди доминанта како у српском тако и у руском синонимском реду.

*

Надајмо се да ће овакво сагледавање и утврђивање међуодноса целокупног синтагматског садржаја двају језика дати основу за егзактније констатације о идентичностима, сличностима и диференцирањима српског и руског језика на синтагматском нивоу и да ће пружити довољно конкретне језичке грађе за потпуније и адекватније успостављање односа еквивалентности и кореспондентности у преводној лексикографији и преводилачкој пракси.

¹⁰ *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Русский язык.* (Redaktor naukowy Evgenij Širjaev), Opole, 1997, 225.

¹¹ АН СССР, *Словарь русского языка*, изд. 2-ое, Москва, 1983, том II, 234.

¹² С. И. Ожегов и Н. Ю. Шведова, *Толковый словарь русского языка*, изд. 3-е, Москва, 1995, 337.

ЖИВОЈИН СТАНОЈЧИЋ
(Београд)

АПОЗИТИВНА КАТЕГОРИЈА КАО ЈЕЗИЧКИ ЗНАК*

1. Имплицитно, испитивачи су већ уочили да се прозни тексто-ви М. Црњанског одликују изузетно великом заступљеношћу *зареза* као интерпункцијског знака. Кажем — имплицитно, јер заправо тај факат подразумева и анализа „парцелације реченице“, коју је, управо на језику М. Црњанског, код нас — у домену форми у којима се „парцелисани“ елемент реченице јавља — до сада најпотпуније дефинисао М. Радовановић¹. Зарез је, наравно, графемско обележје реченичног супрасегменталног састојка интонације, а ова је, као што је познато, у суштини — материјални, остварени знак било делова просте реченице, било конституентских реченица у сложеној реченици. То јест — ранга је, *de facto*, морфеме или „минималне значењске јединице језика“ — “a diverse category which comprises simple words, prefixes and suffixes, inflexions, non-independent roots and other elements, including even the intonation of the sentence”². Овде ћу ту категорију прегледати као знак остварен у реченичним конституентима познатим у традиционалној граматици под називом *ајозијивних реченичних категорија*. Разуме се, на ограниченом њиховом броју, и у пуном кон-

* Рад је у оквиру Пројекта 05Т30. „Стандардни српски језик“, Потпројекта 3: „Развојни процеси у савременом српском језику“ — Тема 3 „Језик прозе М. Црњанског“, који за период 1996-2000. финансира Министарство за науку Р. Србије.

¹ В. поглавље „О парцелацији реченице као језичком јосијуку“, на стр. 117-163 његове књиге *Spisi iz sintakse i semantike, Sremski Karlovci — Novi Sad, 1990*, у којем он, врло исцрпно и савесно, наводи многе раније ауторе, којима „углавном и припада заслуга за иницирање и оживљавање дискусије о непотпуним реченичним образовањима у српскохрватском језику“: М. Стевановића, Ж. Станојчића, Б. Остојића, Б. Вулетића, М. Ивић (на стр. 152 наведене књиге), који су 60-их година — томе времену примереним инструментаријем лингвистике — дефинисали и анализирали материју у питању.

² St. Ullmann, *Language and Style*, Oxford, 1966, 5 — парафразирајући Чарлса Хокита (C. F. Hockett, *A Course in Modern Linguistics*, New York, 1958, 65).

тексту (по принципу случајног узорка) изабраног прозног текста из „Друге књиге Сеоба“ М. Црњанског. И — уз констатацију академика П. Ивића да је „интонација основно средство за образовање реченице“ у смислу комплекса појава који, управо за овде означену тему — за апозитивне синтаксичке категорије — представљају врло релевантну основу коју овај знаменити лингвиста дефинише као опозицију „потпуне према непотпуним реченицама“³.

2. Разумљиво је што се у Радовановићевој исцрпној анализи поступка парцелације, осим *зареза* подразумева и интерпункцијски знак *тачке*. И то тај знак — пре свега. На *језички знак* управо овога типа указује и Белићева констатација: „Реченична целина најобичније се познаје по спуштању гласа на крају реченице, по малој почивци која се обично јавља међу засебним реченицама што се на писму обележава тачком“⁴. Јер, тачка је ознака језичке јединице за коју граматика даје дефиницију да је то „комуникативно целовита односно завршена језичка јединица“, те да је у писаном језику означена „на посебан начин: са великим словом на почетку и са тачком на крају“. Уз додатак, заснован на доследно белићевском ставу, да се „у говору, оваква јединица изриче са посебном интонацијом (= реченичном мелодијом), која обједињава све делове ове јединице у целину и спуштањем гласа на крају јединице показује да је порука завршена“⁵. Отуда ћу и знак „тачка“ анализирати као и знак „зарез“, дакако, са указивањем на евентуалне различитости у истој основној функцији. Другим речима, једнако ћу узимати и синтагму, и реченицу као конституенте од њих виших јединица, увек када су — са функцијом апозитивне синтаксичке категорије.

3. (а) У „Другој књизи Сеоба“ М. Црњанског нашао сам следећи исказ:

Био је опет завршен један део њиховог живота, а по одајама је настала била празнина. На зидовима од набоја, тамо, где су пре стајали ормари и миндери, у потамнелом зиду, од прашине, зјапило је сада бело место однетог, одсељеног намештаја. *Као да има неки светл у ком је сенка ствари бела.* (76)

Писац је исказу *Као да има неки светл у ком је сенка ствари бела.* — дао ранг потпуне реченице, са свим обележјима која ова рече-

³ П. Ивић, *Место њрозоидјских феномена у стурктури језика*, Целокупна дела, X/1, Сремски Карловци — Нови Сад, 1998, 110.

⁴ А. Белић, *Изабрана дела, 1: Ојшћа лингвистика — О језичкој ѡрпороди и језичком развипћу*, Књига II, Београд, 1998, 484–485.

⁵ Ж. Станојчић — Љ. Поповић, *Грамаћика српскога језика*, Београд, 1999⁶, 189.

ница има онда када је зависни конституентски део сложене поредбене реченице⁶. Али, наравно, са елементом посебне у односу на целокупни претходни исказ реченичне интонације, која је апсолутно осамостаљује.

Као такав, овај исказ у језику М. Црњанског добио је стварно синтаксички ранг који је управо супротан зависној реченици. Исказ је добио ранг координиране (дакле, напоредне, традиционално речено — независносложене) реченице закључног односа⁷. Њено значење могло би се исказати трансформом: */Зјапило је сада бело место однетог, одсељеног намештаја/: *према томе, има неки свет у ком је сенка ствари бела*. С тим што везничка конструкција као да указује да је и то само непотпуна реченица, елемент реченице које је значењска вредност „...: према томе, изгледа као да има неки свет у ком је сенка ствари бела“.

Апсолутно осамостаљење датог исказа указује на још једну страну овакве синтаксичке јединице. Она, наиме, има, једновремено са описаном синтаксичко-семантичком вредношћу, и вредност синтаксичког квалификатора целог претходног исказа. И то у ономе смислу који М. Ивић дефинише као одредбе „додатног коментара“, у својој истоименој расправи⁸. Она у тој расправи анализира лексичка средства за исказивање „додатног коментара“, али сви примери које даје, као и сама чињеница да наглашава као „изузетно важну околност да језичке јединице о којима је овде реч нису предикатске, него реченичне одредбе“⁹, отварају могућност да будућа лингвистичка анализа прошири ову функционалну категорију и на морфосинтаксичке јединице вишег ранга од лексеме. Анализирани пример из језика М. Црњанског то управо и потврђује.

In ultima analysi, могли бисмо рећи сада да је истакнута синтаксичка јединица квалификатор који накнадно коригује претходни исказ, те да је у смислу синтаксичке везе осамостаљена јединица, дакако, апозитивне природе. Природно, због интонационе завршености — ранга непотпуне реченице.

⁶ В.: Љ. Поповић, *Синтакса реченице*, у нашој Граматици српскога језика, Београд, 1999⁶, 326.

⁷ В.: Љ. Поповић, *Ibid.*, 356; М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, II. *Синтакса*, Београд, 1986⁴, 797–798.

⁸ В.: *Određbe „dodatnog komentara“*, *O zelenom konju — novi lingvistički ogleđi*, Београд, 1995, 283–297.

⁹ *Ibidem*, 284.

4. (б) Други исказ у истоме тексту М. Црњанског гласи:

Све што се збило, између њега и његове жене, Трифуну се још увек чинило нека луда, несхватљива, али обична свађа у браку... Није могао ни да замисли да је то почетак њиховог разлаза, *заувек, на овом свећу*. (76)

Све што је у томе исказу писац ставио између зареза, у основи — по свим својим формалним обележјима — припада апозитивним одредбама у најкласичнијем одређењу појма апозитивне одредбе¹⁰. Од примера анализираних горе, у т. 13. 3. (а), ова одредба разликује се само тиме што је интонационо спуштена за који тон ниже. Тиме је остала у границама реченице чији је саставни део. Синтаксички, последња апозитивна одредба (... , *на овом свећу*), међутим, и апсолутно је идентична са првом анализираним, и то у елементу појма „додатног коментара“ М. Ивић. Када се узме у обзир и њена семантика, јасно је да је ова одредба „додатног коментара“ заправо к о р е к ц и ј а оног што је означено лексемом *заувек*, која је, синтаксички, такође апозитивна одредба предиката који јој претходи. Као таква, одредба *на овом свећу* улази у реченичне одредбе, а значењски релативизује лексему *заувек* тако што значење „вечности“ које ова има у основи своди, у складу са оним што писац приписује као идејни став својим јунацима, на „земаљски део вечности“, јер — очигледно, после корекције — читаоцу остаје на уму и постојање „небеског дела вечности“. Синтагма *на овом свећу* подразумева и синтагму *на оном свећу*, са антонимским паром *овај : онај*, базираним на супротстављености анафорских садржаја употребљених демонстратива, како је то и уопште дефинисано за антонимију¹¹.

Са гледишта обличних елемената горе анализираних синтаксичких јединица (а) и (б), разлике међу њима су само у висини тона супрасегменталног чиниоца — интонације. Она у првом случају има тон апсолутне завршености, док у другом случају има тон сниженог, али не и апсолутног завршетка. То је, уједно, и разлика између синтаксичке јединице *јуне реченице* и синтаксичке јединице *констицијенција реченице*.

ИЗВОРИ ГРАЂЕ

М. Црњански, *Друга књига Сеоба*, Београд, 1996.

¹⁰ В.: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик, II. Синтакса*, Београд, 1986⁴, 73–74.

¹¹ В.: Д. Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*, Београд, 1997, 146–149.

ЛИТЕРАТУРА

- А. Белић, Изабрана дела, 1: *Општа лингвистика — О језичкој природи и језичком развоју*, Књига II, Београд, 1998, 484–485.
- Д. Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*, Београд, 1997.
- М. Ivić, *Odredbe „dodatnog komentara“*, O zelenom konju — novi lingvistički ogledi, Beograd, 1995, 283-297.
- П. Ивић, *Место ѓрозодијских феномена у структури језика* (Предавања одржана у Институту за докторске и постдокторске студије језика у Токију, у августу 1968), Целокупна дела, X/1, Сремски Карловци — Нови Сад, 1998, 105–137.
- М. Radovanović, *Spisi iz sintakse i semantike*, Sremski Karlovci — Novi Sad, 1990.
- Ж. Станојчић, *Грамајика и језик*, „Универзитетска ријеч“ — Титоград, 1987.
- Ж. Станојчић — Љ. Поповић, *Грамајика српскога језика*, Београд, 1999⁶.
- М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик, II. Синтакса*, Београд, 1986⁴.
- St. Ullmann, *Language and Style*, Oxford, 1966.

STANISŁAW STACHOWSKI
(Kraków)

ŹRÓDŁA WĘGIERSKIE DO CHRONOLOGII TURCYZMÓW W JĘZYKU SERBSKO-CHORWACKIM

Zapożyczenia osmańsko-tureckie stanowią najmłodszą warstwę zapożyczeń tureckich w języku węgierskim. Przyszły one do języka węg. przede wszystkim w okresie panowania tur. na Węgrzech (1541: zdobycie Budy — 1699: pokój w Karłowicach), chociaż pojedyncze osmanizmy pojawiały się w języku węg. również nieco wcześniej, jak i nieco później. Pożyczki osm.-tur. w większości swej dostały się do języka węg. oczywiście bezpośrednio z języka osm.-tur., ale pewna jednak część ich przyszła za pośrednictwem języka południowo-słowiańskiego, jakim w danej konkretnie sytuacji był język serbsko-chorwacki. Świadczą o tym zarówno cechy fonetyczne, morfologiczne jak też chronologia i geografia tych osmanizmów. Zwraca na to uwagę Susanne (Zsuzsa) Kakuk, autorka trzech znakomitych monografii o węg. osmanizmach (*Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise*, Budapest 1973; *Cultural words from the Turkish occupation of Hungary*, Bdp. 1977; *A török kor emléke a magyar szókincsben*, Bdp. 1996).

W swej pierwszej monografii, której pierwsza część (*Les éléments osmanlis du hongrois*, s. 17-434) jest słownikiem historyczno-etymologicznym zapożyczeń osm.-tur. w języku węg., Autorka cytuje najpierw pożyczki osm.-tur. bezpośrednio, a następnie pożyczone za pośrednictwem sch. (lub jak niekiedy nazywa pld.-słow.), oczywiście tam, gdzie takie dwie warstwy zapożyczeń występują, por. np. *amledār*, *bostanjī*, *dizdār*, *lağimjī*, *sipāhi* itd.

Osmanizmy węg., które przyszły za pośrednictwem sch., mają duże znaczenie dla historii zapożyczeń osm.-tur. w języku sch., ponieważ w znacznej większości wypadków są one o wiele wcześniej poświadczane w języku węg. niż w serbsko-chorwackim.

Poniżej przedstawiam cały zasób sch. osmanizmów poświadczonych w zabytkach języka węgierskiego:

sch. **àhar cihája* ≥ węg. *ahar tihája* (1644), *ahár tihája* (1654) 'intendant d'écurie' (32: — La forme phonique (...) laisse supposer l'entremise du serbo-croate, où pourtant le mot n'est pas relevé [SK]).

sch. **akàncija*, **akàndžija*, *akindžije*, pl. (Šk.) ≥ węg. *akancsa* (1554), *akangya* (1554), *akancsgya* (1554), *akangzia* (2. poł. XVI w.), *akoniciok*, pl. (1636) 'cavalier irrégulier' (33).

sch. *amandar* (1884: Pop.) ≥ węg. **amandár* 'duumvir', zaświadczone w derywacie: *amandárság* (1585) 'duumiviratus' (40).

sch. *baltàdžija* (Kn.), **baltàcija* ≥ węg. *baltacsia* (1634) 'hallebardier' (57).

sch. *bàrjak* (– 1675: Bel.) ≥ węg. *barjakta* (1651) 'drapeau' (61: — Le -*ta* est une addition erronée... [SK]).

sch. *barjàktār* (1708: RJA) ≥ węg. *barjaktár* (1651) 'porte-drapeau' (61).

sch. *bàrjam* (1759: RJA) ≥ węg; *barjam* (1573), *baream* (1627), *barjan* (1628), *bàrján* (1629), *baraián* (1636), *barján* (1637), *bàrjám* (1660) 'fête turque' (62).

sch. *bèšlija* (1631: RJA) ≥ węg. *beslia* (1514) 'sorte de janissaires' (70).

sch. *biber* (1775: RJA) 'poivre' ≥ węg. *biber* (1745) 'piment'.

sch. *bogàsija* (RSAN) ≥ węg. *bagazía* (1544), *bogasia* (1587), *bagazsia* (1591), *bagazira* (directivus: *bagazi-ra*; 1661), *bogozia* (1670), *bagacsia* (1681), *bagaria* (1683: — résultat de la contamination avec le terme *bagaria* 'espèce de cuir' [SK]); *bogácsia* (1683), *baharia* (1685), *bagasia* (1687), *bogazia* (1777), *bagázia* (1809) 'bocassin, canevas, toile de coton' (74).

sch. *bostàndžija* (1818: SR), *bostànžija* (XVII w.: RJA), **bostàncija* ≥ węg; *bosztancsia* (ok. 1605), *bosztandzsia* (1644), *boztansia* (1730) 'soldat de la garde impériale' (77).

sch. *bòšča* (1749: Mih. I 78) ≥ węg. *boscsa* (1604) 'drap ou morceau d'étoffe pour envelopper qc.' (75).

sch. *bozàdžija* (Šk.), *buzàdžija* (1666: Mih. I 84), **bozàcija* ≥ węg. *bozaccia* (1636) 'marchand de boza' (78).

sch. **bujùrdija*, *burjùntija* (1884: Pop.), **bujurùltija*, *burùntija* (1689: RJA) ≥ węg; *bujurdia* (1637), *burjuntia* (1684), *barjuntia* (1685), *bujurultia* (1694) 'ordre d'un gouverneur ou d'un autre haut fonctionnaire' (84–85).

sch. **búlja*, *búla* (1708: Mih. I 84) ≥ węg. *bulya* (1556). *buja* (1736) 'femme turque' (81).

sch. *bùljuk* (1683: RJA) ≥ węg. *bulyuk* (1637) 'troupe, régiment' (79).

sch. *bùljukbaša* (1861: RJA), *bùljugbaša* (1818: SR) ≥ węg. *bulyok basa* (*passa*) (1576...1682), *bulyuk basa* (*pasa*) (1577...1694), *bulyug basa* (*pasa*) (1581...1685), *buling* [sic] *basa* (1589), *búlyok pasa* (1627), *bulyog basa* (1634), *buluk basi* [sic] (1643), *bulyong basa* (1646), *buluk basa* (1651), *bulugh pasa* (1684), *bulyo passa* (po 1758) 'capitaine d'un régiment' (80).

sch. **bùljuk spahija* ≥ węg. *buluk szpahia* (1572) 'cavalier d'une compagnie' (81).

sch. **bòngur*, *bùngur* (1818: SR) ≥ węg. *bongor búza* (1682) 'blé mondé', *bongor kása* (1683) 'grau' (82).

sch. *bùrmut* (Šk.), **bùrnot* ≥ węg. *bornót* (1748), *burnót* (1781), *barnót* (XIX w.) 'tabac à priser' (83: — L'apparition tardive du terme hongrois et son expansion renvoient à une transmission serbo-croate [SK]).

sch. *čadòrdžija* (Šk.), **čatòrčija* ≥ węg. *chatorchia* (= *čatorčia*; ok. 1605) 'fabricant de tentes' (97).

sch. *čelèbija* (I./XVI w.: RJA) ≥ węg. *cselebia* (1555) 'seigneur, gentilhomme' (103).

sch. *čèngija* (Šk.), **čìngija* ≥ węg. *chingia* (= *čìngia*, 1651), *csinca* (pocz. XVII w.) 'sorte de harpe' (104).

sch. *čètedžija* (1818: SR), **čètečija* ≥ węg. *csatacsia* (1694) 'pilleur, maraudeur' (106).

sch. *čirjāk* (Šk.) ≥ węg. *csirjāk* (1670), *csirjak* (1676) 'protégé' (106–07).

sch. **čiv(t)lik* ≥ węg. *csivlik* (1694), *csivtlik* (1694) 'métairie, maison de campagne' (107).

sch. *čizma* (XVI w.: RJA) ≥ węg. *csizma* (1492), *csizma* (1519), *csizsma* (1792), *csidma* (1683), *csizme* (1880) 'botte' (110).

sch. *čizmèčija* (poł. XVIII w.: Mih. II 756), *čizmèdžija* (1739: SSZN II 2770), *čizmežija* (1660: Mih. II 756) ≥ węg. *csizmacsia* (1577), *csizmazia* (1594), *csizmadia* (1604), *csizsmadia* (1790), *csizsmadia* (XIX w.), *csizmadija* (XIX w.), *csizmadea* (XIX w.) 'bottier' (110).

sch. *čòrbadžija* (1706: Mih. II 759), **čòrbažija*, **čòrbačija* ≥ węg. *csorbazia* (1606), *csorbacsia* (1616), *csorbáciak*, pl. [recte *csorbacziák*] (1623), *csorbacziek*, pl. (1623), *csorbacsa* (1634), *csorbadzsia* (1683–85), *csabacsia* [sic] (1687) 'colonel d'un régiment des janissaires' (113).

sch. *ćáto* (1818: SR) ≥ węg. *tyató* (1657–58), *csáto* (XIX w.) 'scribe' (227).

sch. *ćehája* (1710: Mih. II 654), **ćihája* ≥ węg. *tehája* (1671), *tihaja* (1578), *tihája* (1600), *tihá* (1605), *tühaja* (1620), *thia* (1662). *tyihája* (1664), *tija* (1677) 'intendant, agent officiel' (241).

sch. **ćihája beg* ≥ węg. *tihaja bék* (*bég*) (1608...1661), *tihája bék* (*bég*) (1647...1750), *tihabég* (1659). *tiahája bég* (1662), *tihaja begler* (po 1758) 'lieutenant de l'aga des janissaires; ministre de l'intérieur' (242).

sch. *ćilim* (1755: RJA), *čilim* (XVIIw.: RJA) ≥ węg. *chilin* (= *čilin*) (1673) 'tapis, natte' (244).

sch. *dązdār* (1483: RJA) ≥ węg. *dazdar* (1577), (forma zlatynizowana) *dazdarus* (XVI w.) 'soldat du château-fort' (129).

sch. *dèlija* (XVI w.: RJA) ≥ węg. *delia* (1545), *dalia* (1568) 'une sorte de soldats turcs, soldat'; *Delia* (1654), noms d'un cheval (120–21).

sch. *dèvedžija* (1728: RJA), **dèvečija* ≥ węg. *deneczia* [recte *deueczia*] (1576), *teveczia* (1642) 'chamelier, un certain type de janissaire' (125: — Le *t* initial est du à l'influence analogique du mot hongrois *teve* 'chameau' [SK]).

sch. *dùcān* (1683) ≥ węg. *duttyán* (1646) 'boutique, magasin' (133: Le son *tty* du mot hongrois pourrait provenir du son *k̄k* fortement palatalisée du turc-osmanli, mais l'extension géographique et son caractère culturel font plutôt penser à l'entremise du serbo-croate [SK]).

sch. **džèbedžija*, **čèbedžija*, **čèbečija*, pl. *džèbedžije* (Šk.) ≥ węg. *csebecsia* (ok. 1605), *zebezia* (1621), *czebedzia* (1650), *gebegicziák*, pl. (1655), *csebecsie* (1693), *zebcsiek*, pl. (1706) 'cuirassier' (90)

sch. *dželálija* (zaświadczone w XVIII w. jako przydomek *Ġelalija Petar* [= *Dželalija Petar*]: RJA), **čelálija*, **čilálija* ≥ węg. *cselalia* (1610), *csilalia* (1614), *zilalia* (1651), *gselalia* (1655), *dzalaliek*, pl. (1656) 'rebelle' (92).

sch. *đāvur* (Šk.), *đaur* (1794: RJA), **đaurin* (1759: StChr. 33), **čaur* ≥ węg. *gyaur* (1548), *gyavur* (1636), *chaur* (1788–89) 'infidèle' (205: — Les formes commençant par /gy/ = /d/ et /cs/ = /č/ proviennent probablement du serbo-croate, mais on peut les faire dériver aussi directement du turc. Nous les avons sans doute empruntées de toutes les deux langues [SK]).

sch. **đonlija*, pl. *đonlije* (Šk.) ≥ węg. *giemlia* (1594), *gyömlia* (1605), *gyimlia* (1624), *gyünlia* (1645), *gyomlia* (1646), *gyumlia* (1651) 'soldat volontaire' (160–61).

sch. *ekmèkčija* (1658: SSZN I 1393), *ekmèkčija* (Šk.) ≥ węg. *ekmekcsia* (1644) 'boulangier' (140).

sch. *frèngija* (Kn.), *frèndija* (1884: Pop.), **frindija* ≥ węg. *fringija* (1578/1591), *fringyia* (1590), *fringya* (1864) 'sabre en acier fin' (156–57).

sch. *gèmija* (1617: RJA), *dèmija* (1760: RJA) ≥ węg. *gemia* (1608), *gemie* (1608), *gémia* (1621), *gimea* (1621), *gömia* (1668), *gemija* (1692), *gimia* (1693), *demia* (1691) 'vaisseau, navire' (159–160).

sch. **gùrcija*, **đùrcija* ≥ węg. *gyürcsia* (1595), *giurczia* (1616), *gurcsie* (1626), *gürcsia* (1633) 'Géorgien' (162–63: — Les formes suivantes sont dues à l'entremise du serbo-croate, bien que les formes respectives du serbo-croate ne soient pas encore démontrées jusqu'à présent [SK]).

sch. *hàčija* (1627: StChr. 37) ≥ węg. *hacsia* (1647) 'pèlerin qui a fait le pèlerinage de la Mecque' (165).

sch. *hácim* (Šk.) ≥ węg. *hatyim* (1694) 'gouverneur d'une province' (167).

sch. **halvadžija* (w RJA poświadczone tylko jako przydomek: *Dmitar Halvadžija* [1706–07]) ≥ węg. *halvadsia* (1622) 'vendeur de halva' (168).

sch. *hamálija* (1./XVII w.: RJA) ≥ węg. *hamalia* (1651) 'amulette' (169).

sch. *haràčija* (1649–51: RJA) ≥ węg. *haracsia* (1693), *harácsija* (1707) 'percepteur d'impôt' (174).

sch. *harámija* (2./XVI w.: RJA) ≥ węg. *haramia* (1547), *heramiae*, pl. łac. (1549), *haramija* (1556) 'brigand, voleur' (174).

sch. *(*h*)*isàrlija* ≥ węg. *isaralia* (1576: yzaralya; 1577: izaralia) 'soldat de la garnison d'une ville ou d'une forteresse' (185: — Mot communiqué par l'intermédiaire du serbo-croate, bien que la forme respective du serbo-croate jusqu'à présent ne soit pas encore démontrée [SK]).

sch. **ič-kapùčija* ≥ węg. *iczkapuczia* (1637) 'portier de l'intérieur' (192. — Terme emprunté au serbo-croate dans lequel il n'est toutefois pas attesté [SK]).

sch. *jàničār* (1631: RJA), **jàničer* ≥ węg. *jancsár* (1448), *janicsár* (1533), *janizer* (1533) 'janissaire' (421).

sch. *jasàkčija* (1818: SR) ≥ węg. *jaszakcsia* (1610), *jaszekcsia* (1705) 'garde, huissier, kavas, attaché au service d'une ambassade' (418).

sch. *kàdija* (1396: RJA), *kàzija* (1631: RJA) ≥ węg. *kadia* (1558), *kàdia* (1627), *kadija* (1643), *kádja* (1643), *kàdija* (1706) 'juge, cadì'; *Kadia* (1608), surnom; *Dely Kazya* (1554), nom d'une personne (203).

sch. **kadi-lesćer*, **kazi-asćer* ≥ węg. *kadileszter* (1634), *kazi aszttyer* (1644) 'juge d'armée' (204).

sch. *kapidžija* (1. /XVII w.: RJA), **kapidija*, **kapudžija*, **kapučija*, **kapičija* ≥ węg. *kapucsia* (1573), *kapocsia* (1591), *kapicsia* (ok.1605), *kapuczih* (1617), *kapogysa* (recte: *kapogysa*) (1629), *kapudzsia* (1629), *kapidsia* (1645), *kapigya* (1651), *kapucsija* (1671) 'portier, huissier du Sérail' (214).

sch. *kěsečija* (1766: RJA) ≥ węg. *keszecsia* (1619) 'porteur de bourse, caissier' (235).

sch. *kila* (1759: RJA) ≥ węg. *kila* (1556) 'mesure de capacité pour les céréales' (243).

sch. **kiráčija*, *kirájčija* (1885: RJA) ≥ węg. *kiracsia* (1698) 'loueur qui loue des bêtes de somme pour le voyage' (244).

sch. **kundàkčija* ≥ węg. *kundakczia*, pl (1605) 'les incendiaires' (253: — La terminaison *-ia* du mot hongrois renvoie à une transmission serbo-croate, mais n'est pas attestée dans cette langue [SK]).

sch. **lagùmčija*, *lagumdžija* (1759: RJA) ≥ węg. *lagumcsia* (1694) 'mineur militaire' (261).

sch. *lěvęnta* (XVI w.: RJA) ≥ węg. *leventa* (1568), *lewantak*, pl. (1573), *levente* (1706) 'soldat volontaire; soldat brave; hardi' (262).

sch. **mašalàčija* ≥ węg. *mosalaczia* [recte probablement *masalaczia*] (1637) 'porteur de torche' (269: — Mot communiqué par l'intermédiaire du serbo-croate, bien que la forme correspondante du serbo-croate ne soit pas encore démontrée jusqu'à présent [SK]).

sch. **mataráčija*, *mataradžija* (Šk.) ≥ węg. *mataraczia* (1637), *matalacsia* (1660–70) 'porteur d'outre' (270).

sch. **menzilčija*, *menzildžija* (Šk.) ≥ węg. *menzilcsiek*, pl. (1692) 'maître de poste' (275).

sch. *pāstrma* (1649–51: RJA) ≥ węg. *pasztrama*, *pásztráma* (1861–62) 'viande pressée et séchée' (320).

sch. **pereměčija*, **peremědžija* ≥ węg. *perniczia* [sic] (1636), *peremecsia* (1639) 'batelier' (326: — La forme phonique des données hongroises laisse supposer l'entremise du serbo-croate, où pourtant le mot n'est pas relevé [SK]).

sch. *sàčma* (1728: RJA), **sačma* ≥ węg. *sztyma* (1801) 'petit plomb' (344).

sch. *saráčija* (RJA) ≥ węg. *szaraczia* (1665) 'un type de soldat turc', poświadczony wcześniej w derywacie: *szaracsiás* {had} (1634–60) '{armée} constituée des *szaracsia*' (350).

sch. **sarahora*, coll. *sarahorija* (1584: RJA), pl. *saraori* (1760: RJA) ≥ węg. *szarahora* (1559), *szarakori* (1562), *szarahóra* (1911) 'type de soldat à cheval; soldat en maraude; journalier (1685)' (358–59).

sch. *seksàna* (1./XVII w.: RJA) ≥ węg. *szekzana* (1618), *szekszéna* (1668), *szekszena* (1676), *szekszina* (XIX w.) 'selle de charge, bât; bagage' (363).

sch. **seràsćer*, *seràskir* (1791: RJA), *seràskijer* (1794: RJA) ≥ węg. *szerasztyer* (1684), *serázter* (1686) 'général en chef' (360).

sch. *serdengèčtija* (Kn.) ≥ węg. *szordongestia* [recte: *serdengestia* (SK)] (1686) 'soldat de corps-francs' (361).

sch. *serhàtlija* (1845: RJA), *seràtlija* (1818: SR) ≥ węg. *szerhàtlia* (1692) 'soldat de frontières' (362).

sch. **skemlèčija* ≥ węg. **szkemlicsia* (1673: *szkembicsia* [sic]) 'fonctionnaire de la cour ayant pour tâche de placer un tabouret sous les pieds du sultan à l'occasion de la montée à cheval' (197–98: — La terminaison *-ia* du mot hongrois renvoie à une transmission serbo-croate, mais n'est pas attestée dans cette langue [SK]).

sch. *spàhija* (1./XVI w.: RJA), **spaija* ≥ węg. *szpahija* (1532), *szpahia* (1556), *szpàhia* (1633), *spàhija* (1636), *szpajia* (1674) 'cavalier pourvu d'un bénéfice (367)'. — sch. **sipà(h)ija* ≥ węg. *szipahia* (1589), *szipaija* (1682) 'id.' — sch. **s(i)pàja* ≥ węg. *szpaja* (1572), *szpaeja* (1618), *szipaja* (1627), *szapia* [≥ **szpaia*, St.] (1651) 'id.'. — **ispà(h)ija* ≥ węg. *eszpahia* (1554), *iszpahia* (1556), *hiszpahia* (1558), *iszpaija* (1660), *iszpàhia* (1664), *iszpahija* (1668), *eszpaija* (1668), *ispihia* (1671) 'id.'; — sch. **ispàja*, **ispàha* ≥ węg. *iszpaja* (1555), *iszpaha* (1579), *iszpàja* (1635), *eszpaja* (1661) 'id.'

sch. *surùdžija* (1789: RJA), **suručija* ≥ węg. *szurucsia* (1692) 'postillon' (375).

sch. **šàlvari*, *šàlvàre*, pl. (1818: SR) ≥ węg. *salavári* (1585), *salabári* (1604), *salavárdi* (1605), *salvári* (1710), *sallavardi* (1724), *salavardé* (1735) 'pantalon large, caleçon' (379).

sch. *tàbak* (1595: RJA) ≥ węg. *tabak* (1735), *tobak* (XIX w.) 'tanneur' (385).

sch. **telàkčija* ≥ węg. *talekcsia* (1692) 'organisateur de rencontres' (390: — La terminaison *-ia* renvoie à une transmission slave du Sud [SK]).

sch. *tèpsija* (1441: RJA) ≥ węg. *tepszia* (1539), *tepcia* (1544), *tepsia* (1661), *tepsza* (1785), *tapszia* (1838) 'plateau, plat' (393).

sch. **teskerèčija*, *teskerèdžija* (1887: RJA) ≥ węg. *teszkereczia* (1582), *teszkeredzsia* (1687) 'notaire du grand-vizir, secrétaire du divan' (396).

sch. **tešrifàčija* ≥ węg. *tetrifacznia* [recte *tefrifaczzia*] (1637) 'grand-maître des cérémonies' (395).

sch. *tòpčija* (1631: RJA) ≥ węg. *topcsa* (1573), *topcsia* (1577) 'canonnier, artilleur' (399).

sch. *tufekčija* (1734: RJA) ≥ węg. *zűfekczia* [recte *tűfekczia*] (ok. 1605) 'fusilier, soldat, gendarme, armurier' (404).

sch. *tùršija* (1794: Mih. II 650) ≥ węg. *torsia* (1585) 'légume ou fruit macéré et confit dans le vinaigre' (403).

sch. **ulufedžija* ≥ węg. *ulufegzia* (1530–40) 'salarie, soldé; un corps de cavalerie régulière' (406).

sch. **valida* ≥ węg. *valida* (1597) 'sultane-mère' (411).

sch. *večil* (1488: RJA), *vèkil* (1484: StOTW II 50), ≥ węg. *vetyill* (1692), *vetyil* (1694) 'intendant, procureur' (412).

sch. *vèčil-harč* (Šk.) ≥ węg. *vettyil hards* (1674) 'officier préposé aux vivres, chargé de l'alimentation et de la dépense' (413).

Powyższy zbiór węg. osmanizmów sch. pochodzenia (liczący 91 hasel) można podzielić ze względu na znaczenie dla chronologii osmanizmów sch. na następujące 6 grup:

(1) Turczyzmy (i ich warianty) nie poświadczone dotychczas ani w zabytkach, ani w słownikach języka sch.:

*ahar-čihaja = węg. *ahar tihaja* (1644); *akandžija, *akan-đija, *akančija = węg. *akancsgya* (1554), *akangya* (1554), *akancsa* (1554); *bostančija = węg. *bosztancsia* (ok. 1605); *bujurdija = węg. *bujurdia* (1637); *buljuk spahija = węg. *buluk szpahia* (1572); *burnot = węg. *bornót* (1748), *burnót* (1781); *čiv(t)lik = węg. *csivlik* (1694), *csivtlik* (1694); *čihaja beg = węg. *tihaja bék* [bég] (1608...1661); *džebedžija = węg. *zebezia* (1621), *gebecizsiak*, pl. (1655); *čebedžija* = węg. *cebedzia* (1650), *čebečija = węg. *csebecsia* (ok. 1605); *đonlija* = węg. *giemlia* (1594), *gyömlia* (ok. 1605), *gyünlia* (1645); *gurčija = węg. *gursie* (1626), *đurčija = węg. *gyürsia* (1595); *hisarlija = węg. *isaralia* (1576); *ič-kapučija = węg. *iczkapuczia* (1637); *kadi-lescer = węg. *kadileszter* (1634); *kazi-ascer = węg. *kazi aszttyer* (1644); *kundakčija = węg. *kundakczsiak*, pl. (ok. 1605); *mašalačija = węg. *mosalaczia* (1637); *peremečija = węg. *perniczia* [sic] (1636), *peremecsia* (1639); *sipahija = węg. *szipahia* (1589), *sipaija = węg. *szipaija* (1682), *sipaja = węg. *szipaja* (1627), *spaija = węg. *szpajia* (1674), *spaja = węg. *szpaja* (1572), *ispahija = węg. *eszpahia* (1554), *iszpahia* (1556), *ispaija = węg. *iszpaija* (1660), *ispaja = węg. *iszpaja* (1555), *ispaha = węg. *iszpaha* (1579); *skemlečija = węg. **szkemlicsia* (1673: *szkembicsia*); *telakčija = węg. *talekcsia* (1692); *teskerečija = węg. *teszkereczia* (1582); *tešrifadžija = węg. **tesrifaczia* (1637: *tetrifacznia*); *ulufedžija = węg. *ulufegzia* (1530–40); *valida* = węg. *valida* (1597).

(2) Turcyzmy (i ich warianty) poświadczone w słownikach (turcyzmów i innych) sch., ale bez dokumentacji historycznej:

baltadžija (Kn.), *baltačija = węg. baltacsia (1634); bogàsija (RSAN) = węg. bagazia (1544), bogasia (1587); čatordžija (Šk.), *čatorčija = węg. čatorčia (ok. 1605: chatorchia); čengija (Šk.), *čingija = węg. cingia (1651: chingia), csincsá (pocz. XVII w.); čirjak (Šk.) = węg. csirják (1670); đavur (Šk.) = węg. gyavur (1636); haćim (Šk.) = węg. hatyim (1694); mataradžija (Šk.), *matarčija = węg. mataracsia (1637), *matalacsia (1660–70); menzildžija (Šk.), *menzilčija = węg. menzilcsiek, pl. (1692); saračija (RJA) = węg. szaracsia (1665), der. przym. szaracsiás [had] (1634–60); serdengečtija (Kn.) = węg. *szerdengestia (1686: szordongestia); vèčil-harč (Šk.) = węg. vettyil hards (1674).

(3) Turcyzmy, które posiadają w języku sch. przynajmniej jedną formę poświadczoną historycznie, a pozostałe nie:

bungur (1818), *bongur = węg. bongor (1682); bula (1708), *bulja = węg. bulya (1556); buruntija (1689), *bujurultija = węg. bujurultia (1694); buzadžija (1666), *bozačija = węg. bozacsia (1636); četedžija (1818), *četečija = węg. csatacsia (1694); čizmedžija (1739), čizmežija (1660), *čizmedija = węg. csizmadia (1604); čorbadžija (1706), *čorbačija = węg. csorbadsia (1683–85), csorbacsia (1606); čehaja (1710), *čihaja = węg. tihaja (1578), tihája (1600); devedžija (1728), *devečija = węg. *deueczia (1576: deneczia), teveczia (1642); dželalija (XVIII w.), *čelalija, *čilalija = węg. cselalia (1610), csilalia (1614); đaurin (1759), *čaur = węg. čaur (1788–89: chaur); ekmečija (1658), *ekmekčija = węg. ekmekcsia (1644); frendžija (1884), *fringija, *frindžija = węg. fringija (1578/91), fringyia (1590), fringya (1864); janičar (1631), *janičer = węg. janizer (1533); kapidžija (1./XVII w.), *kapičija = węg. kapiersia (ok. 1605), *kapiđija = węg. kapigya (1651), kapudžija = węg. kapudzsia (1629), *kapučija = węg. kapucsia (1573); kirajčija (1885), *kiračija = węg. kiracsia (1698); lagumdžija (1759), *lagumčija = węg. lagumcsia (1694); saćma (1728), *saćma = węg. szatyma (1801); sarahorija, coll. (1584), saraori, pl. (1760), *sarahora = węg. szarahora (1559); seraskir (1791), *serasčer = węg. szerasztyer (1684), serázter (1686); surudžija (1789), *suručija = węg. szurucsia (1692); šalvare, pl. (1818), *šalvari = węg. salavári (1585).

(4) Turcyzmy poświadczone w zabytkach sch. później niż w języku węgierskim:

amandar (1884) = węg. *amandár, zaświadczony w der. amandárság (1585); barjak (–1675) = węg. barjakta (1651); barjaktar (1708) = węg.

barjaktár (1651); barjam (1759) = węg. barjam (1573); bešlija (1631) = węg. beslia (1514); biber (1775) = węg. biber (1745); bostandžija (1818) = węg. bosztandzsia (1644); bošča (1749) = węg. boscsa (1604); buljuk (1683) = węg. bulyuk (1637); buljukbaša (1861) = węg. bulyok basa [passa] (1576...1682), buljugbaša (1818) = węg. bulyug basa [pasa] (1581...1685); burjuntia (1884) = węg. burjuntia (1684); čizma (XVI w.) = węg. csizma (1492); čizmečija (poł. XVIII w.) = węg. csizmacsia (1577), čizimežija (1660) = węg. csizmazia (1594); čorbadžija (1706) = węg. csorbadzsia (1683-85); čate (1818) = węg. tyató (1657-58); čehaja (1710) = węg. tehaja (1671); dućan (1683) = duttyán (1646); dželalija (XVIII w.) = węg. zilalia (1651), gselalia (1655); đaur (1794) = węg. gyaur (1548); gemija (1617) = węg. gemia (1608), đemija (1760) = węg. demia (1691); halvadžija (1706-07) = węg. halvadsia (1622); haramija (2. /XVI w.) = węg. haramia (1547); janičar (1631) = węg. janicsár (1533); jasakčija (1818) = węg. jaszakcsia (1610); kàzija (1631) = węg. Dely Kazya, NO (1554); kesečija (1766) = węg. keszezsia (1619); kila (1759) = węg. kila (1556); serhatlija (1845) = węg. szerhátlia (1692); teskeredžija (1887) = węg. teszkeredzsia (1687); topčija (1631) = węg. topcsa (1573), topcsia (1577); tufekčija (1734) = węg. *tüfekczia (ok. 1605: züfekczia); turšija (1794) = węg. torsia (1585).

(5) Turczyzny sch. i węg. poświęcone w tym samym czasie:

čelebija (1. /XVI w.) = węg. cselebia (1555); čilim (XVII w.) = węg. čilin (1673: chin); dèlija (XVI w.) = węg. delia (1545), dalia (1568); hamálija (1. /XVII w.) = węg. hamalią (1651); kapidžija (1. /XVI w.) = węg. kapidsia (1645); lèvènta (XVI w.) = węg. leventa (1568); seksana (1. /XVII w.) = węg. szekzana (1618); spahija (1. /XVI w.) = węg. szpahija (1532).

(6) Turczyzny poświęcone w języku sch. wcześniej niż w węg.:

bostanžija (XVII w.) = węg. boztansia (1730); dazdar (1483) = węg. dazdar (1577); hačija (1627) = węg. hacsia (1647); haračija (1649-51) = węg. haracsia (1693), harácsija (1707); kàdija (1396) = węg. kadia (1558); pastrma (1649-51) = węg. pasztrama, pásztráma (1861-62); tabak (1595) = węg. tabak (1735); tepsija (1441) = węg. tepszia (1539); večil (1488) = węg. vetyill (1692), vetyil (1694).

ROZWIĄZANIE SKRÓTÓW:

Bel. = Joannis Bellosztenecz *Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatium aerarium* ..., Zagrabiae M.DCC.XL.

- Kn. = A. Knežević, *Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben*, Meisenheim am Glan 1962.
- Mih. = V. Mihajlović, *Građa za rečnik stranih reči u predvukovskom periodu*, I–II, Novi Sad 1972–1974.
- Pop. = Đ. Popović, *Turske i druge istočanske reči u našem jeziku*, Beograd 1884.
- RJA = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, I–XXIII, Zagreb 1880–1976.
- RSAN = *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*. Izdaje Srpska akademija nauka, Beograd 1959-.
- SR = *Srpski rječnik istolkovan njemačkim i latinskim riječma*. Skupio ga i na svijet izdao Vuk Stefanović, U Beču, 1818.
- StChr. = S. Stachowski, *Studia nad chronologią turcyzmów w języku serbsko-chorwackim*, Kraków 1967.
- StOTW = S. Stachowski, *Studien über den osmanisch-türkischen Wortschatz*, I. (Folia Orientalia, V [1964] 75–88), II. (FO VI [1965] 41–54), III. (FO VII [1966] 75–89).
- Šk. = A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1966.

ПРЕДРАГ СТЕПАНОВИЋ
(Будимпешта)

ИЈЕКАВСКИ ЕЛЕМЕНТИ У ЕКАВСКИМ ГОВОРИМА СРБА У МАЂАРСКОЈ

Срби у Мађарској данас живе у три веће области: у Поморишју, у широј околини Будимпеште и у мађарском делу Барање, којој се у погледу дијалекта прикључује и Медина, једино преостало српско насеље у Толнанској жупанији, северно од Барање. Осим ових крајева Србе налазимо у селу Сантову, у мађарском делу Бачке.

Срби су на територију данашње Мађарске приспели сеобама у раздобљу од почетка XV до краја XVII века. Последња већа сеоба 1739. године, под вођством патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте, зауставила се углавном у Срему, што значи да територију данашње Мађарске није дотицала. Током ових сеоба настала је једна шаролика дијалекатска слика српских говора у Мађарској, чије остатке данас налазимо у следећој расподели: Срби у Поморишју, у насељима Сириг (Szöreg), Деска (Deszk), Нови Сентиван (Újszentiván), Чанад (Magyarcsanak) и Батања (Battonya) носиоци су банатског типа говора шумадијско-војвођанског дијалекта, што ће рећи да је њихов говор новоштокавски екавски. И говори Срба у околини Будимпеште припадају истом дијалекту, а унутар тога најсличнији су западним војвођанским говорима.¹ Говори Срба у Барањи и Толнанској жупанији припадају источнохерцеговачком дијалекту, што значи да имају такође новоштокавски акценатски систем, али са ијекавском, у Медини са јекавском заменом јата. Старије штокавске говоре Срби у Мађарској имају у свега два насеља. У селу Чобанцу, западно од Сентандреје, српски говор још чува своју косовско-ресавску основу са старијим троакценатским системом, иако у мањој мери него што је то почетком XX века Александар Белић имао при-

¹ Pavle Ivić, *O srpskom govoru u selu Lovri*. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, XII, Budapest, 1966, стр. 199.

лике да утврди.² Од тада се, наиме, тај говор под утицајем суседног помашког говора по многим цртама приближио шумадијско-војвођанском дијалекту, али основни елементи, у првом реду мноштво непренесених акцената, јасно говоре о његовом пореклу. Такође старији штокавски говор, али не екавски као у Чобанцу него икавски, налазимо у селу Сантову. Сантовачки говор по свим својим особинама припада посавском икавском дијалекту.

У широј околини Будимпеште Срби живе у десетак насеља. Најудаљеније међу њима је Пантелија (Dunapentele), стари део данашњег индустријског града Дунајувароша (Dunaújváros), на седамдесет километара јужно од Будимпеште, на десној обали Дунава. Идући према северу истом обалом, следе Ајмаш (Rácalmás) и Бата (Százhalombatta). Спрам њих, на другој страни, тачније на Чепелској ади, налазе се Ловра (Lórév) и Чип (Szigetcsép), као и Српски Ковин (Ráckeve), у којем данас живи неколико српских породица, али не староседелаца него досељеника из других места па према томе о српском говору Ковина у дијалектолошком смислу не можемо говорити. Северно од Будимпеште српска насеља имамо само на десној страни Дунава, а то су Калаз (Budakalász), Помаз (Pomáz), Сентандреја (Szentendre) и већ споменути Чобанац (Csobánka). Збег, насеље које Александар Белић посебно спомиње, прикључен је Сентандреји, а у њему више и нема Срба.

Најупадљивија црта по којој се говори у околини Будимпеште разликују од војвођанских говора свакако је трострука замена јата, одређеније речено, присуство (и)јекавских облика. Ту црту је истакао и Александар Белић у споменутом раду. Он наводи примере *виђеџи* (Збег, Помаз, Ловра); *разбòђела се* (Ловра); *ишћера, дòћерали* (Збег, Калаз, Ловра); *ћòо, ћèџи* (Збег, Ловра и др. м.); *нù(г)ће, свàће, óће* (Збег, Помаз, Калаз, Ловра и др.).

У такође наведеном раду Павле Ивић истиче да „... прилично бројни јекавизми представљају специфичну црту и сведоче о знатном уделу мешавине у формирању овог говора, као и говора других српских сеоских насеља у будимпештанској околини који имају мање-више исту особину“. Након ове констатације Ивић одређује и категорију у којој се јекавизми јављају: „За правац кристализације мешавине карактеристично је да нема јекавских рефлекса дугог јата, а да ни код кратког јата немамо примера са самим *је*, већ једино таквих у којима је извршено јекавско јотовање (тзв. најновије), и то искључиво код консонаната *л, њ* и *д*.“³

² Александар Белић, *Неколике белешке са екскурзије по околини Будима и Пешће*. Босанска вила XXV (1910), 68–69.

³ Pavle Ivić, Op. cit. 194.

Све ово што је Александар Белић уз неколико примера установио, а Павле Ивић поводом говора Ловре детаљније описао, моји примери само потврђују па ћу их по насељима навести.

Прилог *где* у Ловри и Чипу јавља се у икавском облику *дѣ*, у Бати наизменично *дѣ* и *ћѣ*, а у свим осталим насељима се говори *ћѣ*, изузев у Пантелији, где имамо *дѣ* или *дѣ*. Пантелија нам и даље остаје изузетак, а у свим осталим насељима сам бележио облике *кòгођ*, *шѝдогођ*, *к̀догођ*, *д̀гођ* или *ћ̀гођ*, затим *к̀ѣшиѣ* и *ћ̀ѣв* или *ћ̀ѣо*. Осим ових заједничких примера у Калазу сам забележио *ћ̀ѣраѣ*, *ишѝѣраѣ*, *кòљено*, *вòљѣи*, *разбòљò_се*, *òђе*, *òнђе*; у Помазу *òђе*, *òнђе*, *кòљено*, *на_кòљену*, *разбòљò_се*, *сеђела_сам*, *сеђò_је*, *ишѝѣро*, *вòљò_сам*; у Бати се поред алтернација *дѣ* и *ћѣ* јавља и *ћ̀гођ*, осим тога *шѝдогођ*, *какòгођ*, *ниѣ*, *ћ̀ѣв*, *ћ̀ѣо*, *ћ̀ѣли*, *кòљено*, *са̀ѣро*, *иш̀ѣро*, *иш̀ѣрāј*, *ид̀ѣро*, *ишѝѣрāј*, док у примеру *йолудјели* (ждрепци су полудјели) изостаје јекавско јотовање. У исто време овде се јављају екавски облици у примерима *òде*, *вòлò*, *разбòлò_се*. У Ловри сам чуо све јекавске облике које је забележио Павле Ивић: *кòљено*, *љ̀ѣиò*, *ѝрòљѣѝòс*, *дòље*, *д̀гођ*, *к̀догођ*, *ниѣ*, *разбòљò_се*, *сеђела*, *вѝђѣи*, *вòљѣла_сам*, *ћ̀ѣво*. Ивићевим примерима могу додати свега два. Први је *ћ̀ѣрāмо*, *ћ̀ѣро*, с примедбом да је овај глагол тако изговорио само један од најстаријих житеља Ловре, док код других он гласи *иш̀ѣро*. Други пример је *м̀љ̀ѣчика* у значењу „маслачак“.

Најмање јекавских облика забележио сам у Чипу, а то су следећи: *ћ̀ѣв*, *ћ̀ѣла*, *ниѣ*, *кòгођ*, *шѝдогођ* и *к̀ѣшиѣ*. Проверио сам све примере који у суседној Ловри имају јекавске облике и утврдио да се осим наведених у Чипу сви изговарају екавски.

Говорећи о чобаначком говору, Александар Белић уопште не спомиње јекавизме, које бележи у осталим насељима у тој околини, а да их је било свакако би их навео. Говори, међутим, о већ тада приметном утицају околних говора шумадијско-војвођанског типа на косовско-ресавски говор Чобанца. Тај утицај се за протеклих деценија стално појачавао па се данас примећује и у категорији која је тема овог рада. Према мојим белешкама јекавски изговор је у Чобанцу постао стандардан у следећим примерима: *ћ̀ѣла*, *ћ̀ѣо* или *ћ̀ѣв*, *сеђ̀ѣв*, *сеђ̀ѣла*, *сеђ̀ѣло*, *ћ̀ѣ*, *ћ̀ѣгођ*, *ка̀дгођ*. Поред *шѝдогођ* јавља се и *иш̀догод*, а паралелно се употребљавају облици *ниѣ*, *нигде* и *нигди*. С друге стране *иш̀ѣрāм*, *иш̀ѣрāј* итд. увек се употребљавају екавски, за разлику од *ћ̀ѣраѣи* и сл. у Помазу и другде. Као што се из наведених примера види, сви јекавски облици у Чобанцу везују се за сугласнике *и* и *д*, док за јекавско јотовање сугласника *л* нисам бележио ни један пример, што би такође могла да буде потврда да је продор јекавизама у овај говор новијег датума.

Занимљиво је, с друге стране, да у Пантелији, најјужнијем насељу у којем Срби у Мађарској на десној страни Дунава говоре екавски, ниједан пример нисам чуо са јекавским рефлексом јата. У Ајмашу, који се налази између Пантелије и Бате, и где данас имамо свега две-три српске куће, нисам вршио испитивања па према томе не знам да ли тамо има или нема јекавских облика, али у Пантелији сам проверио примере које сам у осталим селима бележио као јекавизме и ниједан нисам нашао у том облику. Овде се говори *дѐ* или *дй*, *шѐо сам*, *исџерайи*, *кòлено* итд.

У Поморишју, другој области где Срби у Мађарској говоре екавски, такође сам наишао на трагове јекавизма. Истина, примери су овде практично ограничени на сугласник *д* и веома су малобројни, али пошто је реч о банатским говорима ипак их је вредно истаћи. Тако сам у Сиригу забележио облик *кòгођ*, у Чанаду *кòгођ*, *дйгођ*, *шйòгођ*, у Батањи пак *начињела*, што је једини пример где до ове појаве не долази у вези са сугласником *д*.

Пошто је реч о необичној, или како Павле Ивић каже, специфичној појави, само се намеће питање како је до ње дошло, како је настала. Одговор ћемо покушати наћи помоћу података којима располажемо о досељавању нашег народа на ове просторе.

На основу уговора склопљеног 1404. године са мађарским краљем Сигисмундом, деспот Стефан Лазаревић добија огромне поседе у Угарској, највише у Срему, Банату и у околини Арада, тј. у Поморишју. Тада је Дунав и Саву прешао први велики талас српских исељеника, који су се настанили на реченим просторима. Нешто касније, 1411. деспоту Стефану су поклоњени многи градови у североисточним областима Угарске, међу којима је свакако најпознатији Дебрецин (Debrecen). Тада се Срби у великом броју насељавају и у ове крајеве, где их данас више нема.⁴

За време угарског краља Матије Корвина, када је Србија потпуно пала под турску власт, процес пресељавања се још интензивније наставио. Срби су просто преплавили јужну Угарску, а српска шајкашка насеља су се низала дуж Дунава, све до Коморана и Ђура.⁵ То значи да су се Срби у централној Угарској, тј. на територији данашње Мађарске, појавили још пре Мохачке битке (1526). Будући досељеници из Деспотовине, ови Срби су, по свему судећи, били екавци.

⁴ О овом подробније: Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини*. Нови Сад, 1929, стр. 7–8.

⁵ Dr. Szentkláray Jenő, *A dunai hajóhadak története*. Budapest, 1885, 64. и следеће стр.

Да ли је Срба пре турског освајања јужне и централне Угарске било у овим крајевима само уз Дунав и делимично уз Драву, или и у унутрашњости, на простору између Дунава, Драве и Балатона, тј. у жупанијама Барања, Толна и Шомођ, о томе су мишљења подељена. Неки мисле да су се Срби на овом простору појавили тек за време турске владавине.⁶ Има, међутим, и другачијих мишљења. Неки нас подаци, наиме, упућују на то да је мађарски великаш и војвода Пипо од Озоре, звани и Пипо Спано, а у нашим народним песмама познат као Филип Мацарин, после својих похода на Босну 1406. и 1407. године босанским досељеницима населио не само Крашовску и Северинску жупанију него и своје огромне поседе у Толнанској и Веспримској жупанији.⁷

Народ из Босне, која је тада била притиснута и са турске и са угарске стране, почео је да се иселава у безбедније крајеве. А пошто је на поменутој територији Угарске, у Барањи, Толни, Шомођу, па и шире, ранијим грађанским ратовима становништво било прилично проређено, босански досељеници су били вероватно радо примљени као добродошла радна снага. Како се закључује према делу историописца Печујске бискупије, Георгиуса Сирмиенсиса (*Szerémi György*), међу њима је било подједнако и римокатолика, и православних, и богумила.⁸ Ако су наведени извори тачни, а немамо разлога да сумњамо у њих, јужнословенски елеменат са ијекавског и икавског говорног подручја појавио се у области између Дунава, Драве и Балатона још првих деценија XV века.

За време турске владавине, која је у овим крајевима започела након Мохачке битке, досељавање из балканских земаља се наставило. Нови поседници су на место изгинулог или одбеглог становништва доводили хришћанску рају, али су у знатном броју пристизали и хришћани и муслимани словенског језика и као мартолози. Мартолози су, као турски граничари у овим крајевима, у XVI веку претежно били хришћани и тек су у XVII столећу учестала у редовима ове војске муслиманска имена. Долазили су из свих хришћанских земаља Отоманског царства, али је међу њима доминирао босанско-херцеговачки елеменат. Ово је потпуно разумљиво ако имамо у виду да су и

⁶ Várady Ferenc, *Baranya múltja és jelenje*. Pécs, 1896. I, 107. и 292. стр.

⁷ Стеван Михалцић, *Барања*. Нови Сад, 1937, стр. 163–168. Михалцић се овде позива на бројне изворе, као Wenczel Gusztáv, *Okmánytár Ozorai Pipo történetéhez*, св. I, стр. 5; Vj. Klaić, *Krčki kneževi Frankopani*, I, стр. 188. и следеће.

⁸ Ibid. стр. 164. и белешке 15. и 16. на стр. 237. које упућују на Георгиуса Сирмиенсиса (*Georgius Sirmiensis*).

паше и бегови у овим областима веома често били босанског, односно херцеговачког порекла. Нипошто није случајно што су калуђери из манастира Драговића у северној Далмацији 1585. године управо од будимског паше Мустафе Соколовића добили ферман којим се дозвољава подизање манастира Грабовца у Толнанској жупанији. У то време, каже се у летопису овог манастира, у овим крајевима живи мноштво нашег народа.

Највише података имамо о мартолозима из динарских крајева у Барањи, Шомођу и Толни. Према подацима из 1577. године, мартолози у Сигету, Шиклошу, Бабочи, Печују били су пореклом из горњег Подриња, Полимја, Понеретавља, од Пиве и Таре, тврди Павичић.⁹ Један турски путописац 1626. године спомиње православне Србе у Мохачу и околним селима.¹⁰ Ови подаци о босанско-херцеговачком пореклу становништва ових крајева потпуно се поклапају са дијалекатском сликом коју данас имамо, а и са оном коју смо имали прилике реконструисати по казивању старијих житеља Медине, и једне жене рођене у Доњој Нани. Они, наиме, недвосмислено тврде да се и у селима Толнанске жупаније, чији су се српски становници између 1920. и 1930. иселили у Југославију, а то су Доња Нана, Батосек, Грабовац, Сака, говорило ијекавски.

Мартолози су на почетку били без својих породица за време активне граничарске службе, али су касније многи водили са собом породице. Целе махале мартолоза са женама и децом, каже Милан Васић, сусрећу се у Београду, Горјану, Пожеги, Ердуту, Пешти, Шиклошу, Вацу, Ђули, Темишвару и другим местима, и постају колонизациони елемент. Њихове вође добијале су и мање тимаре.¹¹

Од набројаних градова и утврђења за нас су од посебног значаја Пешта и Вац, који се налази тачно спрам Сентандреје, на другој обали Дунава. Треба, међутим, знати да су се на померљивој граници између Турске и остатка Мађарске краљевине под Хабзбурговцима низала мала утврђења, земљани градови или паланке, са посадама од двадесет и пет до педесет војника, о којима имамо далеко мање конкретних појединачних података него о великим тврђавама као Пешта и Вац. Пошто се преписка између турских и угарских утврђења веома

⁹ Stjepan Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih govora u Slavoniji*. Zagreb, 1953. стр. 130.

¹⁰ Ibid. стр. 129.

¹¹ Милан Васић, *Мартолози у југословенским земљама под турском владавином*. Сарајево, 1967, стр. 61–62. и 75–78. М. Васић пише „мартолози“ а ја употребљавам обичнији облик „мартолози“.

често водила на српском језику, није тешко назрети којим језиком су говорили чланови тих посада.

У сваком случају мартолози, па и раја о којој имамо далеко мање података, иако је свакако била бројнија од мартолоза, из босанско-херцеговачких и других динарских крајева донели су свој ијекавски говор и знатно северније од Барање и Толнанске жупаније, све до Будима и Острогона, и других места докле се простирало Турско царство. У овим крајевима, у првом реду уз Дунав, они су живели у симбиози са потомцима некадашњих шајкаша и других досељеника из Деспотовине, као и са турским шајкашима, такозваним геранима, који су у знатном броју били Срби, свакако не из планинских крајева већ из Поморавља и Подунавља. Њихови говори, екавски с једне и ијекавски с друге стране, вероватно су се већ тада почели мешати.

Патријарх Арсеније III Чарнојевић је 1690. године у сеобу повео Србе из крајева где се говорило екавски. Изгледа да су се сеоби прикључиле и неке породице из Црне Горе и Херцеговине, тј. ијекавци, али је њихов број био незнатан.¹² Сеоба је после Саве прешла и Драву и наставила северно уз Дунав, али се већина народа успут раширила по Барањи, Толни и Шомођу, где су, као што смо видели, за време Турака живели у великом броју Срби из динарских крајева. Међутим, свега неколико година касније, по наређењу Беча, ови нови досељеници беху подигнути и пресељени у Бачку и Поморишје, области које су после битке код Сенте (1697) биле ослобођене од Турака.¹³ У пределима између Дунава, Драве и Балатона су остали они Срби који су овде већ важали за староседеоце. На њиховом ијекавском, у Медини јекавском говору, судећи по данашњем стању, није оставила никакав траг кратка симбиоза са екавцима. Намеће се, међутим, питање, да ли су се можда са овим новодосељеним екавцима у Поморишје преселиле и неке староседелачке породице. То би, евентуално, могло бити објашњење за оне малобројне јекавизме који се у екавским говорима у Поморишју могу чути.

Велика сеоба је, за разлику од Барање и Толне, трајно захватила Будим, Сентандреју, Пешту и целу њихову околину. Као што смо видели, у тим крајевима су за време турске владавине измешано живели носиоци екавског и носиоци ијекавског наречја. Захваљујући новим досељеницима, а свакако и престижу црквених великодостојника и монаха који су се у Сентандреји и околини настанили, овде је преовладао екавски говор, а трагове ијекавског говора налазимо данас у примерима о којима смо говорили.

¹² Душан Ј. Поповић, *Велика сеоба Срба 1690*. Београд, 1954, стр. 40–42.

¹¹ *Ibid.* стр. 61–65.

ДИМИТРИЈЕ Е. СТЕФАНОВИЋ
(Будимпешта-Београд)

О АДМИНИСТРАТИВНОМ ЈЕЗИКУ СЕНТАНДРЕЈАЦА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XVIII ВЕКА*

Специјална лексика у земљишним књигама места Сентандреје (Мађарска), које су исписане на крају треће четвртине XVIII века на славеносрпском језику, носи обележја новијег периода у развоју терминологије код Срба, што значи да обилује страним изразима, позајмљеним из разних европских језика, а истовремено, у односу на ранији период, у њој је знатно смањен број турцизама.

Сентандреју, град на десној обали Дунава, двадесетак километара северно од Будимпеште, 1690. године у великом броју су населили Срби, а у мањем броју и припадници других балканских народа.¹ Непосредно пре Велике сеобе место је остало такорећи пусто. Услед сталних миграција крајем XVII и током XVIII века у њему се развијала економска, друштвена а донекле и културна симбиоза више етничких заједница различитих вероисповести. Локална администрација се водила на језику Срба, који су све до краја XVIII века махом чинили већину или половину становништва.² Тиме се Сентандреја сврстава међу оне угарске градове са вишеетничким саставом у којима се локална управа обављала на језику најбројније етничке заједнице.³

* Рад представља опширнију варијанту реферата „Специјална лексика сербских текстова в кадастрових књигах г. Сентандре (1775-1776 г.)“, који је прочитан на научном скупу: *Towards European Terminology*, Будимпешта, 21. 5. 1998.

¹ Dóka Klára, *Szentendre története írásos emlékekben*, Szentendre 1981, 15-16.

² О томе в. бројчани однос римокатолика према укупном броју становништва Сентандреје 1767. (1497 према 3565 душа) и 1773. године Сентандреје са приградским насељем Збегом (1936 према 3972 душе), као и да су 1791. у Сентандреји биле 2063 православне душе. Ти подаци су објављени у новијем издању: Dr. Katona Gyuláné Szentendrey Katalin, *A Szentendrei Katolikus Egyház és Plébánia története 1002-1992*, Szentendre 1996, 170; 245.

³ Kosáry Domokos, *Művelődés a XVIII századi Magyarországon*, Budapest 1980, 6.

За развој културе и језичке ситуације у граду од великог значаја били су успон у занатству, трговини и виноградарству, стварање и јачање грађанског staleжа нарочито у другој половини XVIII века, као и административно и урбанијално сређивање имовинских односа 1772. године.⁴

После вишедеценијског заједничког живота већина становника могла је барем на нивоу свакодневне комуникације да се споразумева на језицима свих већих етничких заједница — Срба, католичких „Далматинаца“ (како су они себе звали), Мађара и Немаца, а временом и Словака.⁵ Тако за већину становништва у првој половини века језик администрације са српском народном основом није био неразумљив.⁶ За овај рад ексцерпирани текстови из друге половине века, међутим, показују да је изражавање на мање или више чистом народном језику замењено књишким славеносрпским језиком. Тај је језик у зависности од способности или учености писара и писаца, поред српског народног, садржавао и изражајне типове рускословенског, руског, као и српкословенског језика, то јест славенизме. Био је то хибридни језички израз без обележја нормираности према савременом схватању. У њему су се могле смењивати варијанте из различитих изражајних типова за означавање исте садржине.⁷

Промене у стварности, јављање нових појмова активирало је стварање таквих језичких средстава која у већој мери омогућују апстракције и прецизирања него у развоју обичног разговорног језика.⁸ Актуелна специјална лексика показује да су се таква језичка средства проналазила у славеносрпском, као домаћем, и у оним језицима (латинском, мађарском и немачком) који су на дијахроном нивоу били

⁴ Dóka Klára, *о. с.*, 25–49, 61–64.

⁵ Тако стање добро илуструје чињеница да је још у првој половини овог века велики број староседелца града могао да се споразумева на мађарском, немачком, српском или „далматинском“ и словачком језику.

⁶ Оновремени записници градске управе, на пример, водили су се на српском народном језику. О томе в. одговарајућу књигу записника која се чува у Архиву Вацког одељења Пештанске жупаније (Pestmegyei Levéltár Váci Osztálya) под ознаком: *V 303 Szentendre Mezőváros Tanácsának iratai; a) Tanácsülési jegyzőkönyvek 1721–1848*. Примера ради наводимо два текста у вези са разменом некретнина из 1724. године: „10. фебруара Ђеорђије, Пејин брат, продаде место башче господару Ђурки кабаничару за 22 ф“ и „13. фебруара продаде Ефрем катана виноград калуђеру Неофиту за 50 ф, коншија је Бранко Дуњђерин“.

⁷ П. Ивић, А. Младеновић, *Славеносрпски језик*, Историја српског народа, IV–2, Београд 1986, 89.

⁸ Szathmári István, *A nyelvi funkcióról — a funkcionális stilsztika kapcsán*, Hungaro–Slavica 1997, Budapest 1997, 301.

значајни чиниоци у друштвено-културној ситуацији оновремене Угарске.⁹ Коришћење домаћих словенских лексема допринело је приступачности језика за већи проценат становништва. Било је у духу тада владајућег просветитељства да се ствара сопствени језички израз. Црквенословенски (рускословенски и српкословенски) и руски изражајни типови давали су славеносрпским текстовима, па и онима који су овде испитани, „легитимацију отмености“¹⁰, као и званичности, какву је имао и латински језик. С друге стране, многобројне позајмљенице¹¹ у специјалној лексици нису увек биле резултат немогућности да се нађе адекватна домаћа реч.¹² Њихово коришћење је значило и тежњу ка чвршћој интегрисаности у културно-језичку комуникацију ширег окружења. Овде треба истаћи и то да је у развоју поимања српског језика то био период када се разлике између „домаћег језика“ и других словенских, као и несловенских језика нису увек схватале као данас.¹³ Специјални изрази сентандрејских текстова „плурализмом порекла“ лексике сасвим се уклапају у период развоја терминологије код Срба, који је северно од Саве и Дунава отпочео око 1700. године и одликовао се продором позајмљеница из више европских језика.¹⁴

Специјална лексика о којој се овде говори пружа увид у сегмент језика којим су писани текстови сентандрејских земљишних књига крајем 1775. и током 1776. године. Тај (случајни) лексички узорак званичног језика Сентандрејаца ексцерпиран је из земљишне књиге под насловом: *Прошколо фондуралов в краљево-короналнија вароши (!) Сентандреји, зачети њисати се 2. декеб[рија] 1775. за бировсџива з[осјо]д[ина] Пејтра Пајрике, сјисусјем мноју Георгијем Фелдвари варошким грунџфервалџером — њако разумјевши њџо и како*

⁹ Kosáry Domokos, *о. с.*, 62–64.

¹⁰ П. Ивић, А. Младеновић, *о. с.*, 86.

¹¹ Под позајмљеницама у овом раду подразумевамо оне речи које су преузимане директно из неког од несловенских језика, као и оне које су посредовањем једног од тих језика ушле у оновремени језик Срба, а под домаћим речима подразумевамо речи словенског порекла у истом језику.

¹² Да су се могле наћи одговарајуће домаће речи, између осталог, потврђују одреднице у лексикону: В. Михајловић, *Посрбице од Орфелина до Вука*, I–II, Нови Сад 1982–1984.

¹³ О томе в. Е. Fekete, *Joakim Stulli poslednji hrvatski leksikograf starijeg razdoblja*, [поговор у репринт издању:] Joakim Stulli Dubrovčanina Rječnosložje u Dubrovniku MDCCCVI, III, München 1987, IV.

¹⁴ П. Ивић, *Развој терминологије у језику средњовековних Срба*, Глас САНУ, CCCXXV, Одељење језика и књижевности II, Београд 1980, 63.

*грунтї бивайтели једин оїи другог ıродајуї и једин оїи другог куїујуї и ıромену ıворейї.*¹⁵ Наслов добро наговештава профил лексике. Текстови су исписани вештом руком, правилним брзописним ћирилским словима. Њихов спољашњи изглед је у сагласности са јасним и прецизним стилем, погодним за изражавање сложених садржина, што претпоставља дужу традицију и увежбаност у овој врсти писменог општења.

Једночлани и вишечлани изрази сврстани су у неколико лексичко-семантичких група са могућим подгрупама:¹⁶

1. Изрази чија се значења односе на *јавну уїраву и администїрацију*.

1.1. Називи лица са управном или административном функцијом: лат. *ђенералис ıерцейїор*, перцептор 1748, *ноїтаријус* 1708, мађ. *биров*, само у значењу „судија“ 1700, у актуелној грађи „челник градске управе“, мађ.-герм. *варошки грунтїфервалїер*, варошки 1705.

1.2. Називи установа јавне управе и мандата дужносника: лат. *магистїраїи* 1709, *магистїраїтски* 1748, *магистїраїуални* 1793, *сенатї* 1743, мађ. *бировстїво*, *немешка вармеђа*, немешка 1793, вармеђа 1717.

1.3. Називи насељених ıросїора и њихове околине: мађ. *хаїшар* 1721, *хаїшарїи*, турц. *сокак* 1716, *сокачић* 1787, слов.-лат.-мађ. *краљево короналнаја варош*, короналнаја 1797, варош 1666, лат.-тур. *ıублични сокак*, *публични* 1751, *сокак* 1716.

2. Изрази чија се значења односе на *размену некретїнина*.

2.1. Називи радњи и поступака у вези са разменом некретнина: слов. *вједомо ıворїи*, *даїи на знаније*, *засвидјетелсївоватїи*, *засједаније*, *изјавїи*, *крсїойоложеније*, *куїовање*, *ıресказатїи*, *ıриказатїи*, *ıродаваније*, *ıродавање*, *ıромена*, *ıромену ıворїи*, *учинїи*, *ıромену*, лат. *инїтерес* 1700, *ıремониција*, *сесија* 1748, *фасија*, германизми латинског порекла у облику пас. парт. перф. *адмонїраїи(и)*, *ıремонїраїи*, *ıублицираїи*, итал. *їрамїа* 1767, *їрамїиїи*, итал.-слов. *у ıрамїу ıримїи*, *учинїи ıрамїу*.

¹⁵ Књига се налази у Архиву Вацког одељења Пештанске жупаније (као под нап. 6 са ознаком: V. 307 Szentendre Mezőváros Telek- (Telekbírói) Hivatalának iratai, 1775–1848 (–1852); b) Teleklevelék jegyzőkönyvei (Protocollum fundualium) 1775–1821; 1775–1778.

¹⁶ Ексерциране јединице наводе се у транскрипцији савременом српском ћирилицом и групишу се такође и по пореклу из појединих (или више) језика. При таквом груписању указује се и на језик који је био посредник у позајмљивању. Уз оне јединице које су потврђене у *Грађи за речник сїраних речи у ıредвуковском ıериоду* (В. Михајловић, I–II, Нови Сад 1972–1974) наводи се и година њиховог најранијег јављања у том речнику.

2.2. Називи предмета размене некретнина: слов. *виноград, дом, земуница, качара, њива, њразно место*, мађ. *мајур* 1757, *џарлог* 1706, герм. *грунџ* 1706, *штџалог* 1771, турц. *башча* 1706, слов.-герм. *домовни грунџ*, слов.-слов.-герм. *дом са џринадлежашчим грунџом*.

2.3. Називи докумената у вези са разменом некретнина: слов. *свидјетелноје*, лат. *облигација* 1727, *џроџокол фундуалов*, грч. порекла протокол 1748, герм. *грунџџух*, турц. *хесај* (есап) 1716, слов.-лат./лат.-слов. *џисаније фундуалноје / фундуалноје џисаније*, слов.-лат.-слов. *џромениџелно или комбијалноје џисаније, свидјетелноје фундуалноје џисаније*.

3. Изрази са значењем *средсџава џлањања*: лат. *дукаџ*, мађ. нем. порекла *крајџар*, мађ. итал. одн. лат. порекла *форинџ*¹⁷.

4. Изрази са значењем *јединица мера*: слов. *ден орања, коџач*¹⁸, *мериџа, моџика*, мађ. *аков* 1708, мађ. нем. порекла *ферџаљ*¹⁹, герм. *клофџор* 1709.

5. Изрази за означавање *назива и ословљавања лица* која су забележена у поступку размене некретнина семантички су мање хомогени, али по функцији спадају у специјалну лексику: слов. *биваџел, биваџелница, благоговјетни вадова, госџодар, госџодин, госџођа, госџожа, домаћница, сесџричина, суџруга, удова*, лат. *џуџор* 1716, *џуџоркиња*, мађ. лат. порекла *џлебанош*, герм. *џургер* 1708, турц. *конџија* 1708, грц. *јереј*, лат.-слов.-лат. *наџурална и џравилна џуџоркиња*, натурални 1703.

Од 103 ексцерпиране лексеме (без помоћних речи) у 87 израза 52,4% су позајмљенице, 47,57% су словенског порекла.

Међу лексемама словенског порекла најбројнији су славенизми, а нешто мање су заступљене речи из српског народног језика. Славенизмима се означавају апстрактнија и изричито специјална значења, најчешће радње, поступци и термилошки називи (групе 2/1, 2/3, 4 и 5) нпр. *вједомо џворити, засвидјетелсџивовати, крсџооложеније, свидјетелноје, биваџел, биваџелница, благоговјетни*. Изрази из српског народног језика имају конкретнија значења, џима се често називају лица и предмети, обично су то и „јединице општег лексичког фонда“²⁰ (групе 2/1, 2/2, 4 и 5), нпр. *изјавити, куџовање, џро-*

¹⁷ О пореклу облика *форинџ* и *крајџар* в. L. Hadrovics, *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*, Slavistische Forschungen, 48, Köln-Wien 1985.

¹⁸ О речи *коџач* са значењем јединице мере в. М. Влајинац, *Речник наших старих мера — у џоку векова*, III, Београд 1968.

¹⁹ О пореклу облика *ферџаљ* в. L. Hadrovics, *о. с.*

²⁰ Д. Гортан-Премк, *Полисџија и организација лексичког сисџема у срџском језику*, Београд 1997.

мена, виноград, земуница, качара, њива, *йразно месѿо*, *домаћница*, *се-сѿричина*; међу јединицама мера: *койач*, *мерица*, *моѿица*. Понекад се исто значење обележава са два различита израза од којих је један славенизам а други је из српског народног језика, нпр. *йродаваније* и *йродавање*, *йромену ѿвориѿи* и *учиниѿи йромену*, *вадова* и *удова*, *госѿодин* и *госѿодар*, *госѿођа* и *госѿожа*. Два изражајна типа могу се јавити у истом сложеном изразу, нпр. *даѿи на знаније*, *ден орања*. Међу лексичким јединицама чија се значења односе на јавну управу и администрацију, као и на средства плаћања (групе 1 и 3), нема ниједне чисто словенског порекла, само је у сложеном и хибридном изразу једна реч српска (*краљево у краљево короналнаја варош*).

У ексцерпираном лексикону од туђица најчешћи су латинизми (21,6%), затим мађаризми (14,56%) и на трећем месту германизми (8,47%). Турцизама је сасвим мало (4,85%), још је мање италијанизама (1,94%) и један грецизам (0,97%).

Појмови из јавне управе и администрације најчешће се означавају латинизмима и мађаризмима. Латинизми имају сасвим прецизну једнозначну специјалну семантику (групе 1/1, 1/2, 2/1, 2/3, 3 и 5), нпр. *ноѿаријус*, *магисѿраѿи*, *магисѿраѿиски*, *сенатѿ*, *инѿтерес*, *йремониција*, *сесија*, *фасија*, *облигација*, *дукаѿи*, *ѿуѿор*. Бројност и представљеност у такоређи свим семантичким групама заснована је на ауторитету латинског као званичног језика на нивоу целе земље и већих административних области (нпр. жупаније), као језика белетристике, школства, научне литературе и, не на последњем месту, као језика римокатоличке цркве.²¹

Мађаризмима, као што се видело, означен је велики део специјалних назива из области администрације, јединица мера, као и део назива за конкретније појмове, који су били и у саставу општег фонда (групе 1, 2/2, 3, 4, 5), нпр. *биров*, *бировсѿтво*, *немешка вармеђа*, *хаѿар*, *мајур*, *ѿарлог*, *хаѿарѿиѿи*, *крајцар*, *аков*, *ферѿаљ*. Мађарски утицаји на српски и хрватски језик имају дијахроне аспекте који су у новијој литератури детаљно и поуздано испитивани.²² У анализи мађаризама треба имати у виду то да су у Сентандреји живели Мађари, и да су Сентандрејци живели у ширем мађарском окружењу. На употребу заступљених германизама такође је утицао локални немачки живаљ чији су представници учествовали у градској управи. То се

²¹ Kosáry Domokos, *о. с.*, 64.

²² Од одговарајуће литературе наводимо три издања: G. Schubert, *Ungarische Einflüsse in der Terminologie des öffentlichen Lebens der Nachbarsprachen*, Berlin 1982; L. Hadrovics, *о. с.*; Nyomárkay István, *Ungarische Vorbilder der kroatischen Sprachenerneuerung*, Budapest 1989.

добро потврђује већ у наведеном наслову земљишне књиге из које је ексцерпирана актуелна грађа. Осим тога, немачки утицаји на језик Срба у оновременој Угарској такође су имали одређену традицију.²³ Изрази немачког порекла, углавном појединачно, заступљени су у већини лексичко-семантичких група (1/1, 2/1, 2/2, 2/3, 4 и 5), нпр. *адмонирајт*, *џремонирајт*, *џублицирајт*, *грунџ*, *грунџфервалџер*, *грунџџух*, *клофџор*, *џургер*. Малобројни турцизми имају углавном конкретна значења и припадају лексички општег фонда: *сокак*, *сокачић*, *башча*, *хесай* и *кониџа*. Слично је и са италијанизмима *џрамџа* и *џрамџиџи*. Грцизам *јереј* потиче из средњовековне црквене терминологије и представља једну од оних специјалних лексема које се семантички не везују за сасвим секуларизовани стручни лексикон земљишних књига.

Позајмљенице су најчешће морфолошки и творбено адаптиране у домаћи језик. Примери са именицама: *биров* (мађ. *biró*), *аков* (мађ. *akó*), *магистџрајт* (лат. *magistratus*), *сенатџ* (лат. *senatus*), *инџерес* (лат. *interessum*), *џремониџа* (лат. *premonitio*), *сесија* (лат. *sessio*), *фасија* (лат. *fassio*). Примери са придевима: *варошки* (мађ. *városi*), *коронални* (лат. *coronalis*), *фундуални* (лат. *fundualis*), *натурални* (лат. *naturalis*). Примери са глаголима: *хаџариџи* (мађ. *határ*), *џублицирајт* (пас. парт. перф., нем. *publiziert*). Неколико позајмљеница преузето је у оригиналном облику, а да се тиме није нарушио домаћи језички систем, нпр. *хаџар*, *џарлог*, *крајцар*, *ферџаљ*.

У духу домаћег, претежно српског народног језика су фонолошки адаптирани облици *ђенералис* (лат. *generalis*), *џублични* (лат. *publicus*), *адмонирајт* (нем. *admoniert*).

Од већ адаптираног облика *магистџрајт* изведен је придев *магистџрајтски*, који се чешће користи и знатно је раније потврђен него придев *магистџрајтуални* (од лат. *magistratualis*).

Само мали број речи остаје неадаптиран у неке од нивоа домаћег језичког израза, нпр. именица *ноџаријус* (лат. *notarius*), придев *ђенералис* (лат. *generalis*); по фонолошком склопу сасвим су страни домаћем језичком изразу *грунџфервалџер*, *грунџџух*.

Тенденције словенизације позајмљеница, које се показују и у њиховој адаптацији, одражавају се у стварању оних сложених израза у чијем саставу су поједине лексеме из разних језика. У многим тим хибридни изразима заступљене су словенске лексеме, нпр. *краљево короналнаја варош*, у *џрамџу џримџиџи*, *дом са џринадлеџаџиџим грунџом*, *домовни грунџ*, *џисаније фундуалноје*, *свидџетџелноје фун-*

²³ П. Ивић, А. Младеновић, *о. с.*, 100–101.

дуалноје *ѿсаније*, *наѿурална* и *ѿравилна ѿѿѿоркиња*. Ови облици су хибридни не само по пореклу лексема већ и по начину позајмљивања из другог језика. У неким од њих се део страног израза преузима, а део преводи на словенски, тј. семантички калкира према страном моделу, нпр. *краљево* према лат. *regio*, *ѿсаније* према лат. *litterae*, *домовни* према нем. *Haus*. Такав процес словенизације очигледан је и у примеру *ѿромениѿелно* или *фундуалноје ѿсаније*, који садржи одговарајућу домаћу (посрбицу) и страну лексему истог значења.

Словенизацију актуелног лексикона наговештавају варијанте израза: *засједаније–сесија*, *учиниѿи ѿромену* — *учиниѿи ѿрамѿу*, *свидјетелноје–свидјетелноје фундуалноје ѿсаније*.

Неке лексеме су изведене од позајмљеница, нпр. *магисѿраѿски* („који се односи на магистрат“ — од именице *магисѿраѿ*); *бировсѿво* („мандат челника општине“ — од именице *биров*); *хаѿарѿиѿи* („одредити границу између два насеља“ — од именице *хаѿар*); *биваѿелница* („становница“ — од именице *биваѿел*); *ѿѿѿоркиња* („старатеља“ — од именице *ѿѿѿор*).

У речнику страних речи предвуковског периода²⁴ већина актуелних позајмљеница потврђена је у периоду између 1666. и 1793. године. Оне су претежно заступљене пре, а понекад и знатно пре исписивања сентандрејских текстова. Незнатан је број оних уз које стоји датум после 1776. године. И то потврђује приличну устаљеност и формираност позајмљеног дела актуелне специјалне лексике.²⁵

Анализирана специјална лексика јавља се у функцији означавања реалија из одређене сфере администрације града Сентандреје у 1775–1776. години. Она је, с једне стране, саставни део прилично неодређеног речника славеносрпског са више изражајних типова, који је био оновремени језик писмености и књижевности код Срба. С друге стране, она садржи позајмљенице јер се ствара у конкретним друштвеним и културним и језичким условима оновремене Угарске. У пет издвојених лексичко-семантичких група позајмљенице су нешто бројније од домаћих славенизама и речи из српског народног језика. Фонолошка, морфолошка, творбена, као и семантичка адаптација позајмљеница показује приличан степен стабилности и система-

²⁴ В. нап. 16.

²⁵ Стварање и адаптација терминолошке лексике XVII и XVIII века код Срба помоћу позајмљеница показују се стабилнијим и систематичнијим од формирања исте лексике домаћим средствима изражавања. О томе в. рад: С. Ристић, *Лексика ѿкуѿсѿва сѿраног ѿорекла у речницима ѿредвуковског времена*, О лексичким позајмљеницама, Суботица–Београд 1996, 253–268.

тичности. То потврђује и чињеница да се од позајмљеница изводе нове речи. Поред такве адаптације, тежње ка посрбљавању славенизама и словенизацији позајмљеница нису систематске, јављају се од случаја до случаја. Та тежња је нарочито очигледна у хибридним изразима у чијем саставу су уз позајмљенице најчешће и словенске лексеме. Неадаптираност мањег броја позајмљених израза, као и несистематичност у посрбљавању и словенизацији јављају се и као резултат ненормираности славеносрпског језика.

Актуелни лексикон по неким битним особинама припада новијој епоси развоја терминологије у језику Срба. У њему су турцизми, за разлику од претходне епохе, сведени на сасвим мали број. Честа употреба позајмљеница из латинског и других европских језика такође показује његову основну оријентацију према терминолошкој лексици нове епохе. Међутим, у терминологији савременог стандардног израза српског језика јединице овог лексикона, сем оних које припадају општем фонду, нису остале у употреби. Већи део домаћих и позајмљених израза данас се не користи уопште, а мањи део има другу сферу употребе.

173.

Писаніс Фридриху Д. Рудолфиноу Винограда Д. Косту Пачу.
г. г. а.

Видно бдиш Поттери Нардерица, како Платиоуа Квент
сасе Свјо: Свѣтлано: Платио: Мариа Уршова =
Фуріа Свѣтлано Ва Брапа Свјо Почившеа Да =
нића Квента долрса Д. Пачерица Пачука и Д.
Коста Пачу 1821. сло: Свѣ и прѣресеца и Бра =
Фуріа и Анотши Уноа исплатица долрса Плати =
мвѣ, сасе Свјо: Свѣтлано: Двѣро дас. Јаніа =
Квента Виногра: Пашману: по: Вито Накладуја.
1. 22 состављујуса Не исплативаѣ Вишотписавоу
дѣта Прау: и тако Прауросе ресити Виноград
Д. Коста Пачу Ва Вишотписаву Влад Новау
дас Двѣр Наино: Авѣ: Квент Виноград Свѣ
Квенте свѣд. Кошиа Брѣд. Платиоуа с Дѣтс.
Свѣрне Свѣрѣи Фуріау, Квѣ Не Материавоу аде
монгарати бвѣши, Вишотписаву Винограда Не =
хотѣти свѣтлано: Двѣро болшеа Двѣрѣи рѣзи
и Двѣрсе Д. Коста Пачуа Свѣ Свѣтланоу и =
Свѣрши Двѣрѣи Платио: Потпирѣрѣнис Фри =
Двѣро Платио, како да Вишотписавоу Свѣ
Виноград Платиоуа до Свѣтланоу, дѣтс Не Ма =
тисѣ: 1. Свѣтланоу. 29. Јуни Мѣу Аугустиа
1740.

Јаніа Платио: Шодисаи (С)
Варшва Материца

Свѣ: Платиоуа
I.P.
Свѣтланоу
Павел Поповица
Свѣрѣи Ложану.
Јаніа Платиоуа.
Александер Шодисаи.
Герман Дѣр.

РАДА СТИЈОВИЋ
(Београд)

РЕЧНИК СРПСКОХРВАТСКОГ КЊИЖЕВНОГ И НАРОДНОГ ЈЕЗИКА САНУ И ДИЈАЛЕКАТСКА ЛЕКСИКА

Када се пре нешто више од сто година, на предлог Стојана Новаковића, почело са припремама за израду капиталног дела српске лексикографије, које већ више од четири деценије излази под називом *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, намера иницијатора је била да се сачини речник „народног књижевног језика“, што је значило књижевног језика на народној основи, у духу који је утемељио Вук. Њиме је, по замисли Стојана Новаковића, требало да буде обухваћен, пре свега, народни говор, затим целокупна лексика Вуковог Српског рјечника, понешто и из других речника (Д. Исаиловића, Б. Шулека, Ђ. Поповића, И. Филиповића, Ј. Панчића и Ј. Ђорђевића), што је, како Новаковић каже, „удесно сковано по законима језика“ (Новаковић 1888, 79), као и оно што је настало од Доситеја наовамо у уметничком и уопште интелектуалном стваралаштву, а што је уклопљено у лингвистички склоп Вуковог народног језика.

Ово лексикографско дело је замишљено као нормативни речник, чији би се лексички фонд допуњавао без нарушавања вуковских принципа, што је, по Новаковићевом схватању, требало да допринесе коначном образовању српског књижевног језика.

Ова концепција, настала у духу ондашњег времена, а која је полазила од уверења да се српски језик до онога времена „стабилизовао“, „консолидовао“, да је „доведен у ред“, мењана је и допуњавана у зависности од развоја самог језика, науке о језику и лексикографије (Грицкат-Радуловић 1988, 29-30). Поимање да је језик процес, да се он мења, развија и да није могуће говорити о томе „које су речи добиле искључиво право грађанства“ (Белић 1959, XXIII) у књижевном језику који се још формира довело је, између осталог, до промене концепције већ на самом почетку рада на речнику. Тако се уместо речника „српског књижевног народног језика“ почело са израдом

речника „српског књижевног и народног језика“. Напуштена је идеја о нормативном речнику и приступило се изради свеобухватног лексикографског дела у које, поред књижевних речи, улазе и покрајинске и дијалекатске, као и архаизми, варваризми и други некњижевни облици. Овакав садржај условио је и означавање свих облика који одступају од књижевне норме. Нарочитим ознакама се, наиме, читалац упозорава да је реч покрајинска, неправилна и слично, чиме се уноси и моменат нормативности. Све некњижевне форме се, иначе, уклапају у стандардни граматички и акценатски склоп књижевног језика.

Нова концепција наметнула је и нове задатке — прикупити грађу са што је могуће ширег језичког подручја. Тако се у Лексикографски одсек (садашњи Институт за српски језик) слило око 250 збирки речи — из Лике, Баније, Кордуна, Босанске Крајине, Херцеговине, разних крајева Војводине и Црне Горе, Ресаве, Шумадије итд., као и неколико збирки са подручја тзв. структурално-иновативних говора (Ивић 1998, 115) — из Призрена, Књажевца, Ниша и др. У последњих десетак година повећано интересовање за дијалекатску лексикографију довело је до објављивања више дијалекатских збирки и речника, нарочито из југоисточне Србије, који се такође уносе у речнички корпус.

Допуњен грађом из дела хрватских писаца почео је да се израђује, а 1959. године и издаје, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. По Белићевој концепцији, важећој и данас, то је, пре свега, речник књижевног језика. Сва дијалекатска и остала некњижевна грађа треба само да укаже на лексички потенцијал, да послужи као извор за богаћење лексичког фонда књижевног језика. Стога аутори имају задатак да из бројних дијалекатских збирки и речника узимају само оно што је „садржајна допуна општој лексици књижевног језика“ (Пешикан 1982, 215). Сам Белић у првом тому Речника, у предговору, о овоме каже: „По себи се разуме да су те речи [дијалектизми] узимане само онда када могу обогатити Речник и када су се одомаћиле у књижевним и стручним делима“ (Белић 1959, XXXIV). И даље: „Примери у дијалекту давани су само онда када пружају нешто ново у погледу значења, конструкције и сл.“ (Исто). Дакле, по принципима на којима је заснован овај речник, дијалекатске речи се начелно не уносе. Ако дијалектизам, међутим, употпуњује семантички садржај књижевне речи или се налази код истакнутог писца, у истакнутом делу или је одомаћен у разговорном књижевном језику и сл., тада се он у Речнику показује само као контролна одредница, а обрада и примери се дају код одговарајуће књижевне речи. При том се води рачуна да се Речник не оптерети сувише некњижевним фонетским варијантама и речима маргиналног семантичног садржаја.

Међутим, како је овај речник у условима неразвијене, поготово дијалекатске, лексикографије дуго био једина могућност да се лексичко богатство нашег језика сачува, критеријуми за одбир дијалекатске грађе су видно ослабили. У жељи да читаоцу покажу велико богатство нашег језика, бојећи се да ће се речи које изостану из овог свеобухватног лексикографског дела заувек изгубити, аутори Речника неретко се одлучују да у Речник унесу сву грађу на коју наиђу. Тиме се Речник, нажалост, затрпава обиљем непотребних дијалекатских варијаната. Илустрације ради, сво једног примера из рукописа XVI и XVII тома.

Позната реч латинског порекла — *официр* у народним говорима има бројне варијације. У грађи за Речник забележени су следећи облици: *овинцијер*, *овинијер*, *овинцир*, *овицијер*, *овицијер*, *официер*, *официјер* и *офичо*. Ту су још и изведенице од ове речи: *овинцирски*, *овицирка*, *овициров*, *овицирски* итд. Све ове речи презентоване су засебно, као посебне одреднице, илустроване су примерима и акцентоване књижевним акцентом.

Какве информације нам пружају ове лексеме? Дијалектологу интересантне — да је у неким крајевима Босне и Црне Горе (одакле су потврде) у овој речи развијено секундарно *ћ*, да се у неким говорима *ф* супституише са *в*, у неким се, опет, у страним речима попут ове умеће сугласник итд. Међутим, информације ни за дијалектолога нису потпуне, јер речи нису акцентоване изворним него књижевним акцентом. Што се лексикографа тиче — ниједан од ових облика нема другачије значење од оног које има у књижевном језику реч *официр*, која је у речничкој грађи богато засведочена потврдама из књижевног језика.

Дакле, нема ниједног разлога да се ове речи нађу у РСАНУ, поготово не овако како су дате — као посебне одреднице, у изворном, дијалекатском фонетском лику, а акцентоване књижевним акцентом. Овако обрађене оне нису књижевне речи већ бројне фонетске дијалекатске варијанте, а нису ни аутентичне дијалекатске, јер имају књижевни акценат. Оне би, евентуално, могле да се прикључе књижевној речи, с тим да се у загради, уз одредницу, наведу дијалекатски облици у фонетском и прозодијском лику који оне имају у говорима из којих су узете.¹

Сличних примера има и у објављеним томовима Речника. Тако, на пример, уз прво значење придева *несумњив* стоји шест (по прави-

¹ Да се са бројним фонетским и прозодијским ликовима технички може изаћи на крај показује успели *Речник српских говора Војводине*, чија је прва свеска објављена прошле године у Новом Саду.

лима Речника максималан број) књижевних потврда и једна некњижевна — *несумљив*, и то узета из непотписаног чланка у војном листу *Рајник*, који је излазио у Београду деведесетих година XIX века. Дакле, податак непотпун и за дијалектологе — не зна се ни ко је аутор ни одакле је. Прилог *несумњиво* је илустрован са чак седам добрих књижевних примера и са још једним некњижевним — *несумљиво*, који је ексцерпиран из Козарчаниновог романа *Сам човјек*. Уз именицу *нечовек* односно *нечовјек* успостављени су дијалекатски облици *нечоек* и *нечојек*, мада нису потврђени ниједним примером. Уз *нечовечан* односно *нечовјечан* стоје дијалектизми *нечоечан* и *нечојечан*, опет без иједне потврде. Аутор је сматрао да уз одредницу — која је иначе и сама дијалектизам — *нишаљка* („љуљашка, њихаљка“), за коју има неколико потврда, треба додати и облик *нишаљћа*, записан у источној Србији, док је, без икаквих квалификатива, обрађена реч *глинцерин*, која значи исто што и *глицерин*. Оваквих примера свакако има још.

Мислим да би у условима све развијеније дијалектологије и нарастајућег интересовања за дијалекатску лексикографију све ове и овакве речи требало оставити дијалекатским речницима и монографијама о појединим дијалектима, а да би при изради Академијиног речника требало приступити строжој селекцији дијалекатске грађе.²

Обиље лексичког материјала којим су нас заплуснуле нове дијалекатске збирке речи избацило је у први план још један проблем, о коме је иначе и раније расправљано међу ауторима Речника — како обрадити речи из говора структурно сасвим другачијих од књижевног, а које су посведочене само у овим говорима, па се не могу прикључити књижевним речима. У РСАНУ је уобичајен поступак — успоставити књижевну реч и илустровати је дијалекатским примером, а дијалекатску реч навести у загради. Навешћемо један такав случај.

Лексему *огњѣвам* забележио је у овом облику у Књажевцу и Заглавку Живко Стефановић, чија се збирка речи са овог терена чува у Институту за српски језик. У рукопису XVI тома, припремљеном за штампу, та реч је обрађена на следећи начин:

огнѣвати, оѣнѣвѣм ијек. **огнѣвати**, оѣнѣвѣм (-ѣвају) (некњ. ек. огњевати) свр. покр. I. (некога) *ожалосѣиѣиѣи*, *ражалосѣиѣиѣи* (Заглавак, Књажевац, Стеф. Ж.).

II. ~ се *ожалосѣиѣиѣи се*, *ражалосѣиѣиѣи се*; исп. огневити се (2) (И).

² Уосталом, Институт за српски језик, у коме се израђује Речник, има довољно компетентних дијалектолога, који би могли обрадити дијалекатску грађу и објавити је у оквиру других публикација.

Како је обрађивач овде поступио? Да би се добила реч која у потпуности одговара књижевном језику и која је као таква употребљива у говору образованог човека, аутор је на основу забележеног презента *огњевам* успоставио инфинитив, и то у екавској и ијекавској варијанти, дао му прозодијски лик какав би глагол тога акценатског типа имао у књижевном језику, а затим једино постојећи глагол (опет у облику непостојећег инфинитива) окарактерисао као некњижеван — што он и јесте, али оваквом квалификацијом он га је готово сигурно заклонио од очију читалаца, јер се некњижевне форме, по правилима РСАНУ, не стављају као контролне одреднице на место где би се по азбучном реду оне иначе могле наћи.

Када знамо да говор Књажевца и Заглавка припада призренско-тимочком дијалекту, знамо и то да у њему нема инфинитива, да му је акценат експираторан, да нема опозиције дугих према кратким словима и да је свако *ѓ* дало *e*. Дакле, наведена реч је у потпуности конструисана, а да то, што је још мање оправдано, ничим није назначено.

Да ово није усамљен случај и да проблем није нов, показују примери из првих томова Речника, као што су:

бѣдвѣње с покр. *гл. им. од бедвити*. — Остави се ти бедвења, него плати па да ти се честито уради (Сврљиг, Васиљ.).

бѣдвити (бѣдвити), -ѓм несвр. покр. *вршиѓи неки ѓосао бедвом, мобѓи*. — в. пр. под бедвење.

грѓдети, -дѓм несвр. покр. *имаѓи, носѓи обилан род* (Заплање, Петр. П. Ж. 3).

грѓети, -зѓм несвр. покр. *в. мрзѓи, биѓи нейријатѓелски расѓоложен ѓрема неѓоме*. — Он грзи на њега (Пирот, Ник. В. 1).

грѓба¹ ж покр. *овеѓи чешаљ са зѓѓцима само на јѣдној сѓрани* (Призрен, Чем. и Симић М.; Ниш, Христ.).

грѓба² ж покр. *в. грѓва (1)*. — Његовому коњу гриба је чак до земље, па је све увртена (Призрен, Чем.).

глѓпарии м } покр. *в. глѓѓак* (Белић 1, 380; Пирот,
глѓпарина ж (м) } Ник. В. 1).

готованѓче (готованче), -ѓта с покр. *ѓем. од гоѓован (1а)*. — Муку има грдница с тој ѓојно готованче (Призрен, Чем.).

Као што се види, наведене лексеме су забележене у Заплању, Призрену, Пироту, Врању (Белић) и Нишу — дакле, у говорима призренско-тимочке дијалекатске зоне, у којој, као што је већ речено, нема инфинитива, као ни прозодијске опозиције дугих према кратким словима. Само на основу познавања овог говора може се знати да су овде у питању адаптације у правцу књижевних облика речи. Ни у

једном случају није показано аутентично дијалекатско стање од кога се пошло при адаптацији.

Сасвим је јасно да оваква пракса са научног становишта није оправдана и да није оправдано са таквим поступцима настављати у будућим томовима Речника. Морало би се тежити аутентичном представљању дијалекатске лексике, а све евентуалне адаптације у правцу књижевног облика речи требало би неизоставно обележити. Уосталом, ако се за сваку индивидуалну реч каже да је индивидуална, за сваку кованицу да је кованица, а свака застарела или архаична реч се квалификује као таква, нема ниједног разлога да се конструисана реч не означи на одговарајући начин (а много је разлога да се то учини).

Професор Ивић, који је такође својевремено давао неке од ових примедби, предлагао је да се овакве одреднице обележе звездицом или заградом. У рецензији за XVI том Речника он каже: „Тамо где у извору стоји дијалекатски акценат несагласан са прозодијском структуром књижевног језика, морао би се разрадити начин да се тај акценат покаже, можда у некој угластој загради. И непостојеће дијалекатске инфинитиве ваља јасно означити као такве, можда звездицом или опет неком заградом.“

Идеја да се овако поступа постојала је још у првим данима рада на Речнику. То се види из Упутстава за израду Речника, којима се обрађивачи у Институту користе, а која су састављена пре више од пола века, још док се припремао први том. Ту се прописује следеће: „Ако се у грађи нађе глагол из краја где се не употребљавају инфинитиви, а обрађивач сматра да га ипак треба показати у Речнику, успоставља се хипотетички инфинитив, са звездицом испред ње.“ То је правило важило и за друге врсте речи. Да је тако извесно време и поступано, мада не доследно, види се из првог тома, у коме се може наћи звездица испред придева **бѣѣшѣран* и прилога **бѣѣшѣрно*, за које није било облика позитива, већ само компаратива. У исправкама и допунама, на крају књиге, стоји објашњење да је „звездица ... стављана испред хипотетичких одредница“.

На основу досада изнетог могло би се закључити да није оправдано насумице и без одговарајућих критеријума преузимати сав лексички материјал који нуде постојеће збирке речи или дијалекатски речници. Исцрпан или неселективан однос према лексички дијалекатског типа потребан је када се ради на посебном речнику неког говора, којим се описује његова целокупна лексичка слика, чему, међутим, РСАНУ није намењен. Њиме треба да буду обухваћени само они дијалектизми који садржајно богате лексички фонд књижевног језика, а из њега треба да буду изостављене све дијалекатске варијације неке

лексеме, као и дијалекатски варваризми. Неселективан однос према дијалекатској лексици значи не само одступање од концепције Речника већ и значајно повећање његовог обима, чиме се привођење његовом последњем тому непредвидиво продужава.

Још значајније је, међутим, обратити пажњу на начин презентирања дијалектизама који се унесу у Речник. Дијалекатска реч, наиме, својим акценатским, фонетским, морфолошким или семантичким склопом и потенцијалом представља материјал интересантан за научна истраживања у областима разних лингвистичких дисциплина, неку врсту материјалног аргумента за теоријске анализе или уопштавања. Зато се у Речнику мора тежити максималној аутентичности изношења чињеница — свака лексема адаптирана у правцу књижевног облика мора се на одговарајући начин обележити, а сваки дијалектизам показати у изворном, аутентичном лику.

Овим Речник не би одступио од своје концепције, а добио би на научној вредности.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1959 — А. Белић, *Увод. Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. — Београд (Српска академија наука, Институт за српскохрватски језик), 1959, књ. 1, VII/XXVI.
- Грицкат-Радуловић 1988 — Ирена Грицкат-Радуловић, *Речник Српске академије наука и уметности — њочеци, лик, њерсејектине*. — Глас, Београд (Српска академија наука и уметности, књ. CCCLII. Одељење језика и књижевности, књ. 13), 1988, 25–40.
- Ивић 1998 — Павле Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1998, књ. XLI/2, 113–132.
- Новаковић 1888 — *Српска краљевска Академија и неговане језика српског. Посланица Академији наука философских од Симојана Новаковића. Прочитана на свечаном скупу академије, одржаном 10 Септембра 1888. у славу сјогодишњице Вука Сћеф. Караџића*. — Глас, Београд (Српска Краљевска Академија), 1888, књ. X, стр. 87.
- Пешикан 1982 — Митар Пешикан, *О селекцији речи у ојисним речницима*. — Лексикографија и лексикологија, зборник реферата, Београд — Нови Сад, 1982, 209–215.
- Речник српских говора Војводине. Свеска 1: А–Б. Редактор Драгољуб Пејировић*. — Нови Сад (Матица Српска. Одељење за књижевност и језик. Лексикографска издања књига III. Дијалекатски речници књига 2), 2000.

ЈЕЛИЦА СТОЈАНОВИЋ
(Никшић)

СИНТАКСИЧКО-СЕМАНТИЧКИ И МОРФОЛОШКИ УЗРОЦИ ГУБЉЕЊА СТАРОГ ЛОКАТИВА БЕЗ ПРЕДЛОГА

Локатив без предлога (даље: Лб/пр) постојао је од најстаријих времена. О поријеклу, постојању и особеностима ове конструкције у прасловенском, словенским, а нарочито старословенском језику, нашли смо материјале код више аутора.¹

Локатив, како истиче Бауер (исто, стр. 264), у словенским језицима се јавља само са предлозима. Стари словенски споменици су сачували немногобројне трагове локатива без предлога², али је он брзо уступио мјесто другим конструкцијама, те његово проучавање представља значајан показатељ уступања беспредлошких конструкција пред предлошким.

Употреба Лб/пр (Ходова, исто, стр. 77) у највећем броју случајева условљена је семантиком или морфолошким склопом управног глагола а употреба именице није ограничена оквиром лексичког значења.³

¹ Највише смо се користили следећим радовима: Ярослав Бауер: *Беспредложный локатив в старословянском языке; Исследования по синтаксису старословянского языка*. Сборник статей, Прага 1963, 263-285; В. Н. Топоров: *Локатив в славянских языках*, Москва 1961; К. И. Ходова: *Беспредложные падежи в старословянском языке*, Москва 1968, исто стр. 77-80; J. Bauer: *Bezpredlozky lokal ve staroslovenskych evangeliich*, Slavia XX, Praha 1950, 40-56; J. Г. Мејдор, *Језик Псалтира и шћамјарије Црнојевића*, Подгорица, 1993, стр. 115; И. Грицкат, *Актуелни језички и лексолошки проблеми у сјарим срјским ћирилским споменицима*, Београд, 1972, стр. 83; М. Ивић: *Из проблематике падежних временских конструкција*, ЈФ ХХ1, 1-4, Београд 1955-1956, 204-205.

² „Подводя итоги, можно сказать, что б/пр. лок. употребляется, как правило лишь в текстах древнейшей поры старословянского, древнерусского, древнебулгарского и древнечешского языков“; В. Н. Топоров, исто, стр. 285.

³ „В лексическом значении глаголов, которые связываются в старословянском с беспредложным местным падежом, трудно найти общие моменты. Суще-

Употребу беспредлошког Л у старословенском језику Бауер (исто, стр. 266. и други) доводи у везу са утицајем грчког предлошка али се сматра да је грчки само подупро дуже опстајање у писаном језику у неким случајевима, гдје се мјесто употребе у старословенском рукопису поклапа са грчким изворником. Али, није риједак случај да се ова конструкција употребљава и на мјестима непознатим грчком изворнику, што говори о оригиналности њене употребе у старословенском и прасловенском.

Лб/пр се у старословенском употребљава у функцији одредбе за мјесто, за вријеме и као допуна неким глаголима. Бауер (Беспр. Л, стр. 265) сматра да је Л без предлога био типичним адвербијалним падежом и углавном је имао функцију глаголске одредбе за мјесто и вријеме те то сматра његовом примарном функцијом а апстрактнија одредбена значења (начин, узрок, стање) су се развила из просторног. Објекатску функцију сматра другостепеном — „возникает из обстоятелственной путем более тесного закрепления локатива за некоторыми глаголами и ослабления его первоначального адвербиального значения“.

Што се српског језика тиче⁴, познато је да се од најстаријих времена Лб/пр у неким значењима (мјесно) не употребљава, док је у другим ишчезао током историјског процеса. „Говорить о лок. в современных штокавских говорах можно лишь условно, в историческом плане, помня что с точки зрения настоящего этапа в развитии языка, бесспорно, правильнее говорить о едином падеже, объединившем в себе значения прежнего дат. и лок.“⁵

Дакле, за текстове писане народним српским језиком Лб/пр је риједак, али су примјери са овом конструкцијом присутни у српкословенским текстовима под утицајем преношења са старијег предлошка. Јеванђељски текстови, с обзиром на истовјетан садржај писан у различитим временским периодима, подесни су за праћење начина смјењивања једних конструкција другим.

ствует мнение, что эти глаголы представляют собой остатки некогда более обширной группы глаголов, многие из которых исчезли еще в дописьменный период“; Ходова, исто стр. 77.

⁴ В. Н. Топоров, исто, стр. 216-220.

⁵ В. Н. Топоров, исто, стр. 218.

„Вполне надежных примеров б/пр. лок. в древнейших памятниках Сербии и Хорватии, по видимому, нет. Некоторые случаи которые могут быть поняты как б/пр. лок., скорее всего объясняются иначе: или исчезнованием в, уже в ранних текстах, или иной падежной принадлежности, или, наконец, гаплографией“; исто, стр. 216.

Како су Лб/пр конструкције замијењене другим падежима или предлошко-падежним конструкцијама у свим словенским језицима, интересантно ће бити установити и њихове замјене, како у почетној фази српскословенског (за што ће нам највише служити Бјелопољско четворојеванђеље⁶ — даље Бп, а вршићемо поређење и са најстаријим сачуваним српскословенским јеванђељским текстом, Мирославовим јеванђељом, даље — Мир⁷) тако и у савременом српском (за то ће нам послужити Вуков превод Новог завјета из 1847.⁸ и превод Новог завјета Синода Српске православне цркве из 1997. године⁹).

Дакле, што се Бп (а и Мир) тиче, очекујемо како примјере са Л без предлога, као остатак чувања старословенског стања, тако и примјере замјене другим падежима и предлошко-падежним конструкцијама, што је такође карактерисало већ и старословенске споменике.

а) У мјесном значењу Лб/пр је најраније изгубљен.¹⁰ Остатака и примјера је свега неколико и у старословенским споменицима. У Бп нијесмо нашли ниједан примјер. Навешћемо све примјере из канонских споменика и видјети која рјешења наспрам њих има Бп:

⁶ Бјелопољско четворојеванђеље (даље Бп) је рукопис који се чувао у манастиру Никољцу у Бијелом Пољу, према којем смо га и назвали Бп. Од 1991. године премјештен је у Народну библиотеку у Београду ради реставрације и лагинације. За ексерпацију примјера послужиле су нам фотографије овог рукописа (фотографисање смо извршили у Народној библиотеци).

Бп потиче с краја 13. или почетка 14. вијека, што значи да спада међу најстарија сачувана српска четворојеванђеља. Рукопис је добро очуван. Настао је на територији Рашке и типичан је представник рашког правописа.

⁷ Никола Родић-Гордана Јовановић: *Мирослављево јеванђеље. Критичко издање*, Београд, 1986.

⁸ Вук Ст. Карацић: *Нови завјет*; Нолит, Београд.

⁹ *Свето писмо. Нови завјет*; Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд 1997.

¹⁰ „Для старословянского языка нельзя установить сколькибудь определенной хронологии исчезновения б/пр. лок. места прежде всего по тому, что нам, вообще, остается неизвестной точная хронология самих памятников а также из-за неясного в деталях отношения к греческому тексту. Однако все-таки можно предполагать, что в XI в. б/пр. лок. места был уже редким исключением и, вероятно, вскоре исчез. В восточно-болгарских памятниках старословянского языка б/пр. лок., видимо, удерживался несколько дольше.

Следовательно, можно заключить, что в промежуток между XI в. и серединой XIII в. б/пр. лок. места исчез во всех славянских языках, причем на севере славянского мира он удержался дольше, чем на юге“; Топоров, исто, стр. 285–286.

— исѣоу вывшоу въ вѣдани Мт26/6 (въ+Л у Бп = Мар, Сав, Ас: вывшоу вѣтани Лб/пр у Зогр); *И кад Исус бијаше у Виѣтанију* (В. К.¹¹ = Бп);

— кгда пию ново въ црѣ/ствѣ вжи Мр14/25 (въ+Л у Бп: новъ црѣствѣ вжи Лб/пр у Зогр, Мар); *Кад љу га ийиши новога у царѣйѣу божийѣм* (В. К. = Бп);

— и въ всеи странѣ юдѣисцѣи повѣдаемы Лк1/65 (въ+Л у Бп = Мар: Зогр Лб/пр и въсеи странѣ);¹² *По свој горњој Јудеји разгласи се* (В. К. — по+Л: в+Л у Бп);

Щци наши въ горѣ сѣи поклонише се Јо4/20 (въ+Л у Бп = Мар, Ас: ни горѣ сѣи Лб/пр у Зогр)¹³; *Оци наши молише се на овој гори* (на+Л код В. К.: в+Л у Бп);

— прилѣпити се кдиноу ѿ житељ страни ток Лк15/15 (=М, дакле са присвојним генитивом: у Чајн¹⁴ Л — странѣ тои)¹⁵; *Приби се код једног човјека у оној земљи* (В. К. у+Л).

Дакле, како је локатив падеж мјеста и просторних односа, њиме се изражавају конкретна значења, а конкретна значења, за разлику од апстрактних, траже предлоге, којима се врши конкретизација значења, то је и разумљиво што је б/прЛ мјеста замијењен предлошким конструкцијама

Значи, Л без предлога је у Бп досљедно замијењен предлошко-падежном конструкцијом въ+Л (осим у једном примјеру Гб/пр).

Ближа семантичка одређеност и издиференцираност, постигнута је у савременим преводима у српском језику, употребом више различитих предлога са Л (*у, на, по*), с обзиром на различит однос према мјесту вршења радње.

б) Л без предлога у временском значењу је присутнији и у старословенском „выполнял роль обстоятельства времени, отвечающего на вопрос когда?“ (Бауер, исто стр. 271) и употребљавао се само ако је одредба била изражена именицом са називом одређеног временског одсјечка (*лѣто, зима, ноцѣ, польноци, оутро, час*) и све оне су се значењем приближавале прилозима и прелазиле у њих. Овај Л је у историји српског језика и у савременим дијалектима познат и заби-

¹¹ Уколико се поклапају конструкције код Вука Караџића и у преводу Синода Српске православне цркве, давајемо само примјере од В. К.

¹² и вѣи странѣ юдѣисци повѣдаеми вѣхоу (Лб/пр у Мир).

¹³ оци наши въ горѣ сѣи поклонише се (Мир=Бп).

¹⁴ Вера Јерковић: *Палеографска и језичка истраживања о Чајничком јеванђељу*; Нови Сад, 1975, стр. 235.

¹⁵ прилѣпи се едином ѿ чителъ тоѣ страны (Мир = Бп).

љежен, али је већ у старословенском, још чешће у српскословенском, замјењиван другим конструкцијама.¹⁶

У Бп нијесмо забиљежили ниједан примјер овог типа а да он није постојао у канону. Међутим, неке које нознаје канон у Бп су замијењени.

Примјери са Л без предлога су:

а јутрѣ въ печь метакмо Мт6/30 (=Зогр, Мар, Ас: оутро — Сав)¹⁷;

а сјуѡра се у ѡећ баца (прилог код В. К.);

и исцѣли ѡ ранѣ томѣ часѣ Мт17/18¹⁸;

и оздрави момче од оног часа (од+Г код В. К.);

да не воудеть вѣжство ваше зимѣ Мр 13/18 (:к + Д — Ас);

да не буде бјежан ваша у зиму (у+А код В. К.);

полоу ноци же въплъ вы/с/ Мт25/6; (=Зогр, Мар, Ас, Сав)¹⁹;

А у ѡноѡи сѡаде вика (у+Л код В. К.);

оутрѣ и въ печь въметакмо Лк12/28 (=Зогр, Мар)²⁰;

а сјуѡра се у ѡећ баца (прилог код В. К.);

оваче по/д/вактѣ ми дн/с/ и оутрѣ13/33²¹: (сјуѡра прилог код В. К.)

Другим конструкцијама је замијењена у:

Придетъ ве/ч/ри или въ полоу ноци Мр 13/35 (въ+Л у Бп: Лб/пр у Зогр, Мар)²²;

Или у вече или у ѡноѡи (у+Л код В. К. = Бп);

иже вѣ старѣшина жърѣчьскаа лѣта того жо 18/13 (Г у Бп)²³;

— оне године (Г код В. К.),

Примјер са Г у Бп је необичан јер у Лб/пр стоје имена која означавају вријеме и у извјесном степену се приближавају прилозима. „Именно это обстоятельство, а также слабое развитие в ст. сл. род. времени — чаще всего он употребляется в специфическом значении

¹⁶ „Они неретко вытеснялись новыми наречными образованиями с предлогом в5 или другими конструкциями“, Бауер, исто стр. 271.

¹⁷ а јутрѣ въ печь въметакмо (Мир); за оутра (Вук).

¹⁸ ицѣлѣ отрокѣ томѣ часѣ (Мир=Бп).

¹⁹ полоу ноци же оупль вы (Мир=Бп).

²⁰ а јутрѣ въ печь въметакмо (Мир=Бп).

²¹ оваче подобаетъ ми и јутрѣ (Мир=Бп).

²² придеть вечерь ли или полоу ноци (Лб/пр у Мир).

²³ иже вѣ архикрѣи лѣтю томю (Д у Мир).

указанија на дату, привело к тому што в соответствии с обичним греческим род. времени в ст. сл. текстах нередко стоит б/пр. локатив“ (Топоров, исто, стр. 186).

Дакле, у старословенском, како констатује Бауер (исто, 219), Г времена није засвједочен, већ само Г у датумима који, према њему, не представља прави Г времена, него представља устаљен обрт, клише (ограничен одређеним типом израза). Овај примјер показује да је у српскословенском веома рано (већ у Бп) забиљежен временски Гб/пр као замјена Лб/пр. Конкретизација временских значења врши се и употребом предлога уз локатив. Ове су тенденције даље довршене у савременим преводима. Временски Лб/пр замијењен је или прилозима за вријеме (сјутра, увече, ујутро), или са у+Л („ако се означава радња која се врши у току неког времена или када се временска ознака поклапа са целим временом означеним дотичном именицом“²⁴), односно са у+А („када означава радњу која се врши у једном од тренутака времена“²⁵).

в) Л б/пр. у функцији допуне глаголима „сочетался с глаголами обозначающими гл. образованиями прикосновения или действие результатом которого является прикосновение или приобщение, выражая место прикосновения. Но такое конкретное значение легко переходит в более абстрактное: локал стал выражать чего касается, к чему относится действие — значит, он превращался в дополнение и закреплялся в качестве постоянной конструкции некоторых глаголах. Поэтому он избежал сначала вытеснения предложным локативом. Сохранению б/пр. локатива способствовало далее то, что он сочетался в большинстве случаев с глаголами с приставками при-, на-, реже другими (о-, по-, в5-) соответствующими предлогам с локативом. Как известно, приставки и предлоги восходят к общему началу — наречиям. Сочетание этих наречий с глаголами происходило раньше, чем их сочетание с именами существительными, поэтому суш. при глаголе с префиксом оставались сравнительно долго без предлога“ (Бауер, исто стр. 275).

Према Бауеру (стр. 275) у ст. сл. не долази до замјене б/пр. локатива предлошким, што свједочи о губљењу локативног мјесног значења у тим конструкцијама. Замјењивање са Д (и к+Д) и Г могло је бити условљено ситуацијом што су се многи облици локатива изједначили са облицима генитива или датива. „С род. п. совпадают фор-

²⁴ Михаило Стевановић: *Савремени српскохрватски језик II*, Београд 1965, стр. 498–499.

²⁵ М. Стевановић, исто.

ми локатива в двойственном числе всех существительных и в ед. числе от основ на и- или согласный. С дат. п. совпадают формы локатива основ на -а, -я, -и и некоторых местоимений в ед. ч. ж. рода“ (Бауер, исто, стр. 274).

У Бп је знатан број примјера у којима се Л (који је овдје маркиран члан) облички подудара са Д или Г (који су немаркирани) па ћемо ове примјере (у којима према облику не можемо знати да ли је у питању Л или Д/Г) означити звјездицом, условно их стављајући у примјере гдје дајемо Лб/пр.

в.1) Најчешће се јавља Лб/пр уз глаголе са префиксом при- од којих најчешће са *прикосноути се* (у ст. сл. су само два примјера за мјене: Мар Мт9/21; Зогр Мр5/30). Примјери са Лб/пр (односно Д/Г када се облички подударају) у Бп су:

Мт-прикосноу се вѣскрили ризѣ кго Мт9/20 (=Мар)²⁶;

Дохвайи му се скуѣа од хаѣине његове (Г код В. К.);

*прикосноу се новѣ ризѣ кго Мт9/21²⁷ (Л=Д);

ако се доѣакнем хаѣине његове (Г код В. К.);

*прикосноу се роуцѣ ки 8/15²⁸ (Л=Д);

ѣрихвайи је за руку (за+А код В. К.): *доѣаче се руке* (Г, Синод);

*прикосноу се сеѡ чию има 9/29²⁹ (Л=Г);

дохвайи се очију (Г код В. К.);

*прикосноу се иѣ Мт17/17(Л=Г);

-другачија конструкција код В. К;

Мр- кго прикосноу се рызаѣ моиѣ 5/30³⁰;

Ко се доѣаче моѣих хаѣина (Г код В. К.);

да понѣ вѣскрили ризѣ кго прикосноутъ се 6/56³¹;

да се барем скуѣа од хаѣине његове доѣакну (Г код В. К.);

*прикосноу се мнѣ 5/31³² (Л=Д); *ко се доѣаче мене* (Г код В. К.);

Лк-*прикосноуви се мнѣ³³ (Л=Д) 8/45;

иѣо се доѣаче мене (Г код В. К.);

²⁶ прикосноу се вѣскрилию ризы его (Д у Мир).

²⁷ прикосноу се ризѣ его (Мир=Бп).

²⁸ прикосноу се роуцѣ (Мир=Бп).

²⁹ прикосноу се очиѡа ию (Д у Мир).

³⁰ кго прикосноу се рызаѣ моиѣ (Мир=Бп).

³¹ да понѣ вѣскрилию ризы его прикосноутъ се (Д у Мир).

³² прикосноу се мнѣ (Мир=Бп).

³³ косноуви се мнѣ (Мир=Бп).

- прикасаџъ се кмь 7/39³⁴; *дохваџи га се* (Г код В. К.);
 Јо-*прикасан се мнѣ³⁵ 20/17 (Л=Д). *Не доџиџи ме се* (Г код В. К.).
 У Бп имамо и знатан број примјера са замијењеним Л б/пр:
 Мт-и простѣрѣ роукоу косноу се кмоу 8/3 (Д у Бп);
Дохваџи га се (Г код В. К.);
 прикосноу се вчимѧ ихъ 20/34³⁶ (Бп — Ддв: Лб/пр у Мар);
дохваџи се очију њиховиѣх (Г код В. К.);
 прикосноу се кмоу 14/36 (Бп — Д: ем, Л у Мар);
да се доџакну скуџѧ (Г код В. К.);
 прикосноу се кмоу Мр3/10³⁷ (Бп — Д: емь, Лб/пр у Мар, Зогр);
да га се доџакну (Г код В. К.);
 прикасаху се кмоу Мр6/56³⁸ (Д у Бп: емь Лб/пр у Мар, Зогр);
коџи га се доџиџаху (Г код В. К.);
 Лк-прикапати се имь 6/19³⁹ (Бп Дмн: емь, Лб/пр у Мар, Зогр);
Да га се доџакну (Г код В. К.);
 прикосноу се вскрилию ризъ кго 8/44⁴⁰ (Д у Бп: вьскрили, Лб/пр Зогр, Мар);
доџакну се скуџѧ од хаџине његове (Г код В. К.);
 приношаџоу же к немоу младѣнџе да ви се ихъ (ГЛ) при-
 косноули 18/15;
да их се доџакне (Г код В. К.).

Дакле, осим у неколика примјера, Л б/пр. (или Д, односно Г) се у Бп (па и у Мир) чува у оним облицима гдје се поклапа са Д/Г, тако да ту нијесмо сигурни који је падеж употребљен. Бауер сматра да је ту у питању Лб/пр јер примјера замјене Лб/пр са Д и Г у старословенском скоро да нема те је такво размишљање и логично. Међутим, овдје је ситуација другачија, Л је најчешће замијењен дативом ондје гдје је постојала обличка разлика између Л и Д, односно Г, па и примјере гдје су конструкције са Д и Г једнаке локативним конструкцијама сматрамо за Д, односно Г. Само су четири сигурна примјера у којима је писан Лб/пр; у Бп је углавном извршена замјена са Д.

³⁴ прикасаџъ се емь (Мир=Бп).

³⁵ прикасан се мнѣ (Мир=Бп).

³⁶ прикосноу се очимѧ ию (Д у Мир).

³⁷ прикоснџти се емь (Лб/пр у Мир).

³⁸ прикасаху се емь (Лб/пр у Мир).

³⁹ прикапати се емь (Лб/пр у Мир).

Слично је стање и са простим глаголом **косноџти**.

Са **косноџти** се немамо примјера за Лб/пр. (нпр. **косноџ** и Лк1/41 (А у Бп); **коснетъ се слѣпомоџ**⁴¹ Мр8/22 (Д у Бп); *Да га се доџакне* (Г код В. К.); **косноџ се въ кзык кго** Мр7/33 (въ + А у Бп = Мир); *дохваџи се језика његова* (Г код В. К.); **косноџвъ оџхо кго** Лк22/51 (А у Бп); *дохваџи се до уха његова* (до+Г код В. К.) и сл.

Дакле, иако се у старословенском у функцији допуне глаголима **косноџти се**, **прикоснџти се** Лб/пр јавља као жива и једина конструкција, у српскословенском се већ у Бп губи, ријетка је, углавном је замијењена дативом и у неколика примјера генитивом. Лб/пр је имао значење мјеста дотицања глаголом означене радње а код датива се акценат ставља на управљеност, усмјереност радње. „Дательный падеж форма-база для синтаксической функции второго определяющего члена глагола-сказуемого“ (Ходова 152).

У преводима из 1847. и 1999. ове локативне конструкције су осим у једном примјеру, гдје имамо за+А, досљедно замијењене Гб/пр, гдје је Г, употријебљен у функцији допуне неправилно-повратном глаголу (*доџаџи се*, *дохваџиџи се*), у ствари неправи објекат. (Без повратне замјенице *се*, ово би у српском био прави повратни глагол и тражио би допуну у Аб/пр-прави објекат). Замјена генитивом је најчешће могућа зато што је генитив „по свом значењу најсложенији, а по функцијама најмногобухватнији падеж“ (Стевановић, исто 174), „више падежних односа се може означити генитивом, а сви би се ти односи могли, у крајњој линији, свести на генитив“⁴². Генитивне синтагме могу се, значи, употребљавати у значењу свих падежа.

в.2) Л б/пр. код осталих глагола са префиксом **при-** је ређи и у старословенском:

***прилѣпитъ се женѣ своки** Мт19/5 (Л/Д у Бп = Мир = Мар), Мр10/7(к женѣ, к + Д у Зогр);

џрилеџиће се к жени својој; *џрилијеџиће се жени својој* (к+Д код В. К, Д код превода Синода);

прилѣпи се кдиномъ Лк15/15 (Лб/пр у Бп = Мир);

џриби се код једног човјека (код+Г код В. К.);

⁴⁰ **косноџ се въскрилю ризы его** (Д у Мир).

⁴¹ **да и коснетъ** (Мир).

⁴² Александар Белић: *О језичкој џрироди и језичком развџику*, Београд, 1999, стр. 163.

може^т приложити тѣлеси (Д или Лб/пр који се облички изједначио са дативом, појава присутна још у старословенским споменицима⁴³) твѣомъ (Лб/пр у Бп) Мт6/27 (Лб/пр у Зогр, Мар: на тѣло свѣк, Сав, Ас)⁴⁴;

ѣримакнуѣи расѣу својему (Д код В. К.);

прилежа кѣмъ Лк 10/34,35 (Лб/пр у Бп = Мир);

и ѣосѣара се око њега (око +Г код В. К.);

съ не вѣ присталь сѣѣтѣ и дѣлѣ Лк23/51 (Лб/пр);

ѣрисѣао на његов свиѣѣи и на ѣосао (на+А код В. К.);

*приставитѣ мнѣ Мт26/53 (Л/Д у Бп = Мир);

да ми ѣошаѣе (Д код В. К.);

*приставлаетѣ риѣѣ вѣтѣѣ Мр2/21 (Л/Д у Бп = Мир);

ѣришиѣа нове хаѣине (А код В. К.);

*и вѣтѣѣи не прикѣчитѣ се Лк5/36 (Л/Д у Бп; другачија конструкција код В. К.);

*киѣе (= храминѣи) приразѣи се рѣка Лк6/49 (Л/Д у Бп = Мир);

на коју навали риѣка (на+ А код В. К.).

Замјену имамо у слѣдећим примјерима:

и праѣ прилѣпѣи на насѣ (на + А у Бп) Лк10/11 (насѣ, Лб/пр у Зогр, Мар, Ас = Мир);

ѣрионоу за нас (за+А код В. К.);

приложитѣ се ѣамъ Мт6/33 (Д у Бп = Мир);

а ово ѣе ѣам се догодиѣи (Д код В. К.);

приложитѣ се гороѣшчиноѣ зрѣноѣ (Д у Бп) Мр4/31 (:гороѣшѣнѣ зрѣнѣ Лб/пр у Мар = Мир); другачија конструкција код В. К.

приложитѣ телѣси свѣкѣоѣ (Д у Бп) Лк12/25 (=Ас: тѣлеси свѣкѣ Мар = Мир; на тѣло свѣк Сав);

ѣримакнуѣи расѣу својему (Д код В. К.);

приставкѣ .. плата невѣлена ѣ ризѣ вѣтѣѣ Мт9/16 (ѣ + Л у Бп): риѣѣ вѣтѣѣ (Лб/пр у Мар = Мир);

нове закрѣ на сѣару хаѣину ѣришиѣа (на+А код В. К.);

приставлактѣ на рыѣоѣ вѣтѣоѣ Лк5/36 (на +А у Бп); исто и код В. К;

припаде рѣка кѣ храминѣ тон Лк6/48 (к + Д у Бп: храминѣ Лб/пр у Мар = Мир); навали риѣка на ону куѣу (на+А код В. К.);

⁴³ Светозар Николић: *Сѣарословенски језик*, Београд, 1994, стр. 139.

⁴⁴ прилѣчитѣ тѣлеси своѣмъ (Мир, облик као и у Бп).

привлажакотъ се къ мнѣ Мт15/8 (к + Д у Бп: мѣнѣ Лб/пр у Мар = Мир);

ѣриближавају се к мени: ѣриближи ми се (к+Д — В. К.: Д — Синод).

Дакле, замјене су овдје вршене са најразличитијим падежним и предлошко-падежним везама: Д, к+Д, на+А, чак и в+Л, коју Бауер не претпоставља као могућу замјену у овој ситуацији. Замјена је вршена и у примјерима гдје је облички био исти Д/Л, и то са к+Д.

У савременом су језику, као и у Бп, честе замјене дативом, али уз датив, врши се диференцирање и конкретизација значења замјењивањем разноврснијим конструкцијама: на+А, за+А, код+Г, око+Г.

в.3) Уз глаголе са другим префиксима, ријетки су примјери Лб/пр. и у канонским споменицима. Наспрам њих су у Бп, а и у савременим преводима је слично, увијек друге конструкције:

нападахоу на нѣ Лк15/20; Лк1/12; Мр3/10⁴⁵ (на+А у Бп: емѣ Лб/пр у Зогр, Мар);

наѣдахоу на ѣ (на+А код В. К.);

вѣ належещѣимѣ имѣ народох Лк5/1 (Дмн у Бп: емоу Д у Мар: емѣ Лб/пр у Зогр);

народ належе к њему (к+Д код В. К.);

не моглоше задрѣти ко гѣ Лк20/26 (сл. Г у Бп = Мир: гѣ Лб/пр у Зогр, Мар);

не моглоше ријечи његове ухваѣиѣи: -у ријечи- (А код В. К.: у+А код превода Синода).

в.4) Прости глаголи

У старословенском су нађена два примјера Лб/пр. уз просте глаголе. У Бп су оба са другачијом конструкцијом:

в сею оубо заповѣдию .. висетѣ Мт22/40 (в + Л= Зогр, Мар: сею оубо заповѣдию Лб/пр у Сав)⁴⁶;

О овима двѣма зайовиједима висѣ (о+Л код В. К.);

иже вѣ дѣлѣнѣ тѣмою таланѣ Мт18/24 (Бп = Мир, Мар, Ас: тѣлѣ Лб/пр у Сав, Зогр);

дужника од 10 хиѣада ѣаланѣа (од+Г код В. К.).

За Лб/пр, дакле, у Бп имамо примјера чувања. Чешће се замјењује (уз просте глаголе, уз глаголе са другим префиксима осим префикса при-); чест је у случајевима гдје је облички једнак Д/Г (или је ту у питању Д/Г), чува се и у још неким појединачним случајевима.

⁴⁵ нападе не нѣ Лк1/12 (на + А); тако нападахоу емѣ (Лб/пр), Мир.

⁴⁶ вѣ сѣю во заповѣдѣ (в+А у Мир).

Закључак. Сви падежи без предлога, осим локатива, имали су неку од примарних функција у реченици, што је био предуслов њиховог очувања. И у српском падежном систему, Л спада у тзв. маргиналне падеже. Како је Лб/пр и у старословенском (Ходова, 153) лишен примарне синтаксичке функције и примарног синтаксичког значења (у свим сферама његове употребе друге падежне и предлошко-падежне конструкције су примарне: у одредбеној функцији примарне су предлошко-падежне конструкције, међу којима Л са предлозима, затим — прилози; у значењу даљег објекта Д и И), што значи да се могао, а како није био чест у употреби и морао, замјењивати другим падежним и предлошко-падежним конструкцијама. То је у српском језику извршено веома рано, за што је доказ и Бп као српскословенски рукопис у којем је риједак Лб/пр. Замјенама (у српскословенском и савременом српском језику) диференцирана су и конкретизована ранија апстрактнија значења (изражена Лб/пр) уз додавање и нових семантичких вриједности.

LJILJANA SUBOTIĆ
VLADISLAVA PETROVIĆ
(Novi Sad)

APOZITIVNI I/ILI PREDIKATIVNI ATRIBUT (dijahrono-sinhroni aspekt; terminološko-pojmovna razmatranja)

Sažetak: Predmet ovoga rada je rečenični konstituent u specifičnoj sintaksičkoj poziciji koji se vezuje za subjekatski ili objekatski argument posredstvom glagolske radnje tako da se njime taj argument aktualizuje, tj. pripisuje mu se neko obeležje u toku realizacije glagolske predikacije. Takvu funkciju u rečenici imali su inače prevashodno participi. Ukazujući na, u našoj literaturi, evidentnu pojmovno-terminološku neusaglašenost u pogledu ovoga sintaksičkog člana, autorke su se uslovno opredelile za rešenje naznačeno u naslovu rada. U fokus ovog istraživanja stavljeno je funkcionalno-sintaksičko povezivanje navedenog člana sa ostalim rečeničnim konstituentima na sinhronom planu, pri čemu su naznačena gramatička sredstva koja su nekad popunjavala datu poziciju, kao i ona koja se danas tu pojavljuju.

Gljučne reči: sintaksa, dijahronija, sinhronija, kondenzacija, pridev, particip, apozitivni atribut, predikativni atribut

1. Problem terminologije i identifikacije

1.0. Davno je zapaženo da je drugačiji sintaksički položaj prideva /*srđit*/ u primeru /*Srđit* Marko jezdi niz Kosovo/ nego što je položaj prideva /*pošten*/ u rečenici: /*Pošten* čovjek ne umije lagati/ (Maretić 1963: 491). U prvom primeru imamo upotrebu adjektiva koju ćemo uslovno odrediti kao **predikativni atribut**, dok je u drugom slučaju u pitanju pravi **atribut**. Ovakvo razgraničenje i identifikovanje ovih dveju kategorija nije sporno.

1.1. Međutim, naša stručna literatura, kako ona starija, tako i savremena, poziciju pridevskih reči kakvu srećemo u prvom primeru /*Srđit* Marko jezdi niz Kosovo) različito tumači i različito terminološki određuje. Tako, npr. Đ. Daničić za poseban sintaksički položaj prideva /*žalostan*/ u rečenici tipa /*Mladić otide žalostan*/ upotrebljava naziv **priročni (predikativni) dodatak** i objašnjava ga da „priročni dodaci stoje prema onome čemu se dodaju kao prirok prema svome podmetu“ (1858: 5-6), a A. Mu-

sić uvodi termin **predikativni atribut** (Musić 1899: 59).¹ T. Maretić negira adekvatnost termina **predikatni atribut** („Neki gramatici zovu pridjev u toj službi ‘predikatni atribut’, ali pravi razlog tome teško je razumjeti“) (Maretić 1963: 491) i za istu pojavu uvodi naziv **privezak (adjunkcija)** – jer smatra da je to pridev kojim se „izriče stanje imenice ili zamjenice, uz koje je neko vrijeme kao privezana“. Musić, međutim, Maretićev termin smatra suvišnim (up. Musić 1934) dok Belić ovakav pridev takođe definiše kao **atributivno-predikativni** (Belić 1939: 69–71). Osim navedenih termina, upotrebljavani su i sledeći: **predikatni atribut ili priložak** (Brabec i dr. 1970: 196)², **priročni atribut, dopunski predikat, predikatni atribut** (Derossi 1971–1972: 26), **sažet predikat** (Radivojević 1972–1973: 122), **privremeni atribut** (Stevanović 1962: 343), **atributsko-priloška odredba** (Stevanović 1974: 55), **neobavezni predikatski proširak** (Peti 1979, Barić i dr. 1979, Katičić 1986, Barić i dr. 1995), **apozitivno upotrebljen pridev** (Ivić 1983: 165), **atributsko-priloškoodredbeni dijelovi** (Minović 1987: 45), **glagolski atribut** (Up. Minović 1987: 46), **modifikativni dodatak** (Mrazović 1990: 489, 490–1), **aktuelni kvalifikativ** (Popović 1999: 243–4), i sl.³

1.1.1. A. Musić, usvajajući Paulov termin „predikativni atribut“ i Miklošićevu definiciju, izdvaja „hipotetičko“: /Gladan i patrijarh hljeba će ukrasti/; /I panj je lijep obučen i nakićen/; /Kruh izrezan bez truda je blagovan/ i „konsekutivno“ značenje ove kategorije: /Fratar i mrtav ruku prostire/; /Zub od zmiје i mrtav uije/; /Pas crn, pas bio, sve je pas ter pas/.⁴ A.

¹ Musić ovaj termin preuzima od H. Paula (*Principien der Sprachgeschichte*, str. 116) napominjući da se „takav atribut“ sreće i u grčkom, latinskom kao i u slovenskim jezicima i da ga je identifikovao i Miklošić „u svojoj Sintaksi (str. 143, 15)“ mada ga tako ne naziva. Miklošić, prema Musićevim navodima, kaže „da adjektiv u takvoj službi ima oblik nominalan, a značenje temporalno, kausalno, finalno, konsekutivno ili hipotetičko“ (Musić 1899: 59).

² „Ako neodređeni pridjev kao atribut označuje slučajno ili prolazno svojstvo imenice, zove se *predikatni atribut* ili *priložak*. On se odnosi i na svoju imenicu i na predikat i obično ne stoji ispred svoje imenice: Danas Sava *mutna* teče. Pade junak *trudan* na postelju. *Srdit* Marko jezdi niz Kosovo“ (Brabec i dr. 1970: 196).

³ U gramatikama i drugim stručnim tekstovima sreću se i sledeći termini: dopunski predikat (Simeon 1969), predikatna dopuna, apozitivni pridev, pridev u apozitivnoj upotrebi, itd.

⁴ Musić ovako objašnjava osobenost takve upotrebe prideva: „adjektiv kao predikativni atribut dobiva hipotetičko značenje po tom, što se nalazi s predikatom u kausalnoj svezi, kao da bi se n. pr. u prvom primjeru kazalo: Ako (je) gladan, i patrijarh će hljeba ukrasti t.j. dopuštam, da (je) (makar koji) patrijarh (u makar koje vrijeme) gladan, pa s toga tvrdim: i on će (u to vrijeme) hljeba ukrasti [...] adjektiv kao predikativni atribut dobiva konsekutivno značenje po tom, što se nalazi s predikatom u adversativnoj svezi, kao da bi se n. pr. u prvom primjeru kazalo: Fratar ako (je) i mrtav, ipak ruku prostire t.j. dopuštam,

Belić (1939) takođe raspravlja o ovakvoj poziciji prideva koju naziva **predikativnom**, a za koju, kako sam kaže, neki upotrebljavaju termin **apozitiv**. Napominjući da je davno poznato dvojstvo funkcije apozicije jer ona u jednom slučaju ima značenje atributa /*Starac Milija znao je lepo narodne pesme/ = /Stari Milija/, itd.), a u drugom „nekakvog indirektnog dodatka“ /Milija, starac znao je lepo narodne pesme/ = /Milija, budući starac.../ = /Milija, iako je bio starac.../, Belić navodi i primere relativne upotrebe prideva: /*Bolestan otac otišao je u crkvu/; /Otac, bolestan, otišao je u crkvu/, gde u prvom primeru pridev /*bolestan/ ima atributsku funkciju dok je u drugom slučaju njegova funkcija predikativna: „Otac, iako je bolestan,... Otac, budući bolestan,...“ i kaže „Прилагательное, употребленное въ такомъ атрибутивно-предикативномъ значеніи, нѣкоторые ученые называютъ аппозитивомъ“ (Belić 1939: 69). Međutim, Belić u svojoj knjizi *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku* (1958) ipak operiše terminom **apozitiv** kojim pokriva primere tipa: /*Dete bolesno ne izlazi na hladnoću/; /Devojka je došla bosa/; /Zašto brani Vladislava mrtva/* (Belić 1958: 249).***

1.1.2. M. Stevanović napominje, tumačeći položaj prideva u primeru /*Srdit Marko jezdi niz Kosovo/, da su ga pojedini „naši gramatičari nazivali, predikativni dodatak, odnosno privremeni atribut“ koji bi, kao odredbu istovremeno vezanu i za imenicu i za glagol, trebalo „srećnije zvati **atributsko-priloškom odredbom**“ (Stevanović 1974: 55). Stevanović, međutim, pravi jasnu razliku između ovakvih primera i primera tipa: /*Stare kamenine, ugojene i teške, potekoše brzom strujom u nizinu/.* Ovakve odredbe (up. poslednji primer) on naziva **apozitivima**.⁵ Apozitiv se, smatra Stevanović, naknadno dodaje određenom pojmu, što mu daje izvesnu samostalnost, pa je stoga sličan atributsko-priloškoj odredbi, kao što se vidi iz navedenog primera, a pri tom njime se kazuje i uzrok vršenja naznačene radnje. A pravi atribut, po istom autoru, označava stalnu osobinu neodređenog pojma: /*Kroz provaljene kapije izmilješe bledožuti, tamni i zardali zatvorenici.../ (Stevanović 1974: 51).⁶**

1.1.3. Očigledno je da se primeri tipa /*Mladić otide žalostan / ili /*жена плачущии прииде / sa pridevom odnosno participom, razlikuju od**

da (je) (makar koji) fratar (u makar koje vrijeme) mrtav, ali mi to ne smeta, da ne bih tvrdio, da (u to vrijeme) ruku prostire“ (Musić 1899: 60).

⁵ „Iako su oni privremeni atributi s nijansom priloške funkcije imeničke odredbe već poznatih pojmova, mi ih sada za razliku od drugih gramatičara, za razliku od Belića npr., koji im je poklonio ozbiljnu pažnju, odvajamo od tzv. *apozitiva*, mada smo ih ranije, prihvatajući Belićevo mišljenje uzimali zajedno sa ovima“ (Stevanović 1974: 56).

⁶ Čini nam se da ovde nije problem u tome da li je pojam određen ili neodređen, već u tome što je nešto novo na komunikativnom planu pripisano subjekatskom ili objekatskom argumentu, kao naknadno dodata kvalifikacija (što nije slučaj kod atributa).

upotrebe prideva (ili participa) u atributskoj (i apozitivnoj) službi. Takvu, tipično participsku ulogu, smatra A. Belić, mogle su da preuzmu i neke druge reči, uglavnom pridevi, „pod uticajem njihova čestog prebivanja u predikatu, u kojem su dobijale obeležje privremenosti“ (Belić 1958: 245–251). Mada sam Belić terminološki ne razlučuje pomenute funkcije, on je ipak jasno uočio da predikativni atribut predstavlja poseban vid atribucije, istina naknadne kao i kod apozitiva⁷ (kod kojeg, zapravo, imamo samo jednosmernu vezu: kvalifikativa sa imenicom). Međutim, predikativni atribut uspostavlja dvojnu, atributsko-predikatsku vezu — sa predikatom odnosno glagolskom radnjom, s jedne strane i sa imenicom s kojom kongruira, s druge: „To dvojstvo veze participa u rečenici (...) pretstavlja jednu od najznatnijih participskih osobina...“ (Belić 1958: 250).

1.2. Evidentna terminološka neujednačenost u imenovanju ovakve, „participske“ funkcije prideva ukazuje i na složenost problema i na nedovoljnu pojmovnu izdvojenost ove kategorije od ostalih pridevskih funkcija u rečenici. Za ono što Daničić naziva predikativnim dodatkom, a Stevanović atributsko-priloškom odredbom, M. Peti (1979: 59–64) i autori *Priručne gramatike hrvatskoga književnog jezika* (1979: 432–437) i *Hrvatske gramatike* (1995: 570–573) i Katičić (1986: 452–459) upotrebljavaju termin **neobavezni predikatni proširak**.⁸ Za njegovo određenje bitno je da to nije dodatak imenici ili zamenici, već da je „u rečenicu uvršten izravno po predikatu“ i da predikatni proširak u dubinskoj strukturi rečenice funkcira kao samostalan predikat⁹.

1.2.1. M. Minović (kao i A. Belić i Stevanović, up. tt.1.4 i 1.5) primećuje da je u rečenici /O tome Lujo *budan sanja*/, pridev /*budan*/ dvo-smerno sintaksički vezan, dakle, i za imenicu i za glagol, tako da je to u isto vreme i „atribut i priloška odredba“, što on, opisno, zove **atributsko-priloškoodredbeni deo rečenice**¹⁰. Po njegovom tumačenju, glagol-

⁷ Belić se poziva na Šahmatova koji je utvrdio da se atributsko-predikatskim mogu nazvati oni odnosi „kojima se ili tvrdi ili poriče veza kakve crte (‘признака’) sa njenim no-siocem o kojem se misli neraščlanjeno celinom složene pretstave“ (Belić 1958: 250).

⁸ Zagrebački autori prave razliku između imenskog i glagolskog predikatnog proširka, a pri tom, u okviru kategorije imenskog proširka, ne izdvajaju one u kojima se pridev ponaša kao tzv. apozitiv od onih u kojima pridev funkcira kao „predikativni atribut“.

⁹ U rečenici /*Sava teče mutna*/ „predikatni proširak“ /*mutna*/ može biti predikat u drugoj rečenici: /*Sava teče.*/ /*Sava je mutna.*/. Peti ukazuje na ekvivalentnost sintaksičkog položaja prideva /*mutna*/ i „participa“ /*poskakujući*/ u rečenici: /*Čovek prolazi ulicom poskakujući*/ (Peti 1979: 64, up., takođe Ivić 1983: 155–176).

¹⁰ Minović (1987: 45) ističe da ovaj konstituent treba razlikovati od priloškoodredbenog atributa, koji je po službi imenički dodatak, a ima značenje priloške odredbe, npr.: *kuća na brijegu, ljudi iz mog kraja*.

ski pridevi, osim glagolske službe, mogu imati i funkciju pravih i nepravih prideva. U pravoj pridevskoj službi imaju sve osobine prideva i vrše službu **atributa**. U rečenici /Vladimir nije sam i svojevoljno izabrao svoj život *obeležen tolikim smrtima*/, konstrukcija sa trpnim pridevom /*obeležen*/ nalazi se u nepravoj, nepotpunoj atributskoj službi, jer dok određuje imenicu /*život*/, taj pridev u isto vreme ima i glagolske osobine (označava izvršenu radnju, izveden je od glagola svršenog vida i ima dopunu — /*tolikim smrtima*/). Autor tvrdi da se ovakve konstrukcije mogu tretirati kao **polupredikativni rečenični delovi** jer postoji diskrepancija između službe u rečenici i njihovog značenja.

1.2.2. P. Mrazović (1990: 488–491) primere tipa: /*Umorna baci se [Marija] na krevet*/ svrstava pod odeljak *Rečenični dodaci gde razmatra* i takve „prideve ili pridevske fraze“ nazivajući ih „**modifikativnim dodacima**“¹¹.

1.2.3. Ž. Stanojčić i Lj. Popović, autori *Gramatike srpskog jezika* (1999: 243), upotrebljavaju termin **aktuelni kvalifikativ** za rečenični konstituent kojim se iskazuje neka u datom trenutku „aktuelna“ karakteristika subjekatskog ili objekatskog pojma: /*Zastao je neodlučan*/). Govoreći o apozitivnim odredbama koje se dodaju imenici ili imeničkoj sintagmi, ovi autori navode dva tipa: **apozitiv** i **apoziciju**. Autori u apozitive svrstavaju ovakve primere: /*Milan, umoran od pešačenja, seo je da se odmori*/; /*Jasnina mačka, dlake nakostrešene od straha, sakrila se pod krevet*/). Ta klasifikacija je u skladu sa Stevanovićevim tumačenjem upotrebe prideva kao imeničkih odredbi (Stanojčić i Popović 1999: 270–272).

1.2.4. M. Ivić (1983: 155–176), raspravljajući o „srpskohrvatskim gerundima“ zapaža da kada „gerund ostvaruje vezu s rečeničnim predikatnom ovako posredno, preko subjekta, možemo otelotvoriti i apozitivno upotrebljeni pridev, odnosno njemu odgovarajuću genitivnu konstrukciju, a ako se radi o ubacivanju gerunda između subjekta i predikata, i relativnu rečenicu; up. *došla je vukući težak kufer sa došla je natovarena paketima* (...); *žena, noseći dete na rukama, nije htela da sačeka sa žena, koja je nosila dete na rukama, nije htela da sačeka*“¹².

1.2.5. Z. Derossi (1971–1972: 27, 32) u svom radu o **predikatnom atributu** ističe da naše savremene gramatike najčešće upotrebljavaju upra-

¹¹ „Ovi dodaci, doduše, — kao i dopune — zavise od glagola, ali nisu vezani za određenu podgrupu glagola (...) Oblik prideva se slaže u rodu, broju i padežu sa imenicom na koju se odnosi“ (Mrazović 1990: 488–489).

¹² Prvi navedeni primer sa gerundom, gde postoji mogućnost semantičke supstitucije ovog oblika konstrukcijom sa trpnim pridevom, mi definišemo kao **predikativni atribut**, dok drugi navedeni primer, gde se ostvaruje supstitucija gerunda relativnom klauzom, mi određujemo kao **apozitivni atribut** (up. t. 2).

vo taj naziv „za onu vrstu atributa kojega se veza s predikatom dade vrlo lako uočiti“ i izvodi o njemu sledeće zaključke: (a) da se on, kao i predikat, javlja uvek u neodređenom obliku „jer zapravo predstavlja drugi predikat“; (b) vremenski se poklapa s glagolskom radnjom; (c) može označiti prolazno svojstvo subjekta/objekta i može biti vezan uz lične glagolske oblike i participe; (d) nije uvek jednako čvrsto vezan uz predikat, itd.

1.2.6. Lj. Subotić (1984) proučava sa dijahronog aspekta ulogu pasivnog participa prezenta (kojem u savremenom jeziku odgovara trpni glagolski pridev) i aktivnog participa prezenta i preterita, uočavajući sledeće njihove sintaksičke funkcije: *atributsku*, *predikatsku*, **kopredikatsku (=predikativni atribut)**¹³ i *funkciju supstantiva* (a za aktivne participe beleži i poziciju tzv. apsolutnog dativa kao i „kategoriju sa dvojakom transformacijom“). Za primere u kojima particip kazuje neku karakteristiku subjekta u vreme vršenja radnje ova autorka koristi termin **kopredikatska funkcija**.¹⁴ Tada participi funkcionišu kao kondenzatori rečeničnog značenja i na površinskoj strukturi predstavljaju *atribut predikatu*, dok su na dubinskoj strukturi predikati druge rečenice. Tako se primer *Посѣди* сада *недвижимь*/ može transformisati: (1) /Он поседи./ (2) /Он је непокретан./; ili primer /Она его онако клечетъа на ястукѹ погледи/ u: (1) /Она погледа њега./ (2) /Он клечи на јастукѹ./ (Subotić 1984:17, 41).

1.2.7. M. Burzan (1990) upoređujući upotrebu glagolskih prideva u srpskom i mađarskom jeziku polazi, uz izvesne izmene, od Stevanovićeve podele. Odvajajući apozitivni atribut od apozitiva, ista autorka ne prihvata Stevanovićevo mišljenje da je „naknadno dodavanje odredbe jedini relevantan kriterijum za njihovo funkcionalno razvrstavanje.“ Autorka apozitivni atribut svrstava u čisto imeničke odredbe, dok za apozitiv smatra da ostvaruje vezu sa predikatom, što je, prema njoj, upravo relevantno za diferenciranje odredbi sa dvostrukom vezom, a nebitno da li je ta odredba dodata naknadno ili nije. Ona prihvata Stevanovićev termin **atributsko-priloška odredba** i koristi ga za slučajeve kada se pridevom kazuje stanje, izgled, položaj tela subjekatskog ili objekatskog pojma u vreme vršenja radnje iskazane predikatom, pa

¹³ U okviru atributske funkcije autorka razdvaja primere u kojima je particip u preponovanom i u postponovanom položaju, a u okviru predikatske funkcije primere u kojima je particip „jedinica Lex“ uz kopolativne ili semikopolativne glagole. U okviru predikatske funkcije beleži, takođe, i primere u kojima particip ima funkciju predikatske odredbe za način, a u savremenom jeziku tim primerima odgovara prilog. Particip preterita aktivni, međutim, nije zabeležen u tzv. kopredikatskoj funkciji (Subotić 1984: 49–66).

¹⁴ S obzirom na to da particip kondenzuje predikaciju koja je paralelna sa upravnom predikacijom, termin **kopredikatska funkcija** odgovara takvoj funkciji participa. On se, dakle, javlja kao kopredikat u podležnoj strukturi rečenice.

glagolski pridev tada stoji u koordiniranom odnosu sa predikatom. Termin **apozitiv** ona koristi za onaj tip odredbe koji determiniše imenicu i samostalan je u odnosu na nju, a nalazi se u subordinarnom odnosu sa predikatom.

1.3. Iako je očigledno veliko nesaglasje u terminološkom određenju prideva u poziciji tzv. **predikativnog atributa**, (gotovo) svi autori koji su se bavili ovim problemom slažu se u identifikaciji njegove osnovne prirode, a to je njegova predikativnost. To se ogleda i u predloženim terminima. Većina termina su dvočlani nazivi koji obavezno sadrže i reč kojom se ta predikativnost eksplicira. Predikativnost ovih kategorija ne manifestuje se toliko na površinskom planu rečenice već je ona njihovo ishodišno svojstvo. Takvi pridevi pojavljuju se kao *kondenzatori* dubinske predikacije u kojoj se oni ponašaju kao leksička jezgra predikata. M. Radovanović (1977: 24) je uočio da u srpskom jeziku i konstrukcije sa deverbativnim pridevom odnosno sa istim pridevom u poziciji apozitiva mogu kondenzovati rečenična značenja.¹⁵ Z. Topolinjska napominje da apozitivni atributi mogu biti kondenzatori rečeničnog sadržaja i da se takvi primeri mogu interpretirati kao relativne rečenice (Topolinjska 1981: 8). Lj. Subotić (1984: 5) u vezi sa ovakvim svojstvom participa kaže: „U različitim epohama jezičkog razvitka, sažimanje rečenice vršilo se različitim jezičkim sredstvima. U staroslovenskom [jeziku] (...) jedno od osnovnih sredstava kondenzacije, a samim tim i ekonomije u jeziku, bili su participi. Iz staroslovenske pismenosti sistem ovih kategorija prenet je u srpski srednjovekovni jezik književnosti. Zamena srpske redakcije staroslovenskog jezika ruskom redakcijom, u prvoj polovini 18. veka, nije bitno izmenila situaciju u pogledu upotrebe participa. S obzirom na to da su ove kategorije, kao sredstvo literarnog izraza u oba tipa književnog jezika, bile žive – one su nastavile svoju egzistenciju i tokom 18. veka. Jezički pluralizam 18. veka proširuje se i na 19. vek“ (Subotić 1984: 5–6). Autorka particip prezenta pasivni (i aktivne participe prezenta i preterita) u atributskoj i imeničkoj službi transformiše u relativnu rečenicu, a particip u **ko-predikatskoj funkciji** interpretira kao predikat druge rečenice. M. Burzan (1990: 42) primetila je da se glagolski pridevi u službi atributsko-priloške odredbe mogu shvatiti kao kondenzatori nezavisne, a u službi apozitiva kao kondenzatori zavisne rečenice.

¹⁵ Radovanović (1977: 143–156) izdvaja dve vrste kondenzatora: 1) neposredno derivirani iz predikata u finitnom gl. obliku: verbidi (infinitiv i participi), deverbativne imenice, deverbativni prilozi, deverbativni pridevi, deadjektivne imenice; 2) oni koji nisu neposredno derivirani, već je predikacija implicitna i može se rekonstruisati: apozitivna obrazovanja, imenice koje nisu deadjektivne ili deverbativne, leksički signali presupozicije, prosentencijalizatori, rečenični ekvivalenti.

2. Šta je **apozitivni** (AAt), a šta **predikativni atribut** (PAAt)

2.0. **Atribut** (At) je osnovna funkcija prideva u rečenici¹⁶. On u tu funkciju dolazi preko kopulativnog predikata u kojem fungira kao njegovo leksičko jezgro kojim se kvalifikuje, odnosno i identifikuje referent (u zavisnosti od toga da li je pridev u atributu neodređenog ili određenog vida)¹⁷. To ćemo pokazati sledećim primerom: /*Visok(i) i mršav(i) mladić ulazi* u sobu/; kojem pretpostavljamo dve ishodišne rečenične strukture: (1) /Mladić je visok i mršav./ [(2) /On ulazi u sobu./]¹⁸, čijom preoblikom dobijamo gotovu nominalnu sintagmu /*Visok(i) i mršav(i) mladić*/ koja se uvrštava u rečenicu /On ulazi u sobu/ preko zajedničkog subjekta njegovom supstitucijom [Mladić = on]. Činjenica da se pridev pojavljuje u predikatskoj funkciji otvara mu mogućnost da se transformacijom preoblikuje u atribut i to u (neutralnoj) preponovanoj poziciji u odnosu na imenicu tako da se ostvaruje njegova direktna kvalifikativna veza sa imenskim referentom. Atribucija se i inače smatra jednim vidom kondenzacije kopulativnog predikata (u našem primeru prve) podležne sintaksičke strukture /*[Mladić] je visok i mršav*/ u atribut. Za nominalnu sintagmu /*Visok(i) i mršav(i) mladić*/, koja je na komunikativnom planu već oformljena, tematska kategorija, prisustvo površinskog predikata /ulazi u sobu/ redundantno je. Ono što je informacija u ovoj rečenici dobija se na pitanje: **Kakav mladić ulazi u sobu?** [Odgovor je: Visok i mršav mladić].

2.1. Atribut može, međutim, biti i postponovan u odnosu na imenski referent: /Mladić, *visok i mršav*, ulazi u sobu/; odnosno preponovan /*Visok i mršav*, mladić ulazi u sobu/; ali intonaciono i poziciono izdvojen (interpunkcijom ili čak i parcelisan, up. npr. /види се по која столица (...) Кревет *ненамештен, разбачен*/ Игњ. МН. /Nasred dvorišta, višnja. *Visoka, neplodna*/ M.D., '80). Ovu sintagmatsku vezu sa tzv. **apozitivnim atributom** (AAt) dobili smo drugim vidom transformacije iz odnosne veze imenskog referenta i njegovih kvalifikativa (atributa) te se on (AAt) na površinskoj strukturi ponaša kao kondenzator podležne relativne rečenice¹⁹: /Mla-

¹⁶ I. Klajn (1978: 26) takođe govori o različitim funkcijama prideva: *atributskoj*, kada je on modifikator na nivou sintagme, zatim o **apozitivnoj** /*Suva od žege*, grana se prelomi/ i **predikativnoj** službi /*Grana je suva*/.

¹⁷ Danas je razlika u upotrebi neodređenog odnosno određenog pridevskog vida u čisto atributskoj funkciji u standardnom srpskom jeziku gotovo izbrisana. Ipak, gramatike i dalje insistiraju na tome da se neodređenim pridevima samo opisuje, kvalifikuje imenica uz koju stoje, dok se određenim pridevima ta imenica i identifikuje (up. npr. Barić i dr. 1995: 541).

¹⁸ Up., takođe, Znika (1988: 23–54).

¹⁹ Prema interpretaciji Z. Topolinjske, apozitivni atribut po definiciji razlikuje se od sintagme koju modifikuje, a u ovakvu poziciju stavlja se „ona sadržina koja treba da privuče pažnju adresatu putem kontrasta u funkcionalnoj perspektivi“ (Topolinjska 1981: 9).

dić *koji je visok i mršav, ulazi* u sobu/. Ono što je informacija za ovakvu rečeničnu strukturu dobija se na pitanje: **Koji mladić ulazi** u sobu? [Odgovor je: Mladić koji je visok i mršav]. (Trebalo napomenuti da rečenični kompleks: /Mladić koji je visok i mršav ulazi u sobu/; takođe ima ishodišne rečenice u navedenim dvema strukturama iz kojih je relaciona veza proizvod sekundarne transformacije preko identičnih subjekata: (1) /Mladić je visok i mršav./ (2) /On ulazi u sobu./ → Mladić koji je visok i mršav ulazi u sobu → Mladić, visok i mršav//Visok i mršav, mladić ulazi u sobu/. Budući da se ovaj tip atribucije dobija preoblikom odnosne klauze u kojoj pridev isto tako fungira kao leksičko jezgro predikata, apozitivni atribut rematizuje imenski antecedent. Pošto u ishodišnoj strukturi imamo rečenični kompleks sa **subordinacijom** (relativnu klauzu i upravnu predikaciju), sintagmatska veza apozitivnog atributa i upravne imenske reči nije komunikativno završena jedinica te je neophodna aktualizacija iskaza pomoću finitne glagolske konstrukcije.

2.2. Za razliku od atributa, pravog i apozitivnog (koji se realizuju samo u okviru nominalne sintagme), **predikativni atribut** (PAT) na površinskom planu rečenice ostvaruje dvosmernu vezu: sa predikatom s jedne strane i sa imenskim argumentom, s druge. Pokazaćemo to sledećim primerom: /*[Visok i mršav] mladić ↔ smrknut ↔ ulazi* u sobu/. Prema tome, dok su At i AAt kondenzatori kvalifikativne i odnosne predikacije iste ishodišne rečenične strukture koja ima leksikalizovan subjekat u imenici /*mladić*/ (up. /Mladić je visok i mršav/), za kondenzaciju koja se na površinskoj strukturi ostvaruje kao PAT potrebne su dve predikacije, takođe sa koreferentnim subjektima, koje su u **koordiniranom** odnosu, a od kojih druga mora biti sa *kopulativnim predikatom i anaforskim subjektom*: (1) /*[Visok i mršav] mladić ulazi* u sobu./ (2) /*On je smrknut.*/ Iz ovog što je do sada pokazano sledi da je za transformacije prideva u At, AAt i PAT relevantan **redosled** (i međusobni odnos) ishodišnih rečeničnih struktura. Dok su At i AAt kondenzatori **prve** (obavezno kopulativne) podležne predikacije, PAT je kondenzator **druge** podležne predikacije koja takođe mora biti kopulativna.

2.3. Dok je AAt u rečenicu uvršten jedino preko imenskog referenta (kao uostalom i At), za PAT neophodno je prisustvo (ne samo na komunikativnom planu) i predikata prve ishodišne rečenice (koji najčešće nije kopulativni) posredstvom kojeg se povezuje i sa imenskim referentom konguirajući s njim. On je, kao što smo već napomenule, dvosmerno vezan: i za predikat i za imenski referent. PAT-om iskazuje se *novo* svojstvo na komunikativnom planu već određenog argumenta koje mu se pripisuje preko predikata druge ishodišne strukture. Pošto su dve podležne rečenične strukture u koordiniranom odnosu, na površinskoj strukturi PAT-u mesto

otvara upravo glagol u predikatu. Ono što je informacija u toj rezultativnoj (površinskoj) rečenici /*[Visok i mršav] mladić ulazi u sobu smrknut/*, dobija se na pitanje: **Kakav je on/mladić dok/kad ulazi u sobu?** [Odgovor je: *Smrknut*]. Razumljivo je da se PAt može pojaviti i ispred predikata u rečenici /*Smrknut, mladić ulazi u sobu/*. Na taj način, frontiranjem, PAt se stavlja u komunikativni fokus.

3. PAt, termin i definicija

3.0. Sumiranjem (u tt.1. i 2) različitih gledišta, definicija i terminoloških rešenja u vezi sa PAt-om pre svega, opredelile smo se za navedeni termin (**predikativni²⁰ atribut**). To je, dakle, onaj rečenični član koji je upućen prvenstveno na predikat, iako se njime zapravo kazuje nešto (novo) što se pripisuje imenskom referentu u poziciji subjekta ili objekta u toku realizacije predikatske radnje, što je sa informativnog stanovišta važnije. Njime se, zapravo, referent rematizuje i aktualizuje.

Uloga PAt-a na sintaksičko-semantičkom planu rečenice je kompleksna, budući da on istovremeno ostvaruje vezu sa dva osnovna rečenična člana — glagolskim predikatom i prvim ili drugim njegovim argumentom. Da bi se identifikovala ta njegova funkcija u rečenici, nužno je formirati pitanje pomoću upitne pridevske zamenice *kakav?* a koje će se odnositi upravo na to (sa komunikativnog stanovišta novo) obeležje (stanje, izgled, položaj, status ili rang, i sl.) imenskog referenta koje mu se atribuiru u toku ostvarivanja predikatske radnje: [*kakav je/je bio i sl. taj referent dok/kad + (površinski) predikat?*]. Dakle, PAt-om aktualizuje se stanje, neko karakteristično obeležje, položaj, status ili rang, i sl. subjekatskog ili objekatskog argumenta. Reč je o posrednoj, obično privremenoj, u datom trenutku aktuelnoj kvalifikaciji personalnog (ređe nepersonalnog) subjekta ili objekta.

3.1. Mada se u poziciji leksičkog jezgra predikata²¹ može naći svaki pridev, ne mogu se sve pridevske lekseme i realizovati kao PAt (ili bar nije uobičajeno). Tako, npr. navedeni primeri /*visok, mršav/* za At i AAt ne ispunjavaju semantičke uslove da bi bili upotrebljeni u poziciji PAt-a. Ovi pridevi referišu o trajnom svojstvu imenskog konstituenta, što je inkompatibilno sa osnovnim obeležjem predikativnosti, zapravo vezanosti za realizaciju radnje površinskog predikata, a to je podležno svojstvo predikativnom atributu. Dakle, leksičko-semantičko polje PAt-a znatno je suženo. U

²⁰ Sam termin **predikativ**, uostalom, upotrebljava se za imenovanje kategorije koja u sebi objedinjuje „обозначение действий и качества“ (Ярцева 1990: 578).

²¹ Up. t. 2.2. u kojoj pokazujemo da se predikativni atribut (kao i svaki atribut, uostalom) transformiše iz kopalativnog predikata (v., takođe, tt. 2.0. i 2.1).

poziciju predikativnog atributa mogu doći glagolski pridevi (i participi, naravno), a izuzetno i one pridevske lekseme koje u svojoj semantici imaju komponentu procesualnosti, odnosno promene stanja, situacije, fizičkog izgleda i sl. Up.:

— Обрѣтохъ монастырь Раваницъ *пустъ* и весма *порѣшенъ* (Љ. Стојановић, 1683–1718); Довати виле, преби јој жиле; Једва утече модра под одар (Вук, 1. књ.); Лука је стајао pored stola, *razdrljen* i *crven*, *sa čašom u ruci* (V.S., 30)²².

3.2. Predikativni atribut može se pojaviti isključivo u neodređenom pridevskom vidu (što je slučaj i sa apozitivnim atributom²³). Ovim se PAT i AAt suprotstavljaju At-u koji može imati i određeni i neodređeni vid prideva. Isto tako, za razliku od At-a koji uvek mora imati ekspliciranu imenicu sa kojom kongruira (i koju kvalifikuje), za AAt i PAT imenski referent koji oni modifikuju može biti i anaforski. S druge strane, dok At i AAt moraju imati ekspliciran (leksikalizovan) imenski referent koji kvalifikuju (AAt bar na nivou anafore) i preko kojeg se uvode u sintaksičku strukturu, PAT, koji se, kao što smo već napomenule, uvodi preko površinskog predikata, to ne mora jer je u predikatu već sadržana informacija o licu (tj. o referentu u našem slučaju) sa kojim kongruira.

4. Predikativni atribut iz dijahrono-sinhronne perspektive

4.0. U funkciji PAT-a pojavljuju se *determinativne* reči (kao i sintagme), pre svega pridevi, kako pravi tako, i to znatno češće, glagolski, s ob-

²² Primeri iz starijeg jezika ekscerpirani su iz sledećih dela: Stojanović, Ljub. (1984). *Stari srpski zapisi i natpisi*. [Fototipско izdanje]. Knj. III. Beograd: SANU-Narodna biblioteka Srbije-Matica srpska; Karadžić Stef., Vuk (1969). *Srpske narodne pjesme*. Knjiga prva. [Fototipско izdanje]. Beograd: Nolit; Karadžić Stef., Vuk (1969). *Srpske narodne pripovetke*. Beograd: Prosveta. Primeri su preuzimani i iz studije *Sudbina participa u književnom jeziku kod Srba u 19. veku*, u kojoj su analizirani participi iz jezika srpskih pisaca 19. veka (Vidakovića, Mušickog, Sterije, Hadžića, i dr., kao i tekstovi iz Letopisa Matice srpske; Subotić 1984: 17–8, 41); kao i iz Subotić (1994; 1998). Što se tiče savremenog jezika, za analizu i ilustraciju PAT poslužili su primeri ekscerpirani iz knjige Vidosava Stevanovića, (1989). *Periferijski zmajevi* (V. S.). Sarajevo: Svjetlost. Napominjemo da je ova knjiga bila izvor za jezičko istraživanje studentkinje Marijane Miljević, koja je uspešno odbranila diplomski rad pod naslovom *Sintaksičko-semantička analiza radnih i trpnih glagolskih prideva u zbirci pripovedaka „Periferijski zmajevi“ V. Stevanovića* na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, septembra 1999.g. pred komisijom: prof. dr Ljiljana Subotić, doc. dr Vladislava Petrović i mr Mirjana Jocić. Isto tako, kao korpus za ovo istraživanje, poslužili su nam primeri iz knjige Milovana Danojlića (1980). *To (Vežbe iz upornog posmatranja)*. (M. D.), Beograd: Prosveta, a za parcelaciju PAT preuzeti su i primeri iz Subotić (1995).

²³ „Apozitiv je najčešće pridev ili pridevska sintagma kongruentna u rodu, broju i padažu sa imeničkim konstituentom kome se dodaje (...). Uz to, ako pridev razlikuje vid, a

zirom na to da je ova pozicija u starijim tipovima srpskog književnog jezika bila ekskluzivno *participska*. To pokazuju sledeći primeri:

— Само Которъ (...) оставио є невредимъ (Хаџић 1858); садъ тамо управо и припада, невидимъ (Летопис 1844); она его онако клучейѣа на ястукѣ погледи (Видаковић 1823); позове Ђорђа на борбу, кога кад смѣло к нѣму долазећа види, препадне се (Стерија 1828); где є ветъ родителѣ убиѣногъ и нѣгове сроднике седетѣе нашао (Летопис 1844); Лука је стајао pored stola, razdr-ljen i crven, sa čašom u ruci (V.S.,30); Шта значи овај огњени ђечайѣ који је све спржио, и сада нечиѣак, оставља само смутњу дrevне легенде (А. Вучо).

Smenom književnojezičkog idioma u prvoj polovini 19. veka (pobedom Vukove reforme književnog jezika) pasivni particip prezenta nestao je iz modernog srpskog literarnog jezika. Njegovo mesto u sistemu zauzeo je trpni glagolski pridev (pasivni particip preterita) ili necesitativni pridev, u zavisnosti od semantike glagolske osnove. Aktivni particip, međutim, nastavio je da egzistira u jeziku ili kao gerund (gubljenjem veze sa imenskim referentom) ili kao popridevljena forma „na -ći“ (gubljenjem veze sa predikacijom) (up. Subotić 1984).

4.0.1. Ukoliko se u poziciji PAT-a nađe trpni pridev, tada je izrazitija kvalifikacija privremenog stanja, tj. obeležja prvog ili drugog učesnika te situacije, dok se pravim pridevom češće ukazuje na njihove psihofiziološke ili fizičke karakteristike.²⁴ Uporedi primere iz razgovornog jezika:

— Доčekала га је разdragана; Video ju је раščупану и уплакану; Sedi туžна; Čeka глдан; Iзашла је наšminkана; Trчи боса; Onako trapав, и неспретан, теško се сналази; Pojавио се blatnjав.

4.0.2. U savremenom srpskom jeziku ponekad se i samim *radnim glagolskim pridevom*, a često u kombinaciji sa drugim, trpnim ili pravim

stoji u nominativu (ili akuzativu jednakom nominativu), upotrebljava se samo u neodređenom vidu“ (Stanojčić i Popović 1999: 271).

²⁴ Na razliku u upotrebi između priloga i (glagolskog) prideva u kopredikatskoj poziciji ukazivali su pojedini gramatičari, up.: (a) /Gledao me је ukočeno!, (b) /Gledao me је ukočen!. Prilozima se, u stvari, iznosi neko obeležje predikacije na osnovu kojeg se stvara opšti utisak o samom akteru (u navedenom primeru to je *percipijent*), dok se pridevom referiše isključivo o stanju ili izgledu tog aktera. Tako dok za identifikaciju PAT-a важи питање: [Kakav je bio dok me je gledao?], a u slučaju sa prilogom (naš prvi primer) identifikacija se postiže pitanjem: [Kako se ostvaruje data akcija?]. Belić (1958: 250) tvrdi da ovako upotrebljeni pridevi imaju priloški karakter jer se u drugim jezicima, npr. u poljskom, umesto prideva u toj istoj službi može upotrebiti prilog.

pridevom, kao i gerundom, u poziciji PAt-a referiše o psihofiziološkom stanju subjekta ili objekta za vreme vršenja određene radnje:

— Videla sam ih kako zvone, uzdrhtali i čvrsti, blago oznojeni od straha i strepnje, puštajući mužjačke vonjève (V.S., 120); I videla sam sebe kako ih ispraćam, omlitavele od umora, pepeljaste od prve zore i već uplašene od pustoši jutarnjih ulica, ružne kao sasušeno crevo — i sama umorna, s podočnjacima i sasušenim znojem na koži (V.S., 120).

4.1. Sem prideva, poziciju PAt-a često popunjavaju *padežne sintagme* (u genitivu i instrumentalu) sa kvalifikativnim značenjem u čijem je sastavu imenica — po pravilu blokirana pridevskim determinatorom — kojom se denotira integralni deo posedora²⁵:

— *Izobličienog lica i krvavih ruku*, Lazar se teturao pored nas (V. S., 91); Došao je pešice, *ranjavih nogu i bos* (V.S., 63); Stajao je kao mator, *malo raskrećenih nogu* (V.S., 43); Oblaci su se vukli nisko nad ravnicom, *opuštenih trbuha* (V.S., 27); Na golom betonu pločnika sedi omalen, tršav Arap — *poguren na drevni način, prekrštenih nogu*, kao što se sedi na svim raskršćima sveta (V.S., 51)²⁶.

Pridev je obavezni deo date sintagmatske veze i onda kada nije u pitanju neotuđivi deo tela: Pokoji pijanac bi... zijao u mene, *otkopčanog šlića* (V.S., 27)²⁷. Sve navedene primere moguće je interpretirati parafrazom odgovarajuće konstrukcije sa glagolom */imati/*.

Da sve pomenute reči i sintagme imaju sličnu determinativnu ulogu budući da se njima karakterizuje najčešće subjekatski referent, pokazuje i to što se mogu vezati za isti glavni predikat:

²⁵ M. Ivić smatra da su genitivna i instrumentalna konstrukcija ravnopravne i zamisljive onda kad je u pitanju deo tela, a određivanjem te pojedinosti daje se i karakteristika cele ličnosti (Ivić 1956: 263).

²⁶ M. Radovanović za ovakve pozicije i značenje datih genitivskih konstrukcija upotrebljava termin **propratna okolnost**: *Čekao je zaustavljenog disanja* → *Čekao je, pri tom je zaustavio disanje*. Isti autor kaže: „mada konstrukcija s obaveznim determinatorom prividno neposredno opslužuje verbalni centar u bazičnoj ideji međutim, ovde se radi o pripisivanju inherentnog entiteta posedoru, tj. sada agensu rečenice npr.: *Sedeo je pognute glave* → *Sedeo je i pri tom je imao pognutu glavu*.“ (Radovanović 1990: 106; up. takođe, str. 94–95). Autori *Gramatike srpskog jezika* smatraju da ovakva odredba predstavlja **načinski aktuelni kvalifikativ** (Stanojčić i Popović 1999: 243).

²⁷ „Kakav komad odela samo se izuzetno može obeležiti kvalitativnim genitivom — onda kada stanje u kome se odelo nalazi daje karakteristiku cele ličnosti.“ (M. Ivić: 1956: 264).

— Gega prema meni: *podbuo, četvrtast, opuštenih šapa* (V.S., 47); A štićenici Sofije Radman imali su slične uspomene... pričali smo ih u mraku spavaonice, *drhteći*²⁸, *pribijeni jedan uz drugoga* (V.S., 23); Majka je sedela sama u polupraznom, zapuštenom stanu... — *umotana* u penjoare i džempere, *zguarena* pred ugašenim televizorom (V.S., 20).

4.1.1. U poziciji PAT-a upotrebljava se i *redni broj* (koji je postponovan, eventualno preponovan), ako se nosilac situacije rangira po redosledu u sukcesivnom nizu aktera neke situacije, u odnosu na glagolski predikat: Stiže treći; Završili su sezonu *poslednji u grupi*; Saznala je to prva; *Prva mu je to saopštila*.

4.1.2. *Poredbena konstrukcija* u funkciji PAT-a uz glagolski predikat ima prvenstveno značenje „u kom je svojstvu, rang“ učesnik date situacije, tj. referiše o njegovom statusu: Radi kao lektor; Zaposlio se kao zidar; Plasirao se za prvenstvo *kao naš najbolji strelac*, itd. U sastavu ove konstrukcije obično je imenica kojom se denotira neka vrsta delatnosti aktera.

4.2. Kako pokazuju navedeni primeri, PAT može se vezati za *subjekat* ekspliciran posebnom imeničkom leksemom ili anaforskom zamenicom, ali često se subjekat u srpskom jeziku i ne izriče jer je sa obaveštajnog stanovišta redundantan konstituent s obzirom na finitnu strukturu glagola u predikatu.

Ukoliko je imenovan *nosilac* predikatske radnje, PAT može biti različito distribuiran u odnosu na subjekatski i predikatski konstituent u datoj rečeničnoj strukturi u okvirima sledećih osnovnih varijantnih modela: (a) Sb²⁹ + P + PAT / P + Sb + PAT; (b) Sb + PAT + P; i (c) PAT + Sb + P / PAT + P + Sb.

4.2.1. Prvi (a) model je, inače, tipičan, nemarkiran u pogledu redosleda rečeničnih konstituenata, a za PAT to je najuobičajenija pozicija u rečenici savremenog srpskog jezika s obzirom na to da PAT na informativno-komunikativnom planu predstavlja dodatak predikatu a pri tom, iako je tu na distanci od subjekta, on kongruira sa njim. Primeri iz narodne književnosti pokazuju nam da je P vrlo često zauzimao inicijalnu poziciju, a sledio mu je subjekatski konstituent za koji se tada neposredno vezivao PAT. Ovo je, inače, nemarkirana pozicija PAT-a jer je on tada postponovan u odnosu na predikat.

(1) — Се! Врати нам се Князь любимый *Сироводимъ* благословомъ кроткимъ орача (Мушицки); Јер сад ће доћи месец *љуџиий*

²⁸ Jedino gerund I, kojim se konotira manifestovanje nekog stanja na samom nosiocu radnje, može da konkuriše kao glagolski oblik trpnom (ili radnom) pridevu u poziciji PAT (up. *plačući* : *uplakan*; *drhteći* : *uzdrhtaо*), premda se informacija data njime unekoliko razlikuje od one koja se dobija upotrebom glagolskih prideva.

²⁹ Oznake stoje za: Sb = subjekat, P = predikat.

и уморан (Вук, Прип.); Црљено цв'јеће и модро, Брала га Мара вјерена, Вук, 1. књ.), Расло дрво бадемово, ѿанко, високо (Вук, 1. књ.), Не утече нитко него краљ раненъ су тѣри иладе коника (Јб. Стојановић); One две орајдаре su ме укоћено gledale, raskrećene, podboćene (V.S., 67); Prolazi Vasilije Belobrk, klonio, као да samog себе носи на ramenima (V.S., 52); Doda je stajao pored blatnjavog zida, као да стражари, ukočen (V.S., 33).

(2) Ponekad se u poziciji subjekta nalazi imenička zamenica:

— Они су пак остали у управљаню са жупама независими (Хаџић); а он фук у jezero onako ranjen (Вук, Прип.); Tamo si kraj samih vrata, stajala ti: sva plava i sveže našminkana, sa ukočenim osmehom (V.S., 107).

4.2.2. Po drugom (b) strukturnom obrascu, PAt se raspoređuje između subjekatskog i predikatskog konstituenta i tada se obično ne izdvaja interpunkcijom. Takve primere registrujemo u jeziku naših starijih pisaca i narodne književnosti:

— гди є Волтеръ све еднако недвижимъ и гордо стояо (Летопис 1844), Спустише га пред Мерине дворе, К њему Мера жива примакнула (Вук, 1. књ.); И под Зворникомъ сватови под градомъ ѿани с'ѣли с ђевојкомъ (Јб. Стојановић); Ковиље и рано босиље, Што си зелено Тако полегло? (Вук, 1. књ.); Не би л' љуба ѿрудна заходила (Вук, 1. књ.); Јер ће сад мој син срдийи доћи (Вук, Прип.); Пробуди се цар и уѿлашен преврну узглавицу (Вук, Прип.); Кад се пробуди несретњи отац, вас забуњен нађе све како је снιο (Вук, Прип.); Сви остали љекари као ѿосрамъени разиђу се куд који (Вук, Прип.).

4.2.3. Inicijalna (c) pozicija PAt-a, koji tada obično prethodi eksplicitiranom subjektu, izuzetno je retka u rečeničnoj strukturi srpskog jezika i nesumnjivo je stilistički obeležena:

— Нејоколебимъ остає духомъ Кнезь (Мушицки), Оѿрављен Ранко по двору шета (Вук, 1. књ.); Болан Јово по гори ходио (Вук, 1. књ.); Сузан Јован пред господом дође (Вук, 1. књ.); За volanom, nagnut napred, седи crvenokoži albino, izboranog i mladog lica..(V.S., 48).

4.2.4. Ukoliko subjekat nije posebnom rečju imenovan, tada je PAt najčešće iza predikata (što je njegova i inače neobeležena pozicija u savremenom jeziku):

— Sedeli su за спојеним stolovima — oznojeni, pijani i debeljuškasti (V.S., 25); Teško ustaje, razrogačen, као да је добио знак из trener-

skog čoška (V.S., 47); *Sedela sam, obradovana* što mi se mozak izbistrio (V.S. 126); ... *sedeli su tamo, tamni i pogureni* (V.S., 87); *Delam sam, ispunjen duhom radiofonskih shema*, njihovom nepogrešivom neograničenošću, dubokom snagom njihove jednostavnosti i prostote (V.S., 140); *Посѣди сада недвижимь* (Видаковић); *садъ тамо управо и припада, невидимъ* (Летопис 1844), Довати виле, преби јој жиле; *Једва утече модра под одар* (Вук, 1. књ.), *Мршава паде* покрај браца свога (Вук, 2. књ.)³⁰.

4.3. U nekim primerima PAt kongruira sa *objektom* kojem mesto u rečenici otvara prelazna predikacija i koji mora biti ekspliciran imeničkom ili zameničkom leksemom:

— *коя съ прочими ту его садъ онако ѿрејешуца окруже* (Видаковић); *И мене грѣшнаго, недостоинаго раба твоіего Стефана, соітворившаго и ѿринешаго ѿебѣ кръстѣ сеи*, милостію же твоією и помощію и силою честнаго кръста, краліа всѣхъ рашскихъ земель и поморскихъ Владислава *сохрани и помилуй* (Ј. Стојановић); и пободоше се ножеви на сами Петровъ данъ, и *остаде ихъ мерѣви* на плацу дванаестъ (Ј. Стојановић); *Videla sam sebe kako ih ispraćam, omlitavele od umora, pepeljaste od prve zore i već uplašene od pustoši jutarnjih ulica, ružne kao sasušeno crevo* (V.S., 120).

4.4. Po pravilu, u savremenom srpskom jeziku PAt interpunkcijski je izdvojen od ostalih konstituenata. Ta interpunkcijsko-poziciona istaknutost PAt-a može biti realizovana i *parcelacijom*:

— *Често сам се мислио, какву да узмем? Младу, леуу и богаиу* (Игњ. МН); *Ја сам стаяо и ништа нисам умео да кажем. Skamenjen* (Pavić, 74); *Sedim pored ćutljive saputnice. Smeten, namešteno razdragan* (M.D., 102); *Volela bi da joj u tome pomognem; našla je s kim će; stisnuta, uplašena* (M.D., 158); *Učestvovao je u redigovanju telegrama i pisama; mrk, trom, sklon namigivanju na levo oko* (M.D., 92); *Lebdi; ustreptala* (M.D., 184).

5. Funkcionalno-semantička veza P i PAt-a

Ako sagledavamo funkcionalno-temporalni odnos predikata i predikativnog atributa (up., npr.: */Prilazi uzdrhtala/* i */Uzdrhtala prilazi/*), moramo

³⁰ Poslednja tri primera pripadaju, naravno, starijem tipu književnog jezika, a treći je posebno zanimljiv jer se PAt nalazi u poziciji ispred predikata, što je jedinstven slučaj u našem korpusu.

voditi računa o semantičkom i pragmatском aspektu datih rečenica. Iako se u prvom momentu akcija kretanja subjekatskog referenta i njegovo stanje („uzdrhtalosti“) percipiraju kao istovremene, simultane, ne sme se zanemariti pretpostavka da je denotirano stanje moglo nastati pre nego što je preduzeta data akcija. Upotreba PAt-a u preponovanoj poziciji markirana je u tom pogledu. Upravo to što, na primer, afektivna stanja hronološki prethode predikaciji, tj. proistekla su iz nekog ranijeg dejstva ili su uzrokovana delovanjem nekih činilaca na referent pre ostvarivanja akcije obeležene predikatom, ovi primeri sa glagolskim pridevima (posebno sa trpnim) izvedenim od medijalnih glagola mogu se dovesti u kauzalno-temporalnu vezu sa predikatom. Npr.: /Zastao je uplašen/ i /Uplašen zastao je/.

Da su trpni pridevi kondenzatori i drugih adverbijalnih značenja, pokazuje to što se oni mogu transformisati u glagolski predikat koji uspostavlja određeni tip semantičke veze sa njim. Uporedi, na primer: /Neispavana, ona je ipak izdržala da ne spava/. To povezivanje ovih konstituenata na semantičkom nivou datih rečenica nije predmet našeg istraživanja. Mi smo se ograničile, prevashodno, na sintaksički ugao posmatranja problema.

6. Pridevi u poziciji AAt-a ili PAt-a?

Ovakva mogućnost ostvaruje se jedino kad je subjekatski argument ekspliciran, što, naravno, nije obavezno kod PAt-a. Interpretacija primera sa PAt-om zavisi od komunikativne perspektivizacije iskaza. Da li ćemo neki primer koji zadovoljava prvi uslov (leksikalizovan subjekatski/objekatski argument) tumačiti kao AAt ili kao PAt zavisice i od rasporeda za nas relevantnih rečeničnih konstituenata (Sb, P, PAt) i od semantike glagola u predikatu odnosno prideva u poziciji PAt-a, kao i od njihove međusobne funkcionalno-semantičke veze:

— Но га дочека некакав човек *вас у крваве хаљине обучен*, крилат с једнијем оком у глави (Вук, Прип.); Расло дрво бадемово, ѿанко, високо (Вук, 1. књ.); Пrolazi Vasilije Belobrk, mastan i neobrijan, natrontan као у сред зиме (V.S., 37); Domaći ljudi, navikli i otvrdli, podnose sve to (Crnjanski); Žedne i čađave, ušle su u čađavu lađu (Crnjanski).

PAt-om kvalifikuje se, na poseban način, akter neke akcije, stvaranjem jedinstvene predstave o tome kako on u datom momentu izgleda, kako se oseća, u kakvom je stanju ili položaju, što se referentu pripisuje naknadno, kao informacija o njegovom aktuelnom položaju, stanju i sl. Zbog toga se PAt smatra, u našoj literaturi, rečeničnim *dodatkom* predikata kao što su to, uostalom, i priloške odredbe.

7. Zaključak

Posle razmatranja primera iz starijih tipova našeg književnog idioma i savremenog srpskog jezika sa, pre svega, pridevima u poziciji onoga što mi nazivamo PAT-om, izvele smo sledeće zaključke. (1) PAT je onaj član površinske rečenične strukture (u našem slučaju *pridev*), koji se u nju uvrštava preko (a) predikata iz (b) po redosledu druge, kopulativne, koordinirane podležne rečenice, a koji modifikuje značenje jednog od imenskih argumenata u okviru i u toku realizacije glagolske predikacije. (2) To opravdava i naš naziv, PAT, jer on implicira dvostruku sintaksičku povezanost našeg konstituenta i sa imenskim argumentom i sa samim predikatom i kondenzator je paralelne dubinske predikacije. (3) PAT suprotstavlja se At-u i AAt-u ne samo time što se on uvrštava u površinsku rečeničnu strukturu preko predikata, a ova dva konstituenta preko imenskog referenta, već i time što su At i AAt kondenzatori po redosledu prve podležne kopulativne rečenice. (4) PAT ne mora imati ekspliciran subjekatski konstituent (sa kojim kongruira). Ako je ovaj već leksikalizovan, nije obavezno da to bude imenica (što je obavezan uslov za postojanje At). To može biti i anafora, čime se At-u suprotstavljaju PAT i AAt (za uvrštavanje AAt-a u površinsku strukturu mora, međutim, postojati makar anaforski argument). (5) Činjenica da PAT i AAt imaju identična morfološka obeležja (obavezan neodređeni pridevski vid), povezuje ih tako da, u zavisnosti od semantike kako predikata tako i lekseme u poziciji PAT-a, mogu na funkcionalno-semantičkom planu biti veoma bliske kategorije.

LITERATURA

- Barić, Eugenija i dr. (1979). *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Barić, Eugenija i dr. (1995). *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Belić, Aleksandar (1939). Apozicija, apozitiv i srodne pojave u slovenskoj rečenici. L'apposition, l'appositif et les faits apparentés dans la proposition slave. *Zbirka odgovora na pitanja. Réponses aux questions. III Međunarodni kongres slavista (slovenskih filologa)*. Beograd: Izdanja Izvršnog odbora. 69–71.
- Belić, Aleksandar (1958). *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku. Lingvistička ispitivanja*. I knjiga. Beograd: Nolit.
- Brabec, Ivan, Mate Hraste i Sreten Živković (1970). *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Burzan, Mirjana (1990). *Glagolski pridevi u srpskohrvatskom i mađarskom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet – Institut za južnoslovenske jezike.
- Daničić, Đuro (1858). *Srpska sintaksa*. Dio prvi. Beograd.
- Derossi, Zlata (1971–1972). Predikatni atribut. *Jezik. Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*. 1. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo. 26–30.

- Grickat, Irena (1961). Prilozi i njihov odnos prema pridevima i pridevskim značenjima. *Naš jezik*. knj. XI. sv. 3–4. Beograd. 69–80.
- Grickat, Irena (1975). *Studije iz istorije srpskohrvatskog jezika*. Beograd: Narodna biblioteka SR Srbije.
- Ivić, Milka (1956). Odnos između kvalitativnog genitiva i kvalitativnog instrumentala. *Naš jezik*. VII/7–10. Beograd. 260–269.
- Ivić, Milka (1983). *Lingvistički ogledi*. Beograd: Prosveta — Biblioteka XX vek.
- Ярцева, В.Н. Главный редактор. (1990). *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва: „Советская энциклопедия“.
- Katičić, Radoslav (1986). *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*. Zagreb: JAZU — Globus.
- Klajn, Ivan (1978). Pridevske zamenice ili pridevi. *Južnoslovenski filolog*. XXXIV: 17–33.
- Maretić, Prof. Dr T. (1963). *Gramatika hrvatskog ili srpskog književnog jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Minović, Milivoje (1987). *SINTAKSA srpskohrvatskog-hrvatskosrpskog književnog jezika za više škole. Rečenica, padeži, glagolski oblici*. Sarajevo: „Svjetlost“, OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Mrazović, Pavica i Zora Vukadinović (1990). *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*. Sr. Karlovci — Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića — Dobra vest.
- Musić, dr August (1899). Rečenice s participom pret. akt. II u hrvatskom jeziku. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. 140. Zagreb. 59–130.
- Musić, Dr A. (1934). Značenje i upotreba participa u srpskohrvatskom jeziku. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. 250. Zagreb. 127–157.
- Peti, Mirko (1979). *Predikatni proširak*. Zagreb: Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva.
- Radivojević, Pavle (1972–1973). Za izmenu termina predikatni atribut. *Jezik. Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*. 4. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo. 118–122.
- Radovanović, Milorad (1977). Imenica u funkciji kondenzatora. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*. XX/1 i XX/2. Novi Sad: Matica srpska. 1–162.
- Radovanović, Milorad (1990). *Spisi iz sintakse i semantike*. Sr. Karlovci — Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića — Dobra vest.
- Simeon, Rikard (1969). *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Stanojčić, Živojin i Ljubomir Popović (1999). *Gramatika srpskoga jezika. Udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole*. Beograd — Novi Sad: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva-Zavod za izdavanje udžbenika.
- Stevanović, Mihailo (1962). *Gramatika srpskohrvatskog jezika*. Cetinje.
- Stevanović, M. (1974). *Savremeni srpskohrvatski jezik (gramatički sistem i književno-jezička norma). II Sintaksa*. Beograd: Naučna knjiga.
- Subotić, Ljiljana (1984). Sudbina participa u književnom jeziku Srba u 19. veku. *Prilozi proučavanju jezika*. 20. Novi Sad: Institut za južnoslovenske jezike. 5–81.
- Subotić, Ljiljana (1994). Parcelacija rečenice u jeziku srpskih pisaca 19. veka. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*. XXVII/1–2:597–603.

- Subotić, Ljiljana (1995). O parcelaciji rečenice (u „Seobama“ M. Crnjanskog i „Hazarskom rečniku“ M. Pavića). *Naučni sastanak slavista u Vukove dane. Referati i saopštenja*. 23/2. Beograd. 347–353.
- Subotić, Ljiljana (1998). Upotreba participa u književnom jeziku Jovana Sterije Popovića. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*. XLI/2: 95–102.
- Topolinjska, Zuzana (1981). Restrikcija nasuprot apozicije: dve vrste atributa imeničke sintagme. *Južnoslovenski filolog*. XXXVII: 1–11.
- Znika, Marija (1988). Odnos atribucije i predikacije. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo. Znanstvena biblioteka.

СРЕТО ТАНАСИЋ
(Београд)

„БОСАНСКА ВИЛА“ О СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

„Босанску вилу“, најзначајнији српски лист у Босни и Херцеговини током свих година аустроугарске окупације, покренула је група сарајевских интелектуалаца у Сарајеву 1885, као „Лист за забаву, поуку и културу“. Први број је изашао 15. децембра 1885, а посљедњи — уочи Првог свјетског рата 16. маја 1914. године¹.

Почетак излагања „Босанске виле“ пада, дакле, у доба великих промјена у Босни и Херцеговини. Једна одавно дотрајала окупациона сила морала је да се повуче из Босне и Херцеговине, а на њено мјесто долази експанзионистичка Аустроугарска, чији је један од дугорочних циљева био да ову покрајину и народе који живе у њој што више изолује од сусједне Хрватске и, нарочито, Србије. Зато је један од примарних задатака „Босанске виле“ морао бити окупљање српског народа око националних циљева. С друге стране, лист се морао уклапати у строго одређене оквире које су прописивале аустроугарске власти, чији циљ је управо био да онемогући самостално вођење националне политике, посебно српскоме народу, и које су имале право да забране излазак листа и без образложења кад сматрају да је он изашао из тих дозвољених оквира². А свако наглашеније истицање националних обиљежја било је у сукобу са владиним плановима, јер не треба заборавити да је то вријеме провођења Калајевог пројекта „босанства“.

Иако је у Босни и Херцеговини у средњем вијеку постојала српска штампарија — у Горажду око 1520. године, друга по реду на словенском југу — четиристогодишња турска окупација оставила је ката-

¹ Први уредник „Босанске виле“ био је Божидар Никашиновић (до 16. 5. 1886), замијенио га је Никола Шумоња (до 1. 2. 1887), а Шумоњу — Никола Т. Кашиковић (до краја излагања листа). Сходно захтјевима власти, један од покретача морао је бити пријављен као власник — Стево Калуђерчић.

² Дејан Ђуричковић, *Босанска вила*, Сарајево, 1975, књ. 1, 21.

строфалне посљедице по културу. Тек крајем турске управе основани су први листови у овој покрајини турске империје; Босна је, дакле, била без развијене писане ријечи. Једино је била развијена усмена књижевност са живом епском традицијом. У таквим околностима почела је да излази „Босанска вила“ — са великим обавезама, али и са стално присутном опасношћу да буде забрањена. О томе Дејан Ђуричковић каже: „Први број Босанске виле је самим својим садржајем био довољно рјечит и јасно назначио физиономију часописа, која ће се, у својим битним цртама, сачувати све до неколико година пред крај његовог излажења... Тај први број часописа, дакле, показује како су његови покретачи већ у самом почетку погодили шта он треба да представља и у којој форми, како треба да се односи према својој средини, њеним проблемима, читаоцима, према своме времену. Сем тога, он је карактеристичан по томе што је већ њиме часопис наговестио да неће моћи да се држи оквира које му је концесија за издавање наметнула и са којима је он морао да дође у конфликт, осјећајући неодољив унутрашњи нагон да се, као једино српско гласило у Босни и Херцеговини, ангажује не само у културно-просвјетном већ и друштвено-политичком животу земље и да брани народне интересе од окупатора“³.

Као књижевни часопис, „Босанска вила“ је у релативно кратком периоду излажења постигла необично велике резултате: појавила се у средини која је практично познавала само фолклорно стваралаштво, а успјела је да релативно брзо одњегује читалачку публику са изграђеним књижевним укусом, у самој средини допринијела је појави и афирмацији великог броја књижевника, успјела је да окупи без претјеривања све тадашње значајне српске књижевнике, диљем расцјепканог Српства, и сама се изградила до часописа који је, пред крај излажења, представљао израз модернога у књижевности⁴. Позитивне оцјене „Босанска вила“ добијала је и током свога излажења, поводом њених јубилеја, а и касније⁵.

Мада у програму „Босанске виле“ није било истакнуто бављење језичком проблематиком, та материја није могла бити заобијена. Језичка проблематика представљала је једну од тачака у којима је овај часопис морао да пробије оквире наметнуте издавачком дозволом, о којим говори Д. Ђурковић у напријед помињаној монографији. Раз-

³ Дејан Ђуричковић, *Наведено дјело*, 23–24.

⁴ Дејан Ђуричковић, *Наведено дјело*, 56–57.

⁵ Списак литературе о „Босанској вили“ може се наћи у наведеној монографији Д. Ђуричковића.

лога за то било је доста. Један од њих је и чињеница да у Босни и Херцеговини тада Срби нису имали други погоднији (а поготово не тако тиражан) часопис у коме би се дискутовало о језичким питањима. Разлог за ово јесте и неспорна чињеница да је језичко питање једно од најкрупнијих питања свакога народа и његове културе.

Свакако најкрупнији разлози налазе се у политичким околностима у окупираној Босни и Херцеговини. Уочи аустроугарске окупације Срби у Босни и Херцеговини већ су имали релативно стабилизovanу Вукову књижевнојезичку норму и правопис, а слично би се могло рећи и за муслиманско становништво. Међутим, окупационе власти су одмах по уласку у Босну и Херцеговину покушале да измијене и књижевнојезичку ситуацију. То није ишло лако и формирана комисија је предложила као најприхватљивије рјешење да се задржи Вуков правопис у језику. Убрзо велики заокрет у књижевнојезичкој политици уноси Бенјамин Калај са пројектом изграђивања вјештачке босанске нације са „босанским“ језиком као њеним заштитним знаком. Тај језик је требала да кодификује „Граматика босанског језика“ (1890), из познатих разлога штампана без имена њеног аутора, која је, у ствари, била једна од (првих) потпунијих граматика написаних на ијекавском изговору и која је, кад се занемари наслов, експлицирала вуковску норму⁶. Овај Калајев пројекат је на крају, а послје много борбе српских и хрватских политичких и културних радника, доживео крах (1907). Будући да је о томе већ подоста писано⁷, о тој теми овдје нећу говорити опширније, иако је овај проблем био један од најкрупнијих у Босни и Херцеговини за аустроугарске окупације у који су били увучени, на различите начине и — сигурно — са различитом мотивацијом, најпознатији тадашњи слависти Ф. Миклошич, В. Јагић, М. Решетар, проблем око кога су се Срби окупили и, сигурно је и то, значајно изоштрили своје национално чуло.

„Босанска вила“ је на својим страницама доносила натписе о разним свјетским језицима. Подоста пажње је посвећивала словенским језицима, о чему сам једном другом приликом писао⁸. Сада ћу нешто ви-

⁶ Види: Херта Куна, *Неки проблеми језичке стандардизације у Босни и Херцеговини крајем XIX вијека*, Књижевни језик 12/3 (1983, Сарајево); Милош Окука, *О кодификацији „босанског језика“*, Књижевни језик 15/1 (1986, Сарајево). Граматика садржи фонетику и морфологију.

⁷ Синтетичку оцјену покушаја увођења „босанског“ језика дао је академик Павле Ивић у књизи „Преглед историје српског језика“ (1998, Сремски Карловци — Нови Сад), стр. 273–279; ту се наводи и подоста релевантне литературе настале до последње двије деценије двадесетог вијека.

⁸ С. Танасић, „Босанска вила“ о словенским језицима, у зб. „Изучавање словенских језика, књижевности и култура у инословенској средини“, ред. Богољуб Станковић, Београд, 1998.

ше рећи о томе шта је овај часопис својим читаоцима доносио у вези са српским језиком.

Када је ријеч о прилозима о српском језику у „Босанској вили“, може се рећи да сви они служе остварењу заједничких циљева: учвршћивању код чилатаца свијести о српском језичком јединству, подстицању на очување тога јединства, афирмацији српског народног језика и његове књижевне норме.

„Босанска вила“ редовно обавјештава своје читаоце о појави књига које представљају инструменте књижевног језика. Тако у неколико наврата пише о припремању новог издања Вуковог Рјечника. Године 1892. о овоме часопис доноси неколико биљешки. Тако се у десетој свесци „Босанске виле“ (159) преноси вијест из листа „Јавор“ да прва свеска Рјечника треба да изађе из штампе, а да је приређивач „наш чувени језичар г. Јован Бошковић“. Сличну вијест доноси „Босанска вила“ и у седамнаестом броју овога годишта (271). У деветнаестом броју (302–303) доноси се обимнија биљешка о изласку прве свеске Рјечника, са позитивним оцјенама: приредио га је „данас најбољи зналац српског језика г. Јован Бошковић ... по другом издању Вуковом, оставивши Вуков текст непромијењен, него је у загради дометао своја објашњења, која, како он сам вели, потсјећају на развитак језика и напредак науке за прошлих 40 година“ (303).

„Босанска вила“, такође, објављује вијест да у Загребу излази тринаеста свеска Даничићевог рјечника (1892, 367).

У неколико наврата овај часопис обавјештава читаоце о почетку рада на Речнику Српске краљевске академије. На стр. 159 за 1893. годину доноси се текст да је академик Стојан Новаковић изнио предлог да се започне са радом на изради „академијског Српског Рјечника“. Читаоци се обавјештавају да је 12. априла те године образован лексикографски одсјек у Академији, са задатком да прикупља и обрађује грађу за рјечник. Касније се читаоци информишу да СКА упућује позиве за прикупљање грађе за исто дјело (1899, 16). Године 1907. (стр. 110) обавјештавају се читаоци „Босанске виле“ да је Академија задужила три стручњака (Момчила Иванића, др Василија Ђерића и др Александра Белића) да независно један од другог израде огледну свеску рјечника.

Такође, у „Босанској вили“ читаоци се обавјештавају о појави српских граматика. Тако у другом броју за 1895. годину (стр. 31) доноси се вијест о изласку првога цјелокупног издања „Српске граматике“ Стојана Новаковића. Исте године, у десетом броју (160) доноси се вијест о приказу ове граматике који је објавио Милан Решетар. Анонимни аутор истиче да приказивач има и неке примједбе, али на све то он гледа наклоно (у смислу — више очију више и види). У ви-

ше наврата доносе се и краће вијести о појави других граматика српскога језика.

Природно је да „Босанска вила“ реагује на појаву „Граматики босанскога језика“. Већ 1890. године, дакле у години у којој се ова грамика и појавила, изашао је чланак под насловом „Дошла нам је до руку 'Грамика' босанскога језика“. Аутор прилога је уочио да се тиме жели кодификовати нови „босански“ језик. Он истиче да је по истој логици могуће очекивати и граматику *херцеговачкога* језика. У вези са овим могла би бити и кратка вијест да су војвођански Буњевци свој језик назвали хрватско-српски језик (1906, 253). Вијест се завршава сљедећом опаском: „Ето и браћа Буњевци узеше право име своје језику, а кад ће то учинити државни просвјетни заводи у Босни и Херцеговини?“ Стицајем околности, на ово се није чекало још дуго. Већ сљедеће, 1907. године „Босанска вила“ је била у прилици да донесе вијест о укидању назива *босански језик* у Босни и Херцеговини. Аутор чланка ову вијест коментарише тврдњом да се не може на силу водити накардна језичка политика међу Србима у БиХ. „За то је сада [влада] укинула измишљени назив 'босански језик', за који се узалуд борио један велики учењак Јагић“, закључује се у чланку (1907, 354).

„Босанска вила“ је повремено доносила прилоге о старим текстовима, о натписима на споменицима. Тако Вид Вулетић Вукасовић у годишту 1890. (305–306) пише чланак „Напомена о натпису Херцег Стјепана код Горажда“. Он се критички осврће на прилоге неких аутора који погрешно читају поједине натписе, а не осврћу се на раније радове о истим натписима — конкретно на један његов натпис. Са сличним радом се појавио у овоме часопису и Љубомир Стојановић (1892, 91–92): „О натписима на стећцима у 'Гласнику земаљ. музеја' за год. 1890. и 1891.“ у рубрици *Оцјене и прикази*. Стојановић се залаже да се у „Гласнику“ објављују снимци старих записа. Потом даје своја читања појединих записа на стећцима. За примједбе В. В. Вукасовића Љ. Стојановић каже: „Изгледа као да донекле има право“. Љубомир Стојановић у овом чланку истиче да је видио један стећац узидан у православну цркву у Рогатици, што свједочи да је он путовао по Босни.

Видимо да „Босанска вила“ с временом почиње да објављује и чланке посвећене језичкој проблематици. Тематика постаје разноврснија. Занимљиво је да се у овоме часопису доноси вијест да је Руска академија наука објавила рад Александра Белића „Дијалектолошка карта српског језика“ (Б. Вила 1905, 383). Са једним радом из дијалектологије појавио се у „Босанској вили“ и сам Белић: „Неколике белешке са екскурзије по околини Будима и Пеште“ (1910,

68–69)⁹. Он истиче да је са неколицином београдских професора по-сјетио Сентандреју, Збег, Помаз, Чобанац и Калаз. Оцијенио је да је српски говор ових мјеста „источни, са многим цртама и јужног и западног говора, а нарочито са таквим остацима од јужног говора какви се обично не налазе у другим дијалектима источнога типа“ (нпр. *виђети, разбољети*). Овакву оцјену углавном су потврдила и каснија истраживања¹⁰.

Поменимо овдје и рад Васе Зрнића „Гласовне скупине“ (1910, 353–354), о сугласничким скупинама какве су нпр. у ријечима *йогрешка, грешник, сирелица* и сл. у ијекавском изговору.

У „Босанској вили“ објављено је доста прилога посвећених питањима књижевног језика. Они се могу сврстати у двије групе: прилози у којима се начелно разматра српски књижевни језик и прилози који представљају допринос изграђивању и његовању српског књижевног језика. Кад је ријеч о прилозима првог типа, треба рећи да је „Босанска вила“ њима посветила неколико уводника. Тако је у шестом броју за 1909. годину објављен уводни текст под насловом „Јединство језика“ (81–82), гдје анонимни аутор скреће пажњу да је посебна брига српских културних посленика да воде рачуна о његовању језика — у околностима поцијепаности српскога народа. На овај прилог реаговао је српски књижевник Марко Цар чланком који је објављен као уводник „О језику и за језик“ (1910, бр. 10, стр. 145–146). Он истиче да развијени народи поред говорнога језика имају и изграђен књижевни језик, па се осврће на српску ситуацију: „Захваљујући племенитом труду Вука и Даничића и њихових данашњих епигона, захваљујући уз то читавој плејади модерних књижевника — ми смо тај јединствен књижевни језик у нашој књижевности већ прилично одњеговали, и то је данас једина спона која наш народ у националном погледу спаја, кад нас је судбина иначе растргала и поцијепала“ (445). Даље се он осврће на примјере кварења српскога језика, чему доприносе и поједини листови пуштајући некритично прилоге са лошим језиком, понекада и прилоге „наших гостију“ хрватских писаца са провинцијализмима, уз јасну ограду да он није за затварање наших часописа, него је за сарадњу са другим несрпским књижевницима. Исте те године објавио је и Сима Пандуровић „Отворена питања“,

⁹ У Белићевој библиографији објављеној у *Зборнику радова о Александру Белићу*, САНУ CDXCVIII, књ. 28, Београд 1976, овај рад је подведен под 1909. годину.

¹⁰ Тако и у: Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штиокавско наречје*, Сремски Карловци — Нови Сад 2001, стр. 107. Узгред, овај Белићев рад се једини и наводи за српске говоре око Будимпеште у одговарајућем поглављу те књиге.

рад такође посвећен овој проблематици (1909, 241–242). Он нема ни во који има прилог М. Цара; расправљајући о употреби дијалеката у књижевности, аутор износи негативне примјере.

У другу групу прилога ишао би рад Саве П. Вулетића под насловом „Поновица“ (1910, 251–252). Аутор се придружује критици наше правне терминологије, истичући да има случајева да се као термини употребљавају неприхватљиве ријечи, а да у нашем језику има ријечи које би биле прикладније. Управо такав случај је и са ријечју *џоновица*, која у Зети значи понављање (нпр. кише), па би се у праву могла користити као термин за именовање поновног чињења преступа.

Има у „Босанској вили“ више прилога који су на овој линији: у неким се дају коментари употребе језика у појединим дјелима; у једном прилогу из 1900. (300–302) наводи се тачно 101 ријеч за које аутор тврди да се погрешно употребљавају. Овдје, међутим, вриједи поменути једну малу полемику коју је овај часопис водио са листом „Српски вјесник“ из Мостара, 1902. год. Прво је „Босанска вила“ приговорила овоме листу да погрешно пише *долијећаџи* и *долијећаху* (1902, 259–260). „Српски вјесник“ се бранио и пребацио и самој „Босанској вили“ да гријеша. „Босанска вила“ поново брани своје ставове (1902, 456). При томе се аутор прилога позива на стручну литературу — Вуков *Рјечник*, Даничићеве *Облике* и Новаковићеву *Српску синтаксу*. „Босанска вила“ је, дакле, у овоме спору изашла као побједник. Уз то треба запазити и чињеницу да се она позива на, у оно вријеме, најпоузданије инструменте српског књижевног језика.

Не треба, на крају, заобићи ни бригу коју је „Босанска вила“ поклањала српској ћирилици и њеној заштити — на синхроној, али и дијахроној равни. О томе је доносила веће или мање прилоге, од оних о својатању ћирилице у Босни (ријеч је о тзв. „босанчици“; 1893, 278; 1904, 349–351) до истицања случајева непоштовања права на употребу ћирилице у јавном животу Босне и Херцеговине (1905, 96).

Да закључимо. „Босанска вила“ је цијелим током свога излажења посвећивала пажњу различитим питањима српскога језика. Са временом је језичка проблематика добијала све више простора и бивала све темељитије обрађивана. Културна мисија „Босанске виле“, како ју је уредништво схватало, уврстило је српски језик, као неоспорно важан елеменат културе и идентитета народа, у круг тема о којима се на страницама овога, у вријеме излажења веома угледног, српског часописа дискутовало. У почетку су преовладавали краћи прилози, а пред крај излажења часопис је објављивао и опширније текстове. Неколико је значајних тематских кругова у које се могу сврстати радови о српском језику. Прилозима о старим српским за-

писима и натписима подржава се истраживање српског културног и језичког наслеђења на подручју Босне и Херцеговине. Радови у којима се пише о изласку српских граматика и рјечника упућују читалачку публику на најзначајније инструменте књижевног језика. Значајни су, затим, чланци који читалачку публику упућују на разликовање народног и књижевног језика, те изграђују свијест о потреби учења књижевног језика и његовања језичке културе — то је већ вријеме кад је српски књижевни језик ушао у своју вишу, поствуковску фазу. Природно је што се у друштвеним околностима у којим је „Босанска вила“ дјеловала иступало и када је требало штитити народне интересе у вези са његовим језиком. И то је овај часопис чинио у мјери у којој су те околности дозвољавале. Такође, ту је доста прилога који афирмишу српски језик. На крају, није неважно ни то што су српски читаоци „Босанске виле“ могли да се упознају не само са најважнијим резултатима српске језичке науке — инструментима књижевног језика него су били у прилици и да прочитају прилоге тада најзначајнијих српских језичких стручњака (Љ. Стојановић, А. Белић). Када се има у виду чињеница да у то вријеме Срби у Босни и Херцеговини нису имали други погоднији часопис за питања језика, онда се тек може сагледати какав је значај имала „Босанска вила“ и у овоме сегменту свога дјеловања.

ЗАМИР К. ТАРЛАНОВ
(Петрозаводск)

К ПРОБЛЕМЕ КОНЦЕПТОВ В СИНТАКСИСЕ

Разматрајући улогу коју у лингвистичким истраживањима играју начела виђења ствари, аутор се критички осврће на пренаглашено придавање важности тзв. синтаксичким концептима, с позивом на чињеницу да у појединим случајевима устројавање тих концепата није универзалног карактера, већ зависи од специфичних спознајно-културних хоризоната датог етникама.

Состояние современного синтаксиса, как и языкознания в целом, трудно назвать успешно определившимся с точки зрения обозначения важнейших его актуальных проблем и соответствующих эвристических процедур. Главное очевидное его проявление – это легко прослеживаемая растерянность, обусловленная размытием основополагающих составляющих научного поиска и описания: чем синтаксис призван заниматься с учетом того, что уже сделано и достигнуто в предшествующей традиции? Где начинаются и кончаются границы предмета его исследования? Какими путями продвигаться к решению задач, лишенных ясных и концептуально-методологически питаемых теоретических формулировок?

Современное языкознание в России (и не только в России) неожиданно, стихийно, но последовательно дрейфует в направлении концептологии, выдвинувшейся на самый передний край научного интереса и поиска. Этот дрейф втягивает в свою орбиту и синтаксис. Сама такая ситуация в науке, в особенности – в синтаксической, представляется требующей некоторого обсуждения и осмысления.

Однако прежде чем перейти к комментарию перспектив подобного рода дрейфа синтаксиса в направлении концептологии, небесполезно хотя бы очень бегло-схематически оглянуться на историю последовательно складывавшихся синтаксических теорий, предлагавшихся в рамках каждой из них процедур, задач анализа языка и связанных с ними результатов.

В европейской лингвистической традиции синтаксис – древнейшая среди отраслей языкознания. За два с половиной тысячелетия ее существования многократно менялись парадигмы научных синтаксических представлений, подходы к определению предмета синтаксиса, процедур его описания и объяснения.

Крайние точки амплитуды колебаний в этих подходах приходятся, с одной стороны, на чисто логические или логико-синтаксические толкования, в рамках которых предложению отводится главенствующее место и оно квалифицируется как форма формы, как дважды форма (это, как известно, наиболее устойчивая и распространенная традиция), а с другой – на формальные характеристики, когда в центр синтаксических описаний выдвигаются аспекты, связанные с систематизацией лексико-морфологических форм, образующих предложение и его компоненты, их валентностно-синтагматических свойств.

При этом если логический подход в разных его модификациях практически не знает перерыва в традиции, то формальные концепции синтаксиса, складываясь эпизодически, существовали недолговечно (ср., например, судьбу формально-синтаксической теории Ф. Ф. Фортунатова и его школы в последовательно завершенном варианте; судьбу синтаксиса Риса, громоздкой дескриптивистской процедуры анализа по непосредственно составляющим, синтаксиса зависимостей и т.д.).

Из этих констатации из истории синтаксической науки следует, в частности, и тот вывод, что замкнуто-формальные описания вне их достаточно широкой прагматически-прикладной ориентации¹ не получают широкого распространения и, как правило, не выходят за пределы парадигмы научных представлений определенного, причем ограниченного, периода времени. Существенно, однако, то, что ни одна из эвристических процедур, предложенных в рамках череды меняющихся парадигм, за исключением так называемых традиционных, не становилась инструментом для исследования и описания *значительных массивов собственно языкового материала*. Может быть, единственное исключение из этого общего правила составляет «Очерк синтаксиса русского языка» М. Н. Петерсона (1923 г.)²,

¹ О прагматически-прикладных теориях и процедурах лингвистического анализа см., напр.: Долинина И. Б. *Системный анализ предложения*. М.: Высшая школа, 1977; *Прикладное языкознание. Учебник* / Отв. ред. А. С. Герд. СПб. (СПбГУ), 1996.

² Петерсон М. Н. *Очерк синтаксиса русского языка*. М.; Пг., 1923.

полностью выполненный в формально-грамматическом ключе и в котором словосочетания, признаваемые в качестве основной единицы синтаксиса, рассматриваются на обширном материале прозы М. Ю. Лермонтова.

Эвристические процедуры, с необходимой последовательностью не реализованные в исследовании действительно значительного материала конкретного языка, непрерывно возрастающий метаязыковой инвентарь, не всегда пропорциональный соответствующим научным результатам, создают удивительно богатую мозаику, фрагменты которой к тому же оказываются между собой в отношении дополнительной дистрибуции. В итоге современная лингвистика располагает огромным терминологическим аппаратом, *разным для разных лингвистических направлений и школ*. По этой причине один и тот же языковой феномен нередко обслуживается различными названиями-терминами. Имея в виду это обстоятельство М. И. Стеблин-Каменский писал в 1971 г.: «Всякое введение нового термина – это в большей или меньшей степени замена вопроса «что собой представляет данное явление?» вопросом «как следует называть данное явление?»³ В результате вместо ожидаемых развернутых описаний языкового материала с использованием соответствующих метаязыков появляются *словари самих метаязыков* разных лингвистических направлений и школ, призванные обеспечить взаимопонимание между их приверженцами⁴.

Другая существенная особенность грамматических теорий в их динамике состоит в том, что одни и те же терминологические обозначения используются для квалификации кардинально отличающихся явлений как внутри одного языка, так и разных языков.

Последние годы отмечены, как известно, всеобщим интересом к концептам как феноменам, организующим, конституирующим глубинное семантическое пространство языка. При этом сам термин *концепты* и определение его содержания у разных исследователей заметно разнятся. «Концепт, – пишет Ю. С. Степанов, – это как бы сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. И, с другой стороны, концепт – это то, посредством чего человек – рядовой, обычный человек, не «творец культурных ценностей» – сам входит в культуру, а в

³ Стеблин-Каменский М. И. *Название и познание в истории грамматики* // Вопросы языкознания, 1971, № 5, с. 31.

⁴ См., напр.: Вахек И. *Лингвистический словарь Пражской школы*. М., 1964. И др.

некоторых случаях и влияет на нее»⁵. Прочерчивая в общем виде ментальные характеристики русского слова, В. В. Колесов обращает внимание на то, что «концепт данной культуры», являясь основной единицей ментальности, «в границах словесного знака и языка в целом предстает (как явление) в своих содержательных формах – как образ, как понятие и как символ»⁶. Согласно В. В. Колесову, ментальные и концептные архетипы складываются исторически, следовательно, лишь исторический подход может быть ключом к их познанию и описанию. Аналогичны принципиальные квалификации концептов, общие методологические установки, определяющие порядок и процедуру их изучения и в работах Л. В. Савельевой⁷. И т.д.

При всех своих внешних различиях определения концепта едины 1) в отнесении концепта к миру понятий, 2) в признании концепта в качестве основной единицы ментальности, 3) в признании того, что концепты – это константы соответствующей культуры, определяющие ее своеобразие; 4) в том, что, складываясь исторически, концепты закрепляются на предметно-понятийном, лексико-семантическом, уровне языка.

Поэтому вполне естественно, что концепты этнической философии и культуры, выразившиеся в языке, наиболее убедительно прослеживаются именно на лексико-семантическом его уровне.

Однако, как это обычно бывает в языкознании, идеи, показавшие свою продуктивность в изучении одного уровня или аспекта языка, не замыкаются в границах этого уровня или аспекта лингвистического анализа, а инерционно распространяются и на другие уровни языка. Иногда это оказывается полезным, ср., например, роль некоторых методов и процедур фонологии XX в., экстраполированных на анализ единиц других уровней языка⁸.

По той же логике идеи, методика вычленения и систематизации концептов как констант предметно-понятийной сферы языка переносятся и на синтаксис. Уже появляются первые специальные развернутые исследования, посвященные синтаксическим концептам.

⁵ Степанов Ю. С. *Константы. Словарь русской культуры: Опыт исследования*. М., 1997, с. 40.

⁶ Колесов В. В. *Ментальные характеристики русского слова в языке и в философской интуиции // Язык и этнический менталитет* / Отв. ред. З. К. Тарланов. Петрозаводск: Изд-во Петрозаводского ун-та, 1995, с. 15.

⁷ Савельева Л. В. *Экология языка*. Петрозаводск, 1996.

⁸ Подробнее см.: Тарланов З. К. *Методы и принципы лингвистического анализа*. Петрозаводск, 1995, с. 78 и след.

Такова, например, работа Г. А. Волохиной и З. Д. Поповой «Синтаксические концепты русского простого предложения» (1999)⁹.

Авторы исследования под синтаксическим концептом простого предложения понимают «ту типовую пропозицию, которая зафиксирована структурной схемой простого предложения..., некоторое отношение, уловленное говорящим как типовое (отношение бытия, инобытия, небытия и др.)»¹⁰. Констатируется, что «выявление синтаксического концепта и предикативного отношения происходит на разных уровнях анализа. Предикативное отношение, как считают авторы, находится в сфере семантики конкретного языка, синтаксический концепт существует на уровне общечеловеческих смыслов и часто служит опорой для переводчиков»¹¹. Здесь нельзя не обратить внимания на то, что концепты как глубинные составляющие этнической культуры по их сути оказываются выведенными из сферы этой культуры и включенными в категорию общечеловеческих смыслов. Отсюда естественно напрашивается и другой вывод: в одном и том же языке реализуются концепты двойкой принадлежности – этнокультурные (на лексико-семантическом уровне) и надэтнические, интеркультурные, общечеловеческие (на синтаксическом уровне). Условность и произвольность такого решения очевидна.

Таким образом, согласно рассматриваемой концепции, каждый язык характеризуется своим набором синтаксических концептов, составляющих семантическое пространство языка. Выявление синтаксического концепта ставится в зависимость от структурной схемы простого предложения, которая и квалифицируется как знак синтаксического концепта. В качестве важнейшего свойства структурной схемы как знака того или иного синтаксического концепта вслед за В. А. Белошапковой и Т. В. Шмелевой признается ее «непременная информативная достаточность». «Этому подходу, – пишут авторы, – не отвечает традиционное выделение сочетаний подлежащее – сказуемое и главного члена односоставного предложения, которые во многих случаях, будучи информативно недостаточными, не давали возможности увидеть за ССП (структурной схемой простого предложения. – З. Т.) тип синтаксического концепта»¹².

⁹ Волохина Г. А., Попова З. Д. *Синтаксические концепты русского простого предложения*. Воронеж, 1999.

¹⁰ Там же, с. 7.

¹¹ Там же, с. 7-8.

¹² Там же, с. 8. Следует ссылка на: Белошапкова В. А. *Современный русский язык*. Синтаксис. М., 1977, с. 85.

Однако при этом остается неясным, почему структурная схема как языковая единица должна быть *информативно достаточной*, коль скоро вопрос стоит о языковых, а не речевых единицах. Более того, информативная достаточность/недостаточность вовсе не учитывается при выделении единиц других уровней языка (фонем, морфем, словоформ). Она не может быть определяющей и при выделении структурных схем простого предложения по той причине, что речь идет именно о схемах, о грамматических конструкциях, по природе своей лишь задающих направления синтаксического и содержательно-информационного развертывания мысли.

На основании указанных принципов выделяются 8 концептов: концепт «бытие объекта» [напр., «кто/что есть (существует) где, когда»: Ночью она спала на продавленном диване (Паустовский)]; концепт «бытие признака объекта» [напр., «это есть кто/что»: Это была уже старая женщина (Берберова)]; концепт «инобытие объекта» [напр., Я молча кивнула головой (Берберова)]; концепт «самостоятельное перемещение агенса» [напр.: А на следующий день воробей и через забор перелетел (Чарушин)]; концепт «агенса воздействует на объект» [напр.: Она несла большую куклу (Л. Толстой)]; концепт «речемыслительная деятельность человека» [напр.: Девушки о чем-то опять пошептались (Паустовский)]; концепт «пациенс претерпевает состояние» [напр.: Мне надо иметь доказательства (Берберова)]; концепт «небытие объекта» [напр.: Стучу. Никого (Берберова)].

Таковы в самом общем плане синтаксические концепты русского простого предложения по одной из версий их выявления и описания в семантической структуре русского языка.

При всем том, что подобные варианты абстрактно-семантического описания современного русского языка (на основе учета отношений между компонентами субъектно-предикатных групп предложения) безусловно полезны, поскольку углубляют и расширяют наши представления о синтаксических и шире – лексико-грамматических возможностях русского языка XX в., он, на мой взгляд, не приводит к выявлению его синтаксических концептов, которые *по определению должны быть ключевыми для объяснения русского мировоззрения, типа культуры, этнической философии* и т.д.

Субъектные, предикатные, объектные отношения, отношения пространственной и временной локализации определенных событий лежат в основе познавательной деятельности как таковой, они универсальны, а потому изохронны и изоэтничны. Они, по-разному варьируясь, выражаются в языках самого разного типа, тем самым реализуя в них общечеловеческое начало. Следовательно, такого рода

отношения не могут служить сигналами или иррадирующими пунктами этнической культуры, философии и психологии. Если даже они заметно по-другому проявляются в том или ином языке, и тогда их этнолингвистическая отнесенность остается приглушенной, поскольку простираются на ряд языков, группирующихся в один тип, тем самым организуя мир суперэтнических, надэтнических отношений.

Обратимся к двум примерам. Первый пример: В русском языке (языке номинативного строя) высказывания *Мальчик уже спит* и *Мальчик уже читает* соответствуют принципиально одной и той же синтаксической схеме (модели): субъект + признак/действие + временной локализатор признака. В лезгинском языке (один из автохтонных языков Дагестана) этим русским высказываниям соответствуют конструкции *Гада гила ксанва* и *Гадади гила клелзава*.

Субъекту действия/состояния в русском, в обоих случаях оформленному именительным падежом, в лезгинском соответствуют два субъекта, представленные соответственно именительным (в данном случае падежом субъекта пассивного действия) и эргативным (падежом субъекта активного действия). Так называемый прямой субъект в лезгинском языке выступает, таким образом, расчлененно, дифференцированно, и эта дифференциация поддерживается не только синтаксически, но и лексико-грамматически: активный субъект сочетается лишь с переходными глаголами.

Подобного рода дифференцированное представление прямого субъекта в лезгинском, как и в других языках эргативного строя, неизвестное, например, языкам индоевропейским, семантически значимо и вполне могло бы быть величиной концептообразующей. Однако величина эта не замыкается в границах одного этноязыкового коллектива, но простирается на кавказские языки в целом, характеризуя тем самым суперэтническую, зональную концептосферу. Это синтаксическое явление, возвышающееся над отдельным языком, поддерживается единством или очевидной близостью философии традиций, культуры всех кавказских народов, говорящих на языках эргативного строя. Вместе с тем, если оно и может быть выделено в каждом из языков рассматриваемого типа в качестве синтаксического концепта «активный или пассивный субъект», то и тогда оно не ограничивается рамками этнической культуры, но предстает как концепт интерэтнической культуры и мировосприятия.

Второй пример. Известно, что самые разные языки располагают пространственными локализаторами действия/состояния субъекта. В русском языке это, например, наречия, падежные и предложно-па-

дежные формы и др. В том же лезгинском языке, к которому я уже обращался, кроме падежных и др. форм аналогичной функции, существуют целые серии локативных падежей, детализированно представляющих эти пространственные характеристики. Так, русско-му высказыванию *Объявление – на столе* в лезгинском соответствуют два высказывания *Малумат столдал ала* и *Малумат столдик ква*: в первом сообщается о нахождении объявления на столе (на его поверхности), во втором – о нахождении его на боковой поверхности (прикреплено сбоку)¹³. Поэтому единственно возможный смысл приведенного изолированного русского высказывания лезгином может быть воспринято двусмысленно, в соответствии с картиной пространственных отношений, диктуемых его родным языком.

Могут ли подобные отношения лечь в основу синтаксического концептообразования? У нас нет оснований для уверенно-положительного или уверенно-отрицательного ответа на этот вопрос. Но при этом необходимо иметь в виду, что разветвленной системой локативных падежей располагают не только кавказские языки, куда относится лезгинский, но и, например, финно-угорские, носители которых принадлежат совершенно другому традиционному типу культуры, философии. Следовательно, в последнем случае речь идет даже не о суперэтническом, зональном, а суперзональном феномене.

Постулирование того, что собственно концепты языка – это важнейшие содержательные и оценкодиктующие составляющие этнической культуры, психологии, этно-социального мировоззрения, как будто не дает повода относить рассмотренное явление к числу концептообразующих. С другой стороны, оно допускает и типологическое толкование: проявляясь в языках различных культур, оно обслуживает в них несовпадающие этно-культурные константы.

Количество подобных примеров легко умножить. Общий вывод, который напрашивается при их рассмотрении, может быть сформулирован, как представляется, следующим образом: синтаксические отношения, реализуемые на субпредложенческих подуровнях, в силу их обобщенности и принципиальной изохронности и изоэтничности лишены или почти лишены концептообразующей потенции. И едва ли синтаксические концепты выделимы на этих подуровнях.

Следует ли отсюда, что синтаксис как таковой индифферентен по отношению к этнической культуре и этническому мировосприя-

¹³ Подробнее см.: Тарланов З.К. *К вопросу об изоморфизме глагольно-именных формантов в дагестанских языках* // Вопросы языкознания, 1980, № 3, с. 70-76.

тию? Разумеется, нет. По-видимому, синтаксис важен и интересен не столько как концептоввыражающая сфера, сколько как сфера, в известной мере *определяющая модус восприятия мира*, окружающего человека. Это уже – уровень предложения, вернее – уровень типа предложения.

Задаваемые предложением модусы связаны с разными его типами, моделями в традиционном толковании, ибо *синтаксический тип предложения в его парадигматической соотнесенности содержит сам по себе, как материальный знак*.

Синтаксические типы простого предложения, складываясь исторически, в определенной последовательности, по действующим в тот или иной период тенденциям, вызывающим системные изменения в языке, обнаруживают безусловную связь с народным мировоззрением, мировосприятием, типом культуры и этнической психологии.

Поэтому если уж и вводить термин *концепт* в синтаксический анализ, то под него могут быть подведены только типы предложения как таковые. В этом убеждает, в частности, история становления и функционирования типов простого предложения в русском языке в их отношении к этнофилософии, о чем мне уже приходилось писать достаточно подробно¹⁴.

¹⁴ Исследование этой истории см.: Тарланов З. К. *Становление типологии русского предложения в его отношении к этнофилософии*. Петрозаводск, 1999.

МИЛОСАВ ТЕШИЋ
(Београд)

ГЛАС В У АЗБУКОВАЧКИМ ГОВОРИМА¹

Уводне напомене

1. Азбуковица је узак и издужен крај у западној Србији, односно у србијанском средњем Подрињу, који се пружа уз Дрину правцем од југоистока ка северозападу. Дрина је његова јужна и југозападна граница, у дужини од 38 километара; с истока, североистока, севера и северозапада Азбуковица је оивичена планинама *Јабланик* (1275 м), *Медведник* (1244), *Бобија* (1272), *Соколска њланина* (973) и *Јагодња* (939 м).

Љубовија, једини градић у целом крају, уједно је административни, привредни и културни центар Азбуковице.

2. Редослед скраћеница за насеља у којима је забележена иста говорна црта није произвољан. Да би се, уз помоћ карте на крају ра-

¹ Термин *азбуковачки говори* нужан је зато што у Азбуковици, с обзиром на рефлексе јата, има, према мојим истраживањима, чак осам говорних типова:

- 1) **ијекавски говор** (у 8 насеља),
- 2) **мешовити ијекавско-икавски говор** (у 4 насеља),
- 3) **мешовити ијекавско-екавско-икавски говор** (у 3 насеља),
- 4) **мешавина екавског говора, говора с фонолошки индивидуалним јатом и икавског говора** (у 3 насеља);
а у по једном насељу (укупно их је 4):
- 5) **мешовити ијекавско-екавски говор**,
- 6) **мешовити екавско-икавски говор с нешто јачим примесамa говора с фонолошки индивидуалним јатом**,
- 7) **мешовити икавско-екавско-ијекавски говор** и
- 8) **екавски говор с мањим бројем ијекавизама и примера с фонолошки очуванним јатом.**

да, имала, макар и бледа, визуелна представа о теренском размештају неке појаве, скраћенице се наводе овим редоследом:

1) **дринска села** (уз напомену да понека дубље улазе у средишњи део Азбуковице):

Горња Трешњица (Трчјешњица)² (скраћено: ГТ), *Дрлаче* (Д), *Горња Бүковица* (ГБ), *Доња Бүковица* (ДБ), *Чийлук* (Ч), *Лдоњин* (Ло), *Ћзбвница* (У) и *Црнча* (Ц);

2) **средишња села:**

Грчић (Грч), *Леовић* (Л), *Доња Љубовића* (ДЉ), *Грачаница* (Г) и *Селанац* (С);

3) **планинска села:**

Горње Кошље (ГК), *Савковићи* (Сав), *Торник* (Т), *Горња Оровица* (ГО), *Доња Оровица* (ДО), *Горња Љубовића* (ГЉ), *Сокóлац* (Сок), *Посийње* (П) и *Рүјевац* (Р).

Резултати истраживања

3. Иако нису ретки примери лабавијег и донекле преиначеног изговора сонанта *В*, као и његовог ишчезавања у извесним позицијама, овај се глас у азбуковачким говорима (у даљем тексту: АГ), гледано у целини, солидно држи.

4. Својом судбином иницијална група *СВ*- готово да представља репрезентативан узорак понашања овог лабиодентала.

а. Евидентан је добро очуван изговор:

сваќ ДБ, *сваќи* У, *сваќа* Ч Сав, *свањē* ГБ У, *свању* Ло, *свањуло* Г, до *свањућа* ГТ ГБ Сав, *свањива* У ГО, *свањива* ДО;

свē У Ло Ц Л ДЉ Г ГК Сав ГО ДО ГЉ П, *свēга* У ГК, *свѣдок* ГЉ, *свѣкар* ГБ У Ц, *свѣкрва* ГБ У Ц Т, *није било свѣтила* ДО, *ни свѣтила* ДБ, *увѣдē свѣшло* Г;

свѣ ГБ ДБ Ло У Ч Г ГО, *свѣдок* ГБ, *свѣдочē* ГБ, *свѣјетли* У, *свѣјетњак* (свитац, *Lamprigis postilusa*) ГБ ДБ У ДЉ Г, *свѣма*, *свѣња* ГБ У, *свѣње* Д ГБ ДБ У Ц ДЉ Г Сав ДО ГЉ, *свѣња* ГТ У ДЉ Г ГК ГО, *свѣњама* У Ц ДЉ Г ГО ГЉ П Р, *свѣњац* ГБ У ДО, *свѣњетина* ГБ У, *свѣнче* ДБ ДЉ Г Сав ГЉ, *свѣрајү* Г, *свѣрō* ДЉ, *свѣрачи* приднама йдү ДЉ, *свѣраче* сам угōдла;

свѣшло ДБ У, *свѣѣдок* У, *свѣѣдочē* У;

свү Г, *свүд* Л.

² Имена села дају се у најчешћим локалним изговорним ликовима: онако како их изговарају њихови житељи.

б. Постоји изговор с мање изразитим *В* (*[ʋ]*), при чијој артикулацији доња усна прилично слабо дотиче горње секутиће:

сѡком, сѡнуло ДЉ;

сѡѡ ДБ Л ДЉ Т Сав ГО, *сѡѡгѡ* ДЉ;

сѡи Л, *сѡиње* ГК, *сѡирала* Л, *сѡирање* ГО;

сѡју Л.

в. Чује се и делимично фрикативно *В* (*[ʋʃ]*):

сѡѡнуло, сѡѡнули у Љубовићи, до *сѡѡнућа* Л;

имам *сѡиња*, одт *сѡиња* Сав.

г. *В* се и одстрањује:

одчело *сѡки* дан перѡ, *сѡки* за *сѡбѡ*, *сѡки* трчи жѡнама Ло, *сѡкѡг*
// *сѡкѡга* Г, на *сѡком* послу Ло, *сѡкѡ* године ДЉ, изѡ *сѡкѡ* њивѡ П;

сѡкар и *сѡѡкрва*, затѡкла сам *сѡкра* ГБ; – њачѡш *сѡ* ДО, и тудѡ ја *сѡ* присјѡдила ГО, мѡнѡ бѡде *сѡ* С, мѡрала *сѡ* да радѡм Сав, ѡни *сѡ* ишли придт кѡлима Л, па смо *сѡ* вѡму дѡли ГК, *сѡ* кад обрачѡнѡ Ло, *сѡ* вѡћѡ нѡзгоде Ч, *сѡ* да радѡ ГБ, *сѡ* дѡћѡ и глѡдајѡ ДЉ, *сѡ* изнѡсѡ ДБ, *сѡ*, *сѡ* ми дѡбро П, *сѡ* мѡрѡ си ДБ, *сѡ* пѡбацајте Л, *сѡ* по двапѡт ДО, *сѡ* сам мѡрала Ч, *сѡ* ѡе набавѡ Л, тѡ *сѡ* имѡмо ДЉ, – бе *сѡгѡ* ДБ, пѡна кѡћа *сѡгѡ* Л, *сѡгѡ* двѡ ѡваде ГО, *сѡгѡ* имѡмо ГЉ;

сѡ П, *сѡ* се ѡни узбѡдише Л, *сѡ* су сѡ мнѡм бѡили Ло, – са *сѡма* Л (изгледа да код ове заменице, укључујући и парадигматске ликове, влада паралелизам између *све* и *се*, односно *сви* и *си* (исп. т. 4. а); – имѡмо *сѡиња* Г, зѡвнѡ *сѡраче* Т, *сѡрачи* ДО;

сѡѡињак (свитац, *Lampryris noctiluca*), *сѡѡињаци* У;

сѡд ДБ Г.

5. Давнашња измена групе *-ВЉ-* у *-Љ-*, код итератива на *-вѡићи* и трпних придева типа *ѡиравѡен*, и у Азбуковици обилује приличним бројем потврда, изузимајући знатно млађа образовања са *-ВЉ-*, настала новим јотовањем.

а.1) *-ВЉ-* → *-Љ-*:

дѡбаља ДБ Г, набѡљам ГО, набѡљѡ се Л ГЉ, наѡиљаѡ ГК, наѡиљаѡ ДО, ѡбаљам мајѡѡрију ДБ, ѡбаљам рѡчак Л, ѡбаљајѡ се бѡбини Г, ѡбаљен Г, ѡбѡиљаѡ У, ѡираљѡи ДО, ѡираљѡена кѡћа ГО; – ѡѡиљаѡи ДЉ, ѡѡиљаѡ Г, лѡпов цѡѡт ѡѡиљаѡ се за чѡј С, ѡѡиљаѡмо ДО, ѡѡиљѡ, У, ѡѡиљѡли У Сав, ѡѡиљѡно Т, – ѡѡиљѡм У, ѡѡиљѡ ГБ У, ѡѡиљѡмо У Сав, ѡѡиљѡен, ѡѡиљѡено У; – ѡѡиљѡм, ѡѡиљѡиш У, ѡѡиљѡсе Г, ѡѡиљѡмо П, батѡрије ѡѡиљајѡ Ло, ѡѡиљѡен У ДЉ Г ДО, ѡѡиљѡена ГТ ДЉ ДО, ѡѡиљѡено ДБ, ѡѡиљѡѡ ДЉ, ѡѡиљѡмо Г, ѡѡиљѡсе кѡпус Ч, ѡѡиљѡмо Г, ѡѡиљѡѡла С, бѡжић се вѡд ѡѡѡлаѡ С, не рѡѡиљѡм Л, сѡѡиљѡмо

ГБ, *састаљо* Г ГО, *састаљена* ДЉ, *сидљаш* Сав Р, *сидља* сир у чабар Ц, *сидљамо* Г, *сидљамо* камење Р, *сидљено* Ц, *устаљају* Р, *устаљај* Ло, *устаљајте се* ГО, *устаљо* ме У; исп. и *дџиљај* Г.

2) Нису сувише ретки ни примери с очуваном скупином *-ВЉ-*:

јављати ДО, *набављале* Ч, *одрављена* ДЉ, *оствављен* ГБ, *ирислављају* Ло, *ирислављали су* У, *иробављали* Т, *не стављамо* квасца Г, *сидвљено* Г.

б. Група *-ВЉ-* остаје неизмењена ако је образована новим јотовањем:

дивљи ГБ Ло У ГЉ, *дивља* рана Ц, *дивљака* Сав Сок, *отришње* *дивљак*е ліле, *дивљак*е Сав, *здравље* БГ ДБ У Ц Г ГЉ Р, *нема се* *здравља* ДЉ, *крвљи* сир У, *крвље* млеко ГБ, *одт крвљег* млчијка ГК; исп. и *Радосављева* вода (извор) ДО.

б. Иако унутрашње *В* у другачијим претконсонантским или постконсонантским везама има прилично висок степен сигурности, могу се, необавезно, у појединим лексемама чути и ликови без њега:

1) (претконсонантска позиција) *Јердсим* (немам податка у којем сам месту записао овај пример);

2) (постконсонантска позиција) *зао сам* и *за сопру* Ло, *зао се* Драгољуб^п, *један се* *зао* Пётар Г, поред знатно обичнијег и свукуд распрострањеног лика *зао*.

шрдо (поред далеко чешће: *шврд* ГБ У, *шврд*а ракија ДЉ, *шврдо* Л, *шврђи* ГБ У);

четврши разред, *четвршиог* ДЉ (чешће је: *четврши* ГБ У, *четвршиог* ГБ, *четвршиом* У);

3) ликови придева *резервни* показују да је *В* елиминисано у интерконсонантској позицији:

наредник *резерни* Д, *резерни* капетан У, *има* *резерни* официра Ло.

7. *В* је редовно у:

овца ДО П, – *овца* ГБ ДБ У, – *уби овцу* Г, – *овце* ДБ Ц ДЉ ГЉ Сав Т ГО П, – *овчар*; *гвоздје* ГБ Ло У ДЉ Г ГО ДО ГЉ; исп. и: *са* *гвозденом* шивком Ч.

8. Фонетизам лексема *бресква*, *квочка*, *медвед* (са изведеницама), *мртвац*, *ројква*, *смоква* и *цекла*

1) **БРЕСКВА**

У Узвонници се говори *брѣсква*, *брѣскава*, али потврде из других места упућују на форме без *В*:

брѣска ГБ Т ГЉ, *брѣски* ГБ ГЉ, *брѣска* Т, – *брѣска*, *брѣски* ДБ.

2) **КВОЧКА**

квѡчка ГБ У ДЉ Г Т ГО, квѡчки Г.

3) **МЕДВЕД**

ова лексема јавља се и са *В* и без њега, с тим што у другом случају, у зависности од рефлекса јата, може доћи (често) или не доћи (ретко) до јотовања:

мѣдвед ГБ Т ГЉ, пушти мѣдведа, срѣтнѣ мѣдведа, мѣдведи ГБ, мѣдвѣдѡ Т ГЉ, – мѣдведица ГБ Т, Мѣдведник Л ГК Сав Т, – Мѣдведнѡ тѡрина (пивада и утрина у Торнику);

мѣћед ГБ У С, мѣћеди ГБ У, мѣћѣдѡ ГБ У, – мѣћедица У ГБ, мѣћедѡрка (гљива летњи врагањ, *Boletus edulis*) ГБ У, мѣћедѡрке У; – до Мѣдведнѡка Т.

4) **МРТВАЦ**

поред мрѡвац, мрѡваца У Т ГЉ, каже се и:

мрѡац, мрѡа ГБ, мрѡу У.

5) **РОТКВА**

В је постојано:

рѡткѡва ГБ У Сав Т ГЉ Р, од рѡткѡвѣ лѡст С, пѡсѡдимѡ рѡткѡвѣ Р; исп. и: Рѡткѡвићи ГК, рѡткѡвѡн (sic) лѡст С.

6) **СМОКВА**

редован је пун облик:

смѡква ГБ У Т ГЉ, смѡкви У.

7) **ЦВЕКЛА**

нису нађене потврде са *В*:

цѣкѡла ГБ Л, пѡсијемо цѣклѣ Р.

9. Изгледа да је *В* обавезно у именицама с групама *-СТВ-* и *-ШТВ-*:

1) бѡгѡстѡ ГБ У, бѡжѡнсѡво У, домаћинстѡво Ло, – дрѡстѡво ДБ Л, дрѡстѡва ДЉ, пѡбегѡ ѡ тог дрѡстѡва Ч, у дрѡстѡву ДБ Сав, упуште се з дрѡстѡвом ГК (овде се ради о измени групе *-ШТВ-* у *-СТВ-*), – задовѡлстѡво, дѡ ли ми је ѡнѡ млѡдѡст а ѡвѡ задовѡлстѡво, ѡдила би у грѡне ДБ, нѡше ѡусѡво ДО, мѡгѡјстѡво П, по мѡгѡјстѡву, нѡ ѡсусѡво ДЉ Г, рѣѡвнѡ ѡсусѡво, бѡјѡ сам нѡ ѡсусѡву ДЉ, у рѡстѡву Г, убѡлстѡво Р;

2) дрѡшѡво ДБ, са дрѡшѡвом Г, у дрѡшѡву ДЉ.

10. И у АГ редован је уопштен облик *дѡгнуѡи*.

11. Интервокално *-В-*, поред примера у којима се сигурно држи, уз могућ мање живахан изговор, може се и потпуно изгубити, а у одређеним секвенцама, особито између веларних вокала, може имати и

неизразит билабијалан изговор, реализован без заокругљивања усана ($[W]$), што значи да није реч о типичном билабијалном W^3 .

Дакле, *-B-* се овако може реализовати у секвенцама *-EBA-*, *-EBE-*, *-EBO-*, *-ABA-*, *-ABE-*, *-ABI-*, *-ABO-*, *-ABU-*, *-OBA-*, *-OBE-*, *-OVI-*, *-OVO-*, *-OVU-*, *-UBA-*, *-UBE-*, *-UBO-*, *-UBU-*:

а. Добро се чува:

-EBA-:

zājēvāše, из^с *Ланчева* ГО;

-EBE-:

děvēti hērī ГО, на једном *кревеиу* Л;

-EBO-:

děvōjke Сав, *hēvōjka* ГК, нисам млдог ни *hēvōvā* Г;

-ABA-:

děvēt l'ūsķī glāvā ДЉ, *šāvan* ГТ ГБ У ГЉ, *krāvā* ДЉ Г, *svāvā-ši* ДО;

-ABE-:

прико канера *navēzū* памук ГЉ, *irāvē* П, *krāve* Ч Ло ДЉ Сав ГЉ Р, о *slāvē* до *slāvē* Д;

-ABI-:

на *glāvi* ГО, *zabōravio* ДЉ, *živī* и *zdravī* ГЉ, *irāvili* Сав, *irāvio* ДБ;

-ABO-:

glāvōm, *hāvō* ДЉ, *irāvo* ДО, *iravoslāvnī* ДБ, *slāvōlubī* ГК;

-ABU-:

изнесем *glāvu* У, сикиром *ū glāvu* ГБ, *kūpī krāvu* ДБ, *prīdēt kra-vu* ГО, *zā slāvu* ГБ, *prī slāvu* Г;

-OVA-:

glādvālo se млдог Л, *sinōvā* У Ло, *sinōvač* ГБ, *rōvak* ГБ У, из *брскī šidīvā* ДЉ;

-OBE-:

dōvēdū коње Т, *dōvēče* ГК, *gōveda* ДБ ГО Р, дванестеро *gōvēdā* Ло, *zōvēmo* Л, *nōvēmbar* ГБ У ГЉ, *nōvēmbar* У Т, *idōvēmo* Р;

-OVI-:

³ У мачванском говору, на пример, јавља се глас *B* „с артикулацијом која се креће ка билабијалној“ (в. Берислав Б. Николић, *Мачвански говор*, СДЗБ, књ. XVI, Београд, 1966, стр. 248.) „Примери са билабијалним изговором“ постоје и у семберијском говору (в. Љиљана Суботић, *Главне фонетске особине семберијског говора*, Прилози проучавању језика, бр. 9, Нови Сад, 1973, стр. 106).

вòловима ГБ Л, мй прèпадāмо Дбњој Љубòвићи ДЉ, òна је
и Савковйћā ДО, сйнови ГБ У С ГО, сйнòвима У;

-ОВО-:

ударе на добровòлце Ло;

-ОВУ-:

òвудā Г, йòзову Р;

-УВА-:

зāкувају ГЉ, сакрила клувāкā ГО, кўва ГЉ, кўвāно ГБ У, кўвāш
Сав, йòтйкувā ГО, увāљāмо ГЉ, ўкувам ДО, ўкувāмо ГБ ГК, чўвала
ГЉ, чўвали ДБ;

-УВЕ-:

нāћуве, ўвенуло ГБ У, увèтā ГБ У;

-УВО-:

глувонём ГК, и Сўводāња ДО;

-УВУ-:

сўеу шљйву Грч.

б. Непотпун, и нередован, билабијалан изговор, као што је рече-
но, односи се првенствено на секвенце у којима се -В- налази између
веларних вокала:

-АВО-:

йòзнā^wò Г, йрā^wо за Лòзницу ГО;

-АВУ-:

злā^wу ДО, зā злā^wу Сав, ў злā^wу ГО, кà^wу П, крā^wу ГТ С Р, мà^wу-
чè ГЉ, снā^wу П;

-ОВА-:

бркò^wā, дарò^wā У, Јò^wан, кò^wа ГО, рò^wак ГЉ, свāйò^wā ДЊ, сйнò-
^wā ДБ ДЉ С, сйнò^wац, снòйò^wā ДБ;

-ОВЕ-:

зò^wеда Ц Г;

-ОВИ-:

бўшò^wи ГЉ;

-ОВО-:

Јó^wо;

-ОВУ-:

зò^wу ГЉ;

-УВА-:

òў^wā ГБ; – зāку^wā Т, кў^wām ГО, кў^wām прāсцима ГО, кў^wā У, кў-
^wāмо ГЉ, кў^wала ДБ, кў^wāн У, кў^wāно ГЉ, ўку^wā ГЉ, ўку^wāмо ГБ ГО;

– нѡгѡ̄^ѡ̄а (одатле и паралелни Гпл без наставка – нѡгѡ̄^ѡ) ГБ; – чѡ̄^ѡ̄ам ДЉ, чѡ̄^ѡ̄ајѡ̄ ГЉ, чѡ̄^ѡ̄ала ДБ ГК.

в. Не толико мали број потврда показује да се интервокално -В- може и да изостави:

-ЕВА-:

ијѣали ДБ;

-ЕВЕ-:

под^т крѣеѡ̄ом ГЉ;

-АВЕ-:

дѡшѡ̄ по крѣе Ч;

-АВИ-:

ѡ̄йраѡ̄имо обртѡ̄љку (с развијањем прелазног [ʃ]);

-АВО-:

Дѡнаом, нѣ даде ѡ̄аѡ̄ да ѡ̄утѡ̄м ДЉ, дѡбро и здраѡ̄ ГО, здраѡ̄ ГО ДО, ираѡ̄м свѡ̄дѡ̄м ГТ, нѣ идѡ̄ ираѡ̄, ираѡ̄ пѡ̄тем ГЉ, шаѡ̄ови ГБ;

-АВУ-:

глаѡ̄ С ДО, на глаѡ̄у ГБ ДБ Л ДЉ Сав, ѡ̄ глаѡ̄у Ч, кѡ̄ ѡ̄ѣ платити ѡ̄р-жаѡ̄ што прѡ̄паде ДЉ, краѡ̄у Г ГО П Р, краѡ̄у заѡ̄љѡ̄у ГБ, кѡ̄пѡ̄ краѡ̄у ДБ, ираѡ̄ѡ̄ чѡ̄рбу ДЉ, ираѡ̄урина ДЉ, за слаѡ̄ву ДБ Л ДО, на слаѡ̄у ГЉ;

-ОВА-:

око бедѡ̄а ДО, иѡанѡ̄ириѡ̄ла се Д, иѡам ше синѡ̄а С, синѡ̄а пѣт иѡ̄а ГО, синѡ̄аѡ̄ ДЉ, нѣма судѡ̄а ДЉ;

-ОВЕ-:

гѡеда Г ГО ГЉ, гѡече ГЉ, нѣко заѡ̄љѡ̄е гѡече Р, нѣ знаѡ̄м ни каѡ̄ко се зѡ̄ѣ ГЉ;

-ОВИ-:

(с развијањем прелазног [ʃ]) по граѡ̄ѡ̄има, по зиѡ̄ѡ̄има ГЉ;

-ОВО-:

гѡори ко и ти сѣвскѡ̄ ДО, гѡиѡ̄ Л, кѡ̄па рѡ̄ове Ло, рѡ̄ове У Ло, у рѡ̄ове Ло ДЉ;

-ОВУ-:

ѡ̄ни се иѡуѡ̄кли ДЉ;

-УВА-:

снѡ̄ѣг бѡ̄ѡ̄ као ѡ̄ѡ̄ар ДБ, кѡ̄ѡ̄ с ѡ̄нима каѡ̄маком Г, кѡ̄ѡ̄ се У, кѡ̄ѡ̄ се смѡ̄к ГО.

12. а. Група -ОВѢ- у лексеми ЧОВѢК обично остаје без -В-, а настали хиѡ̄ат укида се прелазним гласом [ʃ]:

1) мѡ̄ј чѡ̄ѡ̄ек Сѡ̄мо ДЉ, чѡ̄ѡ̄ек ГТ Д ГБ ДБ Ч Ло У Ц Грч Л ДЉ Г С Сав Т ГО ДО ГЉ Сок П Р, чѡ̄ѡ̄ѡ̄ка ГТ ГБ ДБ Л ДЉ ГО ГЉ П, чѡ̄ѡ̄ѡ̄ѡ̄ку

Сав ДО, *ѝди, чдјече Т, чдјече У ДЉ Г ГЉ, са чојѝком ДБ ГЉ Сав, – чојѝка ГТ ГБ Ц ДЉ С ГК, са чојѝком ГТ ДБ;*

2) међутим, нису ретки ни ликови са *-В-* (чешће) или [*-W-*] (ређе): *чдвек ГБ ДБ Ч Ло С Т Р, – чдвек Т, – чдвик У ГО, – човѝка ГТ ГБ ДБ Ч У Л ДЉ Г Сав ДО, – човѝка У Т Р, – човѝку ГБ У Л ДЉ Сав, – човѝку Ло, – чдвече ГТ ГБ, са човѝком ГБ ДБ:*

чдвек Л, човѝка ГЉ, са човѝком Ч.

3) најређи су ликови без хијатског елиминатора:

чдѝк Сав, чоѝку ГЉ, са чоѝком ГО.

б. У истој групи у лексеми *ПОВѢСМО* имају доминацију ликови са *-В-*, али су евидентирани и они без њега, односно и с прелазним гласом [*ʋ*]:

ѝдвѝсмо ГО, – ѝдвѝсмо Т, – ѝдвѝсма ГТ Сав ГО П, ѝдвѝсма̄ ГТ Сав;

ѝдѝсмо, ѝдѝсма ГЉ;

ѝдѝсма, ѝдѝсма̄ ДО.

в. Прилог за место *одовуд(а)*, у својим различитим фонетским варијацијама, од којих није записана ниједна која би била идентична његовом књижевном лику, ни у једном примеру не садржи *-В-*:

ддуд С, – ддуд ГЉ; – ддуда ГО, – ддуда̄ Ло Г ГО ДО ГЉ, ддуда̄ тучӯ тдпови Г, ударише Аустријанци ддуда̄ од Липника Ло, – ддуда̄ ГБ; – ддудѝ Ло Г ГЉ Р; – ддуди С.

г. Нестабилност интервокалног *-В-* огледа се и у мање фреквентним речима:

ѝолдѝрѝ (: полуострво), ѝреокѝѝор (: провокатор).

13. Иницијално *В-*, изузимајући мањи број лексема у којима може и да изостане, не одступа од књижевнојезичког стандарда:

1) *вѝби Г, вѝби Ло, вѝбимо ГБ ГЉ, вѝздѝк ДБ, вѝш ГБ, вѝшка У; вѝдала Ц, вѝдали Обрѝновићи, Тѝрци вѝдали Р, вѝкно ГБ У Г, вѝсѝ Г, вѝѝ ГБ У;*

вѝда Ло, дѝвет водѝница̄ ГО, вѝлим ДЉ, вѝлиш ДЉ, вѝлимо У; вѝбац ГБ У, вѝша Л ДЉ, вѝба ГБ У;

вѝкли шљиве ѝ Шабац Г, вѝкови ГБ.

2) а) Лексема *вамѝѝр* нешто је чешћа у лику без *-В-*, али је обична и с њим:

анѝѝр Д, ѝбљувѝ се онај амѝѝр, ѝдрѝжи се амѝѝр са ѝлим Л, за кљадѝм лѝжи амѝѝр ДО, анѝѝри Д Л, бѝли су амѝѝри и да ѝѝм ДО; вамѝѝри ГБ, ѝма̄ вамѝѝра̄ ГК.

б) Поред далеко обичнијег *вѣйра* ГБ У Т ГЉ, млдго *вѣйрѣ* ГО, лџили *вѣйру* С, лџѣм *вѣйру* ГЉ, у Грачаници сам чуо:

вѣйра навѣлила.

в) Уз *вѣверица* Г Т ГЉ и *вјѣверица* ГБ чује се и *јѣверица* У Т, а у *бѣберица* Г извршена је комлетна замена оба (-)В- са (-)Б-.

г) Место шире познатог и службено прихваћеног *Лајковац* у Лоњину сам двапут записао име овога градића у множинским облицима и са иницијалним В-:

Влајкѡвци, дѡшли смо у *Влајкѡвце*.

У Доњој Оровици вели се *лѣс* (: влас).

д) У Доњој Буковици поред *врѣйшѡ се* једанпут сам убележио и *рѣйшѡ се*. Иначе је: *врѣйшѣ* ГО, *врѣйшѣмо* ГЉ, *врѣйшѡ* Г, *врѣйшила* ДЉ, *врѣйшили* Ло.

14. Финално -В редовно задржава своју сонорност. Свугде је: *здѣв*, *лѣжѡв*, *љѣбав*, *мрѣв*, *нѡв*, *сѣв* итд.

Финално В изостало је у *ѣѣрѡ* ГЉ, а, обрнуто, у примеру на *бѣрѡв* ГЉ секундарно В затвара слог.

15. Лик *Вѣскрс* ГБ У ГЉ Т још увек одолева експанзивном *Ћскрс* ГБ ГЉ Сав: прид *Ћскрс* ГБ, пред *Ћскрс* ГК, учи *Ћскрса* ДБ.

16. Секундарно В

а. Поред случајева у којима се В јавља као последица губљења консонанта Х, у Азбуковици се, опет у ужем лексичком кругу, може срести, дакле факултативно се јавља, довољно или мање изразито, и секундарно В, понајчешће као растављач вокалских секвенци које чине вокали задњег реда, између којих се понекад реализује и као непотпун билабијал:

авѣстѣрински Ч, у *Вѡсѡје* ДБ, *жѣтѡвѣѡѡ* У, *јѣвучѣ* ГБ ДЉ, — *јѣвучѣ*, — *јѣвучѣ* Сав, (али је и *јѣуче* ГЉ), *јѣновѣр* ГБ ГЉ Т, *јѣнувѣр* У, *кѣвучѣ*, *кѣвучѣ* У (поред *кѣучѣ* ГБ), *нѡгѣвѣ* У ДО П, *ѣѣвѣк* ГБ ГЉ (поред *ѣѣвѣк* ГБ Т ГЉ, као што је, изгледа једино тако, и *ѣѣн* ГБ У Т ГЉ), *фѣбровѣр* ГБ Т ГЉ;

јѣѣукала ГБ (поред *јѣукала* ГБ), *рѣкѣѣ* У, *јѣѣочи* Петровдѣна С;

дѣѣѡ ДЉ, *дѣѣѣѡ* ГБ, *зѣјѣѣукала* Г, *јѣѣучѣ* У, *јѣѣукала* Л ГО, *кѣѣвучѣ* У, *нѡгѣѣѣ* У ДЉ, спѣде с *нѡгѣѣѣ* Л, *ѡбѣѣѡ* Д, *ѣѣѡ* Ло, — *ѣѣѡ* Л, — *ѣѣѣѡ* ГБ, *сѣѣѣѡ*, *чѣѣѡ* У.

Уочљиво је да се секундарно В јавља и ван вокалских секвенци у којима је први вокал под акцентом (*дѣѣѣѡ*, *ѡбѣѣѡ*, *ѣѣѣѡ*, *сѣѣѣѡ*). Са друге стране, потврде из АГ показују да се њихово секундарно В колеба између пуног и нетипично билабијалног изговора, али је таква

билабијална артикулација најобичнија у м. рад. придевима (*ддне^{wo}*, – *йй^{wo}*, *чџ^{wo}*).

б. Секундарно *V* јавља се и у придеву *стѣона*:
стѣвана ГБ У, ГЉ, – *стѣвона* Т.

Коменџар

17. Глас *V* у АГ у односу на околне и нешто удаљеније србијанске говоре, по броју потврда где је изостављен, несигурније се понаша.⁴

Јављање секундарног *V* (истина, у виду непотпуног билабијала) у одређеним облицима м. рад. придева (*ддне^{wo}*, – *йй^{wo}*, *чџ^{wo}*) значајно је зато што увећава мали број наших говора јужно од Саве у којима постоји та одлика. Реч је, у ствари, о једној изразитој особини војвођанског поддијалекта⁵ која је јужно од Саве истакнутије посведочена још у колубарском говору⁶ и говору галипољских Срба.⁷

⁴ Исп., на пример: Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, СДЗб, књ. XXXVII, Београд, 1991, стр. 256–260; Исти, *Говор Горобиња*, СДЗб, књ. XIX, Београд, 1972, стр. 663–664; Видан Николић, *Моравички и горњосјуденички говори*, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Београд, 2001, стр. 114–116; Милосав Тешкић, *Говор Љештанског*, СДЗб, књ. XXII, 204–205; Берислав Б. Николић, *Тришки говор*, СДЗб, књ. XVII, Београд, 1968, стр. 406; Исти, *Колубарски говор*, СДЗб, књ. XVIII, Београд, 1969, стр. 38; Исти (в. извор у претходној фусноти); Слободан Реметић, *Говори централне Шумадије*, СДЗб, књ. XXI, Београд, 1985, стр. 150–154.

⁵ В. Павле Ивић, Жарко Бошњакковић, Гордана Драгин, *Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта* (прва књига: *Увод и Фонетизам*), СДЗб, књ. XI, Београд, 1994, стр. 333; исп. и тамо цитирану литературу.

⁶ Берислав Б. Николић, *Колубарски говор*, СДЗб, књ. XVIII, Београд, 1969, стр. 38.

⁷ Павле Ивић, *О говору галипољских Срба*, СДЗб, књ. XII, Београд, 1957, стр. 85.

СВЕТЛАНА М. ТОЛСТАЯ
(Москва)

БРЕННОЕ ТЕЛО, ИЛИ ИЗ ЧЕГО СОТВОРЕН ЧЕЛОВЕК
(этнолингвистическая заметка)

В славянском фольклоре известны легенды о создании человека, восходящие к библейским мотивам и апокрифической книжной традиции (см., например, обзор восточнославянских верований и легенд в Криничная 1989, Кабакова 1999). Эти легенды, безусловно, повлияли на народные представления об антропогенезе, но не заметили их полностью. Об этом свидетельствуют, в частности, данные славянских языков, которые по-разному отвечают на вопрос, из чего, из какого материала и каким способом сделан, сотворен человек. Этот языковой образ обнаруживает определенное соотношение с фольклорными мотивами творения человека. Имеющийся в моем распоряжении материал (лексика и фразеология), заведомо не полный, группируется вокруг нескольких семантических моделей: «глиняный человек, человек из глины», «человек из теста», «сшитый (скроенный) человек», «вытесанный (вырубленный) человек», «кованный человек» и др.

Семантическая модель «глиняный человек» (человек из глины, из земли, праха) прямо восходит к ветхозаветному мотиву творения человека из земли («И создал Господь Бог человека из праха земного»). Она отражена в старославянском и церковнославянском выражении «бренное тело», отсылающем к христианскому мотиву греховности, низменности, «нечистоты» и тленности плоти в противоположность чистоте и возвышенности бесплотной и бессмертной души. Ст.-слав. **БРЪНН** означает 'грязь' и имеет соответствия в южнославянских и восточнославянских языках и диалектах (см. ЭССЯ), а прилагательное **БРЪННЪ**, соответствующее греч. πῆλινος, — 'созданный из грязи, из глины' (ССС: 102); др.-рус. *берньи*, *берньнии* — 'бранный, тленный', а *бернотворени* — 'плотский'

(СДРЈ 1: 351; СРЈ 1: 148). Ср. англ. *clay* 'глина', в переносном значении — 'человеческое тело, плоть'.

Эта семантическая модель представлена в польском языке, где о похожих людях говорят: *z jednej (jednakowej) gliny ulepeni, z tej samej gliny ulepeni*, а о людях несхожих: *z innej gliny ulepeni, człowiek innej gliny*. Допускается также качественная оценка, и о достойных (или более достойных) людях можно сказать: *ludzie z lepszej gliny*. См. НКРР 1: 629. В русском языке как будто эта семантическая модель отсутствует, если не считать диалектного выражения *высыпать из себя глину*. Так говорят о человеке, притворяющемся простоватым: *Дурака не строй, глину из себя не высыпай* (СРНГ 6: 36). Ср. еще о дряхлом старике: *словно живой прах по земле прошел* (Даль 3: 999), разговорное *из него песок сыплется* и т.п.

Мотив «земляного» (или «глиняного») человека, закрепленный в формуле чина отпевания «яко земля еси и в землю отыдеши», широко представлен в славянском фольклоре, в устных рассказах и легендах, повторяющих библейский текст или разрабатывающих его, подчас весьма своеобразно.

По одной белорусской версии, Бог первого человека слепил из глины по своему подобию, потом дунул на него, и получился человек (Federowski 1897: N 780). Болгарская фольклорная библия говорит, что Господь делал людей из глины; как гончар делает горшки, так и он делал людей: «Господ е правил ората от кал — като кво грънчара праи грънци, те так и он правил ората. И он ги е ухнал у устата и ин ги е дал душа» (с. Гаганица, Берковско — Бадаланова, ркп.: 43); «Свето се е засветил от двамина светци — от Свети Деда Адъм и Света Буба Ева. Деда Господ ги е напраил и двоицата от земня като кво се праят чирапни (подници). И он ги е ухнал у устата та ин ги е дал душа. Затова човека като умре, телото му си става на земня — що от земня е напраен, а душичката му си изфърча при Господ — що е на Дедо Боже от дъха» (с. Котеновци, Берковско — там же: 18–19); «Господ си е създал народа кькто ти казаф... Кькто съ е заразвдил света от Адам и Ева. И той е направил от кал всичко — и рьци, и ноги, и друго — всичко го е направил от кал. И на нея напраил путка от кал...» (с. Момина баня, Пловдивско — там же: 25).

Согласно другой болгарской версии, Господь-гончар замесил глину и стал тщательно лепить тела людей. В обед он присел отдохнуть и увидел, что работа идет очень медленно, и ему не успеть до вечера вылепить столько людей, сколько он задумал. Тогда он смастерил болванку и начал лепить по ней. Люди стали выходить не столь удачными: у одного кривая нога, у другого — рука или шея;

один слепой, другой в коросте, третий гордец, четвертый упрямец и т.д. И когда увидел Господь этих выходящих из болванки «дефектных» созданий, то у него уже не было времени их исправить, чтобы до вечера сделать всех намеченных людей (СБНУ 15: 91–92). Мотив болванки, колодки, мерки, формы и т.п., по которой сделаны люди, находит отражение во фразеологии разных славянских языков, относящейся к сходству и подобию людей, ср. рус. *все на одну колодку скроены (сшиты, сбиты, сделаны и т.п.)*, болг. *от един калъп*, серб. *на истии калуи*.

В болгарских легендах популярен еще мотив слюны, с помощью которой Господь замешивает глину: «Взял Господь немного землицы и плюнул, и получилась глина (букв. жидкая грязь). Сначала он сделал Адама. Плевал, плевал в пыль (букв. в пепел), сделал глину и сделал тело. От этой слюны, согласно легенде, происходит мужская сила (мужское семя) [«Земал Господ малко земица и плювнал те така и станало калчица. Епа направил Адам отпърво. Плювал така, плювал — у пепейо плювал, та направил калта — да напраи телото. Човека си е от слюнката Му. Плювал, мокрил си ръцете и овалял снагата, направил човека — напраил го като кукла така — и му дъхнал във устата, дал му живот. ... И това, къде е на мъжа силата — това е на Деда Боже слюнката (т.е. спермата е слюнка на Господ). Така е станало богослов от Господ — о Нъеговата слюнка се заплждат човеците» — с. Кортен, Бессарабия, см. Бадаланова, ркп.: 42]. Любопытно в связи с этим сербское выражение со словом *плюнути* об очень большом сходстве: *плюнути отац*, что означает ‘вылитый отец’, имеющее соответствие в греческом, французском и др. языках. Русское *вылитый* в этом значении (*точка в точку вылитый в него!* — Салтыков-Щедрин, см. ССРЛЯ 2: 1095) связано с другим образом — либо литья воска или олова в имеющуюся форму, либо с литьем воды, тогда его можно сопоставлять с украинским выражением *викапаний*, имеющим то же значение и связываемым с другим выражением: *как две капли воды*, ср. рус. диал. *окапанный, окапанный, окопанный, окаплённый*: *Окапана вся в мать* (ярослав.), *Ребенок — окапанный отец* (донск.), *Он будет весь окаплённый батюшко* (владим.) — см. СРНГ 22, *окопный, окапавший* (ССРНГ: 366–367), а также выражение *как вылило* — о большом сходстве: *Сын-от как вылило в батьку* (СРНГ 5: 304). Подробнее см. Толстая 2000.

Глина как материал, из которого творился человек, присутствует и в дуалистических версиях легенды о сотворении мира; так, в украинских рассказах Бог лепит человека из глины по своему подобию, а черт, тоже из глины, лепит козла или собаку. К популяр-

ным у славян фольклорным «инновациям» можно отнести и такие версии антропогонических легенд, по которым Ева была создана вместе с Адамом из глины или же она была сделана из оставшегося от Адама материала (глины) или из «лишних» частей тела Адама, например, из его хвоста, ср. белорусскую легенду: «Буог як створыў Адама, то створыў яго з хвостом; пасля Буог апамятаўся, што кепско гэтак каб ўсё — и жывина, и людзи были з хвастами, так навярнуў на Адама сон и адрезаў ему хвост и палажыў кала его и зрабиласе з таго хваста жуонка Ева. То кабеты паходзяць з мушчынскага хваста» (Federowski 1897: N 781).

Мотив «глиняного» или «земляного» человека находит косвенное отражение во многих фольклорных и обрядовых текстах, построенных на двусторонней метафоре «человек — глиняный горшок» и «горшок — человек». Например, в русской загадке горшок уподобляется человеку: «Взят от земли, яко же Адам, ввержен в печь огненную, яко три отрока; взят от печи и возложен на колесницу, яко Илия ...и т.д.». Символическая связь «горшок — человек» прослеживается и в обрядах битья горшков на крестинах, свадьбе и похоронах, т.е. в обрядах, отмечающих важнейшие моменты жизни человека, и в «анатомической» номинации частей горшка (*горло, носик, черепок* и т.п.), и в уподоблении горшка человеческой голове, которая в свою очередь метонимически обозначает человека, и в символическом уподоблении горшку женского лона (именно этим мотивируется обычай разбивать горшок после первой брачной ночи в знак утраты невестой девственности — см. Толстая 1996); то же можно видеть в западно-сербской магии, направленной на прекращение рождения детей: при последних родах послед клали в горшок, на горшок клали камень и закапывали в землю. В восточнославянском погребальном обряде перевернутый горшок часто оставляли на могиле или на перекрестке, чтобы прохожие поминали покойника (подробнее см. Топорков, Толстой 1995).

Еще более косвенную связь с библейским мотивом можно усматривать в обычаях изготовления и последующего погребения во время продолжительной засухи (реже превентивно, в день св. Германа в мае) глиняных антропоморфных фигурок типа южнославянского «германа». В этом обряде (и подобных ему) формула «яко земля еси и в землю отыдеси» находит свое полное воплощение, и именно эта отсылка к библейскому тексту, к мотиву первочеловека сообщает вполне конкретному ритуальному действию магическую силу воздействия на состояние мира, а в качестве дополнительного сакрализующего это действие средства выступает мотив завершеного

«жизненного круга» (от рождения «из земли» до погребения в землю — см. Толстые 1992) и сексуальная символика оплодотворения-плодородия.

Вторая модель — «человек из теста» — представлена русскими выражениями *из того же теста, из одного теста, из другого теста (сделан, испечен)*, употребляемыми для обозначения сходства или несходства людей между собой, причем речь идет, как правило, не о физическом сходстве, а о сходстве взглядов на жизнь, характеров, норм поведения, происхождения, положения в обществе и т.п. Например, *Мы с вами из одного теста. Это я все понимаю. А то бы я с вами и говорить не стал.* /А.Толстой/. Или: *Она знает ему цену, а все-таки он считает себя «из другого теста», барином, джентльменом, с «принципами» знаком, а она «купчиха».* У Федора Абрамова: *А моя, думаешь, не из того же теста... Как начнет-начнет калить — рад к черту на рога броситься.* Реже встречается качественная характеристика или, так сказать, оценка этого «теста»: например, *Мересьев был выпечен из хорошего теста. Он умел добиваться своего.* У Куприна, однако, встречается тот же образ выпеченного из теста человека, но как раз применительно к его внешности: *Лицо у него было простоватое и производило впечатление, как будто его наспех, боком выпекли из теста, воткнув изюминки вместо глаз («Поединок»).* См. ССРЛЯ 2: 1138. В этом контексте, возможно, заслуживает внимания и популярная дразнилка: *жених и невеста — тили-тили тесто.*

Образ человека из теста известен также белорусскому языку, где, кажется, он не имеет ограничения на сферу физического сходства, ср. о детях: *Большый вылитый тата, а меньший саўсім з другога цеста* (Юрчанка 1981: 261). В чешском языке, кроме выражения «быть из одного теста» (*být z jednoho / ze stejného těsta*), «быть из другого теста» (*být z jiného těsta*), возможна качественная квалификация: «из мягкого теста» (*být z měkkého těsta*) — о податливом, слабовольном человеке (Zaorálek 1947: 394). То же и в украинском: *з іншого тіста* и *з м'якого тіста* о безвольном человеке. В болгарском, в отличие от русского, развернутый фразеологизм включает другой глагол и соответственно другой образ человека из теста — не выпеченный, а замешенный: *от друго тесто съм замесен* или: *от също тесто съм замесен* (ФРБЕ 2: 60). Ср. еще *от една мая, от същата мая* (там же: 61), а также рус. *человек старой (крепкой) закваски* с тем же значением (здесь, несомненно, имеется в виду хлебная закваска): *Кузнецов оказался человеком крепкой закваски* (Аксенов). *Отец ваш — человек старой закваски* (Кудрин). См. ССРЛЯ. В сербскохорватской фразеологии *тесто* получает значение

кровного родства, единого рода: *Mi smo braća od jednoga tijesta. Brankovići i Grubiše jedno su tijesto* (RHSJ 18: 321).

Мотив человека из теста также находит отражение в славянской фольклорной антропологии. По одной украинской легенде, Бог сначала слепил Адама из теста, но собака его съела, и тогда уже Бог слепил Адама из глины. Согласно другой версии, Бог слепил человека (мужчину) из земли, а женщину из теста и поставил их сушиться, а Михаилу (архангелу) велел их стеречь. Но Михаил стерег-стерег, потом ненароком засмотрелся на что-то, а собака прибежала и съела женщину. По полесскому преданию, Бог вылепил пана из пшеничного теста, а мужика из глины, положил их сушиться и пошел обедать; в это время пришла собака, обнюхала мужика, поскребла его лапами, помочилась на него, а добравшись до пана, съела его. Только стала облизываться, приходит Бог. Увидел, что случилось, схватил собаку за хвост и давай трясти, а из собаки так и посыпались паны и бегут куда глаза глядят, и где кто остановится, по тому месту Господь их и называет: остановился под березой — пан Березовский, под дубом — пан Дубский, под Ольхою — пан Ольховский, под горою — пан Подгурский, а если очнулся за болотом или за рекой — то пан Заболоцкий или Зарецкий (Pietkiewicz 1938: 78–79).

Глиняного человека и человека из теста объединяет не только то, что они «вылеплены», но и то, что они «испечены» (обожжены) на огне: (ср. сербскохорв. *biti pečen i prepečen i četi* 'быть специалистом в чем-нибудь' — Matešić 1982), подобно глиняному горшку и хлебу. Культурная метафора «хлеб — человек», как и метафора «печь — женское лоно», «печенье хлеба — рождение человека», относится к широко распространенным в символическом языке традиционной культуры, но она имеет и языковое подтверждение: *недопёка*, *непронёка* (о человеке), ср. выражения типа *друг ситный*, *тертый калач*, *отрезанный ломоть*, *поскребыш* 'последний ребенок' и 'хлебец из остатков теста' и т.п. Ср. также полесское верование: роженица — «горячая», она способна сжечь все, к чему бы ни прикоснулась (Кабакова, ркп.)

В славянской лексике и фразеологии представлены еще несколько семантических моделей «творения» человека. Выражения типа рус. *неладно скроен, да плотно (или крепко) шит; не лыком шит; человек Божий — обшит кожей* и т.п. рисуют нам образ «шитого» человека, и этот мотив тоже находит соответствие в фольклорной традиции. Один недавно записанный болгарский рассказ содержит достаточно редкий мотив «шитых из двух половин» Адама и Евы: Господь долго думал, когда решил создавать

человека. Тело составлено из двух половин, которые сделаны по одному шаблону. И взял Бог нитку и сшил эти две половины. Но у него осталось немного нитки и он сказал: «Пусть висит, не буду ее отрезать, пусть будет у него этот лишний кусок висеть!» Так был создан Адам; затем Господь создал второго человека — женщину, и на этот раз нитки не хватило, так что тело женщины внизу осталось не зашито. И Господь сделал так, чтобы мужчина и женщина, совокупляясь, преодолевали недостаток одного и излишек другого тела (Бадаланова, ркп.: 28–29). Ср. еще «Като кърпил Господ жената, конците му не достигаха, а като кърпил мъжа, конца му артисал и той тогази казал: Да се кърпят! [futuere]» (Славейков 1982: 250).

В чешском и сербском языках «спитому» человеку соответствует «тканый» человек: о похожих людях говорят, что они вытканы одним и тем же бердом (серб. *биџи на истио/једно брдо ѿкан*; чеш. *jsou v jedno brdo tkani, dělan na jedno brdo*); по-словацки в этих случаях говорят: *to je nit' z toho brda* «это нить с того же берда» (то же самое: «кол из того же забора»; «выпали из одного мешка» и т.п. — Záturecký 1896, ср. с.-х. *ispasti iz iste vreće, ispasti iz istoga legla* — Matešić 1982: 198).

Русский язык часто ограничивается образом «выкроенного» человека: выражения *ладно скроенный* (реже *грубо скроенный*) относятся обычно к фигуре человека, к частям тела, напр. *Арина Михайловна/ фигурой скорее напоминала собой ладно скроенного мужчину, нежели деликатную даму* (Салтыков-Щедрин); или: *коренастый, с мясистым носом на грубо скроенном лице* (Н. Островский). См. ССРЛЯ 13: 1065. Отсюда идут две разных линии: к выражениям типа *на одну колодку (на один лад) скроены (сшиты, сделаны)* и, с другой стороны, к выражениям, содержащим образ «вытесанного» или «вырубленного из дерева» человека, ср. словацк. *Dvaĵa l'udia, akoby ich na rezacej truhle odrezal* (Záturecký: 278); рус. диал. *вырезанный* «очень похожий, вылитый»: *вся вырезанная мать* (Деулинский словарь: 367). Последний, т.е. «деревянный» образ человека часто имеет резко негативные коннотации и ассоциируется с глупостью и тупостью: *И ладно б вытесан, да голова не с того конца зарублена* (Даль 1: 784), ср. также *бревно, пень, чурбан, дуб, дубина, неотесанный человек, дурак неотесанный* и т.п. (из молодежного жаргона: *здравствуй, дерево*). Хотя в фольклорной традиции можно найти мотив сделанного (вытесанного, вырезанного) из дерева человека (ср., например, сказку о бездетных родителях, изготовивших себе в утешение к старости деревянного сыночка, который оживает, — славянский родственник Пиноккио), тем не менее этот сказочный мотив не обнаруживает внутренней семантической связи с языковыми выражениями.

Остается еще сказать о «кованом» человеке. Этот образ отражен в таких фразеологизмах, как с.-х. *човек добра кова, човек старога кова, бити истога кова*, т.е. человек старой ковки, чему в русском соответствуют выражения *человек старого (крепкого) закала* (реже *закалки*), например: *Это был человек старого закала, не разделявший новейших воззрений; Рудин и все люди его закала* (Тургенев); *Мы, студенты крепкого закала, / Были на военном рубеже* (Ваншенкин). Ср. также *Не сам ковал, какой Бог дал!* (о носе — Даль 2: 320). Сюда же относится, конечно, *закаленный человек*. И заглавие известной книги «Как закалялась сталь» вполне согласуется с этим языковым образом. Но у него есть и еще некоторые ответвления. Во-первых, во многих языках, в том числе и в русском, «кузнечная» метафора используется для номинации знатока, умельца, специалиста в какой-либо области (рус. *подкованный*, серб. *биџи њошкован*) или, наоборот, неумелого, неопытного человека (чеш. *být na lehko kovaný* — Zaorálek: 180), ср. также *скованный, раскованный* человек. Во-вторых, мотив ковки имеет в русском языке сексуальные коннотации, отраженные в следующих значениях: *коваль* — о мужчине как носителе мужских половых качеств (это дефиниция СРНГ 14: 25) и пример: *Был бы коваль и ковалиха, а этого /детей/ будет лихо; коваль* — ‘любитель женщин, волокита’: *Он старый коваль* (Даль 2: 321). Эта семантическая модель («кованный человек») не имеет как будто прямой поддержки в фольклорных текстах; можно лишь указать на сказочный мотив кузнеца, выковывающего голос.

В заключение следует поставить вопрос о том, как трактовать такие лингво-фольклорные семантические соответствия. В каких-то конкретных случаях, по-видимому, фольклорные представления и тексты могли стать источником языковых номинаций и выражений, но в целом более верным мне представляется объяснение, предполагающее общую когнитивную основу языкового и фольклорного материала, их общий символическо-семантический арсенал, т.е. в конечном счете интегральность языковой и культурной традиции.

ЛИТЕРАТУРА И СОКРАЩЕНИЯ

- Бадаланова, ркп. — Ф. Бадаланова. Българска фолклорна библия. Рукопись.
 Даль — В. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. СПб., 1903–1909. Изд. 3. Т. 1–4.
 Даль ПНР — В. Даль. Пословицы русского народа. М., 1957.
 Кабакова 1999 — Г. И. Кабакова. Адам и Ева в легендах восточных славян // Живая старина. Москва, 1999. № 2. С. 2–4.

- Кабакова, ркп. — *Г. И. Кабакова*. Жизнь женщины в зеркале языка и народной культуры Полесья. Рукопись.
- Криничная 1989 — *Н. А. Криничная*. Концепция происхождения человека (по данным мифологии, фольклора и ранних философско-медицинских учений) // *Фольклористика Карелии*. Петрозаводск, 1989.
- СБНУ — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София, 1889—. Кн. 1—.
- СДРЯ — *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*. Москва, 1988. Т. 1.
- Славейков 1982 — *П. Р. Славейков*. Пълно събрание. София, 1982. Т. 6.
- СРЯ — *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Москва, 1975. Вып. 1.
- СРНГ — *Словарь русских народных говоров*. Ленинград, 1965—. Вып. 1—
- ССРЛЯ — *Словарь современного русского литературного языка*. Москва — Ленинград, 1948–1964. Т. 1–17.
- ССРНГ — *Словарь современного русского народного говора — д. Деулино Рязанского района Рязанской области* / Под ред. И. А. Оссовецкого. Москва, 1969.
- ССС — *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)* / Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. М., 1994.
- Толстая 1994 — *С. М. Толстая*. Символика девственности в полесском свадебном обряде // *Секс и эротика в славянском фольклоре*. Москва, 1994.
- Толстая 2000 — *С. М. Толстая*. „Лито-накапано” // *Сб. в честь В. М. Мокиенко*. СПб., 2000. В печати.
- Толстые 1992 — *Н. И. и С. М. Толстые*. Жизни магический круг // *Сборник статей к 70-летию Ю. М. Лотмана*. Тарту, 1992. С. 13–141. Перепечатано в: *Н. И. Толстой. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*. Москва, 1995. С. 223–233.
- Топорков, Толстой 1995 — *А. Л. Топорков, Н. И. Толстой*. Горшок // *Славянские древности. Этнолингвистический словарь* / Под ред. Н. И. Толстого. Москва, 1995. С. 526–531.
- ФРБЕ — *Фразеологичен речник на българския език*. София, 1974–1975. Т. 1–2.
- Юрчанка 1981 — *Г. Ф. Юрчанка*. Народнае вытворнае слова. 3 гаворкі Мсціслаўшчыны. А — Л. Мінск, 1981.
- ЭССЯ — *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* / Под ред. О. Н. Трубачева. Москва, 1974—. Вып. 1—.
- Federowski 1897 — *M. Federowski*. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Kraków, 1897. Т. 1.
- Matešić 1982 — *J. Matešić*. Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb, 1982.
- NKPP — *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich. W oparciu o dzieło Samuela Adalberga* / Red. J. Krzyżanowski, S. Świrko. Warszawa, 1969–1978. Т. 1–4.
- Pietkiewicz 1938 — *Cz. Pietkiewicz*. Kultura duchowa Polesia Rzeczyckiego. Materiały etnograficzne. Warszawa, 1938.
- RHSJ — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. JAZU. Zagreb, 1880–1976. D. 1–23.
- Záoralek 1947 — *J. Záoralek*. Lidová rčení. Praha, Brno, 1947.
- Záturecký 1896 — *A. P. Záturecký*. Slovenská přísloví, pořekadla a úsloví. Praha, 1896.

ПОЛ-ЛУЈ ТОМА
(Париз-Сорбона)

О УПОТРЕБИ АОРИСТА У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Од словенских језика једино српски¹ има исти инвентар променљивих глаголских облика као и старословенски, и то како једноставних (презент, императив, аорист, имперфекат), тако и сложених (футур, футур II, перфекат, плусквамперфекат, кондиционал). Српски се, тако, налази на пола пута између јужноисточних словенских језика (бугарски, македонски) — у којима се развио сложени систем, способан да супротстави облике за директну и индиректну нарацију — и северних словенских језика (пољски, чешки, словачки, руски, украјински) у којима су елиминисани једноставни претеритни облици (аорист, имперфекат). У савременом српском језику имперфекат јесте маргинализован, али се аорист свакако употребљава у савременом писаном као и у разговорном језику, а да услови у којима се он јавља нису јасно, ни прецизно одређени у граматицама или уџбеницима.

1. Аорист и „аористичност“

Сам појам аориста може да доведе до забуне. Као и код осталих глаголских облика српског и других језика, ради се о уобичајеном конвенционалном називу једне морфолошке парадигме чије се функционисање не поклапа са службом грчког аориста, француског аориста (*passé simple*), па ни аориста у бугарском, иначе језику блиском српском. Због тога ћемо прибегавати појму француског лингвисте А. Килиолија „аористичност“, дефинисаном као „аспект у којем се претпоставља да су нека чињеница или неки предлог представљени независно од било које тачке гледишта исказивача“². У српском језику

¹ Поред хрватског и босанског, ако се могу сматрати посебним језицима.

² В. КИЛИОЛИ, као и речник Килиолијевих ученика ГРУСЈЕ — РИВИЈЕР у којем се за „аористичност“ наводе примери попут „Уље је лакше од воде“ (чињеница из физике) или „Народ Париза заузе Бастиљу 14. јула 1789.“ (историјска чињеница).

такву аористичност могу да изражавају различити глаголски облици, као презент, перфекат, футур или имперфекат. Овде ћемо покушати да уочимо разлику између аористичне и неаористичне употребе српског глаголског облика, који се зове аорист.

2. Аорист и аспект (глаголски вид)

Помињемо да Килиолијево одређење аористичности садржи реч аспект као семантички појам, а не као морфолошку опозицију глаголске парадигме, карактеристичну за све словенске језике. Када се ради о овој опозицији, коју у словенским језицима обично покрива израз глаголски вид, помињемо да у српском језику, још од прошлог века, аорист постоји само за глаголе свршеног вида (за разлику од бугарског, нпр.); када преводи Нови завет, Вук Карацић углавном користи облике перфекта несвршеног вида у случајевима када старословенски има имперфективне аористе.

У Стевановићевом „Савременом српскохрватском језику II“ запажа се извесна нелагодност да се имперфективном аористу, који у ствари већ одавно није присутан у лингвистичкој свести изворних говорника, припише нека посебна вредност. Једини примери несвршених аориста који се понекад бележе произилазе од „модалних“ глагола попут *моћи*, *хити*, *умети*, чији аспектуални статус би можда требало да буде прецизиран. Пошто су ти модални глаголи једни од ретких глагола који у савременом језику поседују аорист и имперфекат, требало би детаљније размотрити њихову двовидност.

Ако оставимо на страну ове изузетне случајеве, јасно је да ће се синхронизовано разматрање аориста у савременом српском језику свакако ограничити на аористе свршених глагола.

3. Аорист и системи исказивања

На проучавање вредности и употребе српског аориста применићемо разликовање појмова **приповедања** и **говора**, чему прибегавају француски лингвисти, почев од Бенвениста³, да расветле употребу времена *passé simple*-а и *passé composé*-а.

³ Бенвенистово супротстављање времена говора и времена (*histoire/discours*) приповедања поклапа се, углавном, са поделом немачког лингвисте Х. Вајнриха на коментативна и наративна времена (*dei Besprechung / die Erzählung*). В. БЕНВЕНИСТ и ВАЈНРИХ.

а) Говор

У говору, аорист је у ограниченој употреби, углавном за изражавање управо минуле радње:

- 1) *О! Одлети ми шешир!*
- 2) *Сад је баш срећоx на сћейенишију.*
- 3) *Као шио рекох...*
- 4) *Рекох ли ја шеби да искључиш радио?*

Пример бр. 4 показује да је темпорална блискост тренутка говорења у ствари врло релативна. Аорист се задовољава тиме што представља прошлост као да је то недавна прошлост. Иначе примећујемо да су три од четири наведена примера у 1. лицу једнине, које је за аорист најфреквентније лице у говорној пракси. Таква употреба не припада аористичности, већ „перфекту“ (не перфекту као временском облику, већ као лингвистичком појму који означава да је процес завршен, али да га говорник, исказивањем неудаљен од процеса, процењује и узима у обзир садашње последице прошле радње).

Традиционално, у граматикама српског језика се одваја „модална“ употреба аориста којом се износи став говорника према још неоствареној радњи, чак се може говорити о аористу блиске будућности пошто је радња представљена као да треба неизбежно да се оствари:

- 5) *Ако не њрекинеш, одох ја!*
- 6) *Бежи, њогибосмо!*
- 7) *Цркох од глади.*

Ради се о метафоричкој транспозицији значења управо минуле радње. Она је представљена као да се управо догодила, чак и кад превагује могућност и да се неће остварити (нарочито у примеру 7). Не ради се о будућем догађају, већ о догађају у који је говорник толико сигуран да га представља извесним. Тај догађај настаје и завршава се истовремено са актом исказивања. Према томе, пресудна је тачка гледишта исказивача, и стога се не може говорити о аористичности.

б) Афоризам

Пре него што пређемо на приповедање заустављамо се на гномском аористу у пословицама:

- 8) *Ко се дима не надими, њај се вајре не нагреја.*
- 9) *Без муке се њесма не исњја, без муке се сабља не сакова.*
- 10) *Где ко ниче, њу се и обиче.*
- 11) *Несња њара, несња њријатеља.*
- 12) *Два лоша убише Милоша.*

Пословице не припадају ни говору (кад их цитирамо то није наш говор, већ давно потврђено опште мишљење и искуство других), ни приповедању. Стога, осим говора и приповедања, ваља говорити о трећем облику исказивања који би могао да се назове системом афоризма⁴, а односио би се на неку врсту апсолутног исказа који, одвојен од времена, резимира или кондензује искуства или догађања. Како су пословице, у принципу, независне у односу на сопствену тачку гледишта говорника, можемо сматрати да гномска употреба аориста припада аористичности.

в) Приповедање

У савременом српском језику представљање радњи, независних од тренутка говорења (аористичност), јесте основна и најчешћа употреба аориста. Тако у „Граматици српскохрватског језика“ А. Меје и А. Вајан пишу: „Аорист служи да једноставно исказе минулу чињеницу; он је време приповедања.“ Међутим, при читању приповедачких текстова, чак објављених пре појаве ове граматике, долази се до следећих запажања:

- глаголски облик перфекта свршених глагола много више служи као основни облик за наравију у приповедању,
- перфективни презент може да има исту функцију,
- аорист као да динамизира приповедање, доноси му експресивно стилско обележје, тако да у ствари облик перфекта свршених глагола највише служи једноставном исказивању минуле чињенице.

Са друге стране, не задовољава једноставна констатација да „[...] је све ограниченија употреба претериталних времена *аориста* и *имперфекта*, посебно овог другог.“⁵ Када се ради о аористу, ову тврдњу барем делимично демантује најновија српска књижевна продукција у којој је аорист и даље учестао, истина његова учесталост веома варира у зависности од аутора, чак и код истог аутора је веома различита у оквиру целокупне продукције или унутар једног дела. Вредело би статистички обрадити употребу аориста у књижевним, па и у некњижевним делима (штампа, нпр.) у једном дужем временском периоду, како би се тачније одредиле емпиријске тврдње уџбеника и граматика о повлачењу аориста.

⁴ Такав термин је предложио француски слависта Ж. Веранк када је проучавао презент свршеног вида (Веранк 1968) и императив (Веранк 1975а, Веранк 1975б) у руском језику.

⁵ СТАНОЈЧИЋ стр. 132.

Ако се упореде употребе српског аориста и француског *passé simple*-а у приповедању, пада у очи могућност да се аорист у српском језику наизменично употребљава са перфектом, па и презентом свршених глагола, док француско приповедање у *passé simple*-у искључује *passé composé* (француски перфекат), па у принципу и презент.

4. Српски аорист у приповедању на примерима одломака српских текстова и француских текстова у српском преводу

Погледаћемо примере употребе аориста у савременом књижевном приповедању; свесни смо да би требало узети целовитије, дуже, одломке како би се видела учесталост аориста, његово смештање у оквиру целокупног текста, као и превага првог или трећег лица. Разматраћемо такође и одломке превода са француског на српски јер сматрамо, као и Бенвенист, да би „у текстове који сведоче требало такође укључити преводе; они нас обавештавају о спонтаним еквивалентима које аутор проналази да пренесе писмено приповедање са другог језика на темпорални систем свог језика“⁶.

Масним словима означаваћемо аористе, подвлачићемо презенте свршеног вида (осим глагола у свршеном презенту у допусним реченицама који су у индиректном говору), а хомографи⁷, односно писмени облици који у трећем лицу јединине могу бити протумачени као аорист или свршени презент, биће истовремено подвучени и исписани масним словима. Перфекат, најчесталији облик свршеног вида у приповедању, обележићемо курзивом, док несвршене облике приповедања у прошлости нећемо посебно обележавати.

Дадох му знак и ми се **издвојисмо**, па му **рекох** да ми није намера да се крстим, и да каже викару да ме не сили на тако што, јер такво крштење неће бити ваљано; овај то **учини** за мене и **шапну** викару на уво моје речи, а затим **рече** нареднику да оде, јер ће ме он сам чувати, те ми **додели** једног другог наредника, неког свог поверљивог човека, са којим *сам кренуо* до замка Нарбоне [...]. Кад *смо се вратили*, господин викар ме **унита**: „Хоћеш ли да будеш крштен сада или ћеш да сачекаш до сутра?“

(Д. Киш, Гробница за Бориса Давидовича, с. 113–114)

⁶ БЕНВЕНИСТ стр. 243–244.

⁷ Кажемо хомографе, а не хомониме, јер треће лице јединине аориста и перфективног презента су идентични у писаном облику када се основе презента и инфинитива завршавају истим вокалом, али се најчешће разликују местом акцента (ддне-се/донѐсѐ) или квалитетом акцента (љра̑дї/љра̑дї).

Управо овде аорист ствара сукцесивну догађајну потку у причи погрома у средњем веку (1330). Пошто у читавом тексту „Пси и књи-ге“ (из Гробнице за Бориса Давидовича) постоје само аорист и облици који су хомографи, а не и примери свршеног презента, онда те хомо-графе можемо сматрати аористима. У наведеном одломку су два глаго-ла у свршеном перфекту („сам кренуо“, „смо се вратили“) и можемо се питати зашто аорист и перфекти алтернирају, као и зашто се перфекти појављују управо тамо где се појављују. Рекли бисмо да добри стили-сти, као што је Д. Киш, због стилских разлога неће користити само аорист у континууму свог приповедања, па макар се радило и о радњи чије је збивање смештено у средњи век. Аорист није стилски неутра-лан, а приповедање искључиво у аористу изгледало би сувише помпе-зно и заморило би очи или уши и дало би утисак вештачки однегова-ног језика. Примећујемо да се глаголи у перфекту свршеног вида поја-вљују у односној реченици и подређеној временској реченици. Запажа-мо да је управо у таквим реченицама, током развоја руског глагола и свођења са четири претеритна облика на један, перфекат ушао у кон-куренцију са аористом, па га је касније елиминисао.

Кад *сам* Јосифа *нашла* мрвог у кревету, кад *се* Христос *йробу-дио* после неколико дана спавања, *обрайила сам* му *се* као што се ме-ни обраћала она која није била моја права мајка, издалека и опрезно.

Сине, наш отац је мртав, *хтедох* да кажем.

Најзад смо слободни, *сине*, *рекох*. [...]

На трен *сам* била срећна што мој мали син одбија да одговори. *Погледао ме је* као да сам убица. [...]

А кад *се* на вратима *йојавио* непознати старац, који би ми се мо-жда и учинио познат да се тога нисам бојала, *ушћала сам* да га доче-кам. [...]

Добро дошао кући, стари, *помислих*. Мада твоја кућа није овде већ тамо, у оном малом граду на северу, а ја *сам* је *йродала* па сада ни то немаш.

Имаш ли пара да платимо кирију, Пап, *рекох*. Ове грчке газда-рице траже то сваког месеца.

(В. Стевановић, Христос и пси, с. 11–12)

Овде се приповедање углавном обавља у перфекту, али се ја-вљају аористи у глаголима говорења („рекох“), мишљења („помис-лих“) и модалности, испред глагола говорења („хтедох да кажем“). Ови аористи уметнути су на крају директног говора, служе за увође-ње директног говора, док у пасусима који се тичу самог приповедања

нема аориста. У цитираном тексту, како је приповедање у егоформу, сви су глаголи у првом лицу једнине, док су другде у роману и у трећем лицу једнине.

ОРИГИНАЛНИ ТЕКСТ

— J'ai besoin d'un mouton. Dessine-moi un mouton. Alors j'ai dessiné.

Il regarda attentivement, puis:

— Non! Celui-là est déjà très malade. Fais-en un autre.

Je dessinai:

Mon ami sourit gentiment, avec indulgence:

— Tu vois bien... ce n'est pas un mouton, c'est un bélier. Il a des cornes...

Je refis donc encore mon dessin: Mais il fut refusé, comme les précédents:

— Celui-là est trop vieux, Je veux un mouton qui vive longtemps.

Alors, faute de patience, come j'avais hâte de commencer le démontage de mon moteur, je griffonai ce dessin-ci.

Et ja lançai:

— Ça c'est la caisse. Le mouton que tu veux est dedans.

Mais je fus bien surpris de voir s'illuminer le visage de mon jeune juge:

— C'est tout à fait comme ça que je le voulais! [...]

— Je t'ai donné un tout petit mouton.

Il pencha la tête vers le dessin:

— Pas si petit que ça... Tiens! Il s'est endormi...

Et c'est ainsu que je fis la connaissance du petit prince.

ПРЕВОД 1

(М. Вукмировић)

— Потребна ми је овца. Нацртај ми овцу.

Тада *сам* је *нацртао*.

Он пажљиво погледа па рече:

— Не! та је врло болесна. Нацртај другу.

Ја нацртах.

Мој пријатељ се умиљато и попустљиво насмеш:

— Видиш добро и сам... то није овца већ ован. Има рокове...

Дакле, направих још један цртеж. Али и он је био одбачен као и претходни:

— Та је сувише стара. Хоћу овцу која ће дуго живети.

Тада, изгубивши стрпљење, јер ми се журило да почнем са расклапањем свог мотора, **нажврљах** ево овај цртеж.

И **добацих**:

— Ово је сандук. У њему је овца коју ти желиш.

Али са великим чуђењем угледах како **се озари** лице мог малог судије:

— То је управо оно што сам желео! [...]

— *Дао сам* ти једну малецку овцу.

Он **пагну** главу према цртежу:

— Није баш тако малецка... Гле! *Засјала је...*

И ето, тако *сам се ујознао* са малим принцом.

ПРЕВОД 2

(Б. Вукшић)

— Треба ми овца. Нацртај ми овцу.

Тада **почех** да цртам.

Он је пажљиво посматрао, па **рече**:

— Не! Та је већ сасвим болесна. Нацратај ми неку другу.

Цртао сам.

Мој пријатељ **се насмеши** умиљато, са благонаклоношћу:

— Видиш и сам... то није овца, то је ован. Има рогове...

Понових, дакле, још једном свој цртеж. Али и он *је био одбијен* као и претходни:

— Та је сувише стара. Ја хоћу овцу која дуго живи.

Тада, немајући више стрпљења, пошто сам журио да расклопим свој мотор, **нажврљах** цртеж.

И **добацих**:

— Ово је кутија. Овца коју желиш је унутра.

Био сам врло изненађен када *сам видео* да се лице мог малог судије *развеселило*:

— То је баш оно што сам желео! [...]

— *Дао сам* ти сасвим малу овцу.

Он се **нагну** према цртежу:

— Није баш тако мала... Гле! *Засјала је...*

Ето, тако *сам се ујознао* с малим принцом.

Ако упоредимо текст у оригиналу и два наведена превода, запажамо:

— мањи је број аориста у српским преводима од броја *passé simple*-а у француском језику,

— у преводима се појаве аориста и његовог конкурента, свршеног перфекта, разликују,

— међутим, у оба превода употребљен је перфекат у закључној реченици („и тако сам се упознао...“), што је потпуно оправдано, јер ова реченица не припада следу описаних догађаја, већ је биланс свега што претходи.

Сматрамо да хомографија аориста и презента у трећем лицу једнине аориста и перфективног презента доприноси извесном повлачењу аориста које ће можда касније утицати на узмицање аориста у првом лицу једнине. Међутим, за сада, у том лицу он врло чврсто опстаје, нарочито у глаголима који уводе директан говор (што потврђују наведени преводи „Малог принца“, као и цитирани одломак В. Стевановића. Постоје бројни примери аориста у првом лицу једнине, нпр. у мемоарима или путописима (Црњански, који иначе прилично употребљава аорист у трећим лицима у својој епској наративној прози). Истичемо да приповедање даје предност трећем лицу, али не искључује прво и друго, нарочито у посебним жанровима приповедања као што су различити облици аутобиографске прозе. Разумљиво је онда да је аорист повезан са првим лицем, пошто оно упућује на говорника, али не и на време говорења. Наратор себе ставља на сцену, али се онда диференцира „ја“, које управо пише или говори, од другог „ја“ чији се доживљај износи.⁸ Подсетимо се и чувене Рембоове реченице: „Ја је неко други“ („Je est un autre“).

ОРИГИНАЛ

Un homme était parti d'un village tchèque pour faire fortune. Au bout de vingt-cinq ans, riche, il était revenu avec une femme et un enfant. Sa mère tenait un hôtel avec sa sœur dans son village natal. Pour les surprendre, il avait laissé sa femme et son enfant dans un autre établissement, était allé chez sa mère qui ne l'avait pas reconnu quand il était entré. Par plaisanterie, il avait eu l'idée de prendre une chambre. Il avait montré son argent. Dans la nuit, sa mère et sa sœur l'avaient assassiné à coups de marteau pour le voler et avaient jeté son corps dans la rivière. Le matin, la femme était venue, avait révélé sans le savoir l'identité du voyageur. La mère s'était pendue. La sœur s'était jetée dans un puits.

⁸ Ово, за *passé simple* у француском језику, истиче француска лингвисткиња Д. Леман-Буикс.

ПРЕВОД 1

(М. Лалић)

Један човек *оџиуџовао* је из неког чешког села у намери да се обогати. После двадесет и пет година *враџио се* са женом и дететом као богат човек. Његова мајка и сестра држале су хотел у његовом родном месту. Да би их изненадио, *остџавио је* жену и дете у неком другом хотелу, а сам је *оџишао* мајци која га, кад је *дошао*, није *џреџознала*. Да би се нашалио, *дође* на помисао да код њих најми собу. *Показао им је* свој новац. Да би га опљачкале, мајка и сестра га *убију* ноћу ударцима чекиња и тело *баце* у реку. Изјутра је *дошла* жена и, не знајући ништа о свему, *открије* ко је путник. Мајка *се обеси*. Сестра *скочи* у бунар.

ПРЕВОД 2

(З. Хаџи-Видојковић)

Неки човек је *оџишао* из једног чешког села с намером да стекне богатство. После двадесет и пет година, имућан, *враџио се* са женом и дететом. Његова мајка је са његовом сестром држала хотел у родном селу. Да би их изненадио, *остџавио је* жену и дете у некој другој гостионици и *оџишао* својој мајци која га није *џреџознала* кад је *ушао*. Шале ради, *смислио је* да изнајми собу. *Показао им је* свој новац. Преко ноћи су га његова мајка и сестра *убиле* чекињем, да би га покрале, а његово тело *бациле* у реку. Ујутру је *дошла* жена и, не знајући за ово, *оџкрила* ко је био тај путник. Мајка *се обесила*. Сестра *се бацила* у бунар.

У овом одломку из „Страница“ А. Камија ради се о трагичном неспоразуму (иначе, тема Камијевог позоришног комада „Неспоразум“) који Мерсо, осуђеник на смрт, у затвору чита у новинама, тако да то у Камијевог тексту представља фрагмент слободног неуправног говора, који у француском, због слагања времена, утиче на употребу глаголских облика (стога и француски плусквамперфекат као основни облик нарације, а што није случај са српским језиком, у којем се углавном прибегава перфекту). Запажамо да аутор другог превода доследно употребљава перфекат, што можда боље одговара неутралном „белом“ Камијевог стилу, док први преводилац употребљава облике од којих су три („дође“, „обеси се“, „скочи“) хомографи, тако да би читалац могао да оклева да ли су то облици презента или аориста, кад не би било три друга несумњива облика презента („убију“, „баце“, „открије“). Стога, у овом фрагменту свих шест наведених глаголских облика треба сматрати презентима.

Мада овде заправо и нема аориста, навели смо овај пример да бисмо, у приповедању, скренули пажњу на конкуренцију глагола свршеног вида, не два, већ три облика: перфекат, презент и аорист. Као и аористи, свршени презенти овде усредсређују пажњу на важније радње које собом повлаче преокрете ситуација, почетну идеју, злочин, откриће неспоразума, два самоубиства, док су све остале споредне радње у перфекту и остају у другом плану. Други преводилац је могао да употреби аорист уместо презента, чиме би се још више истакли кључни моменти радње.

5. Према промени статуса српског аориста?

У наведеним одломцима аористи би могли бити замењени свршеним перфектима без неких битнијих семантичких промена. Међутим, стил текста би био промењен, утолико више што би број аориста замењених перфектом био већи. У питању је стилска вредност српског аориста коју су лингвисти често истицали: експресивност, динамизам догађаја, намеру да радња буде саопштена „као да се одиграла пред очима говорног лица“⁹, „живу непосредну *сукцесивност* радњи [...] доживљеност и непосредност“¹⁰.

Очигледно је да аорист у савременом српском језику није стилски неутралан. Да ли се, према томе, може закључити да у приповедању свршени глаголи имају опозицију, коју би чинили перфекат као необележени парњак, а аорист као обележени парњак (са стилском експресивношћу као обележјем)? Није могуће, барем због присуства трећег елемента, свршеног презента, који се, као што смо видели, исто тако често употребљава у приповедању прошлих догађаја. Аорист, који је можда у привилегованој, али не и у искључивој вези са првим и трећим лицем једнине, свакако нема у савременом српском језику објективну дистанцу својствену аористичности. Српски аорист је данас „субјективнији“ од свог конкурента, перфекта.

6. Закључак

Чини нам се да је појам аористичности оперативан за класификацију употреба аориста у савременом српском језику према типу исказивања: приповедање, говор, афоризам. Међутим, промена статуса аориста, тј. његова појачана експресивност, позива да се обратимо

⁹ СТЕВАНОВИЋ, стр. 648.

¹⁰ РАДОВАНОВИЋ, стр. 177.

наратологији.¹¹ Чини се да аорист модифицира време приповедања, повећава његову брзину у односу на свршени перфекат, па и на презент. Аорист мења и перспективу приповедања, фокализујући извесне радње. Он смањује дистанцу између текста и говорника, који изгледа као да је присутнији у описаним догађајима, што није случај са облицима неутралног перфекта. Да би се дошло до прецизнијих закључака требало би пажљиво и детаљно проучавати појаву аориста у савременом српском језику, не ограничавајући се само на књижевне текстове.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Бенвенист — Benveniste, E. (1966). 'Les relations de temps dans le verbe français', in: *Problèmes de linguistique générale 1*, Paris: Gallimard, 237–250.
- Килиоли — Culioli, A. (1980). 'Valeurs aspectuelles et opérations énonciatives: l'aoristique', in: J. David & R. Martin, (éds), *La notion d'aspect [Colloque organisé par le Centre d'Analyse syntaxique de l'Université de Metz (18–20 mai 1978)]*, Paris: Klincksieck, 181–193.
- Грује-Ривијер — Groussier, M.-L. & Rivière C. (1996). *Les mots de la linguistique — Lexique de linguistique énonciative*, Gap/Paris: Ophrys.
- Леман-Буикс — Leeman-Bouix, D. (1994). *Grammaire du verbe français: des formes au sens*, Paris: Nathan.
- Meillet, A. & Vaillant, A. (1980). *Grammaire de la langue serbo-croate*, Paris: H. Champion.
- Радовановић — Radovanović, M. (1990). О „narativnim“ glagolskim oblicima, у: *Spi-si iz sintakse i semantike*, Sremski Karlovci: Z. Stojanović / Novi Sad: Dobra vest, 167–178.
- Станојчић — Станојчић, Ж. (1996), „Морфологија, синтакса и фразеологија“, у: М. Радовановић (ур.), *Српски језик на крају века*, Београд: Институт за српски језик САНУ / Службени гласник, 111–141.
- Стевановић — Стевановић, М. (1969). *Савремени српскохрватски језик II*, Београд: Научна књига.
- Thomas, P.-L. (1993). 'Bilan des recherches sur l'aspect en serbo-croate', *Revue des Etudes Slaves* LXV/3, 537–550.
- Thomas, P.-L. (1998). 'Remarques sur l'aspect en serbo-croate', in: A. Borillo, C. Vettiers et M. Vuillaume (éd.), *Cahiers Chronos 2 — Regards sur l'aspect*, Amsterdam: Rodopi, 231–246.
- Веранк 1968 — Veyrenc, J. (1968). 'La syntaxe contradictoire du présent perfectif en russe moderne', *Les langues modernes* LXII/3, 71–81.
- Веранк 1975а — Veyrenc, J. (1975а). 'L'impératif russe et les systèmes de l'énonciation', 1ère partie, *L'enseignement du russe* 19, 4–22.
- Веранк 1975б — Veyrenc, J. (1975б). 'L'impératif russe et les systèmes de l'énonciation', 2e partie, *L'enseignement du russe* 21, 4–30.

¹¹ Исто је подвукла проф. др Вера Митриновић у једном занимљивом предавању, одржаном на одељењу славистике, на Сорбони, у новембру 1997. године.

Вајнрих — Weinrich, H. (1964). *Tempus-Besprochene und erzählte Welt*, Stuttgart.

Цитирана дела:

- Camus, A. (1942). *L'étranger*, Paris: Gallimard.
- Kami, A. (1962). *Stranaц* [превела М. Лалић], Београд: Rad.
- Ками, А. (1985). *Странац* [превела З. Хаџи-Видојковић], Београд: Просвета / Нолит / Завод за уџбенике.
- Kiš, D. (1976). *Grobница za Borisa Davidoviča*, Beograd: BIGZ.
- Saint-Exupéry, A. de (1946). *Le petit prince*, Paris: Gallimard.
- Сент-Егзипери, А. (1981). *Мали љринц* [превела М. Вукмировић], Београд: Народна књига / БИГЗ.
- Сент-Егзипери, А. (1994). *Мали љринц* [превела Бојана Вукшић], Београд: ЛУТА.
- Stevanović, V. (1994). *Hristos i psi*, Beograd: Radio B92.

GEORGE THOMAS
(Hamilton)

THE ROLE OF GERMAN LOANWORDS IN SERBO-CROATIAN: A SOCIOLINGUISTIC PERSPECTIVE

With its dialectal complexity, its pluricentric codification, the underlying cultural diversity of its speakers and the resulting centrifugal and centripetal relationships between its spoken and written varieties, the Serbo-Croatian (S-Cr) *diasystem*¹ throws out great descriptive challenges to the sociolinguist. On all these topics the late Pavle Ivić wrote with great passion and authority, not least in Ivić (1971). As a small token of respect for his huge contribution to the subject, I would like to address here the question of German (G) loanwords in the context of these broader issues.

Of all the major Western European languages, G has been the most widely known and used within the geographical area where S-Cr is spoken. While it has functioned as a language of wider communication throughout the area, it is that portion which formed part of the Habsburg Empire where contact with G has been most intensive and its impact, therefore, greatest.² Not surprisingly, there is a wealth of literature on the loanwords which resulted from this contact (Trivunac 1937, Striedter-Temps 1953 and Schneeweis 1960, Babić 1986). In recent years this has been augmented by a series of studies devoted to the role played by G in urban settings in Croatia, Slavonia and the Vojvodina, which formerly fell under Habsburg sovereignty (Mrazović 1996, Piškorec 1997, Dobrenov-Major 1997, Glovacki-Bernardi 1998, Medić n.d.). The present study seeks to provide answers to a number of the questions — implicit and explicit — these previous contributions raised. First, can it be demonstrated that whereas the S standard has been generally receptive to loanwords Cr has — for puristic reasons — tended to avoid them as many commentators since Unbegaun

¹ The term is taken from Brozović (1970, 14).

² The question of the exposure of S-Cr-speakers to G has never been fully and systematically explored. I intend filling this gap in a separate publication in the near future.

(1932) have asserted? Second, to what does the speech of Novi Sad, the largest city in the Vojvodina, resemble that of Zagreb on the Cr side with respect to the use of G loanwords; and, finally, does it differ in this significantly from usage in Belgrade? For this purpose, a corpus of 143 lexical items, developed to investigate standard and nonstandard use of G loanwords in the core Slavonic languages of the former Habsburg Empire (Thomas 1998, 341–3), was tested for the Cr and S standard languages and for the everyday speech of Zagreb, Belgrade and Novi Sad.³

Only eleven G words out of these 143 have failed to give rise to a loanword in one of the examined varieties of S-Cr: *Häusl* 'privy', *Jahrmarkt* 'fair', *ja* 'yes', *Kammer* 'room', *kosten* 'to taste',⁴ *Kundschaft* 'clientele', *Mischmasch* 'hotchpotch', *prima* 'excellent', *putzen* 'to clean',⁵ *trumpfen* 'to trump (at cards)', *wünschen* 'to wish'. The representation of 92% of the items in some variety of S-Cr is higher than the other three languages in the original survey (Thomas 1998, 343). The figures for all varieties of Cr are 124 items (87%) and of S 99 items (69%). The difference is commensurate, in my view, with the relative historical exposure to G among Croats and Serbs.

When it comes to the respective standard languages, the first major indicator of a difference between them is that 40 loanwords are found in S as against only 27 in Cr. In addition to the 25 words identical to S and Cr (*akuratan* 'accurate, exact' (< G *akkurat*), *apoteka* 'apothecary' (< G *Apotheke*), *bal* 'ball, dance' (< G *Ball*), *direktan* 'direct' (< G *direkt*), *doktor* 'physician' (< G *Doktor*), *fakt* 'fact' (< G *Fakt*), *familija* 'family' (< G *Familie*), *frizura* 'hairdo' (< G *Frisur*), *kasa* 'cashier's wicket' (< G *Kasse*, Austrian G *Kassa*), *kredenc* 'sideboard' (< G *Kredenz*), *logor* 'camp' (< G *Lager*), *kuražan* 'courageous' (< G *Courage*), *kurva* 'prostitute' (< G *Hure*), *lavor* 'washbasin, washstand' (< regional G *Lavor*), *marš* 'march' (< G *Marsch*), *muzika* 'music' (< G *Musik*), *natura* 'nature' (< G *Natur*), *peron* 'railway platform' (< G *Perron*), *policajac* 'police officer' (< G *Polizei*), *radio* 'radio' (< G *Radio*), *rola* 'role' (< G *Rolle*), *šansa* 'chance,

³ The written sources were Magner (1966), Stevanović et al. (1967–76), Sabljak (1981), Anić (1991), Brodnjak (1992), Hudeček et al. (1999). The main native Cr informant, Berislav Fabek, was born in Zagreb shortly after the First World War. The S informant, Branka Popović, was born in Novi Sad during the Second World War, attended university there — by a happy coincidence Pavle Ivić was one of her teachers — and was subsequently employed for many years on the teaching staff at the University of Belgrade. I would like to take this opportunity to acknowledge their invaluable assistance.

⁴ In the meaning 'to cost', this word is used in Croatia and Serbia.

⁵ My S informant gives *pucval* 'wire wool' for the Vojvodina, indicating that the morpheme *puc-* has been available for forming new words.

prospects' (< G *Chance*), *šarm* 'charm' (< G *Charm*), *špricer* 'spritzer' (< G *Spritzer*), *teatar* 'theatre' (< G *Theater*)), there is one word where the Cr and S forms are markedly different (*šparoga* and *špargla* 'asparagus' respectively (< G *Spargel*), although the Zagreb nonstandard variety has the same form as S.

Since the impact of G on Cr seems to have been somewhat greater than on S, we have to find an explanation for the fact that with respect to the standard language the number of G loanwords in S is almost half again as large as in Cr. Such an explanation is readily available in the impact of xenophobic purism on the formation and cultivation of the Cr standard.⁶ Proof of the successful application of this 'tight normative filter' against G loanwords (Babić 1986, 12) is that all 13 of the words registered in the S standard but absent from standard Cr are used in the colloquial speech of Zagreb. A further indication of puristic intervention, albeit of moderate intensity, is the fact that, even in those instances where a G loanword is tolerated, users of standard Cr also have recourse, for the most part, to a native synonym. Serbs, on the other hand, are more often content to use the loanword in isolation in these cases. Another insight into the nature of Cr purism is offered by the observation that two of these words do not have a direct equivalent in standard Cr: *frajer* 'suitor, skirt chaser, prostitute's trick' (< G *Freier*), *šank* 'bar for dispensing drinks' (< southern and Austrian G *Schank*). Since, as we shall see, both loanwords are used in the Zagreb vernacular, this shows how *censoring purism* (Thomas 1991, 88–91) can deplete a standard language's expressive resources.

Turning to colloquial usage, there are 24 items which are common to all three urban idioms but which are excluded from the respective standard languages: *coltati/calnuti* 'to pay' (< G *zahlen*), *deka* 'duvet' (< G *Decke*), *firanga* 'curtain' (< G *Vorhang*), *fraj* 'free, without charge' (< G *frei*), *ganc* 'quite, totally' (< *ganz*), *glanc* 'shine' (< G *Glanz*), *hohštapler* 'swindler' (< G *Hochstapler*), *kvartir* 'apartment' (< Austrian G *Quartier*), *luft* 'air' (< G *luft*), *muštra* 'model' (< G *Muster*), *peh* 'bad luck' (< G *Pech*), *šihta* 'shift' (< Austrian G *Schichte*), *šlus* 'end, stop' (< G *Schluss*), *šnjajder* 'tailor' (< G *Schneider*), *špancirati/špacirati* 'to go for a walk' (< G *spazieren*), *špajz/špajza* 'larder, pantry' (< Austrian G *Speis*), *štambilj/štampilj*, *štemp(i)l* 'rubber stamp' (< G *Stempel*), *štimmung* 'cosy atmosphere' (< G *Stimmung*), *štrapač/štrapacan* 'effort/tiring' (< Austrian G *Strapaz-*), *štrudl/štrudla* 'strudel' (< G *Strudel*), *štih* 'trick (in cards)' (< G *Stich*),

⁶ For more on Cr purism, see Vince (1979–80), Katičić (1973–4), Thomas (1978, 1996).

šuster 'cobbler' (< G *Schuster*), *tišler* 'joiner, cabinet maker' (< G *Tischler*), *ziher* 'certain(ly)' (< G *sicher*).

To these we may also add the 40 loanwords registered in the Cr and S standards, since none of them can be considered high-style, bookish or specialist and are therefore also part of the active repertoire of the residents of the three urban centres. This gives a combined total of 64, which constitutes almost half of all the loanwords in the sample found in one or more of the varieties of S-Cr. We should, however, not lose sight of the fact that, as demonstrated above, one fifth of these lexemes bear radically different stylistic and socio-communicative functions in the Cr urban milieu from those in the two S cities.

Of the binary relationships, that between Zagreb and Novi Sad yields the highest number of common items (26): *ajzliban/ajzbaner* 'railway / railway worker' (< G *Eisenbahn(er)*), *baraka* 'shack, dilapidated house' (< G *Barack(e)*), *biflati* 'to swot, to cram, to learn parrot fashion' (< G *büffeln*), *fajn* 'fine, good' (< G *fein*), *flajšmašina* 'meat machine' (< G *Fleischmaschine*), *frajla/frajlica* 'miss, young woman' (< G *Fräulein*), *frtalj* 'quarter, block' (< G *Viertel*), *furt/fort* 'on and on' (< G *fort und fort*), *gank/gajnk/gonk* 'corridor' (< G *Gang*), *grunt* 'base, foundation' (< G *Grund*), *hofirati* 'to court' (< G *hofieren*), *kajzersmarn* 'type of dessert' (< G *Kaiserschmarren*), *kumst/humst* 'skill, smarts' (< G *Kunst*), *mebl* 'furniture' (< G *Möbel*), *medicina* 'medication' (< G *Medizin*), *servus/serbus* 'greeting' (< regional G *Servus*), *šmajhlati* 'to flatter, butter up' (< G *schmeicheln*), *šmuk* 'ornament, decoration' (< G *Schmuck*), *šnuftikla* 'handkerchief' (< southern and Austrian G *Schnupftüchl*), *špalta* 'newspaper column' (< G *Spalte*), *šparkasa* 'savings bank' (< G *Sparkasse*), *špigl* 'mirror' (< G *Spiegel*), *špitalj* 'hospital' (< Austrian G *Spital*), *štreka* 'permanent way' (< G *Strecke*), *švindl* 'swindle' (< G *Schwindel*), *urlaub/urlab/urlaup* 'vacation, leave' (< G *Urlaub*). To these might be added *befel* 'order' (< G *Befehl*), rejected by my Zagreb informant but documented for 1925 by Glovački-Bernardi (1998, 123) and in Finka (1984–). This would bring the number of loanwords confined to the Zagreb and Novi Sad idioms to 50.

There is just one item common to each of the other binary relationships: *handlovati* 'to trade' (< G *handeln*) for Belgrade and Novi Sad, *cimer* 'room-mate' (< G *Zimmer* 'room') for Belgrade and Zagreb. Clearly the Novi Sad and Zagreb vernaculars have more in common with each other with respect to G loanwords than the two S cities do. Even if we factor in items from the respective standard varieties, we still arrive at a figure for items common to Novi Sad and Zagreb of 90, compared with one for Novi Sad and Belgrade of 65. This clearly indicates that, as a result of sharing in the heritage of the Habsburg Empire and extensive and inten-

sive contact with G, the spoken varieties of Zagreb and Novi Sad have undergone a high degree of convergence. In contrast, the location of Belgrade outside the Habsburg Empire and the lack of the kind of extensive and intensive contact with G experienced by generations of residents of Novi Sad has brought about a considerable divergence between the spoken varieties of the two major S cities. This divergence would doubtless have been even greater were it not for the fact that on the S side so many G loanwords have penetrated the standard language.

Nevertheless, there are still two important differences between Zagreb and Novi Sad in the use of G loanwords. In the first place, while the speech of Novi Sad has just two additional G loanwords not shared with either of the other cities (*kurirati* 'to treat, to cure' < G *kurieren*, *vandrovati* 'to roam, to ramble'), there are 29 such items in the Zagreb urban vernacular: *cajt* 'time' (< G *Zeit*), *caitunge* 'newspaper' (< G *Zeitung*), *cukerpeker* 'confectioner' (< Austrian G *Zuckerbäcker*), *cuksfirer* 'guard (on a train)' (< Austrian G *Zugsführer*), *dakl* 'dachshund' (< G *Dack(e)l*), *drot* 'wire, line' (< G *Draht*), *fajfa* 'saxophone, penis' (< G *Pfeife* 'pipe'), *fana* 'banner' (< G *Fahne*), *fara* 'parish' (< G *Pfarre*), *fašing/fašnik* 'mardi gras' (< regional G *Fasching*),⁷ *glajz* 'track at a railway station' (< G *G(e)leis(e)*), *hec* 'fun, joke' (< Austrian G *Hetz*), *kasl* 'mailbox' (< G *Kasten* 'box, chest'), *koh* 'cook, chef' (< G *Koch*),⁸ *ksiht* 'face, mug' (< G *Gesicht*), *kšeft* 'business, deal' (< G *Geschäft*), *mašinfirer* 'engine driver' (< Austrian G *Maschinführer*), *mirakul* 'miracle' (< G *Mirakel*), *muterica* 'mother' (< G *Mutter*), *nemlih* 'namely' (< G *nämlich*), *nor/norc* 'fool, idiot' (< G *Narr*), *pajzl* 'pub, bawdy house' (< Austrian, Bavarian G *Beisel*), *partaja* 'political party' (< G *Partei*), *špajs* 'fun' (< G *Spaß*), *špek* 'bacon, lard' (< G *Speck*), *špraha* 'language' (< G *Sprache*), *štrof* 'punishment' (< G *Strafe*), *švigertohter* 'step-daughter' (< G *Schwiegertochter*), *tringelt* 'tip' (< G *Trinkgeld*). To this list one should add *gauner* 'thief' (< G *Gauner*), rejected by my informant but documented by Glovacki-Bernardi (1998, 152) in a source from 1925.

Thus, while there is a total of three Germanisms used in Novi Sad but not in Zagreb, there is a corresponding figure of 30 items known in Zagreb but absent in Novi Sad. This is to be explained by differences in the exposure to G in Croatia and the Vojvodina. First, the Serbs had migrated in numbers to the Vojvodina only in 1699, so that the time-depth of their contact with G was considerably less. Secondly, after the First World War and the incorporation of the Vojvodina into the new Yugoslav state

⁷ The form *fašnik* is now listed in Hudeček et al. (1999).

⁸ The word *koh* is used in S but in the meaning of 'pudding'.

there had been a large-scale in-migration into the Vojvodina of Serbs from Serbia proper. This state of affairs was to be intensified still further after the Second World War by the forcible emigration of G-speakers from the province and their replacement by a second wave of non-Vojvodinian Serb immigrants (Wehler 1980, 63–6). As a result, standard S became the most widespread form of discourse in Novi Sad, the vernacular of the older residents of the city with its repertoire of Germanisms being reduced to something of an historical relic (Dobrenov-Major 1997). In Zagreb, on the other hand, the kajkavian vernacular enjoyed considerable prestige among immigrants to Zagreb (Šojat 1979), including those from regions of Croatia where G influence had been minimal. As a consequence, the latter have tended to acquire a repertoire of G loanwords as they have accommodated their speech towards the Zagreb vernacular.

The second difference concerns the socio-stylistic function of these loanwords, which can be illustrated by analyzing the ratio of words considered limited to non-standard usage to those accepted into the standard language in the respective urban centres. Thus, if we compare the status of those 90 words common to Zagreb and Novi Sad usage, the ratio of non-standard to standard items in Novi Sad is a little over 5 : 4, compared with approximately 5 : 2 in Zagreb. If we extend this comparison to include all G loanwords in our sample for each of the two urban centres, then it can be seen that the gap between them widens still further: to 3 : 2 in Novi Sad and almost 4 : 1 in Zagreb.⁹

As we have already established, this difference has its roots in the moderate xenophobic and elitist purism which characterizes the prevailing attitude to the standard language in Croatia.¹⁰ But it is also tied to the existence of another important sociolinguistic factor in Zagreb: *diglossia*. This diglossia maintained a strict distinction between the Cr standard language used for formal, written discourse and a kajkavian urban idiom used for purposes of informal communication (Magner 1966). As we have seen, about 20% of the G loanwords in our sample are used in both the formal (H) and the informal (L) code, while the remaining 80% are confined to the L code. However, according to Magner, the rigorously maintained distinction between the H and L codes is showing signs of disintegration with the development of intermediary varieties between the two extremes. As this trend develops still further, it will have an effect on the status of G

⁹ This ratio tallies fairly closely with the 5.7 : 1 calculated by Babić (1986, 6–7) for the number of Schneiweis' 2977 G loanwords accepted in standard Cr.

¹⁰ As Herrity (1978) has demonstrated, there was no lack of puristic sentiment in Serbia; the difference is that it did not gain support among S language cultivators.

loanwords. It has been noted, for example, that the number of loanwords in Cr labelled as „low colloquial“, „slang“ or „jargon“ is already very small (*biflati, fabrika, fah, frajer, šnajder*), especially compared with Cz and Sln with 78 and 37 such items respectively (Thomas 1998, 345). It would seem that Cr is evolving in the direction of a situation, where the G loanwords are appropriate in speech but not in writing. However, it will be interesting to see whether some widely used Germanisms, especially those for which there is no ready native equivalent exists or where there is little overlap of meaning with a native word, will find their way into use at the more formal end of the socio-communicative spectrum. Of course, for this to happen would require a rejection of the extreme, elitist and xenophobic purism, which has characterized cultivation of the Cr standard language over the past decade. The outcome of any such relaxation of the „normative filter“ would have the effect of raising to standard status in Zagreb many of the words which have already achieved that status in Belgrade and Novi Sad. Signs that this is already beginning to happen are provided by the fact that a number of loanwords previously ignored or stigmatized in earlier Cr dictionaries are now admitted in Anić (1991) and especially Hudeček et al. (1999) without stylistic or local marking, e.g. *akuratan, direktan, doktor, fakt, familija, fašnik, kredenc, kurva, marš, natura, peron, rola, policajac, šarm, šansa*.

Given the ever diminishing role of G in the region, the obsolescence of these G loanwords needs to be addressed, particularly those which have not received the *imprimatur* of the dictionaries of the respective standard languages. There are only very few instances where words are flagged as „obsolete“ or „archaic“ in the lexicographical sources or were firmly rejected by my informants, e.g. for Zagreb: *medicina, špital*. However, the fact that all my informants, without solicitation, remarked that their parents would have been able to furnish a much fuller list reflects the widespread perception that there has indeed been a considerable reduction in the active use of Germanisms in all three urban communities.

Mrazović (1996, 214) also documents a marked retreat in the use and understanding of G loanwords among young people in the Vojvodina. However, she makes no distinction in her figures between standard and non-standard usage. Among the words in our sample (or their derivatives), which Mrazović (1996, 216) claims are understood by all her respondents are the following: *cimerka, fah, farba, flaša, fleka, glancati, kasa, kasirka, knedla, marš, muštra, peh, plac, puter, sos, šank, šnicla, špricer, štrudla, viršla*. To these should be added those words which all the youngest respondents say they understand but a few individuals claim — improbably in my view — not to use: *kredenac, krigla, šnajder, šnufstikla, špajz*,

štimung. There are also other items from our list which are understood by more than two thirds of the youngest generation surveyed by Mrazović (1996, 216–28): *calovati, deka, firanga, fraj, frajla/frajlica, frižak, frtalj, kunst, lager, luft, mebl, ruksak, soft, špargla, štambilj, štrapac*. In most cases, the numbers for the active use of these words falls are much lower, indicating that they are beginning to drop out of use. At the other end of the spectrum are a number of words which are understood by less than two thirds of the youngest respondents and are actively used only by a very small minority: *ajzliban, drot, fašing, gonk/gong, grunt, kvartir, špacirati, špitalj, tišler, tringelt, vandrokaš*. These words are probably becoming obsolete in the present-day Vojvodina. Significantly, two of these disappearing words (*drot, fašing*) were not even suggested by my informant.

On the Cr side, the situation is more open to question. For example, Glovacki-Bernardi (1998) does not tell us whether there were significant differences in the usage of the two age cohorts surveyed — one in their forties, the other in their seventies — or which 120 words were given to a group of 25 schoolchildren. Most of these words were known to them and apart from some recent immigrants from Bosnia-Herzegovina, there was no variation on the basis of the parents' birthplace. The only word from our sample cited by her as no longer in use is *viršl* (Glovacki-Bernardi 1998, 112). Šojat (1998, 39) confirms that even in the centre of Zagreb the number of the Germanisms has decreased significantly since the time when Magner (1966) carried out his investigations. Of 500 nouns of G origin listed by Magner, 33 are not used by Šojat but most of the verbs are (Šojat 1998, 57). In the suburbs, except in households which have moved out of the centre, there has been a still greater decrease in the number of G loanwords (Šojat 1998, 55). Among those words which Šojat (198, 56, 66–7) claims not to have heard are the following items from our sample: *ajznbaner, cukerpekeraj, cuksfirer, fana, ksiht, mašinfirer, špraha* (though the last is used in *Šatrovački*, the Zagreb slang).¹¹ Still to be heard, though, are words such as *farba, firange, fort/furt, gemišť, plac, špiĝl* as well as *cajt, hec* (theselast with stylistic colouring) (Šojat 1998, 66–7). Those Germanisms which have not survived have been replaced by words from standard Cr or by loans from some other source. This is not surprising in view of the fact that Zagreb kajkavian, now rarely heard in unbroken discourse without admixtures of štokavian, is giving way to *štokavština*, the variant of standard Cr realized by substandard Zagreb speakers, as the idiom which characterizes the speaker as a „true“

¹¹ For more on Germanisms in *Šatrovački*, see Juričić & Kess (1977).

Zagrepcanin (Šojat 1998, 71). It will be interesting to see how many G loanwords survive this shift in the L code from kajkavian to štokavian.

Two studies of loanwords in rural kajkavian speech communities provide some points of comparison with the situation in Zagreb. Horvath-Dronske (1995, 374) claims there are about 1,000 G loanwords in current active use in the Krapina area without providing a full list but citing from our sample *drek, frajer, hohštapler, urla(u)b* (p. 112). More promising is Piškorec (1997, 83–145), who gives 66 of the 114 words found in our Zagreb sample, including two words which have been identified as archaic or obsolete in Zagreb: *meducin, špital*. It may be argued that a small town or the countryside will have been more likely to retain kajkavian together with its characteristic repertoire of Germanisms as its L code than the expanding and industrializing national capital. Nevertheless, the data collected by Piškorec independently of Glovacki-Bernardi (1998), Magner (1966) and myself seems to confirm the stable and pervasive nature of the lexical impact of G on the historically kajkavian landscape as a whole. Moreover, it seems reasonable to assume that those words listed in both Piškorec and my own materials belong to the solid core of those Germanisms, which have been fully integrated into local usage and, as such, are likely to remain so (in the case of discrepancies in form of pronunciation, Zagreb items are given first): *apoteka/japoteka, baraka, befel, biflati, puter, drot, drek, fah* (also *fakman* in Piškorec), *farba, fašing/fašenk, fajn, flaša, flek/fleka, flajšmašina, frajla, fraj, friški, gank, ganc, kšefti/šeft, glanc, knedl/kneglin, krigl/kriglin, kumst, lager, luft, medicinal/meducin, mebl/meblin, muštra, par, paradajz, fara, fajfa, peh, plac, kvartir/kvarter, ruksak/rupsak, saft, šank, šlus, šmajhlati/šmajlati, šnajder/šnajdar, šnicl/šnicel, šuster/šustar, švindler, ziher, špargla/šparglin, špancirati/špancerati, špek, špajza, špigl/špiglin, špital, štih, štrapac, štreka, štrof, štrudl/štrukel, tišler/tišlar, tringelt, urlab, fital, firangal/feringa, vandrati, calati/coltati, cajt, cajtung*. Finally, it is worth remembering that there are G loanwords not used universally but retaining a firm place in the active vocabulary of certain social groups, e.g. *blic* 'flash' (< G *Blitz*), even though not registered in any dictionary of standard S, the only word used by photographers, *špan* 'stringing on a tennis racket' (< G *Spanne*), not in general use but indispensable to tennis players (Mrazović 1996, 209, 215).

This degree of specialization is one of the characteristics of G loanwords in S-Cr as a whole: they tend to be assignable to a relatively small group of well defined semantic spheres (examples taken from those common to Novi Sad and Zagreb): — (i) the private, domestic world: 'corridor', 'curtain', 'mirror', 'room-mate', 'apartment', 'pantry', 'wash-basin', 'furniture',

'sideboard', 'duvet', 'family', 'medication', 'handkerchief'; (ii) food, drink, their preparation and service: 'schnitzel', 'sausage', 'asparagus', 'tomato', 'strudel', 'kaiserschmarren', 'dumpling', 'butter', 'juice (from meat)', 'sauce, gravy', 'meat-grinder', 'bottle', 'beer-mug', 'spritzer'; (iii) tavern life and the entertainment: 'bar (for dispensing drinks)', 'woman of ill repute', 'to court', 'ladies' man', 'girl', 'tip', 'trick (in cards)', 'cosy atmosphere', 'music', 'ball, dance'; (iv) public life, commerce, manufacturing, professions and trades: 'town square', 'cashier', 'cash-desk', 'to buy', 'swindler', 'savings bank', 'factory', 'shift', 'doctor', 'pharmacy', 'speciality', 'cobbler', 'joiner', 'tailor', 'radio', 'theatre', 'police officer', 'rubber stamp', 'newspaper column', 'quarter (of a town)', 'hospital'; (v) railways: 'guard', 'engine driver', 'platform', 'track, permanent way'; (vi) military: 'march', 'camp', 'order'; (vii) miscellaneous: 'air', 'nature', 'bad luck', 'courage', 'colour', 'charm', 'prospects', 'role', 'hairdo', 'shine, glitter', 'spot', 'model', 'wire', 'jewellery', 'rucksack', 'leave, vacation', 'to paint', 'to flatter', 'to clean', 'to roam, to hike', 'to go for a walk', 'hike', 'exhaustion', 'to swot, to bone up'; (viii) greetings, adjectives, adverbs and particles: 'hello! (lit. your servant)', 'exact(ly)', 'direct(ly)', 'fine', 'certain(ly)', 'fact', 'free', 'fresh', 'totally', 'end of story', 'on and on'.

In general, one can say that G loanwords are associated more with public than private life and with a town and village setting rather than peasant life, which fits well with patterns of contact between G and S-Cr. It also reflects the impact of the Austrian way of life and Habsburg institutions on the Cr- and S-speaking residents of Croatia and the Vojvodina.

It has been observed (for example, by Kazazis 1969, 95) that in language contact situations like these loanwords far from being seen as prestige items in the repertoire of native speakers are forced down the stylistic and social ladder. This frees them to take on expressive (and especially pejorative or familiar) connotations and in the urban slang to develop meanings not motivated by the source word in the G original: — (i) expressive or slang: in Novi Sad and Belgrade *calnuti*; in Zagreb *fabrika, fah, familija, frajer, lager, šnajder*; (ii) pejorative: in Zagreb *baraka, biflati, špitalj, pajzl*; (iii) new meanings: in all three urban centres: *luft* 'air' > 'free time', *farbati* 'to colour' > 'to tell lies'; in Zagreb slang *viršl* 'hot dog' > 'slender penis', *fajfa* 'pipe' > 'saxophone, penis'.

The source of the loanwords also tells us something about the nature of the contact situation.¹² 27 of them are confined to Austro-Bavarian us-

¹² The main lexicographical sources consulted were *Duden, Das große Fremdwörterbuch* (Mannheim/Vienna/Zürich 1994) and *Wie sagt man in Österreich? Wörterbuch der österreichischen Besonderheiten* (Mannheim/Vienna/Zürich 1989). I would also like to express my gratitude to my Germanist colleagues at McMaster University, Gerhart Teuscher and Gerald Chapple, for their comments and advice on the G material.

age, have a distinctly Austro-Bavarian origin or are used in a form or with a meaning which is encountered only in the south G area: *akkurat* (Austrian in the meaning 'exactly, in fact'), *Beisel* 'run down tavern' (Austro-Bavarian), *Eisenbahner* 'railway man' (Austrian), *Fasching* 'carnival, mardi gras' (originally Austro-Bavarian, now used more widely), *Grund* (Austrian in the sense of 'peasant landholding'), *Hetz* (Austro-Bavarian in the meaning 'joke, fun'), *Kaiserschmarren* 'type of dessert' (southern), *Kassier* 'cashier' (Austrian, Swiss or South G in this form), *Kastl* 'box' (southern in this form), *Knödel* 'dumpling' (originally Austro-Bavarian), *Krügel* 'beer-mug, mug of beer' (Austrian), *Lavor* 'washbasin, washstand' (southern), *Maschinführer* 'engine driver' (form without the infix *-en-* Austrian), *Perron* 'railway platform' (now common only in Austria and Switzerland), *Quartier* 'apartment' (only Austrian in this meaning), *Sauce* 'sauce, gravy' (pronounced [zo:s] in Austria), *Schank* 'bar for dispensing drinks' (southern in this form), *Schichte* 'shift' (Austrian in this form), *Schnitzel* 'schnitzel, cutlet' (originally Austrian), *Schnupftüchl* 'handkerchief' (southern), *Servus* 'form of greeting' (Austro-Bavarian), *Speis* 'larder' (Austro-Bavarian), *Spital* 'hospital' (Austrian), *Strapaz-* 'tired, worn out' (Austrian in this form), *Strudel* 'type of pastry' (originally Austro-Bavarian), *Zuckerbäcker* 'confectioner' (Austrian in this meaning), *Zugsführer* 'railway guard' (form with *-s-* infix Austrian).

In addition, a number of loanwords reflect Austro-Bavarian dialectal pronunciation: (i) [a] > [o], e.g. G *Draht* > Cr *drot*, G *Gang* > S *gonk* (but Cr *gank*), G *Narr* > Cr *nor*, G *Strafe* > Cr *štrof* (but also *štrafa*), but note also G *Eisenbahner* > Cr *ajzenbaner*, G *Fach* > S/Cr *fah*, G *Sprache* > Cr *špraha*, G *zahlen* > S/Cr *calnuti* (but kajkavian dialect *coltati*); (ii) [ü] > [i], e.g. G *büffeln* > S/Cr *biflati*, G *Krügel* > S/Cr *krigla*, G *Maschinführer*, *Zugsführer* > Cr *mašinfirer*, *cuksfirer*, G *Schnupftüchl* > S/Cr *šnufstikla*, G *Wurst* > Cr *vršt*, G *Würstel* > S/Cr *viršla*; (iii) [ö] > [e], e.g. G *Knödel* > Cr *knedl*, S *knedla*, G *Möbel* > S/Cr *mebl*; (iv) [oj] > [aj], e.g. G *Fräulein* > S/Cr *frajla*; (v) [aw] > [a:], e.g. G *Urlaub* > Cr *urlab* (but also S/Cr *urlaub*); (vi) [s] > [š] before [p] and [t] in non-initial position, e.g. G *Schuster* > Cr *šušter* (but also S/Cr *šuster*), G *Wurs*, *Würstel* > Cr *vršt*, S/Cr *viršla*, but also note G *Kunst* > S/Cr *kumst*; (vii) [b] > [p] at the beginning of free morphemes, e.g. G *Beisel* > Cr *pajzl*, G *Butter* > S/Cr *puter*, G *Zuckerbäcker* > Cr *cukerpeker* (but also *cukerbeker*), but note also G *Eisenbahner* > Cr *ajznbaner*; (viii) loss of internal or final schwa, e.g. G *Geschäft* > Cr *kšeft*, G *Gesicht* > Cr *ksiht*.

In sum, there are 41 items — most of them in the non-standard varieties of Cr and S — which reflect some Austrian linguistic feature or other. With very few exceptions (e.g. *gonk/gank*, *šuster/šušter*, *urlab/urlaub*),

there are no instances of a discrepancy between Cr and S reflections of this Austrian material, which indicates that all varieties of S-Cr have been influenced by a specifically Austrian form of G.

Conclusions

1. The impact of a moderate puristic paradigm of a xenophobic and elitist orientation can be detected in the treatment of G loanwords in standard Cr, whereas in standard S — consistent with the Vukovian paradigm — many have been accepted as stylistically unmarked items.

2. The number of loanwords found in both Novi Sad and Zagreb, the two cities formerly within the confines of the former Habsburg Empire, is much greater than those common to the two S cities, Novi Sad and Belgrade.

3. A significant number of G loanwords used in Novi Sad have not found their way into the S standard, possibly as the outcome of the ethnographic bias in Vuk's conception of the standard language and his negative attitude to urban usage compared to that of the peasant.¹³

4. Zagreb and Novi Sad conform to a pattern in the use of G loanwords in the other Austro-Slavonic capitals, Ljubljana, Prague and Bratislava.

5. There are also parallels between the situation in Zagreb and Novi Sad with the status and function of certain Turkisms in the everyday speech of Sarajevo and Italianisms in Split. This topic deserves to be explored in more detail.

6. The impact of G on the colloquial speech of Novi Sad was evidently less than in Zagreb, and there appears to have been a greater degree of attrition there than in Cr capital. Zagreb was also — at least historically — diglossic with a kajkavian dialect richly imbued with G loanwords.¹⁴ In Novi Sad, where the colloquial and the standard shared the same dialectal base, G loanwords were in a much more exposed state. It remains to be seen whether the rise of a kajkavian-influenced štokavian as the L code in Zagreb (Šojat 1998, 71–3) will exercise further attrition on these G loanwords but it is clear that for some of them obsolescence is already well advanced. Confirmation of this process calls for coordinated, empirical research on all three urban speech communities.

¹³ For more existence of a relatively stable, urban-based written idiom prior to Vuk's reforms, see Keipert (1998).

¹⁴ Significantly — as evident, for example, in Finka (1984–), Cr linguists seem ready to accept words such as *befel*, *cajt*, *cajtunga* as legitimate components of standard kajkavian even though they have been spurned by standard Cr.

7. Finally, concentration on the standard languages has meant that centrifugal tendencies in the usage of the state and republican capitals have received most attention, but we should not lose sight of those centripetal factors affecting the relationship of the informal varieties of language spoken across the S-Cr diasystem.

REFERENCES

- Anić, V. 1991 *Rječnik hrvatskoga jezika* (Zagreb).
- Babić, Stjepan 1986 *Deutsche Lehnwörter in der kroatischen Literatursprache*, in: *Festschrift für Herbert Bräuer zum 65. Geburtstag*, ed. R. Olesch & H. Rothe (Cologne/Vienna), 1–13.
- Brodnjak, V. 1992 *Razlikovni rječnik srpkoga i hrvatskoga jezika* (Zagreb).
- Brozović, Dalibor 1970 *Standardni jezik* (Zagreb).
- Dobrenov-Major, Maria 1997 *Stribt die Donaumonarchie erst jetzt endgültig? Das Verschwinden der Austriazismen in der Sprache der Vojvodinaer Serben durch Migration und Emigration*, in: *Österreichisches Deutsch und andere nationale Varietäten plurizentrischer Sprachen in Europa*, ed. Rudolf Muhr & Richard Schrodtt (Vienna), 350–72.
- Finka, Božidar (ed.) 1984– *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* (Zagreb), Vols 1–3.
- Glovacki-Bernardi, Zrinjka 1998 *Deutsche Lehnwörter in der Stadtsprache von Zagreb (= Schriften zur deutschen Sprache in Österreich, Band 24)* (Frankfurt am Main Berlin / Bern / New York / Paris / Vienna), 95–249.
- Herrity, Peter 1978 *Puristic Attitudes in Serbia in the Second Half of the Nineteenth Century*, *Slavonic and East European Review* 56, 202–23.
- Horvath-Dronske, Renate 1995 *Die Übernahme von Lehnwörtern aus dem österreichischen-deutschen Sprachraum im kajkawischen Dialekt von Hrvatsko Zagorje (Kroatien)*, in: *Österreichisches Deutsch: Linguistische, sozialpsychologische und sprachpolitische Aspekte einer nationalen Variante des Deutschen*, ed. Rudolf Muhr, Richard Schrodtt, Peter Wiesinger (Vienna), 374–9.
- Hudeček, Lane et al. (ed.), 1999 *Hrvatski jezični savjetnik* (Zagreb).
- Ivić, Pavle 1971 *Srpski narod i njegov jezik* (Belgrade).
- Juričić, Želimir, B. & J. F. Kess 1977 *Germanisms in Zagreb Croatian šatrovački*, *Germano-Slavica* 2.4, 285–94.
- Katičić, Radoslav 1973–4 *O purzimu*, *Jezik* 21, 84–90.
- Kazazis, Kostas 1969 *The Status of Turkisms in the Present-Day Balkan Languages*, in: *Aspects of the Balkans: Continuity and Change. Contributions to the International Conference Held at UCLA, 23–28 Oc-*

- tober, 1969, ed. Henrik Birnbaum & Speros Vryonis (The Hague / Paris), 87–116).
- Keipert, Helmut 1998 Gesprächsstilisierung in E. Jankovićs Übersetzung 'Blagodarni sin' (1789): I. Die Anredeformen, *Die Welt der Slaven* 43, 239–58.
- Magner, Thomas F. 1966 *A Zagreb Kajkavian Dialect* (University Park, Pennsylvania).
- Medić, Ivo n.d. Kulturno-historijsko značenje i lingvistička analiza njemačkih pozajmljenica kod zagrebačkih obrtnika (Unpublished dissertation of Zagreb University).
- Mrazović, Pavica 1996 Germanizmi u govornom jeziku Vojvodana, in: *O leksičkim pozajmljenicama* (Zbornik radova sa naučnog skupa „Strane reči i izrazi u srpskom jeziku“) (Subotica/Belgrade 1996), 209–230.
- Piškorec, Velimir 1997 *Deutsches Lehngut in der kajkavischen kroatischen Mundart von Đurđevac in Kroatien* (Schriften zur deutschen Sprache in Österreich, Band 22) (Frankfurt am Main / Berlin / Bern / New York / Paris / Vienna).
- Sabljak, Tomislav 1981 *Rječnik šatrovačkog govora* (Zagreb).
- Schneeweis, Edmund 1960 *Die deutschen Lehnwörter im Serbokroatischen in kulturgeschichtlicher Sicht* (Berlin).
- Stevanović, Mihailo et al. 1967–76 *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, 6 vols. (Novi Sad).
- Striedter-Temps, Hildegard. 1953 *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen* (Berlin).
- Šojat, Antun 1979 Standardni jezik i dialekt u urbanim sredinama SR Hrvatske, *Rasprave Zavoda za jezik Instituta za filologiju i folkloristiku* 4/5, 119–22.
- 1998 Zagrebački gradski govor u prošlosti i sadašnjosti, in: *Zagrebački kaj. govor grada i prigradskih naselja*, ed. Antun Šojat et al. (Zagreb), 7–87.
- Thomas, George 1978 The Origin and Nature of Lexical Purism in the Croatian Variant of Serbo-Croatian, *Canadian Slavonic Papers* 20, 405–20.
- 1991 *Linguistic Purism* (London & New York).
- 1996 The Impact of Purism on the Development of the Croatian Standard Language in the Nineteenth Century, *Fluminensia* 8, 49–62.
- 1998 The Role of German Loanwords in the Slavic Languages of the Former Habsburg Empire, *Canadian Slavonic Papers* 39, 333–59.
- Trivunac, Miloš 1937 *Nemački utjecaji u našem jeziku* (Belgrade).
- Unbegaun, Boris O. 1932 Le calque dans les langues slaves, *Révue des études slaves* 12, 19–51.
- Vince, Zlatko 1979–80 I jezična čistoća i funkcionalnost, *Jezik* 27, 65–79.
- Wehler, Hans-Ulrich 1980 *Nationalitätenpolitik in Jugoslawien. Die deutsche Minderheit 1918–1978* (Göttingen).

ЗУЗАНА ТОПОЛИЊСКА
(Скопје)

ОДНОСОТ ГЕНИТИВ ~ ДАТИВ ВО БАЛКАНСКИТЕ ПАДЕЖНИ СИСТЕМИ

На почетокот морам да објаснам дека термините „генитив“ и „датив“ ми служат како конвенционални етикети за определени синтаксички односи, од кои едниот — дативот — има еднозначна семантичка интерпретација, додека другиот — генитивот — нема таква интерпретација. И токму генитивниот однос е во центарот на моето внимание во овој текст.

Во другите мои текстови (сп. Topolinjska 1991, 1996) сум имала веќе прилика да објаснам дека падежите за мене не се морфолошки облици туку синтаксички односи, конститутивните синтаксички односи за таканаречената проста реченица на прв план, а секундарно и дел од синтаксичките односи конститутивни за именската синтагма. Предлагав и определено семантичко толкување на тие односи во рамките на антропоцентричката теорија на јазикот. Овде, во рамките на истите тие теоретски поставки ќе се ограничам до анализа на само еден исечок на падежниот систем, имено на релацијата меѓу дативниот и генитивниот падежен однос.

Под ДАТИВОТ подразбирам синтаксички однос меѓу конститутивниот предикативен израз (прирокот) и именската синтагма чиј прототипски референт е втор во комуникативната хиерархија човек засегнат со релацијата именувана со предикативниот израз, како на пр. во речениците *Мајката НА ДЕТЕТО МУ дава играчка — Мајка даје ДЕТЕТУ играчку, Учителот НА УЧЕНИЦИТЕ ИМ ја објаснува задачата — Учителъ објашњава УЧЕНИЦИМА задатак, МИ се спие — Спава МИ се, НА ИВАН МУ е жал — ИВАНУ је жао*, итн.

Под ГЕНИТИВОТ во јазиците со морфолошка падежна парадигма подразбирам синтаксички однос меѓу две именски синтагми којшто на семантички план е показател на таканаречената „граматичка посесивност“, на пр. *книга(та) НА МОЈОТ КОЛЕГА — књига МОГА*

КОЛЕГЕ, сестра МУ НА ВАНЧО — сестра ВАНЧА, брадичката НА НОВИОТ УЧИТЕЛ — брадица НОВОГ УЧИТЕЉА, и сл.

Горните дефиниции автоматски ги ме обврзуваат морфолошките дативни облици во адноминална позиција да ги толкувам како показатели на генитивниот однос, додека морфолошките генитивни облици во адвербална позиција претставуваат за мене варијанти на акузативниот однос. Од предлошките конструкции коишто ги вклучуваат морфолошките облици на дативот и/или на генитивот ме интересираат само оние со граматикализирани предлози (т.е. со предлози испразнети од предикативното лексичко значење).

Целта на оваа анализа е да се одговори на прашањата какви се формалните показатели на генитивот (протолкуван како падеж за изразување на „граматичката посвојност“) во словенските балкански (балканизирани) системи, дали и по што тие се разликуваат од показателите на дативот, дали показателите на генитивот можат да се сфатат како показатели на еден ист синтаксички однос, дали и како словенскиот балкански ареал е поделен од гледна точка на показателите на генитивниот однос. За да се одговори на горните прашања неизбежно мора да се погледа како се реализираат дативниот и генитивниот однос во соседните несловенски јазици; оттука во насловот на мојот текст ги спомнувам сите „балкански системи“.

Најпосле, во рамките на овие воведни забелешки треба уште да се каже дека носител на падежниот однос е за мене именската синтагма како целост, а не само конститутивната именка или заменка. Со други зборови: падежот (падежниот однос) претставува за мене граматичка категорија карактеристична за именската синтагма; именската синтагма има парадигма по категоријата падеж.

Како показатели на дативниот и на генитивниот однос низ балканскиот ареал се појавуваат а) соодветните морфолошки облици, кои во сите системи претставуваат поархаично решение, б) соодветните заменски клитики, и в) предлошките конструкции во кои носителите на падежната функција се предлозите. Најпосле, за словенските балкански системи треба тука да се додадат г) придавките од типот *Петров, Еленин* и сл. (деривирани од сопствените имиња, називи на професии и/или на крвното сродство) за изразувањето на генитивниот однос. Показателите од типот б) и в) се појавуваат низ целата балканска територија, додека показателите од типот а) се ареално ограничени: морфолошките форми на дативот постојат во албанските, во западно македонските (сп. Видоески 1968) и — ако ја прифатиме за критериум флексијата на постпозитивниот член — во дел од влашките системи; морфолошките форми на генитивот се пазат на

грчката територија. Меѓу типичните балканизми обично се набројува совпаѓањето на морфолошките форми на дативот и на генитивот соодветно во полза на едната односно на другата форма.

а) Таму, каде што постојат стари морфолошки облици на прасловенскиот датив односно генитив, тие се способни да ги изразуваат и двата односа.

Дативната морфолошка форма, присутна на горе опишаната територија, во македонските дијалекти се пази само кај имиња на човечките суштества: сопствените имиња, имињата на родство, поретко и професионалните имиња, додека во албанските и во влашките системи таа не трпи такви ограничувања. Во македонските системи таа е способна самостојно да се појавува и во адвербалната и во адноминалната позиција, т.е. самостојно да го изразува и дативниот и генитивниот однос. Во албанските системи дативната морфолошка форма функционира самостојно во адвербална позиција, додека во адноминалната (во генитивниот однос) секогаш е придружувана со таканаречениот „мал член“. Во влашките системи морфолошката дативна форма и во двете позиции (= и во двата односа) е придружувана од предлогот *a*.

Генитивната морфолошка форма на грчкиот ареал деривациски не е ограничена, меѓутоа во адвербална позиција почесто се употребуваат предлошките конструкции „...because of possible interference with the possessive reading that the genitive case also permits.“ (Brian 1986: 125). Во сите примери кои ја илустрираат оваа констатација именските синтагми во дативен однос имаат персонални референти.

б) Заменските клитики кои низ целата територија функционираат како показатели на двата односа се по потекло дативни клитики во албански, во влашки и во словенските системи, додека во грчки тие се генитивни клитики. Покрај примарната падежна функција (кај заменките на 1. и 2. лице) и анафорската функција (кај показните и таканаречените заменки за 3. лице) тие во адвербалната позиција вршат и функција на граматички показатели на дативниот падежен однос кај синтагмите маркирани како /+ def/; оваа функција — во која заменските клитики се истовремено и показатели на еднозначниот идентитет (референцијална идентификуваност) на референтот на соодветната именска синтагма — во каноничниот список на балканизми влегува како „редупликација на објектот“. Таа им е позната на сите балкански јазици, но во одделните системи се појавува со различна регуларност. Со најголема регуларност таа е присутна во албанскиот, влашкиот и македонскиот; во албанскиот и во македонскиот стандард таа претставува норма.

Во адноминална позиција клитиките се појавуваат како показатели на генитивниот однос при што нивната дистрибуција е во одделните системи различна. Најширока е таа во грчкиот и во бугарскиот јазик каде што речиси секоја релација од полето на „граматичката посесивност“ може да ги има како експоненти. Слична е ситуацијата во дел од југоисточните македонски дијалекти. Во останатите системи ги среќаваме клитиките како показатели на генитивниот однос само кај називите на родство. Се разбира, и во таа позиција присуството на клитика значи дека синтагмата е /+ def/.

Во сите системи во кои заменските клитики се појавуваат во адноминална позиција тие се способни да создаваат таканаречен синтаксички јазол, т.е. стоејќи во адвербална позиција да носат сепак и една нијанса на посесивност; се работи за конструкциите од типот *Му влеговме во канцеларијата* т.е. 'во неговата канцеларија', *Ми ја преврзаа раката*, и сл.

в) Две серии предлози се појавуваат како носители соодветно на дативниот и/или генитивниот падежен однос, и двете од класата на примарните просторни предлози. Се работи, најопшто земено, за аблативни предлози (грчко *απο*, албанско *nga*, *prej*, влашко *de / di*, македонско *од*, бугарско *от*) во случај на специјализирани показатели на генитивниот однос и за адлативни предлози (грчко *σε*, *για*, влашко *a / al*, македонско и бугарско *на*, евентуелно и македонско *за*) во случај на показатели на дативниот однос како и во овие системи каде што и двата односа имаат ист предлошки показател, т.е. во кои — од дијахрониска гледна точка — доминираат показатели на дативниот однос. Последнава ситуација е присутна во бугарскиот јазик и во источните македонски говори, додека на останатата територија генитивниот однос, посебно во случај на изразување на партитивноста и „потеклото“ (во смисла: 'направено од...'), може да има специјализиран показатели чија фреквенција расте со одење кон запад и северо-запад.

Сомневања може да побудува адлативната интерпретација на словенското *на*, кое денеска има во принцип статичко, локативно значење. Сепак, анализата на Копечни (Корсџиќ 1973: 116–121) укажува на присуството на динамичка адлативна варијанта поврзана со акузативна рекција; симптоматични се и примерите на југоисточно македонско адлативно *на* што ги наведува Пеев (1999:51).

Специфична е ситуацијата во албанскиот јазик, каде што дативниот однос има морфолошки показател, додека генитивниот однос се изразува со истата морфолошка форма придружувана од препозитивниот „член“ којшто „...has originated through the mechanical repetition

of the postpositive article of the preceding noun...“ од што потекнува дека „...this phenomenon should have taken place, at first, in such word-groups in which the first noun was in the definite form.“ (Demiraj 1994:211). Во некои секундарни семантички варијанти на генитивниот однос („потеклото“, квалитативен генитив) можат и да се појават конструкции со предлозите *nga* или *prej* (Асенова 1989: 69).

г) Прасловенско наследство во македонскиот и во бугарскиот претставуваат посесивните придавки од типот *Петров, учителов, татков, мајчин* и сл. како носители на генитивен однос. За нивната денешна дистрибуција, различна во двата споменати јазика (сп. Митковска, во печат, нема овде да стане збор).

Подетален опис на еволуцијата на показателите на дативниот и на генитивниот падежен однос во балканските јазици како и подетална информација за дистрибуцијата на тие показатели може да се најде во бројните монографии кои се занимаваат со развитокот на балканскиот аналитизам. Еден синтетичен преглед корелиран со апсолутната временска оска дава Асенова во својата балканистичка синтеза (1989: 57–71). Јас овде се ограничив на две прашања најтесно поврзани со предлаганата интерпретација:

— дали на патот од синтетичките кон аналитичките показатели на двата разгледани односа се губи дел од граматикализираната информација, и

— кои се значенските корелати на тие два односа.

Самиот начин како се формулирани двете прашања кажува дека ќе ги бараме одговорите на нивото на семантичката структура на реченицата и дека тие одговори најтесно се меѓусебно поврзани.

Одговарајќи на првото прашање треба да земеме предвид две работи: дали се преклопуваат показателите на дативот и на генитивот и дали показателите на дативот и/или на генитивот се преклопуваат со показателите на другите падежни односи.

Во рамките на овде зацртаните теоретски рамки одговорот на првото потпрашање е тавтолошки и *ex definitione* негативен; тој е содржан во претпоставката дека дативот е однос меѓу именската синтагма и предикатскиот израз, додека генитивот е однос меѓу две именски синтагми. Кога го разгледуваме проблемот подетално, на ниво соодветно на структурата на самата дативна и/или генитивна именска синтагма, доаѓаме до заклучок дека :

— од гледна точка на ареалната дистрибуција преклопувањето е најфреквентно на југоисток: на грчката, бугарската и источномакедонската територија,

— додека од гледна точка на семантичката дистрибуција преклопувањето е многу почесто кај неопределените (*/-def*) отколку кај определените синтагми и — ова е најважното — речиси сите дативни и огромно мнозинство генитивни синтагми се определени.

Оваа констатација веќе е и дел од одговорот на нашето второ прашање, но пред да ги разгледаме последиците на констатираната семантичка регуларност треба уште на кратко да се осврнеме на можното преклопување на експонентите на дативниот и/или генитивниот однос со експонентите на другите падежни односи.

Во рамките на овде прифатената теорија на падежот сите просторни релации (т.е. сите релации во чие изразување учествуваат примарно употребени просторни предлози) се опфатени со локативниот падежен однос (сп. Topolinjska 1996, 1998). Со оглед на фактот дека, како што спомнавме горе, во служба на дативниот и/или генитивниот однос секундарно се граматикализирани аблативните и адлативните предлози, со нивната граматикализација се појави и површинското преклопување на показателите на локативниот однос со експонентите на „нашите“ два односа. Оваа појава треба да се третира на ист начин како што се третира морфолошкиот синкретизам на падежните облици во системите со синтетичка деклинација. Со други зборови: лексичката семантика на компонентите на соодветната синтаксичка конструкција (синтаксички однос) ги отклонува можните недоразбирања.

Се враќаеме сега на прашањето на семантичките корелати на двата разгледани синтаксички односа. Констатиравме дека референтите на дативните и генитивните синтагми во огромно мнозинство случаи се определени, идентификувани. Втората нивна одлика е дека во огромно мнозинство случаи тие се луѓе, евентуално, поретко, други живи суштества. Значи, имаме семантички тандем */+ def, + hum/*, евентуално */+ def, + anim/*. Ова и не би требало да не чуди. Референтот на дативната синтагма обично е *recipiens* или *beneficiens* на дејството (како во *дава / подарува...*, *одзема / краде...*, *раскажува / објаснува... на X* и сл.), или пак носител на дејство што самиот не го контролира (како во *му е жал*, *му е срам*, *му се спие*, *не му се оди*, и сл.), додека референтот на генитивната синтагма е *possessor* во широкаката смисла на зборот (како во *колата*, *сестрата*, *брадата на X*, и сл.) — сето тоа се улоги што во соодветните ситуации ги вршат определени, конкретни човечки суштества. Истовремено, дативот и генитивот се единствени така обележени падежни односи. Со нив би можел да конкурира номинативот, но тој како падеж на носителот (вршителот, иницијаторот...) на дејството посочува прв, т.е. во комуни-

кативната хиерархија најважен човек ангажиран со даденото дејство, додека дативот и генитивот се — како што тоа јасно се гледа од нашите примери — падежи на „вториот човек“.

Тезата што би сакала да ја промовирам е дека токму претставената семантичка коинциденција, т.е. признаците /+ *def*, + *anim*/ врзани за вториот во комуникативната хиерархија човек ангажиран со даденото дејство има придонесено за паралелизмот на показателите на двата разгледувани односа. Се разбира, во доба кога во балканските јазици уште владеела синтетичката деклинација, морфолошките облици на дативот односно на генитивот се појавувале и во некои други семантички контексти. Ова важи пред се за генитивот, којшто (а) се појавувал и во адвербална позиција (сп. ги *genetivus negationis*, *genetivus partitivus*, и двата пак семантички поврзани), и (б) служел како показател на трансфер на номинативниот и на акузативниот однос од реченичното на нивото на именската синтагма (сп. ги *genitivus subiectivus*, *genitivus obiectivus*). Добро е познато дека сите јазични конструкции со текот на време ја шират својата функционална зона како под притисок на формалниот граматички систем така и како резултат на семантичката деривација. Преминувањето од синтетизмот кон аналитизмот, како и во многу други случаи, ги „оголи“ централните семантички функции на соодветните односи согласно со универзалното правило дека аналитичните системи формирани во мултилингвалната балканска средина семантички се потранспарентни од синтетичките.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- АСЕНОВА П., Балканско езикознание, Софија 1989
BRIAN D. J., PHILIPPAKI-WARBURTON I., Modern Greek, London 1986
DEMIRAJ S., Gjuhesi ballkanike, Shkup 1994
GOGOLEWSKI St., Kategoria przypadka w slowiańskich i romańskich językach ligi bałkańskiej, Łódź 1982
GOŁAB Z., The Arumanian dialect of Kruševo in SR Macedonia SFR Yugoslavia, Skopje 1984
КОПЕЦНЫ Fr., Etymologicky slovník slovanských jazyků, Slova gramatická a zajmena 1, Praha 1973
MINDAK J., SAWICKA I., Zarys gramatyki języka albańskiego, Warszawa 1993
MITKOVSKA L., Functional distribution of the possessive suffixes *-ov (-ev)/-in* in Macedonian and Bulgarian (Balkanistica 13, во печат)
ПЕЕВ К., Речник на македонските говори во југоисточниот егејски дел, т. 1, Скопје 1999
ТОПОЛИЊСКА З., За прагматичната и семантичната мотивација на морфосинтаксички балканизми, Прил ОЛЛН МАНУ 16/1, 1991, 119–128

TOPOLINJSKA Z., Anthropocentric Language Theory as Organizing Principle of the Slavic Case System, *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 52, 1996, 57–72

TOPOLINJSKA Z., Regarding the Locative Case Form in Slavic, *Issues of Valency and Meaning, Studies in Honour of Jarmila Panevova*, Prague 1998, 169–175

BRANKO TOŠOVIĆ
(Grac)

PROŽIMANJE INFORMATIVNE I KOMUNIKATIVNE PERSPEKTIVE REČENICE

0.0. Rečenica je komunikativna jedinica koja prenosi određenu količinu i vrstu informacije. Ugao posmatranja sa toga aspekta daje informativnu perspektivu rečenice (InfP). I dok se u komunikativnoj perspektivi rečenice (KomP) potencira odnos stare i nove informacije (prva se uglavnom veže za temu, druga za remu) ova projekcija dolazi sa područja kibernetike i teorije informacije.

1.0. Postoji niz definicija informacije: sadržaj signalâ koji dopijevaju u kibernetički sistem, saopštenje o nečem još nepoznatom, mjera realizacije sadržaja jezičke jedinice, poruka kojom se smanjuje neodređenost, podaci koje jedni ljudi prenose drugim, pismenim putem ili na neki drugi način itd. U psihologiji se pod informacijom podrazumijeva količina signala koju čovjek prima u jednoj sekundi (neki je procjenjuju na 100.000 jedinica). Osnovni elementi informacije su količina, vrijednost i korisnost. Na KomP rečenice se na poseban način odražavaju četiri komunikativna postulata H. P. Grajsa: postulat informativnosti (iskaz mora biti dovoljno informativan), postulat istinitosti (treba govoriti istinu), postulat relevantnosti (neophodno je govoriti ono što se tiče stvari) i postulat jasnoće iskaza¹.

1.1. U komunikaciji se teži da se brzo i tačno prenese informacija te izbjegnju moguće smetnje. „Zlatno pravilo“ teorije informacije glasi: pri prenošenju informacije ona se nikada ne može povećavati, već se neminovno smanjuje i samo u krajnjim slučajevima ostaje ista. Postoji još jedna zakonitost: informacija se ne može prenositi u većem obimu nego što dozvoljava količina raznovrsnosti.

1.2. Posmatrano sa InfP, rečenicom se prevladava i eliminiše neodređenost u tom smislu što se saopštava nešto što do tada nije bilo poznato

¹ Grice H. P. *Logic and Conversation* // P. Cole, J. Morgan (eds.). *Syntax and Semantics III: Speech Acts*. — New York: Academic Press, 1975. — P. 41-58.

ili bar dovoljno poznato. To znači da informaciju ne sadrži svaka rečenica, već samo ona koja smanjuje ili potpuno eliminiše neodređenost. Recimo, rečenice tipa:

- [1] Beograd || se nalazi u Jugoslaviji,
- [2] Konj || ima četiri noge,
- [3] Oko || se nalazi u glavi,
- [4] Sedmica || ima sedam dana,

imaju normalnu komunikativnu strukturu, međutim informativno su prazne, ne saopštavaju ništa novo, ne unose preciziranje, ne eliminišu neodređenost (svakome odraslome Jugoslovenu je poznato gdje se Beograd nalazi, koliko konj ima noga, da je oko u glavi, a sama riječ sedmica govori o broju dana).

2.0. Stav „dobiti informaciju — znači saznati nešto novo“ je bitan za utvrđivanje odnosa KomP i InfP. Druga dodirna tačka između dviju perspektiva tiče se binarnosti. U KomP se izdvajaju dva elementa (tema—rema: staro—novo, polazna pozicija — završna pozicija), a u InfP jedinica količine informacije je bit (skraćenica od „Binary digiT“), koji podrazumijeva izbor jednog od dva moguća stanja, rješenja. Npr. rečenica:

- [5] Da li je došao || Petar?
daje dvije mogućnosti (dva odgovora):
- [6] *Da.* Petar || je došao.
- [7] *Ne.* Petar || nije došao.
- Slična je stvar i sa rečenicama
- [8] Da li je lopta || *crvena* ili *žuta*?
- [9] Lopta je || *crvena*.
- [10] Lopta je || *žuta*.

Binaran događaj nudi izbor između dvaju rješenja jednake vjerovatnoće (saglasnosti i odbijanja, istine i laži i sl.), a sam bit eliminiše njihovu neodređenost. Tako kategorija prirodnog roda sadrži 1 bit, jer postoji mogućnost biranja samo između muškog i ženskog roda. Vrijednost kombinacija, odnosno broj bitova zavisi od pravila u datom sistemu (npr. jezička pravila određuju vrijednost svakog slova).

3.0. Da bi se utvrdio odnos InfP i KomP, bitno je razjasniti koje tipove informacije sadrži jedna i druga perspektiva. Ako se polazi od osnovnih dijelova komunikacije, mogu se u InfP izdvojiti tri globalne vrste: sintaksička, semantička i pragmatička informacija. U klasičnoj InfP projekcija se odnosi samo na sintaksičku informaciju, dok se semantička i pragmatička potpuno zapostavljaju. Pri tome se posebno govori o baznoj informaciji, koja uglavnom podrazumijeva presupoziciju (pretpostavke o informaciji kojom raspolaze primalac, dakle poznate činjenice) i seman-

tičku bazu recipijenta (poznavanje predmeta govora), zatim o korisnoj, (ne)trivijalnoj, lažnoj i dr. informaciji.

3.1. U KomP je svakako najsloženije pitanje: šta se podrazumijeva pod novim i starim, šta zapravo znači novo i staro. Rješenja koja daju leksikografski priručnici ne daju mogućnost adekvatnog razgraničavanja novog i starog, prije svega zato što se tautološki tumače (objašnjenja idu u krug i stvaraju konceptualni ćorsokak). Recimo: *1. stari* — onaj ko odavno postoji, — davni, — koji je odavno u upotrebi, — onaj koji je bio prije, koji je prethodio nekome, nečemu što sada postoji, — prijašnji, bivši, — koji se odnosi na prijašnje vrijeme; *novi* — onaj koji je stvoren ili napravljen prvi put; — onaj koji se nedavno pojavio ili nastao, — onaj koji tek što je napravljen, — upravo otkriven, nedavno otkriven, ranije nepoznat, — onaj koji je došao na smjenu prethodnom, — nepoznat, malo poznat. Od svih ovih značenja ovdje bi došlo u obzir sljedeće: *novi* — upravo otkriven, nedavno otkriven, ranije nepoznat, *stari* — onaj koji je bio prije, koji je prethodio nekome — nečemu što sada postoji.

3.2. InfP je objektivna (bazira se na kvantitativnim, egzaktnim podacima), KomP je subjektivna (posmatrač sam procjenjuje šta je novo, a šta staro pa u tom postupku može i da pogriješi). Međutim, InfP je jednostrana, jer se stvari posmatraju samo formalno (kvantitativno), bez ulaženja u semantičku i pragmatičku suštinu rečenice. S druge strane, i KomP je jednostrana budući da se informacija koju nosi rečenica svodi na binaran odnos: (staro ↔ novo, početno ↔ završno) i time osjetno pojednostavljuje složen sistem prenošenja i primanja informacije. Tema prenosi minimalnu informaciju, rema po pravilu sadrži novu informaciju, tačnije remom se eliminiše neodređenost koja je uslovljena time što je tema informativno siromašna.

Suštinska razlika između KomP i InfP sastoji se u tome što se u KomP informativni proces prilično pojednostavljuje i svodi na odnos starog i novog. Za razumijevanje informacije postoji nekoliko bitnih terminoloških odrednica. To su, prije svega, frekvencija, vjerovatnoća, raznovrsnost, neodređenost, entropija, (ne)predvidljivost, (ne)očekivanost, originalnost, vrijednost, novina, ekonomija i redundancija.

3.3. Frekvencija je bitna u KomP jer od učestalosti tematskih elemenata u mnogome zavisi broj rematskih elemenata.

4.0. Važan konstituent InfP je vjerovatnoća. Pod tim se podrazumijeva odnos broja jednako vjerovatnih ishoda i njihovog opšteg broja. Rečenica koja je malo vjerovatna sadrži više informacije nego ona čiji se sadržaj može predvidjeti. Sukcesivnost simbola u kojoj je svaki element povezan sa određenom vjerovatnoćom naziva se skolastičkim procesom. Njegova posebna vrsta dolazi u formi tzv. „Markovljevih procesa“ u koji-

ma vjerovatnoća svakog događaja zavisi od konačnog broja prethodnih događaja, što bi za prostu rečenicu značilo: vjerovatnoća rečenice **C** u nizu rečenica **ABCD**... zavisi od rečenica **A**, **B** (odnosno, njihovih elemenata i dijelova). Ako rečenica **C** glasi:

[11] Sunce || je lagano tonulo u more,

vjerovatnoća njene pojave je maksimalna u kontekstu anteriornih rečenica **A** i **B** tipa:

[12] Bilo je tiho ljetnje več. Sjedili smo na obali mora i posmatrali kako dan prelazi u noć. *Sunce || je lagano tonulo u more.*

Vjerovatnoća rečenice **C** je, međutim, minimalna ukoliko iskaz počinjemo ovako:

[13] U podmornici je bilo vrijeme doručka. Mornari su sjedili i razgovarali.

Pojavu rečenice **C** onemogućuju, prije svega, dvije stvari: vrijeme radnje (jutro) i mjesto radnje (podmornica). Signal vjerovatnoće nalazi se u lijevom kontekstu te se stoga ona može kompleksno razmatrati samo na nivou teksta.

Ukoliko je vjerovatnoća svih saopštenja, osim jednog, jednaka nuli, pa je unaprijed jasno kakva će se poruka dobiti, može se govoriti o nultnoj informaciji, budući da joj ne postoji alternativa, da onaj ko dešifruje poruku nema izbora i da stoga izraz ne nosi ništa novo. Takvu informaciju daju rečenice:

[14] Poslije petka (**A**) dolazi || subota (**B**),

[15] Stado ovaca (**A**) čine || ovce (**B**).

U prvoj rečenici temema **A** nagovještava više rematskih rješenja (ukupno sedam, jer svaki dan osim *petka* može biti potencijalno **B**). Remom se odbacuje šest mogućnosti, a bira samo jedna. U drugoj rečenici temema **A** i remema **B** su identične. U oba slučaja tema je informativno prazna: zna se da poslije petka može doći samo subota. Tvrdnja [15] je potpuno banalna.

Minimalnu informaciju nosi rema čija tema nudi dvije mogućnosti:

[16] Od roditelja (**A**) još je u životu || majka (**B**).

Tema eksplicira **A** (*roditelje*), a implicira **B** (*majku*) ili **C** (*oca*), odnosno daje informaciju o tome da će u remi biti govora ili o **B** (*majci*) ili o **C** (*ocu*). Ukoliko bi tema eksplicirala **B** ili **C**, onda bi rečenica postala informativno prazna.

Ako pak ima više mogućnosti, odnosno ako su sva saopštenja (svi rezultati) jednako moguća, onda je količina informacije maksimalna. Npr. u rečenici:

[17] *Neko* || se susjednom razredu nasmijao
u fokusu se nalazi *neko*, koje može podrazumijevati bilo koje lice u datoj prostoriji.

5.0. Ukoliko se rečenica posmatra sa aspekta klasične teorije informacije, ona se razmatra isključivo horizontalno (linearno) — kao uređeni skup međusobno povezanih znakova. Takvu projekciju ne interesuje semantička strana rečenice (šta izražava rečenica) i pragmatička (kakve vrijednosti ima informacija za govornika i primaoca). Stoga izjavna rečenica tipa:

[18] Ovo je || Petar

i upitna rečenica

[19] Gde je || Petar?

nose istu količinu informacije. Naime, rečenica sa istim brojem slova (u datom slučaju 10) sadrži identičnu količinu informacije. Pri tome nije bitno ko ju je izgovorio ili napisao — književnik (npr. Ivo Andrić), naučnik (Nikola Tesla) ili obični govornik (neki zemljoradnik), niti je važno kome stilu pripada (naučnom, umjetničkom, publicističkom...), kojoj vrsti teksta i sl. U ovakvom pristupu informacija ima apsolutnu vrijednost — ona je jednaka u svim situacijama. U njoj se ne pravi razlika između korisne i nekorisne informacije, jednostavno se ne ulazi u kvalitet, već se posmatra samo kvalitativna strana. Stoga je takvo tumačenje informacije jednostrano: ako je situacija rijetka, ona nosi informaciju, ako je česta, informacije nema ili je minimalna.

Međutim, postoje pokušaji da se mjeri ne samo sintaksička, nego i semantička i pragmatička informacija. U takvim pristupima informacija se akseologizira i relativizira pa kao centralno pitanje dolazi korisnost informacije (koliko je ona vrijedna za pojedine posmatrače).

Informacija u rečenici ima diskretan karakter jer nastaje sukcesivnim nizanjem reči i njihovog značenja. Ona zavisi od prethodnog izbora i rezultat je vjerovatnoće anteriornih elemenata.

6.0. Polazna tačka u InfP je neodređenost (ili haos, po analogiji sa stanjem koje vlada u termodinamičkim sistemima). Smatra se da svaka informacija eliminiše neodređenost događaja i da je informacija ono što razbija neodređenost. Na komunikativnom planu to bi značilo da tema i rema eliminišu neodređenost.

Jedan od prvih lingvisti koji je shvatio značaj kategorije određenosti/neodređenosti bio je Šarl Baji.² On je ukazao na njenu relevantnost govoreći o drugoj kategoriji — aktuelizaciji, pod čime je podrazumijevao identifikaciju pojma sa realnom predstavom govornog lica. Po njegovom

² Балли Ш. *Общая лингвистика и вопросы французского языка*. — Москва: Издательство иностранной литературы, 1955. — 416 с.

mišljenju pojam sam po sebi predstavlja čisti produkt razuma pa ima virtualni karakter jer izražava predstavu o rodu, a u realnosti postoje samo individualne suštine. Virtualni pojam je neodređen po obimu. Npr. pojam 'cvijet' ne sadrži strogo određen broj stvari pod tim imenom, ali je zato određen po sadržaju. Aktualizacijom pojam biva određen po obimu, a neodređen po sadržaju. Sve što se doživljava kao stvarno, realno shvata se kao određena količina, čak ako se ona ne može provjeriti. On navodi primjer *psa* pa kaže: ja čujem *lavež pasa*, ali ne mogu znati njihov broj. Iz toga izvlači zaključak da je gramatički pojam dvosmisleno neodređen: kada se govori o nekoliko *pasa*, njihov broj je ili nepoznat ili nije izražen, ali nije neodređen. Dakle, Baji razlikuje dva pojma: virtualni i aktuelni. Prevođenje prvog u drugi naziva aktualizacijom. Taj proces sastoji se u pretvaranju pojmova u realnost. I da bi virtualni pojam stvari, procesa ili svojstva bio aktuelizovan i postao član iskaza, on (pojam) mora biti identičan realnoj predstavi govornog lica, odnosno individualiziran. Ta individualizacija podrazumijeva istovremenu determinaciju lokalizacije i kvantifikacije pojma. Aktualizacija vrši, po njegovom mišljenju, funkciju prevođenja jezika u govor. Postupke koji se primjenjuju pri pretvaranju jezika u govor on naziva aktuelizatorima i precizira da se radi o gramatičkim vezama. Oni mogu biti eksplicitni i implicitni. Ovdje Baji pravi ogradu i konstatuje da se to tiče samo aktualizacije imenica, pošto se glagol eksplicira finitnim oblikom. Budući da se imenice uvijek kvantitativno determinišu brojem, termine eksplicitna i implicitna aktualizacija on primjenjuje isključivo na planu lokalizacije. Prvo, aktualizacija može biti potpuno implicitna ukoliko proizilazi iz situacije ili konteksta, npr.:

[20] Pas laje.

Riječ *pas* može označavati (1) nepoznatog *psa*, (2) *psa* koga znamo, (3) uopšte *psa*. Stoga dati Bajijev pojam nije virtualan. Za njega aktuelan je, recimo, pojam *vina* u izrazima *litar vina*, (*malo*) *vina*, (*mного*) *vina*. Drugo, aktualizacija može biti delimično eksplicitna, recimo ako se prstom pokaže na određeni predmet i doda:

[21] Dajte!

Ovde je aktuelizator gest prstom, a dobijena rečenica je ekvivalentna punoj rečenici:

[21] Dajte mi stvar koja se tamo nalazi.

Treće, aktualizacija može biti eksplicitna ukoliko član koji lokalizuje virtualni pojam figurira u istoj sintagmi kao determinirajući virtualni pojam: *krov naše kuće*, *ptica čiju pjesmu čujem*.

7.0. Teorija informacije polazi od toga da postoji ograničen skup stanja, rješenja, ishoda koji čine neodređenost i da je informacija ono što eliminiše neodređenost. Ili kako kaže Šerlok Holms: „Odbacite sve nemogu-

će i ono što ostane biće odgovor“. Izborom jednog od njih nastaje informacija. Stoga da bismo znali koliko informacije nosi jedna sintaksička jedinica, moramo imati konačan zbir elemenata koji je čine. U rečenici:

[23] Petar || čita

iz tematskog skupa je izvučena imenica *Petar*. Ako ga čine *Petar* i *Milan*, onda će izbor teme biti sveden samo na dvije mogućnosti (ili *Petar* ili *Milan*), pa će količina tematske informacije iznositi 1 bit (šanse da se izabere *Petar* ili *Milan* su jednake, dakle 50% : 50%). Ukoliko pak postoji grupa od četiri lica (*Petar*, *Milan*, *Marko* i *Dušan*), tematska neodređenost se povećava pa će i informacija biti veća (2 bita). Ako grupu obrazuje 8 osoba (*Petar*, *Milan*, *Marko* i *Dušan*, *Siniša*, *Miloš*, *Vladimir*, *Andrija*), tema će imati 3 bita. Što se brojka povećava, raste neodređenost teme, koja je najmanja u slučaju kada imamo dva rješenja (*Petar* i *Milan*), a maksimalna je kada postoji beskrajno mnogo mogućnosti. U prvom slučaju informacija je minimalna, u drugom je maksimalna. Npr. rečenicom:

[24] Petar (A) || je iz Jugoslavije (B)

izbor teme je napravljen iz zbira neodređenosti koju daju svi stanovnici date države. Ukoliko se kaže:

[25] Petar (A) || je stanovnik (B) Zemlje (C),

broj tematskih mogućnosti se mjeri milijardama.

Slična je situacija i sa remom, npr. tema **A** može da se nadoveže remom u formi glagola *čitati*. On može biti uključen u rečenicu kao rezultat izbora jednog od dvaju rješenja (*Petar spava. Petar čita*), izbora jedne od triju mogućnosti (*Petar čita. Petar spava. Petar pjeva*), izvlačenjem jednog elementa iz četvoročlane skupine (*Petar čita. Petar spava. Petar pjeva. Petar piše.*) itd. Što je veća grupa elemenata **B**, veća je i rematska neodređenost, pa je time rematska informacija takođe bogatija.

Međutim, ako se rečenica posmatra sa komunikativne perspektive, onda se vrši razgraničenje između početne i završne orijentacije, odnosno novog i starog. Ukoliko se zadržimo na posljednjem, u svim navedenim rješenjima (izborima) postoje samo četiri mogućnosti: da (1) **A** proglasimo novim, a **B** starim, (2) da **A** proglasimo starim, a **B** novim, (3) da oboje, **A** i **B**, odnosno čitav iskaz proglasimo starim, (4) da oboje, **A** i **B**, odnosno čitav iskaz proglasimo novim. Najveći problem u razgraničavanju novog i starog pravi apriorna informacija u formi presupozicije.

Mjera raznovrsnosti, nepredvidljivosti, neodređenosti, dezorganizacije, neuređenosti i uopšte nejasnoće ishoda (rezultata) naziva se entropijom³. Informacija je pojam suprotan entropiji, odnosno to je negativna en-

³ Ovaj termin uzet je iz termodinamike u kojoj se koristi za oznaku nepovratnog trošenja energije i utvrđivanje stepena nereda, haotičnosti. Entropija je maksimalna ukoli-

tropija ili negentropija, koja predstavlja mjeru organizovanosti, reda, uređenosti. Ako neki sistem dobije informaciju, onda se to smatra usavršavanjem datog sistema jer informisanje vodi smanjenju njegove entropije (u formi drugog principa termodinamike, koji se tiče očuvanja energije). Poruka koju dobijamo eliminiše neodređenost, i u zavisnosti od toga koliko je neutralizira govorimo o količini informacije. Ovde dolazimo do centralne postavke teorije informacije: pod informacijom se podrazumijeva sve ono (ili samo ono) što anulira neodređenost. Što je veća neodređenost, veća je i entropija. Što je sistem više organizovan, uređen, to je entropija manja (znači harmonija daje minimalnu, a kaos maksimalnu entropiju). Ukoliko se s većom pouzdanošću može govoriti o nekoj pojavi, ona ima manju entropiju. Maksimalna je kada su sve vjerovatnoće jednake. Takvu entropiju sadrže haotična stanja i oblici krajnje neuređenosti i raznovrsnosti. Entropija posebno dolazi do izražaja u zatvorenim sistemima u kojima dostiže maksimum po drugom zakonu termodinamike (sistem izolovan od spoljnog okruženja tokom vremena dolazi u stanje maksimalnog nereda). To se može reći i za sintaksički sistem. Svaka rečenica izvan konteksta ima maksimalnu entropiju. Npr. izolovana rečenica:

[26] Ja || ću ispuniti Petrovu molbu

se odlikuje visokim stepenom neodređenosti pa je entropija maksimalna. Njena tematsko-rematska organizacija je takođe nejasna i može biti različita. Ukoliko pak kažemo:

[27] Petar me je zamolio || da uzmem njegove knjige sa stola,
a onda dodamo:

[28] Ja || ću ispuniti Petrovu molbu,
stepen nepredvidljivosti koju je nosila rečenica [26] biće smanjen rečenicom [28] pa će i entropija biti niža.

U svim kibernetičkim sistemima, pa i jezičkim, dolazi do borbe između haosa i reda. Kaos se povezuje sa neodređenošću, red sa informacijom. Poruka koja se prenosi nikad nije unaprijed zasigurno poznata. Stoga informacija unosi red u sistem i istovremeno eliminiše kaos u njemu. Svaka jezička jedinica, pa i rečenica, učestvuje u tom sukobu reda i nereda. Prije nego što učesnici govornog čina počnu da komuniciraju postoji manja ili veća neodređenost načina i sadržaja opštenja. Npr. ako osoba A ulazi u voz (B) u gradu u kome se prvi put nalazi (C), ona ne zna ko će joj biti saputnici (D), o čemu će se razgovarati (E), da li će uopšte biti uspostavljen kontakt (F), kako će opštiti (G), na kome jeziku (H), koliko vremena

ko je toplota ravnomjerno raspoređena, odnosno kada ne postoji energija koja bi bila u stanju da napravi red u sistemu.

(I) i sl. To se može nazvati komunikacionom nepredvidljivošću koju čini zbir pojedinačnih neodređenosti **A, B, C, D, E, F, G, H, I...**

7.1. Problem neodređenosti se usložnjava time što postoje različite vrste. One se mogu svesti na informativnu, komunikativnu, denotativnu, signifikativnu i jezičku. Informativna neodređenost se bazira na vjerovatnoći poruke: što je vjerovatnoća veća, neodređenost je manja i obrnuto. Komunikativna neodređenost označava nejasnost elemenata i aspekata komunikacije (neodređenost komunikatorâ, mjesta, vremena, načina i cilja komuniciranja). Denotativna neodređenost predstavlja nejasnoću realije o kojoj se govori. Signifikativna neodređenost tiče se neodređenosti pojma (koncepta).

7.2. Jezička neodređenost podrazumijeva upotrebu posebnih jezičkih sredstava za izražavanje neodređenosti. Svaki jezik ima svoj sistem njegov prenošenja. U našem jeziku tu funkciju vrše, prije svega, zamjenice i pridjevi. U ovoj ulozi posebno je frekventna riječ *jedan*. Npr.:

[29] Imam da ti kažem || *jednu* važnu stvar,

[30] Došla u prodavnicu || *jedna* žena,

[31] *Jedan* mladić || htio da se ženi,

[32] U dvorištu se igrala || *jedna* grupa djece.

7.3. Pridjev (broj), tačnije neodređeni determinator *jedan* ne izražava informaciju do kraja, već je faktički samo nagovještava. Ako se nalazi u temi, onda *jedan* ukazuje da će u remi biti aktuelizirana predikacija (saznaćemo neko svojstvo, aktivno ili pasivno, predmeta na koji se odnosi), ali da će i dalje u remi ostati neodređenost identifikacije (ko je ili šta je data temema):

[33] *Jedno* dijete (A) || je palo u jezero (B).

Tematska neodređenost izražena pomoću *jedan* ne dozvoljava rematsku određenost u formi identifikacije:

[34] * *Jedno* dijete (A || je dijete (C) koje je palo u jezero (B).

Dakle, temema *jedan* otvara prostor samo za rematsku predikaciju. Ukoliko pak *jedan* dolazi kao remema:

[35] U jezero (B) je palo || *jedno* dijete (A),

onda se eliminiše neodređenost situacije, ali se odlaže, ostavlja za narednu rečenicu determinacija njenog nosioca (A).

Jezik dozvoljava mogućnost da se *jedan* nađe i u temi i u remi, npr.:

[36] *Jedno* dijete (A) || je palo u *jedno* jezero (B).

Stilski ova rečenica nije korektna, jer se radi o nepotrebnom ponavljanju (suvišnom potenciranju neodređenosti A i B). Korektnije je ako se *jedan* upotrijebi ili u temi ili u remi te kaže:

[37] *Jedno* dijete (A) || je palo u jezero (B),

[38] Dijete (A) je palo u || *jedno* jezero (B),

[39] U *jedno* jezero (B) || je palo dijete (A),

[40] U jezero (B) || je palo *jedno* dijete (A).

U [37] fokusira se neodređenost tememe A (*jedno dijete*), a u [38] neodređenost rememe B (*jedno jezero*) pa rečenica [37] traži nastavak informacije o tome o kakvome se *djetetu* radi, a rečenica [38] kakvo je *jezero* u pitanju. Ukoliko pak potpuno izbacimo neodređeni determinator, onda ćemo dobiti drugačiji izraz:

[41] Dijete (A) || je palo u jezero (B).

Suštinska razlika između neodređenosti [41], s jedne strane, i neodređenosti [37] i [38], s druge, jeste u tome što se u [41] ne fokusira neodređenost ni A i B (daje se samo prednost A u odnosu na B) i što se zbog toga ne zna da li će naredne rečenice biti orijentisane na aktuelizaciju teme ili reme, odnosno na razjašnjenje početne ili završne pozicije. Rečenicom [37] se nagovještava da će se dalje u komunikativnom fokusu naći element A (*dijete*), recimo:

[42] *Jedno* dijete (A) || je palo u jezero (B). To dijete se zvalo Saša. Imalo je pet godina.

Rečenica pak [41] stvara pretpostavku za aktuelizaciju elementa B (*jezera*):

[43] Dijete (A) || je palo u *jedno* jezero (B). Njegova voda je bila hladna i duboka.

Determinator *jedan* nema svoj opozitivni par na planu određenosti/neodređenosti, pa dodavanjem negacije nestaje značenje neodređenosti, a nastaje značenje odričnosti. Time rečenica dobija sasvim drugi smisao, koji, sa svoje strane, zahtijeva sintaksičku korekciju u formi dvostruke negacije:

[44] *Nijedno* dijete (A) || *nije* palo u jezero (B),

[45] Dijete (A) *nije* palo *ni* u || *jedno* jezero (B).

Prvom rečenicom se aktuelizira nepostojanje tememe A, u drugoj nepostojanje rememe B, dok je kategorija neodređenosti potpuno neutralizovana budući da ni tema ni rema ne nude nikakvu alternativu.

7.4. Drugo sredstvo za izražavanje kategorije određenosti/neodređenosti su određeni i neodređeni pridjevi. Ovu funkciju oni vrše u atributskoj poziciji:

[46] Bila jednom u našem razredu dva učenika — *dobar* i *loš*. *Dobar* učenik je bio tačan i marljiv. *Loš* učenik je uvijek kasnio i nezainteresovano pratio nastavu. Jednom je pisan kontrolni rad iz matematike. Učitelj je napravio drugačiji raspored pa su se *dobri* i *loši* učenik našli u istoj klupi.

Introduktivne rečenice ne mogu započeti određenim pridjevima. Tako prva rečenica iz [46] nema korektnu formu ako se kaže:

[47] * Bila jednom u našem razredu dva učenika — *dobri i loši*...

[48] * *Dobri i loši* učenik bio jednom u našem razredu...

7.5. Treće sredstvo su određene i neodređene zamjenice — određene *sav, cio, čitav, svaki*; neodređene *neko, nešto, niko, ništa, nekada, nikada* i sl.

8.0. Ako se neodređenost posmatra sa KomP, zapaža se opšta, globalna karakteristika da, po pravilu, tema korespondira sa određenim, a rema sa neodređenim. Naime, tema obično sadrži ono što je poznato, a rema unosi jasnoću u ono što je vezano za temu. Npr. ako iskaz otvori tema u formi određene deskripcije (vlastitog imena):

[49] *Petar*...

time smo identifikovali temu, ali nismo uspjeli da eliminišemo njenu neodređenost u tom smislu što nismo razjasnili ko je *Petar*, kakav je, šta radi ili šta se sa njim dešava. Ukoliko čitavo kazivanje počinjemo na taj način, dakle ako se radi o apsolutnom početku (recimo romana), neodređenost će biti maksimalna. U slučaju da ovakva rečenica završava kazivanje (finalna pozicija), ona će biti manje neodređena. Recimo:

[50] *Petar* se dugo i uporno pripremao za ispit iz matematike. Pročitao je svu literaturu, naučio formule, riješio sve zadatke. Rezultat takve široke pripreme je, naravno, bio jasan: *Petar*...

U završnom dijelu neodređenost se smanjuje u tom smislu što je u lijevom kontekstu jasno nagoviješteno da će posljednja rečenica dati informaciju o tome da je *Petar* uspješno položio ispit ili da je dobio dobru ocjenu. Međutim, pošto je nemoguće u potpunosti eliminisati neodređenost anteriornim iskazom i lijevim kontekstom (pogotovo u umjetničkim tekstovima u kojima se ponekad primjenjuje tzv. efekat prevarenog očekivanja), za rečenice koje nose i najmanju mjeru nesigurnosti u procjenjivanju predvidljivosti poruke mora se reći da im je rema, bar minimalno, neodređena.

Ali da se vratimo rečenici [50]. Dodavanjem bilo kakve jezičke jedinice propozicionalna neodređenost se smanjuje. Čak i obična glagolska kopula unosi priličnu mjeru određenosti:

[51] *Petar je*...

Kopulom se nagovještava pasivna atribucija (*Petar* je takav i takav) ili aktivna karakterizacija (*Petar* je nešto uradio). Ukoliko nema treće mogućnosti, možemo konstatovati da dolazeća desna strana (rema) ima globalno minimalnu neodređenost od jednoga bita (jer se radi o izboru između dvije mogućnosti: opisu pojedinca ili prezentiranju njegove aktivnosti) i elementarno maksimalnu neodređenost (budući da elementi bilo kog glo-

balnog rješenja — i atribucije i procesualnosti — nisu poznati i mogu biti veoma različiti). Međutim, rema se može ocijeniti i kao potpuna određenost u slučaju da se sve ono što slijedi smatra jedinim mogućim rješenjem: da dolazi predikacija (kao sve ono što bliže određuje subjekat). U tom slučaju rema ne nosi nikakvu informaciju (imamo samo jedno rješenje). I što dalje dodajemo rememe, neodređenost postaje sve manja. Već naredna riječ iza kopule riješiće centralnu dilemu: da li se radi o pasivnom ili aktivnom obilježju. Ako se pojavi pridjev tipa *dobar*:

[52] Petar || je *dobar*...,

biće to signal da slijedi atribucija (kakav je *Petar*):

[53] Petar || je *dobar* učenik...

Ukoliko se upotrijebi prilog tipa *dobro*:

[54] Petar || je *dobro*...,

biće nagoviještena aktivnost:

[55] Petar || je *dobro* odgovarao...

Ali to može biti i kraj iskaza (kada se konstatuje samo fizičko ili psihičko stanje):

[56] Petar || je *dobro*.

Pojavom glagola konačno se eksplicira aktivni tip predikacije i istovremeno eliminiše denotativna neodređenost reme (da li slijedi informacija o radnji, o stanju ili odnosu):

[57] Petar || je *kopao* (radnja),

[58] Petar || je *drhtao* (stanje),

[59] Petar || se *oženio* (odnos).

Dakle, svaki naredni elemenat rečenice predstavlja korak u eliminisanju informativne, komunikativne i denotativne neodređenosti. Ali istovremeno bilo koji takav elemenat eliminiše jednu i stvara drugu neodređenost, tako da je informativno posmatrano, rečenica sukcesivno variranje, smjena određenosti i neodređenosti. Kretanjem slijeva nadesno ta se neodređenost ne povećava, već postepeno smanjuje. Ona se gubi po principu lijevka: izbor mogućih rješenja se sve više smanjuje i tačka na kraju rečenice predstavlja znak da je neodređenost iscrpljena onoliko koliko je data rečenica bila u stanju da to učini. Pošto neodređenost nije potpuno eliminisana, tačka ne označava kraj svake neodređenosti, već kraj određene neodređenosti (ne znamo šta će dalje biti precizirano).

8.1. Uzmimo konkretan primjer. Kazivanje može otvoriti rečenica sa temom u obliku neodređenog priloga lokativnog značenja *tamo*:

[60] Tamo...

Pomoću njega smanjuje se tematska neodređenost u tom smislu što se nagovještava da će biti govora o nečemu što nije blizu. To potvrđuje i naredna riječ:

[61] Tamo *daleko*...

Prilog ne unosi mnogo jasnoće, ali se eksplicitno ističe da slijedi informacija o nečemu što je locirano na velikom rastojanju. Pošto su već upotrijebljene dvije atributske riječi, očekuje se rema — predikat u formi glagola. Međutim, dolazi do primjene postupka iznevjerenog očekivanja kojim se u iskaz uvodi nešto što je suprotno predviđanju. U datom slučaju automatizam percipiranja se narušava onim što se ne očekuje, a to je još jedno *daleko*:

[62] Tamo *daleko, daleko*...

Drugo *daleko* u odnosu na prvo *daleko* nosi manji stepen neodređenosti, a time sadrži i manji stepen informacije. Pojavom trećeg priloga (i to uzastopno) informacijski proces se koči, usporava i svjesno zadržava na temi. Ona se poput harmonike razvlači, a rema odlaže. Kulminacija produžavanja teme i odlaganja reme nastaje kada se doda još jedan priloški izraz:

[63] Tamo *daleko, daleko kraj mora*...,

kojim se konačno precizira lokacija. Sada se još intenzivnije traži glagol, na koji kao da se ne može više čekati. Međutim, ponovo dolazi do primjene postupka prevarenog očekivanja, koji se pojačava činjenicom da se daje prilog koji je otvorio rečenicu:

[64] Tamo *daleko, daleko kraj mora, tamo*...

Krug se zatvara i informacijski proces vraća na početak. Drugo je *tamo*, kao i drugo *daleko*, redundantno pa nosi minimalnu (ili nikakvu) informaciju. Do ovog trenutka upotrijebljeno je šest priloga da bi se izrazile samo dvije propozicije: 1. nešto se nalazi daleko, 2. to daleko je blizu mora. Ovde „glagolska“ glad dostiže vrhunac. Najzad, dolazi kopula koja konačno nagovještava remu i centralni dio predikacije:

[65] Tamo *daleko, daleko kraj mora, tamo je*...

Međutim, spona u formi eliptičnog oblika pomoćnog glagola je i formalno slaba (ima svega dvije foneme) i semantički blijeda (desemantizovana, jer ništa ne označava, već služi samo kao veza) te se njenom pojavom ne unosi posebna jasnoća. Ona (spona) samo nagovještava pravu informaciju i faktički predstavlja kulminacionu fazu neizvjesnosti. Tu entropijski napon dostiže vrhunac. Pojavom kopule iscrpljene su sve mogućnosti odlaganja reme pa se očekuje njena pojava. Ali pošiljalac nastavlja informacijsku igru sa primaocem time što mu još jednom daje prostornu informaciju, koja ipak čini napredak u eliminisanju neodređenosti jer se saopštava novi podatak:

[66] Tamo *daleko, daleko kraj mora, tamo je selo*...

Slijedi riječ kojom se prvi put iskaz dovodi u vezu sa pošiljaocem poruke i uvodi informacija o autoru u formi posesivnog odnosa:

[67] Tamo daleko, daleko kraj mora, tamo je selo *moje*...

Zatim se neodređenost svjesno zadržava još jednim ponavljanjem priloga *tamo*:

[68] *Tamo*, daleko, daleko kraj mora, *tamo* je selo moje, *tamo*... i dodavanjem kopule:

[69] Tamo daleko, daleko kraj mora, tamo *je* selo moje, tamo *je*...

Glagolska spona ne unosi veću jasnoću (ona je, kao što smo rekli, neinformativna) pa neodređenost i dalje ostaje, čak se potencira upotrebom deverbativa *ljubav* i daljim nepojavljivanjem glagola punog leksičkog značenja:

[70] Tamo daleko, daleko kraj mora, tamo je selo moje, tamo je *ljubav*...

Lijevi kontekst (ono što se nalazi ispred imenice *ljubav*) ukazuje na to da se ne radi o pravom značenju te riječi, ali sigurnosti u to šta će iza nje doći i dalje nema. Pojavom zamjenice *moja* eliminiše se i ta nejasnoća, a istovremeno ostvaruje entropijski minimum i informacijski maksimum predodređen takvom vrstom rečenice:

[71] Tamo daleko, daleko kraj mora, tamo je selo moje, tamo je *ljubav moja*.

Zamjenica *moja* predstavlja ciljnu tačku komunikativnog i informacijskog procesa, odnosno fokus. Na ovom mjestu može se staviti tačka kao znak da je misao zaokružena, ali mogu doći i tri tačke kao signal da je neodređenost još uvijek aktuelna. Da bi se preostala neodređenost eliminisala, neophodno je upotrijebiti nove rečenice.

Naša analiza ovog primjera, naravno, ima u vidu recipijenta koji ne zna da se radi o početnom dijelu poznate pjesme, odnosno orijentacija je na recipijentu koji se prvi put susreće sa takvim izrazom. Tematsko-rematsko variranje na planu (ne)određenosti je, razumljivo, manje upečatljivo za one kojima je ovaj tekst poznat.

Dakle, povećanjem informacije širi se rečenica u jednom pravcu (tematskom ili rematskom) ili u oba pravca. U svakom konkretnom slučaju stepen plasiranja nove informacije je različit. Razvlačenjem informacijskog procesa rečenica se tematski i(li) rematski kompletira.

8.2. Za KomP je bitna kategorija neodređenosti i na planu utvrđivanja istinitosti ili lažnosti. Postoje određene i neodređene deskripcije (B. Rasel). Neodređenu daju zamjenice tipa *neki* (kada se denotativni izrazi odnose na razne predmete, npr. knjigu, olovku, učenika), određeni izrazi poput *to i to* (kad se imenuje jedinični konkretni predmet, npr. *sadašnji predsjednik Jugoslavije*).

Neodređenost dolazi do izražaja u slikanju događaja koji se nagovještavaju, npr. u prognozama:

[72] Kroz nekoliko dana očekuju se || velike padavine (A).

Ako nema konteksta, tema je apstraktna:

[73] Tramvaj (A) || je najzad stigao,

[74] Ovo je || škola (A),

[75] Ovdje se igraju || djeca (A).

Za ovakve rečenice ne može se reći ni da su istinite ni da su lažne, jer nedostaje kontekst, odnosno njihovi denotati iskazani rememom A nisu lokalizovani u određenoj situaciji. Samo u konkretnoj situaciji može se utvrditi istinitost teme i reme. Zbog nepostojanja situacije (konteksta) takve se rečenice nazivaju neodređenim. Evo primjera pretvaranja neodređene rečenice u određenu:

[76] Svaki dan se kući vraćam || *tramvajem* (A). Danas sam pred fakultetom dugo čekao || *na dvojku* (B). *Tramvaj* (C) || je najzad stigao.

U ovoj rečenici A predstavlja neodređenu deskripciju, a B i C određenu.

9.0. Suštinu informacije čini raznovrsnost pa nije slučajno da se ona (informacija) definiše i kao odraz raznovrsnosti. Pod time se podrazumijeva neki zbir mogućnosti, broj različitih elemenata. Ako, recimo, u voćnjaku imamo jabuke i kruške, takva raznovrsnost (makar minimalna) sadrži informaciju. Ukoliko se pak u voćnjaku uzgajaju samo jabuke (ili samo kruške), onda saopštenje o tome ne nosi informaciju. Ako ove postulate komunikativno oblikujemo, dobićemo rečenice tipa:

[77] Moj djed (A) uzgaja || *voće* (B),

[78] Moj djed (A) uzgaja || *jednu vrstu voća* (B),

[79] Moj djed (A) uzgaja || *kruške* (B) ili *jabuke* (C),

[80] Na velikoj nadmorskoj visini uspijevaju jedino *jabuke* pa stoga moj djed (A) uzgaja || *to voće* (B).

U svim navedenim rečenicama entropija je locirana u remi, odnosno u njoj (a ne u temi) se koncentriše neodređenost. Remema B prve rečenice (*voće*) daje maksimalnu entropiju jer je izbor rješenja veoma širok i samo ga kontekst može smanjiti ili eliminisati. Takva situacija može se nazvati neodređenošću reme. Mi ne samo da ne znamo koje *voće* *djed* *uzgaja* (neodređenosti kvaliteta reme), nego nam nije poznat ni broj *sorti voća* (neodređenost kvantiteta reme). Remema B rečenice [78] (*jednu vrstu voća*) briše neodređenost u kvantitetu (*djed* *uzgaja* *samo jednu sortu voća*), ali i dalje ostaje nepoznat kvalitet (ne znamo koje je *to voće*). U rečenici [79] neodređenost reme se i kvalitativno i kvantitativno smanjuje jer se nude dvije mogućnosti: ili *kruške* ili *jabuke*. Najzad rečenica [80] anulira

svaku vrstu neodređenosti pa rema ne nosi nikakvu informaciju, jer je rema anteriorne rečenice eksplicirala vrstu voća: da su to jabuke.

Raznovrsnost ima svoja ograničenja, recimo prirodni rod daje samo dva rješenja te stoga nosi jedan bit informacije. Ona se može smanjivati, npr. ako se u jednom razredu nalaze samo djevojčice, onda je raznovrsnost jednaka nuli. Što je raznovrsnost veća time ona nosi u sebi veću informaciju.

9.1. Kriteriji za utvrđivanje količine i vrijednosti informacije u rečenici veoma su raznorodni. Neki smatraju da je to neočekivanost, nepredvidljivost i originalnost, da je mjera količine informacije mjera nepredvidljivosti poruke i neodređenosti neke situacije te da se originalnost smanjuje povećanjem redundantnosti.⁴ Ako se sa takvog aspekta posmatra rečenica, onda se konstatuje da količina informacije u temi i remi zavisi od vjerovatnoće poruke.⁵ Uzimamo kao ilustraciju sljedeće rečenice:

[81] U januaru (A) || je pao snijeg (B),

[82] U junu (A) || je pao snijeg (B).

U obje rečenice tema (polazna pozicija) ukazuje na vrijeme radnje, a remom (završna pozicija) se identifikuje i imenuje prirodna pojava. Međutim, rečenica [82] nosi više informacije od [81] jer je vjerovatnoća snježnih padavina maksimalna u *januaru*, a minimalna u *junu*. Informativnost [82] se zasniva na apriornoj informaciji da u *junu* ne pada snijeg. Dakle, u njoj je novost koncentrisana na neuobičajeno vrijeme za tu prirodnu pojavu. Minimalnu količinu informacije daju rečenice u kojima rema B (završna informacija) negira temu koja je malo vjerovatna, recimo:

[83] U julu (A) || nije pao snijeg (B),

gdje rema demantuje ono što priroda same teme implicitno isključuje. Vjerovatnoća pojave snijega tokom ljeta je izuzetno mala pa takve rečenice više gravitiraju besmislenom, nego normalnom iskazu, odnosno one se mogu okarakterisati kao banalne. Isto se može reći za rečenicu:

[84] Ljetujući u Budvi (A) Petar (B) se nije bavio || zimskim sportovima (C).

Remema C (*zimski sportovi*) nalazi se u kontradikciji sa temom, jer *Budva* (A) nije centar zimskih sportova (C).⁶

⁴ Мољ А., *Теорија информацији и естетическог воспријатије*. — Москва: Мир, 1966. — 351 с.

⁵ Ovog principa se pridržavaju novinari, koji kažu da nije informacija kada pas ujede čoveka (budući da je lako predvidljivo i veoma vjerovatno), već kada čovek ujede psa (što se manje očekuje).

⁶ Koliko je neodređenost relativan pojam, pokazuje neodređenost smrti: ona je maksimalna kada su u pitanju godine (broj se ograničava maksimalnom starosti koja je zabilježe-

10.0. U izgrađivanju komunikativne strategije postoje tri orijentacije: 1. da se minimumom riječi iskaže maksimum informacije (po principu „riječ je novac“), 2. da se maksimumom riječi iskaže minimum informacije (po principu „bitno je govoriti“) i 3. da se prenese poruka bez posebnih zahtjeva u odnosu na formu i sadržaj. Sve te vrste orijentacije prate dvije pojave (tendencije, zakonitosti) — ekonomija i redundanca.

11.0. Ekonomija podrazumijeva trošenje minimalnog broja znakova (signala) u cilju prenošenja maksimalne količine informacije. Ona funkcionira po principu najmanjeg otpora. Osnovna komunikativna strategija u struktuiranju rečenice na bazi ekonomije mogla bi se nazvati rematskom i ovako tumačiti: a) bitno je samo novo, staro treba davati onoliko koliko je neophodno, b) gramatičke reči (prijedloge, veznike, afikse i sl.) kao neinformativne jedinice treba svesti na minimum. Ekstremni oblik ekonomije je telegrafski stil⁷. On je u principu sastavljen od prostih rečenica koje su leksički svedene na minimum. Npr. ako želimo nekome da detaljno saopštimo kada, gdje i kada stižemo, možemo upotrijebiti ovakvu rečenicu:

[85] Ja Petar Petrović dolazim u Beograd sutra 15. decembra 2000. godine vozom na željezničku stanicu u sedamnaest sati i pedeset minuta.

U telegrafskom stilu takva se poruka osjetno reducira (u tom smislu što se izostavlja tema, a rema svodi na najmanju moguću mjeru) pa nastaje eliptična rečenica tipa:

[86] Stižem sutra 5,50.

Ovdje je potpuno izostavljena informacija o pošiljaocu (*ja, Petar Petrović* i sl.).

Dobar primjer ekonomije daje tzv. bezglagolska poezija sastavljena od nepotpunih, nominativnih rečenica, kao u ovom slučaju:

[87] Ljubav, o ljubav! — Pisma u svanuće: —
 ptica na grani; cvrkut vrh bregova;
 magla sa srca, magla sa cvetova;
 i rose sa lišća dah i išćežuće!
 Ljubav, o ljubav! — Neznano ganuće!
 Reči bez reči: povijena grana;

na), srednja kada se radi o mjesecima (postoji samo 12 mogućnosti), manja ako se ima u vidu sedmica (nude se samo 8 rješenja) i minimalna ukoliko se pretpostavlja dio dana — dan ili noć, prije podne ili poslije podne (dvije mogućnosti). Predviđanje takvih događaja je najteže u prvom slučaju. Tako se dobija skala neodređenosti reme (završne pozicije). Ona se može proširivati i drugim elementima, npr. a) decenijom (koja nudi 10 rješenja), stoljećem (100), milenijum (1.000), b) danom podijeljenim na sate (24), satom (60), minutom (60) itd. Kao što se vidi, neodređenost se ni u jednom slučaju ne može do kraja eliminisati.

⁷ Ovaj termin se takođe koristi u neurolingvistici za oznaku afazijskog tipa skraćivanja jezičkog izraza.

zaljuljan listak; osmeh vodi bačen;
 pogled put neba i nebom ozračen;
 i ćutljiv korak do na kraj svih dana!...
 Ljubav, o ljubav! — Odnescena brana;
 proleća, jutra, svih neznanja bdenje;
 ćutanje koje upijanjem posta
 vode, potom mostom, neba iznad mosta;
 i tihog smeha večno snoviđenje...
 I tihog smeha cvetanje i mrenje!...
 (Velimir Živojinović Masuka. „Ljubav“)

Zajedničko znanje (bazna informacija, unaprijed poznata ili apriorna informacija) omogućuje primaocu da rekonstruiše propuštene elemente.

12.0. Redundantnost (obilje) predstavlja upotrebu dodatnih, suvišnih elemenata (simbola) radi preovladavanja mogućih smetnji u komunikacionom kanalu (nedorečenosti iskaza, fizičkih smetnji u formi tihog govora, lošeg rukopisa, nečitkog teksta i sl.). Redundancijom se unose dopunski elementi radi zaštite od negativnih dejstava šumova. Time se produžava proces informisanja, ali zato povećava pouzdanost komunikacije. Međutim, redundanca ne smije biti toliko velika da potpuno oteža komunikaciju i ne toliko mala da ne prevlada smetnje. U komunikativnoj strategiji polazi se od toga da može doći do neshvaćanja ili otežanog razumijevanja poruke pa se stoga uvode dodatni elementi kao „komunikacijski osigurači“, koji vrše svoju funkciju samo ako dođe do problema — inače, izgledaju kao nepotrebni, suvišni.

Redundanca obično podrazumijeva povećanu dužinu teme ili reme, prije svega zbog ponavljanja. Tipičan primjer redundancije je pojava dvojne negacije:

[88] Djeci || *nisam ništa* kupio za poklon,
 nizanje epiteta:

[89] *Draga, predraga* majko, || pišem ti pismo iz armije,
 upotreba poštapalica:

[90] To je, *razumiješ ti mene*, || dosta važno,

[91] Šta || sam, *ovaj*, htio da kažem?,

[92] Dobro, *bre*, šta || radiš?,

primjena tautologije (u kojoj isti elementi mogu biti raspoređeni u temi i remi):

[93] *Sanjao sam* || čudan *san*,
 javljanje pleonazama:

[94] *Bilo je to* || u *mjesecu maju*,

praznoslovlje, kliše i sl. Ekstremni oblik redundance predstavljaju besmislene rečenice. U obilju riječi može se jedino prepoznati kome govornom činu pripadaju (tvrdnji, pitanju, naredbi, odgovoru i sl.). Osnovni izvor redundance su ponavljanja. Maksimalna redundanca daje minimalnu entropiju (neodređenost) i obrnuto: minimalna redundanca vodi maksimalnoj entropiji. Ako se želi postići očekivani rezultat, redundanca se mora dozirati.

U rečenici postoji semantička i sintaksička redundanca. Semantička redundanca predstavlja višak smisla, dok sintaksička redundanca podrazumijeva dodatke iskazu koji nisu bitni i nužni. Posebnu vrstu redundance čine slučajevi kada se u rečenicu unose dodatni elementi radi ljepšeg i ekspresivnijeg načina izražavanja. Takva redundanca bi se mogla nazvati stilističkom (nju generiraju, prije svega, figure ponavljanja).

Međutim, dalje razmatranje uloge redundance i ekonomije u InfP i KomP zahtijeva širi prostor pa nam preostaje da te fenomene ostavimo za posebnu analizu.

ОЛЕГ Н. ТРУБАЧЕВ
(Москва)

ИЗ ИСТОРИИ И ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОГО РАСПРОСТРАНЕНИЯ

„Много ли мы знали, например, в начале нашего века о субстратной и ареальной лингвистике?“

В. И. Абаев. *Избранные труды*. Т. II, с. 115

Не стало Павла Ивича... К этим словам трудно привыкнуть — нам, мне. Лично я был знаком с ним с 1965 года (хотя не исключены и более ранние мимолетные встречи, например, 1958 года в Москве, на съезде славистов). Это была моя научная командировка в Югославию, я написал Павлу Ивичу письмо и был приглашен в Новый Сад. Я в гостях дома у Милки и Павла Ивичей, теплая обстановка, за стеной слышится музыка. Г-жа Милка объясняет: «Син се вежба на гитари». Тогдашние беседы запомнились, памяты и все позднейшие встречи. Мои приезды в Югославию всегда были поводом для встреч с Павле Ивичем, общение с которым всегда было ценно для меня и человечески приятно: эта свойственная ему мягкая манера общения, внимательность, добрые слова, неразрывно связанные с сознанием, что ты говоришь с авторитетом славистики Старого и Нового света. Последние встречи были уже в октябре 1998 года, когда Югославия жила тревогами ожидания; мы были вместе с Галиной Александровной, видели страну накануне страшной агрессии, виделись с Павле Ивичем, гуляли по Белграду. Как обычно бывает, верилось в хорошее, в то, что самого страшного удастся избежать. Не удалось... Павле Ивич никогда не выглядел старым и больным. Как знать, может быть, его тоже надломила эта воздушная война.

Он был внимателен ко всему — и к этимологическим и к этногенетическим исследованиям, которыми жил я. Но мне захотелось почтить его память некоторыми проблемами лингвистической географии и диалектологии, наиболее близкой его сердцу.

* * *

Племя вятичей, начавшее селиться во второй половине I тысячелетия в приокских краях, оказалось сравнительно неподалеку от Киева, на северо-восток, облюбовав редконаселенные земли. Скорее

всего, этими местами несколько раньше прошли дальше на север будущие новгородские словены. Сами же вятичи вскоре приступили к освоению больших пространств к востоку и юго-востоку. Так, включая ранее освоенные Запад и Юго-Запад, постепенно организовалось восточнославянское этническое и языковое пространство, ареал. Его нормальное функционирование неизбежно выражалось в едином этническом самосознании (достаточно раскрыть начальную русскую летопись, чтобы почувствовать его реальное наличие: «а славянское и русское одно есть»). Лингвистической ипостасью единого этнического самосознания обязательно должен был быть относительно единый (дописьменный и долитературный) наддиалект. Само понятие и название наддиалекта говорит, что он суммирует некую подпитывающую его сложность местных диалектов. Поводом для обсуждения этой сложности (*vice versa* этого единства) послужило состояние этих вопросов в нашей науке последних десятилетий, где накопилось много неясности и даже тупиковых состояний, начать хотя бы с обсуждения вопроса об общенародном нелитературном языке, отмечая при этом готовность (пусть временами не очень четко выраженную) обсуждать его у некоторых авторов, наряду с явным отсутствием интереса к проблеме — у других. Кажется очевидным, что названный выше наддиалект, или общенародный нелитературный язык, он же — «устный литературный язык» — это универсалия, нормальная функция множества низовых диалектов, подтверждаемая ближними и дальними параллелями, лишь усиливающими впечатление серьезности проблемы, ср., с одной стороны ссылку на устный литературный язык якутских народных сказителей (Убрятова в [Бородина 1968: 117]), а с другой стороны — и это самое важное для нас — отголоски дискуссии в нашей науке в сущности о том же: «Нельзя согласиться с положением Р. И. Аванесова, будто бы русского языка вне пределов литературного языка не существует» [Филин 1972: 69]. Действительно, в нашей диалектологии популярно оперирование не вполне ясными категориями «диалектного языка» и «системы систем», при крайне слабом интересе именно к наддиалекту или «наддиалектному койне» [Трубачев 1998: 4]. Хотя было бы несправедливо утверждать, что близкие к проблеме факты вовсе не попадали в поле зрения исследователей конкретного материала. Ср., например, одно из сделанных вскользь замечаний о наличии «в русском диалектном языке» (?) «общих элементов» синтаксиса, употребляющихся «во всех говорах» [Русская диалектология 1964: 173]. И таких замечаний, наблюдений найдется немало, впрочем, возможно, при более или менее ощутимом отсутствии сознания необходимости сделать следую-

щий шаг — я имею в виду обобщение о наддиалекте. Сюда, несомненно, относятся пытливые, хотя порой и вскользь высказанные мысли С. И. Коткова — о широком просторечии (в работе об орловских диалектах), об общенародности языка старого эпистолярного наследия, против популярного заключения Лудольфа 1696 года о том, что у нас говорили по-русски, а писали будто бы только по-церковнославянски [Котков 1980: 36].

Несколько забегая вперед и в интересах, как кажется, правильного понимания существующего положения, многое (если не все) определялось у нас унаследованными еще от Шахматова представлениями, согласно которым идея койне не шла дальше мыслей о городском говоре, например, Киева [Шахматов 1916: 80], общезыковая материя сводилась к неисчислимому множеству «индивидуальных языков», а общевеликорусский язык, как и общевеликорусская народность признавались «фикцией», во всяком случае — поздней реальностью. Мы будем к этому возвращаться еще ниже, но, повторяем, для правильного понимания это важно отметить уже с самого начала.

Итак, речь должна идти в немалой степени о мире идей и научных построений Шахматова. Академик Алексей Александрович Шахматов, безусловно, — центральная фигура в науке о русском языке и его истории, как, впрочем, и в собственно русской истории. Его авторитет, его научное влияние, объем сделанного им за непродолжительную, примерно полувековую, жизнь не имеют себе равных. И сейчас, перечитывая труды Шахматова, неизбежно испытываешь очарование силы ума и удивление перед огромностью знаний. Непродолжительная жизнь этого замечательного ученого и не менее замечательного человека окончилась в 1920 году, как раз в то время, или в канун времени, когда в европейской лингвистике еще только намечалось начало лингвистической географии — системы научных понятий, в корне повлиявших на широкие области исследования языка. Конечно, со своей стороны, до известной степени тормозящее воздействие имело, как кажется, излишне последовательное соблюдение Шахматовым принципов лингвистической школы своего учителя, Ф. Ф. Фортунатова, и критика не преминула отметить это: явно избыточный перенос в праязыковую реконструкцию многих звуков позднего и местного образования, преувеличение фактора «смещения» языков и диалектов, а также переоценка индивидуальноеязыкового за счет общезыкового (см. отчасти [Lehr-Spławiński 1921–1957, passim]). Но самым крупным несоответствием или даже трагизмом видится сейчас то, что рано умерший Шахматов по не зависящему от него стечению обстоятельств буквально всего на несколько лет «разо-

шелся» по времени с подъемом лингвистической географии, который развернулся в романских и германских странах. Результаты, к сожалению, не замедлили сказаться, и сейчас многое по известным причинам видится иначе. Многие, в том числе принципиальные, построения и выводы Шахматова о русском языковом развитии звучат проблематично, не отвечают возможностям современной науки и нуждаются в иной переформулировке, иной точке отсчета. Повторю: в наметившемся разночтении меньше всего можно винить самого Шахматова. С ним закончилась славная эпоха, оставившая замечательные исследования и добротные собрания материалов, эпоха до лингвистической географии. Труднее понять последующие поколения ученых, которые, исследуя русский языковой материал, продолжали почти всецело идти за Шахматовым. Сложилась необычная ситуация, о которой надо говорить, тем более, что до сих пор этого не сделали. Парадоксально то, что критика трудов Шахматова вроде имела место неоднократно, в том числе и в наше умудренное и проинформированное время. Удивляет же то, что и у видных критиков Шахматова мы практически не находим систематических попыток нового прочтения шахматовской истории и диалектологии русского языка. Должен оговориться, что дело отнюдь не в недостатке или отсутствии термина «лингвистическая география». Скорее уместно иметь в виду дефицит осмысленного применения самих понятий, в том числе главных из них: центр–периферия–ареал. Этим занимается лингвистическая география, см. например удобный обзорный очерк [Бородина 1968: 106 и сл.]: лингвистическая география не сводится к картографированию, будучи сугубо исторической наукой, а значит, это не составление атласов, а их интерпретация, использующая понятия ареала, изоглоссы, очага распространения и такой критерий, как **обращенность в прошлое**. Будучи специалистом по романским языкам, Бородина довольно осторожно в оценке русской диалектологии, не решив для себя окончательно вопроса, имеем ли мы здесь перед собой опыт лингвогеографической работы или лишь подготовку к последней.

Чтобы не быть голословным, назовем весьма характерные, классические труды этого направления, как например «Патология и терапия слов. Исследования по лингвистической географии» (I–III, 1915–1921) Ж. Жильерона, «География слов верхненемецкого обиходного языка» П. Кречмера (1918).

Могу также поделиться собственным ранним опытом лингвогеографического изучения славянско-неславянских интерференций в области обозначения понятия 'ни один', довольно характерных сла-

вянских периферийных образований вроде ст.-чеш. *nížádný*, ст.-польск. *nizadny* (**ni-že-jedьnъ*), в конечном счете ареальное новообразование, удивительно напоминающее также ареальное структурно близкое новообразование на соседней — германской почве, франк. *ni-g-ein* 'ни один', что позволяет говорить об элементах языкового союза (там же параллели с других славянских периферий, см. [Трубачев 1959: 28 и сл.]; вышло также в немецком переводе [Trubačev 1977: 247 и сл., особ. 271 и сл.]).

Четкого лингвогеографического аспекта, как я уже сказал, мы не нашли и у наших маститых критиков Шахматова (см. [Филин 1972: 37, 43, 54]), где критика идет по другим параметрам, а шахматовское понимание «переходных говоров и говора Москвы» даже вызывает одобрение. Ниже мы коснемся этих важных понятий.

То, что обычно называют лингвистической географией у нас, есть скорее наука о распределении фонетических и морфологических типов в рамках одного языка и одного времени, тогда как классическое понимание лингвистической географии — **историческая география слов** (нем. Wortgeographie) [Трубачев 1959: 21]. К сожалению, столь отличная трактовка (лингвистическая география как **описательная диалектология**) никем и никогда не оговаривалась, по крайней мере мне об этом ничего неизвестно. Не вполне ясны и мотивы; можно разве что предполагать, что в этом повинен все тот же одновременный (с 50-х гг.) «бум» описательно-структуралистских направлений, при упадке сравнительно-исторического языкознания у нас? [Трубачев 1987: 20]. Я допускаю, что серьезные исследователи все же испытывали определенное неудобство от означенного несоответствия, о чем могут свидетельствовать попытки как-то «развести» собственно диалектологию и лингвистическую географию, ср. [Горшкова 1968: 9, 48; 1972: 37], где говорится об исторической лингвогеографии как отделе исторической диалектологии, а карты лингвистических атласов квалифицируются как «источник исторической лингвогеографии».

И хотя эти вялотекущие поиски, может быть, продолжаются, мы наблюдаем объективно наличествующие негативные следствия вышеназванного взаимонаплыва или смешения понятий. Именно так приходится воспринимать случаи прямолинейного отождествления также изоглоссы, с одной стороны, и диалектной границы, даже госграницы — с другой, тогда как необходимо (в духе лингвистической географии) исходить — как минимум — из относительности и проницаемости всех границ, в их числе — диалектных [Трубачев 1959: 16]. Здесь остается вспомнить, что подобные прямолинейные трактовки

ярко выражены уже у Шахматова, который не довольствуется проникновением самого явления — аканья — на белорусский Запад с Востока, но рисует целую восточнорусскую «иммиграцию» в Белоруссию как источник и носитель аканья [Шахматов 1910: 177; 1915: XLIII]. В другом случае у него речь идет о «наводнении всей Белоруссии и радимичами и вятичами» [Шахматов 1916: 110]. Мы сейчас в языкознании довольно реально себе представляем, что то же «аканье» вряд ли импортировали таким буквальным образом, подобно тому как и археологи считаются с миграцией моды на те или иные артефакты и обычаи, а не с обязательной миграцией самих носителей артефактов или обычаев. Преувеличенное отождествление пучков изоглосс юго-западной зоны и границы Великого княжества Литовского XIV в. [Образование сев.-русс. наречия 1970: 11 и *passim*] тоже похоже на признание единственного свойства изоглосс — совпадать с госграницей и не нарушать ее. Отождествление изоглоссы и госграницы см. также и [Касаткин 1999, Введение, *passim*].

Огромную проблему лингвистической географии представляет определение **инновационного центра** языкового ареала. То, что мы имеем по этому вопросу в нашей литературе, объективно является отождествлением, или подменой инновационного центра центром политическим, административно-территориальным. Собственно говоря, именно в этом последнем смысле понимает «говор центра» Р. И. Аванесов (см. [Аванесов 1947: 156]), когда помещает центр русского глоттогенеза в Северно-Восточной Руси [Там же: 109]. Это понимание владимирско-поволжской группы как диалектной зоны центра возымело популярность в последующие годы [Горшкова 1968: 180, 182; 1972: 105], ср. и [Русская диалектология 1989: 193]: «В основу русского литературного языка лег диалект Ростово-Суздальской земли». Вариации на тему наблюдаются в тех случаях, когда делаются попытки совместить говоры «центра» и «территорию говором, окружающих Москву» [Захарова, Орлова 1970: 59, карта № 7].

Но к чести наших конкретных исследователей-диалектологов нельзя не отметить случаев как бы интуитивного нащупывания также того, что можно назвать действительно инновационным центром. Сюда относится выделение курско-орловской группы южновеликорусского наречия между 35° и 37° восточной долготы с диссимилятивным яканьем суджанского типа [Захарова, Орлова 1970: 130 и сл.], ср. еще о диссимилятивном аканье и его центре — [Аванесов 1949: 66, 301]. Вообще с аканьем связывали идею лингвистического центра уже давно, ср. «сильно акающий центр», по А. И. Соболевскому охватывающий Орловскую, Калужскую, Тульскую, Рязанскую,

Тамбовскую, Курскую, Воронежскую губернии [Котков 1951а: 17]. Здесь необходимо вспомнить тезис Шахматова об исконности южно-великорусского (орл. и др.) аканья, сравнительно с белорусским [Котков 1951а: 58–59]. Собственно говоря, можно было бы говорить об общепринятости или во всяком случае распространенности мнения об аканье как явлении центра древнего восточнославянского ареала, ср. [Георгиев etc. 1968: 92]. Равным образом обращает на себя внимание признание центрального, в сущности, характера «курско-орловской группы южного наречия» [Русская диалектология 1964: 274]. Смутными исканиями в том же направлении, кажется, были шахматовские поиски (в его терминах) восточнорусского, иначе — среднерусского — наречия на Верхнем Дону и Северском Донце, с аканьем [Трубачев 1997: 97]. В этой связи можно указать на Окско-Донской водораздел с его скоплением удивительно архаичных славянских гидронимов: *Снова, Калитва, Идолга, Щигор, Иловый, Излегоща, Толотый* [Трубачев 1994: 9] — случай, когда архаизмы периферийного вида как бы подступают к искомому языковому центру, парадокс в вятичском духе, поскольку нигде больше в восточнославянском ареале феномены центра и периферии, испытавшей и расширение и сжатие, мы как будто в такой близости не наблюдаем. В. В. Седов заинтересовался у Трубачева архаической славянской гидронимией на днепровском левобережье и на Дону и связывает их с волынцевской и роменско-боршевской, то есть вятическими археологическими культурами [Седов 1999: 61], но в поисках восточнославянского центра (очага) в работах того же автора сомневается, помещая, впрочем, примерно там и ареал этнонима RUZZI Баварского географа и Русский каганат [Там же: 19, 64, 73]. В общем, как говорится, время рассудит.

Многие помнят, возможно, какому суровому критическому разбору подверглись две книги Г. А. Хабургаева — „Этнонимы 'Повести временных лет' в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза“ (М., 1979) и „Становление русского языка“ (М., 1980), см. [Shevelov 1982: 353 и сл.]. Книги эти, действительно, представляли странную смесь археологии с диалектологией, порой также — с недоброкачественной этимологией и реконструкцией. Но главный приговор был вынесен рецензентом даже не за это: „Если бы Хабургаеву удалось этот центр (иррадиации многих процессов языкового развития. — О. Т.) определить, это было бы его большой заслугой. Но он не пытается это сделать; как кажется, он даже не видит этой проблемы» [Там же: 361]. Да, этой проблемы не видели, и за этим стоял уровень лингвогеографических изучений.

Может быть, стоит поэтому, а также в связи с некоторыми серьезными наметками и высказываниями, процитированными уже выше, присмотреться, в частности, к курско-орловской группе говоров, удобно выделенной на диалектологической карте 1964 года и на диалектологической карте русского языка в Европе 1914 года, см. [Русская диалектология 1989, форзацы]. Трагизм проблемы, если можно так выразиться (хотя трагизма русской науке вообще не занимать, и даже в нашем сжатом очерке эта тема звучит уже дважды), выразился в данном случае в том, что в известной работе И. В. Сталина 1950 г. содержался тезис о курско-орловском диалекте как основе русского национального языка. Как всегда у нас, славословия вдруг резко потом оборвались, в последующий период воцарилось тяжкое табу над этой темой, проблемой и в целом — над поисками центра [Трубачев 1982–1997]. Как водится в таких случаях, с водой выплеснули и ребенка. Серьезный историк русского языка С. И. Котков, подготовивший диссертацию об орловских говорах, оказался легкой мишенью для всяческой критики. А между прочим, речь шла о работе, пролившей много света не только на орловские говоры, их состояние и разностороннюю историю, более того, исправившей немало застарелых перекосов в оценке отношений **северновеликорусский — южно-великорусский — общенародный** (национальный, литературный) язык. Мы не раз и не два обратимся еще к этой диссертации и другим работам Коткова. Некоторые пассажи оттуда явно заслуживают воспроизведения. Например: «В массе орловских говоров они (формы им. пад. мн. числа на *-а* муж. рода — *О. Т.*) охватывают в основном тот же словарный круг, какой находим в литературном языке и широком просторечии... *берега́, бока́, верхá, ветра́, вечера́, волосá, ворота́, глаза́, годá, городá, дома́, закрома́, колокола́, леса́, лугá, номера́, погребá, поезда́, рогá, рукава́, снега́, сорта́, тока́, трактора́, триера́, хлеба́, холода́*» [Котков 1951а: 626]. Ср. данные [ДАРЯ II, карты №№ 24, 25, 27, а также Комментарии], фиксирующие преимущественно «северное» окончание *-ы[и]*. Не менее информативно, далее, наблюдение об окончании род. пад. ед. числа на *-в-* (*другово, синево, моево*), которое **считается характерным для северновеликорусского**, а в действительности господствует в орловских говорах, согласно результатам обследования [Котков 1980: 135]. Констатируется несколько бóльшая близость южновеликорусских говоров к общенародному языку в области синтаксиса, чем это имеет место в отношении северновеликорусского [Там же: 107]. При этом речь не ведется о прямолинейной иррадиации центральнодиалектное → общенарод-

ное, а о «перемальвании» курско-орловского в общенародное [Котков 1951а: 755–756].

Но центральным было и остается явление аканья, центральным как по структурной характеристике и важности ввиду охвата также общенародного (национально-литературного) языка, так и по своей центральнодиалектной принадлежности, и это признается разными авторами, ср. [Горшкова 1972: 125] — о первоначальной территории акающего диалекта, включающей курско-орловские и соседние говоры, см. также уточнение, что для орловских говоров характерны «примерно те же безударные гласные, что и литературная речь» [Котков 1951а: 428]. Центральноюжновеликорусский характер отмечается и для диссимилятивного аканья, см. [Аванесов 1949: 301 и сл., там же карта И. Г. Голанова], ср. и [Русская диалектология 1989: 44], уточнение границ диссимилятивного аканья в сторону их расширения, сравнительно с [ДАРЯ I, карта № 1], см. [Касаткина 2000], впрочем, ср. уже [Котков 1951а: 430]: «Восточная граница диссимилятивного аканья в Орловской области не выходит за восточные пределы диссимилятивного аканья суджанского типа». Примерно на тот же центр наслаивается диссимилятивное яканье: Курск–Орел–Смоленск [ДАРЯ I, карты №№ 3, 8; Захарова, Орлова 1970: 74]. Эти диссимилятивные преобразования безударного вокализма, честь открытия которых принадлежит Шахматову [Макаров 2000: 183], типа диалектных *с[ъ]в́а́, тр[ъ]в́а́* [Русская диалектология 1989: 45], курск., льговск. *жыльзо, жына, жыра* [Шахматов 1910: 700 и сл.], *жыла́ши, цына́* [Котков 1951а: 141, 291], *вьда́, жыра́, шыга́ть* [ДАРЯ I, карты №№ 1, 2; Программа: 199], в ограниченном, правда, объеме и не надолго, проникли и в стандартнолитературную орфоэпию, ср. пресловутые «сценические» *жыра́, шыги́* [Касаткин 199: 479, 480: как *ша^вги́, жа^вра́*], ср. уже отсутствие подобных рекомендаций в [Орфоэп. словарь 1997].

Словом, картина, в том числе пространственная, явлений (типов) аканья — яканья непростая, сложная даже для лингвиста-недиалектолога. На множественность этих типов также обратили внимание давно, ср. [Даль 1852: LXXV] о том, что, например, «в смоленском наречии акают до приторности, и аканье это усиливается на запад и юг, через Белую до Черной и Малой Руси...» Почтенный лексикограф так отозвался о том, что потом стали квалифицировать как белорусский, полный характер аканья [Шахматов 1910: 379–380]. Для срединных же, означенных выше говоров характерна пестрота типов аканья-яканья на довольно ограниченном пространстве. Все эти генетически более новые, разнообразные типы, в основном — диссимиля-

тивного аканья (яканья) — суджанский, обоянский, щигровский — все сосредоточены в зоне курско-орловских говоров, проще говоря — на курской земле, откуда и исходили эти **инновации**, знаменующие тем самым **центральность** зоны. Инновации были в известном смысле множественными, ср. сюда еще *йканье* — орловско-курское, но и среднерусское и национально-литературное [Котков 1951а: 467, 476; Русская диалектология 1964: 61]. Все это, вместе взятое создавало ту самую пестроту и неоднозначность характеристики, которую по канонам дисциплины и должен проявлять **центр лингвогеографического ареала**. Из этих черт некоторые в разном объеме устремились центробежно в более периферийные области, ср. *иканье* в московских говорах и отдельные отражения диссимилиативных явлений в самом высоком речевом стандарте, о чем кратко — выше.

Конечно, остается традиционно трудный вопрос о происхождении аканья, и здесь не могут быть, естественно, признаны достаточными и убедительными ссылки на «безболезненность» и «легкость» перехода от оканья к аканью [Аванесов 1947: 146]. Почему тогда, спрашивается, не начала «акать» вся территория языка? Видимо, не стоит оставлять без внимания сопутствующий социолингвистический аспект: это была инновация, шедшая из влиятельного южного центра (самое время напомнить, что великорусский Юг превосходил великорусский Север по людскому, экономическому и другим потенциалам, о чем почему-то обычно забывают, как и об аксиоме, что история начиналась на Юге), инновация обладала авторитетом, и следовать ей, этому, пресловутому выговору «по-московски», о чем [Даль, *passim*], было престижно. Редкость ли заселения Севера, неудовлетворительность тамошних коммуникаций или какие-то более тонкие причины, но что-то все же привело к затуханию инновационной волны аканья на подступах именно к Северу. Мы и в дальнейшем будем пользоваться этой точкой отсчета: сравнительная дальность траектории волн, высылаемых инновационным центром.

Распространена концепция, датирующая аканье временем после падения редуцированных [Аванесов 1947: 138–139], и к ней, вероятно, надо прислушаться. Но вполне возможно, что дело много сложнее, и указанное падение — не единственная, а **одна из причин**, довершившая окончательное приведение в действие механизма аканья. Возможно, более широкое допущение ряда предрасположений к аканью — единственный выход из тупикового положения, в котором проблема аканья оказалась в результате ожесточенных споров. Иными словами, если даже перед нами не тот случай, когда «оба правы», то все же возможно расценить ситуацию как некий сигнал о наличии

рационального зерна во взаимоисключающих концепциях: «аканье — собственно русская инновация», «аканье — праславянский феномен». Нельзя забывать и о том, что язык древнерусской ветви славянства подвергся значительной перестройке, развертывавшейся опять-таки по законам лингвистической географии (пространственной лингвистики). Не исключено при этом, что первоначальный краткостный вокализм был у древнерусских славян, их большинства переинтерпретирован как вокализм безударный [Трубачев 1991: 69–71]. Состоялась утрата категории различения количества гласных, которой праукраинский как типичная периферия был затронут в гораздо меньшей степени, ср. имевшее в украинском место заместительное растяжение/продление, ареально близкий аналог явлению польской исторической фонетики — *wzdłużenie zastępcze*, и там, и тут — во вновь закрытых слогах. Это явление косвенно свидетельствует о древнем наличии в праукраинских диалектах количественных различий гласных. Собственно великорусский этого не знает. Ср. [Скляренко 1998: 66–67], где заместительное продление рассматривается на материале славянских языков, сохранивших количественно-интонационные различия гласных (серб.-хорв.), но не говорится об украинских данных. Какое-то отношение может иметь к проблеме аканья фактическое тождество слав. *o* и *ǫ*, даже первичность последнего [Vaillant 1950: 107, 233; Георгиев etc. 1968: 26]. Тот факт, что ослабление безударных гласных в южно-великорусском и белорусском очень поздно отразилось в письменности, говорит не только и не столько о консервативности письма [Шахматов 1908: 156; 1916: 53], сколько о том отношении взаимной компенсации, в которое вступили означенное ослабление артикуляции и консервирующая тенденция письма.

Об этом, может быть, следует сказать особо. Здесь речь пойдет, в сущности, о типологическом отличии русского языка, выделяющем его из большинства других славянских языков. **Ненапряженная** артикуляция (главным образом безударного вокализма) — яркая черта русского языка и его инновация, отделившая его даже от ближайше родственного белорусского языка. Парадокс в том, что оба эти языка объединяет общность аканья, однако в белорусском с его «полным аканьем» обозначилась такая самостоятельная черта, как **напряженная** артикуляция безударного вокализма. Результат: различия по принципу: напряженная артикуляция языка — фонетическая орфография (вспомним сербохорватский и вуковский завет «пиши као што говориш» — пиши, как говоришь), соответственно ненапряженная артикуляция языка — консервативная (историческая) орфография. См. об этом специально [Трубачев 1997, гл. III: Взгляд на

этногенез белорусов, 88–89]. Там же и наблюдение о том, что русская артикуляция, выпадая из славянской в целом, напоминает принцип английской (аналогия распространяется и на консервативность письма в обоих случаях!). В связи с отмеченным кажется несколько непонятным мнение о факультативности напряженности в славянских языках [Новое в лингвистике 1962: 204 и сл.]. Переход к менее напряженной артикуляционной базе как «общая тенденция» русского языка, в том числе в плане замены оканья аканьем, характеризуется также в [Касаткин 1999: 131, 132].

Итак, опираясь в немалой степени на предшественников, мы пришли к заключению о необходимости наличия инновационного центра, даже сосредоточились на некотором вероятии подобного центра инноваций в среднезападной части южновеликорусского пространства. Имеет смысл сохранить в дальнейшем эту точку отсчета для суждений об (остальных) частях и явлениях великорусского ареала. Из них наиболее яркая и легко выделяемая — северновеликорусская часть. Вместе с тем, заинтересовавшись **критериями выделения северновеликорусского наречия**, мы не можем не выразить сомнений на этот счет. Во-первых, оказывается под вопросом целостность северновеликорусского наречия (в его западной и северо-восточной частях), и это признается основными исследователями, см. [Образование сев.-русск. наречия 1970: 210]. Во-вторых, они же признают, что «выделение» «будущей территории северного наречия» намечается «на основе распространения аканья» [Там же: 225, 235]. Ведь это означает ни больше, ни меньше, как то, что основным критерий выделения — отрицательный: то, куда не дошло аканье, территория, где аканья нет, поскольку никто не станет спорить с тем, что аканье шло с юга. Интересно отметить, что характеристика южного наречия заметно контрастирует с этим, нося более конкретнопозитивный характер: неразличение безударных гласных, фрикативное *z* (*γ*), отсутствие контракции (выпадения *j*) [Русская диалектология 1964: 239]. Но и южновеликорусские отличительные признаки не изначальны. Не только в среднерусских говорах, но и в южновеликорусском просвечивает «северновеликорусская» основа, говоря в терминах действующей диалектологии. Сказанное делает неактуальной оппозицию «северновеликорусский» — «южновеликорусский», поскольку ретроспективно северновеликорусский синонимизируется (оказывается тождественным) со всем изначальным великорусским, причем аканье/яканье — вторичные инновации языкового центра. Сейчас нельзя без некоторого удивления воспринимать оценки вроде того, что (по Шахматову) Е. Ф. Будде принадлежит «замеча-

тельный вывод» о том, что северная часть Рязанской области первоначально относилась к северновеликорусскому наречию (см. об этом [Сидоров 1966: 98 и сл.]), там же о северновеликорусском характере касимовских говоров в прошлом. Ведь в сущности ясно, что это банальная констатация хода южных инноваций, перекрывающих **первобытные** черты вроде того же оканья.

Перейдя к среднерусским говорам, мы вынуждены будем признать, что критерии их выделения не менее сомнительны, хотя высказывания в литературе в связи со среднерусскими говорами временами чрезвычайно ответственны, ср. [Горшкова 1972: 148]: только **после** образования среднерусских говоров можно говорить о **языке в целом**. Сейчас для нас подобные утверждения кажутся совершенно неприемлемыми, притом, что ясно, что они восходят к концепции «встречи» в бассейне Оки и верхнего Поволжья севернорусов и «восточнорусов» (в шахматовской терминологии — южновеликорусов) [Шахматов 1908: 25, 26], где говорится о воспоследовавшем смешении. Так, поныне действует шахматовская схема о «смешанных говорах» между северновеликорусским и южновеликорусским, их «переходном» характере [Шахматов 1908: 160, 172, 180; 1919]. Ср. следование этой концепции в [Аванесов 1947: 153; Сидоров 1966: 103; Горшкова 1972: 148]. А между тем в глаза бросается условность выделения среднерусских говоров с их распадом на акающие и окающие говоры [Русская диалектология 1964: 284, карта № 11]. Не совсем понятна, хотя и выдержана в том же духе трактовка среднерусских говоров как «окраинных» в отношении северновеликорусского и южновеликорусского наречий [Захарова, Орлова 1970: 21]. Наш вывод, к тому же сделанный отнюдь не сегодня и не вчера: концепция выделения среднерусских говоров **неясна лингвогеографически** [Трубачев 1987: 22]. Сегодня, пожалуй, складывается впечатление, что, постулируя особые среднерусские говоры, не думали не только о **центре**, но и о целостном русском языковом **ареале**, ибо есть все основания для того, чтобы задаться вопросом, не является ли то, что привычно называют среднерусскими говорами, в действительности **зоной затухания разных инновационных волн южного центра?**

Смешение языков и диалектов, как уже ясно из предыдущего, в полной мере принималось последователями Шахматова, служа замечательной концепции наддиалекта. На этой основе строилось и понимание смешанных говоров городских центров, в частности Москвы (см. [Шахматов 1915: XLVIII] о смешанном говоре Москвы) — из севернорусских и «восточнорусских» элементов. По своему происхождению Шахматов представлял себе говор Москвы как северновеликорус-

ский [Макаров 2000: 207]. Все эти представления практически без изменения были восприняты последователями [Аванесов 1947: 111, 154], где также указывается на севернорусскую основу литературного языка. Впрочем, похоже, что эти идеи учителя повторялись без проверки на материале. По-видимому, духом примата севернорусской основы среднерусских говоров проникнуто положение: «Говоры на территории Московского княжества ... ничем не обнаруживают своего 'вятического' ... происхождения» [Аванесов 1947: 137]. Однако сейчас мы можем судить об этих вещах несколько конкретнее, а главное — иначе, в чем нам помогает весьма содержательный «Лексический атлас Московской области» (М., 1991), где на многих картах идут **южным фронтом** лексические диалектизмы «литературного» облика: *огород* (карта № 3), *подпол* (карта № 11), *погреб* (карта № 12), *угол* 'угол избы' (карта № 17), *заслонка* (карта № 26), *изгородь* (карта № 28), *кочерга* (карта № 34), *корчага* (карта № 39), *миска* (карта № 42), *полдник* (карта № 60), *навес* (карта № 64), *оглобля* (карта № 74), *волокуша* (карта № 78), *чернушка* 'гриб груздь черный' (карта № 83), *сыроежка* (карта № 84), *свинушка* (карта № 88), *подберёзовик* (карта № 91), *молодняк* 'молодой лес' (карта № 93), *хворост* 'мелкий лес' (карта № 94), *сосняк* (карта № 100), *корзина* (карты №№ 130, 131), *корзинка* (карта № 132), *беседа* 'изба ... на посиделки' (карта № 136). Остается при этом вспомнить широкий археологический клин вятичей XI–XIII вв. с Юга, захватывающий все «ближнее Подмосковье», включая Москву, по В. В. Седову [Войтенко 1991: 61], сведения о чем уже приводились выше.

В плане лингвистической географии русский Север обнаруживает свойственные периферии архаизмы, причем немаловажно, что явления этой северной периферии перекликаются с другой периферией, южной, с аналогичными украинскими явлениями. Очевидно, что это проявление единого большого ареала, охватывавшего все позднейшие восточнославянские языки. Сюда относится сохранение звонкости согласных в конце слова в украинском и в некоторых северновеликорусских диалектах [Филин 1972: 335, 336; Касаткин 1999: 134, 137, 138], при подавляющем оглушении звонких согласных в конце слова после падения редуцированных в центре ареала, а также широко за его пределами. Отвердение согласных перед *e* и *i* в украинском [Шахматов 1908: 156], по Шахматову, — позднейшее [Шахматов 1910: 16; 1915: 127], ср. подавляющее отсутствие отвердения согласных перед *e* и *i* в великорусском [Шахматов 1908: 158], обнаруживает, однако, знаменательные соответствия в виде твердости согласных перед передними гласными на архаизирующей север-

ной периферии, о чем см. уже [Шахматов 1915: 128]: в Судогодском уезде. Об „отвердении согласных“ в этой позиции говорят и современные исследователи, указывающие на ряд северновеликорусских, вологодских говоров [Горшкова 1968: 88; Касаткин 1999: 150, 170; ДАРЯ I, карта № 65]. Вот только „отвердение“ ли это или древняя твердость, сохранившаяся на архаизирующих перифериях (укр., с.-в.-р.), несмотря на все доводы Шахматова о вторичности украинского отвердения? Ср. и [Касаткин 1999: 170]: „старое состояние“.

Более строгий и последовательный учет лингвогеографического аспекта в сочетании со сравнительно-историческим критерием способен, очевидно, внести коррективы в изучение диалектов на всех уровнях, в частности, в области периферийных архаизмов морфологического и лексического характера. Знакомство с тем, что сделано, показывает реальность таких коррективов, ср., например, отнесение форм мн. числа ср. рода *око́шка*, *теля́тка* к числу северновеликорусских „инноваций“ [Образование сев.-русс. наречия 1970: 218–219, карта № 63]. Ясно, со всех точек зрения, что это архаизм.

Досадное урезание картографируемого русского диалектного пространства примерно к северу от 62-й параллели составителями наших диалектологических атласов, которое невозможно оправдать никакой „редкостью заселения“ и в результате которого из общего поля зрения как бы выпал поморский Север, освоенный тысячу лет назад, лишило нас многих полезных наблюдений и материалов, и это касается архаизмов периферийной лексики. К счастью, положение отчасти помогают поправить дополнительные работы вроде „Лексического атласа Архангельской области“ Л. П. Комягиной [Комягина 1994] тем более, что лексическая сторона диалектов в общем традиционно несколько недооценивалась нашими диалектологами и составителями центральных атласов. Так, древнее диал. *клюка* 'кочерга', как будто не учтенное в ДАРЯ III (лексика), фиксируется в [Комягина 1994: 204, карта № 170] и обратило на себя внимание еще Даля, который охарактеризовал курьезным образом наше северное слово как „малорусское“ [Даль 1852: LII], что позволяет определить в современных терминах отношение с.-в.-р. *клюка* и укр. *клюка* как периферийные, латеральные архаизмы еще общевосточнославянского ареала.

Составители ДАРЯ оставили, кажется, без внимания русское продолжение еще праславянского слова **koporul'a*, обозначение заостренной палки, мотыги, лопатки и т. п., см. о нем [Варбот 1974: 56 и сл.; ЭССЯ 11: 21 и сл.]. Его продолжения и на русской почве ведут себя как архаизм, ср. диал. (арханг.) *копоруля* [Комягина 1994: 154,

карта № 20], а также диал. (моск.) *копырюля* [Войтенко 1991: 134; 1997: 50]. Эти отношения были бы неполными без архангельских данных.

Чрезвычайно интересен случай, привлечший наше внимание уже давно и призванный восполнить одну из лакун сводного центрального атласа. Имеется в виду еще праславянской лексической диалектизм (локализм) **kъrmyslъ/*ċъrmyslъ*. Первый вариант известен только в восточнославянском (русск., укр., блр.), зафиксирован также в древнерусских памятниках, второй — **ċъrmyslъ* — обнаруживает продолжения только в кашубских говорах, и там, и тут — в значении 'приспособление для ношения, подвешивания', см. специально [Трубачев 1974: 35 и сл., 1987: 22–23; ЭССЯ 4: 149; ЭССЯ 13: 228–229]. Карты «коромысло, коромысел» в кратком, сводном ДАРЯ, к сожалению, не оказалось. См. только косвенные данные в других тематических картах №№ 29, 52 [ДАРЯ III (лексика) и Комментарии], однако специальная карта на тему этого слова оказалась важной, в частности, для лексики литературного языка и для проблемы среднего рода в том числе, поэтому я позволил себе опубликовать здесь имеющуюся у меня карту, основанную как на «Атласе русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы» (М., 1957, сводная карта № 13), так и на неизданных томах («З», карта № 358; «С», карты №№ 368, 369; «С–З», карта № 150; «Ю», карта № 257). Смею надеяться, что публикуемая карта (см.) представляет не только «архивный» интерес, ибо уже с первого взгляда видно, что карта «получилась» в соответствии с самыми строгими требованиями лингвистической географии. На ней четко представлены две главных периферийных (латеральных) зоны с продолжениями более древней формы муж. рода **kъrmyslъ* — западная, сопредельная с однотипными украинскими и белорусскими данными, и восточная, несколько более прерывистая (вообще фиксация здесь восточной периферии в принципе интересна). Основной же сюжет карты — выявление подобия неширокого коридора, вытянутого в направлении ЮЗ–СВ, в южновеликорусских говорах, с расширением в средневеликорусских говорах и с абсолютным господством в северновеликорусском. Всю эту центральную фигуру занимает **инновационная форма ср. рода *коромы́сло***. Кроме историколингвистического и, может быть, культурно-исторического значения этих сведений по истории вариантов *коромы́с(ел)* ~ *коромы́сло*, здесь проступает и аспект общей судьбы **среднего рода, об утрате которого** в южновеликорусском обычно идет речь, ср. обо «всех» орловских говорах [Котков 1951а: 567], о морфологических «рзанизмах» типа *какáйя молоко́* — к востоку от

меридиана Орел — Курск [Захарова, Орлова 1970: 105, карта № 18^б]. Случай довольно мощной и влиятельной инновации *коромысло* ср. рода, попавшей в литературный язык и иррадированной все тем же Югом, как кажется, может свидетельствовать, что упомянутая «утрата среднего рода» — инновация совсем новая, уже не дошедшая до литературного языка.

Давно назрела необходимость пересмотра привычных утверждений о существовании лексических оппозиций типа с.-в.-р. *изба* — ю.-в.-р. *хата*, с.-в.-р. *конь* — ю.-в.-р. *лошадь* и т. п. Эти оппозиции, к тому же, бывают призваны подкреплять далекоидущие выводы о преимущественно северновеликорусской основе русского национального языка, — выводы, также заслуживающие пересмотра. По этой проблеме уместно широко процитировать С. И. Коткова, который в наибольшей степени способствовал пересмотру укоренившихся традиций и показал значительность южновеликорусского вклада в общенародный язык, даже несмотря на относительно поздний возраст южновеликорусской письменности (в основном — с XVI в.). Исследования, в частности, показали, что так называемые «типично северные» слова *выть*, *изба*, *кулига*, *конь*, *петух*, *лонской* — все обнаружены в старой южновеликорусской деловой письменности [Котков 1980: 7, 23, 129]. Сказанное относится почти ко всем якобы северным словам, ср. по данным южновеликорусской письменности XVI–XVII вв. о наличии там слов *изба*, *хлев*, *конь* уже в [Котков 1951а: 749]. Столь же пресловутая оппозиция с.-в.-р. *сарафан* ~ ю.-в.-р. *понёва* тоже элементарно не выдерживает исторической да и ареальной экспертизы. *Сарафан* первоначально обозначало, к тому же, общую или мужскую одежду, см. [СлРЯ XI–XVII вв., 23: 64], в качестве названия женской одежды зафиксировано вторично с XVII в. Важно также иметь в виду, что слово, в конечном счете, **пришло с Юга**, заимствовано из персидского языка [Фасмер 1996, III: 561; Черных 1994, II: 140].

В шахматовском наследии довольно видное место занимает еще одно положение, которое вряд ли может быть сохранено, хотя оно и продолжает сохраняться в литературе предмета без должной критики: это концепция великорусской народности как суммы двух различных групп, в терминах ученого — севернорусской и «среднерусской», то есть южновеликорусской [Шахматов 1899: 38], концепция всего великорусского как «результата позднейшего сожительства» [Шахматов 1916: 107]. Эта двухнаречная схема великорусской народности и языкового ареала (хотя современное понятие «языкового ареала» вообще вряд ли подходит для подобной концепции) излагалась

ученым порой очень императивно, например: «... великорусская народность — это научная фикция...» [Шахматов 1899: 48], общность языка и народа он относит «только к позднейшей эпохе жизни обеих групп» [Шахматов 1910: 501], всячески акцентируя исконное отличие друг от друга северновеликорусской и южновеликорусской групп [Там же: 498, 501], разумеется, с последующим сближением и смешением [Шахматов 1899: 8]. Я не буду больше вдаваться в критический разбор этого положения, которое до сих пор числят среди достижений ученого [Макаров 2000: 199]. Как бы то ни было, это, по-видимому, произвело сильное впечатление в свое время и оставило глубокий след до сих пор.

Влияние Шахматова было огромно; под него подпала и молодая украинская диалектология. Собственно, уже сам великий ученый распространил свою двухнаречную схему, признав деление украинского языка на две ветви — северную и южную — исконным [Шахматов 1899: 7]. Мне и раньше приходилось писать о том, что подобная двухнаречная схема со смешанными или переходными говорами между этими наречиями надолго, если не навсегда, отодвинула поиски жизненно важного центра ареала [Трубачев 1997: 93, 95]. Именно на этой почве возшла гетерогенная версия русского глоттогенеза Хабургаева 1980 г., обретшая незаслуженную популярность в смежных дисциплинах (ср. [Седов 1982: 273]), хотя ведь совершенно очевидна сомнительная теоретическая ценность такого прибавления в нашей науке. Но шахматовский «первотолчок» все еще действует, поскольку попытки софистизировать проблему состава (древне)русского языкового ареала не прекращаются, вспомним искания вокруг древненовгородского диалекта, который в новых исследованиях порой оказывается уже не русским, а (пра)славянским без объективной на то надобности. Искренние помыслы великого ученого, которого отделяет от нас — скоро уже — доброе столетие, все же, думается, не подлежат эпигонскому тиражированию, требуя трезвого рассмотрения, тем паче — запоздалые опыты в том же духе.

Чтобы покончить с украинским экскурсом, вспомним о «Диалектологической классификации украинских говоров» В. Ганцова 1923 года, относимой поныне к классике в этой области: диалектное деление украинской языковой территории на северные и южные говоры с говорами переходного типа между ними, все это — с полными русскими аналогиями [Ганцов 1923: 54, 55, 56, 58 с картой]. В конце концов, Ганцов и сам признает «извечное отличие» двух наречий украинского языка и их прозрачную аналогию отношениям се-

верновеликорусского и южновеликорусского пересадкой шахматовского учения на украинскую почву [Там же: 64].

Возвращаясь, в заключение своего очерка, к идее сложного состава древнерусского пространства и языка, вижу, что будет отнюдь не лишним повторить, что эта сложность (как и полидиалектность) отнюдь не противоречит идее единства и уж, разумеется, не «взламывает» ее. При этом мы как вновь возвращаемся именно к идее единства — на новом этапе. Разумеется, далее, на этом новом этапе не может быть речи о синонимичности этого единства и «монолитности», поскольку наше единство, обогащенное идеей полидиалектности, ну, и само собой — всем комплексом идей лингвистической географии, о котором достаточно — выше, просто запрещает имплицировать эту монолитность или, скажем, приписывать ее нам. Так что ни о какой альтернативе — или «монолитность», или поиски особой ниши для древненовгородского «просто как диалекта позднепраславянского языка» [Зализняк 1995: 5] — речь вестись не должна, тем более — для эпохи XII–XIII вв.! Ср. еще [Трубачев 1999: 11]. Поэтому сейчас сражаться с «концепцией восточнославянского языка как генетически монолитного...» [Зализняк 1988: 176] не стоит, ведь так сейчас, пожалуй, никто уже активно не думает, что же до различий, скажем, между славянокривичским и югозападнорусским, то современной концепции сложного единства (см. выше) они несколько не противоречат, укладываясь в понятие периферий древнерусского лингвогеографического ареала. Оживлять для этого идеи новгородско-севернокривичско-западнорусской (лехитской) близости тоже не требуется. Тем более — оперировать для этого явными общими архаизмами вроде сохранения *dl* на Северо-Западе русского ареала и на Западе славянства ввиду общеизвестной непоказательности общих архаизмов для общих переживаний или «общего» непалатализованного наличия *kě-*, *xě-*, *kvě-*, где филигранная историко-диалектологическая проверка восстанавливает вероятность развития русск. диал. *квет* < *t'vѣt* < *цѣѣt* (так еще Шахматов!) и *кедѣть* из *цедѣть* и псковск. диал. *малакó тѣла 'цело'*, то есть **нсевдоархаизмы** [Страхов 1999: 287; Шустер-Шевц 1998: 3 и сл.].

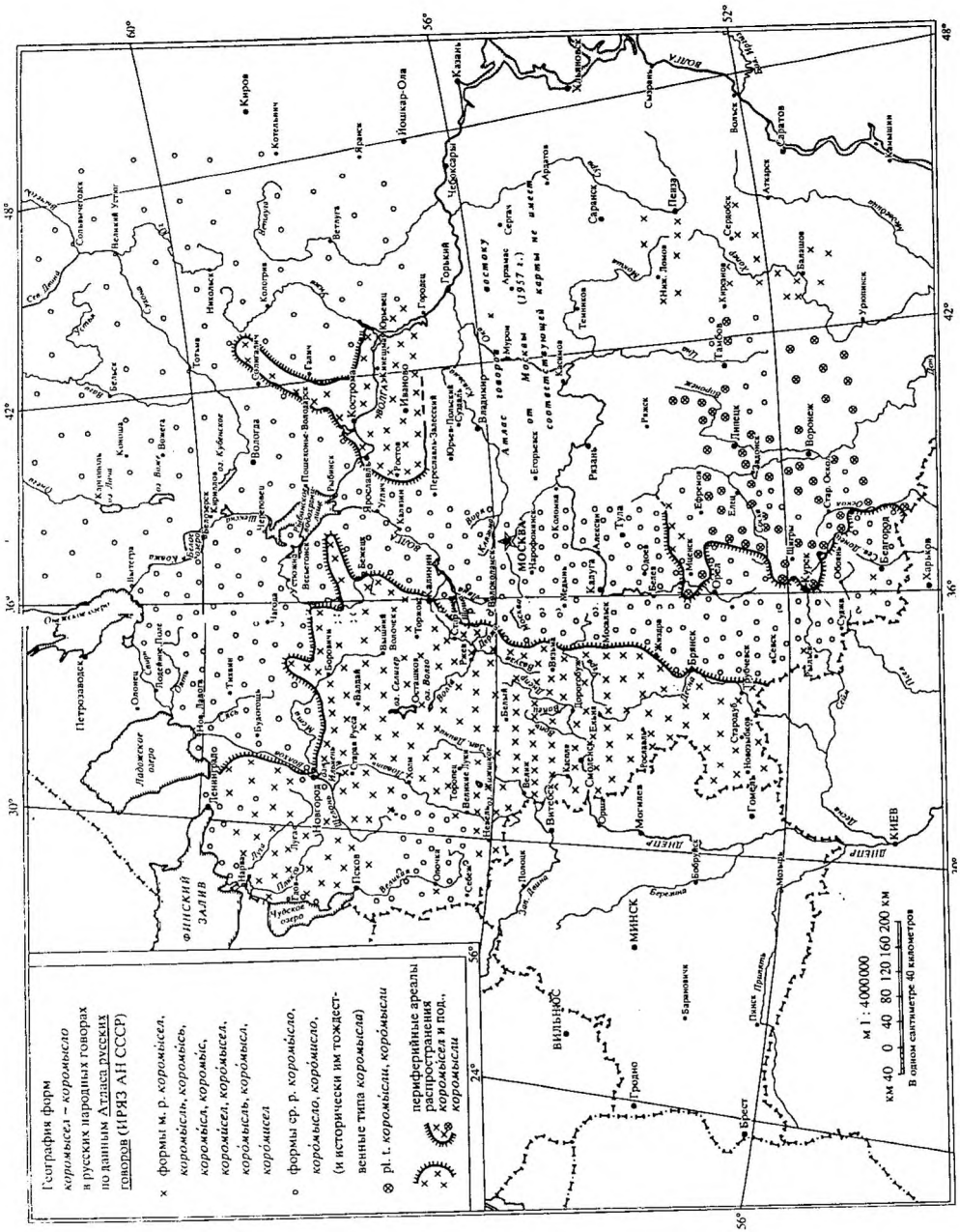
С другой стороны, никогда не лишне помнить нечасто повторяемые идеи о восточнославянском как сугубой периферии всего славянского ареала, взять хотя бы архаичность (*sic!*) канонически послететатезной формулы *torot, tolot (tarat, talat)*, а не *tort, tolt*, для чего, конечно, желательна инновативность лингвистического мышления, а не его архаичность, удобно укладывающаяся в накатанную колею.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- Аванесов Р. И.* 1947 — Вопросы образования русского языка в его говорах // Вестник МГУ 1947. № 9.
- Аванесов Р. И.* 1949 — Очерки русской диалектологии. Часть первая. М., 1949.
- Бородина М. А.* 1968 — Лингвистическая география // Теоретические проблемы советского языкознания. М., 1968.
- Варбот Ж. Ж.* 1974 — К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имен. II / Этимология. 1972. М., 1974.
- Войтенко А. Ф.* 1991 — Лексический атлас Московской области. М., 1991.
- Войтенко А. Ф.* 1997 — Лексические различия на территории Московской области (лексикографическая, лексикологическая и лингвогеографическая характеристики): Дис. ... док. филол. наук. М., 1997.
- Ганцов В.* 1923 — Диалектологічна класифікація українських говорів, Київ, 1923 (Nachdruck von R. Olesch. Köln, 1974).
- Георгиев В. И. etc.* 1968 — Георгиев В. И., Журавлев В. К., Филин Ф. П., Стойков С. И. Общеславянское значение проблемы аканья. София, 1968.
- Горшкова К. В.* 1968 — Очерки исторической диалектологии Северной Руси (по данным исторической фонологии). [М.], 1968.
- Горшкова К. В.* 1972 — Историческая диалектология русского языка. М., 1972.
- Даль В. И.* 1852 — О наречиях русского языка, по поводу Опыта областного великорусского словаря, изданного Вторым отделением Императорской Академии наук. Из V книжки «Вестника Императорского Географического Общества за 1852 г., с небольшими поправками против первого изд. // В. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. I. М., 1955 (со второго изд. 1880–1882 гг.).
- ДАРЯ I** 1986 — Диалектологический атлас русского языка. Центр Европейской части СССР. Вып. I: Фонетика / Под ред. Р. И. Аванесова и С. В. Бромлей. М., 1986.
- ДАРЯ II** 1989 — Диалектологический атлас русского языка. Центр Европейской части СССР. Вып. II: Морфология / Под ред. С. В. Бромлей. М., 1989.
- ДАРЯ III** 1996 — Диалектологический атлас русского языка (Центр Европейской части СССР). Вып. III (часть 1) / Под ред. О. Н. Мораховской. М., 1996.
- Диал. исследования* 1977 — Диалектологические исследования по русскому языку. М., 1977.
- Зализняк А. А.* 1988 — Древненовгородский диалект и проблемы диалектного членения позднего праславянского языка // Славянское языкознание. X Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. М., 1988.
- Зализняк А. А.* 1995 — Древненовгородский диалект. М., 1995.
- Зализняк А. А.* 1998 — Проблемы изучения берестяных грамот // Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов. Доклады российской делегации. М., 1998.
- Захарова К. Ф., Орлова В. Г.* 1970 — Диалектное членение русского языка. М., 1970.
- Касаткин Л. Л.* 1999 — Современная русская диалектная и литературная фонетика как источник для истории русского языка. М., 1999.

- Касаткина Р. Ф.* 2000 — Южнорусское наречие. Новые данные // ВЯ. 2000. № 3.
- Комягина Л. П.* 1994 — Лексический атлас Архангельской области. Архангельск, 1994.
- Котков С. И.* 1951а — Говоры Орловской области (фонетика и морфология): Дис. ... док. филол. наук. Т. I–II. М., 1951.
- Котков С. И.* 1951б — Из истории изучения орловских говоров. Говоры Орловской области со стороны их вокализма // Уч. зап. Орловского гос. пед. ин-та, Т. V, Вып. 2. Орел, 1951.
- Котков С. И.* и др. 1978 — Памятники русской письменности XV–XVI вв. Рязанский край / Издание подгот. С. И. Котков, И. С. Филиппова. М., 1978.
- Котков С. И.* 1980 — Лингвистическое источниковедение и история русского языка. М., 1980.
- Макаров В. И.* «Такого не бысть на Руси прежде». Повесть об акад. А. А. Шахматове. СПб., 2000.
- Новое в лингвистике 1962 — Новое в лингвистике. Вып. 2. М., 1962.
- Образование сев.-русск. наречия 1970 — Образование севернорусского наречия и среднерусских говоров по материалам лингвистической географии. Отв. ред. В. Г. Орлова. М., 1970.
- Орфоэп. словарь 1997 — Орфоэпический словарь русского языка. Произношение, ударение, грамматические формы. Около 65000 слов / Под ред. Р. И. Аванесова. 6-е изд., стереотип. М., 1997.
- Русская диалектология 1964 — Русская диалектология / Под ред. Р. И. Аванесова, В. Г. Орловой. М., 1964.
- Русская диалектология 1989 — Русская диалектология / Под ред. Л. Л. Касаткина. 2-е изд. М., 1989.
- Сидоров В. Н.* 1966 — Из истории звуков русского языка. М., 1966.
- Склярченко В. Г.* 1998 — Праслов'янська акцентологія. Київ, 1998.
- СлРЯ XI–XVII вв. — Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 1–, М., 1975–.
- Страхов А. Б.* 1999 — Новгородские и псковские «переходы» *ml' > n', tl > kl, dl > gl*: альтернативные решения // PALAEOSLAVICA VII, 1999.
- Трубачев О. Н.* 1959 — Лингвистическая география и этимологические исследования // ВЯ. 1959. № 1.
- Трубачев О. Н.* 1974 — Наблюдения по этимологии лексических локализов (славянские этимологии 48–52) // Этимология. 1971. М., 1974.
- Трубачев О. Н.* 1987 — Регионализмы русской лексики на фоне учения о праславянском лексическом диалектизме // Русская региональная лексика XI–XVII вв. М., 1987.
- Трубачев О. Н.* 1991 — Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. М., 1991.
- Трубачев О. Н.* 1994 — Праславянское лексическое наследие и древнерусская лексика дописьменного периода // Этимология 1991–1993. М., 1994.
- Трубачев О. Н.* 1997 — В поисках единства. Взгляд филолога на проблему истоков Руси. 2-е изд. доп. М., 1997.
- Трубачев О. Н.* 1982–1997 — Отзыв официального оппонента о диссертации Н. И. Панина „Лексикосемантический и формантный анализ русских наименований текучих вод Окско-Донской равнины и прилегающих территорий“,

- представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук. М., 1982, и дополнения 1997 (рпк.).
- Трубачев О. Н.* 1998 — Славянская филология и сравнительность. От съезда к съезду // Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов. Доклады российской делегации. М., 1998.
- Трубачев О. Н.* 1999 — Славистика на XII Международном съезде славистов (краткий обзор) // ВЯ. 1999. № 3.
- Фасмер М.* 1996 — Этимологический словарь русского языка в четырех томах / Перевод с нем. и доп. О. Н. Трубачева. 3-е изд., стереотип. СПб., 1996.
- Филин Ф. П.* 1972 — Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Историко-диалектологический очерк. Л., 1972.
- Черных П. Я.* 1994 — Историко-этимологический словарь современного русского языка. Т. 1–II. М., 1994.
- Шахматов А. А.* 1899 — К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей // ЖМНП. 1899, апрель.
- Шахматов А. А.* 1908 — Курс истории русского языка. Ч. I, 2-е изд. СПб., 1908.
- Шахматов А. А.* 1910 — Курс истории русского языка. Ч. II. СПб., 1910.
- Шахматов А. А.* 1915 — Очерк древнейшего периода истории русского языка // Энциклопедия славянской филологии. Пг., 1915 (Вып. 11.1).
- Шахматов А. А.* 1916 — Введение в курс истории русского языка. Ч. I: Исторический процесс образования русских племен и наречий. Пг., 1916.
- Шахматов А. А.* 1919 — Древнейшие судьбы русского племени. Пг., 1919.
- Шустер-Шевц Х.* 1998 — К вопросу о так называемых праславянских архаизмах в древненовгородском диалекте русского языка // ВЯ. 1998. № 6.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков 1–. М., 1974–.
- Lehr-Splawiński T.* 1921–1957 — Stosunki pokrewieństwa języków ruskich // Rocznik slawistyczny IX, I, 1921 // T. Lehr-Splawiński. Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego. Warszawa, 1957.
- Shevelov G. J.* 1982 — Между праславянским и русским // RL. 1982. № 6.
- Trubačev O. N.* 1977 — Sprachgeographie und etymologische Forschungen // Etymologie. Darmstadt, 1977.
- Vaillant A.* 1950 — Grammaire comparée des langues slaves. T. I. Phonétique. Paris, 1950.

ДРАГО ЋУПИЋ
(Београд)

РЕФЛЕКСИ ПОЛУГЛАСА У ГОВОРУ ПЛАВСКО-ГУСИЊСКЕ ЗОНЕ

Плавско-гусињску говорну зону карактерише неколико особености, међу којима је и рефлекс полугласника реда *ä*. Овдје је ријеч о том гласу, изворног и секундарног карактера.

Кључне ријечи и изрази: плавско-гусињска говорна зона, полуглас.

Под плавско-гусињском говорном зоном подразумевају се говори Плава и Гусиња (на сјевероистоку Црне Горе) и околних села. Не може се у потпуности говорити о језичкој компактности ове зоне, јер се ради о становништву двију конфесија (православних и муслимана), као и о различитом поријеклу становништва (већини су преци из Куча, али и из других крајева Црне Горе и Васојевића), па су на том подручју измијешани различити говорни типови, а уз то, и албански језик из сусједства је извршио извјестан утицај, особито на фонетизам говора. Међутим, када је ријеч о рефлексима полугласа, скоро да се може говорити о компактности говора зоне у цјелини, јер је мијешање становништва на неки начин нивелисало изговор овог некадашњег гласа, а истовремено је утицало и на етимолошко *a*, па се и оно каткада рефлектује као *ä*.¹

Вокалска шема на овом подручју тако је добила следећу структуру:

$$\begin{array}{ccc} & \text{и} & \text{у} \\ & \text{е} & \text{о} \\ & \text{ä} & \text{а} + \text{р} \end{array}$$

Свака јединица из шеме може бити дуга и кратка, акценгована или ван акцента.

Етимолошко *a* у неким позицијама је добило другачију вриједност управо утицајем рефлекса полугласа, премда најчешће задржава

¹ У дијалектолошкој литератури овај глас се различито биљежи: *a^e*, *ä*, *ь^e*, *ь^a*, *ä* и слично.

своју артикулациону вриједност: *мл̄ад, ж̄ал̄ос, м̄ајка, а̄кшам, л̄дка, м̄арва, р̄аме, х̄рӣе̄ња̄ча/р̄ше̄ња̄ча* 'кичма', *ѣ̄р̄ас̄ад* и сл. Понекад прелази у глас који је овдје добијен рефлексом полугласа (о чему в. даље) или у у: *ку 'ка'* (предлог) — *Ај ку к̄ӯћи*, а некада се лабијализује: *м̄а̄мча* 'потковица, плоча', *з̄а̄ч̄е* (дакле, под дугим силазним акцентом).

У литератури је већ речено да је рефлекс полугласника на подручју Гусиња и дијела Васојевића² глас артикулације отвореног *е*. На цијелом овом подручју такав рефлекс полугласа је, како рекосмо, имао утицаја и на артикулацију изворног, етимолошког *а* — не увијек, па се наилази на глас *ǎ* аналошког карактера. То ће се видјети из грађе.

1. *ǎ* од полугласника:

1.1. у иницијалном слогу: *в̄ǎс, с̄ǎв, с̄ǎн, ш̄ǎвови, ѣ̄ǎс, д̄ǎн, д̄ǎнǎ, ш̄ǎс, ш̄ǎш̄ӣша, с̄н̄ǎа/с̄н̄ǎа, с̄н̄ǎǎ, н̄ǎће, б̄ǎчва/б̄ǎчва, д̄ǎска/д̄ǎска, з̄ǎвǎ/з̄ǎвǎ, ш̄ǎ/ш̄ǎј, с̄ǎсвӣјем/с̄ǎсвӣцем, м̄ǎкни, с̄ǎмн̄е* 'сване' (3. лице јд. сад. вр.), *с̄ǎмӣњ̄е, в̄р̄ǎчи* (Вр̄ǎчи он̄ǎ к̄д̄зǎ), *с̄ǎш̄* 'сада'.

1.2. на унутрашњем или финалном слогу:

1.2.1. код именица: *м̄д̄з̄ǎк/м̄д̄з̄ǎк, ч̄ѣ̄ш̄ǎл'/ч̄ѣ̄ш̄ǎљ, н̄д̄к̄ǎш̄/н̄д̄ш̄ǎк, л̄ǎк̄ǎш̄/л̄ǎк̄ǎш̄/л̄ǎш̄ǎк/л̄ǎш̄ǎк, м̄д̄м̄ǎк/м̄д̄м̄ǎк, в̄д̄с̄ǎк/в̄д̄с̄ǎк, д̄ш̄ǎјц̄/д̄ш̄ǎјц̄, л̄д̄в̄ǎјц̄/л̄д̄в̄ǎјц̄, с̄ин̄д̄в̄ǎјц̄/с̄ин̄д̄в̄ǎјц̄, св̄ѣ̄к̄ǎр, к̄им̄ǎк/к̄им̄ǎјц̄, н̄д̄в̄ǎјц̄/н̄д̄в̄ǎјц̄/н̄д̄в̄ǎјц̄, н̄д̄в̄ǎјц̄ǎ, ѣ̄ш̄ǎк, ј̄ѣ̄ч̄ǎм, д̄в̄ǎс, уд̄д̄в̄ǎјц̄/уд̄д̄в̄ǎјц̄/уд̄д̄в̄ǎјц̄, о̄ѣ̄ш̄ǎн̄к, о̄ѣ̄ш̄ǎн̄ка, ѣ̄д̄ор̄ӯч̄ǎк* 'доручак', *ѣ̄ун̄ǎјц̄, ј̄ун̄ǎјц̄, к̄р̄м̄ǎк, ј̄ǎр̄ǎјц̄, в̄р̄ǎб̄ǎјц̄, в̄р̄ǎб̄ǎјц̄ǎ, ш̄д̄ч̄ǎк, ѣ̄ш̄ǎјр, к̄д̄л̄ǎјц̄, к̄д̄л̄ǎјц̄ǎ/к̄д̄л̄ч̄ѣ̄в̄ǎ, ж̄ǎл̄ǎјц̄, к̄он̄д̄ѣ̄ш̄ǎјц̄, к̄он̄д̄ѣ̄ш̄ǎјц̄ǎ, ч̄в̄ор̄ǎк, ком̄ǎр̄ǎјц̄, ѣ̄ј̄ǎн̄ǎјц̄, кл̄ ѣ̄ӯц̄ав̄ǎјц̄/к̄љ̄ѣ̄ӯц̄ав̄ǎјц̄* 'дјетлић', *з̄мӣч̄ǎк* 'гуштер', *вӣц̄ѣ̄н̄ǎјц̄/вӣн̄ǎјц̄*,³ *ѣ̄ӣц̄ѣ̄с̄ǎк/ѣ̄ӣс̄ǎк, б̄д̄сил̄'ǎк/б̄д̄сил̄ѣ̄ǎк, уд̄д̄в̄ǎјц̄, кв̄ас̄ǎјц̄, л̄'ѣ̄с̄ǎјц̄/л̄ис̄ǎјц̄, Вел̄'ѣ̄г̄д̄ǎн* 'Ускрс', *о̄к̄ш̄д̄'б̄ǎр, нов̄ѣ̄м̄б̄ǎр, д̄ец̄ѣ̄м̄б̄ǎр* итд.;

1.2.2. код замјеница: *ш̄ǎк̄ǎф, он̄ǎк̄ǎф, н̄ѣ̄к̄ǎф*;

² Уп. П. Ђорђевић, *Биљешке о гусињском говору*, Извештај о раду Задужбине Луке Ђеловића Требињца, београдског трговца, у години 1933, Београд, 1934, 183; М. Стевановић, *Источносрпскогорски дијалекти*, Библиотека ЈФ, књ. 5, Београд, 1935, 6–19 (примјери, којих је много, најалост, нијесу лоцирани, тако да се само за неке може одредити одакле су, али се види да рефлекс *ǎ* није карактеристичан за већину васојевићких села; у Кучима и Братоножићима је редован); Рада Стијовић, *Неке црпје говора Васојевића*, О српским народним говорима, Деспотовац, 1997, 241–243. У раду о полугласу А. Младеновића и Д. Петровић (уп. *О судбини полугласника у неким зетским говорима и синонимицима с освртом на ѣризренско-ѣимочку ситуацију*), Годишњак ФФ у Новом Саду, XVIII/1, Н. Сад, 1975, 139–155) не говоре о овом подручју.

³ Икавски облици се односе на говор муслиманског становништва, код којег је дуго јат дало и.

1.2.3. код придјева: *шāнāк, глāдāн/гладāн/гладāн/гладāн, рāвāн, нēйокрешāн, нīзāк/нīсāк, слāдāк/слāшāк/слāдāк/слāшāк, рицēдāк/ри-дāк, шицēsāн/шисāн;*

1.2.4. у Гпл именица: *дчēвā, дрā^xā/орāā, рāшōвā, кōкōшā, зй-дōвā, крушāкā, гусāкā, кōкошāкā, њевдјāкā, нēђел'ā/нēђел'ā, нēђел'ā,⁴ сийцā, мāчāкā, жēнā, дēбāлā, гусāлā, гāћā, кōлā, нāћāвā, јāсāлā, иōл'ā/иōл'ā, сēлā;⁵*

1.2.5. код бројева: *јēдāн, сēдāм, осāм, ие сшōшīнā, иеш илā-дā/ил'адā;*

1.2.6. код глагола: *сāмнē/сāмнē 'сване/свиће', мāкни, врāчи, јē-сāм/јēsāм;*

1.2.7. код прилога: *ōвђенāк/ōвдēнāк, свѹћāк/свѹћāке, дōмā^x/дōмā, дāнāс/дāнāс, нōћāс/нōћāс, сāш 'сад', дндāр/дндāрāк, ономāднē.*

Финално *a* у радном глаголском придјеву (од *-ao*) назализује се, па имамо: *сийшāⁿ,⁶ сл'ēгāⁿ, изл'ēгāⁿ, озēбāⁿ, вукāⁿ*. Аналогно томе је и *др'шāⁿ* и *даровāⁿ*, као и код неких прилога за мјесто: *дōклāⁿ/дōклāⁿ, дōдолāⁿ/дōдол'āⁿ, дōавл'āⁿ, ошл'āⁿ, искл'āⁿ.*

2. ā секундарно:

2.1. у номинативу синг. код именица: *бāјрāк/бāрјāк, глāвā/глā-вā, лēћā/лēћā, кшā, мāчкā, ишкā, здрā* итд.;

2.2. у осталим падежима: ДИЛ — *гускāmā, мāскāmā, женāmā, гāћāmā, чēл'ādимā/чēл'ādимā/чēл'ādимā/чēл'ādимā;*

2.3. код придјева: *јāмужнā, мēкшā, л'ēйчā/л'ēйчā 'љепша', црнā, дēбл'ā/дēбл'ā, глāдишā, слāдишā, крвāва/крвāвā (неодр./одр.), дугачкā/дугачкā, дўжā; рāвнā/рāвнā (али и: рāвна/рāвна);*

2.4. код глагола: *зйцēвā/зйвā, снйцēвā/снйвā, вјēнчāна, мирйсāла, кāжy, иōсāш 'сисати' итд.*

⁴ Код муслимана је чест екавизам: *дēше* (поред *дише/дицēше/дицēше*), *дēца* (поред *ћēца*) и сл.

⁵ У вези са овим примјерима подсећам на констатацију П. Ивића: „Изгледа, међутим, да је у штокавштини, бар у неким положајима, дуги крајњи полуглас у генитиву множине именица наставио да живи и у изговору“ (Д. Брозовић, П. Ивић, *Језик, српскохрватски/хрватскосрпски, хрватски или српски*, сепарат из Енциклопедије Југославије, Загреб, 1988, 8).

⁶ Ову појаву биљежи и Павле Ивић у својој *Дијалектологији*, гдје каже да се она среће „у неким деловима источне Црне Горе дуж албанске границе“ (П. Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*, Матица српска, Нови Сад, 1985, 160). Он тамо каже да се слична појава, „доуше без доследности“, јавља и „код вокала и у истом положају: *овиⁿ, иријашел'скиⁿ*“. У мојој грађи из плавско-гусињске области оваквих примјера нема.

Код бројева од 11 до 19 група *-ae-* сажима се у *ä*: *шр̄н̄ас̄*, *шр̄н̄ас̄т̄оро*, *д̄ев̄н̄ас̄*, *д̄ев̄н̄ас̄т̄оро* и сл.

Иако то у примјерима нијесмо свуда назначили, у облицима који се завршавају дугим *ä* тај вокал је у извјесном степену увијек назализован, истина — не у мјери како смо то показали на примјерима у радном глаголском придјеву м. рода и код неких прилога за мјесто. Тако се осјећа извјесна назализација и у Гпл типа: *ж̄ен̄ä*/*ж̄ен̄ä*, *м̄äч̄äк̄ä* и сл., али таква назализација није досљедна.

У случајевима гдје је финална секвенца *-ao* у маск. радног глаголског придјева акцентована кратким силазним акцентом — назализације нема, па та секвенца има вриједност *-äo* (*иш̄äo* и сл.). У глагола гдје је акценат на основи финална секвенца или остаје *-ao*, или се пак вокал *a* из ње назализује: *л'ëгаo* и *л'ëгä*. Секвенца *-ao* од полугласа + *o* најчешће се назализује: *иш̄ä*, *ош̄иш̄ä*, *с̄иш̄ä*, *д̄иш̄ä*, *ио-с̄ëк̄ä*, *ио-к̄иш̄ä*, *изл'ëгä*, *озëб̄ä*, *в̄ук̄ä*, а одатле и: *др̄ш̄ä*, *даров̄ä*.

Ова појава није изоглоса ове вриједности полугласника, него је донесена из Куча, и захватила је и стариначко становништво, које је умјесто полугласа имало *a*, као и у већини сусједних васојевићких села.

Треба напоменути да у овој говорној зони нема редукције полугласника, већ он увијек има вриједност или *a* или *ä*, врло ријетко *e* (*наир̄ëдек*, *в̄дсек* и сл.).

Такође треба напоменути да нема утврђене законитости када ће се јавити *ä* а када *a*, када ће се финално *ä* назализовати а када неће, тако да се не може претпоставити ни шта ће будући језички развој на овом подручју дати као рефлекс(е) полугласника.

RUBIN UDLER
(Pittsburgh, USA)

THE SEMANTICS OF THE TERM *VATRA* IN THE DIALECTS
OF THE LANGUAGES OF THE BALKAN-CARPATHIAN AREA
(Based on the General Carpathian Dialectal Atlas, vol. 1, maps 55-59)

In the General Carpathian Dialectal Atlas (Общекарпатский диалектологический атлас — ОКДА) — a topic-based lexico-semantic atlas of genetically heterogeneous dialects in the Balkan-Carpathian area — there are three lexical and two semantic maps which are devoted to the lexeme *vatra*. They show the territorial distribution of its lexical variants and semantic register elements. The lexical questions (from the meaning to the word) contain the formulations of the phenomena — „place in the stove, where the fire burns, hearth“ (No. 85), „fire (general denomination)“ (No. 86), and „place in the field, where a camp-fire burned“ (No. 90). The semantic questions (from the word to the meaning) show the lexemes (roots, stems), which are represented in the dialects in the given research zone, „*vatra*“ (No. 87) and „*vatr-*“ (Nos. 88, 89).¹ The maps were compiled by J. V. Zakrevska and R. J. Udlar on the basis of materials which were gathered by questionnaires in the territory of the former Yugoslavia (in Croatia, Bosnia and Hercegovina, Montenegro, Serbia, and Macedonia), the northern part of Hungary, the former Czechoslovakia (in the Czech and Slovak Republics), southern Poland, and in several western regions of Ukraine and in Moldova. The data was gathered by a large collective of dialectologists who worked on the creation of the atlas. The information which was registered in the Bulgarian area was deleted from the maps of the atlas by a decision of the Institute of Bulgarian Language of the Bulgarian Academy of Sciences. The territory of Romania is represented by the redrawing of dialectal data from the corresponding maps, publish-

¹ Общекарпатский диалектологический атлас. Вопросник. Москва, 1981, с. 42-43; Общекарпатский диалектологический атлас. Вступительный выпуск. Скопье, 1987, с. 115.

ed in the zonal, national, and regional atlases: ALR, ALRM, ALR s. n., ALRM s. n., ALRR-Mar., and NALR-Olt.²

* * *

Many scientists have studied the etymology of the word *vatra*. Highly different, often opposite, opinions have been offered as to this question. Al. Philippide notes that in Albanian and Romanian, as well as in other Balkan languages, among a few autochthonous words, inherited from the language of the Thraco-Daciens, exists the word *vatră*. B. P. Hasdeu considers the word *vatră* to be inherited by Romanian from the Indo-European speech of the Daciens. Ov. Densusianu explains the provenance in Romanian of the word *vatră* by a common or related substratum on the level of Indo-European, and it has correspondences in Albanian and other languages of south-eastern Europe. Ov. Densusianu, however, denies the influence of Albanian on Romanian. Al. Rosetti allows a common Thracian or Illyrian substratum influence on Albanian and Romanian. S. Pușcariu supposes that the Romanian word *vatră*, which is widely encountered in other languages of the Balkan peoples, is not a borrowing from another language, but rather a relic from the primordial Daco-Geto-Thracian speech. Refuting an Albanian-Romanian symbiosis in the pre-middle-ages period, I. I. Russu claims that the Romanian and Albanian linguistic relations are characterized by an ethno-social-lingual substratal community. In the Pre-Latin foundation of the Romanian language among the autochthonous words, which have a Indo-European origin and are shared with Albanian, I. I. Russu lists also the word *vatră*. This word is not a borrowing from Albanian, but a word of Thraco-Dacien origin.³

N. Jokl holds an opposite opinion. He asserts that the Romanian word *vatră* is a borrowing from Albanian, and passed from Romanian into many Slavic languages. J. Rozwadowski and O. Hujer share this opinion. H. Pedersen, A. Meillet, and A. Walde, whom M. Vasmer cites in his etymological dictionary of Russian, consider the following: Ukr. *вѣтра*, Serb.-Cr. *вѣтра* „fire“, Cz. (East Mor.) *vatra*, Pol. *watra* „hearth“, „fire“,

² Общекарпатский диалектологический атлас. Выпуск I /ОКДА, I/. Кишинев, 1989, карты 55–59; Общекарпатский диалектологический атлас, Вступительный выпуск, с. 2, II, 100.

³ Pușcariu S. *Limba română*. 1. *Privire generală*. București, 1976, p. 168–171; Rosetti Al. *Istoria limbii române*. București, 1986, p. 189–201, 225–260, 574–685; Russu I. I. *Limba traco-dacilor*. Ed. I. București, 1959, p. 119–131; Ed. 2. București, 1967, p. 253, 431; Russu I. I. *Elemente autohtone în limba rom. înă*. București, 1970, p. 78–114, 210–211; Russu I. I. *Etnogeneza românilor*. București, 1981, p. 97–102; Vraciu A. *Limba daco-geților*. Timișoara, 1980, p. 109, 119–121, 123, 127–138.

„decaying ashes“, Slov. *vatra*, Bulg. *вampál* „poker“, related to O. Ind. *atharvā* „priest of fire“, Avest. *ātar-* „fire“, Md. Per. *ātur-*, Arm. *airem* „I burn, I set fire to“, **air-* „fire“, Ir. *áith* „oven“, Celt. **ati-*. M. Vasmer thinks that there is a basis for speaking of the O. Slav. **vatra*; cf. Russ. *вampýшка*.⁴

* * *

In Albanian there are the forms: *vatrë*, *vetr(ë)*, *vetër*, *voter*, *votrë*, and others with the meanings „hearth“, „fire“, „camp-fire“, and so on. In Albanian dialects the forms *vatre*, *vōtre*, and so on are attested.⁵

In the Romanian literary language the word *vatră* has the following meanings: „place in the stove, where the fire burns, hearth“, „kitchenrange in the entry hall, on which food is prepared“, „stove-couch“, „dwelling, house“, „native hearth, paternal home“, „place, where a village is located“, „center of a village“, „settlement“, „homeland, mother country“, „den, lair of a wild animal“, „bed (of vegetables)“, „trough of a wine press“, and so on. In the Romanian literary language there are quite a few words derived from *vatră*, for example: *vătrușă*, *vetrișoară*, *vătraiu*, *vătrar*, *vătral*, *vătrań*, *vătrăraș*, *vătrăiaș*, *vătrăruș*, *vătrărel*, *vătraș*, *vătrărit*, *vătresc*, *vătrice*, and others; toponyms: *Vatra Dornei*, *Vatra Moldoviței*. There are also person names: *Vătra*, *Vatrea*, *Veatreș*, and others. The word *vatră* is used in all Romanian dialects from south of the Danube River (Aromanian *vatră*, *veatră*, *vătrică*, *cacavatră*; Meglenoromanian *vatră*; Istroromanian *vătră*).⁶

The trustworthy materials of the ОКДА, as with other linguistic atlases, fill out and make more precise the information of the literary and dialectal dictionaries, monographs and articles. They allow the establishment of a precise territorial distribution of the corresponding lexemes. They also bring out their semantic modifications, and pinpoint the age of the borrowing, and the path of its penetration.⁷

⁴ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Москва, 1964, с. 279.

⁵ Meyer G. Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache. Strassburg, 1891, S. 464–465.

⁶ Dicționarul explicativ al limbii române. București, 1975, p. 1009, 1011; Resmeriță Al. Dicționarul etimologico-semantic al limbei române. Craiova, 1924, p. 892; Saineanu L. Dicționar universal al limbei române. Craiova, 1926, p. 690–691; Russu I. I. elemente autohtone în limba română, p. 210.

⁷ Удлер Р. Я. Значение восточнороманского языкового элемента в Общекарпатском диалектологическом атласе. — В кн.: Общекарпатский диалектологический атлас. Лингвистические и этнографические аспекты. Кишинев, 1976, с. 30–33.

In the questionnaire of ОКДА, the word *vatra* is included in the section entitled „Vocabulary of folk ways of life“⁸. In the given ОКДА maps, first volume, in the Albanian dialect of Kabash (pt. 198), a village in Serbia, the forms *'voter*, *'votar* are used with the meanings „place in the stove, where the fire burns, hearth“, „camp-fire (large fire on the field, in a mountainous pasture)“, and „kitchen“.

In Romanian dialects to the north of the Danube the most widespread meaning is „place in the stove, where the fire burns, hearth“. In the eastern part of Oltenia (pt. 166, 181, 186), Muntenia, Dobrogea, and Moldova the meaning of „place, where a village (city) is located“ is also fixed. Sporadically occurs the meanings „forging furnace“ (pt. 133, 147, 148, 152–154, 156, 158, 160, 161, 166, 169, 170, 177–179, 183, 185, 187, 190), „raised earthen foundation of a house“ (pt. 132, 135), „lower part of a rick“ (pt. 182, 183), and „small mound of earth around a peasant's house“ (pt. 132). In many populated points were written the compound words *vátra cupt'óruľi* (pt. 139), *vatra focului* (pt. 142, 153, 154, 159, 163, 175, 181, 182), *vatra luminii* (pt. 161, 172), *vatra satulu(i)* (pt. 141, 142, 149–152, 160, 170, 171), *vatra satului* (pt. 166, 177–181, 183–186, 190), *vátra comúni* (pt. 187, 190), *vátra oraşuluľi* (pt. 188), and others.

In the Republic of Moldova and in the eastern Romance dialects on the territory of the regions of Chernovtsy and Zacarpattia besides, everywhere the following meaning spread: „place in the stove, where the fire burns, hearth“, the following meanings were also fixed: „paternal home“ (pt. 78, 94, 114, 117, 120, 122–125, 129), „demobilized from the army“ (*lăsát la vátrьi*) (pt. 78, 94, 114, 117, 122–125, 129, 131), „center of a village“ (pt. 78, 117, 119, 122, 123, 125, 127), „the oldest part of a village“ (pt. 114, 120, 122, 125, 128), „part of a village“ (pt. 114, 120, 128), „place, where a camp-fire burned in the field“ (pt. 78, 80, 94, 110, 118, 122, 125, 127, 131), „stove-couch“ (pt. 80, 94, 114, 119, 120, 127, 129), „general foundation of the stove, along with the kitchen-range“ (pt. 118), „part of a stove, a little step (a ledge in front of the stove)“ (pt. 94, 110), „bed of vegetables“ (pt. 123, 130), „a level place in the village outskirts“ (pt. 129), „place for a beach at a pond“ (pt. 129), and „native village, place, where a person was born“ (pt. 130). Just as in Romania, *vatră* is used in compounds: *vátra kupt'jórulu* (pt. 94, 114, 125, 127), *vátra kuptóruľu* (pt. 80), *vátra fókulu* (pt. 80, 114), *vátra sóbi* (pt. 125), *vátra sátulu* (pt. 114), *vátra jázulu* (pt. 129), and *vátrьi di fok* (pt. 125).

⁸ Общекарпатский диалектологический атлас. Вопросник, с. 35–62; Cf. Russu I. I. Op. cit., p. 103–105.

In the Moldavian Linguistic Atlas the word *vătră* is recorded in many dialects with the meanings of „stove-couch“, „kitchen-range“, „ash-pit“, „bed of vegetables“, „bed of flowers“, the derived words *ватрапу*, *эатрапу*, *эатрау*, *эатрап'*, *эатрауцы*, and the compound words *ватрап' маре*, *эатрап' мару ди кунтјор'*, *эатрап' ди ш'ер*, and others are recorded with the meanings of „stove-couch“, „ash-pit“, „poker“, „part of a cart — a piece of iron which joins the edge of the axle to the cross-beam of the cart“, „dust-pan“, „a stick with which the coals are stirred up, so that there will be more fire into the stove“, and others.⁹

In Romanian and Moldavian dialects, in accordance with the data of the dialectal atlases, the word vatră does not carry any meaning which relates to sheep-breeding.

Only in the former Yugoslavia (pt. 191 in Croatia, 192–194 in Bosnia and Hercegovina, 195 in Montenegro, 197, 199–202, 205 in Serbia) and far to the north, in western regions of Ukraine (pt. 63, 64, 70, 72, 75, 82–84, 88, 89, 91–93, 105, 107–109, 111–113), in northeastern Slovakia (pt. 41, 50, 51), and in southern parts of Poland (pt. 7, 9), the word *vătra-vătra* are used with the meaning of „fire (general denomination)“. The lack of this meaning in the extensive intervening territory of Romania points to the fact that this meaning is characteristic only for those Slavic dialects enumerated out above which are, surely, ancient. It is possible that *vatra* made up one compact area of settlement which was earlier a Slavic one which was split up by the arrival here of the Romanians. *The territorial distribution of the meaning „fire (general denomination)“ confirms the suppositions of several Slavists (S. B. Bernstein, K. Gutschmidt, V. M. Illich-Svitych, M. Mladenov, O. N. Trubachev) about the existence in the past of one united Slavic linguistic expanse, which united the Carpatho-Balkan zone.*¹⁰

⁹ Атласул лингвистик молдовенеск, волумул II, партя I. Лексикул де В. Комарницки. Кишинэу, 1972; партя II. Лексикул де В. Мелник ши В. Павел. Кишинэу, 1973, хэциле 557, 568, 662, 663, 697, 956, 981, 982; Дикционар диалектал, волумул I. Редактор респонсабил Р. Удлер. Кишинэу, 1985, р. 209–210, 236–237.

¹⁰ Бернштейн С. Б. Лингвистические аспекты карпатистики. — В кн.: Общекарпатский диалектологический атлас. Лингвистические и этнографические аспекты, с. 8; Бернштейн С. Б. Итоги работы над Общекарпатским диалектологическим атласом и задачи VI Международной конференции по ОКДА. — В сб.: Справочно-информационные материалы по ОКДА. Москва, 1978, с. 7; Бернштейн С. Б., Клепикова Г. П. Введение. — В кн.: Общекарпатский диалектологический атлас. Вопросник, с. 9–11; Бернштейн С. Б., Демина Е. И., Клепикова Г. П. Введение. — В кн.: Общекарпатский диалектологический атлас. Вступительный выпуск, 6, 7–9; Младенов М. Распространение некоторых карпатизмов в болгарских говорах. — В сб.: Симпозиум по проблемам карпатского языкознания. Москва, 1973, с. 36; Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы. I. Славяне и Карпаты. — В сб.: Симпозиум

*The presence of a common meaning of „fire“ in the dialects of the former Yugoslavia, in the Balkans, and in the dialects of the northern Carpathians may be explained also by a later migration of a part of the Slavs from the South to the North*¹¹.

*The absence of a common meaning of „fire“ in the Romanian dialects and its presence in the Serbo-Croatian dialects suggests the idea that the word was borrowed into Serbo-Croatian dialects from the Albanian dialects.*¹²

The meaning „place in the stove, where the fire burns, hearth“, which is the most widely distributed one in the territory of Romania and in the Republic of Moldova, was recorded also in the majority of the populated points in western Ukraine (pt. 61, 63, 64, 66, 76, 78–86, 94, 96, 98, 100, 101, 105, 107, 109, 110). In the dialects of western Ukraine are also used the meanings of „fire in the stove“ (pt. 64, 68, 72, 73, 88, 90–93, 112, 113), „camp-fire (large fire on the field, in a mountainous pasture)“ (pt. 63, 68, 69, 72, 73, 75, 77, 88, 90, 91, 101, 105, 109, 111–113), „embers, burning hot coal“ (pt. 63, 64, 82, 83, 96, 100), „ashes, hot ashes“ (pt. 63, 82, 83, 96, 100), and „place, where a fire (or camp-fire) burned in a field“ (pt. 61, 66, 86).

In the Ukrainian literary language there are the word *в́атра* and *в́атрище* with the meaning of „camp-fire“, „hearth“, and „fire“.¹³

In local dialects of various regions of Ukraine, the word *в́атра* is used in the sense of „fire“, „camp-fire“, „habitation of Goutsoul“, „ashes from straw or tall weeds“, „stove“, „hearth-stone in a stove“. These derived words are also recorded: *ваторник* „part of a habitation of Goutsoul, where one can sleep and cook food“, „place for the preparation of milk products“, *ватра́к* „hearth outside“, *ватра́лка*, *ватра́лька*, *ватра́н*, *ватра́ч*, *ватра́чка* „poker“, „stout stick used to rake out the embers out of the stove“, *в́атрисько* „place, where there was a в́атра“, *в́атрище* „camp-fire“, „hearth“, „hearth-stone in a stove“, *в́атроль* „wooden oven

по проблемам карпатского языкознания, с. 56–58; Славяноведение в СССР. Изучение южных и западных славян. Библиографический словарь. New York, 1993, s. 35; Cf. Ivănescu G. Istoria limbii române. Iași, 1980, p. 267–284.

¹¹ Трубачев О. Н. Указ. соч., с. 57; Кобылянский Б. В. Можно ли говорить о своеобразном балкано-карпатском союзе языков? — В сб.: Симпозиум по проблемам карпатского языкознания, с. 29; Rosetti Al. Istoria limbii române, p. 195.

¹² Десницкая А. В. К интерпретации балканизмов в карпатской лексике. — В кн.: Общекарпатский диалектологический атлас. Лингвистические и этнографические аспекты, с. 18.

¹³ Словник української мови, том I. Київ, 1970, с. 297–298; Українсько-російський словник, тома I–VI. Київ, 1953–1963, с. 26, 282 и др.

pitén-fork“, „fork for the frying-pan“, „duffer, ninny“, *zavámpa* „secondary fire“. ¹⁴

In Slovakia, the Czech lands, and in the southern part of Poland the most widely used meaning turns out to be „camp-fire (in an open place, large fire on the field, in a mountainous pasture)“ (pt. 2, 7–9, 12–14, 22–27, 30–38, 40–42, 44, 45, 48), and also „embers, burning hot coal“ (pt. 3, 21, 35, 36, 46, 49, 51), „ashes, hot ashes“ (pt. 1, 5, 6, 11, 21, 22, 25, 46, 49), „place in the stove, where the fire burns, hearth“ (pt. 3, 4, 15, 18–20, 39, 45–51), „place, where a fire (camp-fire) burned in a fields“ (pt. 15, 50). These meanings are also established in the dialects of western Ukraine. ¹⁵

The areas where the meanings of „place in the stove, where the fire burns, hearth“ and „place, where a fire (camp-fire) burned in a field“ are diffused in Ukrainian, Slovakian, and Polish dialects, are a continuation of the eastern Romance areas and can testify to the borrowing of the afore-mentioned meanings, taken from the eastern Romance dialects.

*On the given ОКДА maps, on Hungarian territory (pt. 52–60) and in Hungarian populated points 95, 97, 102, 103, and 106 on the adjoining Zakarpathian territory, the word *vatra* is not used. This word is not contained in Hungarian dictionaries. ¹⁶ The absence of the word *vatra* and its derivatives in Hungarian dialects and the literary language testifies to the usage of native Hungarian words in order to name the corresponding objects: 'kemence, 'kemence „place in the stove, where the fire burns, hearth“; 'tűz, 'tű:z „fire (general denomination)“, and 'tű:shely „place in the field, where a camp-fire burned“ (pt. 54). ¹⁷*

*The word *vatra* is likewise not attested in several Polish (pt. 16, 17), Slovakian (pt. 28, 29, 43), Ukrainian (pt. 62, 65, 71, 74, 81, 87, 99, 104), Macedonian (206–210), Montenegrin (pt. 196), and western Serbian (pt. 203, 204) dialects.*

*In the Bulgarian Dialectal Atlas the word *vatra* does not exist. In dictionaries of the Bulgarian literary language this lexeme is also not at-*

¹⁴ *Этимологічний словник української мови, том I. Київ, 1982, с. 339–340. The compilers of the dictionary cite diverse opinions of the scholars about the provenance of the word *vatra*. With reference to the works of A. V. Desnitskaja, B. V. Kobylansky, and M. A. Gabinsky, they hold to the suppositions of the Dacien substratum or a borrowing from Albanian.*

¹⁵ ОКДА, I, карты 55, 57–59.

¹⁶ Bibikov K. *Magyar-ország szótár. Kijev–Uzsogorod, 1969.*

¹⁷ ОКДА, I, карты 55–59.

tested. The derived form *ватраљ* „*poker*“, „*shovel*“ is given with the note that it is a regional word.¹⁸

From the solitary meanings, sporadically recorded on the OKDA maps, the following can be cited: „fire, obtained through friction“ (pt. 68 — *su'xa 'vatra* and pt. 112 — *žy'va 'vatra*), „place, where the forest or bushes burned down“ (pt. 85), „burning firewood“ (pt. 64), „fire“ (pt. 23, 75), „torch“ (pt. 67), „hollow near the stove, where the fire is contained“ (pt. 10), „fire in an open hearth in a mountainous pasture“ (pt. 92), „fire, which was placed inside the old house on the floor; the smoke left through the roof“ (pt. 69), „place, where the fire burns in a shepherd's dwelling“ (pt. 89), „hearth in a lodging where the shepherds stand“ (pt. 93), „high body temperature“ (pt. 197), „evil person“ (pt. 192, 193 — *zì:va vàtra*), and others.

The phonetic form *'vatra* occurs over the entire Balkan-Carpathian area. Exceptions are the Albanian dialectal variants *'voter*, *'votər*, the eastern Romance *'vatrə*, *vátrâ*, the Ukrainian *'vatra* (pt. 20), the Croatian (pt. 191), Bosnian and Hercegovinian (pt. 192–194), Montenegrin (pt. 195), and Serbian (pt. 197, 200–202) *vàtra*.

There are countless derivatives from the inherited word vatra. They testify to its wide use, which, in its turn, is the consequence of its long existence in dialects of the Balkan-Carpathian zone. The areas, where the word vatra is distributed sometimes do not correspond with the areas, where its derivatives are used (cf. maps 55, 58, 59).

The derivatives, formed, on the whole, through suffixation brought about new meanings. Thus the derivatives of the word *vatra* are attested with the meanings: „place in the stove, where the fire burns, hearth“ — *va'třysko* (pt. 6), *za'vatlqš* (pt. 15), *'vatrysko* (pt. 20), *va'trisko* (pt. 48), *'vatřište* (pt. 202); „place in the stove for ashes“ — *va'třysko* (pt. 6); „warm cinders“ — *'vatryšče* (pt. 77); „bench made from stones or bricks that stands in front of the oven“ — *ve'tricы* (pt. 118); „small mound of earth around a peasant's house“ — *vătrîřă* (pt. 135); „place, where a fire burned or burns in a field, site after a fire“ — *va'třysko* (pt. 6), *va'tšysko* (pt. 15), *'vatrysko* (pt. 20), *'vatrisko* (pt. 30–33, 36, 38, 39, 41, 42), *'vatřište* (pt. 31), *va'trisko* (pt. 44, 46, 51), *va'třesko* (pt. 45), *va'tresko* (pt. 47, 49), *va'ternыk* (pt. 64, 89), *va'trovыš':e* (pt. 66), *va'trovыš'čэ* (pt. 68, 69), *'vatryšče* (pt. 72, 77, 108, 109), *'vatryšč'e* (pt. 73), *'vatryš'č'э* (pt. 75, 113),

¹⁸ Български диалектен атлас, тома I–IV. София, 1964–1981; Речник на съвременния български книжовен език, том I. София, 1955; Геров Найдено. Речник на българския език, част първа. София, 1975, с. 109; Бернштейн С. Б. Болгарско-русский словарь. Москва, 1966, с. 66.

vetriš'uoarby (pt. 78, 94), *va'ternik* (pt. 82), *'vatřiš'č'q* (pt. 88), *va'trovys'č'e* (pt. 89), *'vatrys'č'e:* (pt. 89), *'vatrys':e* (pt. 90, 91), *'vatrys':ə* (pt. 92, 93), *ve'tricby* (pt. 94), *'vatřiš'č'e* (pt. 111, 112), *vàtrišće* (pt. 193), *va'třište* (pt. 205); „place, where a fire burns in a mountainous pasture“ — *va'ternyk* (pt. 90, 91), *va'ternyčok* (pt. 90); „camp-fire (on the field, in a mountainous pasture“ — *va'třysko* (pt. 6), *va'tšysko* (pt. 19), *'vatřište* (pt. 202); „lodging in permanent building in a mountainous pasture, where a fire burns“ — *va'ternyk* (pt. 72), *'vaterka* (pt. 72); „place in a lodging (or a separate lodging) in a mountainous pasture, where a fire burns and where cheese is prepared“ — *va'ternyk* (pt. 90), *va'ternyčok* (pt. 90), *va'trak* (pt. 112, 113); „fire in a mountainous pasture under a cauldron with whey“ — *va'třysko* (pt. 6); „lodging in a mountainous pasture, where the shepherds eat“ — *va'ternyk* (pt. 112); „separate lodging in a mountainous pasture, in which the shepherds sleep“ — *'zavatra* (pt. 112); „shepherd's helper, who follows the fire in the mountainous pasture“ — *va'trak* (pt. 91), *va'ternyk* (pt. 112); „piece of wood, which is placed between the open fire and the wall as a precautionary measure“ — *zava'ternik* (pt. 11); „thickest log in the camp-fire“ — *va'terník* (pt. 14); „temporary building near the house, which serves as a kitchen“ — *va'trak* (pt. 92, 93); „site after a fire“, „site of a burnt house“ — *'vatřiš'č'q* (pt. 88); „place after the fire“ — *'vatřiš'č'e* (pt. 111); „poker, which is usually iron, long or short, with which the coal is raked out of the stove“ — *'vatliar* (pt. 41), *va'tral'ka* (pt. 48, 51, 77), *va'trak* (pt. 77), *va'trač* (pt. 79), *va'trar'* (pt. 80, 114, 123, 129), *və'trar'* (pt. 94, 122, 124–127, 130), *vātrar*, *vātráriu* (pt. 134, 135, 167), *vātraiu* (pt. 136, 160, 183), *vātrar*, *vātrári* (pt. 142, 150), *vātrár* (pt. 143), *vātrar*, *vātrári* (pt. 148, 151), *vātrári* (pt. 152), *vātráj* (pt. 155, 161, 162, 170, 173, 174, 176, 177, 181, 182), *vātrar*, *vātráriu* (pt. 156), *vātrariu*, *vātróriu* (pt. 159); *vātrai*, *vātrañ* (pt. 163, 175), *vātrai*, *vātráih'u* (pt. 166), *vātrai*, *vātráj'u* (pt. 179, 184), *vatraiu* (pt. 185), *vātrai* (pt. 186, 187, 189, 190); „wooden shovel, with which the coal is raked out of the stove“ — *va'traľka* (pt. 15), *wa'tral'ka* (pt. 20), *vātral'* (pt. 205); „stick with which the coals are stirred up, so that there will be more fire (in the stove or camp-fire)“ — *'vatra:l'* (pt. 23), *'vatliar* (pt. 41), *va'tral'ka* (pt. 47–51, 63, 82), *va'tral'* (pt. 61, 64, 85, 89, 205), *va'trač* (pt. 76), *va'trar'* (pt. 80, 114), *və'trar'* (pt. 120), *vātrári* (pt. 136), *vātráriu* (pt. 136), *vātrári* (pt. 139), *vātrári* (pt. 141), *vātrai*, *vātráj'u* (pt. 179, 184), *vātráj'u* (pt. 185), *vātra:l'* (pt. 191, 193, 195); „stick“ — *va'tral'* (pt. 85); „shepherd's stick“ — *'vatra:l'* (pt. 40); „place in a farriery, where iron is forged“ — *va'tšysko* (pt. 19); „part of a cart — a piece of iron, chains or rope, which joins the edge of the axle to the cross-beam of the cart“ — *vātraie*, pl. (pt. 156, 164, 174, 176, 182, 183, 186, 189), *vātrare*, pl. (pt. 160), *vātrári*, pl. (pt. 160), *vātraiuri*, pl. (pt. 179); „place, where

gypsies lived“ — 'vatrišče (pt. 48); „slob, tramp“ — va'tral' (pt. 89), and others.

The meanings of the derived words relate not only to the section „Vocabulary of folk ways of life“, but also to „Sheep-breeding“, which is characteristic for the Carpathian area. The meanings of several derived forms, like „place, where a fire burns in a mountainous pasture“, „lodging in permanent building in a mountainous pasture, where a fire burns“, „place in a lodging (or a separate lodging) in a mountainous pasture, where a fire burns and where cheese is prepared“, „separate lodging in a mountainous pasture, in which the shepherds sleep“, „lodging in a mountainous pasture, where the shepherds eat“, „shepherd's helper, who follows the fire in the mountainous pasture“, are closely tied to high-mountain shepherding and are localized in the dialects of points 72, 90, 91, 112, and 113, forming a compact area in the upper reaches of Siret and Prut on the junction of Romanian and Ukrainian dialects.

* * *

The modern dialects of the Balkan-Carpathian area are characterized by their identities, which were formed a long period of time and were the results of complex processes of language interpenetration. In an etymological sense, the so-called „Balkanisms“ and „Carpathianisms“ are, heterogeneous origin (Daco-Getian, Thracian, Illyrian elements of the autochthonous population, as well as eastern Romance, Albanian, Slavic, Modern Greek, and others lexical units).

In the formation of a Balkan-Carpathian linguistic community, determined by similar geographical and historical conditions, mode of life with almost identical social situations, the same beliefs, superstitions, and customs, common Orthodox religion, identical cultural influences, and so forth, their fully developed united mentality played an important role.¹⁹

In the creation of south-eastern European linguistic community, both the direct and indirect influence of eastern Romance on the languages and dialects of the Slavic and other ethnic groups was considerable. The migration of the Wallachian shepherds from the Balkan Peninsula across the Danube River up to the Northern Carpathians was intensive and lasted many centuries right up to the seventeenth century. So, for example, through their dialects, Western and Eastern Slavs and Hungarians received words and expressions of Greek, Albanian, South-Slavic and other origins, which were modified semantically, grammatically and phonetically in the eastern Romance language environment.

¹⁹ Russu I. I. Etnogeneza românilor, p. 101.

* * *

In modern linguistics there are two opposing views on shared linguistic features, specifically concerning the Balkan Sprachbund.

As known, G. Weigand, Kr. Sandfeld-Jensen confirmed, that the Balkan Sprachbund includes Albanian, Modern Greek, Bulgarian, Romanian and, in lesser degree, Serbocroatian. These scientists worked out some theoretical principles of Balkan linguistics, which have found many adherents in the last decades. Common phonetic, morphological, lexical, and semantic traits were brought to light. These traits add a particular aspect to the languages listed above.

The Slavists from the Institute of Slavic and Balkanic Studies of the Russian Academy of Sciences, for example, S. B. Bernstein and the OKДА group under his direction, the Albanian scholars from the St. Petersburg's Division of the Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences such as A. V. Desnitskaja and the group under her direction, who wrote „The Basis of Balkan Linguistics“, the first volumes of which are already published, and other scientists from various countries successfully worked in this field and widely use the term of Balkan linguistics and argue for the existence of a Balkan Sprachbund.

Romanian linguists hold diverse opinions. Some reject the term „Balkan linguistics“. Some, like S. Pușcariu and I. I. Russu instead use the term „southeastern european linguistics“ („lingvistică sud-est europeană“) and they look on the similarity between languages of the Southeastern European region as an occurrence of convergence, but not filiation („fenomene de convergență, nu de filiațiune“). I. I. Russu asserts that Romanian is only partly Balkan, having in mind its southern dialects — Aromanian, Meglenoromanian, and Istroromanian. By his definition, the Romanian language of the basic Daco-Romanian area is a Danubian and Carpathian language²⁰. Others, for example, Al. Rosetti²¹ and G. Ivănescu,²² express with understanding the essence of the problem. G. Ivănescu recognizes the Balkan appearance („aspect balkanic“) of Romanian, but suggests that a more appropriate term would be „Balkan-Carpathian language union“ („uniune lingvistică balcano-carpatică“) or „Southeastern European language union“ („uniune lingvistică sud-est-europeană“).

The international group of scholars, working on OKДА, is trying, through certain degree, to uncover the truth in this scientific dispute.

²⁰ Pușcariu S. *Limba română*, vol. 1, p. 161–165; Russu I. I. *Op. cit.*, p. 97–102.

²¹ Rosetti Al. *Op. cit.*, p. 189–195.

²² Ivănescu G. *Op. cit.*, p. 192–195.

ЕГОН ФЕКЕТЕ
(Београд)

НЕКЕ ПОЈАВЕ СИСТЕМ(АТ)СКОГ НАРУШАВАЊА АКЦЕНАТСКЕ НОРМЕ

Да је систем наше акцентуације, поготово његова нормативна страна, једна од најкомплекснијих, а тиме и најосетљивијих страна језичке реализације не треба доказивати. Основна је дилема у говорној пракси, а потом и у нормативистичкој кодификацији — како се поставити у односу на оно што је темељни постулат система и онога што од тог система у пракси одудара. Другим речима, у којој мери је однос ових двају параметара у подношљивој коегзистенцији, а у којој мери се овај однос може сматрати угрожавањем или чак деформисањем онога што се зове основа Вуковог–Даничићевог акценатског система.

А да је овај систем захваћен извесним нарушавањима, већ је указивано у стручној литератури¹, мада, рекли бисмо, не увек темељно, а ни увек довољно обухватно и комплетнио. На појаву ове врсте гледа се и у литератури, а и у језичкој пракси, као на нерегуларна одступања од правила, таква која, међугим, не нарушавају принципску постојаност и регуларност система, мада су извесна одступања од норме у неким случајевима све заступљенија².

Задатак овога рада није — то желим посебно да нагласим — да прескриптивно сугерише разрешење проблема, већ да: (1) укаже на она прозодијска одступања која се испољавају као општија појава, а запажају се у говору јавних личности, образованог света (посебно спикера, глумца, предавача и др.), дакле оних представника наше културне јавности за које можемо рећи да су аутентични носиоци српског модерног стандардног језика, (2) да понуди потпунији (не и комплетан) преглед таквих одступања и (3) разврставајући их у кате-

¹ Исп. нпр. Marković S., *Akcentatska kolebanja i odstupanja od norme*, 23–32.

² О основним особеностима класичног прозодијског система, а посебно о неким изразитијим одступањима од њега помиње и Петровић, *Фонетика*, 88–98.

горије покуша да изнађе елементе евентуалног систем(ат)ског одуда-рања од нормe. А и то само у вези са акцентима силазне интонације који се у говорној пракси реализују ван првог слога, што је у директној опреци са основним стандардом новоштокавске акцентуације³.

Грађу за овај рад скупљали смо у једном дужем периоду (у последњих неколико година) бележећи акценатске појаве у оних говорника којима је јавна говорна реч у спрези с њиховом професијом, таквих као што су спикери и новинари на радију и телевизији, затим, драмски уметници, књижевници, научници (међу којима и наши лингвисти), интелектуалци и други, дакле сви они за које се може рећи да су представници урбаног језичког израза и који по савременим лингвистичким критеријумима репрезентују и творе савремени изражајни стандард или, како то вели М. Ивић, чине „просечну лингвистичку стварност“⁴.

Стручна литература на овај акценатски проблем указује као на појаву која (а) у позајмљеницама (типа *командант* и сл.) производи преузимањем страног (изворног) акцента или се под утицајем тог акценатског типа шири или се (б) у морфолошких сложеница домаћег и страног порекла (типа *йољојривреда*, *Аустројугарска*) задржава силазни акценат на речи у другом делу сложенице (непренесени акценат), па иако се зна да су речи са таквом акцентуацијом „у широкој употреби“ (М. Стевановић⁵), нормативна опредељења нису систематичније мењана, те се (в) тако акценатовани изговор речи сматра не само одступањем од нормe, већ, по некима, и недозвољеним нарушавањем стандардне ортоепије⁶.

Има се, међутим, утисак да наша акценатска нормативистика и није била подробније заокупљена питањем о распрострањености ове појаве у нашој савременој језичкој пракси.

³ Мисли се на правило по којем се силазни акценат може налазити само на првом слогу двосложних и вишесложних речи, што значи да је изговор речи са силазним акцентом, дугим или кратким, ван иницијалног слога — у директној колизији са основним принципима наше прозоодије.

⁴ Ивић М., *О језику*, стр. 108. Важан је и овај њен став: „Језик културе искључује дијалекат ... а укључује све оно што је средство културног општења“ (исто, 107).

⁵ Стев. М., *О акценћу*, стр. 76–77.

⁶ Исп. Стев. М., *О акценћу*: „Таквим стихијама ... ми се морамо одлучно одупрети“ јер „таквим је стихијама угрожена пре свега сама основа система акцента“ (стр. 77); исп и: Стев. М., *Савремени језик*, стр. 158–161 и Пецо А., *Основи*, стр. 78–79.

Покушаћемо, отуда, да на материјалу језика свакидашњице испитамо и класификујемо ову појаву, те поближе утврдимо интензитет одступања од важећег прозодијског стандарда.

Прегледности ради, а и ради утврђивања евентуалне категоријске утемељености појаве о којој је реч, материјал смо, где је он то дозвољавао, разврстали у групе с обзиром на то да су дати акценти по правилу (1) условљени, нарочито код речи страног порекла, завршним формантом речи или суфиксом, (2) да су дати акценти у оквиру истог форманта увек на истом слогу и (3) да је дистрибуција датих акцената зависна и од броја слогова речи.

I. РЕЧИ СА КРАТКОСИЛАЗНИМ АКЦЕНТОМ

I. А. ДОМАЋЕ/ОДОМАЋЕНЕ РЕЧИ⁷

I. А.1.а. ИМЕНИЦЕ СА ` АКЦЕНТОМ

Вировиџица, *бузеранџи медаља*, *заједанџи(киња)*, *фолиранџи*, *џарадаџз*⁸, *џредузеџник*⁹, *џредузеџница*, *џредузеџнишџво*, *џредузеџност*¹⁰, *џреваранџи(киња)*, *фолиранџи(к иња)*, *сџрахџџа* (емфатично), и др.

Ван номиналне позиције, ` се чује и у неким падежним облицима, поготову у **генитиву множнне именица на -ство/-штво** типа *(не)џриџаџџельсџво*, *минисџарсџво*¹¹, махом код четворосложних (ре-

⁷ Ниемо при класификацији примера строго водили рачуна о томе да ли је која реч пореклом страна или домаћа, поготово онда када тај податак нема утицаја на акценатску типологију.

⁸ Алтернативна је варијанта ` на истом слогу (*медаља*, *џарадаџз*), такође функционише мада се ређе чује, што, међутим, сведочи о јењавању дистинктивне опозиције наша два кратка акцента (појави која се запажа и у другим приликама).

⁹ У навођењу примера изостављамо обележаваће поста акценатске дужине, желећи да пажњу концентришемо на сам акценат.

¹⁰ Матичин речник бележи лексему *џредузеџник* с тим акценатом, а двојако: *џредузеџност* и *џредузеџност*. Лексему *џредузеџнишџво*, данас честу у употреби, речник не бележи. Ми бисмо указали и на облик *џредузеџник* (забележено и у Правопису) као и *џредузеџнишџво* с извесном дистинкцијом у значењу: *џредузеџник* = предузимач, а *џредузеџник* или *џредузеџник* (па и *џредузеџнишџво*) = оно што је у вези с кавким (приватним) предузећем или службом (исп. *увођење џредузеџнишџва*, *џривредно џредузеџнишџво*, *Минисџарсџво за џриваџно џредузеџнишџво у Влади РС*).

¹¹ Не постоји усаглашеност (нпр. у речницима) о акценту ове именице; у једним изворима (у РСА, РМС и Моск.) акценат је ` (минисџарство), а у другима (код

ђе тросложних) именица са `/` на пенултими и непостојаним *a* у ген. мн., као:

богáтство : *богáйтштáвa*, непријателство : *(не)п̀ријáйтѣлштáвa*, министáрство : *министáрштáвa*, несíокдјштáвa, *руковóдштáвa*, *(не)задовѣлштáвa*, *п̀ророчáнштáвa*, *домáћинштáвa*, *ум̀дрштáвa*, *уй̀уштáвa*, *лукáвштáвa*, *дивѣлшштáвa* итд.¹²

I.A.1.b. ПРИДЕВИ/ПРИЛОЗИ¹³ РЕЧЦЕ И УЗВИЦИ СА ` АКЦЕНТОМ

ахá, а̀у, *(из)ванрѣдан*¹⁴, *(не)веровáйтáн*, *изузѣйтáн* (*изузѣйтáно* квалитетáна градња), *боговѣйтáн* (*цео боговѣйтáни дан*), *целоку́йтáн* (*целоку́йтáна п̀роцедура*)¹⁵, *дакáко*, *докáд*, *донѣкле*, *засáд*, *за̀увек*, *и́ју*, *истóвѣйтáн*, *једвá*, *мијáу*, *насрѣд*, *од̀днда*, *одсáд*, *о́йтáд*, *п̀онѣкад*, *п̀осрѣд*, *п̀ревасхóдно*, *сасв́йм*, *шáмáн* (*шáмáн п̀осла*)¹⁶, *удѣйтáне*¹⁷ и сл.

I.A.2. СЛОЖЕНИЦЕ СА ` АКЦЕНТОМ¹⁸

Знатно је већа фреквенција краткосилазног акцента у категорији сложеница. За њих је карактеристично да се ` системски задржава изван првог слога кад су задовољена два параметра: (1) да и први и други део сложенице имају најмање по два слога и (2) да је ` на основној речи (на другом делу) саставнице. Такву ситуацију сведоче:

Кла. и Мат.) је ` (министáрство). Биће да су оба оправдана, али, у овом случају, не дезавуишу силазни акценат у ген. множине.

¹² У неким од ових случајева, међутим, регуларни краткоузлазни акценат се ипак не мења; у неких тросложних им. се алтернација овога типа и не огледа, исп. нпр. *на̀длештáвa*.

¹³ Подразумевају се и прилози ако имају морфолошки лик подударан с ликом средњег рода придева, као: *неверовáйтáн/неверовáйтáно* и сл.

¹⁴ Облике женског и средњег рода придева не означавамо посебно јер је у њих акценат једнак с обликом мушког рода.

¹⁵ У загради дајемо понекад синтагматски или др. исказ који смо забележили, онда када мислимо да ће то пластичније асоцирати дати изговор акцентоване речи.

¹⁶ У неким случајевима краткоузлазни акценат опстојава и даље, мада, рекли бисмо, махом у оних говорника који воде речуна о регуларности акцентуације. С друге стране, краткосилазни акценат је свакако резултат извесне емоционално-емфатичне ноте, као у *сасв́йм*, *једвá*, *шáмáн* и сл.

¹⁷ Исп. о овим и другим ванстандардним појавама и у Пецо А., *Основи*, 82–83.

¹⁸ Систем сложеница често је ствар правописне конвенције која није увек ни на једнак ни увек на најбољи начин регулисана; отуда је и положај акцента на основној речи (на другом делу сложенице) покаткад ствар правописне регулативе, а не прозодијске девијације.

I. A. 2. a. СЛОЖЕНЕ ИМЕНИЦЕ СА ` АКЦЕНТОМ

Највише их је са разним префиксоидима попут: *веле-, њољо-, назови-, водо-, само-, исто-, велико-, ново-, њолу-, мало-, њрво-* и др. као: *велејздаја, велејддузейник, велејрдаја*,¹⁹ *кујојрдаја, њољојрвeрeдa, њољојрвeрeдник, водојрвeрeдa, самоддбрана, самојдслуга, самоуслуга, веројсјовесї, назовијрїјашељ*,²⁰ *шеснаесїосїрїїница, свакоднєвица, малолєїник, малолєїница, малогрђанин, истомїишљеник, великомученик, новордђенче, злојоїшреба, њрвордїкиња, домордїк(ињ)а, њословдїкиња, рачуновдїкиња, (у) међуврємену, веројсјовесї, њолумєсечник*²¹ и др.²²

Многе сложенице домаћег порекла формирају се у спрези са интернационалним префиксоидима, типа: *конїтра-, квази-, улїтра-, њсеудо-, анїи-, микро-, макси-, мини-, екстїра-, електїро-* итд. (поред тога што се комбинују и са речима страног порекла; исп. о томе примере под I. B. 2), као: *конїтраудар, квазискїуїшїїна, њсеудосїски,*

¹⁹ Двосложне речи са краткосилазним акцентом у другом делу сложенице, на против, преносе акценат ка почетку речи: (1) без промене интонације, као: *вєлесила*; (2) преносе акценат за један слог према почетку речи уз промену интонације, типа *велєсила* (<веле+сїла), *велєїесма, велєїчелар* (како је, рецимо, наведено у РСА), што нам се, међутим, не чини убедљивим, као, уосталом, ни (3) промена силазне у узлазну интонацију на истом слогу, типа: *велеїздаја* (РМС на првом месту даје *велеїздаја* (ипак!), али и *велєїздаја*). Преношење краткосилазног акцента тросложних и вишесложних речи са другог дела на први део сложенице попут: *велєїтрговина, велєїздаја, велєїродаја, великодмученица* и сл. (како стоји у РСА) изгледа нам, иако теоријски оправдано, још мање аутентично са становишта савремене прозодијске реалности. Не мање је уверљив тип са преношењем ` на потоњи слог у виду ` , као: *велеїодузейник* (РСА) акао је основна реч — *їддузейник*.

²⁰ Пример је слојенице која би могла бити писана (и изговарана) као две речи, свака са својим акцентом; РСА, међутим, сходно правилима, врши преношење акцента и даје ликове: *наздвїиријашељ, наздвїиросвешїа, наздвїидруг* и др., што мислимо да оправдава недоумицу у погледу реалног стања ствари; реалном изговору боље би било: *наздвїиријашељ, наздвїидруг* итд. (оба дела са својим акцентом).

²¹ Има појава да се краткосилазни акценат јавља у зависним падејима на основној речи као резултат акценатске алтернације у основној речи; исп. нпр. тип *врєме*, али (генитив) *врємена*, па отуда краткосилазни акценат и слојеници *њолуврємена* итд. (исп. *Резулїаїї уїтакмице њосле другог њолуврємена није измењен*).

²² Вук у Рјечнику има и *ранорїнилац* и *злїодглеђа* што, међутим, не изгледа уверљиво, бар са данашњег становишта — у првој слојеници претеже основни акценат *рїнилац*, а у другој би, према наведеном правилу, акценат морао прећи на претходни слог; у РМС обе слојенице су само са краткоузлазним акцентом на истом месту као код Вука: *ранорїнилац* и *злїодглеђа*, док РСА овај лик ставља у заграду (*злїодглеђа*), а примат даје акценатском решењу *злїодглеђа*, мада би био оправдан (їји) изговор *злїодглеђа*.

анџисџиски, микројрдизвод, карабџиак, минисџкња, екџирадџ-биџ, елекџројрџвреда ИТД.²³

I. A.2.b. СЛОЖЕНИ ПРИДЕВИ/ПРИЛОЗИ СА " АКЦЕНТОМ

*очиглџдан, -џдно (џу очиглџдно нема решења), очевџдан, -џдно*²⁴, *надчиглџд, својерџчан, -чно, благоврџмен(о), изванрџдан, -дно, својевџсан, -сно, свеуџџно, сџасонџсно* (решење), *узасџџџно*²⁵, те сложеннице са префиксоидним формантом, попут: *веле-, једно-, исџо-, своје-, равно-, ново-, џолу-, много-, више-, далеко-, брзо-, џрво-* ИТД., а у реализацијама типа: *велџзначајан*²⁶, *велџрџдајни, куџојрџдајни, исџоврџмен(о), својеврџмен(о), благоврџмен(о), једноврџмен(о), једнодџшан, -ино, равностџшан, -ино, џростџодџшан, -ино, џолучџсовни, једночџсовни, далџкомџџан, брзомџџан, -џно, брзојдџџезни, сџароврџмен, новостџвџрен(о), новодџновано (џредузџе), једностџрџначки, вишџстџрџначки, усџостџрџначки (инџтерес), џослерџџни*²⁷, *вишџстџрук(о), десџстџстџрук(о), џелоуџџан, -џно (сџановниџџво), богобџџазан*,²⁸ *једнонџационални* (али *двџнационални*, јер је први део сложеннице једносложан), *многџџџџовани*²⁹, *самџџџџдан, благорџдан, -дно, разнорџдан, -дно, високорџдан, џрвџџџан* и др.

²³ Могуће су и варијанте ових спојеница, такве у којима префиксоиди задржавају свој акценат, у ком случају се ради о двоакценатским образовањима, што, само по себи, такође представља посебност у односу на принцип да речи имају само један акценат. Пошто такве творевине нису тема којом се бавимо, не наводимо примере у већем броју. Уосталом, неки се префиксоиди употребљавају и као самосталне лексеме (исп. *конџира, екџира*, нпр. *Ударио му је конџиру'* где је *конџира* — именица и сл.).

²⁴ Ова два случаја овако акценатована налазимо и код Вука у Рј. из 1852. У РМС нису, међутим, преузети; тамо је: *дчевџдан/-но* и *очевџдан/-но* одн. *очџглџдан/-но* и *дчиглџдан/-но*. И овде не наводимо, сем изузетно, и придевске и прилошке облике међусобно идентичне са обликом придева средњег рода.

²⁵ С друге стране, у наведеним примерима стандардизован је дублетни облик са краткоузлазним акцентом на слогу ближе почетку речи: *очџглџдно, благџвремеџ(о), сџасџносан, узасџџно* ИТД.

²⁶ У РСА — *велџзначџан* и сл.

²⁷ Али: *џрџдрајџни, џдрајџни* и сл. (са пренесеном акцентуацијом), јер први део сложеннице нема два слога или више слогова.

²⁸ Овако забележено и у Вук Рј.

²⁹ Могло би се рећи да се и у сложенницама типа *новоосновани, многџџџџовани* ради само о правописном, дакле формалном сједињавању две компоненте, при чему је " на другој компоненти изворно својство те речи, а не сложеннице. То би и било тако ако би се обе компоненте и изговарале (па и писале) одвојено, свака са својим акценом (као, рецимо, — *мнџџо џџџџовани (џосџодине), вџџома џџџџовани* и сл.). Међутим, у нашем случају ипак се ради не само о спојеном писању већ и спојеном изговарању, што се огледа у јединственом, али непренесеном краткосилазном акценту.

Овoме се могу прибројити и придеви/прилози који су начињени од именичких типова спојеница наведених у претходној скупини (под I.A.2.a.), такви као: *йѡѡйрѡвреднички, великомѡченички, йр-воклѡсан, чейвороглѡсно, горњолѡжички, аустйроѡгарски, сйтаробѡ-гарски, малогрѡђански* итд.

На основу наведених и других примера може се формулисати акценатско правило за сложенице: *ако йрви део сложенице има бар два, а други два слога или више слогова, краткосилазни акценат основне речи се задржава на њој, шј. остијаје на унутрашњем делу сложенице нейренесен* (исп. нпр. могуће сложеничке комбинације у спојевима са: *средњо-, сйтаро-, ново-, мало-, велико-, више-, истйо-, једно-* (итд.) + *шкѡлски, мѡсечни, йрдѡјни, рѡјни, сйрѡначки, грѡчки, срѡски* (у конкретној реализацији зависно од семантичких параметара).

Ван ових околности \sim се преноси сагласно с прозодијском нормом, као: *дво + йрси > двѡйрси* (оба дела једносложна), *йейѡ + йрси > йейѡйрси* (други део једносложен), *йри + врѡмено > йривремено* (први део једносложен), *йро + срѡски > йрдсрѡски* (први део једносложен), *зло + йѡййреба > злѡйѡййреба* и сл.³⁰

Од овога се унеколико изузимају облици суперлатива **придева/прилога** начињени од компаратива са краткосилазним акцентом на првом слогу као: *најжѡћи, најлѡкши/најлѡкше, најйѡжи/најйѡже, највѡши/највѡше, најкрѡћи/најкрѡће* итд.³¹

I.A.2.c. ОСТАЛЕ СЛОЖЕНИЦЕ СА \sim АКЦЕНТОМ

којекѡд, којегдѡ, којекѡко, дабѡме, дакѡко, шамѡн (шаман йѡсла!), *замѡло, зачѡс, шйшавѡше*³², *усрѡд* (усред бела дана), *наsrѡд* (насред улице), *наврѡх* (наврх главе), *уврѡх* (уврх сйѡла), *йѡврѡх*³³ (йѡврх

³⁰ Ово правило не погађа једнако све сложенице са двосложним речима у другом делу, па отуда имамо: *једнѡручна* (байерија), *једносложна* (реч) (чује се и *јѡдно-сложна, јѡдноручна*), *вишѡсйру(о)*, *цѡлѡкуйѡн* и др. — са пренесеним акцентом, ређе са непренесеним акцентом: *јѡднорѡчна*, али не и *јѡднослѡжна*. У којој пропорцији стоји оваква дистрибуција у односу на глобалну нисмо утврђивали, али по свој прилици битно не нарушава формулисано правило.

³¹ Задржавају се и стандардни дублети са \sim на првом слогу, особито онда када се желе нагласити извесна експресивно-емфатична нота (као: „Волим те *највише* на свету“; „То ми је *најйѡже* од свега“), али и облици са краткосилазним акцентом на првом слогу, као: *најйѡше* и сл.

³² РМС и Правопис ту прописују *шйшавѡше* што је, рекли бисмо, данас мање обично.

³³ Кратки силазни акценат на последњем слогу налазимо и код Вука и у одредница: *изврѡх* и *изврѡ*, *поврѡх* и *поврѡ*, *наsrѡд* и *наsrѡд*, *посрѡд* и *посрѡд*, *усрѡд*, *когагѡд* (s.v. когод) и *когагођ* (s.v. когођ), *којегдѡ*, *којегдѡ*, *којегдѡ* и *којегђѡ*, *којекѡд*, *ко-*

свега), *добројуџиро* (као поздрав), *добровѣче* (као поздрав), *којекѡ*³⁴, *којигѡѡ*³⁵, *ујѡкос*, *насујроѡ* и др. у којих је краткосилазни акценат или само такав (*којекѡко*, *дабѡме*, *дакѡко*, *шамѡн*, *добројуџиро*, *добровѣче*), док у других алтернира са акцентом на првом слогу (*ѡврх* (стола), *на̀сред* (пута), *на̀сујроѡ* (томе) и др.).

I. В. РЕЧИ СТРАНОГ ПОРЕКЛА³⁶ СА " АКЦЕНТОМ

Појава одступања од правила акцентуације изразитије се испољава на материјалу такозваних позајмљеница или речи страног порекла.

У стручној литератури не једном је указивано на тзв. стране речи и у вези с њима на нарушавање системских прозодијских правила, а што је углавном квалификовано као дезавуисање нормативног система, недопустиво са становишта језичке теорије и праксе.

Нама, међутим, изгледа да се ту ипак ради о приликама за која су упозорења и указивања на стандардни кодекс не само готово превазиђена, већ и умногоме узалудна. Уосталом, погледајмо каква је слика стања ствари у говорној стварности.

С обзиром на то да се у нашем језику налази чак огроман број речи које воде порекло из других језика (понајвише свакако из латинског и грчког, турског, немачког, француског, у новије време из енглеског, па и ваневропских језичких средина), може се очекивати и да је број речи захваћен акценатском појавом о којој је реч, заправо, веома велики. Стога ћемо се у презентацији материјала служити сублимираним методом, настојећи да стање ствари прикажемо што комплетније.

јекѡко, којекѡѡ, којигѡѡ, којагѡѡ, којегѡѡ (истина, облици м. и ср. р. су са кратким узлазним акценатом, што ће бити штампарска омашка), којигѡѡђ, којагѡѡђ, којегѡѡђ, којигѡѡѡдер, којигѡѡѡдир, којигѡѡѡђер. У савременој правописној норми ови облици су ревидирани било тако што се пишу раздвојено (нпр. *кѡђи гѡѡд*) или се прописују с пренесеним акценатом и измењеном интонацијом, као: *кѡђигод*; или — Вукови се облици *на̀срѡд*, *усрѡд* у РСМ региструју без акцената, док РСА поред основне одреднице такође без акцената даје у загради „наглашено *на̀сред*“ док се Вуков акценат и не помиње (иако се у РСА Вукови акценати увек по правилу помињу); нисмо сигурни коме савремена пракса даје овде више за право, Вуку или показаним решењима.

³⁴ у Прав. 1960. поред *којѡ(ѡ)ко*.

³⁵ у Прав. 1960. *кѡђигѡѡд*.

³⁶ Термин „*страног порекла*“ узимамо сасвим условно, јер није увек лако повући границу докле се нека реч осећа страном „(не)домаћом“, а када она, без обзира на (знано) порекло постаје интегрални део наше лексике с обзиром на стални процес интелектуализације, професионализације и интернационализације у језику.

За разлику од позиције I.A.1, речи се у овој групацији реализују знатно фреквентније и испољавају класификационо јасније, па се на основу њих могу боље сагледати не само акценатска својства већ и системски иновациони процеси одступања од актуелне прозодијске нормe.

У савременом стандардном (и то не само београдском изговору) испољавају се следеће акценатске особине:

I.V.1.a. ИМЕНИЦЕ СА ` АКЦЕНТОМ
(углавном тросложне и вишесложне)

(1) Именице без типичног завршног форманта:

*нокáуи, йарадд́кс, џубд́кс, йейерм́ини, лавир́ини, биц́икл, мо-
но́кл, деликай́ес, ексй́рес, банкрóи*³⁷, *идид́и, аквад́укти, вијад́укти,
емб́арго, (йри)мад́дна, сйект́ајкл, деб́акл, диза́јн, айс́урд, дејтер-
цет́ни, камй́ања, анкéтиа (бројне анкéтиe)*³⁸ *инй́ервју*³⁹.

Небројено је примера страних имена и презимена који се, као по правилу, изговарају са ` акцентом на претпоследњем слогу, као: *Берт́олучи, Ђузéје, Илиј́еску, Кард́учи, Леонкав́ало, Мицот́ајкис, Карам́нлис, Пайандрéу, Сад́ако, Теодор́икис, Дониц́ети, Хай́ици, Чауш́еску*⁴⁰ итд.

³⁷ Двосложне речи (*ексйрес, банкрот́и*) су у номиналној позицији обичније са ` на првом слогу (исп. и: *мóшел, йранзй́и, бордел, мо́дел, йро́цес, ко́рнети, музéј, ма-
крó, йéжэ, ренó, а́рго, бу́цети* и др.). Ипак, понекад, када се речима жели дати извесна емоционално-емфатична нота, или ако се у оквиру контекста желе нарочито истаћи, чуће се и ` на крају двосложне речи, као код речи *банкрóи, ексй́рес* у оквиру контекста. Међутим, ове двосложне речи у облицима парадигме — када у спрези с наставачким вокалом постају тросложне — скоро редовно мењају акценат и уместо ` на првом добијају ` на претпоследњем слогу, тј. на вокалу основе, као: *из мо́шела* (али — у *мóшел*); у *йранзй́иу, у йро́цесу, у йéжэу; носе модерне мо́деле; из бу́цетиа* и сл., мада се у овим се позицијама чује и изговор и ` на истом слогу (у *йранзй́иу, од овог мо́шела, из бу́цетиа* итд.).

³⁸ Многе од тих речи задржавају и стандардне дублете са краткоузлазним акцентом, као: *нокáуи, емб́арго, сйект́ајик, деб́акл, биц́икл, камй́ања*, на истом слогу (обично), или (ређе) пренесено на претходни слог, као: *а́йсурд, деликай́ес, йейéр-
мин́и* и сл.

³⁹ Чује се често и *инй́ервју*, али у зависним падежима махом краткосилазни акценат: *инй́ервј́а, у инй́ервј́у, инй́ервј́и* и сл.; исп. о томе и одељак о именицама ове врсте са ˘.

⁴⁰ Силазни акценти на последњем слогу кинеских (вијетнамских, корејских и сл.) имена, међутим, могу бити и формална ствар, зависно од тога да ли се она узимају као једна реч или не: исп. Чу (Цу) Ен Лáј или Енлáј и сл. Исто је, у принципу, и са речима типа *ренй́-а-кар, сй́рий-йиз* и сл., тј. зависно од тога како се пише (изговара) последњи слог (реч) — акценат ће бити стандардно или нестандардно лоциран на том месту.

(2) Именице са типичним („категоријским“) завршним формантом:

Извесна доследнија и стабилнија дистрибуција овог акценатског модела, међутим, знатно је уходанија, а категоријски зависна од самог краја речи. Сходно томе, тј. зависно од завршног форманта речи, може се говорити и о (мање или више устаљеној) категоријској употреби речи са силазним акцента ван иницијалног слога речи, при чему је карактеристично да се махом ради о тросложним и, чешће, вишесложним речима. Категоријски случајеви се могу издвојити по следећим крајњим формантима:

-**а̀нс:** *дејанда̀нс, дезодора̀нс, дилижа̀нс, конзерва̀нс, ордона̀нс* и др.⁴¹;

-**ѐла:** *Мирабѐла, Емануѐла, градѐла, цишадѐла, моршадѐла, рондѐла, рундѐла, сардѐла, ергѐла, њаралѐла, ламѐла, шабѐла карамѐла, шраинѐла, кајѐла, марѐла, форѐла*⁴² итд.;

-**ѐт:** *алфабѐт, аналфабѐт, бициклѐт, кабриолѐт, кабинѐт, кларинѐт, вагонѐт, камионѐт, бајонѐт, таблеанѐт, таблеурѐт, лазарѐт*⁴³;

-**ѝт:** *антирацѝт, леукоцѝт, хермафродѝт, бакелѝт, теодолѝт њалеолѝт* (али двосложно — *неолѝт*), *ксилолѝт, електролѝт, стиалагмѝт, стиалактѝт, доломѝт, ебонѝт, лесонѝт, габарѝт, александрѝт, сидерѝт, ийерѝт, метеорѝт, теодолит̀, сителит̀, њаразит̀, магнетит̀*⁴⁴;

⁴¹ У другим пак случајевима с овим формантом такво акцентовање није спроведено, као у *аванс, бала̀нс, би́ланс, њре́феранс*.

⁴² У наведеним примерима задржава се и дублетна форма са ` на истом слогу (*шабѐла, моршадѐла, карамѐла* итд.), ређе са са тим акцентом на претходном слогу (*сардела, шабела*), или са ´ акцентом на пенултими (*маре́ла, ерге́ла*), ретко

⁴³ Начелно се ради о оним тросложним/четворосложним именицама које у стандардној акценатској форми имају краткоузлазни акценат (обично на претпоследњем слогу); силазни акценат на последњем слогу, међутим, не јавља се као дублетни у речи које задржавају ту имају дуги узлазни акц. као: *кија́меи, ама́неи, мина́реи*; акценат ` се не налази ни у речи са два слога, као: *броде́и, бу́еи, омле́и, инле́и, ко́илеи* и сл.

⁴⁴ Све ове речи чују се и са краткоузлазним акцентом на крају. Кратки силазни акценат на последњем слогу немају, међутим, речи као: *де́фицѝт, њле́бисцѝт, су́фицѝт* и сл., јер су то речи са ` у стандардној реализацији, а они тај акценат не „преносе“ на крајњи слог, одн. не преузимају страни акценат који је (нпр. у немачком) на крајњем слогу. У складу са правилима стандардне прозоодије понашају се и двосложне речи овога типа, као: *кре́дѝт, ба́ндѝт, ка́ндѝт, гра́фѝт, њро́фѝт, ње́рмѝт* и сл. Изузетак је у неку руку реч *фаво́рѝт*, која се обично само тако изговара, понекад, али ретко и са ` (*фаворѝт*).

-йтис: (*йери/мио*)кардѝтис, менингѝтис, фарингѝтис, ларингѝтис, рахѝтис, бронхѝтис, енцефалѝтис, нефрѝтис, артѝрѝтис, ѝлеурѝтис, хейатѝтис, цистѝтис, конјунктѝвѝтис и низ других углавном латинских назива из области медицине⁴⁵;

-ѝкт:⁴⁶ архѝтѝктѝ, дијалѝктѝ, изолѝктѝ;

-ѝнт: командѝнтѝ, инѝтендѝнтѝ, секундѝнтѝ, дефraudѝнтѝ, инѝтригѝнтѝ, денунцијѝнтѝ, комедијѝнтѝ, брилијѝнтѝ, ѝровијѝнтѝ, ѝрафикѝнтѝ, фабриканѝнтѝ, ѝолийѝканѝнтѝ, ѝрактѝикѝанѝнтѝ, музѝканѝнтѝ, дуелѝнтѝ, шѝекулѝнтѝ, калкулѝнтѝ, симулѝнтѝ, маниѝулѝнтѝ, кайѝтѝулѝнтѝ, дијамѝнтѝ, консонѝнтѝ, лиферѝнтѝ, ѝренумерѝнтѝ, кооѝерѝнтѝ, емигрѝнтѝ, азилѝнтѝ, имигрѝнтѝ, асѝирѝнтѝ, лаборѝнтѝ, демонсѝрѝнтѝ, маѝурѝнтѝ, инкасѝнтѝ, дилѝтѝнтѝ, дебиѝтѝнтѝ, ѝројектѝнтѝ, рефлексѝнтѝ, консултѝнтѝ, реѝрезентѝнтѝ, дисертѝнтѝ, манифестѝнтѝ, ѝротѝестѝнтѝ, аѝуѝтѝнтѝ, дискуѝтѝнтѝ, диверзѝнтѝ и сл.⁴⁷;

-ѝнта: анѝтѝнтѝа, амбулѝнтѝа, варијѝнтѝа, дискриминѝнтѝа, доминѝнтѝа, деѝтерминѝнтѝа, гувѝрнѝнтѝа, резултѝнтѝа, консѝтѝнтѝа, консѝтѝтѝуѝнтѝа;

-ѝнт: реконвалесцѝнтѝ, ѝродуцѝнтѝ, адолесцѝнтѝ, декадѝнтѝ, инцидѝнтѝ, дисидѝнтѝ, ѝретѝендѝнтѝ, коресѝондѝнтѝ, конкурѝнтѝ, деѝтерѝцѝнтѝ, диригѝнтѝ, контѝингѝнтѝ, амбиѝнтѝ, ѝацијѝнтѝ, ѝарламѝнтѝ, оријѝнтѝ, абѝѝтуријѝнтѝ, лигамѝнтѝ, медикамѝнтѝ, тѝестамѝнтѝ, конзумѝнтѝ, аѝсѝтинѝнтѝ, дейонѝнтѝ, оѝонѝнтѝ, ексѝонѝнтѝ, ѝрансѝарѝнтѝ, реферѝнтѝ, енергѝнтѝ(и), конкурѝнтѝ, инѝтересѝнтѝ, комиѝтѝнтѝ, асѝсѝтѝнтѝ, делинквѝнтѝ, аѝсолвѝнтѝ, рецензѝнтѝ, оријѝнтѝ и сл.⁴⁸.

На овај се начин, у акценатском погледу, од именица на -ѝнтѝ и -ѝнтѝ реализују и одговарајуће именице женског рода формантом:

-ѝнткиња: дефraudѝнтѝкиња, инѝтригѝнтѝкиња, денунцијѝнтѝкиња, комедијѝнтѝкиња, ѝрафикѝнтѝкиња, ѝрактѝикѝанѝнтѝкиња, ма-

⁴⁵ У наведеним случајевима дублетни акценат је кратки узлазни: менингѝтис, бронхѝтис.

⁴⁶ Двосложне именице немају или се ређе чују са њ на последњем слогу, исп. асѝекѝ, деѝфекѝ, ѝрѝсѝекѝ итд., као и неке тросложне, исп. ѝндирекѝ, кѝнтѝраѝункѝ и сл. Форме са имплементарним а (дефекаѝ, ѝерфекаѝ, дијалекѝ и сл.) никако немају њ акценат на крајњем слогу.

⁴⁷ Ово је можда најстабилнија и најзаступљенија категорија. Изузимају се, и ивде, двосложне речи као: ѝрабанѝ, инфанѝ, гѝганѝ, хѝдранѝ, жѝѝранѝ, сѝнанѝ и сл. Типу са њ формално су блиски домаћи ликовч типа ѝреварѝнтѝ, забушѝнтѝ и сл.

⁴⁸ Ово је једна од најстабилнијих категорија овога типа акцентовања, сем кад су по среди двосложне лексеме, код којих таквог акцентовања, са њ нема; отуда у њих само: доцѝнтѝ, регѝнтѝ, сѝѝленѝ, сѝгментѝ, аѝценѝнтѝ, сѝѝудѝнтѝ (а не — доцѝнтѝ, сѝѝудѝнтѝ и др.).

нијула̀нѝкиња, лиферанѝкиња, емигранѝкиња, лаборанѝкиња, демонстранѝкиња, маџуранѝкиња, инкасанѝкиња, циркусанѝкиња, дилеџанѝкиња, дебиџанѝкиња, пројекџанѝкиња, рефлекџанѝкиња, манифестанѝкиња, проџестанѝкиња, дискуџанѝкиња (чак и наше — џреваранѝкиња), итд.; реконвалесценѝкиња, џродуценѝкиња, адолесценѝкиња, декаденѝкиња итд.⁴⁹.

-џнта: џлаценџа, џреденџа, џангенџа, регименџа, булуменџа, (ове се речи чују и са `), комџоненџа;

-џнт: масџодџнѝ, Пџјемџнѝ, хоризџнѝ (али двосложно дис-конт)⁵⁰;

Према именицама мушког рода типа *кореџграф*, *акрџбаѝ(a)*, *комунисѝ(a)*, *канџидџаѝ*, *хермафрџдиѝ* (тросложне и вишесложне са `), те према неким именицама мушког рода са горе наведеним формантима -енѝ, -анѝ, творе се именице женског рода формантом -киња, као:

-џфкиња: *кореџграфкиња*, *дакџилографкиња*, *сценџграфкиња*, *еџнографкиња*⁵¹;

-џткиња: *акрџбаѝкиња*, *канџидџаѝкиња*, *азиџаѝкиња*, *арисџо-крџкиња*⁵²;

-џнткиња, -џткиња: *џреџенденѝкиња*, *коресџонденѝкиња*, *џациџенѝкиња*, *абоненѝкиња*, *референѝкиња*, *асисџенѝкиња*⁵³, *делинквенѝкиња*, *аѝсолвенѝкиња*; *кабаренѝкиња*, *маџоренѝкиња*, *суфраџенѝкиња*⁵⁴ итд.

Категорију именица са ` ван нормативно стандардне позиције умножавају изведенице наставцима -ство, -ост и др. које се творе од *других именица или џридева*, оних које наводимо у следећим скупинама, дакле именице типа: *дисиденѝсџтво*, *команданѝсџтво*, *џолиџи-каѝнѝсџтво*, односно *џеданѝносѝ*, *елеџанѝносѝ*, *џикаѝносѝ*,

⁴⁹ Образовање именица женског рода на овај начин могућ је и у неким другим случајевима, али их ми нећемо овде све наводити.

⁵⁰ Овај акценат у примерима свих наведених група остаје кроз целу деклинацију; може се, међутим, запазити да у ген. мн. акценат добија узлазну интонацију: диџалекџаџа, паџиџенџаџа, команданџаџа итд.

⁵¹ Мада су уобичајени и ликови типа: *дакџилографкиња* и сл.

⁵² И у ових именица се чује и ` акценат.

⁵³ Дакако, и овде се ` не генерише у изведеницама од двосложне мушке форме, па тако имамо: *сџџуденѝ/киња*, *клиџенѝ/киња*, *сџџленѝ/киња* (мада се у нас ретко чује, а на западу форсира и `: *сџџуденѝкиња*, *сџџуденѝџица* и сл.).

⁵⁴ У неким речима овога типа, са формантима -џсџкиња, -џџкиња, -џџкиња јављају се уместо краткоузлазног акцента краткосилазни, као: *виолиѝнѝсџкиња*, *џиџа-џсџкиња*, *анџифаџиѝсџкиња*, *фаворѝџкиња*, *џаџриџџкиња* и сл., махом код вишесложних форми.

(не)толерантност, (не)деликатност, индолентност као и преко (трпних) придева од глагола на *-ћзовати, -ћковати* и др. као: *комерцијализованост, урбанизованост, деморализованост, (ре)организованост, модификованост* итд.

Краткосилазни акценат налазимо ван иницијалног слога по правилу и у **парадигматским облицима** неких речи, оних које тај акценат немају у номиналном облику, као:

(1) у двосложних и тросложних именица типа: *рагѹ, Перѹ, инћервјѹ, какадѹ, Помидѹ, Малибѹ, реномѹ. деколтѹе, кабарѹе, фоајѹе*, било да се изговарају овако (нестандардно) било по стандардном узусу, као: *рагѹ, инћервјѹ* итд.), односно

(2) у двосложних, које се обично изговарају по стандардном моделу, типа: *решѹ, нивѹ, бифѹе, бисћрѹ, Џгѹ, кѹиѹе, фрѹиѹе* и др. — у зависним падежима прихватају краткосилазни акценат на претпоследњем слогу:

рагѹа, Перѹа, инћервјѹа, какадѹа, реномѹа, реномѹом, у фоајѹеу, у бифѹеу, у кѹиѹеу, на (савезном) нивѹу, Џгѹа, Џгѹу итд.

I. V.1.b. ПРИДЕВИ И ПРИЛОЗИ СА ` АКЦЕНТОМ

Као и код именица тако се и код придева може запазити уходана и раширена појава изговарања речи са ` ван првог слога; и овде је то по правилу случај код четворосложних и вишесложних, ређе тросложних речи⁵⁵, и то опет на претпоследњем слогу, као *ајсолѹћтан, ајсолѹћтно*⁵⁶, *резолѹћтан, резолѹћтно, љаралѹлан, љаралѹлно, љаралѹзован, фикасан, монолћћтан, монолћћтно, цивилѹзован(о), енѹрмно*.

Завршни акценатовани форманти су најчешће:

-ћтан: љедћћтан, екстравѹгћћтан, елегћћтан, арогћћтан, секћћтан, љикћћтан, шокћћтан, маркћћтан, рискћћтан, галћћтан, ноншалћћтан, бриљћћтан, алармћћтан, шармћћтан, фасцинћћтан, доминћћтан, фрѹићћтан, (не)ћтолерћћтан, флагрћћтан, инћересћћтан, еклатћћтан, милићћтан, констћћтан, дегућћтан, (и)релевћћтан, имћозћћтан, девијћћтан, екстравѹгћћтан. Ова категорија придева спада без сумње у најстабилније и најуходаније са позицијом краткосилазног акцента ван иницијалног слога⁵⁷.

⁵⁵ Од двосложних запазили смо само *ексћрѹс* и *ноблѹс* (што може бити и у именичкој функцији).

⁵⁶ Ово се изговара и као *ајсолѹћтно* (поред стандардног *ајсолѹћтно* и *ајсѹлѹћтно*).

⁵⁷ По стандардној схеми у ових је речи нормативни акценат на истом месту кратак, али узлазне интонације (`), као: *љедћћтан* и др. што се код неких придева понегде и покаткад и чује.

-**а̑тан:** (не)облига̑тан, делика̑тан, сеџара̑тан, дешџера̑тан, акура̑тан, адеква̑тан⁵⁸;

-**е̑тан:** (ули̑ра)виоле̑тан, (не)комиле̑тан, (не)конкрете̑тан, (ин)дискрете̑тан, џриори̑те̑тан, (не)квали̑те̑тан⁵⁹;

У раширену и стабилну категорију придева са краткосилазним акцентом ван првог слога спадају они са завршетком на:

-**ектан, -ексан:** (д)ефете̑тан, (д)ефете̑тно, џерфете̑тан, џерфете̑тно, дирете̑тан (дирете̑тан џренос), коре̑тан, коре̑тно, ексџресан, ексџресно, рефлексан, рефлексно⁶⁰;

-**ентан:** децентан, реконвалесцентан, флуоресцентан, декадентан, (ко)инцидентан, (не)евидентан, коресџондентан, интелегентан, дивергентан, конвергентан, ургентан, бивалентан, џоливалентан, четворовалентан, индолентан, корџулентан, еквивалентан, џемџераментан, иманентан, еминентан, џрансџарентан, индиферентан, кохерентан, конкурентан, латентан, (не)компете̑тан, (им)џоите̑тан, џреџоите̑тан, резистентан, коегзистентан, конзистентан, конкурентан, фреквентан, консеквентан, елоквентан, солвентан⁶¹;

-**антски:** командантски, консонантски, инџригантиски, фабрикантски, консонантски, игнорантски, џројектантски, диверзантски итд. (од свих именица на -ант+ски);

-**етски:** (четворосложне и дуже речи) аналфабетски, асиндетски, геодетски, енергетски, теоретски⁶² (и свих именица на -ет(a));

-**итски:** (четворосложне и дуже речи) метеоритски, џаразитски, конверзитски, језуитски, џаразитски (и од свих осталих именица на -ит(a));

⁵⁸ Стандардни акценат је овде углавном ˘ на првом слогу.

⁵⁹ Стандардни акценат је обично ˘ на трећем слогу од краја речи или ˘ на првом слогу (дискретан, квалитетан); ови се облици често употребљавају и као прилози с изразитим потенцирањем, што се, као по правилу, постиже управо наглашавањем претпоследњег слога, као: *џо је урађено џерфетно!*; *вршићемо џренос диретно са џерена* и сл.

⁶⁰ Стандардни акценат је, начелно, краткоузлазни на првом слогу (*џерфетан, дефетан*).

⁶¹ Стандардни акценат је краткоузлазни на истом, претпоследњем слогу.

⁶² Речи ове категорије изговарају се и са краткосилазним акцентом, на слогу ближе почетку речи (*енергетски, теоретски* итд.). Код краћих речи, међутим, нема ˘ акцената на њима, исп.: *аскетски, магнетски, сонетски, фонетски* и сл.

I. V. I. c. ГЛАГОЛИ СА " АКЦЕНТОМ

Посебно ваља истаћи да је " веома у говору распрострањен у оних глагола који у инфинитивном облику имају шест или више слогова, а завршавају се на **-овати**; акценат " се у ових глагола редовно, кроз целу парадигму, налази на четвртом слогу од краја речи, односно на формантима *-овати*, *-идовати*, *-ондовати*, *-изовати*, *-иковати*, *-иновати*, *-еншовати* и сл.;

Најзаступљенији случајеви су они који се завршавају следећим формантима:

-ћзовати: *дифћонгћзовати*, *монофћонгћзовати*, *скандалћзовати*, *идеалћзовати*, *реалћзовати*, *егалћзовати*, *легалћзовати*, *специјалћзовати*, *социјалћзовати*, *комерцијалћзовати*, *материјалћзовати*, *индустријалћзовати*, *локалћзовати*, *вокалћзовати*, *нормалћзовати*, *баналћзовати*, *интернационалћзовати*, *паралћзовати*, *либералћзовати*, *деморалћзовати*, *(де)централћзовати*, *неутралћзовати*, *натуралћзовати*, *(де)јалталћзовати*, *назалћзовати*, *стабилћзовати*, *цивилћзовати*, *симболћзовати*, *урбанћзовати*, *(ре)организовати*, *механћзовати*, *германћзовати*, *колонћзовати*, *синхронћзовати*, *модернћзовати*, *стандардћзовати*, *вулгарћзовати*, *јоуларћзовати*, *(де)милитарћзовати*, *моторћзовати*, *ауторћзовати*, *фаворћзовати*, *драматћзовати*, *систематћзовати*, *аклиматћзовати*, *аутоматћзовати*, *демократћзовати*, *етатћзовати*, *приватћзовати*, *јоетћзовати*, *конкретћзовати*, *синтетћзовати*, *(де)политћзовати*, *аморћзовати*, *импровћзовати*, *аналћзовати*⁶³;

-ћковати: *специфћковати*, *кодифћковати*, *модифћковати*, *(дис)квалифћковати*, *симлифћковати*, *јерсонифћковати*, *верифћковати*, *глорифћковати*, *нострифћковати*, *класифћковати*, *фалсифћковати*, *версифћковати*, *русифћковати*, *рашифћковати*, *идентифћковати*, *мистифћковати*, *интензифћковати*, *дезинфћковати*, *мултиплићковати*⁶⁴.

⁶³ Стандардно је ту ` на петом слогу од краја (*стандардизовати*, *аморћизовати*, *синтетћизовати* и сл.), односно на првом слогу кад реч има пет или мање слогова (као: *стилизовати*, *јонизовати*), али је таквих (петосложних и краћих) глагола у овој скупу релативно мало. Они, међутим, стварају утисак да је стандардни акценат заправо (и) на *првом* слогу, што се онда узима као правило и за шестосложне и вишесложне речи (услед чега се јављају акценатски дублети типа: *кодифћковати* поред *кодификовати*).

⁶⁴ И овде је стандардно ` на петом слогу од краја речи (*нострифћковати*, *рашифћковати* и сл.), али се чује и изговор са акценатом на првом слогу: *нострифико-*

Остали глаголи, шестосложни и вишесложни, са сличним формантима мање су у језику заступљени, такви као:

-йдовати, -ѣндовати: *консолйдовати, коресйѣндовати*;

-йновати: *дисцийлйновати, конйтамйновати, дискримйновати*;

-йтовати: *кредййтовати, дискредййтовати, (ре)хабилййтовати, комйромййтовати*⁶⁵;

-ѣнтовати: *аргумѣнййовати, докумѣнййовати, рейрезѣнййовати*⁶⁶;

-ѣстовати: *манифѣстййовати* и др.⁶⁷

Овде морамо још истаћи да се показане ванстандардне акценатске особине глагола овога типа далекосежно мултиплицирају другим морфолошким дериватима (презентом, императивом, радним и трпним придевима, глаголским прилозима и др.), морфолошким категоријама које се, по правилу, одликују истим показаним акценатским својствима и захватају све латентне трпне и радне придеве; инвентар се увећава и именицама на -ост, глаголским именицама на -ње и сл. од истих творбених форми, као: *консолйдован (-йдовање, -йдованост), органйзован, дифйонгйзован (-йзовање, -йзованост), нормалйзован, националйзован, иденйифйкован, дисцийлйнован, дисквалифйкован, локалйзован, кодифйкован, верифйкован, докумѣнййован; консолйдовао, -ала, -ало, аморййизовао, -ала, -ало, нормалйзовао, -ала, -ало, националйзовао, -ала, ало, иденйифйковао, -ала, -ало, дисцийлйновао, -ала, -ало, дисквалифйковао, -ала, -ало* ИТД.

I. В. 2. СЛОЖЕНИЦЕ СА ` АКЦЕНТОМ

Формирају се слободно, не мењајући место и интонацију ` акцента основне речи (другог дела сложенице), као: *елекйроекйрдиограм, йтермојкумулациона (йећ), фойофйниш, ексийресоријѣнй, инокоресйондѣнй, римокйтолик, римокйтолкиња, гркокйтолкиња, сйенодакййлогрйфкиња, еркондйишн* (поред *еркондйишн*) ИТД.

вати и сл.); лексеме које имају пет или мање слогова не колебају се већ имају редовно ` акценат: *йубликовати, рйзиковати, крййиковати, комйликовати* и сл.

⁶⁵ У петосложним формама акценат је ` : *агнййовати, ѣмишйовати, рецйишйовати* итд.

⁶⁶ И овде је стандардни ` на првом слогу петосложних, а на петом слогу од краја код шестосложних и вишесложних (као: *акценййовати, (ре)йрѣзенййовати, докйменййовати* и сл.), мада се код дужих глагола ` акценат преноси ближе почетку речи (*рейрезенййовати*) што указује на принципијелну тенденцију да се акценат локационо уопшти, веже било за почетни било за крајњи слог, у чему, по свој прилици, треба видети извесну (подсвесну) језичко-прозодијску прагматику.

⁶⁷ Глаголи са мање слогова у тој позицији имају стандардни ` акценат (исп. *йрѣшестййовати*).

II. РЕЧИ СА ДУГОСИЛАЗНИМ АКЦЕНТОМ

II.A. ДОМАЋЕ/ОДОМАЋЕНЕ РЕЧИ

II. A.1. a. ИМЕНИЦЕ СА \sim АКЦЕНТОМ

Нисмо забележили више примера апелатива у номиналном облику са \sim у ванстандардној позицији; забележили смо такве акценте у именица типа: *саобраћајнице* (поред *саобраћајнице* и *саобраћајнице*), *алал*,⁶⁸ *Македонија*, *Александар*⁶⁹, *Александра* и сл., као и у називима страних држава, покрајина, типа: *Скандинавија*, *Трансилванија*, *Индонезија*, *Триполићанија*, *Маурићанија* и др.

Овакво акцентовање, као што се из наведених примера види, распрострањено је у петосложних именица с формантом *-џнија* и *-џнија*, а у осталих ређе⁷⁰.

Дугосилазни акценат налази се често (али не у говору свих) не толико у номиналним облицима колико у **генитиву множине** протих, изведених и сложених именица, домаћих и недомаћих, када су по среди типови:

(1) именице са завршним формантом *-ац* типа: *Црногорац*, *џолицајац*, *џравославац*, дакле — **четворосложне** (ређе тросложне) и **вишесложне** мушког рода које у ном. јед. имају **дуги узлазни акценат на пенултими** (претпоследњем слогу) — у генитиву множине генеришу дуги силазни акценат на трећем слогу од краја речи, па се чује: *Црногорац* (поред *Црногорац*), *Србијанац* и сл., а у ген. мн.: *Црногораца*, *Србијанаца*⁷¹, *Корејанаца*, *Македџанаца*, *Лилићџанаца*, *Порторикаџанаца*, *Индијанаца*, *џравославаца*, *џрвобораца*, *џолицајаца*, *саобраћајаца*, *криминалаца*, *џадобраџанаца*⁷², *џеномрџаца*, *џобровџаца*, *рејрезенићџаца*, *ваздухоџлаваца*, *очевџдаца*⁷³, *џарламентџа-*

⁶⁸ Акценат \sim нарочито с емфатичном интонацијом (исп. *алал вам вера!*); иначе се у оваквим ситуацијама чује и са \sim акценатом (*алал*); у РСА је забележено као *алал*, *алала* у именичком значењу (исп. *Даде му џара рад' алала*).

⁶⁹ У Вук. Рј. то име гласи *Алџксандро*.

⁷⁰ Отуда лексеме са мање слогова немају такву акцентуацију, већ: *Кџенија*, *Шџићанија*, *Лџибија*; понекад се чује *Словџенија* што није типично (реч са 4 слога).

⁷¹ Стандардна норма у овим случајевима прописује кратки узлазни акценат на истом слогу: *Црногорџац* (: *Црногорац*), одн. тај акценат се јавља за један слог ближе почетку речи: *Србијанаџац* (: *Србијанац*).

⁷² Акценатска појава вероватно аналошка према стандардном типу: *ланац* — *ланџац*, *самац* — *самџац* и сл.

⁷³ Ређе се чује: *комџараца*, *мушџараца*, *удџваца*, *синџваца*, *меџџалаца* (*Синдикџац* **меџџалаца* Србије) и сл., јер су то у номиналној позицији само тросложне речи,

раца, њојединаца, високошкôлаца, средњошкôлаца, интелекџуалаца, риболôваца, минолôваца, грађевинаца, конзервативца итд.;

(2) именице са завршним формантом **-ак** типа: *изузѣѣшак*, обично четворосложне и вишесложне именице мушког рода које у ном. јед. имају дугоузлазни акценат на претпоследњем слогу, у генитиву множине имају на истом слогу — дугосилазни акценат, као: *изузѣѣшак, комадићак* и сл., а у ген. мн.: *изузѣѣшак, комадићак, залогâ-јака, човечуљака, замошчуљака, девојчурака, заостѣѣшак, недостѣѣшак, њрайочѣѣшак, ошйочѣѣшак, двадесѣѣшак, завршѣѣшак, одузѣѣшак, ѡродужѣѣшак, савијушак, навијушак, завијушак* и др.⁷⁴

(3) именице са завршним формантима **-ство, -штво** типа: *домаћинство, уморство*⁷⁵, тј. тростложне, четвороложне и вишесложне именице средњег рода које у номиналној позицији имају дугоузлазни акценат на претпоследњем слогу, у генитиву множине имају на истом (сада трећем од краја речи) слогу дуги силазни акценат, као: *уморство, јунâштво* и сл., а у ген. множине: *уморства, (само)убиства, домаћинства, чедоморства, лицеморства, издâјства, неваљалства, (не)ѡријашѣства, сведочâнства, министâрства, дежурства, искуства; дивљаштво, јунâштво, незнабôштво* и др.⁷⁶

II. A.1.б. ПРИДЕВИ/ПРИЛОЗИ И ДРУГЕ РЕЧИ СА ~ АКЦЕНТОМ

Придева са ~, простих или изведених, нисмо налазили у већем броју⁷⁷; највише је оних који су изведени наставком **-ски, -а, -о** од именица, као: *Македôнија, Мауришâнија* и оних типа *Црногôрац* (в. примере именица под II.A.1.а), нпр.: *македôнски, мауришâнски, црногôрски, ѡришорикâнски* (мада се у овим случајевима осећају акцентска колебања између овог, заправо дијалекатског, и стандардног модела: *македонски, црногорски, ѡришорикански* и др.). Од других речи, бележимо узвике типа *ахâ, уху, ајôј, ау* и сл.

а ове, као што рекосмо, не одступају знатније од норме, па је отуда обичније: *мушкâ-раца, кôмâраца, Албанâца* и сл.

⁷⁴ Овде је по речи вероватно утицај двостложних именица типа *сѣручак* — *сѣручака, ваљак* — *ваљака*. Тростложне именице на **-ак** са ' на пенултими углавном не подлежу овој појави; исп: *шренушак* — *шренушâкâ, ѡчѣшак* — *ѡчѣшâкâ, шумâрак* — *шумâрâкâ*, (а не *шумâрâкâ*) и сл.

⁷⁵ Свакако аналогно типу својство — својствâ.

⁷⁶ Неки од ових облика у ген. мн. имају и краткосилазни акценат, зависно од тога да ли је акценат у номинативу јединице дуги или кратки узлазни акценат; исп. нпр. дублетни лик *сведочâнство* и *сведочâнствос*; исп. и примере под I.A.1.а.

⁷⁷ Забележили смо такве као *уѡшрѣбъен, заокрѣгъен, оскрнâвъен, уназађен, гошвâнски* и сл., али у томе видимо чист дијалектизам.

II. A. 2. СЛОЖЕНИЦЕ СА ~ АКЦЕНТОМ

Упадљиво је да лексичких образовања сложеница са дугим силазним акцентом ван првог слога има далеко мање од оних са " акцентом. Наводимо неколико распрострањених типова попут: *међу-ишм*, *којекò*, *земљорâдник*, *земљорâднички*, *Југослâвија*, *целоднêвни*, *једноднêвни*, *ионâјвише*, *ионâјмање*, *северозâиад(ни)*, *југозâиад(ни)*, *југозâиадњак*, *северозâиадњак*, *бањалучки (корџус)*, *шакозâни*, *самозâни*, *иравослâвље*, *Изетџбêговић*, *Карађорђе*⁷⁸, *Карађорђево* (поред *Карађорђево*), *каракòнцула*⁷⁹, *далекосêжан*, *иолу-иâјни*, *иолујâвни (разговори)*, *иоједџни*, *свџложсџи*, *шамноиладви*, *жишомлинска (ипредузећа)*, *разнорâзни*, *иравомâјски*, *горњоселски*, *земљедêлски*, *сџтароврêмски*, *иравискòнски*, *четвртиионски*, *велесјâјан*, *велеслâван*, *боговêран*⁸⁰ и сл.

II. B. РЕЧИ СТРАНОГ ПОРЕКЛА СА ~ АКЦЕНТОМ

II. B.1.a. ИМЕНИЦЕ СА ~ АКЦЕНТОМ

(1) неизведене (нисмо запазили већи број оваквих речи): *жири*, *деби*⁸¹, *алиби*, *инишрвџу*, *кабарê*, *реномê*, *деколишê*, *иедигрê*, *иешап*, *иоморâнца*, *сџиришџиз*, *виришџодз*, *кабалêрос барбџдос*, *иорейдор*,

⁷⁸ Занимљиво је да Вук у свој речник није унео име (надимак) вође Првог српског устанка; речник САНУ за њега даје три акценатске могућности: *Карађорђе*, *Карађорђе* и *Карађорђе*, иако бисмо рекли да је трећи тип данас ређе заступљена (биће да је изведен од модела *Карађорђе* изменом квалитета акцента и повлачењем према почетку речи).

⁷⁹ Ова реч, иако се ретко употребљава, изговара се на показан начин; код Вука, са знаком * акцентована је као *каракòнцула*, а у РСА *кара̀кòнцула* (што одговара систему преношења акцента са силазном интонацијом), али је питање изговара ли се то у језичкој пракси баш тако.

⁸⁰ Дакако, у извесним случајевима ради се и о двоакценатском изговору (као: *бдговêран*, *идлујâвни* итд.).

⁸¹ Ове две именнице, будући да су двосложне, ретко се изговарају са ~ на последњем слогу у ном. јед.; обично се изговара *жири*, *деби*, али се у зависним падежима чује и " на претпоследњем слогу (*жирија*, *дебија*). Исто се може рећи и за именнице *модел* (*мòдел*, али *модèла*), као и за именнице типа *деколише* (*деколџше*), *иедигрê* и сл. код којих се у зависним падежима јавља и — " акценат на претпоследњем слогу (*деколишеа*, *деколишеу*, пас са *иедигрêом* итд.) уместо стандардног ` на истом слогу. (У неvezаном разговору са једном спикерком на радију и телевизији чух да је редитељ зауставио снимање инсистирајући да водитељка изговори *деби* уместо *дèби*; он свакако није био у праву). Од именница типа *жири* разликују се именнице: *хдби*, *бдби*, *рдзби*, *дèрби*, *кòмби*, *грдмби* и сл. по томе што немају изворну дужину на последњем слогу (-и), па отуда нема акценатских промена у деklinацији (остаје: *хдбија*, *кòмбија* итд.).

*Иманиѿѣ, Франсоа, Леоѿар, Жийѣ, Миѿеран, Хомейни, Хименѣз, Монѿескјѣ, Бакѿмо, Куелѿар, Ренѣ, Монѣ, Бернѿр, Гаѿѿјано, Цордано, Кушнѣр, Иго*⁸²; *аисолуѿино* (поред *аисолуѿино*) итд.

Категоријски раширеније и стабилније прилике налазимо у речима (2) са завршецима на:

-ања: (четворосложне речи) *алабања, сарабања, ѿројагања*⁸³;

-иња⁸⁴: (петосложне) *инхибиња, ѿрохибиња, екхибиња, егзибиња, екстрадиња, експедиња, аудиња, ерудиња, бенефиња, коалиња, аболиња, дефиниња, (ко)рејетиња, рејартиња, инвестииња, инѿуиња, аквизиња, реквизиња, инквизиња, аѿозиња, ѿрејозиња, комѿозиња, оѿозиња, ѿроѿозиња, дисѿозиња, екѿозиња, ѿранѿозиња*⁸⁵;

-уња: (петосложне) *дистрибуња, егзекуња, еволуња, револуња, резолуња, деминуња, инѿиѿуња, конѿиѿуња, ѿросѿиѿуња, суѿиѿиѿуња*⁸⁶;

-ѣдија, -ѣгија, -ѣзија: (петосложне и шестосложне) *орѿоѣдија, енѿклоѿѣдија, логоѿѣдија, ѿривилѣгија, ѿраѿилѣгија, галваностѣгија, синестѣзија, анамнѣзија, анестѣзија, геодѣзија* (али на четворосложним речима: *комѣдија, стѿраѿѣгија, ѿдѣзија* и сл.).

-аѿлија: (петосложне и шестосложне речи) *Португаѿлија, Аустѿраѿлија, хемикаѿлија, аномѿлије, баханѿлије, архивѿлије, рејресѿлије, ѿерсонѿлије* (али *Иѿѿаѿлија, Тѣсѿлија, Сѿмѿлија, севдѿлија*);

⁸² Француска имена, чак и двосложна, често задржавају у нас овај изворни акценат, мада је уобичајен модел и са пренесеним акцентом: *Ренѣ, Иго*.

⁸³ Сложенице, као *ѿелекомања, анѿиѿројагања*, пошто имају више од четири слога као да се понашају неједнако: уколико се први део не осећа као саставница, аутохтони акценат основне речи (´) — остаје неизмењен без обзира на повећани број слогова у спрези са префиксоидом (исп. *ѿелекомѿања*, а не **телекомѿања*); у противном, ако се осећа као саставница од два дела, могао би се очекивати ˆ, као — *анѿиѿројагања*) мада се то не може узети као општија појава.

⁸⁴ Акценатску алтернацију стаандардног типа чини дугоузлазни акценат, који се у говорној ситуацији чује (типа: *оѿозиња, инѿиѿуња* итд.), мада бисмо рекли да је уобичајенији дугосилазни.

⁸⁵ Сложенице се понашају као и оне из претходне групе; исп. претходну фуноту, а овде примере: *комѿраѿозиња* (други део четворосложен), али *екѿозиња* (петосложна комбинација са неаутономним префиксоидом *екс/* у првом делу спојенице). Иначе, четворосложни склопови немају ˆ већ стандардну акцентуацију (*ѿраѿдиња, ѣдиња, индиња, ѿдзиња*), мада се, начелно, примењује и принцип измене дугосилазног квалитета у корист ´ акцента типа *дефиниња, оѿозиња*.

⁸⁶ И овде исте напомене као у претходним случајевима (исп. ˆ ретко у четворосложних речи, као: *солуња, кауња*, одн. са измењеним квалитетом акцената, по моделу — *дистрибуња* и сл.),

-ôнија: (петосложне и дуже речи) *меџафôнија, џелефôнија, џолифôнија, какофôнија, Каледôнија, Пелагôнија, Лакедемонџија, Арагôнија, Пелагôнија, космогôнија, хетерогôнија, Каџалôнија, Вавилôнија* (али *Лайôнија, Панôнија*), *хегемôнија, џеремôнија, џнеумôнија, филхармôнија, дисхармôнија, дијахрôнија* (али *синхрôнија, џрôнија*), *меџаџôнија*⁸⁷;

-ôрија, -ôријум: (петосложне и шестоосложне) *еуфôрија, фанџазмагôрија, алегôрија, каџегôрија, џеритôрија, џромемôрија* (али четворосложно: *мемôрија*) *лабораџирија, конзисџирија, инфузôрија, оџсерваџирија, аудитôрија, конзерваџирија; конзерваџиријум, аудитôријум, санаџиријум,кремаџиријум,мораџиријум,ораџиријум*⁸⁸;

-âдор, -âтор: (четворосложне и вишесложне) *џоредâдор*⁸⁹, *амбасâдор* (али тросложне: *џикâдор, Лабрâдор, џиџадâдор, еквâџтор*)⁹⁰; *инкубâџтор, ликвидâџтор, џријумфâџтор, џроџагâџтор, алигâџтор, иригâџтор, навигâџтор, индикâџтор, квалификâџтор, амџлификâџтор, глорификâџтор, фалсификâџтор, версификâџтор, верификâџтор, мистификâџтор, муџџиџликаâџтор, џровокâџтор, инхалâџтор, ескалâџтор, осцилâџтор, асимилâџтор, деџилâџтор, комџилâџтор, венџилâџтор, деџилâџтор, џабулâџтор, модулâџтор, регулâџтор, калкулâџтор, симулâџтор, акумулâџтор, елиминâџтор, џрограмâџтор, анимâџтор, реформâџтор, информâџтор, џтрансформâџтор, асигнâџтор, комбинâџтор, џтерминâџтор, илуминâџтор, деџонâџтор, резонâџтор, губернâџтор, алџтернâџтор, узурџиâџтор, окуџиâџтор, координâџтор, сеџарâџтор, комџарâџтор, акџелераџирија, нумераџирија, (ре)генераџирија, имџераџирија, оџераџирија, асџираџирија, ресџираџирија, консџираџирија, регистџираџирија, администџираџирија, демонсџираџирија, илусџираџирија, карбураџирија, џрокураџирија, ексџлоаџирија, инџтерџиреџирија, реџиџирија, аџиџирија, имџиџирија, ексџериментџирија, коменџирија, аџентџирија, дегусџирија, кулџџивâџтор, оџсерваџирија, конзерваџирија, реализâџтор, анализâџтор, рационализâџтор, деморализâџтор, каџализâџтор, сџтерилизâџтор,*

⁸⁷ Алтернативна (стандардна) варијанта у неких од наведених лексема је краткоузлазни акценат на истом, трећем слогу од краја речи, као: *меџафôнија, џелефôнија, џолифôнија, какофôнија* и сл.

⁸⁸ И овде четворосложне лексеме задржавају свој стандардни акценат; исп. *џедôрија, калôрија, мемôрија, викиôрија*. Сложенице се понашају већ према показаној тенденцији: *џреисџирија*, или с изворним акценатом основне речи — *џреисџирија* (а налази се и на — *џреисџирија*, што не сматрамо аутентичним решењем).

⁸⁹ РСМ бележи *џоредâдор* и *џоредâдор*; у Мат. само *џоредâдор* (што вероватно није актуелно).

⁹⁰ Мада се и овде, али као нетипично, понекад и чује њ уместо â (*еквâџтор*).

џор, (ре)организаџор, германизаџор, колонизаџор, кондензаџор, џројагаџор, комјензаџор.⁹¹

-џтор, -џзор, -џтор: (четворосложне и вишесложне) *експедџтор*, (ко)рејетџтор, инвестџтор, инквизџтор, рејетџтор, комјозџтор⁹² (али кад је тросложно, онда: *џдџтор*, *мџнџтор*); *џелевџзор*, *суйерџзор*, *рејровџзор*, *мулџивџзор*; *егзекуџтор*, *дисџрибуџтор* итд.

Има форманата који су са $\hat{}$ акцентом типични поглавито за називе неких наших, односно страних географских појмова (имена градова, држава и сл.), као:

-аџнија: (само са пет или више слогова): *Мауриџаџнија*, *Трансилваџнија*, *Триполиџаџнија*, *Лилиџуџаџнија*, *Цисјорџаџнија*, *Океаџнија*⁹³.

II. B.1.b. ПРИДЕВИ/ПРИЛОЗИ СА $\hat{}$ АКЦЕНТОМ

Нисмо забележили знатније примере са овим акцентом у аутохтоних, неизведених придева. Могуће их је, међутим, забележити у придева изведених од именица формантима на *-ски*, *-ов*, *-ин* и др., али, дакако, не од свих овде категоријски разврстаних именичких завршетака и форми.

Уходаније придевске форме са дугосилазним акцентом чују се само у облика изведених придевским суфиксима од именица са завршетком на -аџтор, -аџдор и -џтор, као:

комбинџтор-ов/-ски, *џројагаџтор-ов*, *амбасџдор-ов/-ски-к(а)ин*, *комјозџтор-ов/-ски*, *комјозџторк(а)-ин*⁹⁴ итд.

II. B.2. СЛОЖЕНИЦЕ СА $\hat{}$ АКЦЕНТОМ

Може се, уопштено, рећи да основне речи ступају у однос са другим, домаћим или страним, формантима, односно посебним речима — без преношења акцента са другог дела саставнице на први део као: *конџтраревољуџија*, *авангаџрда*, *елекџродисџрибуџија*, *антиџше-*

⁹¹ Али тросложне речи без $\hat{}$: *креатџор*, *негаџор*, *урлаџор*, *сенџор*, *џратџор*, *диктџор* и др.

⁹² Маја месеца 1993. г. у једној телевизијској емисији водитељка Оља Бећковић у разговору са композитором Зораном Христићем пита госта: „Како се каже правилно *комјозџтор* или *комјозџтор*?“ а Христић ће без двоумљења — „*Комјозџтор*“.

⁹³ Имена са мање од пет слогова обавезно немају $\hat{}$ акценат (исп. *Албаџнија*, *Бриџаџнија*, *Гермаџнија*, *Литџаџнија*, *Фурлаџнија*), а исто тако и именице апелативног значења без обзира на број слогова (исп. *крисџијаџнија*, *џајаџнија*, *грандомџнија*, *наркомџнија*, *џоджуџаџнија*, *кајетџаџнија*, *џеваџнија* итд.).

⁹⁴ Примере не наводимо у већем броју; које су пак све могућности исп. именице са формантима

*а́иџар*⁹⁵, *мелодра́мски, радиодра́мски, надримáјсџор, кáиџелмáјсџор, велeмáјсџор, новofáрбани, йсеудокомйозйџор, йтелевйзйџа, евровй-зйџа, инйтервйзйџа, ренйџакáр, визйџйкáрџа, рокенрóл, лонгйлeј, ра-диофóниџа, шоумeн, маскенбáл, еурокрeм*⁹⁶ итд.

Уз списак наведених примера додајемо и две напомене:

(1) овиме сигурно није исцрпљен фонд свих прилика у којима се описане акценатске појаве читавају⁹⁷; ми смо приказали само илу-страцију стања ствари из које се може видети до којих је размера процес нестандардне прозодије захватио наш језик и

(2) приказана слика заступљености системских одступања од стандардних прозодијских образаца није, међутим, обухватила све оне творбене и деривационе граматичке и лексичке форме које се такође одликују приказаним акценатским својствима. Имамо на уму да се, сходно језичким творбеним потенцијалима, од именица могу градити придеви с истим акценатом који има и именица; према *йредузeјџ-ник*: *йредузeјџникoв, йредузeјџничкй*, према *амбйџeннй — амбйџeннй-ни*, према *eнциклойeдйџа — eнциклойeдйџкй*, према *ексйeдйџџор — ексйeдйџџорoв, ексйeдйџџорскй*; или се с истим акценатом од именица могу градити друге именице: *йредузeјџник — йредузeјџникйџивo*; или се од придева могу с неизмењеним акценатом градити именице: према *цeлокйџан — цeлокйџностй*, према *јeднoдйџан — јeднoдйџностй, дйскрeјџан — дйскрeјџностй*; од глагола — именице и придеви: према *нормáлйзовáйџи — нормáлйзован, нормáлйзованостй, нормáлйзова-ње* итд., а што ми овде, уштеде простора ради, нисмо посебно или редовно наводили.

ОПШТИ ПОГЛЕД НА ПРОБЛЕМ

1. Акценат са силазном интонацијом ван првога слога у нашем језику није ни непознат, а ни необичан; налазимо га и у Вука (мада не

(-aџор, -адор,- иџор) у напред наведеним примерима именица.

⁹⁵ Стандардни је акценатски лик *конйрeрeволуџиџа, eлекйродисйрибуџиџа, анйџејџар*.

⁹⁶ При чему је питање да ли се сложенице типа *ренйџакар, йџајмауџи* и сл. ортоепски доживљавају као једна реч или не. Ако не, онда ни \sim није на крајњем слогу већ на једносложној речи или на првом слогу двосложенице. Исп. о томе и Прав. 97–100.

⁹⁷ Нису, на пример, поменути случајеви типа *стйереоџйџиџа, дагероџриџиџа, орџоџејџа*, или (ређе) *йрозóдйџа, мелóдйџа, йанoџáмскй, мeгалoмáнскй, oнoмáџоуеј-скй* и сл. Они се, међутим, не разликују битно од наведених категоријских типова, али у њих преовлађује стандардни акценат типа *йрозóдйџа, мелóдйџа, ономáџоуејскй* итд.

у оној мери као данас), што је, само по себи, од принципијелног значаја⁹⁸.

2. Међутим, како се данашње стање језика одликује од Вуковог времена, поред осталог, и лексичким новинама и импутима, разумљиво је што су тиме могла настати и нова лексичко-ортоепско-прозодијска својства, па и таква која се косе с традиционалним (још увек важећим) правилима наше акцентуације.

3. Савремена језичка прозодија, међутим, указује на то да се силазни акценти ван иницијалног слога налазе у великом броју случајева у домаћих речи, попут: *иревара̀нић*, *забушѝанић*, *верова̀ишно*, *неверова̀ишно*, *изузѐишно*, *сасви́м*, *уди́ишије*, *ши́лавъше*, *шама́н*, *којека̀ко*, *дака̀ко*, *насре́д*, знатно, међутим, више у речима преузетим из других језика, попут: *нока̀уић*, *емба̀рго*, *лавири́нић*, *ијејерми́нић*, *диза̀јн*, *вија́дуќић*, *дејтерџи́нић* и др. (мада тиме нису обавезно запостављена решења која прописује стандардна новоштокавска акценатска норма).

4. Преузимање страног акцента у речи домаћег порекла, ипак, није стихијно. Веома је велики број речи страног порекла, наиме, у којима се не преузима ни страни изговор ни изворни акценат. Махом се не преузима страни изворни ^ у речима типа: *рѐгиона́лан айоси́рофи́раићи*, *дејари́мџан*, *асори́иџан*; *и́ранси́дрџер*, *факу́лиџеић*, *универзи́иџеић*, *и́ублици́иџеић*, затим у речима на *-џан*: *и́уберкуло̀зан*, *ска̀ндало̀зан*, *рѐлигиџан*, на *-иџан*: *џексíлозиџан*, *дѐскрипци́иџан*, *дѐфиници́иџан*, *ини́ензиџан*, *у́лицимаи́иџан*, *информаци́иџан*, или у речима на *-лог/-логија*, као: *кancerо̀лог*, *кancerологи́ја*, *анало̀гија*, *дијалеки́то̀лог*, *дијалеки́то̀логија*, *фармакологи́ја*, именице на *-џија*: *демокра́тија*, *и́телеџија*, *арисци́ографија*, на *-исти*: *кому́ниста* (*а*), *ну́диста* (*а*) или такве као *и́ранси́дрџер*, *фриџи́дџер* и у безброј других, што указује на то да се не ради о нарушености прозодијске норме, већ о томе да је савремено језичко осећање у погледу природе прозодијског система данас другачије — измењено или иновирано, а не угрожено.

5. Питање је, отуда — који су то принципи по којима се нови прозодијски модели, као по правилу, генеришу у систему наше савремене акценатске ситуације?

Ми ћемо, колико илустрације ради, скренути пажњу само на неке изразитије моменте:

(а) Страни акценат (чак ни француски циркумфлекс на крају речи) не преузима се доследно. Код двосложних речи изворни циркумфлекс се са крајњег слога у нас је обично генерише на иницијалном

⁹⁸ Вук, усталом, нигде није казао да акценти са силазном интонацијом могу бити само на првом слугу; то је накнадно Вуку приписivano, а њему је то било странно.

слогу у виду ` акцента, а од изворног акцента задржава се квантитет у виду поста акценатске дужине, као: (бифê >) *бифѐ*, (решô >) *решò*, (бистрô >) *бистѐрò* и сл., док се у зависним падежима, где се структура речи повећава за један слог, акценат у неким случајевима јавља на пенултими у виду `` акцента: *бифѐа*, *решòа*, *бистѐрòа* и сл. (поред стандардног лика *бифѐа*, *решòа*, *бистѐрòа* и сл.).

Стране двосложне, као и неке вишесложне са изворним `` акцентом на последњем слогу, преузимају се у нас, сходно стандардним правилима, у виду ` акцента на пенултими, као: *стѹденѝ*, *дòценѝ*, *ѝѐрфекѝ*, *ѝндекс*, *ѝлѐбисциѝ*.

(b) За разлику од двосложних речи, неке тросложне и вишесложне конструкције имају, мада не увек, ^ или `` акценат на последњем отвореном слогу, као: *кабарѐ*, *деколѝѐ*, *инѝервјѹ*, *реномѐ* и др. са истом променом квантитета у зависним падежима (*кабарѐа*, *инѝервјѹа* итд.).

(c) Нестандардни акценат са силазном интонацијом изван иницијалне позиције, усталио се код тросложних и вишесложних речи (утолико позиционо устаљеније уколико је више слогова у речи) — у виду `` ако је дати слог кратак, одн. ^ ако је дати слог дуг, и то у оних речи које би по стандардним пропозицијама имале ` на слогу испред слога са таквим акцентом, као: *анѝрациѝ* (: *анѝра̀циѝ*), *електѝролѝ* (: *електѝро̀лѝ*), *командѝнѝ* (: *команд̀анѝ*), *брилијѝнѝ* (: *брилиј̀анѝ*) — изразито, а мање изразито у — *ѝјѝѝѝѝ* (: *ѝјѝѝ̀ѝѝѝ*), *суверениѝѝѝ* (: *суверенѝѝѝѝ*), *електѝрициѝѝѝ* (: *електѝрицѝѝѝѝ*) и сл.

(d) Код именица са завршним формантом на кратак изворни сугласник, `` акценат ће се наћи на другом слогу од краја, тј. на слогу на којем је стандардно ` акценат, као: *ѝаралѐла* (: *ѝарал̀ела*), *Бузѝѝе* (: *Бузѝ̀ѝе*), *гувернѝнѝа* (: *гуверн̀нѝа*) и др..

(e) Акценат силазне интонације ван првог слога налази се у номиналној позицији или на последњем, или на претпоследњем или на трећем слогу од краја речи (*аѝѹѝѝнѝ*, *варијѝнѝа*, *дијалѐкаѝски*, *инѝервјѹ*, *ѝроѝагѝнда*, *инѝѹѝѝѝѝ*).

(f) Акценат силазне интонације код глагола је само на четвртном слогу од краја речи, и то кратки акценат (*консолѝдовѝти*, *националѝзовѝти*, *дисквалифѝковѝти*, *манифѝѝтовѝти*).

(g) Сложени форманти типа *-ѝнѝ+киња*, *-ѝнѝ+киња*, *-ѝсѝ+киња*, (*дискуѝѝнѝ-киња*, *асисѝѝнѝ-киња*, *акѝвѝѝѝ-киња* и сл.), придевски форманти типа *-ѝнѝ+ан*, *-ѝѝ-ан* (*елегѝнѝан*, *комѝлѝѝан*), сложени, као *-ѝз+ов+ан+осѝ* (*комерцијѝлизованосѝ*), глаголски на *-оваѝѝ* (*легалѝзовѝѝѝ*) — најчешће имају `` акценат на првом форманту, одн. `` акценат остаје на основној речи.

(h) Код неких лексема, као: *комџлеџи* акценат врши семантичко-фонолошку опозицију: *кòмџлеџи* је именица (целокупно дело, вишеделна одећа и сл.); *комџлџџи* је прилог (било у овом облику или у облику *комџлџџино*) у значењу — у *целини*, *џоџџуно* (Обавили смо комплет(но) све. Све смо их средили комплет(но))⁹⁹.

Уопште узевши, рекло би се да се код вишесложних страних речи акценат (силазни) све више учвршћује на форманту ближе крају, а не почетку речи, тј. осећа се тенденција задржавања страног акцента на крајњем, претпоследњем или трећем слогу од краја речи и то као — категоријска позиција; на тај начин се правила о преношењу акцента у овим позицијама и дилеми — где би га, по важећој норми, требало сместити поједностављују. Исказује се “комотнијим“ да се акценат задржи при крају или на крају, увек у истој позицији, него да се помера према почетку, поготово што се нема увек сигуран језички осећај на који би га од предњих слогова ваљало сместити и уз то мењати и интонацију и(ли) квантитет.

6. Што се сложеница тиче, ситуација је слична — силазни акценати махом остају на основној речи у сложеници или се нерадо преносе на први део, поговато ако је овај двосложни или вишесложни, и то по свој прилици из истих разлога — лакше је за језичко осећање задржати га на истом, датом месту него вршити преношење, поготово ако је први део вишесложен. Овој појави доприноси неколико момената:

(а) Правило о преношењу силазних акцената, посебно на проклитике, данас се махом не реализује. Очеvidно, традиционални прозодијски узус је нарушен и у одређеним сегментима делује артифицијелно или неуобичајено¹⁰⁰.

(б) Непреношење силазних акцената на проклитику без сумње је допринело развоју осећања да силазни акценат може стајати и ван првог слога, у средини или на крају речи, што је имало свог одраза и у сложеницама.

⁹⁹ Речници не указују на ову разлику, сем што РСА за именичку службу предвиђа две могућности: формант *-џи* са дужином и без ње, а у прилошкој само облик без дужине — што је пример неприлагођавања чињеницама у име очувања (превазиђене) норме.

¹⁰⁰ Отуда су, на пример, спикери телевизије или радија почесто принуђени да уче како да нешто кажу, јер важећа акценатска норма не санкционише све оно што је ново или својствено реалној данашњој говорној ситуацији. Отуда, на пример, сјајан (из)говор наше спикерске примадоне Драге Јонаш, који представља узор доброг говора, данас мора да се учи, јер делује атрактивно, уметнички, али не у свему и својствено просечном говору савременог подручја урбане културе.

(с) Приметна је појава слабљења дистинктивне опозиције између $\grave{}$ и $\`$ акцента¹⁰¹ (та два акцента данас многи не разликују сигурно), што свакако није без општијег утицаја на стање ствари, посебно кад је реч о сложеницама, поготово ако се има на уму да се $\`$ акценат на унутрашњим слоговима и не преноси¹⁰².

(д) Знатан број сложеница резултат је правописних решења, која се не слажу увек с ортоепским одликама (као: *много/йогошйовани или рок/ен/рол*) у којима се делови сложенице осећају више или мање као посебне речи, понекад и са властитим акцентима, што резултира, с једне стране, лексичким спојевима са два акцента, а с друге — задржавањем акцента другог дела сложенице на „старом“ месту; а ако су у таквим сложеницама акценти $\grave{}$ и $\^$ изван првог слога природна ствар, онда то није знак да је прозодијски систем нарушен, већ — делимично иновирани и у одређеном правцу измењени, односно непотпуно или необјективно кодификовани.

(е) Акценти $\grave{}$ и $\^$ могу бити и одраз емфазе, експресивног наглашавања, истицања речи (обично на крају реченице или у самосталној (ванреченичној) употреби); исп. *йерфёкйно!* (*си шо урадио*); *шо је айсолуйно* (а не *айсòлуйно* или *айсолуйно*) *йачно* и сл.

Тиме је, у ствари, важећи акценатски норматив дефинитивно нарушен, јер се у ортоепској сфери силазни акценат нашао у изговору ван првог слога, што је морало довести до ширег губитка осећања за његову искључиву везаност за први слог, што је омогућило употребу ових акцената и ван иницијалне позиције. Велику шансу за то пружиле су, дакако, речи из других језика које су, силом прилика, морале бити преузимане, мада не и без осећања за одређену законмерност.

Све ово потврђује, дакле, три основне ствари: (1) да је акценатски систем данашњег стандардног језика у извесној мери другачији од Вуковог; он није толико измењен колико је проширен новим својствима; (2) да се силазни акценти изван првог слога у појединим речима, односно категоријама речи дистрибуирају, сходно савременом језичком осећању, по одређеном систему, а у оквиру система углавном доследно и (3) да савремена акценатска нормативистика не прати ажурно стање ствари, односно не реагује прескриптивно, остајући на ономе што или више не живи или што нема шансе да се даље одржи,

¹⁰¹ Исп. нпр. *Јез. йрп.* III, 66.

¹⁰² Исп. сложенице типа *вишегддишњи* које ту имају стандардно $\`$ акценат, па ако се разлика између $\grave{}$ и $\`$ губи (у корист $\grave{}$ акцента), онда неће бити необично да се позиција силазног акцента на средњим слоговима више не осећа као необична.

чиме се уједно стимулише становита прозодијска произвољност и не-уједначеност у језичкој пракси¹⁰³.

7. Остајање на неактуелним клишеима исказује се и као манир противан Вуковом принципу тзв. опћените правилности. Отуда, признајући да се, начелно, не може прихватити ни *йољдѝривреда* ни *йољойривреда* већ једино *йољойрѝвреда*¹⁰⁴ и др., отворена су врата за уважавање чињенице да је за наш језички израз извесно одступање од новоштокавских акценатских канона нормална ствар.

Овоме треба додати да традиционална разумевања наше прозодијске норме ипак нису без становитих упоришта. Она су формулисана и у погледима неких наших граматичара и акцентолога:

Асим Пецо, на пример, расправљајући о овој појави има, као што то обично бива, у виду само тзв. стране речи. Иако без потпуније грађе, А. Пецо указује на то да се „у говорној речи наше свакидашњице већина наведених речи [као: *команданѝ*, *комунѝсѝ*¹⁰⁵, *инкубѝтор*, *окуѝаѝтор*] изговара са акцентом силазне интонације на неком од унутрашњих слогова“. Закључак се своди на премису да „захтев за пренесеним акцентом у страним речима треба поштовати све дотле док се буде сматрало да наша стандардна језичка норма почива на структури ... оних говора који знају за четвороакценатску систему“¹⁰⁶, тим пре, вели проф. Пецо, што народ „стране речи које прима непосредно ту не чини никакав изузеѝак (подвукао Е. Ф.) ... па отуда у народу *команданѝ*, *комунѝсѝ*, *фѝшисѝ*, *окуѝаѝтор* и сл.“ иза чега, дакле, следи не-прикосновено правило да су „такви акценти још увек једино исправни са становишта стандардне ортоепске норме“¹⁰⁷.

8. У вези са оваквим, не баш напуштеним ставом у нашој нормативистици, могуће је учинити неколико напомена:

(1) Реч је о процесу који је без сумње одмакао од Вуковог-Даничићевог акценатског система, о процесу који није својствен речима преузетим из других језика већ и домаћем лексичком корпусу.

¹⁰³ Указивање на одступања од новоштокавских системских правила није изостајало ни раније, али то није резултирало утврђеним нормативним захватима и резултатима; исп. о тим појавама нпр. Пешикан М., *Акцент и друга ѝѝѝања ѝравилног изговора*, *Јез. ѝрпр.*, стр. III 40-66.

¹⁰⁴ Исп. о томе нпр. Пешикан М., *Јез. ѝрпр.*, стр. III 61.

¹⁰⁵ Ми, међутим, нисмо наишли ни на један пример употребе “/˘ у речи на -исѝ(а) (забележили смо *ѝучисѝ(а)*, *анѝихрисѝ*, *анархисѝ(а)*), али се ни на једној од ѝњих не јавља акценат на ултими).

¹⁰⁶ Пецо А., *Основи*, 78-79.

¹⁰⁷ Исто 79-80.

(2) Не може се тврдити да се тзв. стране речи у народу изговарају у складу са стандардним правилима прозодије; о томе сведочи не само свакодневна говорна ситуација већ и подаци верификовани у научној (дијалектолошкој и др.) литератури¹⁰⁸.

(3) Неактуелна је теза да су народни говори релевантан путоказ и оријентир за утврђивање савремене језичке нормe.; иако је цитат из рада А. Пеце старијег датума (1971), ни новија нормативистичка одређења нису битно другачија. Она су унеколико унапредовала, али махом само у односу на сложенице (допушта се акценат силазне интонације ван иницијалног слога у: *назòвийрїјашељ, њољоирївреда, многойдшїтовани, новодснòвāн*, па и *великомученик*), као и у позајмљеницама, посебно у онима које су настале (формалним) спајањем два иста или слична форманта, као: *рокенрòл, ренїакар, берибèри, бугивèги, цијуица, цикїак* за које се каже да је: „како видимо ... акценат *їонекад* (подвукао Е. Ф.) и на последњем слогу чиме се нарушава још једно новоштокавско опште правило“¹⁰⁹. И то је мање-више све.

9. Овакав став наше нормативистике заснива се, наиме, на премисама за које би се могло поставити питање — у којој мери имају валидну лингвистичку аргументацију. Ово отуда што се:

(1) пренебрегава чињеница да је акценатска норма Вук-Даничић заснована на језику од пре скоро 150 година и отада је језички развитак не само унапредовао већ и довео до становитих промена у низу

¹⁰⁸ Исп. нпр. закључак М. Николића да је у ванстандардним позицијама „појава акц. силазне интонације ... карактеристична /не само за говоре србијанског Полимља већ/ и за друге источнохерцеговачке и новоштокавске говоре уопште“ (*Говори*, стр. 24–29) као и литературу коју Николић тамо наводи, посебно о томе: Vermeer W., *Non-initial Falling Tones in Neo-stokavian Dialects*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXII–XXVIII, Н. Сад 1984–1985, 143–149. Поменућу, осим тога, и једно истраживање говорнојезичких карактеристика ТВ дневника Телевизије Н. Сад које су извршили мр М. Јоцић, др Д. Петровић и Љ. Суботић и утврдили: „да се у великој мери силазни акценти срећу и у унутрашњем слогу вишесложних речи и то у два типа: у страним речима и у (домаћим) сложеницама“, па се ређају примери: *инцидèнїи, инвестїиције, инвестїишор, Поршугàлїа, їроїагàнда, Марио Суареш, на шеришорїи, сїабилїзација, конкурèнїносїи, констїрүкција, галàнїаи, милијàрде, за конкретну анализу, елемèнїи, енїузијазам, фотогрãфије, регїшоровање, бенефиције, дирèкциа њомоћ, докумèнїи, информãшор, инштернационализује, неушорнско, организовано, организовање, њаралèлно, хишоркризију, механизãција, хемикãлїе, њољоирївредницима, у северзãїадним крајевима, Евровїзија, насүшорш, самошорравним, елекшоршорївреда, веровãшно, њољоирївредна авиација, неблаговрèмени, шакозвїног, шакозвãној, истшорврèмено, укдлїко, иãко, самозãшїишїа, очиглèдно, њешормèсечни, њонèгде, у Југослãвији и др. (TV N. Sad, стр. 70–71).*

¹⁰⁹ Пешикан М., *Јез. шорпр.*, 60–62.

појединости, при чему ни елементи прозодијских одлика језика нису остали непромењени.

(2) Не узима се у обзир чињеница да је стандардни језик данашњице језик културе, дакле образованог света, тј. онога слоја друштвене средине који ту културу и ствара, дакле језик интелектуалних кругова, електронских и штампаних медија комуникације, односно оних језичких фактора који су у сталном и непосредном контакту са свеопштом јавношћу.

(3) Запоставља се чињеница да је од Вука наовамо извршена снажна интелектуализација и професионализација језика, што је резултирало високим порастом броја речи, које напоредо са свеопштим развојем друштва свакодневно улазе у наш лексички фонд и постају иманентни део нашег изражајног потенцијала, понекад и са својствима која се не слажу увек и са структуром нашег језичког система¹¹⁰.

(4) Самим тим, позивање на узор и компетенцију (просто)народног језика, па и кад је реч о нормативним својствима прозодијског система, са лингвистичког становишта је превазиђено као принцип¹¹¹.

(5) С обзиром на све ово, поново бисмо нагласили — да одступање од традиционалне вуковске норме у корист језичке стварности не представља нарушавање основних постулата вуковске оријентације, већ напротив: његово употпуњавање, односно прелазак са анахроне ситуације на савремену, што, у складу са Вуковим начелом, значи неопходно признавање реалног стања ствари, дакле оних промена које савремени просперитет собом у језик неизбежно доноси.

10. Теоријску подлогу таквом ставу формулисала је, чак поодавно, Милка Ивић упућујући, пре свега стручној лингвистичкој публици, упозорење да је у свету науке: „Савршено јасно указано и доказано ... да је процена тога шта је језички правилно, а шта неправилно најприсније везано за питање социјалног престижа средине у којој је израз подвргнут анализи поникао; да се стандардни језик одликује

¹¹⁰ На пример, продиру придевски облици који немају облике компарације, именичке структуре које се не уклапају у наш деклинациони систем, навиру скраћенице које у свет језика уносе поремећаје у језичкој семантици итд.

¹¹¹ Исп. о томе М. Ивић.: „Најшире омасовљени језик културног деловања израста, буја и негује се не по забаченим селима, међу неписменима, већ по нашим градовима, поготову у оним великим центрима где су најгушће концентрисани наши образовани људи. У томе управо и јесте смисао урбанизације књижевног језика: народне творевине остају драгоцен бисер нашега фолклора, али по страни од онога што је садашњи језички стандард, а чему је једини легитимни творац не село већ град“ (*О језику*, стр. 96).

„еластичном стабилношћу“, тј. да његова постојаност није апсолутна, већ прилагодљива новим формама културног живота...; да се језик културе неминовно интелектуализује, тј. добија одлике које верно репрезентују ... свет образовног човека, дакле, онога коме је намењен и чијој је бризи и поверен ... Недостатак потребне обавештености [о репертоару основних знања каја је лингвистичка теорија давно прикупила] ставио је” — примећује М. Ивић — „нашу лингвистичку јавност у ситуацију ... да морамо једни другима, по лингвистичким публикацијама, по симпозијумима и конгресима, доказивати већ давно доказане, другде савршено познате чињенице: да цело столеће протекло од рођења једног књижевног језика значи довољно дуг период сазревања ... и читав низ појединости по којима се садашњи језички тренутак разликује од почетног.“ Најзад, ваља истаћи чињеницу да, како вели М. Ивић, „искључиво у почетном тренутку стварања писмености једне средине може језик неписмених да постане и узор, али је потпуно депласирано неписмене и данас сматрати компетентним у изграђивању језичке културе, у времену када је та култура већ давно освештана писменом традицијом чији је носилац — образовани слој народа“¹¹² Дакле, „треба јасно и гласно истаћи позитивну истину: језички престиж, а с њим и језичка компетенција, припада данас дефинитивно урбанизованом представнику нашег народа“¹¹³. Из овога следи универзални принцип: „Језик културе искључује дијалект ... а укључује све оно што је средство културног општења“¹¹⁴.

Дакако, научни метод ревидирања старе или преобликовања и устројавања нове нормe (прескрипција) претпоставља претходну комплетну елаборацију материјала (дескрипцију). Како је тема о којој реферишемо комплексна и принципијелно осетљива, ми се овиме заустављамо само на првој фази посла, остављајући ревизију нормe и њену дефиницију по страни, у нади да ће ово излагање дати за то одговарајући подстицај и другима.

Наиме, упозорава М. Ивић, „сасвим је добро познато, да у најтеже и најпрече задатке спада решавање наше комплексне и компликоване ортоепске проблематике“, такве као што је одговор на питање — како данас стоји у стандардном изговору акценатски систем који је нормирао Даничић, какав је данашњи узус преношења акцента или редовног одржавања поста акценатске дужине, шта са „приличним бројем речи, махом страног порекла или сложеница по морфолошкој

¹¹² Ивић М., *О језику*, стр. 92–93.

¹¹³ Ивић М., *О језику*, стр. 97.

¹¹⁴ Ивић М., *О језику*, стр. 107.

структури [на којима се] појављују силазни акценти у неиницијалном слогу — што значи драстично одступање од принципа Вукове акцен-туације. Домашај оваквих несаображености с прозодијском нормом није нам довољно познат, у првом реду због тога што су наши грама-тичари, обузети мисијом одржавања „десетерачког језика“, губили контролу над по нечем што се дешава у језичкој стварности наших дана. Но, без обзира на граматицаре и њихове упорности, редовно се догађаји развијају у правцу на који указује општелингвистичка тео-рија: стварну команду над главним токовима језика неумитно узима-ју основни расадници културе — велики градови ... у корист актуелне језичке норме“¹¹⁵.

И одиста, већ и летимичан поглед на материјал језика открива да стари Вук-Даничићевски систем данас више не задовољава и не одговара у многим појединостима, па се шаблонски примењивана стара решења на нове прилике доживљавају као неприродна и извештачена.

Питање је, рецимо, чак и за професионалне говорнике или спи-кере да ли ће, сходно Вук-Даничићевим правилима, изговорити — *ишйавише* (како прописује Прав. и РМС) или *ишйавише*, да ли ће рећи — *самдуслуга, самдобмана, многдоиштовани, северозапад* или *северозапад* (како све стоји у РМС), *зайад* (Вуков акценат у Рј.) или *зайад* (како сугерише РСА деградирајући облик *зайад* стављањем у заграду), *зайадни* и сл.; да ли ће савремени говорник радије рећи: *велѐи-здаја, велѐмученик, великомученица* (како наводи РСА) или (супротно Вуковом пропису): *велемүченик, велейздаја, великомүченица*; да ли је данас оправдано прописивати искључиво: *земљорадник, замљорадни-ков* (РСА, РМС), а пренебрегнути *земљорадник, земљораднички* — ка-ко се чује у свакодневном говору; да ли је обичније (сходно правили-ма): *интересенй* (РСА), *реконвалесценй* (РМС) или: *итйересѐнй, ре-конвалесцѐнй*; ако је по норми *консонанй* (РСА, РМС) онда је тако и *музиканй, музиканйскй* (у речницима РСА, РМС), а да ли је то тако и у језичкој пракси једва да би се могло устврдити.

Остајање на позицијама старих норматива (наслањањем језика образованих на узор неписмених, како то М. Ивић каже), очигледно спутава да се уважава и верификује стварност¹¹⁶.

¹¹⁵ Ивић М., *О језику*, стр. 106.

¹¹⁶ И Петровић, *Фонетика*, констатује исто: “Одсуство реализма у погледима на проблеме стандардне српске прозодије остаје, међутим, и до данас као јјдно од битних обележја у схватањима српских лингвиста.”

Отуда, сугерише М. Ивић, „треба застати, па се поштено прихватити модернизације граматичког канона. Али те модернизације — додаје она — не може бити док се дуг, пипав и одговоран посао описа савременог језичког стања не приведе крају“¹¹⁷.

Полазећи од тога апела, овај је рад и намењен истина не толико крају посла колико почетку озбиљног подухвата који надаље не би више требало да остаје без свога краја.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Вук Рј.: Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник* (1852), Просвета, Београд.
- Marković S., *Akcentatska kolebanja i odstupanja od norme u srpskohrvatskom standardnom jeziku*, XXIX seminar za strane slaviste, Titograd 1979.
- Кла.: Bratoljub Klaić, *Veliki rječnik stranih riječi*, Zora, Zagreb 1968.
- Ивић М., О језику: Милка Ивић, *О језику Вуковом и вуковском*, Књижевна заједница Новог Сада 1990.
- Јез. прир.: *Језички љиручник* аутори: П. Ивић, И. Клајн, М. Пешикан, Б. Брборић, Београд 1991.
- Mat.: J. Matešić, *Rückläufiges Wörterbuch des Serbokroatischen*, tom I–IV, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Моск.: М. Московљевић, *Речник савременог српскохрватског књижевног језика*, Београд 1990.
- Никол. М., *Говори: М. Николић, Говори србијанског Полимља*, СДЗБ, књ. XXXVII, Београд 1991.
- Пецо А., *Основи: А. Пецо, Основи акценциологије српскохрватског језика*, Научна књига, Београд 1971.
- Петровић, *Фонетика: Српски језик на крају века*, Београд 1996.
- Прав. 60.: *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Н. Сад 1960.
- Прав.: *Правопис српског језика*, приредили М. Пешикан, Ј. Јерковић, М. Пижурица, Матица српска, Н. Сад 1990.
- РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика. Матица српска/Матица хрватска*.
- РСА: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*.
- Стев. М., О акценту: М. Стевановић, *Књига о акценцију књижевног језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1991.
- Стев. М., *Савремени језик: М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик*, књ. I, Београд 1964.
- TV N. Sad — М. Jocić — D. Petrović — Lj. Subotić, *Komunikacijske i govorno-jezičke karakteristike TV Dnevnika Televizije Novi Sad na srpskohrvatskom jeziku*, Odeljenje za istraživanje programa i auditorijuma Radio-televizije Novi Sad, N. Sad 1982.

¹¹⁷ Ивић М., *О језику*, стр. 94.

WOLFGANG VIERECK
(Bamberg)

BEMERKUNGEN ZUR KULTURGESCHICHTE EUROPAS

Die folgenden Ausführungen basieren zwar nicht direkt auf Daten des Forschungsprojekts des *Atlas Linguarum Europae* (ALE), allerdings hätten sie ohne die durch dieses Projekt erzielten Einsichten nicht gemacht werden können. Akademiemitglied Professor Pavle Ivić war mit dem ALE von Beginn, d.h. von 1970 an verbunden und blieb bis zu seinem Tode ein sehr prominentes Mitglied in allen seinen Gremien. In seinem letzten Lebensjahr arbeitete er an Kommentar und Karte des Begriffs „papier“, die er aufgrund seiner Krankheit leider nicht mehr beenden konnte. Da Akademiemitglied Pavle Ivić großen Anteil an den Ergebnissen des ALE in seiner Region hatte, für die er fraglos *der* Experte war, widme ich diese Zeilen in dankbarer Erinnerung an ihn.

Der ALE ist ein Sprachatlas der 4. Generation. Klassifiziert man alle Sprachatlanten, die bisher vorliegen, so können vier Typen unterschieden werden: regionale, nationale, Sprachgruppen behandelnde und kontinentale. Atlanten der 5. Generation, die ganze Sprachfamilien wie Indogermanisch, Uralisch und Semitisch umfassen sowie der 6. Generation – ein Sprachatlas der Welt – gibt es noch nicht. Der ALE ist der erste kontinentale Sprachatlas. Seine Grenzen sind also weder politisch noch linguistisch, sondern geographisch. Die Wahl des Kontinents hat nichts mit Eurozentrismus zu tun, sondern ergibt sich allein aus dem gegenwärtigen Forschungsstand.

Die sprachliche Situation Europas ist außerordentlich komplex: nicht weniger als sechs Sprachfamilien sind hier präsent, nämlich Indoeuropäisch, Uralisch, Altaisch, Semitisch, Kaukasisch und Baskisch. Diesen sechs Sprachfamilien werden insgesamt 22 Sprachgruppen zugeordnet. Auch ohne die zahlreichen Einzelsprachen der jeweiligen Sprachgruppen aufzuführen, wird deutlich, wie hoch die Anforderungen an die Wissenschaftler sind, diese heterogenen Daten, die in insgesamt 2.631 Belegstellen von Island bis zum Ural erhoben wurden, zu interpretieren. Es ist das

Anliegen des ALE, jeweils die ältesten Dialektwörter in den jeweiligen Sprachen zu erheben. Kürzlich erschienen ein neuer Einleitungsband (Alinei/Viereck 1997 [1998] a) sowie der fünfte Kommentar- und Kartenband (Alinei/Viereck 1997 [1998] b); der sechste Band ist im Druck und der siebte wird im Manuskript im Laufe dieses Jahres abgeschlossen werden.

Der ALE ist – bisher – ein interpretativer Wortatlas, der sich sowohl traditioneller als auch innovativer Methoden bedient. Alt sind semasiologische und onomasiologische Fragestellungen. Neu ist die Frage nach der Ursache, dem Motiv, für das Zustandekommen einer Bezeichnung. Diese Sichtweise hat zu einer Reihe sehr interessanter Motivationskarten geführt. Nur in einem Großprojekt wie dem ALE kann eine solche Vorgehensweise erfolgreich angewendet werden. In nationalen und erst recht in regionalen Sprachatlanten ist das Untersuchungsgebiet hierfür zu klein. Vielleicht hat man aus diesem Grund dieser innovativen Methode bisher so wenig Beachtung geschenkt. Hinzu kommt wohl auch de Saussures Dominanz in der modernen Linguistik. Die Willkürlichkeit des sprachlichen Zeichens, so wichtig sie für den funktionalen Aspekt der Sprache ist, ließ kaum Raum für deren genetischen Aspekt, d.h. für das Studium der Motivationen. Allerdings steht die Motivation eines sprachlichen Zeichens nicht in Opposition zu seiner Willkürlichkeit, da die Wahl eines bestimmten Motivs selbst nicht obligatorisch ist.

Die zuletzt genannten Bereiche weisen auf die Vergangenheit, über die Einsichten nicht zuletzt auch von ALE erwartet werden. Dieses Gebiet wird gegenwärtig kontrovers diskutiert, was die Arbeiten des Archäologen Renfrew (1987), der Genetiker Cavalli-Sforza (1984) und Sokal (1992) sowie der Sprachwissenschaftler Gamkrelidze und Ivanov (1995) unter Beweis stellen. Ferner sind in diesem Zusammenhang die nostratische Theorie (s. darüber z. B. Shevoroshkin 1989a, 1989b, 1990, 1992), die Typologie sprachlicher Universalien sowie die Sprachbünde zu nennen. Im uralischen Gebiet scheint sich jetzt die Kontinuitätstheorie durchgesetzt zu haben, derzufolge die uralischen Völker und Sprachen in ihren gegenwärtigen historischen Territorien seit dem Mesolithikum gelebt haben (s. die Beiträge in *Fennoscandia archaeologica* 4 [1987], 6 [1989], Sammaltahti [1995] und Siiriäinen [1995]). Für das Indoeuropäische verfielt Alinei (1996) eine ähnliche These und weicht somit von den bisherigen stark voneinander divergierenden Lösungen ab, die bisher für die Urheimat der Indoeuropäer vorgeschlagen wurden (vgl. dazu Mallory 1989).

Was den ALE betrifft, so gewähren Einsichten in Europas kulturelle Vergangenheit weniger Lehnwörter und rekonstruierte Wurzeln, obwohl das Projekt auch diesbezüglich wichtige Beiträge liefert – Lehnwörter gehören gemeinhin der historischen Periode an und sind daher zu jung, wäh-

rend rekonstruierte Wurzeln zwar sehr frühe Perioden betreffen, im allgemeinen aber motivationell verdunkelt sind und sich somit kaum für eine kulturelle Analyse eignen –, sondern vor allem Motivationen transparenter Komposita.

Von den vielfachen Motivationsmöglichkeiten bei der Benennung von Realia sind im vorliegenden speziellen Zusammenhang natürlich nicht alle relevant. So heißt die Pflanze *Leontodon Taraxacum* im Englischen *dandelion*, im Deutschen *Löwenzahn* und im Französischen *pissen-lit*. Die beiden ersten Namen sind durch die Form der Blütenblätter motiviert (französ. *dent de lion* 'Löwenzahn' > engl. *dandelion*), die dritte Bezeichnung spielt auf die dieser Pflanze zugeschriebenen medizinischen Konsequenzen an, die sich übrigens in den angrenzenden deutschen und niederländischen Dialekten in genauen Übersetzungen widerspiegeln. Auch für den hier im Vordergrund stehenden Bereich gilt, daß nicht alle Motivationen relevant sind. So sind Brot- und Gebäckbezeichnungen z.B. nach der Form motiviert, wie in *Hörnchen*, so auch in slawischen Sprachen (*rogalik*) oder *Strudel*, einer gerollten Mehlspeise. Dieses Wort fand auch Eingang in slawische Sprachen als *štrudel*. Auch *Stuten* und *Krapfen* sind nach ihrer Form benannt. Sogar die Bestandteile eines Brotes können bei der Bezeichnung von Belang sein, so wie bei *Semmel* < lat. *simila* 'feines Weizenmehl'; analog dazu niederdeutsche, niederländische, dänische und schwedische Formen sowie engl. *simnel* (*Oxford English Dictionary*, s.v. 'simnel'). Der Name wurde auf das Gebäck übertragen. In slawischen Sprachen wird auch *Semmel* nach der Form bezeichnet: *bulka* 'rund wie eine Kugel' (Pašuk/Apet 1994).

Da die Religion die Basis jeder Kultur darstellt, ist der Bezugsrahmen hier die Geschichte der Religionen. Deren Historiker Donini (1977, 1984) hat überzeugend aufgezeigt, daß in einer klassenlosen Gesellschaft alles zugleich natürlich und übernatürlich ist. Die Unterscheidung zwischen heilig und profan kam später. Da jede Klasse von Realia wie Pflanzen, Tiere und Naturphänomene magisch ist, haben sie somit einen magisch-religiösen Charakter, dessen früheste Form sich im Totemismus manifestiert. In sogenannten primitiven Gesellschaften kann man das heute noch beobachten. Wie später gezeigt wird, nehmen diese totemistischen Beziehungen mit verschiedenen Klassen von Realia unterschiedliche Gestalt an.

Propp (1946/1987) war der erste, der darauf hinwies, daß die moderne Volksliteratur sehr alte Mythen und Vorstellungen bewahrt. Seine und Rieglers (1937/1987) Erkenntnisse sind bei der Interpretation der geodialektalen Daten von großem Wert. Diese Daten zeigen, daß die Kulturgeschichte Europas nicht aus zufälligen Elementen zusammengesetzt ist,

sondern einem einheitlichen wohlstrukturierten Muster folgt, in dem drei voneinander getrennte Schichten unterschieden werden können.

Die am einfachsten zu erkennende und zu datierende Schicht ist die christliche bzw. muslimische. Da dies die jüngste Schicht ist, liefert sie auch die meisten Daten. Christliche Motivationen sind häufiger als muslimische belegt, was angesichts der unterschiedlichen arealen Verbreitung beider Religionen in Europa nicht verwundert.

In der prähistorischen Periode sind zwei Schichten anzusetzen, eine anthropomorphe und eine zoomorphe. Zur Chronologie beider Schichten bemerkte Leo Frobenius, der Begründer der Kulturmorphologie, bereits 1929: 248f., „...daß einer Periode des Anthropomorphismus eine ältere der Tieranpassung vorangegangen sein müsse.“ Die zugrunde liegende Struktur blieb die gleiche von der prähistorischen zur historischen Epoche. Was die Datierung der beiden Schichten der prähistorischen Periode angeht, so vermutet Alinei „that the anthropomorphic representations of reality are connected with socially stratified societies, typical of the *Metal Age*, while zoomorphic and kinship representations are connected with more primitive societies of the *Stone Age*“ (1997:27). Die hier erwähnten 3 Perioden umfassen jeweils Jahrtausende. Müller-Karpe (1998) zeigt v.a. an Grabanordnungen, archäologischen Funden und Kultbildern, daß die Übergänge zwischen Kupfer-, Bronze- und Eisenzeit einerseits und Steinzeit andererseits fließend waren und daß es auch im Neolithikum anthropomorphe Darstellungen gab. Daß sich die Übergänge zwischen der heidnischen und christlichen Schicht besser dokumentieren lassen, liegt an deren größerer zeitlicher Nähe.

Bisher wurden Bezeichnungen verschiedener Klassen von Realia analysiert, nämlich Tiere, Pflanzen, Naturphänomene und Krankheiten, die dem beschriebenen Schema gemäß klassifiziert werden konnten (vgl. Alinei 1997, 1997 [1998] a, Viereck 1998, 2000 und W. Viereck/K. Viereck 1999).

Im folgenden möchte ich mich – wie schon erwähnt – auf den Bereich der Nahrungsmittel konzentrieren und dabei besonders auf das wohl älteste der vom Menschen hergestellte Nahrungsmittel, das Brot. Weder dieser Begriff noch verwandte Begriffe finden sich im ALE Fragebuch. Die hier im Rahmen des mir zur Verfügung stehenden Raumes vorgestellten Daten beziehen sich keineswegs nur, aber doch zumeist auf die Germania.¹

Die Geschichte des Brotes läßt sich bis in die Jungsteinzeit zurückverfolgen. Es handelte sich damals um ein Fladenbrot, das auf heißen Steinen gebacken wurde (Valentin 1978:11). Die Erfindung von Backofen und Sauerteig, und somit die Vorläufer unseres heutigen Brotes, ist wohl in Ägypten anzusiedeln. Zwar sind Datierung und Beweise dafür unsicher, „aber zwei-

¹ Ich danke Frau Barbara Mayerhofer für ihre Hilfe.

fellos waren in Ägypten in früher historischer Zeit wesentlich günstigere Voraussetzungen für eine solche Entdeckung gegeben als in Mesopotamien" (Tannahill 1973:69). Durch Handelsbeziehungen und Völkerwanderungen hatte sich das Brot bald über einen weiten Raum ausgebreitet. Heute kennen wir eine Vielzahl verschiedener Brot- und Gebäckarten sowie -formen mit unterschiedlichen Benennungen und Bedeutungen.

Oftmals ist eine magisch-religiöse Motivation in der Benennung nicht sogleich zu erkennen. „Aber nicht nur bei den Germanen, sondern bei allen Ackerbau betreibenden Völkern hatte das Brot einen gewissen heiligen Charakter. Wie man dem Baum oder der Garbe, in der man die Kraft gesammelt glaubte, eine besondere Form gab oder sie auf andere Weise auszeichnete, verfuhr man auch mit dem Brote. Die Gebäcke, in denen man die allgemeine Lebensmacht der Natur aufgefangen hatte, erhielten nach und nach eine von der gewöhnlichen abweichende Form" (Reuterskiöld 1912:115 f).

Christliche Motivationen

Es gibt viele Brote, die im Zusammenhang mit Heiligen stehen und früher als Opfer- oder Heilbrote verwendet wurden. Heute ist, wenn überhaupt, nur noch der Name geläufig. So finden wir das *Agathenbrot* (HWdA I:208)² auf Sizilien sowie im schwäbisch-alemannischen Raum; *Antoniusbrot* (HWdA I:1613); *Basiliuskuchen* (HWdA V:674) in Mazedonien; *Johanniskuchen* (HWdA VI:1563); *Borkelsweck* (HWdA I:1712), abgeleitet vom hl. Burkhard, im Raum Würzburg; *Barbarabrot* (HWdA I:907); *Blasiusbrot* (HWdA I:1362); *Gebhardsbrot* in Konstanz (HWdA III:373); *Hedwigssohlen* (HWdA III:1625) in Schlesien; *Luziensbrot* oder *Lussibröd* in Schweden (Höfler 1907:86); *Lucienfleck* in der Steiermark (Valentin 1978:23); *Stephansbrot* (HWdA VIII:434); *Hilariusbrot* im Alemannischen (Valentin 1978:38); *Urbansbrötchen* (HWdA VIII:1499) im Raum von Ölsen; *Klauswecken, -brot* (nach dem hl. Nikolaus) (HWdA VI:1101); *St. Michaelsbrot* (Höfler 1901:193); *St. Michael's bannock* oder *connach Micheil* auf der schottischen Insel Skye (Frazer 1990:7,1:148); *Benediktzeltel* (HWdA I:1033) in Oberbayern; *Sint Huibrechtsbroodje* (nach dem hl. Hubert) (HWdA IV:432) in Flandern; *Peregrinikipfel* (HWdA IV:1396) in Wien; *Marteslaible* (HWdA V:1713) in Böhmen und Württemberg; *Märtesküchle* (HWdA V:1720) in Württemberg; *St. Paulsbrötche* (HWdA VI:1465) in den Niederlanden; *Sebastiansgebäck* (HWdA

² Bächtold-Stäubli/Hoffmann-Krayer (1927–1942, Nachdruck 1987). Im folgenden werden Beispiele aus diesem Werk im Text vermerkt mit der Abkürzung HWdA, der Band- und Spaltenzahl.

IX:Nachträge 404); *Thomasring* (HWdA VIII:764); *Gregoriusbrezel* (HWdA I:1569f) in der Rhön; *Valentinsbrot* (Valentin 1978:38); *Erhardsbrot, -zelten* (Valentin 1978:38); *Meinradswecken* in Salzburg (Valentin 1978:43), *Sebastianbrot* (Valentin 1978:43); *Gertraudsbrot* in Tirol (Valentin 1978:43); *Georgiwecken* in München (Valentin 1978:56); *Laurentiusbrot* in der Pfalz (Valentin 1978:63); *Tolentinbrot* in der Schweiz, benannt nach dem hl. Nikolaus von Tolentin (Valentin 1978:71) und *Josefi-Kränz* in Altbayern (Höfler 1899:444). Die Liste ließe sich unschwer verlängern. Die Heiligenverehrung war das christliche Zugeständnis an den heidnischen Polytheismus.

Ebenfalls durch das Christentum motiviert sind z.B. *Judaszelten, Judaswecken* in Böhmen (HWdA IV:808), *Judasbrötchen* in Sachsen, *Judasohren* in Hamburg und Holstein (Höfler 1899:445), *Judaskuchen* im Bunzlauer und Budweiser Kreis (HWdA VI:1318). Auf der schottischen Insel St. Kilda backte man früher einen sehr großen Kuchen, der dem Erzengel gehörte und *archangel-cake* hieß. In Ungarn ist *isten áldása* 'Gottes Segen' (zwei übereinandergelegte Kreuze) eine Brotbezeichnung.

Bei diesen Beispielen ist eine christliche Motivation sofort ersichtlich. Doch sicherlich handelt es sich nicht ausschließlich um Brote, die in dieser Form erst mit dem Christentum entstanden sind. „Den allermeisten liegen Feste und Erfahrungsdaten allerfrühester Zeit zugrunde. In christlicher Zeit sind sie gleichsam getauft worden“ (Nießen 1985:61). So wie man viele heidnische Feste ins Christentum übernommen hatte, wurden auch Kultbrote übernommen. Dies läßt sich zwar nicht für alle Wunder- und Heiligenbrote nachweisen, von denen einige sicherlich auch erst mit dem Christentum aufgekommen sind, doch kann man manche in eine vorchristliche Zeit zurückverfolgen.

So wurde auf Sizilien vor der hl. Agathe die Bona Dea verehrt, die Heil- und Segensgöttin, an deren Festtag man auch ein bestimmtes Brot verzehrte (HWdA I:208). Des Weiteren wird angenommen, daß der hl. Nikolaus Frô ablöste, einen bei den Friesen verehrten Gott (*Herder Lexikon* 1990:59). Ersichtlich war dies an Festbrotten, die die Gestalt der in den Cannstatter Grabhügeln aufgefundenen Fröbildchen haben und in Oberdeutschland *Mannoggel, Nikolause, Klausmänner*, in Niederdeutschland *Sengter-Klas* und *Klaskerlchen* heißen (HWdA III:375). Bei Jeremias 7, 18 kneten Frauen Teig, um für die Himmelsgöttin Venus Kuchen zu backen. Dieser Brauch wurde von den Kollyridianerinnen auf die Jungfrau Maria übertragen (HWdA III:377)³.

³ Wohl erst im 8. Jahrhundert n. Chr. entstand in Fulda oder Mainz das *Indiculus superstitionum et paginarum*, das Anweisungen über den Umgang mit heidnischem Kult-

Zu *Marzipan* (engl. *marzipan*, französ. *massepain*, niederländ. *mar-sepein*) gibt es unterschiedliche etymologische Erklärungen. Einmal wird es auf lat. *martius panis* zurückgeführt, also mit Mars in Zusammenhang gebracht oder auf lat. *massa panis*, wobei *massa* 'Teigmasse' bedeutet (Kluyver 1904/05:59). Das *Duden „Etymologie“: Herkunftswörterbuch* (1989) bringt die Motivation von Marzipan in Zusammenhang mit dem Christentum. Demnach soll *Marzipan* zurückgehen auf arab. *mautabān*, was soviel heißt wie 'sitzender König'. Dies war der Name einer Münze, die zur Zeit der Kreuzzüge im Umlauf war, auf der der thronende Christus abgebildet war. Dieses Wort wurde im 12. Jahrhundert nach Italien gebracht und damit wurde auch eine 10prozentige Abgabe und eine Schachtel mit dem Rauminhalt von einem Zehntel Scheffel bezeichnet. In diesen Schachteln kam das Marzipan von Venedig aus in den Handel.

Anthropomorphe Motivationen

Schwieriger ist es, vorchristliche Motivationen festzustellen, die sozusagen die Christianisierung überlebt haben. Es gibt unterschiedliche Gründe, die die Menschen früher dazu brachten, Gebäckarten nach Göttern oder übersinnlichen Wesen zu benennen. So glaubte man, „daß die Macht eines Geistes oder Gottes auch in seinem Abbild ruht und in seinen Symbolen“ und „daß man sich die Kraft und die Vorzüge eines Lebewesens oder eines [guten] Gottes oder Symboles erwerben kann, indem man dasselbe ... oder sein Brotsubstitut verzehrt“ (HWdA III:376).

So formte man beim Brotbacken aus den letzten zusammengeschabten Teigresten des Troges Gebäckbrote wie *Gotteskuchen* oder *Gotteslaib*. Anscheinend bemaß man den letzten Teigresten die gleiche Kraft bei, wie der letzten Garbe auf dem Feld (Valentin 1978:14). In Tirol backte man aus den Resten den *Gott* (HWdA VIII:721), im Egerland das *Goteisch* (HWdA III:379). Die Form des 'Götteressens' ist auch aus dem Aztekenreich überliefert. Dort verspeiste man zu bestimmten Feierlichkeiten Götterfiguren aus Teig. Mit Namen bekannt ist der *Omacatls Knochen*, eine Art Kuchen, der zum Fest des Gottes Omacatl gebacken wurde (Reuterskiöld 1912:101). In Rom kannte man ein radförmiges Brot *summanalia* zu Ehren des Summanus, eines unbekanntes Gottes (HWdA IX:272). Im alten Ägypten wurden Kuchen mit dem aufgedrückten Zeichen des gebundenen Esels, also des Gottes Typhon oder Set, der bösen Macht, gegessen. Dieses Beispiel zeigt, daß man böse Gottheiten durch Verzehr vernichten

brauch, Zauber und Wahrsagungen enthielt (Müller-Kaspar 1996, 2:419). Dies ist ein weiteres Indiz für die fließenden Übergänge zwischen der heidnischen und der christlichen Schicht.

wollte. Das geschah auch in Europa mit ehemals guten Gottheiten, die durch die Einführung des Christentums zu bösen geworden waren. Das Gottessen hat sich im christlichen Kulturkreis bis heute erhalten. So ist die Hostie ein Symbol des Geistes und Fleisches Christi.

Ein weiterer Ursprung anthropomorpher Motivation liegt im Kult um Toten-, Seelen- oder Fruchtbarkeitsdämonen, vor allem auch im Kult der Hausgeister (HWdA III:376). Hierzu finden sich: *Perchtabrot* (HWdA VI:1481), ein Opferbrot an die gleichnamige Dämonin, um Unheil abzuwenden; *Scheunbaba* (HWdA VII:1043), ein Gebäckbrot, das im Kreis Glatz an die letzte Garbe der Ernte erinnerte, wobei Baba eine Dämonin bzw. 'die Alte', 'die Kornalte' ist; ein Gebäck namens *Baba*, *Babe* oder *Buber* findet man auch in Schlesien sowie *Baebe* in Sachsen (Höfler 1899:5). *Khlébowa baba* 'Brottorte' ist im Sorbischen belegt. In Ungarn gibt es *Piritos* als Kuchenopfer an den gleichnamigen Hausgeist (HWdA V:658); *Hexenzelten* oder *Hexenbrot* in der Schweiz (HWdA I:1627); *Drüjetlibrot* in der Schweiz ist ein Opfer für einen Hausgeist (HWdA III:392). Im Raum Aschaffenburg erhält der Drescher, der bei der Ernte den letzten Schlag tut, die *Alte*, ein Hefeteiggebäck, das wohl auch im Zusammenhang mit der Kornalten und dem Kult um die letzte Garbe gesehen werden muß (Valentin 1978:64). In Rom wurden *maniae* und *manio-lae* (Teigmännchen und -kinder) gebacken. *Mania* war die Göttermutter der Laren (HWdA III: 392) sowie eine Dämonin (Frazer 1990:5,2:94). „Die oberdeutschen *Nikolaus-Mannl*, *Klausenmandl*, *Federhannsl*, *Dampetei*, *Samichlaus*, *Wildmannli*, die niederdeutschen *Sengter-Klas*, *Klaskerlchen*, als Variationen des Nikolausgebäcks, weisen schon durch ihre Namen auf ursprüngliche Dämonenfiguren; bei den *Wildmannli* denkt man an die vor allem in Tirol belegten Vegetationsdämonen, die *wilden Mannli*“ (HWdA III:395). In Altbayern nennt man noch heute den Anschnitt oder den letzten Rest eines Brotlaibes *Scherzel*, was früher in diesem Raum auch eine Bezeichnung für Alp war (HWdA V:1808).

Es haben sich viele Gebäckarten erhalten, die wohl auf ehemaligen Seelen- oder Totenkult zurückgehen. Der christliche Gedächtnistag aller Verstorbenen hatte bereits einen heidnischen Vorläufer. Daß die Brezel auch als Totengabe vorkommt, zeigt ein Brauch, demzufolge man *Seelenbrezgen* an Grabkreuzen aufhängte. Höfler (1907:70) nennt folgende Gebäckarten: *Seelenbrez(g)en* in Augsburg; *Seelenwecken* und *Seelenzöpfe* in Oberbayern; *zielenbroodje* oder *zieltjeskoeken* in den Niederlanden; *Allerseelerl* im Egerland; *Seelenlaible*, *Seelenprügel*, *Seelenstutz*, *Seeler* oder *Zuckerseelen* in Schwaben; *böhmische* oder *Prager Seelchen*; *Seelen-Michel* im Allgäu; *soulmas cakes*, *soul cakes* in England; *själkakan* in Schweden; *Seelspitzeln* in Altbayern, Schwaben und Franken. Darüber

hinaus findet man: *Seelenstritzel* in Ungarn und Serbien; *Seelenstücke* in Tirol; *Seela* in Württemberg, Oberpfalz und Elsaß (HWdA IX:209f). *Nackende Seelen* kennt man als Brezelgebäck in Schwaben (Valentin 1978:81). Höflers Theorie, daß es sich hier stets um Relikte eines vorchristlichen Totenkultes handelt, bedarf allerdings der Einzelfallprüfung.

Gebäcke an Totenerinnerungstagen sind auch außerhalb des christlichen Europas, z.B. in China, wo man in der Neujahrsnacht vor den Bildern der verstorbenen Ahnen geflochtene Teigstreifen opfert, und in Mexiko bezeugt, wo am 31. Oktober bei dem den Verstorbenen gewidmeten Totenmahl die Totenbrote eine besondere Rolle spielen.

Zoomorphe Motivationen

„In ganz anderem Grade machen diejenigen Brote einen uralten Eindruck, welche die gesammelte Kraft in Tiergestalt darstellen. Es sind dieselben Tiere, die uns bei den Riten der letzten Garbe begegneten“ (Reuterskiöld 1912). Diese älteste Schicht der magisch-religiösen Motivationen blieb heute noch vielfach in Brot- und Gebäckformen überliefert; die Namen haben sich eher selten erhalten. Meist dürfte es sich dabei um ein Teigsstitut für ein tierisches Opfer handeln oder man wollte die Kraft dieses Tieres auf den Menschen übertragen. „Tierformen, Schweine, Hirsche und Vögel wurden als Gaben für die Götter gebacken, nach dem Opferakt als Gabe der Götter an den Menschen verzehrt. Ein Geschehen, das Heil und Lebenserhebung sichert“ (Nießen 1985:10).

In den skandinavischen Ländern lassen sich im Zusammenhang mit dem Julfest (Weihnachtsfest) noch einige Beispiele finden, wobei das Julfest selbst germanischen Ursprungs ist (Reuterskiöld 1912:119). In Dänemark und Schweden backt man zum Julfest Gebäckbrote wie *Julkuse* (Julkalb), *Julgalt* (Juleber), *Julbock*, *Jultuppen* (Julhahn und -henne) (HWdA III:380) und den *Juloxar* (Julochse) (HWdA IX:273), die als Opferbrote wohl auf Vegetationsriten zurückgehen (Reuterskiöld 1912:119). Oft werden diese Gebäckbrote mit dem Mehl der letzten Garben gebacken, weil dort die Wachstumskraft konzentriert erhalten ist.

Die letzte Garbe erhält, da sich in sie der Vegetationsdämon zurückgezogen hat, den Namen des Tieres, unter dessen Gestalt man sich diesen Dämon vorstellt. Von den zahlreichen Namen sind Gebäcke in Form eines Hahns und eines Wolfs belegt. So werden die in Franken gebackenen *Hauswölfe* mit einem alten Opfer für den Vegetationswolf in Verbindung gebracht (HWdA IV:425) und durch *Osterwölfe* sollen böse Geister vertrieben werden. Höfler nennt ein Ostergebäckbrot aus der Normandie, *loup vert* (1914:309). Später wurde ein Heiliger nach dem Tier benannt (St. Lupus), den man zum Schutz gegen die Wölfe anrief. In Frankreich backte

man früher einen *gâteau de S. Loup*, um zu verhindern, daß die Wölfe über die Herden herfielen (HWdA V:659).

Fazit dieser Untersuchung ist die Bestätigung des eingangs skizzierten Drei-Schichten-Modells auch bei den Brotbezeichnungen. „Diese allgemeine Kraft des Brotes ist ... eine bei allen Völkern gewöhnliche Vorstellung. Das Brot ist Träger der Lebenskraft. Es muß nur auf irgend eine Weise geheiligt werden. Aber als Träger der allgemeinen mystischen Kraft war es auch fähig, sich allen möglichen Riten und Gottesvorstellungen anzupassen“ (Reuterskiöld 1912:122). Aufgrund dieser Anpassungsfähigkeit blieben wegen der Übertragung christlicher auf heidnische Feste sicherlich viele vorchristliche Motivationen in der Benennung nicht mehr erhalten.

Beachtenswert erscheinen auch die jeweiligen Abstufungen und fließenden Übergänge zwischen den einzelnen Schichten. Mit neuen religiösen Anschauungen geht zwar eine neue Bezeichnungswelle einher, die Vorstellungen halten damit aber nicht Schritt und sind vielfach noch die alten. Bis auf den heutigen Tag läßt sich dies weiterverfolgen. Um im gleichen Bereich zu bleiben und nur zwei von vielen Beispielen zu nennen: Die Anfangsbuchstaben der Heiligen Drei Könige (Caspar + Melchior + Balthasar + Jahreszahl) werden als magischer Abwehrzauber an die Haustür geschrieben und Christophorus dient als Schutzamulett im Auto. Die Aufklärung konnte der Volksfrömmigkeit eben nichts anhaben.

REFERENCES

- Alinei, Mario, *Origini delle Lingue d'Europa*. Bd. 1: *La Teoria della Continuità*. Bologna: Il Mulino 1996.
- Alinei, Mario, „Magico-religious motivations in European dialects: A contribution to archaeo-linguistics“, *Dialectologia et Geolinguistica* 5 (1997), 3–30.
- Alinei, Mario, „The *Atlas Linguarum Europae* after a quarter century: A new presentation“, in Mario Alinei und Wolfgang Viereck (Hrsg.), *Atlas Linguarum Europae (ALE): Perspectives nouvelles en géolinguistique*. Rome: Poligrafico 1997 [1998] a, 1–40.
- Alinei, Mario und Wolfgang Viereck (Hrsg.), *Atlas Linguarum Europae (ALE): Vol. I—cinquième fascicule: Commentaires und Cartes*. Rome: Poligrafico 1997 [1998] b.
- Bächtold-Stäubli, Hanns und Eduard Hoffmann-Krayer (Hrsg.), *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, 10 Bde 1927–1942. Nachdruck Berlin: de Gruyter 1987.
- Cavalli-Sforza, Luigi und Albert J. Ammerman, *The Neolithic Transition and the Genetics of Populations in Europe*. Princeton, N.J.: Princeton Univ. Press 1984.
- Donini, Ambrogio, *Enciclopedia delle religioni*. Milano: Teti 1977.
- Donini, Ambrogio, *Lineamenti di storia delle religioni*. Roma: Editori Riuniti 1984.
- Duden „*Etymologie*“: *Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*. Mannheim: Dudenverlag 1989, 2. Aufl.
- Fennoscandia archaeologica* 4 (1987) and 6 (1989).

- Frazer, James G., *The Golden Bough. A Study in Magic and Religion*, 13 Bde. London: Macmillan 1913. Nachdruck der dritten Auflage 1990.
- Frobenius, Leo, *Monumenta Terrarum. Der Geist über den Erdteilen*. Zweite Auflage von *Festlandkultur*. Frankfurt/M.: Buchverlag 1929.
- Gamkrelidze, Thomas V. und Vjačeslav V. Ivanov, *Indo-European and the Indo-Europeans*, 2 Bde. Berlin: de Gruyter 1995. [Englische Übersetzung von *Indoeuropejskij jazyk i indoeuropejcy*. 2 Bde. Tbilisi 1984].
- Herder *Lexikon germanische und keltische Mythologie*. Freiburg: Herder 1990, 4. Aufl.
- Höfler, Max, „Gebildbrote und Gebäckformen. Ein Aufruf“, *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* 9 (1899), 444–445.
- Höfler, Max, „Sankt Michaelsbrot“, *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* 11 (1901), 193–201.
- Höfler, Max, „Allerseelengebäcke. Eine vergleichende Studie der Gebäckbrote zur Zeit des Allerseelentages“, *Zeitschrift für österreichische Volkskunde* 13 (1907), 65–94.
- Höfler, Max, „Pollweck und Osterwolf“, *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* 24 (1914), 305–309.
- Kluyver, A., „Marzipan“, *Zeitschrift für deutsche Wortforschung* 6 (1904/05), 59–67.
- Mallory, J. P., *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth*. London: Thames and Hudson 1989.
- Müller-Karpe, Hermann, *Grundzüge früher Menschheitsgeschichte*, 5 Bde. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1998.
- Müller-Kaspar, Ulrike et al., *Handbuch des Aberglaubens*, 3 Bde. Wien: Tosa 1996.
- Nießen, Franz, *Botschaft des Brotes. Von Brauchtum und Heiligkeit des Brotes*. Kevelaer: Butzon & Bercker 1985.
- The Oxford English Dictionary*, J. A. Simpson und E. S. C. Weiner (comp.), 20 Bde. Oxford: Clarendon Press 1989, 2. Aufl.
- Pašuk, Z. N. und T. K. Apet, *Tradicii i kuhnja slavjan*. Minsk: Vyšejšaja škola 1994.
- Propp, Vladimir, *Die historischen Wurzeln des Zaubermärchens*. München: Hanser 1987. [Deutsche Übersetzung von *Istoričeskie korni volšebnoj skazki*. Leningrad 1946].
- Renfrew, Colin, *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*. London: Cape 1987.
- Reuterskiöld, Edgar, *Die Entstehung der Speisesakramente*. Heidelberg: Winter 1912.
- Riegler, R., „Tiergestalt“ und „Tiernamen“, in Bächtold-Stäubli, Bd. 8, 1937 [1987], 819–842 und 863–901.
- Sammallahti, Pekka, „Language and roots“, *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Jyväskylä 1995, 143–153.
- Shevoroshkin, Vitaly V. (Hrsg.), *Reconstructing Languages and Cultures*. Bochum: Brockmeyer 1989a.
- Shevoroshkin, Vitaly V. (Hrsg.), *Explorations in Language Macroeconomies*. Bochum: Brockmeyer 1989b.
- Shevoroshkin, Vitaly V. (Hrsg.), *Proto-languages and Proto-cultures*. Bochum: Brockmeyer 1990.
- Shevoroshkin, Vitaly V. (Hrsg.), *Nostratic, Dene-Caucasian, Austric, and Amerind*. Bochum: Brockmeyer 1992.

- Siiriäinen, Ari, „Recent trends in Finnish archaeology”, *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Jyväskylä 1995, 183–189.
- Sokal, Robert R., Neal L. Oden und Barbara A. Thomson, „Origins of the Indo-Europeans: Genetic Evidence”, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 89 (1992), 7669–7673.
- Tannahill, Reay, *Kulturgeschichte des Essens. Von der letzten Eiszeit bis heute*. Wien: Neff 1973.
- Valentin, Hans E., *Brezen, Kletzen, Dampedei. Brot im süddeutschen und österreichischen Volksbrauchtum*. Regensburg: Pustet 1978.
- Viereck, Wolfgang, „El *Atlas Linguarum Europae* y sus resultados en la historia cultural de Europa”, *Lingua Americana* 2/2 (1998), 38–52.
- Viereck, Wolfgang, „Atlas Linguarum Europae: résultats concernant l’histoire culturelle de l’Europe”, *Verbum* 2000 (in press).
- Viereck, Wolfgang und Karin Viereck, „Die seltzamen namen all’. Zu einigen Ergebnissen des Forschungsprojekts *Atlas Linguarum Europae*”, in Eun Kim et al. (Hrsg.), *Aktive Gelassenheit. Festschrift für Heinrich Beck zum 70. Geburtstag*. Frankfurt: Peter Lang 1999, 711–723.

VICTOR A. FRIEDMAN
(Chicago)

PRAGMATICS AND CONTACT IN MACEDONIA:
Convergence and Differentiation in the Balkan Sprachbund

Pavle Ivić's work on structural dialectology (e.g., 1961-62, 1962, 1964) is still recognized as a classic in the field. In that pioneering work, as in subsequent work of his students (most recently Alexander 2000) the focus is on internal or genetic factors in dialectological differentiation, with particular attention to that of the Southern West South Slavic area (but cf. Ivić 1958). Here I wish to focus on what can be thought of as external factors, namely language contact and sociolinguistic processes engendered by standardization. Moreover, while classic dialectology focuses on phonology and morphology as its chief areas of interest, I shall concentrate here on how pragmatics illuminates both the convergences that produced the Balkan *Sprachbund* and the more recent processes that have led to its disintegration (cf. also Topolinska 1998).¹ My methodology will involve the examination and comparison of three phenomena differentiating Macedonian and Bulgarian — object reduplication, omission of the auxiliary 'be' in the third person of the old perfect, and the rise of the new perfect in 'have'. By placing these phenomena in the context of Balkan pragmatics, I shall try to demonstrate that in a language contact situation

¹ I use *pragmatics* to mean the study of those features in language that are facultative, i.e. the search for the explanation of **choices** on the part of the speaker. In this sense, pragmatics contrasts with the rules of grammar that are obligatory as opposed to choices determined by the discourse context. Thus in Macedonian, for example, agreement according to gender or the forms of the vocative are determined by grammatical rules, whereas the use of the vocative, because it is not obligatory, must be viewed as pragmatic. Pragmatics and grammar can also overlap, as in the case of the Albanian admirative, which from a morphological point of view is grammatical, and whose exclusion for certain contexts (cf. Friedman 1983) is likewise grammatical, but whose actual use is always pragmatically determined, since it can never be obligatory. From the point of view of first language acquisition, my observations indicate that the admirative is acquired relatively late, which indicates, perhaps, a primacy of grammatical rules over pragmatic ones.

the relationship between pragmatic devices and their grammaticalization is both a function of complexity of language contact and the time of literary codification. Moreover, many classic Balkanisms can be viewed in this context.²

This process of standardization combined with the dissolution a unified Balkan political entity (the Ottoman Empire) resulted in the reduction — both deliberate and unplanned — in the degree of similarity observable among the relevant languages. While individual dialects of these languages in contact retain their shared features and even continue to approach one another in certain respects (e.g., lexicon and syntax), the codified norms of these languages have sometimes moved in the opposite direction. Thus for example, the phonological inventories of standard Albanian, Macedonian, and Turkish are highly divergent, whereas the inventories of respective dialects in contact often share significant features and processes, e.g. the loss of /x/ and/or merger of strident palatal affricates (/č, dž/) with various mellow or dorso-palatal occlusives in dialects of all three languages, the loss of nasality in Debar Albanian, the loss of front rounded vowels in some West Rumelian Turkish dialects as well as in East Central Geg and their rise in the Macedonian of the Korča region, etc. (Friedman 1982, Gjinarı 1989:108, 220–23, Mazon 1936). The same processes are seen in the rise of nasal vowels and final devoicing in Montenegrin dialects of Serbian under Albanian influence (Ivić 1956:159–61, cf. also Ivić 1958 and 1989–90 on Balkan processes attested in the dialects of the Serbian dialects of the Banat).

Similarly, the discouragement or elimination of Turkisms from all the Balkan standard languages (in part because they were felt to represent the heritage of a period of oppression or unenlightened rule, in part due to a perceived striving for modernization, cf. Kazazis 1977), reduces the amount of what was once shared vocabulary. Colloquial variants, however, tend to preserve such items, thereby providing a common element linking the colloquial registers of different Balkan languages to one another and opposing them to their respective norms.³ Thus, on the one hand, dialectal contact continues within the boundaries of the states that emerged from the Ottoman Empire, on the other, the rise of standard languages in these states has reduced shared linguistic features both by re-

² Cf., e.g., Byron 1985, Dyer 1992, Fielder 1990, Friedman 1985, Jašar-Nasteva 1992, Leafgren 1992, McClain 1991, Saramandu 1981, Topolinska 1992 on various aspects of pragmatics and of codification in Balkan languages.

³ On the colloquialization of some standard registers and the resurgence of Turkisms in most Balkan standard languages since 1989, see Friedman (1996).

stricting contact via closed or regulated borders — which stimulates divergence through the natural tendency of drift — and by purpose fully discouraging both local dialectal features and certain pan-Balkan features. It should also be noted, however, that the new norms are drawn closer together by so-called internationalisms, i.e. vocabulary of Greco-Latin origin used for new technology, imported ideas and concepts, etc., thus creating a new pan-Balkan colloquial/normative opposition.

Leafgren (1992) demonstrates that object reduplication in Bulgarian is used pragmatically to mark *topicality*, which he defines as the speaker's directing the attention of the addressee to the object in question rather than to the subject of the sentence, which is ordinarily (although not necessarily always) the topic of the sentence. Topicality is itself independent from both givenness and communicative dynamism, and while it often coincides with such features as definiteness and unusual word order, these latter factors are not the ones determining the use of reduplication in Bulgarian. Leafgren demonstrates that in Bulgarian, reduplication occurs in only 2% — 3% of those contexts in which it would be possible at least in principle. It is also quite clear from his data that reduplication is more characteristic of colloquial style and virtually never occurs in scientific prose. Although it is not made clear whether this restriction is due to the northeastern dialectal base of Literary Bulgarian or due to a conscious avoidance of a characteristic of colloquial style (this is outside the goals of the dissertation), in any case it is clear that the Bulgarian phenomenon is motivated by pragmatic considerations and stylistic nuances.

In Literary Macedonian and the West-Central dialects on which it is based, object reduplication is a fully grammaticalized phenomenon. It is required for all definite objects and even occurs with some specific indefinite objects in colloquial contexts. Reduplication is also differentiated in the stylistic opposition colloquial/literary. According to Ugrinova-Skalovska (1960–61), failure to reduplicate the object is a characteristic of Macedonian “folkspeech” particularly in the imperative and with the verbal *l*-form. Thus, whereas in Bulgarian object reduplication is facultative and pragmatically conditioned and at the same time characteristic of colloquial style, in Macedonian object reduplication is grammaticalized, i.e. obligatory at least in some contexts, and just the opposite from Bulgarian, it is the omission of the clitic pronoun that is characteristic of certain levels of colloquial style and hence pragmatically conditioned.

In Balkan Slavic verbal systems, the most significant innovation has been the rise of grammaticalized expressions of the speaker's commitment to the truth of the statement, the so-called “witnessed/reported” distinc-

tion.⁴ Connected with this innovation is the preservation of resultativity and its spread to new constructions and paradigms. In traditional Bulgarian grammar, reportedness is treated as expressed in special paradigms derived diachronically from the past indefinite, i.e. the old resultative perfect, the only difference being the presence versus the absence of the auxiliary in the third person.⁵ In my own work (Friedman 1980), based on numerous texts where the third person auxiliary could be either present or absent in the same narrative — and even in the same sentence — for the same type of event, I argued that absence of the auxiliary in the past indefinite did not mark a grammatical category such as reportedness. In a subsequent work, Fielder (1990) convincingly argued that the omission of the auxiliary in the third person of the past indefinite is a discourse function, i.e. a pragmatic device, characterizing the narrator's psychological distance from the narrated events with omission signaling foregrounding and presence indicating backgrounding.

In Literary Macedonian, as in the west-central dialects and in contrast to some of the eastern dialects, the question of the presence or absence of the auxiliary in the third person of the old perfect is irrelevant because that auxiliary never appears. Thus the meaning of 'nonconfirmativity' (Friedman 1980, 1983) has no special forms distinguishing it from the old perfect.⁶ Thus while in Bulgarian the presence or absence of the third person auxiliary is manipulated pragmatically to indicate the narrator's relation to the text, in Macedonian omission of the auxiliary is completely grammaticalized leaving only the basic opposition confirmative/nonconfirmative to indicate that relationship.⁷

Closely connected to these semantic nuances in the Balkan Slavic past indefinite is the rise of new resultative constructions with the auxiliary verb 'have'. As is generally known, these constructions originated in southwestern Macedonia and spread thence to the north and east. It is worthy of note that similar constructions occur in the Bulgarian dialects of Thrace, and in Literary Bulgarian one can encounter examples such as *Imam pisana statija po tozi vapros* 'I have written an article on that ques-

⁴ While there have been many important innovations in the Balkan Slavic verb, I would argue that this is the most significant in that it involves the rise of a grammatical category that was not present in Common Slavic, namely status, or, as it is more commonly known, evidentiality (see, e.g., Friedman 1983).

⁵ New paradigms of the type *bil četjal, štal da dojde* in Bulgarian, *imal dojdeno, ke dojdel* in Macedonian are excluded from the scope of this discussion.

⁶ But see footnote three.

⁷ In some western dialects semantic isoglosses differ from morphological isoglosses in this respect, see Friedman (1988).

tion' and *Imam pisano po tozi vapros* 'I have written about that question'. Nonetheless, taking into account the following facts, it is clear that the Bulgarian constructions are open syntagms that do not constitute paradigms:

1. Such constructions, like the past passive participle on which they are based, cannot be formed from intransitive verbs.

2. The participle must agree in gender with the object unless the object is omitted (cf. the examples given above).

3. The subject in such constructions must be animate, and so **Vinoto go ima xvatan* 'The wine has gone to his head' is unacceptable in Bulgarian, although in Macedonian one can say *Vinoto go ima fateno* (Kostov 1972).

The Bulgarian constructions can only be used for strong, transitive resultativity with an animate subject, while the corresponding Macedonian paradigm expresses resultativity in general. In other words, the use of 'have' constructions in Bulgarian must be explained in terms of pragmatics, whereas in Macedonian the 'have' constructions constitute completely grammaticalized paradigms.

As we have seen thus far, whereas the three features under consideration here are treated as discourse functions in Bulgarian, they are either grammaticalized or eliminated in Macedonian. These phenomena are also differentiated in the stylistic opposition colloquial/literary. Object reduplication is colloquial in Bulgarian and absent from scientific prose while failure to reduplicate the object is a characteristic of Macedonian "folk speech". Third person auxiliary omission is a normatively regulated pragmatic device in Bulgarian but in Macedonian presence of that auxiliary is a dialectism. The 'have' perfect is a grammaticalized resultative that is both paradigmatic and, in some contexts, obligatory (see Friedman 1977), whereas in Bulgarian it is a relatively marginal syntagm whose use is most frequent in dialects.

Although many features that are treated as pragmatic in Bulgarian are grammaticalized in Macedonian, the opposite direction of differentiation also occurs. Thus, for example in the exploitation of the morphological expression of obliqueness, Literary Bulgarian has created an artificial grammatical distinction as a dialectal compromise between two shapes of the definite article while Literary Macedonian has relegated an actually occurring oblique/non-oblique opposition in certain masculine animates to facultativity. In the process of the codification of Literary Bulgarian, the masculine definite article /-a/ was assigned the value 'nominative' while the shape /-a/ was assigned the value 'oblique', although in fact no Bulgarian dialect makes such a distinction. In Macedonian, special oblique forms

for certain masculine proper names and four other nouns ('person, God, devil, Lord') are permitted but not required, and the oblique forms of other masculine animates are considered dialectisms.⁸

Evidence from Macedonian, Bulgarian, and other Balkan languages suggests that classic Balkanisms such as object reduplication began with pragmatically conditioned constructions that became grammaticalized to varying degrees in different languages. The motivation for the differentiating factors can be sought in both the complexity of language contact and the time of codification. Multilingual contact was more complex in southwestern Macedonia than in northeastern Bulgaria, which were the regions where the respective codification movements arose during the 19th century. Northeastern Bulgaria was dominated by Bulgarian and Turkish, with other Balkan languages represented only by a few villages or urban quarters. In southwestern Macedonia, relatively compact Macedonian, Albanian, Greek, and Aromanian speaking areas all converged along with significant populations speaking Turkish, Romani, and Judezmo. It can thus be suggested that the more complex multilingualism of southwestern Macedonia and the resultant greater need for clarity in communication contributed to the strengthening of pragmatic devices into grammaticalized features as well as to their acceptance in the codified norm.

Language was and remains the chief battleground for Macedonian cultural identity. While Bulgarian achieved political independence and literary codification in the late nineteenth and early twentieth centuries, Macedonian efforts at autonomy and standardization were blocked by Bulgaria, Greece, and Serbia until 1944. As a result both of the prevailing language beliefs of the earlier period and different degrees of need for solidarity, the codified Bulgarian norm displays more distance from colloquial reality than does the codified Macedonian norm. This too appears to affect the relationship of pragmatic devices to grammaticalization, insofar as when there is a potential pragmatic/grammatical opposition, there is more of a tendency to artificial grammaticalization in older codified norms and more of a tendency to grammaticalize the colloquial in newer norms.

In conclusion, I have attempted to present evidence from Macedonian and Bulgarian supporting the following two points that indicate new directions for the study of Balkan linguistics.

⁸ Cf. Faik Konitza's proposal to create an artificial gender distinction that would have incorporated the Geg and Tosk indefinite articles, *nji*, and *nj'*, respectively.

⁹ In some cases, what must have begun as pragmatic has been fully grammaticalized in all the languages, e.g. the analytic future using the auxiliary meaning 'will', the replacement of the infinitive, analytic expression of case, etc.

1. Balkanisms arose when speakers of different languages attempted to communicate more effectively. The place of these Balkanisms in the systems of the various languages can be described in terms of a continuum from pragmatic to grammaticalized, which in turn suggests that discourse functions are not merely subject to borrowing but actually serve as entry points for the development of structural change (cf. Prince 1988). The grammaticalization of discourse functions tends to occur in those regions where multilingualism is most complex. Moreover, grammaticalization of pragmatic devices is itself a dialectal function, and thus an additional category of isoglosses, viz. degree of grammaticalization, is worthy of study in a Balkan context.

2. The extent to which pragmatic devices are encoded reflects the time at which language planning took place, which in the Balkans is intimately connected with political autonomy. In this respect Bulgarian and Macedonian occupy distinct positions on a continuum of Balkan languages. The left of the continuum is characterized by earlier codification, higher degree of artificially created devices, higher degree of pragmatic versus grammatical approach to Balkanisms, and a history of less linguistic oppression. The colloquialization of many Balkan literary languages (Albanian, Bulgarian, Macedonian, Romanian) since the rise of multi-party politics in the countries where they are official reflect the cyclical nature of language planning, as identified by Radovanović (1992:95). Lexical changes are obvious manifestations of these changes, but the manipulation of pragmatics and grammar should also prove a fruitful field of study in this respect.

REFERENCES

- Alexander, Ronelle. 2000. *In Honor of Diversity: The Linguistic Resources of the Balkans*. (Kenneth E. Naylor Memorial Lecture Series in South Slavic Linguistics, No. 2). Columbus: Department of Slavic and East European Languages and Literatures, The Ohio State University.
- Byron, Janet. 1985. "An Overview of Language Planning Achievements among the Albanians of Yugoslavia." *International Journal of the Sociology of Language* 52.59-92.
- Dyer, Donald L. 1992. *Word Order in the Bulgarian Simple Sentence: A Study in Grammar, Semantics and Pragmatics*. Amsterdam: Rodopi.
- Fielder, Grace E. 1990. "The Bulgarian Evidential: A Pragmatically Determined Category? Paper read at the Third International Conference of the International Pragmatics Association, Barcelona, 9-13 July.
- Friedman, Viictor A. 1977. *The Grammatical Categories of the Macedonian Indicative*. Columbus: Slavica.

- _____. 1980. Reportedness in Bulgarian: Category or Stylistic Variant? *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 25/26.149–63.
- _____. 1982. Balkanology and Turcology: West Rumelian Turkish in Yugoslavia as Reflected in Prescriptive Grammar. *Studies in Slavic and General Linguistics*, 2.1–77. Amsterdam: Rodopi.
- _____. 1983. Grammatical Categories and a Comparative Balkan Grammar. *Ziele und Wege der Balkanlinguistik. (Balkanologische Veröffentlichungen, Vol. 8)*, 81–98. Wiesbaden: Harrassowitz.
- _____. 1985. The Sociolinguistics of Literary Macedonian. *International Journal of the Sociology of Language* 52.31–57.
- _____. 1986. Romani *Te* in a Balkan Context. *Jezykowe studia balkanistyczne* 1.39–48. Wrocław: PAN.
- _____. 1988. Morphological Innovation and Semantic Shift in Macedonian. *Zeitschrift für Balkanologie* 24/1.34–41.
- _____. 1996. The Turkish Lexical Element in the Languages of the Republic of Macedonia from the Ottoman Period to Independence. *Zeitschrift für Balkanologie* 32.2.133–150.
- _____. 1999. *Linguistic Emblems and Emblematic Languages: On Language as Flag in the Balkans*, (Kenneth E. Naylor Memorial Lecture Series in South Slavic Linguistics, No. 1). Columbus: Department of Slavic and East European Languages and Literatures, The Ohio State University.
- Gjinari, J. 1989. *Dialektet e gjuhës shqipe*. Tiranë: ASHARPSH.
- Ivić, Pavle. 1956. *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika*. Novi Sad: Matica Srpska.
- _____. 1961–62. Osnovni aspekti strukture dijalektske diferencijacije. *Makedonski jazik* 11/12.183–201.
- _____. 1962. On the Structure of Dialectal Differentiation. *Word* 18.33–53.
- _____. 1964. Structure and Typology of Dialectal Differentiation. *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists*, ed. by Horace G. Lunt, 115–122. The Hague: Mouton.
- _____. 1958. Les balkanismes naissants dans les parlers serbes du Banat. *Cercetari de lingvistica* 3.217–226.
- _____. 1989–90. Odnos između karaševskog i sviničkog govora. *Makedonski jazik* 40/41.201–215.
- Jašar-Nasteva, Olivera. 1992. Soziolinguistische Aspekte des Makedonischen und der anderen Sprachen in der Republik Makedonien. *Die Welt der Slaven* 37.188–210.
- Kazazis, Kostas. 1977. Review [Dizikirikes G. S., 1975. *Να ξετουρκευσομε την γλωσσαν μας*. Athens: Angyra.] *Folia Slavica* 1,2:301–306.
- Kostov, Kiril. 1972. Semantische Beobachtung über die Verbindung von imam mit dem Partizipium Perfecti Passivi im Bulgarischen. *Zeitschrift für Slawistik* 17,3.371–379.
- Leafgren, John. 1992. *Object Reduplication and Topicality in Bulgarian*, Ph.D. dissertation, University of Virginia.
- McClain, Katya. 1991. Pragmatic Considerations in Complementation. Paper read at the 24th Annual Meeting of the American Association of Teachers of Slavic and East European Languages, San Francisco 27–30 December.

- Mazon, André. 1938. *Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du sud*. Paris: Droz.
- Sandfeld, Kristian. 1930. *La linguistique balkanique*. Paris: Klincksieck.
- Saramandu, Nicolae. 1981. Variation dialectale et variabilité sociolinguistique. *Logos Semantikos: Studia Linguistica in honorem Eugenio Coseriu*, 89–98. Berlin: de Gruyter.
- Prince, Ellen. 1988. On Pragmatic Change: The Borrowing of Discourse Functions. *Journal of Pragmatics* 12.505–518.
- Radovanović, Milorad. 1992. Standard Serbo-Croatian and the Theory of Language Planning. In *Language Planning in Yugoslavia*, Ranko Bugarski and Celia Hawkesworth (eds.), 93–100. Columbus: Slavica.
- Topolinska, Zuzanna. 1992. Za pragmatičnata i semantičnata motivacija na morfo-sintaksički balkanizmi. *Prilozi: Oddelenie za lingvistika i literaturna nauka — Makedonska Akademija na Naukite i Umetnostite* 1991. 16,1.119–27.
- _____. 1995. Convergent Evolution, Creolization and Referentiality. *Prague Linguistic Circle Papers*, Volume I, Eva Hajičova et al. (eds.), 239–247. Amsterdam: Benjamins.
- _____. 1998. Dali e potreben poimot “jazičen sojuz”? Paper read at the First International Congress of the Macedonian Applied Linguistics Association, University of Skopje, 8–10 May.
- Ugrinova-Skalovska, R. 1960-61. Dve stilski osobenosti vo našiot govoren jazik. *Makedonski jazik* 11/12.105–111.

EVA HAVLOVÁ
(Brno)

К СЕМАНТИЧЕСКОЙ МОТИВАЦИИ НЕКОТОРЫХ БОТАНИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ

Чеш. диал. *sníček* 'костенец, *Asplenium*'

Чеш. диал. *sníček*, по Бартошу 1886 2, 500 обозначающее 'костенец волосовидный, *Asplenium trichomanes*', по Слободе 90 'костенец рута постенная, *Asplenium ruta-muraria*', приводит Machek 1954, 31 из моравских (ганацких) диалектов как слово, этимология которого не ясна. Он только с вопросительным знаком предлагает гипотезу, соединяющую *sníček* с укр. *занігтиця*, с перестановкой *загнигтиця*, которые, равно как *sníček*, обозначают 'костенец волосовидный, *Asplenium trichomanes*' и 'костенец рута постенная, *Asplenium ruta-muraria*' (Makow. 45). В таком случае ожидаем в этих названиях ту же семантическую мотивацию как в хорв. *zanoktika* '*Asplenium ruta-muraria*' (Šulek, Сим., РСАН) или в польск. *zanogcica*, *zanokcica* '*Asplenium*' и 'ногтоеда, болезнь ногтей' (SW 8, 194-5).¹ По свидетельству Маттиоли существовало верование, что костенец помогает от этой болезни.²

¹ Ту же мотивацию предполагал Machek 1954, 31 и для др.-чеш. *netik*, *netiek*, *netěk*, *nětek*, *nětík*, изредка и *nediek*, *nědtiech*, *nediek* '*Asplenium*' (StěS 1, 796), чеш. *netik*, диал. *něcik* (Bartoš 1886 2, 499), *netik* (J. Kubín: *Lidomluva Čechů kladských*. Praha 1913, 203) '*Adiantum capillus veneris*', потому что он там это слово объяснял из **nehtik*. Но позже Махек (Machek 1968, 397) уже заверг эту этимологию и принял объяснение Рыбы (B. Ryba: K dalším pracím o středověkém latinsko-českém slovníkářství, *Listy filologické* 86, 1963, 354), который исходит из того, что костенец волосовидный заменяли с адриантом венерин волос, *Adiantum capillus Veneris*, и верили, что оба растения помогают от выпадания волос; *netik* < **ne-těk* соединяет с праслав. **tekti* 'течь'. Даже эта этимология чеш. *netik* не является несомненной (также StěS 1, 796 приводит ее с вопросительным знаком), так как чеш. *téci* не имеет значение 'падать'. Подробно о чеш. *netik* у разных растений и о возможностях их интерпретации см. H. Plevačová: *Ze slovanských názvů rostlin. Etymologica Brunensia*, Praha 1978, 55-66.

² О костенце руте постенной (*Asplenium ruta-muraria*), который Маттиоли называет *paronychia* (ср. греч. βῦνξ 'ноготь'), он пишет: «тому chce autor, že může pa-

Хотя такое семантическое объяснение чеш. *sníček* не вызывает сомнений, с фонетической точки зрения его соединение с укр. словами возбуждает непреодолимые трудности, даже при предпосылке народной этимологии.

Более правдоподобно предположение, что чешское название тождественно с морав. *sníček* демин. и гипокор. к *sen* 'сон' (Kott 3, 505 и др.). Эта гипотеза подтверждается южнославянскими синонимами: болг. диал. *страшник* 'Asplenium trichomanes', *страшниче* 'Asplenium trichomanes, Asplenium ruta-muraria' (Ахтаров 110), серб. диал. *сїрашник*, *сїрашниче* 'Asplenium trichomanes', *сїрашник*, *сїрашниче*, *сїрашно зелье*, *сїрава*, *їрава од сїраве* 'скребница, Ceterach officinatum' (Сим.). Скробница и костенец — растения очень близкие друг другу, о чем свидетельствуют как общие названия³, так и старое ботаническое название скребницы *Asplenium ceterach*.

Мотивация вышеприведенных названий связана с народным верованием, что отвар лечит следствия испуга, помогает от страха⁴, особенно у детей, от ночного удушья, кошмара. Rj. 16, 689 приводит из Панчића: «пјом /т. е. отваром скребницы/ зарајају babe decu, što посу nemirno справају», значит, что это растение приносит детям спокойный сон, *sníček*.

Серб. *їречица* 'плаун булавовидный, 'Lycopodium clavatum'

У этого сербского⁵ ботанического названия помогают, наоборот, чешские и восточнославянские синонимы объяснить его этимологию.

ronychia jeho slauti, poněvadž po nemoci tak nazvána jest, komuž nehty se jitří, dobře spomáhá, jakž skušení toho potvrzuje, odkudž i německy slove *Fingernägelkraut*, nehtová bylina.» (Petra Ondřeje Mattioli *Herbář*, z něm. jazyku v český přeložený od Adama Hübera z Rysnbachu, Praha 1596, s. 430).

³ Напр., серб. *слезиница* 'Asplenium' и серб./хорв. диал. *слезеница/слезеница* 'Ceterach off.', или серб. *їайрайка* 'костенец' и 'скребница' и др. (Сим.).

⁴ Об этом напр. Ахтаров 110: «В нар. медицина отварата от тази билка /Asplenium trichomanes/ се дава против уплаха, от което е получила името *страшниче*». Более подробно Чајкановић 311: У Височкој нахији... употребљава се при бајању против страве (против последица претрпљеног страха). «Трава се стави у лонац с неначетом водом, који је тако затворен да пара из њега не излази. Кад вода проври, суд се донесе и преврне у ћасу или лавор над болесником. Ако лонац затим покупи сву воду из ћасе, знак је да ће болеснику бити помоћи. Тако се уради трипут. Том водом запоји се болесник и умије њом ноге, руке и лице, па се после све проспе на раскршће» (Српски етнографски зборник 61, 1949, 218). У Лесковачкој Морави «од страха се даје одвар од траве страшник» (Српски етнографски зборник 70, 1958, 581).

⁵ Хорватски ботанички термин — *crvotočina* (Brodnjak 411, Сим. 286). В этом случае растение названо по желтым спорам плауна булавовидного, которые

В Rj 11, 457 пишется, что слово неясного происхождения, Skok его вовсе не приводит. По моему мнению, оно принадлежит к серб. диал. *iprechaj se* 'ссориться', хорв. *priječiti se* 'то же', *priječiti* 'возбранить, препятствовать', т. е. к дериватам праслав. **perkъ* 'поперек'.

Семантическую мотивацию показывают названия плауна булавовидного в чеш. диалекте моравской Валахии: валаш. *rváč* обозначает кроме этого растения также, как повсюду на чешской территории, 'буян, забияка, драчун' (Bartoš 1906, 369, Kosík 88 и др.), менее часто появляется валаш. *zbojník* 'плаун булавовидный' и 'разбойник, забияка' (Pospíšil 47). Подобным образом в укр. языке называется это растение кроме *звадник* (от *звада* 'ссора') и *сварник* (из *свара* 'то же') также *колотник*, которое тоже обозначает 'драчун, забияка' (Маков. 220). К ним можно прибавить и восточнославянские названия от корня **der-* 'драть, драться': русск. диал. *дерюга, деряга, деряба* обозначают 'плаун булавовидный' и 'драчун, забияка', укр. диал. *дереза* 'плаун булавовидный' и 'ссора', русск. диал. *дереза* 'плаун булавовидный' и 'ссора в доме'.

Все эти названия основываются на суеверии, что плаун булавовидный приносит ссору в дом или среди людей. Анненков 203 пишет о таком суеверии в России: «В вологодской губернии есть суеверие, что если траву держат в доме, то бывает ссора, откуда и поговорка *деряга — ссорница*». Он же приводит подобное верование из Украины: «не несить в хату, бо буде драка». Также в моравской Валахии есть такое суеверие: если кто-нибудь незаметно бросит дерягу в дом или между людей на танцульке, возникнет ссора и драка⁶; если девушка имеет у себя дерягу, порвутся из-за нее парни⁷, и наоборот⁸; для

употреблялись не только в народной медицине, но и в аптеках как детская присыпка, ср. с той же мотивацией чеш. *prášek zasejpací* и т. п., серб. диал. *iprašuljica* (Сим. 286 из Црногорца), укр. *пилочник* (Маков. 220). Сравнение этого порошка с червоточиной мы находим также в чешском (ср. *červotočina, červotoč*) и немецком языках (ср. *Wurmmehl, Wurmstupp*) (Syn. 195).

⁶ «Kdyby ho /плаун булавовидный/ někdo pohodil do stavení tak, co by žádný nevěděl, strhne se v tom domě veliká hádka... Rovněž i u muzigy, hodí-li kdo rváč /плаун булавовидный/ na zem, hned se všichni do jednoho porvou» (M. Václavěk: O čarodějně moci některých rostlin, *Časopis Vlasteneckého musejního spolku v Olomouci* 9, 1892, 49).

⁷ «Svobodná dívka opásaná čertovým pěřím /плауном булавовидным/ jest při muzice vzácná; chasníci se o ni jistě seperou» (E. Peck: Jména a význam některých rostlin v národním podání lidu valašského, *Časopis Vlasteneckého musejního spolku olomuckého* 5, 1888, 13).

⁸ «Dyž si dá ogar rváč /плаун булавовидный/ za klobúk, tak sa o něj bijú cěrky» (Pospíšil 47).

выгодной продажи коровы надо ей незаметно дать дерягу и покупатели будут ссориться из-за нее⁹.

Названия плауна булавовидного от корня **der-* перечислены в работе о названиях этого растения в славянских языках (Havlová 35). Почти все эти формы обозначают, однако, и другие растения (напр. название *дереза* приводит Анненков у десяти разных растений), но нельзя предполагать, что все они имеют ту же самую семантическую мотивацию, хотя существующие этимологические объяснения исходят из такой предпосылки. Напр. Варбот 159–160 соединяет название плауна с названиями других растений и для всех предполагает исходное значение «нечто цепляющееся, царапающее». Такого рода мотивация подходящая, напр., для лепчицы, подмаренника цепкого (*Galium aparine*) или для облепихи (*Hippophaë rhamnoides*), но не для мягкого, не цепляющегося плауна. Совсем перепутаны мотивации этих растений у Фасмера: *деряга*, *дерюга* 'плаун булавовидный, *Lusopodium*' он объясняет как 'то, что дерут, дергают', а у *дереза* 'лепчица, *Galium aparine*' он приводит верование о ссоре в доме, вызванной растением, хотя это суеверие встречается только у плауна, а не у лепчицы.

СОКРАЩЕНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ

Анненков	Анненков, Н.: <i>Ботанический словарь</i> . Санктпетербург 1878.
Ахтаров	<i>Материали за български ботаничен речник</i> събрани от Б. Давидов и А. Явашев, подредени от М. Шосев и П. Балабанова, допълнени и редактирани от Б. Ахтаров. София 1939.
Варбот	Варбот, Ж. Ж.: Некоторые случаи морфологического переразложения в славянских глаголах и отглагольных именах и этимологический анализ, <i>Slawische Wortstudien</i> . Bautzen 1975, 148–162.
РСАН	<i>Речник српскохрватског књижевног и народног језика</i> . Београд, Српска академија наука, 1959–.
Сим.	Симоновић, Д.: <i>Бошанички речник. Имена биљака</i> . Београд 1959.
Фасмер	Фасмер, М.: <i>Этимологический словарь русского языка</i> . Перевод и дополнения О. Н. Трубачева. Москва 1964–1973.
Чайкановић	Чайкановић, В.: <i>Речник српских народних веровања о биљкама</i> . Београд 1985.
Bartoš 1886	Бартош, Ф.: <i>Dialektologie moravská I–II</i> . Vmno 1886–1895.
Bartoš 1906	Бартош, Ф.: <i>Dialektický slovník moravský</i> . Praha 1906.

⁹ «Dyž sa vede kráva na jarmak, uvaří sa jí z rváča čaj a dá sa jí vypit', lebo sa jí rváč negde uváže, čo by ho nebylo vidieť'; kupci sa na trhu o ňu hádajú, a dobre sa prodá» (Pospíšil 47).

- Brodnjak Brodnjak, B.: *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika*. Zagreb 1993.
- Havlová Havlová, E: Benennungen des Keulen-Bärlapps in den slavischen Sprachen. *Sbornik prací filosofické fakulty brněnské university A* 46 (1998) 27–38.
- Kosík Kosík, V.: *Slovník lidových názvů rostlin*. Praha 1941.
- Kott Kott, F. Š.: *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický 1.–7.* Praha 1878–1893.
- Machek 1954 Machek, V.: *Česká a slovenská jména rostlin*. Praha 1954.
- Machek 1968 Machek, V.: *Slovník etymologický jazyka českého*. Praha 1968.
- Makow. Makowiecki, S.: *Słownik botaniczny łacińsko-maloruski*. Kraków 1936.
- Marzell Marzell, H. — Paul, H.: *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig 1943–1979.
- Pospíšil Pospíšil, V.: Plavuně na Vsetínsku. *Dolina Urgatina* 5, 46–47.
- Rj. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb 1880–1975.
- Skok Skok, P.: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*, Zagreb 1971–1974.
- Sloboda Sloboda, D.: *Rostlinnictví čili Návod k snadnému určení a pojmenování rostlin v Čechách, Moravě a jiných zemích rakouského mocnářství domácích*. Praha 1852.
- StčS *Staročeský slovník*. Red. I. Němec. Praha 1968–.
- SW Karłowicz, J. — Kryński, A. — Niedźwiedzki, W.: *Słownik języka polskiego*. Warszawa 1900–1927.
- Syn. Novák, E. — Nowak, G. — Roch, F.: *Synonyma apothecariorum. Přehled všech názvů jak vědeckých, tak lidových veškerých drog, chemikálií a lékárnických přípravků v řeči latinské, německé a české*. Praha 1890.
- Šulek Šulek, B.: *Jugoslavenski imenik bilja*. Zagreb 1879.

UWE HINRICHS
(Leipzig)

ANALYTISMUS IM SERBISCHEN

1. Alle indogermanischen Sprachen Europas entwickeln sich historisch von einem synthetischen Sprachzustand in Richtung auf eine mehr oder weniger analytische Struktur.¹ In den Sprachen Europas ist diese Entwicklung zu verschiedenen Zeiten und mit unterschiedlicher Intensität vor sich gegangen. Das Englische hat sich im Mittelalter zu einem Musterfall des analytischen Sprachtypus² gewandelt; die anderen germanischen Sprachen waren allerdings nicht so radikal.² Auch die romanischen Sprachen sind heute weitgehend analytische, ja die gesprochenen klassischen Sprachen Latein und Griechisch auf dem Balkan waren wahrscheinlich im Vergleich zum Cicero-Latein und zum Altgriechischen bereits zur Kaiserzeit weitgehend analytisch.³ Das Slavische ist — setzt man *morphologischen* Analytismus als Masstab — in Europa weitgehend konservativ und bewahrt im Norden (mit dem Baltischen, Finnischen) ein reiches Kasus-system. Nur das Bulgarische hat vom 12.-14. Jh. einen radikalen Wandel vom synthetischen Kirchenslavischen zum analytischen Sprachtyp des Neubulgarischen durchgemacht⁴ und bildet mit den anderen Balkansprachen der Region einen speziellen ganzsystemischen, arealtypischen Analytismus („Balkansprachbund“) aus.⁵ Weitgehend unklar ist jedoch bislang der typologische Status des Serb.(ischen) geblieben; auch der neueste, aktuellen Veränderungen des Serb. gewidmete Band geht nur kurz auf

¹ Detailliert wird ins Thema, in die Theorie und in den Objektbereich des Analytismus eingeführt in Hinrichs (2000). Dort auch ausführliche Literaturangaben.

² Die moderne deutsche Umgangssprache macht z. Zt. einen starken analytischen „Schub“ durch: Kasuslabilität, UBI-QUO-Vertauschung, Desemantisierung von Präpositionen u.a.m.

³ Stammerjohann (1991), Kramer (1983).

⁴ Duridanov (1956).

⁵ Detailliertere Informationen hierzu jetzt in Hinrichs (1999).

Analytismus ein.⁶ Ein eminent wichtigstes Faktum ist, daß in den modernen europäischen Sprachen der Sprecher auf einer Skala der Synthese/Analyse des Satzausdrucks pragmatisch die Variante auswählt (IVIĆ 1988, 4). Es ergeben sich Fragen wie diese: Welche (alten und neuen) analytischen Tendenzen gibt es? Wie stellt sich das Serbische innerhalb des Balkanslavischen und der anderen Sprachen in Südosteuropa dar? Wie sind die serb. Dialekte zu bewerten? Wir versuchen in dieser kurzen Studie einige Antworten zu geben.

In den Zeiten einer sich immer deutlicher abzeichnenden „Euro-linguistik“⁷ bekommt das „Europem“ der analytischen Tendenz der Sprachsysteme eine wachsende Bedeutung: der Analytismus ist ein überaus wichtiger Gradmesser der „europäischen Spracheinheit“ und gestattet, die Sprachen Europas durch den Parameter 'Synthese/Analyse' ganzheitlich zu erfassen und zu skalieren. Paradigmatisch wird dies eine Stärkung der Areallinguistik und der ganzsystemischen Typologie bedeuten, im weiteren der Sprachkontaktforschung und der Interferenzlinguistik. Inwieweit für die Interpretation des Analytismus das kognitive Paradigma in Frage kommt, ist eine der offenen Fragen.

Bevor auf den typologischen Status des Serbischen eingegangen werden kann, sind die Begriffe 'Analytismus' und 'analytisch' zu klären.

2. Die Begriffe 'synthetischer/analytischer Sprachtyp'⁸ reichen mit ihren Vorläufern bis ins 16. Jh. zurück und werden später von Frankreich (G. GIRARD) und England (A. SMITH) nach Deutschland tradiert, wo sich die klassische Tetrachotomie der universellen Sprachtypen ausbildet (W. v. HUMBOLDT).⁹ Von Anfang an werden (in vielen Begriffen) Sprachen *mit* Flexion (Latein) von Sprachen *ohne* Flexion (Chinesisch) unterschieden. A. SCHLEGEL teilt den flektierenden Typus weiter ein in 'synthetische Sprachen' und 'analytische Sprachen', die die Flexion durch *andere* Mittel, z.B. Präpositionen, leisten. Die analytischen Begriffe sind also seit jeher am *morphologischen* Bau der indoeuropäischen Sprachen orientiert, was bis heute tradiert wird. Moderne Klassifikatio-

⁶ In 'Srpski jezik na kraju veka' erwähnt Radovanović (1996, 11f) unter „inventar jezičkih pojava zahvaćenih promenama“ u.a. „elementi analitizma u morfologiji i sintaksi“ (ohne weitere Präzisierung); M. Luković, ebd., S. 148, erwähnt die analytische Dekomposition von Prädikaten überhaupt als Entwicklungsmerkmal aller europäi. Sprachen.

⁷ Reiter (1998).

⁸ Detailliertere Informationen mit Literatur in Hinrichs (2000). Maßgebend sind hier die Studien von I. Monreal-Wickert, E. Coseriu und E. Qasim zur Frühgeschichte der Sprachtypologie.

⁹ Isolierender, agglutinierender, flektierender, inkorporierender (polysynthetischer) Sprachtyp.

nen (E. SAPIR; G. GREENBERG) weisen dem Merkmal 'analytisch' aber nur noch einen relativen Rang unter vielen anderen Parametern zu, unter anderem auch deswegen, weil 'analytisch' — je nach Sprachtypus — etwas ganz anderes bedeuten kann.

Ein anderes theoretisches Hindernis besteht darin, daß mit 'analytisch' in neuerer Zeit zwei verschiedene Tendenzen des Sprachwandels bezeichnet werden: a) die Aufspaltung einer Einheit in mehrere, z.B.: serb. *napisaću* : (*ja*) *ću da napišem* b) der Abbau flexivischer Beziehungen, v.a. in den nordslav. Sprachen, z.B. russ. *časny pik* 'rush hour' (Isolation). Beide Tendenzen mögen diachron interagieren; wir beschränken uns hier aber auf Begriff a) unter zwei Zusatz-Bedingungen: Als Etalonsystem dienen die slav. und Balkansprachen im ganzen; die *tertia comparationis* können diachron und synchron sein. Auf dieser Grundlage kann der Analytismus im Serbischen zweifach untersucht werden:

— als paradigmatischer Analytismus des Sprachsystems (Standard); den Kontrast bilden hier Analytismen im Nonstandard.

— als pragmatischer Analytismus der Texte, z.B. mit quantitativen Methoden, etwa nach E. GREENBERG.

3.1. *Paradigmatischer Analytismus*: Die folgenden Analytismen haben in den Vergleichssprachen (nordslav. Sprachen, Serbisch, Balkansprachen) eine ausreichende synthetische Basis¹⁰ (Shema 1).¹¹ (Schema 2 zeigt die nordslav.-Sprachen im Vergleich zum Serbischen, Schema 3 zeigt die Synopse mit den Sprachen des südosteuropäischen Areals („Balkansprachen“).¹²

¹⁰ Die Basis ist relativ zu den berücksichtigten Sprachen. Sie würde sich ändern, wenn man *alle* europäischen Sprachen nimmt, weil z.B. die roman. Sprachen weitere stabile synthetische Basen bereitstellen, z.B. bei den verbalen Modi und Tempora.

¹¹ Nicht berücksichtigt werden Pseudoanalytismen, die sich nur auf eine künstliche synthetische Basis stützen wie z.B. Konditionalis serb. *čitao bih* : poln. *czytałbym*; „analytische“ Konstruktionen ohne Basis wie Dativus adnominalis serb. *kuća mu* (Gallis 1974) oder Passiv *bio sam bijen* usw.

¹² Ausführlichere Kommentierung in Hinrichs (2000).

Schema 1: Die paradigmatischen Analytismen im Slavischen und in den Sprachen Südosteuropas

alb = Albanisch; bulg = Bulgarisch; čech = Čechisch; griech = Griechisch; mak = Makedonisch; poln = Polnisch; russ = Russisch; rum = Rumänische; serb = Serbisch; – aksl = Altkirchenslavisch.

Nr. grammat. Bereich Analyt. Muster Synthet. Basis (Muster)
/grammat. Kateg. (ex Slav.; Balkanspr.) (tertium comparationis)

NOMEN

1	Kasus	bulg. na žena 'der frau Gsg.'	russ. ženy
2	Komparativ	rum. mai scurt 'kürzer'	serb. kraće

VERBUM

Tempus

3	Futur	bulg. šte napiša 'werde schreiben'	russ. napišu
4	Präteritum	rum. am scris 'habe geschrieben'	bulg. napisah

Modus

5	Imperativ	mak. neka da kažete! 'sagt!'	serb. kažite!
6	Infinitiv/Konj.	griech. na páo 'dass ich gehe'	rum. merge
7	Renarrativ	bulg. četjal съм 'ich lese ja!'	alb. lexuakam

Wortbildung

8	Funktionsverben	russ. dať sovet 'einen Rat geben'	russ. sovetovat'
---	-----------------	-----------------------------------	------------------

Schema 2: Die nordslavischen Sprachen und das Serbische

Bereich	Status	Russisch	Polnisch	Čechisch	Serbisch	Nr.
NOMEN						
Kasus	analyt.	–	–	–	–	1a
	synthet.	žena, ženy	mąż, mężu	hrad, hradu	grad, grada	1b
	anal.-synt.	–	kosz na owoce	–	–	1c
Komp.	analyt.	bolee korotko	berdziej męczący	víc otevřený	više sposoban	2a
	synthet.	koroče	starszy	teplejší	stariji	2b
	anal.-synth.	podeševle	–	–	postar	2c
VERBUM						
Futur I	analyt.	буду čitat'	będę kupował	буду kupovat	ja ću da napišem	3a
	synthet.	pročitaju	kupię	koupím	napišaću	3b
	anal.-synth.	–	–	–	ja ću napisati	3c
Präter.	analyt.	–	czytałem był	četl jsem	čitao sam	4a
	synthet.	pročital	czytałem	–	čitah	4b
	anal.-synth.	–	–	–	–	4c

Imper.	analyt.	pusť pridet!	niech (pan) špiewa!	necht' vejde!	neka dođeš!	5a
	synthet.	prijdi!	špiewaj!	volej!	dodi!	5b
	anal.-synth.	-	-	-	-	5c
Infinitiv (Konj.)	analyt.	-	-	-	da čitaš	6a
	synthet.	čitat'	czytać	čitat	čitati	6b
	anal.-synth.	-	-	-	-	6c
Modus	analyt.	0	0	0	0	7a
Renarr.	synthet.	0	0	0	0	7b
	anal.-synth.	0	0	0	0	7c
	analyt.	dat' sovet	prorowadzić diskusję	vykonat dozor	voditi razgovor	8a
Funktionsverb	synth.	sovetovat'	diskutować	dozirat	razgovarati	8b
	anal.-synth.	-	-	-	-	8c

Schema 3: Die paradigmatischen Analytismen in den Standards des Slavischen und der Sprachen in Südosteuropa
 Nordslavische / Südslavische Sprachen / Südosteuropäische Sprachen
 („Balkansprachen“)

Bereich	Status	Russ.	Poln.	Čech.	<u>Serbisch</u>	Bulg.	Mak.	Rum.	Alb.	Griech.	Nr.
NOMEN											
Kasus	analyt.	-	-	-	-	+	+	-	-	-	1
	synthet.	+	+	+	+	-	-	+	+	+	
	anal.-synth.	-	+	-	-	(-)	(-)	+	+	+	
Kompar.	analyt.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	2
	synthet.	+	+	+	+	-	-	-	-	+	
	anal.-synth.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
VERBUM											
Futur	analyt.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	3
	synthet.	+	+	+	+	-	-	-	-	-	
	anal.-synth.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Präterit.	analyt.	-	+	+	+	+	+	+	+	+	4
	synthet.	+	+	-	+	+	+	+	+	+	
	anal.-synth.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Imper.	analyt.	-	+	+	+	+	+	+	+	+	5
	synthet.	+	+	+	+	+	+	+	-	+	
	anal.-synth.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Infinitiv (Konj.)	analyt.	-	-	-	+	+	+	+	+	+	6
	synthet.	+	+	+	+	-	-	+	-	-	
	anal.-synth.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	

Modus	analyt.	0	0	0	0	+	+	+	+	0	7
Evident.	synthet.	0	0	0	0	-	-	-	+	0	
	anal.-synth.	0	0	0	0	-	-	-	-	0	
Funktions- -Verben	analyt.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	8
	synthet.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
	anal.-synth.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	

3.2. Es ergeben sich die folgenden analytischen Indices.

— Der **paradigmatische Index** des Analytismus: er gibt die paradigmatische Stärke der Analytismus für die Einzelsprachen nacheinander nach einem bestimmten Auswertungsmodus an.¹³

— Für die pragmatische Dimension der Texte (*parole*) sich nach Auswertung typischer Texte der **pragmatische** oder **quantitative Index** des Analytismus. Er ergibt sich aus dem Quotienten Wörter/Morpheme. Als Textsorte wurde der wissenschaftliche Text verwendet.¹⁴

Index des paradigmatischen Analytismus		Index des pragmatischen Analytismus	
Sprache	IParadigm	Sprache	IPragm
Bulgarisch	26	Rumänisch	0,70
Makedonisch	26	Albanisch	0,67
Albanisch	20	Neugriechisch	0,65
Rumänisch	16	Makedonisch	0,62
Griechisch	16	Bulgarisch	0,60
Serbisch	13	Serbisch	0,51¹⁵
Čechisch	11	Čechisch	0,45
Polnisch	10	Polnisch	0,44
Russisch	09	Russisch	0,41

¹³ Angewandt wurde dieses Verfahren: Die analytischen Paradigmen in den grammat. Kategorien wurden nach einem einfachen Punktesystem ausgezählt: Starker (obligatorischer) A.: 3 Pkt.; Schwacher A (fakultativer) A.: 2 Pkt. Anal.-synthet. Mischform 1 Pkt. Jede analytische Variante zählt einen weiteren Punkt. Die Kategorien Präteritum und Renarrativ werden ggfls. weiter ausgezählt, je nach Vorliegen weiterer Analytismen. (Selbstverständlich sind noch andere Modi denkbar).

¹⁴ Für jede Textsorte ergibt sich ein anderer Index. Die beiden Extreme einer Skala lägen etwa bei den Polen 'wissenschaftlicher Text (monologisch)' und 'umgangssprachlich-dialektaler Text (dialogisch)'.

¹⁵ Mit der Textsorte ändert sich auch der Index. In der serb. Umgangssprache liegt er bei 0,63, in den Dialekten bei 0,71, wird also in diesen Texten „immer analytischer“.

3.3. Allgemeine Befunde:

1. Analytismen haben im serb. Sprachsystem im Prinzip *fakultativen* Status (Nr. 2, 3, 4, 5, 6, 8); die Varianten können sozial, stilistisch etc. markiert sein.¹⁶ Das Serbische ist, wenn man will, eine „synthetisch-analytische Mischsprache“.¹⁷

2. Die analyt. Varianten sind entweder sehr alt, d.h. urslavisch (Perfekt), relativ alt (Futur), jünger (Imperativ) oder rezent (Komparativ).

3. Das Serbische steht nach beiden Indices zwischen den (nord)slavischen und den Balkansprachen. Mit dem Nordslav. ist es verbunden durch Kasusmorphologie, synthet. Komparative, synthet. Futur, mit den Balkansprachen durch einige Analytismen mit Sprachbund-Status.

3.4. Spezielle Befunde (nach den Ziffern mit Kurzkomentar)

1. Im Standard wird der seit jeher regelmäßige und starke Synthetismus des Kasussystems durch einen mäßigen Synkretismus der Formen leicht eingeschränkt.¹⁸ Dieser Synkretismus setzt sich in den südöstlichen Dialekten weiter fort und führt zu analytisch-synthetischen Kasus in den Grenzdialekten zum Bulg., Maked. und Alban. (s. IVIĆ 1958).

2. In der Grammatographie kaum gewürdigt wird, dass das Serbische über einen analytischen Komparativ überhaupt verfügt, nämlich den mit *više* oder *véćma* bzw. *najviše/najvéćma*, für den SURDUČKI die Anerkennung als *Standard* fordert¹⁹: */više/ smeđ, tuđ, mučaljiv, podozriv, željan, pijan, gord, mirišljav, gnevan, sklon, internacionalan*. Es gelten jeweils spezielle Restriktionen und Kollokationen. Der analyt. Bildung unterwerfen sich auch Beziehungsadjektive, die gemeinhin als nicht steigerbar gelten: */više/ herojski, muški, neprijateljski*, belegt ist sogar *više srpski*. Exotische und unflektierbare Adjektiva wie *fer, teget, taze* steigern sogar ausschließlich analytisch, desgl. der sog. „innere Komparativ“: *On je više srećan nego pametan*.²⁰ Ferner existiert im Standard die analyt.-synthet. Mischform vom Typ *postar, pomlađa*.

¹⁶ Dies wirkt sich auch fürs Kroat. aus, wo manche Varianten anders markiert sind, extrem z.B. bei Infinitiv und analyt. Ersatz.

¹⁷ Brborić (1999, 374f): „Auf eine ziemlich ausgewogene Weise kombiniert das Serbische analytische und synthetische Sprachmittel...“, wobei er unter „analytische Sprachmittel“ allerdings v.a. Präpositionen, Konjunktionen, Adverbien usw. versteht.

¹⁸ So im D/LSgl. der Mask. *stolu / na stolu* oder im D/LSgl. der Fem. *ruci / u ruci* oder im Pl.: *ženama*. Diese Formen unterschieden sich nur noch durch den Wortakzent. Vgl.a. Pl. D/I/L *ženama, muškarcima*.

¹⁹ „Stoga bi i analitički komparativ trebalo priznati i ozakoniti kao standard“ (Surdučki 1983, 30).

²⁰ Surdučki (1983, 31) hat hier einen aufschlußreichen Test durchgeführt, der besser als alle linguistischen Detailanalysen eine Tendenz in Richtung auf den analytischen

3. Das analyt. Futur kommt im Serb. vor im Typus *ja ću da napišem*, der dem synthet. *napišaću* gegenübersteht und zwischen dem europäi. Modell und dem balkanischen „Ziel“ (bulgar.-griech. Modell) steht.²¹ (Das Kroat. hat *ja ću napisati* vs. *napisat ću*, neben quasianalytischem *napisat ću*).

4. Der Komplex des Infinitiv-Ersatzes durch *da*-Konstruktion (Balkanismus) ist bislang weder als Analytismus gewürdigt, noch für das Serbische in seiner diastratischen und diatopischen Variation erforscht. Die von POPOV²² gebotenen Gebrauchsregeln für das *Serbokroat.* dürften sich im Laufe der 90er Jahre durch die aktuelle Sprachenpolitik überholt haben: Das Serb. schwankt heute zwischen der Serbisierung des Ersatzes und einer neuen Europäisierung durch eine Renaissance und die *Empfehlung* des Infinitivs; immerhin war Infinitiv in der serbischen Belletristik immer eine starke stilistische Variante.²³ Im Kroat. ist der Ersatz mit *da* als Substandard bzw. als 'serbisch' markiert; für das Bosn. wird zwar überall die kroat. Variante empfohlen — in Gebrauch ist aber eher der Ersatz nach serb. Muster; zu berücksichtigen sind in jedem Fall die Textsorten.²⁴ Auszugehen ist von spezialisierten Gebrauchsbedingungen und linguistischen Restriktionen der Varianten in *beiden* bzw. allen *drei* Sprachen.²⁵

5. Der analyt. Imperativ ist paradigmatisch defekt (*?neka dođem!*) und — wie in allen anderen Sprachen — konnotativ markiert.

Komparativ im Serb. belegt. Er legte achtzehn gebildeten Jugoslawen vierzig Sätze mit verschiedenen Adjektiva vor, die in den Komparativ zu setzen waren. Das Resultat: Von 720 Komparativen waren 415 analytisch, 192 synthetisch und 113 unentschieden (in Prozent: 58 : 27 : 15 %).

²¹ In den serb. Dialekten fällt ja auch die Konjunktion *da* oft weg und *će* wird zur indeklinablen Partikel, sodaß man hier das klassisch balkanische Muster hätte: *ću rekнем* oder *će ostarite*, so etwa im Đerdapski govorni tip der Kosovo-Resava-Gruppe: *će se bojiš*, *će ostane*, *će se žurimo* (Ivić 1958; Peco 1985) oder im Dialekt der Gallipoli-Serben unter griech. Einfluß: *ja će se potpišem* oder *ja ćem ti kupićem*.

²² Popov (1984, 28ff): Infinitiv bei objektiver oder zeitloser Handlung; Ersatz bei subjektiver Einstellung oder futurischer Intention.

²³ Đukanović (1986).

²⁴ Man danke hier besonders an die Rolle des *da*-Satzes in der kroat. Umgangssprache einerseits und andererseits an die Rolle des Infinitivs im Serbischen (aber auch *vice versa*). Bedenken muß man vor allem, daß der Infinitiv in der Sprache von serb. Schriftstellern eine sehr lebendige Kategorie ist und man hier sogar von einem Wiedererstarken des Infinitivs reden kann (Đukanović 1986). Zu beachten ist immer auch die Dialektbasis der Autoren/Sprecher/Informanten, da auf serb. Sprachgebiet Dialekte mit unterschiedlicher *da*-Satz- bzw. Infinitiv-Präsenz liegen.

²⁵ Vgl. z.B. Ćirković (1985, 261ff) mit Beispielen.

6. Das ehemalige Perfekt *čitao sam* ist zwar formal erhalten, ist aber dabei, sich aufkosten der synthet. Tempora Aorist und Imperfekt als generelles Präteritum zu etablieren, zumal auch das PlusPerf. *bio sam čitao* fast nur noch buchsprachlich ist.²⁶ Im Kroat. ist *čitao sam* de facto schon das einzige Präteritum.

7. Das Serb. verfügt über keinen Modus Evidentialis. In der Umgangssprache ist allerdings synthetisches *čitao* ohne Kopula zu beobachten. Es könnte sich z.T. um eine renarrativische oder modale Sekundärbedeutung handeln.

8. Wie in allen anderen Kultursprachen hat sich der lexikalische Typus des sog. 'Funktionsverbgefüges' (*vršiti uticaj : uticati*) als Analytismus und stilist. Variante auch im Serb. fest etabliert.²⁷ Es gelten linguistische Restriktionen der verschiedensten Art.

9. Das Serbische unterscheidet sich vom Kroatischen (*mutatis mutandis* vom Bosnischen) in Inventar, Systematizität, Stilwert, Varietät und Fakultativität einiger Analytismen (Infinitiversatz, Futur, Komparative).²⁸

10. Das Serbische steht exemplarisch für die Produktivität von Analytismen im Nonstandard: in den serbischen Binnen- und Grenzdialekten wie auch in der gesprochenen Umgangssprache am Rande des Standardspektrums. Synthetisch-analytische Mischformen der Kasus mit Labilität und wachsender Produktivität des Kasus Akk. weisen die südostserbischen Grenz- oder Übergangsdialekte zum Bulg. und Maked. auf: das Torlakische oder Šopische.²⁹ *Grosso modo* kann man sagen, dass die Kasusdifferenzierung von Nordwesten in Richtung Südosten des heutigen Jugoslawien schwächer und die Analytisierung entsprechend stärker wird. Dies betrifft auch die zunehmende Kasusmarkierung durch Kurzpronomen, den Kompa-

²⁶ In der Umgangssprache ist synthetisches *čitao* ohne Kopula zu beobachten (Hinrichs 1995, passim). Vermutet werden kann hier das Entstehen einer renarrativen Sekundärfunktion.

²⁷ (Radovanović 1990).

²⁸ Bis in die 90er Jahre waren dies die beiden wichtigeren Varianten des übergreifenden Standards 'Serbokroatisch'. Auf das Kroatische wird hier nur zwecks Kontrastierung zurückgegriffen. Für das Bosnische müsste man ungeklärten Status von Analytismen oder eine spezielle Varianz postulieren und untersuchen.

²⁹ Genauer: die Timok-Lužnica-Gruppe (Nordosten) einerseits und die Prizren-Südmorava-Gruppe (Südwesten) andererseits mit dem ungefähren Umriss der Städte Stalac, Zaječar, Belogradčik, Berkovica, Breznik, Radomir, Kjustendil, Kočane, Štip, Tetovo, Prizren, Priština, Prokuplje (Stalac) und dem Zentrum Niš-Pirot-Vranje (Ivić 1958; Peco 1985). Ferner kommen hier noch angrenzende Dialektgruppen in Frage: die sogenannte Kosovo-Resava-Gruppe und die Zeta-Lovćen-Gruppe sowie serb. Dialekte außerhalb des Sprachgebietes, etwa die Mundart der Karašever im rumänischen Banat oder die der Gallipoliserben in Griechenland.

rativ, den Infinitiversatz sowie dann die sog. Balkanismen im allgemeinen, die v.a. durch Sprachkontakt entstehen, d.h. in den Grenzzonen.³⁰

11. Im *razgovorni jezik* treten als Neoanalytismen fast nur isolierende Phänomene des Kongruenzabbaus (z.B. neue Indeklinabilität) auf, die ja hier *per definitionem* nicht behandelt wurden. Obwohl sich das Serb. unter den slavischen Sprachen gerade durch die Bewahrung von Kasus-kongruenzen und Deklinabilität auszeichnet, scheinen in der Umgangssprache auch gegengerichtete Tendenzen aufzutreten.³¹

12. Desiderata sind: Vergleichende Erforschung des slav., südslav. und serbischen Analytismus unter dem Dach des sprachlichen Analytismus in Südosteuropa, ferner die entsprechende typologische Beschreibung der flektierenden Sprachen in Europa. Hinzu kommt die kognitive Interpretation des analytischen Sprachwandels, seine Korrelation mit Formen des Sprach- und Kulturkontaktes und schließlich seine Stellung in einem zyklischen oder linearen Modell des universellen Wandels der Sprachtypen im Horizont der Zeit.

LITERATURVERZEICHNIS

- ANUSIEWICZ, J., Konstrukcije analityczne we współczesnym języku polskim. Wrocław 1978.
- BRBORIĆ, B., Das Serbische. In: U. Hinrichs (Hrsg.) (1999), S. 339–382.
- CYCHUN, G., Tipologičeskie problemy balkanoslavjanskogo jazykovogo areala. Minsk 1981.
- ĆIRKOVIĆ, M., Negacija uz infinitiv i rječcu *da* + prezent. In: Naš jezik XXVI/4–5, 1985, S. 261–263.
- DURIDANOV, I., Към проблемата за разvoja на българската език от синтетизъм към аналитизъм. In: Godišnik in Sof. un. Fil. fak., LI, kn. 1, Sofija 1956.
- ĐUKANOVIĆ, M., Upotreba infinitiva u jeziku A. Šenoa, M. Glišića, Z. Majdaka i D. Nenadića. In: Naš jezik 27/1–2, 1986, S. 38–66.
- GALLIS, A., Da li je srpskohrvatski adnominalni dativ pripadnosti (posesivni dativ) – balkanizam? In: Zbornik za filologiju i lingvistiku. Novi Sad 1974, XVII, 1, S. 51–62.
- HINRICHS, U. / LJ. HINRICHS, Serbische Umgangssprache. Wiesbaden 1995.
- (Hrsg.), Handbuch der Südosteuropa-Linguistik. Wiesbaden 1999.
- Prolegomena zu einer Theorie des sprachlichen Analytismus I und II. In: U. Hinrichs (Hrsg.), Die Südosteuropa-Wissenschaften im Neuen Jahrhundert. Wiesbaden 2000 (*im Druck*).

³⁰ Zur Verteilung analytischer Konstruktionen im balkanslav. Raum Cychun (1981); zum analytisierenden Einfluss von Grenzdialekten auf serb. Dialekte Sobolev (1990).

³¹ V.a. Asyndeta (*dan-dva*), Indeklinable (*sa bojom pink*), Nonkongruenzen (*treba da odem*) usw. vgl. Hinrichs (1995, passim).

- IVIĆ, M., Još o dekomponovanju predikata. In: *Južnoslovenski filolog XLIX*, 1988, S. 117–122.
- IVIĆ, P., *Die serbokroatischen Dialekte*. S'Gravenhage 1958.
- KRAMER, J., *Der kaiserzeitliche griechisch-lateinische Sprachbund*. In: N. Reiter (Hrsg.), *Ziele und Wege der Balkanlinguistik*. Berlin 1983, S. 115–131.
- PECO, A., *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*. Beograd 1986.
- POPOV, B., *Položaj srpskohrvatskoga jezika u balkanskom jezičkom savezu*. In: *Južnoslovenski filolog XL*, 1984, S. 21–43.
- RADOVANOVIĆ, M., *O „dekomponovanju predikata“ kao jezičkom postupku*. In: *Spisi iz sintakse i semantike*. Novi Sad 1990, S. 53–73.
— (glav. red.), *Srpski jezik na kraju veka*. Beograd 1996.
- REITER, N. (Hrsg.): *Eurolinguistik. Ein Schritt in die Zukunft*. Berlin 1998.
- SOBOLEV, A. N., *Zametki o padežnych sistemach serbochorvatskich dialektov kontaktnych zon*. In: *Južnoslovenski filolog XLVI*, 1990, S. 13–28.
- STAMMERJOHANN, H. (Hrsg.), *Analyse et synthèse dans les langues romanes et slaves*. Tübingen 1991.
- SURDUČKI, M., *Još jednom o analitičnom komparativu u srpskohrvatskom*. In: *Naš jezik XXVI/1*, 1983, S. 25–33.
- TIRASPOL'SKIJ, G. I., *Stanovitsja li ruskij jazyk analitičeskim?* In: *Voprosy jazykoznanija* 6, 1981, S. 37–49.
- ŽIRMUNSKIJ, V. M. / O. P. SUNIK (otv. red.), *Analitičeskie konstrukcii v jazykach različnyh tipov*. Moskva/Leningrad 1965.

РАДОЈКА ЦИЦМИЛ-РЕМЕТИЋ
(Београд)

ФИТОНИМИ И ЗООНИМИ У ТОПОНИМИЛИ ДУРМИТОРСКОГ СЕЛА ЦРНЕ ГОРЕ

Рад доноси инвентар фитонима и зоонима у топонимији Црне Горе, села смештеног на падињама Дурмитора и оивиченог кањонима Таре и Сушице. Кључне речи и изрази: *микротопоним(ија), топоним(ија), фитоним, зооним, једночлани топоним, двочлани топоним.*

0. У оквиру програма Одбора за ономастику Српске академије наука и уметности сакупљена је комплетна ономастичка грађа на подручју Пиве. Тај обимни посао у Пивској жупи обавила је Мара Тијанић, а на Пивској планини (с изузетком села Поље Црквичко, које је обрадила др Милица Радовић-Тешић) аутор ових редова. Задатак је обављен према писаним упутствима академика Павла Ивића, дугогодишњег председника Одбора за ономастику САНУ, стручњака и педагога, којему вечити дужник остајем и због свесрдне стручне и научне подршке и сталног подстицања да истрајем у дугим и напорним теренским истраживањима по дурмиторским врлетима. Цео мој рад на прикупљању и сређивању ономастичке грађе Пивске планине био би неупоредиво тежи и неизвеснији без драгоцене и несребичне сталне помоћи проф. Светозара Стијовића, који, такође, не дочека да види ни прве објављене резултате тога труда.

1. Пива одавно привлачи пажњу путописаца, хроничара и научника. У њој су, као што је познато, поодавно извршена етнографска (Томић 1949; Благојевић 1971) и дијалектолошка истраживања (Вуковић 1938-1939; Вуковић 1940).¹

Село Црна Гора, у народу Пивске планине Мала Црна Гора, лежи на троугластом платоу, „на таванку“, према духовитом запажању

¹ Личности и делу Ј. Вуковића посвећен је и научни скуп одржан у Београду 29. и 30. јуна 1998. године. Реферати са скупа штампани су у књизи *Личности и дјело академика Јована Вуковића*. — Београд, 1998, Удружење Дурмитораца у Београду, стр. 1-180.

С. Томића (Томић 1949: 500), уоквиреном кањонима Таре и Сушице и Великим Штуоцем, високим обронком (2103 m) Дурмитора. Црна Гора је, свакако због специфичног географског положаја, једино пивско насеље које је после Другог светског рата припојено општини Жабљак. Село, данас сведено на неких тридесетак (а године 1961. ту је живео 391 становник!) „сталних“ (остарелих) лица, дели судбину насеља других сличних српских области, па и, разуме се, осталог дела расељене Пиве, препуштене дивљем растињу, корову и зверињу.

2. Необично богат рељеф изузетно изломљеног терена какав је пространи атар Мале Црне Горе и континуирана насељеност целог простора од праисторијске епохе до данас даровали су нам богат, до данас незабележен ономастикон. На територији села Црне Горе (са његовим катунима, припадајућим деловима кањона двеју плаховитих река и пашњака на Дурмитору) записано је преко 650 микротопонима. Објављивање комплетне топонимије овога насеља остављам за другу прилику, а овде ћу изложити инвентар фитонима и зоонима уз кратак осврт на њихову творбену структуру. На крају долази речник уочених фитонима и зоонима.

ФИТОНИМИ

3. Дурмиторски масив има релативно богату флору и фауну. Када је о флори реч, не треба губити из вида чињеницу да ова изузетно врлетна област, с изузетком, додуше, окомитих стена и литица, углавном и нема пустог, растињем необраслог терена. Флору овога типичног алпског карсног простора чини самоникло растиње од дрвећа до познатих планинских трава и корова. И овде је, дакле, биолошка стварност, као и у многим другим српским крајевима,² „пренета“ у топонимију. У локалном ономастикону нашли су се и такозвани „културни“ фитоними, називи појединих потеса добијени по врсти

² Фитолингвистика код нас у последње време постаје предмет интересовања све већег броја истраживача. О томе, уосталом, сведоче и посебни зборници прилога из ове проблематике: *Прилози из фитоллингвистике*. Зборник радова. — Ниш (Филозофски факултет у Нишу), I (1966), стр. 122; II (1998), стр. 105. Уп. и: Марија Л. Шпис-Ђурум, *Фитонимија југозајадне Бачке (коровска флора)*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1995, књ. XLI, 399–490; Вилотије Вукадиновић, *Фитоними у микрочитонимији Сокобањске кошљине*. — Зборник радова са симпозијума „Стогодишњица флоре околине Ниша“, Ниш, 1985, 207–217; Недељко Богдановић, *Називи биља и животиња у фитонимији сврљичког краја*. — Ономатолошки прилози, Београд, 1981, књ. II, 159–170; Драгана Вељковић, *Фитоними фитонимског јорекла у џимочком говору*. — Зборник радова са III симпозијума о флори југоисточне Србије, Фитолингвистика, Лесковац–Пирот, 1993, 69–79.

пољопривредних култура које се узгајају (или су се узгајале) на ово-
ме терену.

4. Понајвише фитонима се односи на именовање по врсти дрве-
та, једног од предуслова опстанка човека на дурмиторским врлетима:
од неопходног огрева, преко грађе до сточне хране:

Бор: Бор, Борнајшо, рамо, Борнајши врт;

бреза: Брезова усов;

Буква: Буква, Водена буква, Букове пећине, Буково рамо, Подбукве;

граб: Грабље, Велико грабље, Мало грабље;

дрен: Дренови до;

ива: Иве, Ивове стране;

Јавор: Јавор, Јаворовице;

Јасика: Јасика, Јасике, Јасик;

Јела: Јела, Крња јела, Јелице, Јелићи;

Клек(а): Клек, Клека, Клеке;

Лийа: Лийа;

Омора: Омора, Крива омора.

О фауни Мале Црне Горе сведоче и топоними *Шума, Шуме, го-
ра* (Перадова гора, Горња Перадова гора, Језичка гора // Језића гора,
Кусоњина гора, Сирова гора, Суморова гора, Стублинска гора). На-
помињем да све пописане „шуме“ и „горе“ означавају локалитете об-
расле шумом. Разуме се да уз шуму и гору стоје и *Живци//Живчи-
ћи//Живићи*, овећи потес шуме у Штуоцу. Назив потиче из времена
када је означавао младу шуму. И делови дрвета нашли су одраза у ло-
калном ономастикону (*Лучев ђањ, Лучево брдо, Пријеска клада*). Мно-
ги фитоними су временом, стицајем разних околности, остајали без
мотивационог „покрића“. Сече шума, пожари и други свесни и несве-
сни чиниоци довели су, на пример, до тога да је Честа, равна страна
Голог врга, данас обична голет.

5. Иако богати, сочни пашњаци прекривају највећи део Пивске
планине, па и атара Мале Црне Горе, не импресионира број топонима
добијених према врсти траве: *Бљушћурац, Тривунов бљушћурац,
Брођанац, Јаблан бара, Буснајши ток, Пелинова долина, Пелиновац,
Пискави до* (вероватно по трави *йискавици*), *Сиљевача, Сомина, Тр-
новци, Цријемуша, Чемернајши под, Чемернајшица*. У трагању за раз-
логом бројчаног заостајања именовања према травама не треба пот-
цењивати важност дрвета као оријентира у свакодневном животу та-
мошњих људи, а пре свега дурмиторских пастира.

6. У атару села Црне Горе нису ретки ни такозвани културни то-
поними, називи који сведоче о привреди тога краја. У овом случају

суочени смо са типичним планинским сточарством и висинском пољопривредом сведеном на житарице (без кукуруза) и свега неколике повртарске културе (кртола, купус, лук, а тек одскора и „модерни“ зелениш). У условима сурове алпске климе, на висини од 1500 и више метара, не може се, разуме се, говорити о било каквом воћарству.

У културне топониме сврставају се именована резултата свебног људског напора и жеље да се природни ресурси ставе у функцију животних потреба становништва. У овој прилици релевантни су називи у вези са земљорадњом, с врстама узгајиваних култура: *Овсишће*, *Овсишћа*, *Ражсишће*, *Ражсишћа*, *Ланишће*, *Ланишћа*.

ЗООНИМИ

7. Континуирано узгајање домаћих и стално присуство дивљих животиња одразило се, разуме се, на ономастикон ових дурмиторских врлети. Ваља, међутим, нагласити помало изненађујућу малобројност именована овога типа.

Највећи број прибележених зоонима односи се на станишта дивљих животиња: *Међеђи* до (*Горњи Међеђи* до, *Доњи Међеђи* до), *Гугућини* до, *Јеребице*, *Лисичина*, *Међеђе* ждријело, *Змиње* рамо. Овде долазе и: *Звљеришћа*//*Звјеришћа*, те тзв. културни зооними *Телећа* ограда и *Телећа* продо.

По свему судећи, иза именовања неких локалитета стоји судбина појединих животиња или, пак, нека специфичност јединки. У ову групу сврстани су примери типа *Крилоњин* до, *Кусоњин* до, *Кусоњина* гора, *Медоњино* рамо, *Шароњина* главица. Временом је у народу затрвена мотивација именована ових локалитета (место страдања неке животиње или, пак, способност неког говечета да „зађе“ у предео по правилу неприступачан његовој врсти?). За разлику од наведених случајева, сасвим је прозирна мотивација именовања потеса *Говеђа усов* (точило у пашњаку, опасан, изузетно стрм терен на коме су се често „ломила говеда“).

Сличност са појединим животињама или деловима њиховог тела објашњава порекло неких зоонима: *Кљунак*, *Велики кљунак*, *Мали кљунак*, *Кобилара* // *Кобилећа* глава, а одатле после и *Кобилећа* влака.

8. Није тешко објаснити очигледну диспропорцију између богатства фауне и броја забележених зоонима. И овде се по правилу именује ретко, диференцијално, док оно што је „нормално“ и свакодневно не оставља трага у топонимији. И тако у ономастикону пространога села које баштини два велика кањона настањена разним зверињем и повелики део громадног Дурмитора никакав траг не остави-

ше стада срна и дивокоза, чопори вукова, те јата орлова, јастребова и других планинских птица. Ономастичарима је, дакле, лако објашњив један привидан парадокс: безводна Мала Црна Гора обилује хидронимима, а оскудева зоонимима, насупрот разноликости и богатству животињског света.

СТРУКТУРНО-ТВОРБЕНИ АСПЕКТ

9. Посебно међу фитонимима Мале Црне Горе доминирају једночлани називи, међу којима су честа неизведена имена: *Бор, Буква, Иве, Јавор, Јасика, Јасике, Јела, Клек, Клека, Клеке, Лија, Омора*. Доминација једночланих неизведених топонима сведочи о дугој, континуираној стабилизацији једног локалног ономастикона. Нема сумње да је бар неким од наведених случајева претходила предлошко-падежна синтагма и да је до топонимизације фитонимских (а свакако и других) синтагми долазило на следећи начин. *Код *букве* > *Буква*, *Код *лије* > *Лија*, *Код *јасике* > *Јасика* и сл.

10. И у ономастикону Мале Црне Горе чести су топоними изведени суфиксима уобичајеним код именовања географских потеса. У нашем случају треба посебно поменути фитониме и зоониме настале помоћу а) суфикса деминутивно-хипокористичког и б) суфикса месоног значења:

а) *-ић/-чић*: *Живићи//Живчићи, Јелићи*;

-(а)к: *Кљунак, Велики кљунак, Мали кљунак*.

Разуме се да су бар неки од наведених онима одавно у језичком осећању Црногораца — без хипокористичног својства.

б) *-(а)ц*: *Бљушћурац, Тривунов бљушћурац, Броћанац, Пелиновац, Пелиновци*;

-ина: *Лисичина, Сомина*;

-ице: *Јаворовице, Јелице, Јеребице, Чемернајице*;

-иштие: *Звјериштие//Звљериштие, Лаништие, Овсиштие, Ражиштие, Ражиштиа*;

-ача: *Сиљеваче*;

-ар: *Омари*;

-је: *Грабље*

Топоними на *-иштие* носе исти семантички садржај: „некадашње место неке ствари“, односно дивљих животиња, звери.

11. Ономастикон села Црне Горе карактерише и присуство топономастичких сложеница, назива добијених срастањем двочланих синтагми. Потврде тога типа, додуше, сасвим су ретке међу фитони-

мима: *Подбукве*. Случајеви овога типа управо су одлика стабилизова-них ономастикона.

12. Код двочланих топонима већина отпада на синтагме са придевским атрибутом неантропонимског порекла, с тим да доминирају конструкције са антонимским придевским паровима типа *велики : мали*: *Велико грабље*, *Мало грабље*, *Велики кљунак*, *Мали кљунак*, *Велики клек*, *Водена буква*, *Сирова гора*, *Сирове оmore*, *Суви клек*, *Крива оmore*, *Крња јела*, *Пријека* клада.

Синтагме са присвојним придевом изведеним од антропонима, с изузетком *Горње Перадове горе*, у ономастикону Мале Црне Горе имају следећу структуру: *присвојни придев од личног имена + именица*: Тако је и код фитонима (*Тривунов Бљуштуруац*).

13. У ономастикону дурмиторског села Црне Горе примећено је свега шест трочланих топонима, што је, уосталом, у пуној корелацији са степеном стабилизованости земљишног именослова Пивске планине у целини. Од шест трочланих топонима четири се тичу теме овога прилога. У једном случају имамо бинарни пар *горњи : доњи*: *Горњи Међећи до : Доњи Међећи до*. Велики потес *Перадова гора*, несумњиво ради што прецизније оријентације на једном великом локалитету, добио је и трочлано име (*Горња Перадова гора*). Узани, а за дурмиторске пастире некада од виталног значаја улаз у велики потес Јаворовица именован је трочланом синтагмом: *Враћа од Јаворовица*.

РЕЧНИК

бара: *Јаблџан бџара* — бара крај Сушичког језера.

Бљуштуруац, *-урца* м — увала (у Доњем селу) у којој расте трава *бљуштур*; *Тривунов бљуштуруац* — долина (у Горњем селу) у којој расте *бљуштур*.

Бџр — брдо на коме доминира стабло бора.

Борнашо рамо — в. *рамо*.

Борови врџи — в. *врџи*.

брдо: *Лучево брдо* — брдо изнад села обрасло клеком.

Брезова усов — в. *усов*.

Брдџанац, *-џаца* м. — ливада, раван терен.

Буква (2 ×) — 1. релативно раван терен, „ограђен“ гредама, има „понеко буково дрво“; 2. Врлетан терен, погодан за испашу коза; *Водџна буква* — страна и велико дрво (у кањону Сушице) које је задржавало воду.

Букове њећине — в. *њећине*.

Буснаџи џок — в. *џок*.

Велики клек — в. *клек*.

Велики кљунак — в. *Кљунак*.

Велико грабље — в. *Грабље*.

влака — *Кобилећа влака* — страна на Кобилари (брдо у Штуоцу).

Водена буква — в. *Буква*.

Враћа од Јаворовица — узак пролаз, улаз у Јаворовице; ту се „ујављују овце“ у кањон Сушице.

врш: *Борови врш* (ген. *врша*) — терен прилично кршевит, али се ипак коси.

глава: *Кобилећа глава* // *Кобилара* — брдо и страна у Штуоцу.

Говећа усов — в. *усов*.

гора: *Горња Перадова гора* — већи потес у кањону Сушице; *Језичка гора* // *Језић гора* — шумом обрасле стране између кањона Таре и Сушице; *Кусоњина гора* — шума, четинар, пашњак; *Перадова гора* — стране у кањону Сушице обрасле шумом; *Сирови гора* — стране у кањону Сушице обрасле шумом; *Сублинска гора* — мањи потес шуме поред локве.

Горња Перадова гора — в. *гора*.

Горњи Међећи до — в. *до*.

Грабље — стране зарасле у грабову шуму; *Велико грабље* — стране у кањону Таре обрасле шумом; *Мало грабље* — стране у кањону Таре.

Гугушњи до — в. *до*.

до: *Горњи Међећи до* (ген. *дола*) — огромна долина, дубодолина у Дурмитору; *Гугушњи до* — већа долина, пашњак са мало косанице; *Доњи Међећи до* — велика дубодолина у Дурмитору; *Дренови до* — долина у којој има дреновог дрвета.

долина: *Пелинова долина* — већа долина, косаница.

Доњи Међећи до — в. *до*.

Дренови до — в. *до*.

ждријело: *Међеће ждријело* — усек, превој у облику седла.

Живци//*Живчићи*//*Живићи* — већи потес шуме у Штуоцу.

Звјершића//*Звљершића* — већи потес у кањону Таре, терен богат дивокозама.

Змиње рамо — в. *рамо*.

Їве (2 ×) — долине у доњем делу села; страна и ивова шума у горњем делу села.

Ивове стране — в. *стране*.

Јаблан бара — в. *бара*.

Јавор — равнији терен, пашњак на коме расту јавор, бор, смрча.

Јаворовице — велика страна у кањону Сушице обрасла боровом шумом.

Јасик (2 ×) — до обрастао шумом; део кањона Сушице обрастао јасиковом шумом.

Јасика//*Јасике* — стране обрасле ситном шумом, јасиком и јелом.

Језић гора // *Језичка гора* — в. *гора*.

јела: *Крња јела* — травнато точило, а при врху — плочаст терен.

Јелице — већи потес, стране у кањону Таре обрасле јеловом шумом.

Јелићи — потес, главица повише насеља. Сада ту нема никакве шуме.

Јеребице — стране, већи потес, ливаде.

- Кла̀да* — долина; *Прѝјекā кла̀да* — стрма страна обрасла клеком.
клек: *Вѣ́ликӣ клѣк* — већа страна обрасла клеком; *Сѹ́вӣ клѣк* — плато на Дурмитору.
Клѐка — стрм терен у кањону Таре.
Клѐке — већи потес, стране по којима има клеке.
Кљу̀нак, *-нка* — брдо у селу, личи на кљун; *Вѣ́ликӣ кљу̀нак* — голо брдо у облику кљуна окружено шумом (у Штуоцу); *Ма̀лӣ кљу̀нак* — мање брдо у облику кљуна (потес у Штуоцу).
Кобилара // *Кобилећа глава* — в. *глава*.
Кобилећа влака — в. *влака*.
Крива омора — в. *омора*.
Крња јела — в. *јела*.
Кусоњина гора — в. *гора*.
Ла̀ниши́а — мања ливада при брду; већи потес села.
Ла̀ниши́е//*Врѣ́иши* — раван терен, некада оран, мањи потес.
Ли́а — стране у кањону Таре; ту је некада било липове шуме.
Лисичина — густа шума са шкрипом у коме се легу лисице.
Лучев њањ — в. *њањ*.
Лучево брдо — в. *брдо*.
Мали кљунак — в. *Кљунак*.
Мало грабље — в. *Грабље*.
Међеђе ждријело — в. *ждријело*.
Међеђи до — в. *до*.
Ќвѣ́иши́е — зараван, некада је ту сејан оvas.
ограда: *Те́лећа̄ ограда* — страна, некад заграђивано земљиште за телад.
Ома̀ри — ливада и мало шуме у доњем делу села.
омора: *Крѣ́вā о̀мора* — долина обрасла црногорицом; *Сѣ́ровē о̀море* — потес обрастао шумом.
О̀море — део кањона Таре, обрастао шумом, шибљем и купином.
њањ: *Лу́чевѣ̄ њањ* — коса, хрбат, стрчи према кањону Таре.
Па̀њеви — више долина и страна, ту сада нема шуме.
Пелинова долина — в. *долина*.
Пелиновац//*Пѣ́линѡвци* — под, раван терен, косаница.
Перадова гора — в. *гора*.
пеџина: *Бѹ́ковē ње́џине* — више пеџина на мањем простору у кањону Таре.
ѡд: *Че́ме́рнайѣ̄ ѡдд* — под и локва у Штуоцу.
Пѡдбукве — стрмина у кањону Сушице.
Прѝјека кла̀да — в. *Кла̀да*.
ѡрѡдо: *Те́лећа̄ ѡрѡдд* (ж., ген. *ѡрѡдѡли*) — странчица која је некад била ограђена.
Ра̀жѣи́ши́а — долина, косаница, ту су некада биле куће.

Ражјишије — пристранци, мање стране.

рамо: *БѢрнайѡ рѡмо* (ген. *рѡмена*) — избочина у кањону Таре обрасла бором; *Бѹковѡ рѡмо* — избочина у облику рамена, равна, обрасла буквом и ситним растињем (кањон Таре); *Змињѣ рѡмо* — избочина и вала обрасла шумом (кањон Сушице).

Сиљеваче — стране у кањону Сушице. Терен обрастао *сиљевином* („ћубаста трава“).

Сирова гора — в. *гора*.

Сирове оmore — в. *омора*.

Сѡмина — страна и велика стена. Ту расте трава *сомина*.

стиране: *Ївове стѡране* — већи потес у кањону Таре, обрастао ивом и другом белогорицом.

Стѹблинска гора — в. *гора*.

Суви клек — в. *клек*.

Телећа ограда — в. *ограда*.

Телећа ѓродо — в. *ђродо*.

ѡок: *Бѹснајѡ ѡѡк* — врлетни терен: у доњем делу усов, а у горњем — боровина.

Тривунов бљушиѹрац — в. *Бљушиѹрац*.

Трњѡвци — долине и стране обрасле травом и великим, „коњским“ трњем.

усов: *Гѡвеђѡ ѹсѡв* (ген. *ѹсови*) — точило у пашњаку.

Црјијемуша — страна обрасла травом „црјијемушом“.

Чемернајѡи ѓод — в. *ђод*.

Чемернајѡице — долине у којима расте трава чемерика.

Чѣсиа — равна страна, раније обрасла шумом, а сада — голет.

Шѹма — терен обрастао шумом.

Шѹме — терен обрастао закржљалом буковином.

15. Добро је познато да сваки локални ономастикон представља неку врсту неписане али врло поуздане историје тога простора. Такав случај је и са топонимијом дурмиторског села Мале Црне Горе, где су и фитоними и зооними успешно „обавили“ свој део „задатка“. И они, дакле, дају ту својеврсну слику тамошње флоре и фауне, додуше некомплетну због добро познатог принципа да се именује диференцијално, специфично, а да изостаје оно што је најобичније, што је присутно и неизбежно у свакодневном животу и комуницирању локалног становништва. Отуда су се у топонимији Црне Горе нашли *Бор*, *Брезова усов*, *Буква*, *Грабље*, *Дренови до*, *Иве*, *Јавор*, *Јасика*, *Јела*, *Клек*, *Омора*; *Гугуѡни до*, *Јеребице*, *Лисичине*, *Међеђи до*, *Змиње рамо*, али у ономастикону нема трага о *срнама*, *дивокозама*, *вукови-ма*, *орловима*, *јасиѹребовима*, становницима и господарима дурмиторских врлети. Критеријуми именована географских потеса „жртвовали“ су у овом случају и *чијац*, најприсутнију врсту траве висинских

косаница, али су у микротопонимији Мале Црне Горе своје место нашли *бљушићур*, *броћ*, *сиљевина*, *йелин* (*Бљушићурац*, *Броћанац*, *Сиљеваче*, *Пелиновац*). На основу такозваних културних топонима (*Ланишиће*, *Овсишиће*, *Ражишиће* и сл.) потомство ће знати које су пољопривредне културе узгајане на овим високим планинским просторима.

ЛИТЕРАТУРА

- Благојевић 1971 — Обрен Благојевић, *Пива. Природа. Историја. Етнографија. Револуција*. — Београд (САНУ, Посебна издања, књ. CDXLIII, Одељење друштвених наука, књ. 69), 1971, стр. XI + 776 + 122 илустрације + карта.
- Вуковић 1938–39 — Јован Л. Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*. — Јужнословенски филолог, Београд, књ. XVII, 1–113.
- Вуковић 1940 — Јован Л. Вуковић, *Акцентаи говора Пиве и Дробњака*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, књ. X, 185–417.
- Вукадиновић 1996 — Вилотије Вукадиновић, *Топоними зоонимског порекла*. — Ниш (Филозофски факултет. Издање поводом 25 година Филозофског факултета), стр. 75.
- Ивић 1956 — Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и шиокавско наречје*. — Нови Сад (Матица српска), стр. 215 + дијалектолошка карта штокавског наречја.
- Томић 1949 — Светозар Томић, *Пива и Пивљани*. — Српски етнографски зборник, Београд, књ. LIX, 379–530 + XXVI прилога (фотографија) + карта Пиве.

ГЕНАДЗЬ ЦЫХУН
(Мінск)

З БЕЛАРУСКА-СЕРБСКІХ МОЎНЫХ ДАЧЫНЕННЯЎ

Паўле Івіч у сваёй шматграннай дзейнасці, прысвечанай у асноўным даследаванню паўднёваславянскага кантынуума, звяртаў увагу і на шырокія міжславянскія сувязі гэтай арэальнай зоны, у прыватнасці на пераклічку паўднёвай і ўсходняй Славіі пераважна ў лексічным плане. Пры гэтым выяўленым супадзенням давалася генетычная інтэрпрэтацыя¹. Спецыяльна беларуска-сербскім моўным сувязям, за выключэннем дысертацыі Сяргея Запрудскага, якая абагульняе ўвесь накоплены лексічны матэрыял², былі прысвечаны толькі нататкі па асобных словах³. Амаль не звярталася ўвага на супадзенні ці падабенства беларускай і сербскай моў на іншых узроўнях (фанетычным, марфалагічным і інш.). Тут бадай што адзіным выключэннем, па-за выпадковымі паралелямі ў Яўхіма Карскага, была праца Льва Цвяткова, прысвечаная разгляду асаблівасцяў іншаславянскай фанетыкі ў беларускім лексічным матэрыяле⁴. Па

¹ Параўн., у прыватнасці, рэцэнзію на „Карпацкі дыялекталагічны атлас“: Зборник за филологију и лингвистику. 1970. Къ. 13/1. С. 276-284.

² Запрудский С. Н. Сербскохорватско-белорусские лексические соответствия. Дисс.... канд. филол. наук. Минск, 1989.

³ Гл., напрыклад: Казлова Р. М. Характарыстыка некаторых усходнеславянска-сербскахарвацкіх ізалека (этымалогія, рэканструкцыя) // Беларуская мова. 1980. Вып. 7. С. 34-41; Казлова Р. М. Беларуская-паўднёваславянскія ізалексы праславянскага паходжання // Беларуская лінгвістыка. 1982. Вып. 21. С. 59-65; Boryś W. Ze związków leksykalnych polesko-południowosłowiańskich // Slavia Orientalis. 1984. Roczn. 33. Nr. 3-4. S. 331-335.

⁴ Цвяткоў Л. Некаторыя рысы іншаславянскай фонэтыкі ў беларускім лексічным матэрыяле // Запіскі аддзелу гуманітарных навук Інстытута беларускай культуры. Кн. 2.: Працы клясы філялёгіі. 1928. Т. 1. С. 45-85. Зрэшты, варта адзначыць важнае назіранне І. Савіцкай, якая канстатавала выключнасць структуры беларускага складу (syllaby) на паўночнаславянскім фоне і яе выразнае падабенства да сербскай, гл. Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej. 1972. Т. 11. S. 255-270.

чыста фанстычных прыкметах ён аднёс сюды беларускія словы *сáдухі* і *савóсы*: „Адносна сербскага ўплыву мы ня маем ніводнага пэўнага прыкладу. Калі-б было правільна дапушчэньне Насовіча аб тым, што слова *сáдухі* (пахаваньне, нечаканая сьмерць) трэба зьблізіць з старадаўня-царкоўна-славянскім выразам: *съ доухы правьдникъ*, то праясьненне *ж у л* было-б на першы погляд характэрнаю рысаю, якая паказвае на ўплыў сербскай фонэтыкі. Раўналежна паставім тут і слова *савосы* замест *своѧ-си* (У сербск. мове, як вядома, *вьсь* дало *вас*, адкуль пасья перастаноўкі зьявілася *сав*, — таму *свои* і *вьсь* маглі блутацца паміж сабою ў пэўных формах)⁵. Разгледжаныя прыклады, якія, магчыма, захавалі рысы сербскай фанэтыкі, трапілі ў беларускія народныя гаворкі праз царкоўнаславянскую мову. Па семантычных, словаўтваральных і іншых прыкметах вызначаецца сербскае паходжанне некаторых формаў у перакладзеных з сербскай на старабеларускую сярэднявечных аповесцях пра Баву, Трышчана і іншых помніках⁶ (у прыватнасці: *войникъ* ‘воін’⁷, *дружына* ‘таварышы’, *лугъ* ‘гай, лес’, *морнаръ* ‘марак’, *прыстаницо* ‘прыстань’, *белегъ* ‘знак’⁸, *студенець* ‘крыніца’⁹, *неакъ* ‘слабы’, *част(ь)* ‘чэсць’, (*отокъ* ‘востраў’ і інш.). Ёсць сведчанні наконт пранікнення на беларускую тэрыторыю некаторых фальклорных твораў, што маюць сербскае паходжанне. (У аршанскім зборніку ёсць прамае пераклічка <...> з сербскімі песнямі. Мабыць, з Сербіі перавандравала да нас і турэцкае слова «кардаш», якое, здаецца, абазначае адзінаўтробнага брата, і характэрны прыпеў: «Брэ, брэ, морэ»“, — адзначае даследчык названага зборніка 18 ст. Адам Мальдзіс¹⁰. Звярталася ўвага на рэдкую анамастычную паралель: беларускі гідронім *Бесядзь* у Верхнім Падняпроўі і сербскі апелетыў

⁵ Цьвятоў Л. Некаторыя рысы іншаславянскай фонэтыкі... С. 51. Больш падрабязна пра апошні выраз гл.: Львов А. С. Старославянское *въ своѧ си* // Проблемы истории и диалектологии славянских языков. Москва, 1971. С. 181–188. Параўн. таксама *садух* у мастацкіх тэкстах: *Садух* і *жыдом* і *бальшавіком* (Ю. Віцьбіч).

⁶ Беларуская мова: Энцыклапедыя. Мінск, 1994. С. 40–41.

⁷ Суэтракаецца і ў сучаснай мастацкай літаратуры, параўн.: Цыкула Г. З балгарска-беларускіх моўных паралеляў // Слово и культура: Памяти Миколая Ильича Гаврилы. Мінск, 1999. Т. 3. С. 399.

⁸ Там жа, С. 399.

⁹ Там жа, с. 399. Цікава, што ў сучаснай літаратуры *студенець* пераходзіць у *студенец*, напрыклад у *Садух і жыдом* (Ю. Віцьбіч). *Садух і жыдом*. Мінск, 1997. С. 192–193.

¹⁰ Мальдзіс А. Падманьне і адманьне: вершы і творы. Мінск, 1997. С. 107.

běsjeđ, адносна якой выказваецца меркаванне пра яе рэліктавы характар¹¹. Сюды ж можна дадаць і гродзенскі тапонім *Жытшародзь*, што суадносіцца з сербскім *Житшорађа*; апошні Аляксандр Лома ўзводзіць да ўласнага імені *Житорадъ¹² (хутчэй кампазіт *žito + *goditi).

У большасці разгледжаных супадзенняў генетычная тоеснасць, як здаецца, не выклікае сумненняў. Разам з тым у абедзвюх мовах адзначаецца пэўная колькасць падобных фактаў і з'яў, для якіх можна дапусціць незалежнае паралельнае развіццё ці тыпалагічнае падабенства, што, аднак, не робіць іх менш цікавымі з пункту погляду беларуска-сербскіх моўных дачыненняў.

На адно з такіх супадзенняў звярнуў увагу ў 20-я гады Леў Цвяткоў у цытаванай вышэй працы: „Вялікую спакусу ўяўляюць формы займеньнікаў: *каё?* Д[абравольскі] = што? (Рослаўскі, Красненскі – і расійскі Юхнаўскі паветы) і *ча?* (Дабравольскі прыводзіць сказ „Ча ты прышоў?“ = чаго ты прышоў?). Так і хацелася-б параўнаць іх з сербскімі *кај* і *ча*... Але *ча*, мусіць, проста скарачанае *чаго*, а *каё*, зразумела, *кое* – са зьменаю месца націску і дзеля гэтае прычыны з аканьнем у першым складзе“¹³. Гэтае *ча* адзначаецца і ў мове мастацкай літаратуры: Ну, ча ты гэта бег за ёю? – пытае Юстын...¹⁴

Калі дапусціць адносна позняе паходжанне названых формаў у дыялектах беларускай мовы, усё ж здзіўляе поўны паралелізм у развіцці першалапатковых *чъ* і *къ*¹⁵ у розных канцах славянскага свету і ў розны час. Яшчэ больш уражвае фармальна тоеснае сербскаму *шій* беларускае дыялектнае *шта*, што зафіксавана ў старых запісах фальклору 19 ст. з Лідчыны (на мяжы з Літвой): *шта хочаця?*; *пахваліўся, шта гэта ён забіў; каб ты удавіўся, шта ты больш мне не даеш; зйелі усе, шта мелі* і пад.¹⁶(ілюстрацыі падаюцца ў кірылічнай

¹¹ Журавлёв А. Ф. Заметки на полях „Этимологического словаря славянских языков“ // *Этимология* 1988–1990. Москва, 1992. С. 78.

¹² Лома А. Лезічка прошлост Југоисточне Србије у светлу топономастике // *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката*. Ниш, 1993. С.117.

¹³ Цвяткоў Л. Некаторыя рысы іншаславянскай фонэтыкі... С. 52 (Прыклады прыводзяцца са слоўніка: Добровольский В. Н. Смоленский областной словарь. Смоленск, 1914).

¹⁴ Гл. Польшыя.1998. №3. С.140.

¹⁵ Параўн.: Белић А. Историја српскохрватског језика. Књ. II. Св. 1: Речи са деklinацијом. 2-го изд. Београд, 1962. С. 127.

¹⁶ Weryha W. Podania białoruskie. Lwów, 1889; Weryha W. Dumki białoruskie ze wsi Głębokiego w powiecie Lidzkim guberni Wileńskiej w r. 1885 spisane // *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Kraków, 1989. T. 13. S. 84–103.

транслітарацыі). Цікава, што ў названых запісах сустракаюцца формы *шта* і *што*; паводле „Канкарданса беларускай мовы XIX стагоддзя“, што захоўваецца ў Інстытуце мовазнаўства Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, на 106 ужыванняў формы *што* ў запісах У. Вярыгі прыходзіцца 135 выпадкаў ужывання формы *шта*.

Аднак, як і ў сербскай дыялектнай мове (параўн., напрыклад: „Као што се види, примери са *шта* и они са *што* потпуно се мешају <...> *Шта̑ зна̑ сви̑ња̑ шти̑д̑ је̑ дин̑а̑*“¹⁷), выразнай дыферэнцыяцыі ў іх ужыванні не назіраецца: *што зрабіць з мацяраю, шта яна яго усуды насылала; пытая жонка яго: што ты купіў?* і пад. Адносна паходжання падобных сербскай і беларускай формаў існуюць розныя думкі. Сербская форма *шта* разглядаецца як новая форма на месцы старой формы род. скл. адз. л., параўн.: „*štȃ ist eigentlich ein nominal gebildeter Genitiv, indem št̑d̑ wie ein nominales Neutrum behandelt ist (s̑elo s̑ela)*“¹⁸, якая, аднак, фіксуецца „од врло давних времена, управо од првих писаних штокавских споменика“¹⁹. Для беларускай лакальна абмежаванай формы *шта* нельга выключыць падобны шлях развіцця (параўн.: *сяло, сяла; сто, ста* і пад.), аднак найбольш верагодным падаецца фанетычнае тлумачэнне: названая форма выступае ў шэрагу формаў, дзе з’яўляецца т.зв. аканне пад націскам, параўн. у тых самых тэкстах *ба* замест *бо*, *ўжа* замест *ўжо*: *ба некаму даглядаць; да ўжа ў палавіня будзя на дзяўчыня* і г. д. Магчыма, што гэтая з’ява звязана з пераносам націску ці ўзмоцненым націскам на пэўных частках фразы пры вуснай перадачы фальклорных тэкстаў. У кожным разе для песеннага фальклору падобная з’ява адзначаецца, параўн. раздзел „Аканіе под акцентом“ у працы Станіслава Глінкі, прысвечанай разгляду моўных асаблівасцяў беларускіх песняў у запісах Міхала Федароўскага²⁰. Але яшчэ больш здзіўляе тое, што вынікам такіх фанетычных працэсаў з’яўляюцца іншыя супадзенні ў беларускай і сербскай мовах. Перш за ўсё гэта формы тыпу *шага́*, адзначаныя ў запісах У. Вярыгі і ў творах А. Гурыновіча (паводле „Канкарданса беларускай мовы XIX стагоддзя“ адпаведна 16 і 2 выпадкі), аналагічныя сербскім формам тыпу *шдга*, параўн.: *тага дзіка бацьку занёс; узяў ацец тага пастушка; тага сам бог*

¹⁷ Станић М. Ускочки говор // Српски дијалектолошки зборник. Београд, 1977. Књ. 22. С. 47.

¹⁸ Leskien A. Grammatik der serbo-kroatischen Sprache. Heidelberg, 1914. S. 367.

¹⁹ Белић А. Историја српскохрватског језика. С. 127.

²⁰ Glinka S. O języku białoruskich pieśni ludowych w zbiorze M. Federowskiego // Lud białoruski. T. VII: Supplement do tomu V i VI. Warszawa, 1969. S.170.

відзяў; дзеля тага да канца не стрымаў і пад. У запісах У. Вярты сустрэўся адзін выпадак фіксацыі формы *свага* (серб. *свѣга*) на 22 выпадкі запісанай формы *сваго*: *да свага брата раднога побач сваго брата*. Названыя формы ўключаюцца ў больш шырокія дыялектныя арэалы на паўночным усходзе і поўдні Славіі, дзе выступаюць канчаткі на *-ga* (*-ga*) у асабовых, указальных, пыталых, прыналежных і іншых разрадаў займеннікаў, а таксама ў прыметнікаў. На ўсходзе арэал спарадычнага ўжывання формаў тыпу *яга*, *кага*, *шага*, *майга*, *аднага* абмежаваны пераважна паўночна-заходняй зонай на тэрыторыі Беларусі, а на поўдні — сербска-харвацка-славенскай, часткова балгарскай і македонскай моўнымі тэрыторыямі²¹. Можна прыняць, што гэтыя з’явы на паўночным усходзе і поўдні Славіі развіліся самастойна, аднак тады цяжка вытлумачыць некаторыя гістарычныя факты, у прыватнасці – фіксацыю формаў на *-ga* (*-ga*) у Фрэйзінгенскіх урыўках, Марыінскім евангеллі і Супрасьльскім рукапісе. Зрэшты, для апошняга помніка Язэп Воўк-Левановіч дапускаў сербскі ўплыў: „Я лічу, што Супрасьльскі рукапіс, мабыць, пісаўся сербам, што, быць можа, Супрасьльскі манастыр быў населены сербскімі манахамі ‘...’. Вось таму напісанні „некога“, „яга“, „кога“ і да т.п. справядлівей за ўсё ня прыклады на беларускае аканне, а правільная перадача сербскіх форм роднага склону займеннікаў, якія ў сербскай мове канчаюцца на *a*. Калі ж гэты рукапіс пісаў не серб, дык хутчэй за ўсё яна спісвалася з сербскага арыгіналу“²². Аднак фіксацыя формаў *моега* (канец XII ст.), *шага* (XII–XIII стст.) у наўгародскіх берасцяных граматах²³ ставіць пад сумненне і гэты аргумент. Ці не дзейнічае тут правіла „моўнага халадзільніка“, прапанаванае Валянцінам Кіпарскім для тлумачэння некаторых рэліктавых з’яў на Рускай Поўначы, падтрыманых адпаведнымі з’явамі фіна-вугорскіх моў? У нашым выпадку магла б ісці гаворка пра архаічныя з’явы, што захаваліся на паўднёвай перыферыі славянскага свету (паўднёваславянскі арэал), і рэліктавыя з’явы на мяжы з балтыйскім арэалам, які адыгрываў ролю такога „халадзільніка“, параўн.: „Slovanskému -go

²¹ Параўн.: Цыхун Г. Арэальная тыпалогія славянскіх моў. Прынцыпы і напрамкі даследавання. Мінск, 1988. С. 29.

²² Працы Акадэмічнае канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі. Мінск, 1927. С. 222.

²³ Янин В. Л., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977–1983 гг.). Москва, 1986. С. 142.

²⁴ Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zajmena. Sv. 1: Předložky. Koncové partikule. Praha, 1973. S. 311.

stojí nejblíž lit. *-ga*²³. Параўн., таксама, познія праславянскія формы *taga* 'illius', *jaga* 'eius', рэканструюемыя Георгам Гольцэрам²⁵.

У дадатак да названай ізагласы можна прывесці яшчэ адну займеннікавую беларуска-сербскую паралель: *тай* ~ *tāj* 'той'. Параўн. у запісах У. Вярыгі: *і ў тай час яны павянчаліся*. Названае супадзенне мае, хутчэй за ўсё, цалкам самастойнае паходжанне ў кожнай з моў. У беларускіх гаворках з'яўленне формы *тай* – вынік т. зв. гіперакання тыпу *карова* 'карова', якое сустракаецца ў асобных гаворках, або генералізацыі асноў ускосных склонаў, паколькі ў запісах У. Вярыгі сустракаюцца не толькі прыклады з *тай*, але і *май* 'мой', параўн.: *каб ты даставіў май куфар*. Цікава, што ў ананімнай брашуры, выдадзенай прыблізна ў той самы час у Жэневе, „Пра багацтва і беднасць“ (1881 г.) сустракаецца і форма *свай* 'свой': *свае грошы, свай капітал*. У запісах У. Вярыгі „гіпераканне“ распаўсюдзілася і на формы жаночага роду, дзе замест *той* выступае *тай* і нават *таяй*: *на тай смале; на тай скуру; на тай выспа; у тай шапца; прыехаў да выспы да таяй, у кояй быу упярод; зачарпнула з студні таяй віна кубак*.

Такім чынам, у разгледжаных супадзеннях моўных з'яў, якія на поўдні характэрны для ўсёй сербскай тэрыторыі і часткова выходзяць за яе межы, а на Беларусі маюць толькі абмежаванае распаўсюджанне на стыку з балтыйскай тэрыторыяй, можна бачыць як захаванне супольных генетычных тэндэнцый, так і выпадкі цалкам самастойнага развіцця. Даследаванне як першых, так і другіх з'яў можа быць карысным для высвятлення сербска-беларускіх дачыненняў у генетычным і тыпалагічным планах.

Іншы выпадак выключнага сербска-беларускага супадзення зафіксаваны на Наваградчыне: гук *у* на месцы спалучэння *оў*, у выніку чаго з'яўляюцца формы тыпу *вук* 'воўк', *жўты* 'жоўты', якія суадносяцца з серб. *вук*, *жўти* і пад. Як устанавіў даследчык гаворак ваколіц Наваградка (афіц. Навагрудак Гродзенскай вобл.) Іван Бурлыка, у мове старэйшых жыхароў каля 50 вёсак назіраецца пераход націсканога спалучэння *оў* → *у*: *с'адз'еў да пуначы, у дуһум пал'іц'е, на пудз'ён', сун'аіко*²⁶. З'ява адміраючая, бо як сцвярджае даследчык, „отсутствие -у- на месте -оў- у младшей возрастной

²⁵ Holzer G. Rekonstruktion urslavischer Lautungen // Prastłowiańszczyzna i jej rozpad, Warszawa, 1998. S. 61, 64.

²⁶ Бурлыко И. Г. Фонетические особенности говоров Новогрудчины (лингво-географическое и экспериментальное исследование). Дисс.... канд. филол. наук. Минск, 1987. С. 88–89, 211.

групы можна аб'ясніць осознаннай корэкцыяй гавораючага, прыходзячай пад уплывам літаратурнага произношэння²⁷. Што гэта з'ява позняя, сведчыць яе распаўсюджанне не толькі на словы са старымі рэфлексамі *ъl, ьl* (*тустаіе*, параўн. серб. *шусті* 'тоўсты'; *пун'ан'к'і*, параўн. серб. *йўн* 'поўны'; *поіехаў* у *Ступцы*, г. зн. „у Стоўбцы“, параўн. серб. *сйўй* 'слуп'), але і на спалучэнні, што з'явіліся на месцы старых *ъv, ьv*, якія ў беларускай мове далі *-оў-*: *руны* 'роўны', *аснуны* 'асноўны', *карука* 'кароўка', *здаруја* 'здароўе' і пад. Таму, відаць, можна пагадзіцца з І. Бурлыкам, што „переход *оў* → *у* следуе рассматривать как начальный этап исторического изменения, которое не получило развития“²⁸. Аднак, ці не паўплываў і тут „балтыйскі фактар“ у справе захавання пэўных тэндэнцый развіцця, якія, магчыма, былі ўласцівы некаторым дыялектам праславянскай мовы, што пазней рэалізавалася ў сербскай, і маглі захавацца ў кантакце з балтыйскімі мовамі на поўначы славянскай тэрыторыі? Тут звяртае на сябе ўвагу рэдкае *wulks* 'воўк', зафіксаванае у т.зв. яцвяжскім слоўнічку²⁹, адносна якога даследчык названага слоўнічка Зігмас Зінкявічус заўважае: „Проблему составляет *ul* вм. *il*“, бо хутчэй за ўсё першапачаткова пераход *ъl* → *и* адбыўся пасля губных. К. Вітчак гэты працэс разглядае як яцвяжскую інавацыю, што невядома іншым балтыйскім мовам³⁰. Да гэтага можна дадаць, што якраз на Наваградчыне гістарычна і тапанамас-тычна засведчаны яцвяжскія пасяленні.

Падводзячы вынікі разгляду некаторых беларуска-сербскіх паралеляў, можна выказаць асцярожнае меркаванне, што пэўныя тэндэнцыі у развіцці сербскай мовы мелі пачатак у старых балта-славянскіх кантактах. Гэтыя ж кантакты параджаюць падобныя з'явы у больш позні час у беларускіх гаворках.

²⁷ Бурлыко И. Г. Фонетические особенности говоров Новогрудчины (лингво-географическое и экспериментальное исследование). Автореферат дисс.... канд. филол. наук. Минск, 1987. С. 14.

²⁸ Бурлыко И. Г. Фонетические особенности говоров Новогрудчины (лингво-географическое и экспериментальное исследование). Дисс.... канд. филол. наук. Минск, 1987. С. 89.

²⁹ Зинкявичус З. Польско-яцвяжский словарь? // Балто-славянские исследования, 1983. Москва, 1984. С. 3–29.

³⁰ Гл. Acta Baltico-Slavica. 1989. Т. 20. S. 340.

ИЛИЈА ЧАШУЛЕ
(Сиднеј)

ЗА „ЕРГАТИВНОСТА“ НА МАКЕДОНСКАТА ГЛАГОЛСКА ПРИДАВКА

Македонската глаголска **-н/-т** придавка е еден од категоријалните потсистеми каде што се пројавуваат граматички и структурни промени кои се должат на внатрешно-системски поместувања што се одвивале во контекстот на двојазично или повеќејазично окружување. За неа пишувале многумина автори (Конески 1967 [1954], Голomb 1970, 1983 [1975]; Усикова 1973, 1983 [1975]; Фидлер – Fiedler 1972, Фридман – Friedman 1977, Илиевски 1983 [1975], Велковска 1985, 1988; Тополињска 1995, 1997; Чашуле — Čašule 1998 и други; за преглед на проучувањата и поширока анализа, види кај Велковска 1998), а посебно внимание им било посветувано на новата резултативна перфектна парадигма со помошниот глагол **има**, и на резултативните конструкции со копулативниот глагол **сум**.

Оваа инфинитна глаголска форма во суштина останала како единствен вистински наследник на развиениот петочлен партиципски систем од старословенски тип, ако земеме предвид дека глаголската л-форма, која е формален продолжувач на вториот активен партицип на претеритот, ги губи своите партиципски својства и во основа станува финитна глаголска форма. Впрочем, кај најбалканизираните македонски југозападни говори (имено во костурските говори и корчанскиот, види Видоески 1993:46-47 и Тополињска 1995: 205-212, 245-252), доаѓа до потполно губење на л-формата и до сведување на целиот систем само на **-н/-т** формата и глаголската именка (која на историски план и се изведува токму од **-н/-т** глаголската придавка).

Како што е познато, старословенскиот систем имал два партиципа за изразување едновременост (образувани од презентската основа), и три за изразување минатост, т.е. за претеритот (образувани од инфинитивната основа), а од нив по еден партицип на презентот и по еден за претеритот искажувале пасивно значење, а другите три имале актив-

но значење (Угринова-Скаловска 1979:109–111). Во современиот македонски јазик овој сложен партиципски систем се свел главно на **-н/-т** формата, т.е. на историскиот пасивен партицип на претеритот (глаголскиот прилог на **-јки**, инаку наследник на активниот партицип на презентот, се герундивизирал и ги изгубил партиципските одлики).

Следствено, македонската **-н/-т** форма во реструктурирањето на партиципниот систем можела да придобие низа карактеристики и од активните партиципи и од пасивните.

Во индоевропскиот прајазик, формите на ***-to**, ***-no** биле поврзани непосредно со коренот или со именската основа, значи првобитно биле сосема независни од глаголскиот систем, а поместувањето на деривациската продуктивност во глаголскиот инфинитен систем претставува словенска иновација, а такви поместувања се среќаваат и кај другите индоевропски јазици (германскиот, латинскиот, балтичките и сл.). Првобитно овие деривациски суфикси образувале придавки што укажувале на присуството на признак што бил означен со коренот на именката или глаголот. Токму затоа и тие можеле да добијат широк опфат среде индоевропските јазици имено како пасивни партиципи (Меје – Меје, 1951 [1934]:214).

Во старословенскиот јазик пасивниот **-т/-н** партицип на претеритот најчесто се употребувал со помошниот глагол **быти** во образувањето на сложени пасивни времиња (Хам – Hamn, 1970:178), но и како предикативен член, потоа и во супстантивизирана употреба и во апсолутни конструкции.

Меје (Меје, 1951[1934]:217–218) укажува дека во историскиот развој на пасивниот партицип се зголемила неговата улога, со оглед на тоа дека дошло до упадок во употребата на пасивниот партицип на презентот.

Среде современите словенските јазици, употребата на пасивниот партицип на претеритот главно се сведува на две функции:

1. модификација/атрибуција — како во македонскиов пример:

(1) **Играчката се скрши.** > Ја крена **скршената** играчка.

(при што глаголската придавка изразува антериорност по однос на сооднесениот предикат и имаме еден вид трансформа на релативна реченица – *Ја крена играчката што се скрши.*)

2. во перифрастични пасивни конструкции со глаголот **сум**, од типот:

(2) Тој е фален. Тој е казнет. Книгата е прочитана.

(За ова види кај Хоралек — Horalek (1992:204), кој укажува дека оваа употреба е потипична кај западословенските отколку кај источносло-

венските јазици, и кој образложува дека кај овие конструкции не се работи за сложени глаголски времиња, туку за состави од глаголот копула сум и глаголска придавка употребена предикативно.)

Меѓутоа, развојот на македонската глаголска придавка е многу динамичен и се разликува значително од состојбата кај останатите словенски јазици. Таа претрпува низа крупни трансформации при што доаѓа до затемнување на редица категоријални размеѓувања.

ГП се јавува како преодна категорија меѓу глаголот и придавката (види и кај Конески, 1967 [1954]:437–438) и кај неа доаѓа до засилување на глаголските својства. Во исто време, категоријалната граница меѓу непреодните и преодните глаголи станува многу лабава, а преодноста на глаголите престанува да биде ограничувачки фактор во деривацијата и функционирањето на ГП (последново секако треба да се гледа во контекст на појавата што зела замав во македонскиот јазик на транзитивизирање на инхерентно интранзитивни глаголи – види посебно кај Спасов 1981, а делумно и во развивањето на модалната категорија на готовноста).

Токму поради тоа што таа може да се изведува и од преодни и од непреодни (вклучувајќи ги тука и повратните) глаголи, Конески (1967 [1954]:435) со право настојува таа да не се именува како пасивна глаголска придавка, како што е случај во терминологијата на другите словенски јазици, туку напосто како глаголска придавка. Тој исто така се застапува конструкциите со помошниот глагол сум да не се третираат како посебна парадигма, туку како структури од типот на именски прирок, т.е. копула плус придавка (сосема како и Хоралек, види погоре.) Иако ја сметаме таквата анализа оправдана, сепак треба да се укаже дека имаме работа со конструкции каде што го гледаме почетниот развој, т.е. недовршениот развој на уште една парадигма со перфектно значење. (Впрочем и кај некои од досегашните проучувачи на сум-конструкциите се јавуваат дилеми при утврдувањето на нивниот синтаксички статус, види на пр. кај Велковска, 1998:84–86, Цветковски 1988.)

Формите од типот:

(2) Јас сум дојден. Јас сум бил дојден. Бев дојден. Ќе сум дојден.
Ќе бев дојден. Ќе сум бил дојден.

од една страна се јавуваат наспоредно со резултативниот има-перфект:

(3) Имам дојдено. Имав дојдено. Сум имал дојдено. Ќе имав дојдено.

Ќе сум имал дојдено.

а од друга страна со минатото неопределено време кое го продолжува стариот перфект и со други форми од парадигмата со помошниот глагол сум и кај идните времиња:

(4) Сум дошол. Бев дошол. Ќе дојдев. Ќе сум дошол.

Од ова произлегува дека се јавуваат три можности за искажување на перфектно значење, со различен степен на истакнување на резултативноста, со тоа што во првите две форми (2) и (3) главно не доаѓа до израз категоријата статус, т.е. засведоченоста/прекажаноста на формата.

Значи, во македонскиот јазик формата што категоријално била резервирана за изразување на пасив, го проширила својот опсег и спрема активните конструкции. Со самото тоа што си конкурирале во исти функционални разместувања активните и пасивните форми, еден од контекстите (т.е. кај -н/-т партиципот) каде што овие форми се исклучувале историски се неутрализирал, а тоа можело да има повратно влијание и на категоријата на преодноста и на синтаксичката структура на реченицата.

Во трудов би сакале да испитаме какво пошироко влијание имало ова поместување во третманот и пројавата на транзитивноста, а особено во хиерархиската, дијатезна структура на реченицата. Во тие рамки и го актуализираме прашањето за тоа дали во ваквите преобразби немаме и „ергативен“ систем во зачеток.

Прва која навестува можност за условно „ергативно“ толкување на конструкциите со глаголска придавка е Тополињска (1995:167–168) која вели за нив:

„Тие се, би можеле да речеме во наводници „ергативно“ насочени – остваруваат конгруентна врска со акузативна (објектна) именска синтагма, во случај на преодни глаголи (сп. на пример, ПРОЧИТАНА КНИГА и сл.) и со номинативна (субјектна) именска синтагма во случај на непреодни глаголи (сп. на пр. ЗАМИНАТ ВОЗ, и сл.).“

(Притоа таа укажува на паралелата со општопродуктивните грчки медиопасивни придавки што се образуваат од сите глаголски основи (Мирамбел – Mirambel 1959: 153).

Надоврзувајќи се на овие сознанија, ќе се обидеме да се осврнеме пошироко на можноста за изјаснување на „ергативен“ тип структури во македонскиот јазик.

Среќаваме вакви конструкции:

(5) Јас сум дојден да ви платам. (непреоден свршен) (актив)

(6) Јас сум натеран да ви платам. (преоден свршен) (пасив)

(7) Јас сум натеран од управата да ви платам. (како (6) со изјаснет агенс)

кои на формално-синтаксички план во ништо не се разликуваат. Во нив, само агенсот на преодната форма се воведува на посебен начин, со предлогот ОД, кој меѓудругото има и посесивно значење. Тоа е посебно интересно со оглед на тоа дека елементи на посесивен обележувач се јавуваат како ознаки на ергативниот субјект во слични ергативни конструкции.

Згора на тоа, главно со предикати што се однесуваат на ‘јадење’ (но и со некои други, види Минова-Ѓуркова 1994:167), како исклучителен случај, имаме глаголски придавки со активно значење, кај кои на извесен начин искажувањето на пасивот е блокирано:

(8) Јас сум јаден (вечеран, ручан, појадуван).

Значи во (5) субјектот на непреодниот глагол се третира исто како и објектот од преодниот глагол во (6), а го имаме и специјалниот случај кога така се третира и субјектот на преодниот глагол (во 8, каде што всушност функционира како непреоден), а надвор од овие специфични конструкции (како во примерот (7) во другите вакви структури се воведува со ОД, т.е. во формалните стилови со предлошкиот израз ОД СТРАНА НА...

Ергативната насоченост може да се види уште подобро од т.н. апсолутни последователни, главно временски (но и секундарно причинско-последични, допусни и сл.) конструкции:

(9) Дојден мајсторот, тие мораа да му отворат. (непреоден)(актив)

(10) Закована закачалката, тој можеше да си оди. (преоден)(пасив)

(11) Закована закачалката од мајсторот, тој можеше да си оди. (како (10), но со изјаснет агенс)

(Повторно имаме еднаквост на синтаксичката поставеност на субјектот на непреодниот глагол – ‘мајсторот’ во (9) со објектот на преодниот глагол – ‘закачалката’ во (10) кои се сооднесуваат наспроти агенсот на преодниот глагол, кој се воведува со предлогот ОД – ‘од мајсторот’, како во (11). За продуктивноста на овие конструкции, посебно со прилозите **уште** и **веќе**, види кај Тополињска 1997:97 (во егејските говори) и кај Конески 1967 [1954]:446 (во литературниот јазик). Наведуваме еден пример откај Цепенков (Цепенков, 1972: VI, 23):

(12) Уште недоречени тие зборои, го удрил перото одземи и је рекол“ (*џарафраза: Уише не ги дорекол тие зборои...*)

(Кон 12, би можеле да сооднесеме пример: *Уише недоречен човекош...*)

Ваква условно наречена „ергативна“ хиерархија среќаваме и кај некои конструкции со глаголска именка:

(12) Влегување човекот во салата, сите почнаа да ракоплексаат.

(13) Ставање храната во магацинот, доброволците си заминаа. (Во (12) агенсот кон глаголската именка има ист третман како објектот во (13).

Во една поширока дефиниција на категоријата на ергативноста токму ваквото изедначување на синтаксички план на субјектот од непреодната конструкција со објектот од преодната конструкција и се смета за признак на ергативноста, при што субјектите на преодните глаголи се третираат на поинаков начин. (Види кај Траск – Trask 1993:92–93). Би можеле по однос на македонските конструкции да се послужиме и со терминот од Opp – Opp 1989 за ‘ембрионален’ ергатив, или ергатив во зародиш, што тој го употребува при определбата на северноруските ергативни конструкции (види подолу).

Очигледно дека ваквите конструкции можеле да доведат и до промени во функционалната тежест на редот на зборовите. Предложената од нас историска промена на редот на зборовите во историјата на македонскиот јазик (според развојот на конструкциите со удвоен објект, од редослед СОГ (ОГС) > СГО, при што клитиките, т.е. кратките заменски форми би претставувале траги од стариот збороред (види кај Чашуле — Čašule 1997:8–10), исто така можела во еден преоден период да ги неутрализира или проблематизира контекстите каде што се јавуваат позициски конкурентни објектот и субјектот.

Ако се заложиме ваквите појави да ги објаснуваме како резултат на јазичен контакт (според Голомб 1970:13, во конструкциите со глаголска придавка се работи за конвергенција (т.е. за изограматизам) со ароманскиот материјал, а според други автори и за грчко и албанско меѓудејство), треба да се обидеме да назначиме кои конструкции можеле да го дадат почетниот поттик двата система да се приближат. Јасно е дека како контактен феномен можеме да го сметаме упростувањето на формите, нивната нивелација и неутрализирање на категоријалните разграничувања, исто како и хипертрофирањето на одредени карактеристики.

Можеме да си замислиме една хипотетична, теориска ситуација, во еден наративен контекст, каде што простото најнеобележано означување на дејството, кај зборуваачот на кого тој јазик му е втор, може

да придобие низа функции што во зборувањето на изворните зборувачи ги нема. Тука ми се чинат показателни сите апсолутни конструкции, било со глаголска именка:

(14) Доаѓање дома, земање детето и спраштување надвор.

(*йарафраза: Дојде дома, го зеде дејшето и ја сираштии надвор.*)
и.е.

(*Шшом дојде дома, го зеде дејшето и ја сираштии надвор.*)

било со глаголска придавка:

(15) Дојден дома // земено детето — ја спрашти надвор.

(*йарафраза: Шшом дојде дома и го зеде дејшето, ја сираштии надвор.*)

Треба да се истакне дека конструкциите со глаголска придавка во секвенци се поретки и понеобични од оние со глаголската именка, иако за ваква употреба (апсолутни конструкции со еден партицип) наоѓаме слични примери уште во старословенскиот. Тука треба да се земе предвид и гледиштето на Цивјан (Цивъян 1979:208) која ги смета ваквите ‘апсолутни’ конструкции како еден вид особена балканска синтаксичка конструкција.

Можеби и наредниов јазично-контактен контекст можел да биде исто така поттик кон раширување на употребата на глаголската придавка:

(16) Се врати ли тој? – Вратен (е).

(17) Го удрија ли? – Удрен (е).

при што соговорникот се решава да ја употреби глаголска придавка како необележана по лице и како поедноставна по форма.

Се поставува и прашањето каква била генезата на конструкциите со глаголска придавка и на планот на формата. Познато е дека парадигмата со помошниот глагол **има/нема** се врзува со глаголска придавка од среден род на **-ио**, која се обопштува без разлика на родот на субјектот или на објектот, и не е конгруентна, т.е. е граматикализирана. Оваа парадигма со помошниот глагол **има/нема** е исклучителна карактеристика на македонскиот среди словенските јазици, а на лингвогеографски план нејзиниот опсег се поклопува со ареалот на употребата на заменските клитики во почетна позиција (види ја мапата кај Савицка – Sawicka 1997:84).

Во објаснувањето на македонските сложени глаголски форми главно (и логично) се тргнува од фактот дека отпрвин таква конгруенција постоела, за што впрочем наоѓаме потврда и кај Цепенков. На пример:

(18) Чунки секој знаеше оти има многу пари скриени во киелината. (Цепенков 1972: VI, 55)

Меѓутоа во врска со оваа појава треба да истакнеме дека едновремената употреба на конгруентни и неконгруентни форми не мора еднозначно да се толкува како „парадигма во развој“ како што тоа досега се чинеше, со тоа што завршувањето на процесот на развој, т.е. на граматикализација на **имам-конструкциите** се сместуваше временски во крајот на 19. и почетокот на 20. век. И во современиот македонски стандард, особено при некорелерентност на агенсите, можат да се јават конгруентни форми со објектот:

(19) Има многу дупки направени во дворот.

(Впрочем тоа го имаме и во горниот пример од Цепенков (18) – агенсот ‘кој ги скриел парите’ е неизјаснет и предикацијата има пасивно значење ‘скриени од некого’). Тоа значи дека кога се работи за ‘скриени’ пасивни конструкции, ваквите конгруентни структури се препочитуваат, т.е. се единствено можни. Истовремено генезата на **имам-резултативните перфекти** се чини треба да се смести во порана временска рамка.

Во контекстот на нашата дискусија погоре во нашиот обид да ја осветлиме донекаде генезата на конструкциите со ГП, наоѓаме неочекувана, но интересна паралела со состојбата во северноруските говори и во летонскиот, кај кои формите на **-но /-то** (северноруски) и **-ма, -та** (летонски) се обопштуваат во посебен вид морфолошко-ергативни средства во реченичната хиерархија (Лавин — Lavine 1999:307–329). Интересно е што кај северноруските говори се обопштува имено обликот за среден род од истиов историски партицип на претеритот кој влегува во неконгруентна врска со објектот и со агенсот, а и летонските инваријантни форми соодветствуваат со старите еднински форми од среден род од сегашните и минатите пасивни партиципи. (Лавин – Lavine, *ibid*:308). Авторот укажува дека овие форми веќе не се конгруентни флексивни афикси, туку деривациски морфеми со своја сопствена аргументска структура. Да го покажеме тоа со еден од примерите на авторот:

(20) U lisiy uneseno kuročka.
 кај лисица-ГЕН однесено:-но кокошка-НОМ.Ф.
 „од лисицата (била) однесена кокошката“
 „Лисицата однесла кокошка. (Лавин – Lavine, *ibid*:307)

Овој пример го покажува механизмот, според кој формата за среден род, имено во развојот на ергативни конструкции, се наметнува при неутрализирањето на конгруенцијата, а тоа може да се должи

толку на тоа дека во предикатско-аргументски структури од овој тип, формите за женски или машки род (со конгруенција, а после и без неа) би создавале двосмислености во дијатетичката поставеност.

Се чини дека слична мотивација треба да се бара и за македонскиот развој, кога изборот на формата за среден род ја елиминирал потребата од конгруенција било со субјектот (каде што формата за среден род се јавила како средство за неутрализирање на родот, на двор од двете доминантни позиции со субјект од женски и субјект од женски род), било со објектот.

Потврда за погодноста на формите од среден род за обопштување во парадигмата наоѓаме и во следниов пример од Белградскиот македонски зборник (текст од 18. век, види кај Поп-Атанасов 1985:67, се наведува овде со нешто упростен правопис):

(21) Где са, които думать: магија ми е оучинено и не раждаемъ чеда.

Во примеров немаме конгруенција меѓу *магија* и *оучинено*, т.е. авторот ја претпочита формата од среден род, при што агенсот е обопштен и неизјаснет. Би можеле да претпоставиме сличен развој и во нивелирањето на глаголските придавки во новите резултативно-перфектни форми.

* * *

Промените кај македонската глаголска придавка се должат и на заемно проникнување со ароманскиот, новогрчкиот и албанскиот, значи на јазично-контактни чинители, но истовремено произлегуваат и од внатрешниот развој во македонскиот јазик. Притоа, македонската ГП има употреба и во активни конструкции (и со *сум* и со *има/нема*) и во пасивни, при што таа развива механизми кои се карактеристични за ергативните системи, т.е. во одредени контексти ја менува дијатетичната хиерархија. Изведувана и од преодни и од непреодни глаголи, и од несвршени и свршени глаголи, на реченичен план таа доведува до изедначување на функционалните својства на активните и пасивните конструкции. Ако кон ова се додадат и процесите што претпложуваме дека се случувале во историскиот развој на збороредот, јасно е дека имаме работа со промена во хиерархијата на реченичните членови и со неутрализирање на одредени позиции. Тешко е да се утврди редоследноста на овие појави на историски план, но се чини дека состојбата во старословенскиот јазик би укажувала на тоа дека првин дошло до развој на конструкции со *сум* од непреодни глаголи, што влијаело подоцна и на развојот на *имам*-конструкциите. Ергативното пак, устројство на одредени конструкции во македон-

скиот јазик може да се толкува и во прагматичката обусловеност на одделни конструкции, во одредени стеснети комуникациски контексти, каде што се оди кон употреба на форми најмалку категоријално обележани.

ПОСОЧЕНА ЛИТЕРАТУРА

- Велковска, Снежана. 1985. **Глаголските конструкции од типот *сум дојден* и *имам дојдено* во текстовите на Марко К. Цепенков.** (необјавен магистерски труд). Скопје: Универзитет „Кирил и Методиј“.
- 1987/1988. „Има-конструкциите во текстовите на Марко К. Цепенков“. **Македонски јазик.** Година XXXVIII–XXXIX: 301–314.
- 1998. **Иразување на резултативноста во македонскиот стандарден јазик.** Посебни изданија, кн 26. Скопје: Институт за македонски јазик.
- Видоески, Божидар. 1993. „Меѓујазичниот контакт (на дијалектно рамниште) како фактор за дијалектната диференцијација на македонскиот јазик“. во: **Реферати на македонските слависти за XI меѓународен славистички конгрес во Братислава.** Скопје:Македонска академија на науките и уметностите: 33–55.
- Голомб, Збигњев. 1970. „За механизмот на словенско-романските односи“. **Македонски јазик.** XXI:5–19.
- 1983 [1975] „Конструкциите со „има“ и глаголска придавка во македонскиот и во влашкиот јазик“. Втора научна дискусија, Охрид:Семинар за македонски јазик, литература и култура : стр. 1–12.
- Илиевски, Петар Х. 1983 [1975]. „Појава на описен перфект со „имам“ во грчкиот и во латинскиот јазик“. Втора научна дискусија, Охрид: Семинар за македонски јазик, литература и култура.
- Конески, Блаже. 1967 [I–1952, II–1954]. **Грамматика на македонскиот литературен јазик.** Скопје:Култура.
- Мейе, А. 1951.[1934] **Общеславянский язык.** Москва: “Издательство Иностранной Литературы.
- Минова-Ѓуркова, Лилјана. 1994. **Синтакса на македонскиот стандарден јазик.** Скопје:Радинг.
- Поп-Атанасов, Ѓорѓи. 1985. **Ракописни текстови на македонски народен говор.** Скопје:Мисла.
- Спасов, Људмил. 1981. **Преодноста на глаголите во македонскиот јазик.** (необјавена докторска дисертација). Скопје: Универзитет „Кирил и Методиј“.
- Тополињска, Зузана. 1995. **Македонските дијалекти во Егејска Македонија. Книга I, Синтакса. (I дел).** Скопје:Македонска академија на науките и уметностите.
- 1997. **Македонските дијалекти во Егејска Македонија. Книга I. Синтакса. (II дел).** Скопје:Македонска академија на науките и уметностите.
- Угринова-Скаловска, Радмила. 1979. **Старословенски јазик.** Скопје: Универзитет „Кирил и Методиј“.
- Усикова, Рина П. 1973. „Значения и употребление причастий в македонском литературном языке“. Балканское языкознание, стр. 257–282.

- 1983 [1975]. „Местото на формите со помошниот глагол „има“ и глаголската придавка во среден род на -но/-то во македонскиот глаголски систем“. Втора научна дискусија. Охрид: Семинар за македонски јазик, литература и култура.
- Цепенков, Марко К. 1972. **Народни приказни**. во **Македонски народни умотворби**. Книга 6. Скопје:Македонска книга.
- Цивьян, Т. В. 1979. Синтаксическая структура балканского языкового союза. Москва: Наука.
- Цветковски, Живко. 1988. **Именскиот прирок во македонскиот јазик**. (необјавена докторска дисертација). Скопје: Универзитет „Кирил и Методиј“.

Латиница:

- Čašule, Ilija. 1997. “The Functional Load of the Short Pronominal Objects and the Doubling of the Object in Macedonian“. **Journal of Slavic Linguistics** 5 (1):3–19.
- 1998. “The System of Non-Finite Verbal Forms in Macedonian and Bulgarian“. **Australian Slavonic and East European Studies**. Vol. 12, No. 1: 27–45.
- Fiedler, W. 1972. “Interferenzbedingte grammatische Synonymie und Homonymie. Zudem Perfekt-bildungen in westmakedonischen Mundarten. **Zeitschrift für Slawistik**, XVII:1.
- Friedman, Victor. 1977. **The Grammatical Categories of the Macedonian Indicative**. Columbus: Slavica Publishers.
- Hamm, Josip. 1970. **Staroslavenska gramatika**. Zagreb: Školska knjiga.
- Horalek, Karel. 1992. **An Introduction to the Study of the Slavonic Languages**. Vol. 1. Nottingham: Astra Press.
- Lavine, James. 1999. “Subject Properties and Ergativity in Northern Russian and Lithuanian“ in Dziwirek K., Coats H., Vakareliyska C.M. (eds). **Formal Approaches to Slavic Linguistics 7. The Seattle Meeting**. Ann Arbor: Michigan Slavic Materials, vol. 44:307–329.
- Mirambel, A. 1959. **La langue grecque moderne**. Paris.
- Orr, Robert. 1991. “More on Embryonic Ergativity“. **General Linguistics** 31:163–175.
- Sawicka, Irena. 1997. **The Balkan Sprachbund in the Light of Phonetic Features**. Warszawa: Energeia.
- Trask, R.L. 1993. **A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics**. London & New York: Routledge.

HELMUT W. SCHALLER
(Marburg)

DIE SERBISCHE SPRACHWISSENSCHAFT IM 20. JAHRHUNDERT:
IHRE BEZIEHUNGEN ZU DEUTSCHLAND.¹

Der folgende Beitrag ist dem Andenken von Pavle IVIĆ (1925-1999) gewidmet, der als Schüler von Aleksandar BELIĆ stets die wissenschaftlichen Beziehungen zu Deutschland gepflegt hat. In Gastvorträgen, mehrfach auch an der Philipps-Universität Marburg und in Form von Vorträgen im Rahmen von Symposien hat Pavle IVIĆ wertvollste Anregungen vor allem zur sprachgeographischen Erforschung der südslawischen Sprachen gegeben. Sein Vortrag anlässlich des Internationalen Symposiums „Aktuelle Probleme der Balkanlinguistik“ im April 1997 in Marburg wird demnächst im ersten Sammelband zum geplanten Balkansprachatlas erscheinen, der zugleich auch seinem Andenken gewidmet ist.

Im 20. Jahrhundert wurde die serbische Sprachwissenschaft vor allem von drei Persönlichkeiten im besten Sinne des Wortes gestaltet, nämlich von A. BELIĆ, Milka und Pavle IVIĆ. Der führende serbische Sprachwissenschaftler Aleksandar BELIĆ (1876-1960) hat in seiner wissenschaftlichen Tätigkeit, zuletzt als Präsident der Serbischen Akademie der Wissenschaften, zwei Bezugspunkte zu Deutschland gehabt, nämlich einmal mit seiner Leipziger Promotion bei August LESKIEN (1840-1916) im Jahre 1900 und mit seiner 1960 erfolgten Wahl zum korrespondierenden Mitglied der Bayerischen Akademie der Wissenschaften in München. Anfang und Ende der wissenschaftlichen Laufbahn von BELIĆ sind daher mit der slawischen Sprachwissenschaft in Deutschland verbunden. In der Abhandlung „Zur Entwicklung der slavischen Deminutiv- und Amplificativsuffixe“, die A. BELIĆ der Philosophischen Fakultät der Universität Leipzig im Jahre 1900 vorgelegt

¹ Vgl. hierzu H. W. Schaller: Aleksandar Belić und seine wissenschaftlichen Beziehungen zu Deutschland, in: Talvj, Tesla und die geistige Welt der Südslawen. Zum Gedächtnis von Nikola Pribić (1913-1992). München 1999. S. 71-77.

hat, findet sich auch sein Lebenslauf bis zum Jahre 1900, der vor allem über seinen wissenschaftlichen Werdegang Aufschluß gibt:

„Ich, Alexander Belić, bin in Belgrad (Serbien) im 2. August 1876 von Eltern griechisch — katholischer Confession geboren. In meinem Geburtsorte habe ich den ersten Unterricht bekommen und das Gymnasium vom J. 1886 bis 1894 besucht und absolvirt. Nachher studirte ich slavische Philologie zwei Semester an der Hochschule zu Belgrad, vier Semester an der Universität Odessa und ebensoviele an der Moskauer Universität, wo ich auch die russischen Staatsprüfungen abgelegt habe. Als Candidat der Moskauer Universität ging ich nach Leipzig, um meine Studien auf dem Gebiete der Linguistik zu vervollständigen. Dasselbst blieb ich zwei Semester. Ich habe die Vorlesungen der folgenden Herren Professoren gehört: Stojanović, Cvijić, Zima, Turoman (Belgrad); Kučubinskij, Nikitskij, Derevickij, Vipper, Stern, Lange, Kazanskij (Odessa); Fortunatov, Korš, Brandt, Sokolov, Lopatin, Sobolevskij, Poržezinskij, Mserianz (Moskau); Leskien, Brugmann, Windisch, Sievers (Leipzig). An den Arbeiten des Seminars der betreffenden Universitäten und an denen des Indogermanischen Instituts in Leipzig habe ich ebenfalls Theil genommen.

Hiermit sage ich allen meinen Lehrern herzlichsten Dank für ihre Belehrung und Anregung, insbesondere aber den Herren F. Th. Fortunatov, A. Leskien und Lj. Stojanović, die nach vielen Seiten meine Studien gefördert haben.“²

In seiner Dissertation führt A. Belić aus, daß man zu deminuirenden, amplifizierenden und deteriorierenden Ausdrücken auf dreifache Weise gelangen kann, einmal indem man die entsprechenden Wörter metaphorisch gebraucht, wenn man die Wörter in ihrer eigentlichen Bedeutung gebraucht — jedoch verbunden mit einer gewissen Bedeutungsfärbung — und schließlich, indem man mittels bestimmter Suffigierungen sekundäre Nomina bildet, die dadurch Deminutiv-, Amplifikativ- oder Deteriorativbedeutungen bekommen. Entsprechend diesen Vorüberlegungen werden in der Abhandlung bei den Substantiva in einem allgemeinen Teil die Formen der Suffixe behandelt, gefolgt von der Bedeutung dieser Suffixe, an die sich dann Bemerkungen zur lautlichen und syntaktischen Seite dieser Suffixe anschliessen. In einem zweiten, speziellen Teil werden dann die einzelnen Suffixe, nämlich *-k-*, *-c-*, *-isko* und *-ište* vorgestellt.³

² A. Belić: Zur Entwicklungsgeschichte der slavischen Deminutiv- und Amplificationssuffixe. Diss. Leipzig 1901.

³ Dass., in: Archiv für Slavische Philologie 18, 1901, S. 234.

Über die von Aleksandar BELIĆ vorgelegte Dissertation äußerten sich die beiden Leipziger Gutachter August LESKIEN und Karl BRUGMANN wie folgt:

„Die slawischen Sprachen zeichnen sich durch eine ungewöhnliche Menge und Mannigfaltigkeit der Deminutivbildungen aus. Sie sind bisher, selbst in den einzelnen Sprachen nicht eingehend und im Zusammenhang behandelt worden. Diese Lücke sucht der Verf. auszufüllen. Es handelt sich bei ihm nicht um eine sprachvergleichende Zurückführung der betreffenden slawischen Suffixe auf ihre ältere lautliche Form, sondern um die innere Geschichte der Bildungen im Slawischen selbst. Die zur Deteminierung verwendeten Suffixe haben eine gewisse Unbestimmtheit, sie können deteriorierende und amplifizierende Bedeutung haben und zu Bildungen verwendet werden, die ganz außerhalb dieser Bedeutungen stehen. Der Verf. sucht im ersten Teil (S. 1–26) die Ansatzpunkte für die Entstehung der einzelnen Bedeutungen und deren Übergänge in einander festzulegen. Der zweite Theil behandelt die einzelnen Suffixe, ihre mannigfachen Vertauschungen, Weiterbildungen und Umbildungen in Form und Bedeutung durch die einzelnen slawischen Sprachen ausführlich. Die Arbeit ist im ganzen wohl gelungen“, ihr Hauptmangel liegt in einem fast allen Slawen anhaftenden Ungeschick, klar zu disponieren und dadurch auch Wiederholungen zu vermeiden. Ich beantrage die Censur 2.

28. Sept. 1900

Leskien.

Ich bin mit der Beurteilung, die diese fleissige und förderliche Arbeit vonseiten des ersten Referenten erfahren hat, nach allen Richtungen einverstanden. Also ebenfalls für Censur II und Zulassung zur mündlichen Prüfung.

30. Sept. 1900

Brugmann.“⁴

„Die Prüfung in der *indogermanischen Sprachwissenschaft* erstreckte sich auf die Verwandtschaftsverhältnisse der indog. Sprachen im Allgemeinen u. die Verzweigung des Keltischen u. Griechischen im Besondern, auf die Charakteristika der äolischen Dialekte, die Bildung des Nom. Pl. u. des Verbum substantivum in den indogermanischen Sprachen im Allgem. u. im Griechischen insbesondere. Der Cand. war im Ganzen ausreichend orientiert. 2 Brugmann.

Einige Fragen über vedische Literatur wußte er richtig zu beantworten. Hymnus P 12 des Rgveda, den er allerdings nach seiner Aussage

⁴ Universitätsarchiv Leipzig /Sign. Phil. Fak. Prom. 3032.

vor vier Wochen richtig gelesen hatte, wußte er ziemlich gut zu übersetzen, auch an den schwierigen Stellen. Eine grammatische Blöße hat er sich nirgends gegeben. 2 Windisch.

Sonach Gesamtcensur II a.“⁵

Die im Jahre 1901 bei Breitkopf und Härtel in Leipzig veröffentlichte Dissertation stellte, wie aus dem Titelblatt hervorgeht, einen Sonderabdruck aus dem „Archiv für Slavische Philologie“ dar,⁶ und umfaßte auf den SS. 134–206 zunächst nur die Substantiva, während in einer weiteren Abhandlung, die ebenfalls im „Archiv für Slavische Philologie“ im Jahre 1904 folgte, die Adjektiva behandelt wurden. Es kann als sicher gelten, daß BELIĆ im Jahre 1899 nicht nur nach Leipzig ging, um die Methode der Junggrammatiker dort näher kennen zu lernen, sondern auch deshalb, weil August LESKIEN bereits zu dieser Zeit einen hervorragenden Ruf als Kenner der südslawischen Sprachen und ihrer Geschichte hatte.⁶ Zwei Gesichtspunkte waren es, in denen sich F. F. FORTUNATOV, einer der Moskauer Lehrer von BELIĆ, mit den Leipziger Junggrammatikern einig war, nämlich Historizität und Sprachvergleichung als Grundpositionen aller wissenschaftlichen Beschäftigung mit Sprachen überhaupt. Nach Aussage von A. BELIĆ konnte LESKIEN Serbokroatisch so gut wie kein anderer Ausländer sprechen, Dialekte und Volkssprache des Serbokroatischen hatte er bekanntlich an Ort und Stelle studiert.⁷ LESKIEN war stets vom Allgemeinen zum Konkreten gegangen, wobei er sich vor allem davor hütete, aus einer unzureichenden Faktenlage Verallgemeinerungen zu ziehen. So ist auch seine 1914 in nur in einem ersten Band erschienene, 1978 in einem unveränderten Nachdruck in Heidelberg erschienene „Grammatik der serbo-kroatischen Sprache“ als das erste einschlägige Werk gewürdigt worden.⁸

Sprachwissenschaftlich bestens vorgebildet hat A. BELIĆ nach Exkursionen in den Jahren 1901, 1902, und 1903 bereits im Jahre 1905

⁵ Dass., Zu den mündlichen Doktorprüfungen von Aleksandar Belić am 29. Oktober 1900 liegen folgende Protokollnotizen vor: „Die Prüfung im Slavischen bezog sich auf die Geschichte der slavischen Sprachen, auf die historische und gegenwärtige Grammatik der einzelnen Sprachen. Der Candidat wußte überall sehr gut Bescheid u. ich kann ihm die Censur I erteilen. Leskien.“

⁶ In: Archiv für Slavische Philologie 23, 1901, S. 134–206 und in: Archiv für Slavische Philologie 26, 1905, S. 321–357.

⁷ Vgl. hierzu A. Richter: 100 Jahre deutsche Slavistik. Zum Gedenken an einen ihrer Begründer: August Leskien 1840–1916, in: Wissenschaftliche Zeitschrift der Technischen Hochschule Otto von Guericke Magdeburg 15, 1971, insbesondere S. 615.

⁸ Vg. hierzu H. Walter: Schüler Leskiens aus dem südslawischen Bereich, in: Zeitschrift für Slawistik 26, 1981, H. 2, S. 192–198.

eine umfassende Darstellung der Dialekte des südlichen und östlichen Serbiens mit zwei Karten veröffentlicht, wobei er den Dialekt von Timok-Luznica in den Mittelpunkt seiner Forschungen stellte.⁹ Im ersten Teil wurden die lautlichen Besonderheiten behandelt, im zweiten Teil die morphologischen und in einem dritten Teil die Syntax sowie auch Textbeispiele gegeben. Wegen ihres „balkanischen Charakters“ kommt gerade diesen Dialekten eine zentrale Stellung bei der Abgrenzung der sogenannten „Balkansprachen“ und des vieldiskutierten „Balkansprachbundes“ zu. Im Jahre 1906 konnte in Rußland auch eine erste dialektologische Karte der serbischen Sprache veröffentlicht werden.¹⁰ Eine wissenschaftliche Auseinandersetzung mit Olaf BROCHs Werk „Die Dialekte des südlichsten Serbiens“ findet sich bei Aleksandar BELIĆ im Jahre 1911 in seiner Darstellung des damaligen Standes der serbokroatischen Dialektologie.¹¹ Neue Wege hat A. BELIĆ mit seinen Akzentstudien beschritten, die im Jahre 1914 in Belgrad erschienen waren und die, obwohl sprachwissenschaftlich bestens fundiert, Widerspruch in Deutschland hervorriefen.¹² Mit mehreren Arbeiten hat A. BELIĆ auch den Bereich der slawischen Morphologie in mehrere wissenschaftliche Untersuchungen mit einbezogen, zu nennen ist u.a. seine im Jahre 1932 erschienene Abhandlung zum Dual in den slawischen Sprachen.¹³ BELIĆ hat 1950 erstmals, dann im Jahre 1962 in einer weiteren Auflage eine Darstellung der Geschichte des Serbokroatischen veröffentlicht,¹⁴ bereits 1908 hatte er das Thema der Entwicklung der serbischen Sprache in einem kurzen Beitrag behandelt, die Frage der serbokroatischen Standardsprache u.a. auch mit Bezug auf die Reformen von Vuk und Daničić wurde von ihm vor allem in den Jahren nach dem Zweiten Weltkrieg aufgegriffen.¹⁵ Schließlich hat sich BELIĆ auch mehrfach mit theoretischen Frage-

⁹ *Dijalekti istočne i južne Srbije*. Beograd 1905.

¹⁰ *Dialektologičeskaja karta serbskogo jazyka*, in: *Sbornik statej po slavjanovedeniju* 2, St. Peterburg 1905, S. 1–59.

¹¹ Zum heutigen Stand der serbo-kroatischen Dialektologie, in: *Rocznik Slawistyczny* 3, 1910, S. 82–103.

¹² Vgl. hierzu A. Bubrich: *Die Akzentlehre von A. Belić*, in: *Zeitschrift für Slavische Philologie* 2, 1925, S. 171–187; Hierzu die Erwiderung von A. Belić, in: *Zeitschrift für Slavische Philologie* 3, 1926, S. 1–28.

Vgl. hierzu auch die Erwiderung von O. Bubrich: *Nochmals über die Akzentlehre von A. Belić*, in: *Zeitschrift für Slavische Philologie* 4, 1927, S. 369–375.

¹³ *O dvojnini u slovenskim jezicima*. Beograd 1932.

¹⁴ *Istorija srpskohrvatskog jezika*. 2.1. Beograd 1950.

¹⁵ *Borba oko našeg književnog jezika i pravopisa*. Beograd 1949. Vuk i Daničić. Beograd 1947.

stellungen der Sprachwissenschaft befaßt und sich in Rezensionen zu einschlägigen Neuerscheinungen geäußert.

Die sprachwissenschaftlichen Leistungen von A. BELIĆ wurden in Form zahlreicher akademischer Ehrungen zu seinen Lebzeiten gewürdigt, u.a. auch durch die Wahl zum korrespondierenden Mitglied der Bayerischen Akademie der Wissenschaften in München, womit sich ein weiterer Bezugspunkt zu Deutschland ergibt. In ihrem Vorschlag vom 2. Februar 1956 führten die Mitglieder der Philosophisch-Historischen Klasse Erwin KOSCHMIEDER, Helmut HOFFMANN, Franz BABINGER, Rudolf PFEIFFER, Paul DIELS und Franz DÖLGER u.a. aus:

„Belić ist am 2. 8. 1876 geboren und studierte nach Absolvierung der serbischen Schule von 1894–99 in Moskau, Odessa und Leipzig slavische Philologie. In Leipzig promovierte er bei Leskien mit einer Dissertation „Zur Entwicklungsgeschichte der slavischen Deminutiv- und Amplifikativsuffixe, die 1901 im 'Archiv für Slavische Philologie' veröffentlicht wurde und allgemein Anerkennung fand. Als Schüler von Fortunatov, Leskien, Brugmann, Sievers wurde er schon 1899 Dozent der Velika Škola in Belgrad und 1905 ao. Professor an der Universität ebenda, wo er seit dieser Zeit bis heute wirkt. Er begeht in diesem Jahre seinen 80. Geburtstag und blickt auf eine stattliche Reihe hervorragender Leistungen zurück, die sich nicht nur in gedruckten Publikationen manifestieren, sondern auch in organisatorischen Vorhaben, die für die slavische Philologie von ganz großer Bedeutung sind. Es wurden ihm schon mehrere Festschriften gewidmet, in denen die Bibliographie seiner Arbeiten veröffentlicht wurde, und ich muß mich hier auf das Wichtigste beschränken.

In erster Linie sind seine überaus zahlreichen Arbeiten auf dem Gebiete der Dialektologie des Serbo-Kroatischen und der südslavischen Sprachen überhaupt hervorzuheben. Er begann mit einer Veröffentlichung einer dialektologischen Karte der serbischen Sprache im Jahre 1905, die sofort die serbische Dialektologie in ihren Methoden auf den Boden der modernen Sprachwissenschaft stellte. Das war damals durchaus kein leichtes Beginnen, denn die wissenschaftlichen Vorarbeiten standen auf diesem dialektisch außerordentlich stark zerklüfteten Sprachgebiete noch verhältnismäßig weit zurück. Durch überaus zahlreiche eigene Arbeiten, durch Organisation wissenschaftlicher Publikationen und Ausbildung eines jungen wissenschaftlichen Nachwuchses hat Belić die serbische Dialektologie auf ihre wissenschaftliche Höhe gebracht. Der 'Srpski dijalektološki zbornik' der Akademie der Wissenschaften enthält eine ganze Reihe dieser wichtigen Publikationen und gehört zu den begehrtesten

Desiderata in den neuauftrebenden slavistischen Bibliotheken des Westens.

Darüber hinaus hat Belić stets die slavische Philologie als Ganzes in sehr vielseitiger Weise betrieben; nicht nur Phonetik und Morphologie, sondern auch die sonst vielfach gemiedene Syntax hat er in zahlreichen Arbeiten aufs fruchtbarste gefördert, ohne etwa nur leicht zu bearbeitende Themen auszuwählen und die schwierigen Hauptprobleme zu umgehen. Auf dem Gebiete der Phonetik hat er eine außerordentlich fruchtbare Arbeit auf dem schwierigsten Sektor vorgelegt, die von der ganzen slavistischen Wissenschaft in den internationalen Zeitschriften und Buchpublikationen große Anerkennung fand und aufs eifrigste diskutiert worden ist: die 'Akcenatske študije' (1914). Dieses Gebiet der Intonation, Quantität und Betonung für das gerade das Serbische sehr viel wichtiges Material beizusteuern hat, hat er aufs nachdrücklichste gefördert. Alle späteren Arbeiten — bis zu der eben erst erschienenen Monographie Kuryłowicz — haben immer reichlich aus seinem umfangreichen Material schöpfen müssen — und da die slavischen Sprachen eine wichtige Quelle für die indogermanischen Akzenttheorien darstellen, die nur außerordentlich schwer zugänglich ist, ist seine Arbeit auch für die vergleichende Sprachwissenschaft von entscheidender Bedeutung gewesen. Ebenso wichtige Themen hat er auch auf dem Gebiete der Syntax in Arbeit genommen, z.B. den Verbalaspekt, wenn ich nur Arbeiten 'o upotrebi vremena 1926/7', 'Aorist imperfektnih glagola 1925/6', 'O sintaksičkom indikativu i relativu 1927' und 'Postanak praslovenske glagolske sisteme' nennen möchte. In allen diesen Arbeiten wirkt sich eine große Vielseitigkeit und originelle Beobachtungsgabe in anregenden Auffassungen aus. Belić organisierte 1913 eine neue südslavische Zeitschrift für slavische Philologie, den 'Južnoslovenski filolog', den er bis heute redigiert und der sich nicht nur durch Beachtung der Methoden und Ergebnisse der westeuropäischen Philologie aufs günstigste für die serbische Sprachwissenschaft ausgewirkt, sondern auch durch die Erschließung des hochinteressanten serbischen Materials für die außer-serbische Slavistik besondere Verdienste erworben hat.

Bei dieser großen Vielseitigkeit entwickelten sich in Belić schon früh starke Interessen für allgemein sprachwissenschaftliche Probleme, denen er eine Reihe von Arbeiten gewidmet hat. Ich nenne nur seine große Publikation 'O jezičnoj prirodi i jezičkom razvitku', 1941, die für das Grundproblem der Syntax sehr viel Diskussionsmaterial enthält.

1937 wurde BELIĆ zum Präsidenten der Serbischen Akademie der Wissenschaften gewählt und hat trotz seines hohen Alters diesen wichtigen Posten noch heute inne. Die große Anerkennung, die er also bei

seinen Landleuten gefunden hat, und die allgemeine Anerkennung auf dem Gebiete der Slavistik, nicht zuletzt sein ständiges Interesse für die Deutsche Wissenschaft und seine Bemühungen um Wiederherstellung der alten wissenschaftlichen Beziehungen nach den schweren Katastrophen der Weltkriege veranlassen die Unterzeichneten den greisen Nestor der slavischen Philologie zum korrespondierenden Mitglied der Bayerischen Akademie der Wissenschaften vorzuschlagen.“¹⁶

In seinem Nachruf im Namen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften geht Paul DIELS nochmals auf die sprachwissenschaftlichen Verdienste von A. BELIĆ aus der Sicht der deutschen Slawistik ein:

„Wie es Herkunft und Ort des Wirkens mit sich brachten, ist Belić vor allem und mehr als irgendwer vor ihm der Begründer der serbischen Sprachwissenschaft gewesen. Als zielbewußter Organisator hat er die Beschreibung der serbischen Mundarten in Gang gebracht, zum 'Srpski dijalektološki zbornik' hat er gleich selber in einem stattlichen Bande die Darstellung der südostserbischen Mundarten geliefert, denen gleichzeitig etwa ein ausgezeichnete norwegischer Slavist, Olaf Broch, sein Augenmerk widmete. Daß man nun 'großräumigere' Beschreibungen schuf, befähigte Belić dazu, in Rußland eine dialektologische Karte des serbokroatischen Sprachgebietes zu veröffentlichen, wie es, wieder etwa gleichzeitig und nicht ganz mit den gleichen Ergebnissen, der Österreicherische Slavist Milan v. Rešetar, ein Ragusaner, im Auftrage der Wiener Akademie tat. Mit der Erfassung der Tonunterschiede in den serbokroatischen Mundarten leistete Belić etwas, das bei weitem nicht alle Serbokroaten ihrem Gehör zumuten können; der grundlegende Unterschied der 'čakavischen' und der (zugleich schriftsprachlichen) štokavischen Betonung war zwar seit langem bekannt, aber das Wesen und den Bestand der sehr weit zurückgedrängten 'čakavischen' (die die ältere ist) hatte nach Antun Mažuranić (1846) kaum einer klar erfaßt und dargestellt; Belićs Betrachtungen über den küstenländisch-kroatischen Dialekt von Novi-Vinodol ermöglichten erst eine genauere Vergleichung der beiden Systeme und befähigten ihn selber zu einem Werk über Wesen und Entstehung beider (Akcenatske studije 1914).“¹⁷

Bereits 1923 wurde Aleksandar BELIĆ Generalsekretär der Serbischen Akademie der Wissenschaften, vom Jahre 1927 bis zu seinem Tode

¹⁶ Archiv der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Personalbogen für Herrn Dr. Alexander Belić.

¹⁷ P. Diels, in: Bayerische Akademie der Wissenschaften. Jahrbuch 1960. S. 150–153 m.e. Portr.

im Jahre 1960 war er Präsident der Serbischen Akademie der Wissenschaften. BELIĆ war es 1954 gelungen, erstmals wieder Slawisten aus west- und osteuropäischen Ländern zu einer wissenschaftlichen Tagung in Belgrad zu versammeln und damit die Voraussetzung für die folgenden internationalen Slawistenkongresse zunächst in Moskau 1958,¹⁸ dann in Sofia und Prag 1963 und 1968 zu schaffen, nachdem der für September 1939 in Belgrad geplante III. Internationale Slawistenkongreß wegen des Beginns des Zweiten Weltkrieges nicht durchgeführt werden konnte. Aleksandar BELIĆ war es wie später auch seinem Schüler Pavle IVIĆ gelungen, die wissenschaftliche Arbeit nicht nur auf eine nationale, sondern auf eine internationale Grundlage zu stellen. Nur so war es auf Dauer möglich geworden, über alle Gegensätze und Auseinandersetzungen, seien sie nationaler oder ideologischer Art gewesen, das eine Ziel zu verfolgen, nämlich die wissenschaftliche Kenntnis der slawischen Sprachen und ihrer Geschichte zu fördern. Sowohl A. BELIĆ als auch Pavle IVIĆ haben hierzu im 20. Jahrhundert einen hervorragenden Beitrag geleistet. Sowohl die serbische Dialektologie als auch der geplante Balkansprachatlas¹⁹ werden immer wieder auf die Arbeiten von Aleksandar BELIĆ und Pavle IVIĆ zurückgreifen und damit ihr Andenken lebendig erhalten.

¹⁸ Vgl. hierzu die Ansprache von A. Belić anlässlich des IV. Internationalen Slawistenkongresses in Moskau in: IV. Meždunarodnyj s'ezd slavistov. Otčet. Moskva 1960. S. 28–30.

Eine weitere Möglichkeit eines internationalen Slawistentreffens nach den Initiativen von A. Belić in Belgrad war in Berlin in der Zeit vom 11. bis 15. November 1954 ebenfalls eine Tagung durchgeführt worden, an der sich allerdings kein Vertreter aus Jugoslawien mit einem Vortrag beteiligt hatte.

¹⁹ Vgl. hierzu H. W. Schaller: „Aktuelle Probleme der Balkanlinguistik. Internationales Symposium in Marburg, 24.–26. April 1997, in: Zeitschrift für Balkanologie 34/1, 1998, S. 135–139, insbesondere S. 136:

„Zur zentralen Frage der Tagung und der ersten Sitzung der Kommission entwickelte sich sehr bald der Plan der Erstellung eines 'Balkansprachatlasses', da es gerade der Balkanlinguistik in vielen sprachlichen Bereichen der Balkanhalbinsel an Ergebnissen der Feldforschung mangelt. Zur Frage der Vorüberlegungen zur Erstellung eines Balkansprachatlasses wurden in Marburg folgende Vorträge gehalten:

Pavle Ivić: Überlegungen zu einem 'Punktenetz' und zu einem Fragebogen für einen künftigen Balkansprachatlas.

Gennadij Cychun: Zur Konzeption eines Balkansprachatlas.

Alexander Sobolev: Das Petersburger Projekt für einen 'Kleinen Sprachatlas der Balkanhalbinsel'.“

Zusammen mit einer Darstellung der historischen Entwicklung der Frage eines Balkansprachatlas werden diese Beiträge als erster Band von Materialien zum Balkansprachatlas in Kürze in Marburg veröffentlicht. Der Band wird dem Andenken von Pavle Ivić gewidmet.

МИЛАН ШИПКА
(Сарајево)

О СРПСКОЈ ПРАВОПИСНОЈ ТЕРМИНОЛОГИЈИ

Приступајући детаљној анализи *Правописа српскога језика* Матице српске (1993), овдје посвећујемо посебну пажњу правописној терминологији — у свјетлу колебања и стабилизације српске правописне терминологије уопште.

У раду се разматрају само правописни термини у ужем смислу, тј. називи који се односе на писмо, писање ријечи те посебно реченичне и правописне знакове. На основу анализе, на крају се дају и предлози за утврђивање српског правописног термилошког стандарда.

0.1. Као резултат друштвено-историјских околности, посебно дјеловања центрифугалних сила у међунационалним односима, на српскохрватском говорном простору крајем двадесетог стољећа осамостаљују се и диференцирају три новоштокавска језичка стандарда: српски, хрватски и бошњачки (од којих је овај посљедњи, заправо, још у фази формирања). Тај процес прате живе стандардизационе активности, па су тако умјесто заједничког *Правописа српскохрватскога/хрватског српскога књижевног језика* двију Матица (српске и хрватске), којим смо се служили пуних тридесет година (1960-1990), појавила и три посебна (национална) правописа. Прво је 1990. објављен *Хрватски њравопис* (у ствари, репринт или ти претисак правописног приручника припремљеног за штампу, али и забрањеног прије објављивања, 1971, а касније објављеног у два лондонска издања, по чему је назван — „лондонац“). Затим слиједи *Правопис српскога језика* Матице српске (Нови Сад, 1993) и на крају *Правопис босанскога језика* (Сарајево, 1996). Осим ревизије заједничке правописне норме, у чему је *Хрватски њравопис* отишао најдаље, начињене су и извјесне измјене у правописној терминологији, у ком погледу такође предњаче састављачи *Хрватског њравописа* (Бабић, Финка и Могуш). Створена је, дакле, ситуација у којој се може говорити о посебним националним правописима у нас, па тако и о посебним, мада још у доброј мјери подударним, правописним терминологијама. Предмет нашег

интересовања у овом раду је правописна терминологија у *Правопису српскога језика* МС (1993) — у свјетлу колебања и стабилизације српске правописне терминологије уопште.

0.2. С обзиром на исувише широко схватање правописне терминологије у *Правопису* двију Матица (1960), гдје су умјесто дотадашњих различитих правописних (и граматичких) термина усвојени јединствени заједнички термини, умјесно је поставити питање шта, заправо, ваља разумијевати под појмом „правописна терминологија“. На постављено питање није могуће дати једнозначан одговор, јер се може говорити о правописној терминологији у ужем и ширем смислу. У ужем смислу ту се убрајају сами правописни термини, који су у вези с правописном, а не и граматичком материјом, тј. они који се односе на писмо (*ћирилица* и *латиница*, *алфабет*, *азбука* и *абецед*а), велика и мала слова, спојено и одвојено писање ријечи, реченичне и правописне знакове (*тјачка*, *зайет*а/*зарез*, *тјачка* и *зайет*а / *тјачка са зайетом*, *д*вије *тјачке* / *дво*тјачка, *узвичник*, *у*ишник, *а*ишпроф, *цр*та, *цр*тица, *наводници*, *и*олунаводници итд.). У ширем смислу, уз већ набројане, у оквир правописне терминологије улазе и граматички, и уопште лингвистички термини који се употребљавају у правопису, у формулацијама правописних норми, на пример: *глас*, *гласне жице*, *звучни* и *беззвучни сугласници*, *једначење* *и*о *звучности* и *мјесту* *т*ворбе (у вези с нормама о писању сугласничких скупова), *влас*тито име (у вези с правилима о писању великих почетних слова), *аорист*, *им*перфект (у вези с писањем гласа *х* у 1. лицу једине тих глаголских облика), *им*ператив (у вези с писањем гласа *ј* у облицима као што су *и*иј, *и*ијмо, *и*ијше), *сложена реченица* (у вези са стављањем запете) и сл. У овом раду разматра се само правописна терминологија у ужем смислу.

0.3. С обзиром на то да се правописни приручници на српској страни, почев од првог издања Белићева *Правописа* (1923), па све до појаве *Правописа српскога језика* (1993) — дакле, пуних седамдесет година (с изузетком ратног периода 1941–1945. године у Србији) — објављују под заједничким именом *Правопис српскохрватског књижевног језика*, поставља се питање шта се има сматрати српском правописном терминологијом. У овом случају одговор је једнозначан. Под српском правописном терминологијом (у дијахроној перспективи) разумијева се терминологија у правописним приручницима који су штампани и примјењивани на српској страни, у српским школама и српској култури, посебно она код Белића, као репрезентанта српске правописне традиције двадесетог стољећа. Као резултат дугог развоја, у четири основне фазе, не рачунајући предвуковски пе-

риод: 1. од Вука (1814) до Белића (1923), 2. од Белића (1923) до заједничког Правописа (1960), 3. од усвајања заједничког правописа (1960) до појаве првог националног правописа (1993) и 4. од раних деведесетих до данас, у *Правопису српскога језика* МС (1993) стекла се, иако не и искристалисала, српска правописна терминологија (укључујући, наравно, и заједничка рјешења у којима је партиципирала и српска страна). И управо стога што се ту стекла, али не и до краја искристалисала српска правописна терминологија, потребно ју је критички претрести и понудити конкретна рјешења за српски правописни термилолошки стандард.

1.0. Размотрићемо сљедеће правописне термине, заступљене у *Правопису српскога језика* МС (1993): *абецета, азбука, алфабет, айосџроф, велико слово, двије џачке / двоџачка, гениџивни знак / знак дужине, двојни айосџроф, заграда, зайџа/зарез, звјездица, знак џрекида / џри џачке, знак џромила, знак џроценџа, знак сџејена, инџерџункција, коса цџа, лаџиница, мало слово, наводници, џисмо, џолунаводници, џравоџис, скрађеница, сџџне бројке, слово, џачка, џачка и зайџа / џачка и зарез (џачка са зарезом), џилда, џрема, џранскриџија, ћирилица, узвичник, уџџџник, уџџџник и узвичник, усџравна цџа, цџа, цџица.*

Приликом разматрања издвојићемо посебно термине устаљене (стабилизоване) у савременој српској правописној пракси, затим дублетна рјешења, која свједоче о колебањима, али и неодлучности састављача правописа да се определијеле за једну од дублета и, на крају, нова рјешења, тј. термине који се разликују од досадашњих, или су први пут сада употријебљени.

1.1. Највећи број правописних термина (наведених под 1.0.) чине они који су се, без обзира на вријеме и околности у којима су настали, добро уклопили у српски правописни терминсистем и који се стога могу сматрати устаљеним (стабилованим), а једним дијелом, захваљујући настојањима састављача *Хрватскога џравоџиса*, и диференцираним према хрватској правописној терминологији. То су: *абецета, азбука, алфабет, айосџроф* (хрватски: *изосџавник*), *заграда, звјездица, инџерџункција* (хрв. *разгодџи*), *коса цџа, лаџиница, наводници, џисмо, џолунаводници, џравоџис, скрађенице* (хрв. *краџице*), *слово* (*велика и мала слова*), *џачка* (хрв. *џочка*), *џранскриџија, ћирилица, узвичник* (хрв. *ускличник*), *уџџџник, цџа* (хрв. *цџица*), *цџица* (хрв. *сџоџица*).

У српској правописној традицији, нарочито у првој њеној фази, употребљавали су се и друкчији називи, као што су *џочка* (у Вуковој *Писменици 1814*), или *џисме*, касније *џисмено*, умјесто *слово* (Вук у

Писменици 1814; Љуба Стојановић у гимназијским удбеницима, 1891; Белић у *Правопису српскохрватског књижевног језика*, 1923), или знаци *чишања*, умјесто *интерјункција*, знак *чуђења*, умјесто *узвичник*, знак *ишања*, умјесто *уишник* (Љуба Стојановић, 1891) и сл. (Караџа 1984). Ти се називи, међутим, осјећају већ застарјелим, па наведене стабилизване правописне термине у *Правопису 1993* не би требало доводити у питање.

1.2. У *Правопису 1993* употребљавају се и неке термилошке дублете, као што су: *генитивни знак / знак дужине*, *двје тачке / двојачка*, *зайета/зарез*, *знак йрекида / йри тачке*, а уз то и једна триплета: *тачка и зайета / тачка и зарез (тачка са зарезом)*. Осврнућемо се на сваки од ових случајева посебно.

1.2.1. У т. 221 *Правописа 1993* као правописни знак наводи се и *знак дужина* (угласти), који се пише „у било ком тексту, али само по потреби — да се јасније разазнају ријечи“. Ту је и напомена да је најчешће „знак дужине потребан у генитиву множине (зато се назива и генитивним знаком)...“. Тако је створена непотребна дублета. Без обзира на већ традиционалну употребу, назив *генитивни знак* није потребан. Он је неприхватљив из два разлога: прво, што се не односи на генитив уопште, него само на генитив множине (тим се знаком управо и обиљежава генитив множине да би се разликовао од генитива једине или других облика) и, друго, што се употребљава и у друге сврхе, како је истакнуто у *Правопису 1993*, (в. т. 221 б. и с. Општега дијела). Стога би требало усвојити само термин *знак дужине*.

1.2.2. Иако у тексту Правила сами најчешће употребљавају термин *двје тачке*, састављачи *Правописа 1993* допуштају и термин *двојачка*. Тако у међунаслову, на стр. 281, стоји: *Двје тачке (двојачка)*. Термин *двје тачке* одавно је већ присутан у српској правописној литератури и пракси, устаљен је, па је прихваћен и заједничким *Правописом 1960*. И поред тога ваљало би поразмислити о усвајању назива *двојачка*. За то постоје два разлога: прво што је једночлан, па тиме и практичнији од двочланог *двје тачке*, а друго што се тиме, евентуално, може успоставити разлика између вертикалног положаја двију тачака као јединственог реченичног и правописног знака и хоризонталног низа тачака, којима се указује на испуштена слова и сл. (*двје тачке*, *йри тачке*, *више тачака*). Предјеловање за назив *двојачка* не значи прихватање хрватскога термина — хрватски је *двојочје*, као и *йројочје*, *вишејочје* (Бабић, Финка, Могуш 1996) — а подударане у том погледу с бошњачким не би требало да нам смета. Не треба бити одбојан према успјешно нађеним

терминима, без обзира на то одакле долазе, поготово кад су у питању два сродна једнојезичка стандарда и кад се у оба нађе исто рјешење.

1.2.3. Тешко је рећи зашто су се састављачи *Правописа српскога језика* МС (1993) одлучили за напоредну употребу термина *зайейџа* и *зарез*. И то само у начелу!? У тексту Правила и насловима појединих одјељака, наиме, употребљава се готово досљедно само *зарез*: *Зарез и најоредни дјелови реченице*, *Зарез у набрајању*, *Ойшџе љрејоруке о љисању зареза* (в. т. 187, 188. и 190. Правила). Изузев периода од тридесет година (1960–1990), када се примјењивао заједнички *Правопис 1960* двију Матица, у коме је умјесто хрв. *џочка* и срп. *џачка* усвојено као заједничко рјешење *џачка*, а умјесто хрв. *зарез* и српског *зайейџа* прихваћен *зарез*, што се осјећало као својеврсна нагодба (један термин с једне, један с друге стране), па није дочекано с одушевљењем, барем међу хрватским лингвистима, у српској правописној пракси употребљавао се само назив *зайейџа* (почев од Вуковог *зайџаџа* у *Писменици 1814*, преко *Сџојановића 1891*, све до *Белића 1923* и *1950*).

Пошто су заједничка рјешења дерогирана (хрватски су лингвисти термин *џачка* напустили практично само десетак година након усвајања заједничке правописне терминологије), нема никаквог разлога да се српски правописни стандард не врати уобичајеном термину *зайейџа*. Ово утолико прије што се у самој пракси *зарез* све рјеђе употребљава, а као термин нема ни неку предност над називом *зайейџа*.

1.2.4. Поред већ устаљеног термина *џри џачке* (...), кодификатори савремене српске ортографске норме уносе и термин *знак љрекида*, дајући му предност над претходним. Они, у т. 219 Правила, кажу:

„Знак прекида (три тачке) пише се као знак да је изостављен дио текста, а у експресивнијем стилу (нарочито у приповједачкој прози) и као знак недоречености, непотпуности онога што је речено...“ (стр. 291).

Само ово објашњење указује на то да је термин *знак љрекида* преузак да обухвати наведена и друга различита значења трију тачака у тексту, па је стога разложно остати само при термину *џри џачке*.

1.2.5. У избору између три понуђена и у тексту Правила заступљена термина: *џачка* и *зайейџа*, *џачка* и *зарез* (*џачка са зарезом*) не би требало да буде никаквих недоумица. Ако смо се определијелили за традиционални српски термин *зайейџа*, биће сасвим логично, *џачка* и *зайейџа*. Може се, додуше, поставити питање да ли би било боље усвојити термин *џачка са зайейџом* — како би се више истакла јединственост тога знака, као и у случају *двоџачка*. Таква би промјена била корисна, па се може сугерисати њено усвајање.

1.3. Уз коментарисане (углавном већ познате) правописне термине, аутори *Правописа 1993* уносе и друге називе за означавање различитих правописних знакова, као што су: *двојни айосџроф* (“—’дето”), *знак њромила*, *знак њроценџа*, *знак сџејена*, *сџиџне бројке*, *усџравна црџа*, *уџиџник* и *узвичник*, *џилда*, *џрема*. Ове иновације у сваком су случају корисне, посебно с обзиром на потребе различитих функционалних стилова стандардног језика. Може се само поставити питање замјене неких од тих термина адекватнијим, нпр. *знак исџосџи* (“ или “-”), за разлику од *знака једнакосџи* (=), или, још боље, *знак њонављања*, умјесто назива *двојни айосџроф*, јер се тај знак, како стоји и у самом тексту *Правила* (стр. 295), може биљежити на два начина. Ни термин *сџиџне бројке* није баш најбоље одабран, па је потребно потражити боље рјешење, нпр. *ексџоненџне бројке* или сл.

2. И поред поменутих корисних иновација изостављени су неки знакови које сусрећемо у пракси и који би се стога морали наћи у правописном приручнику ако он претендује да обухвати стандардни језик у цјелини, све његове стилове.

2.1. Било би добро да се у наредна издања *Правописа срџскога језика* МС унесу и ови термини: *знакови њоријекла* (<, >), *знак сабирања* (+), *знак одузимања* (-), *знак множења* (×), *џараграф* (§), *крсџиџ* († — у значењу „умро“ или „покојни“) и сл.

2.2. Аутори *Правописа 1993* под општим насловом *Инџерџнкџија* обрадили су и реченичне и правописне знакове, без одвајања једних од других. Заједнички *Правопис 1960* обрађује посебно једне, а посебно друге знакове, мада се неки од њих понављају, разликујући се само по функцији. Ту дистинкцију требало је задржати и у *Правопису срџскога језика*, као што ју је задржао *Хрваџски џравопис* (*Бабић, Финка, Могућ 1996*), за разлику од *Правописа босанскога језика* (*Халиловић 1996*), који све подводи под термин *џравописни знаци*. Али није проблем само у томе. У *Правопису срџскога језика* Матице српске помијешани су термини *инџерџнкџија*, *реченични знакови* и *џравописни знакови*, а додат је термин *џомоћни* правописни знакови (в. уводни текст о интерпункцији, т. 181 *Правила*). То би, свакако, требало довести у ред тако што би се увели, и посебно обрадили, *реченични знакови* (*инџерџнкџија*), а посебно *џравописни знакови*. Могуће је и друго рјешење: да се стави наслов *Реченични и џравописни знакови*, па да се онда у обради издвоји функција појединих знакова као реченичних и као правописних.

3. На основу свега што је досад речено, могу се предложити сљедећи правописни термини, који би ушли у српски правописни термилошки стандард: *абецџа*, *азбука*, *алфабет*, *ајосџроф* (је л’),

више тачака (...), двојтачка (:), заграда (обла, угласџа и вијича-сџа), зайеџа (.), звездеџа (*), знак дужине (^), знак једнакости (=), знак множења (x), знак понављања или знак истости ("", "-"), знак џоријекла (<, >), знак џромила (%), знак џроценџа (%), знак сџејена (10°), екџионентне бројке (21998; скороџеча³), инџерџункција (реченични знакови), коса црџа (/), латџиница, наводници („лондонаџ“), џисмо, џолунаводници (‘деџо’), џравойис, џравойисни знакови, реченични знакови (инџерџункција), скраћеница, слово (велика и мала слова), сџрелица (лисџје → лишџе), тачка (.), тачка са зайеџом (;), џилда или вијугава црџица (~), џрема (џроџе; роџа), џри тачке (...), џирилица, узвичник (!), уџиџник (?), уџиџник с узвичником (?!), усџравна црџа (|), црџа (—), црџица (-).

4. ЗАКЉУЧАК

4.1. Пошто су се у посљедној деценији двадесетог стољећа на српскохрватском говорном простору издиференцирала три национална новоштокавска стандарда: српски, хрватски и бошњачки, досадашњи заједнички нормативни приручници, међу њима и *Правойис српскохрватскога/хрватског српскога књижевног језика* двију Матица (српске и хрватске) из 1960, истиснути су из употребе, па су се умјесто њих појавили нови, као што су *Хрватски џравойис* (Загреб, 1990, и више каснијих издања), *Правойис српскога књижевног језика* (Нови Сад, 1993) и *Правойис босанскога језика* (Сарајево, 1996). С тим у вези, покренут је процес утврђивања и стабилизације правописне норме на све три стране, а у оквиру тога и утврђивања, па и стандардизације, правописних терминосистема. Тако се указала потреба да се критички претресе терминологија у *Правойису српскога језика* МС (1993) и на основу тога предложи рјешења за српски правописни термилошки стандард, што је у овом раду и учињено.

4.2. Правописна терминологија коју нуде, и којом се и сами служе, аутори *Правойиса српскога језика* МС (1993) није уједначена. Уз већ уобичајене и стабилизоване термине (*абецџа, азбука, алфабет, айосџроф, заграда, звездеџа, инџерџункција, коса црџа, латџиница, наводници, џисмо, џолунаводници, џравойис, скраћеница, слово (велика и мала слова), тачка, џранскриџија, џирилица, узвичник, уџиџник, црџа, црџица*), заступљене су дублете (*знак дужине — гениџивни знак, двије тачке — двојтачка, зайеџа—зарез, знак џрекида — џри тачке*), па и трипете (*тачка и зайеџа — тачка и зарез — тачка са зарезом*), а неки потребни термини (и ноџије) уопште нису уврштени (*знак једнакости, знак џоријекла, знак одузимања, знак множења* итд.). Све то захтијева да се комплетира, уједначи и утврди српски правописни термилошки стандард.

4.3. Без икаквог настојања да се српска правописна терминологија вјештачки одваја од правописне терминологије заступљене у хрватским и бошњачким правописним приручницима, дати су предлози за стандардизацију српског правописног терминосистема. При томе се полазило од два критеријума: 1. од прикладности и функционалности самих термина (преферирана су једноставна и јединствена рјешења) и 2. од њихове укоријењености у српској правописној традицији, у распону од скоро двјеста година, од Вукове *Писменице 1814* до наших дана.

На крају ваља рећи да критичку анализу и дате предлоге треба схватити само као први корак у изграђивању и стабилизацији српског правописног термилошког стандарда, али и као подстицај за организовање систематског рада на попису, опису и стандардизацији наше стручно-научне терминологије уопште.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бабић, Финка, Могуш 1996* Stjepan Babić, Božidar Finka, Milan Moguš: *Hrvatski pravopis*, 4. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1996.
- Белић 1923* А. Белић: *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1923.
- Белић 1950* А. Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, ново допуњено и исправљено издање, Просвета, Београд, 1950.
- Караџа 1984* Mevlida Karadža: *Izvori srpskohrvatske gramatičke terminologije — uloga i mjesto Vuka Karadžića u njenom formiranju i standardizaciji*, Radovi Odjeljenja za jezik Instituta za jezik i književnost u Sarajevu, knj. X, Sarajevo, 1984.
- Писменица 1814* *Писменица сербскога језика. По говору њоскога народа најписана Вуком Стефановићем Сербјанцем. У Виенни, 1814.*
- Правопис 1960* *Правопис српскохрватског књижевног језика*. Израдила Правописна комисија, Матица српска — Матица хрватска, Нови Сад — Загреб, 1960. / *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika*. Izradila Pravopisna komisija, Matica hrvatska — Matica srpska, Zagreb — Novi Sad, 1960.
- Правопис 1993* *Правопис српскога језика* (ијекавско издање). Приредили Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, Матица српска, 1993.
- Стојановић 1891* Љуба Стојановић: *Лекције српског језика за први разред гимназије*, Београд, 1891.
Љуба Стојановић: *Лекције српског језика за други разред гимназије*, Београд, 1891.
- Халиловић 1996* Senahid Halilović: *Pravopis bosanskoga jezika*, Preporod, Sarajevo, 1996.

KLAUS STEINKE
(Erlangen)

DIALEKTOLOGIE UND BALKANLINGUISTIK

Es war sicher kein Versäumnis oder falsche Bescheidenheit, daß Pavle Ivić bei der Nennung seiner Hauptarbeitsgebiete im *Linguisten-Handbuch* des Gunter-Narr-Verlages Tübingen zwar *Areallinguistik*, *Dialektologie*, *historische Linguistik*, *Phonetik* und *Phonologie* angab, aber die *Balkanlinguistik* nicht erwähnte. Zweifellos ist das Ausdruck seiner eher distanzierten Haltung gegenüber dieser Disziplin. Andererseits hat er sich schon auf dem ersten internationalen Balkanologen-Kongreß in Sofia 1968 sehr aktiv an den balkanlinguistischen Diskussionen beteiligt und zudem mit dem Referat „Liens phonologiques entre les langues balkaniques“ einen wichtigen Beitrag zu dieser Disziplin geleistet¹. Wie ist nun jedoch sein, wie es scheint, etwas ambivalentes Verhältnis zur Balkanlinguistik zu erklären?

Tatsache ist zunächst, daß im wissenschaftlichen Werk von Ivić zahlreiche Hinweise auf die „Balkanismen“ des Serbokroatischen zu finden sind. Bereits in dem 1958 in deutscher Sprache erschienenen grundlegenden Werk „Die serbokroatischen Dialekte, ihre Struktur und Entwicklung“ (‘s-Gravenhage) taucht dieser Terminus gleich mehrmals auf und wird vor allem bei der Charakterisierung der torlakischen Mundarten verwendet. So stellt der Autor zunächst im Hinblick auf die Aussagen der linguistischen Geographie für das Serbokroatische ganz allgemein fest:

Von besonderem Interesse ist die Beziehung, welche sich zwischen manchen Eigentümlichkeiten der skr. Schriftsprache und den sog. Balkanismen zeigt. *Die zusammenhängende Betrachtung der Verhältnisse in den verschiedenen skr. Dialekten führt zu dem Schluss, dass sich an den Grenzen des Gebietes jedes der vordringenden Balkanismen sehr oft ein weiter Raum befindet, in welchem der Entwicklungsprozess des betreffenden Phänomens im Keime schon vorhanden ist* (Ivić 1958a: 35).

¹ Dieser Ansatz wurde u.a. vor kurzem von Sawicka (1997) wieder aufgegriffen und fortgeführt.

Noch deutlicher spricht Ivić den balkanischen Kontext dieser auffälligen sprachlichen Parallelen etwas später an:

Eine Reihe bedeutender Eigentümlichkeiten verbindet die torl. Dialektzone mit dem mazed. und blg. Sprachgebiet und schafft zugleich den Unterschied zwischen den Mundarten dieser Zone und den übrigen skr. (und. sloven.) Dialekten. Es handelt sich hier vor allem um die Isoglossen der sog. Balkanismen... (Ivić 1958a: 54).

Anschließend zählt er dann die wichtigsten der ebenfalls in einigen serbokroatischen Mundarten vertretenen Balkanismen auf:

... wie das Nichtkennen phonologischer Quantitätsgegensätze, analytische Deklination, analytische Komparation, doppelter Gebrauch der Personalpronomina (Typ *mene mi dade* 'er gab mir'), vollständiges oder fast vollständiges Nichtkennen des Infinitivs, aus der Partikel *će* (bzw. *če, šte* o.ä.) und dem Präsens (Typ *će vidi*, 'er wird sehen' — also ohne die Konjunktion *da*) zusammengesetztes Futur und Gebrauch des casus generalis der Personalpronomina in Konstruktionen vom Typ *kako mene* 'wie ich' (vgl. skr. schriftsprachlich *kao ja*) (Ivić 1958a: 54).

Durch diese Merkmale erhalten, wie Ivić an verschiedenen Stellen in seiner Arbeit betont, die südöstlichen Mundarten eine Sonderstellung innerhalb des serbokroatischen Sprachgebiets:

Durch das Annehmen der sog. Balkanismen nahmen diese Mundarten eine besondere Stellung ein unter den skr. Mundarten und sonderten sich als eine neue Einheit aus der što-Dialektzone ab (Ivić 1958a: 72).

oder etwas später:

... Balkanismen, die den wichtigsten Unterschied zwischen den štok. und den torl. Mundarten ausmachen (Ivić 1958a: 99).

In den oben angeführten Zitaten werden Hinweise auf sprachliche Parallelen in den benachbarten Balkansprachen gegeben, die selbst von den schärfsten Kritikern des balkanlinguistischen Ansatzes nicht zu leugnen sind. Insbesondere die Gemeinsamkeiten der torlakischen Dialektgruppe mit westbulgarischen und makedonischen Dialekten sind so offensichtlich, daß ein innerer Zusammenhang zwischen ihnen wohl kaum auszuschließen ist².

Allerdings führt die Interpretation dieser Erscheinungen, d.h. ihre chronologische Einordnung und vor allem die „Erklärung ihres Ursprungs“, zu erheblichen Meinungsverschiedenheiten in der Forschung. In diesem Zusammenhang läßt übrigens Ivić mit seinen Diskussionsbeiträgen auf dem 1. Internationalen Balkanologen-Kongreß in Sofia eine deutliche Skepsis besonders gegenüber der mit viel Phantasie von Vladimir Georgiev vorgetragenen Substrattheorie zur Erklärung der Balkanismen erkennen³ und weist

² Auf Ivić' Material stützt Birnbaum (1965) zu wesentlichen Teilen seine Ausführungen über das Torlakische.

³ Hier zeigt sich übrigens eine Parallele zu St. Mladenov, der in seiner „Geschichte der bulgarischen Sprache“ bereits 1929 zur Rolle des thrakischen Substrats bei der Entste-

statt dessen auf einen anderen „Faktor“ hin, der für ihn als Dialektologen zur Erklärung der „Balkanismen“ wichtiger und überzeugender scheint:

Pourtant, le problème central n'a pas pu être résolu. C'est le problème de l'origine des balkanismes structuraux.

...

C'est le fait du contact entre différentes langues, l'interférence entre les systèmes linguistiques. Des contacts étroits ont très souvent pour conséquence une simplification du système (Ivić 1968: 86).

In diesem Fall greift er einen Gedanken wieder auf, den er schon früher im Zusammenhang mit sprachlichen Sonderentwicklungen des Serbokroatischen entlang der Grenze zum rumänischen Sprachgebiet entwickelt hat⁴ und folgendermaßen zusammenfaßt:

Solche Prozesse [Entwicklungen aufgrund des Sprachkontakts] sind für den Balkanologen sehr instruktiv, denn sie erhellen, wie sich in der Vergangenheit die sog. Balkanismen von einem Sprachmilieu in ein anderes ausdehnten (Ivić 1958a: 179).

Auf den Stellenwert der Balkanismen im Serbokroatischen geht Ivić auch in seinen sprachhistorischen Arbeiten verschiedentlich ein. Für seine Haltung zur Balkanlinguistik und insbesondere zum Problem des Ursprungs der Balkanismen ist folgende Passage aus seinen Studien zur Geschichte des Serbokroatischen sehr aufschlußreich:

Проблем порекла балканизама је сложен и веома тежак. О њима се у науци расправљало необично много, али су мишљења остала несагласна. Поуздано се зна само толико да су се они често ширили из једног језика у други и да њихов зачетак углавном не треба тражити у словенским дијалектима. ... Не може се искључити ни могућност да су те особине управо и настајале у процесу језичке мешавине: сваки пут је реч о упрошћавању језичке структуре, а оно се нормално јавља онда кад се укрсте језици, на пример кад једно становништво напушта свој језик прихватајући други (Ивић 1998: 69).

Im Anschluß an diese Ausführungen sind zwei Fragen zu stellen: die allgemeine nach dem Verhältnis zwischen der Balkanlinguistik und der Dialektologie und die speziellere nach den sich daraus ergebenden Konsequenzen für Ivić' Haltung zur Balkanlinguistik.

Zunächst sollen hier die Beziehungen der Balkanlinguistik zur Dialektologie näher erörtert werden. Von beiden Disziplinen wird ein areal-linguistischer Ansatz verfolgt, allerdings mit entgegengesetzter Zielrichtung. Während nämlich die Dialektologie die Unterschiede eines Sprachraums herausarbeitet, versucht die Balkanlinguistik vor allem verschiedene sprachliche Areale zusammenzufassen, die strukturelle Übereinstim-

mung der Balkanismen sehr treffend feststellte: „In Wirklichkeit wird hier ein x durch ein y ersetzt“ (S.3).

⁴ Vgl. hierzu auch Ivić 1958b.

mungen erkennen lassen. Zur Bezeichnung dieser beiden unterschiedlichen Ansätze der historischen Sprachwissenschaft haben sich in der Forschung die Begriffe *Divergenz* und *Konvergenz* eingebürgert⁵.

Für die Balkanlinguistik ist die Notwendigkeit zum Zusammenfassen und zum Pauschalisieren charakteristisch, die freilich leicht zu unzulässigen Vergrößerung führen kann. Problematisch wird es nämlich, wenn sich die Aussagen nur noch auf die Verhältnisse in den Standardsprachen stützen⁶. Aufgrund der an ihnen vorgenommenen Normierungen und Kodifizierungen wird der Forscher leicht in die Irre geleitet. So schränkt, um nur ein Beispiel zu nennen, die bulgarische normative Grammatik die Reprise der Personalpronomina ein, obwohl die Erscheinung in der Umgangssprache sowie vor allem in den westlichen Dialekten sehr verbreitet ist (Popov 1962) und im Makedonischen sogar in den schriftsprachlichen Standard aufgenommen wurde.

Mehr als bisher üblich muß eine komplexe Untersuchung der „Balkanismen“ die Resultate der Dialektologie in ihre Überlegungen einbeziehen. Denn diese Disziplin liefert entsprechend differenziertes Material, um die schwierige Frage nach dem Ursprung und der weiteren Verbreitung der verschiedenen Sprachparallelen (oder Balkanismen) zuverlässiger zu behandeln (Mladenov/Steinke 1978). Einen sehr wichtigen Beitrag hat in dieser Hinsicht zweifellos G. Cychun (1981) für den balkanslavischen Raum geleistet, als er aufgrund des bis dahin zur Verfügung stehenden dialektologischen Materials erstmals den Entstehungsraum einiger Balkanismen näher eingrenzen konnte. Dabei stützt er sich übrigens explizit auch auf Anregungen von Ivić (1956), der den inneren Zusammenhang des südslavischen Sprachkontinuums mit seinen unterschiedlichen Zentren und den sich überkreuzenden Wellen sprachlicher Neuerungen hervorhob (Cychun 1981: 3) Weitere Fortschritte sind auf diesem Gebiet freilich erst vom Balkansprachatlas zu erwarten.

Das Projekt des Balkansprachatlasses hat schon eine längere Vorgeschichte und geht u.a. auf Anregungen von M. Małecki und M. Deanović zurück, doch seine Realisierung scheiterte bisher an den ungünstigen politischen Rahmenbedingungen. Zur kartographischen Darstellung des Balkanraums ist zwar schon viel von der Dialektologie geleistet worden, aber es fehlt noch immer die zusammenhängende, die einzelsprachlichen Räu-

⁵ Vgl. hierzu insbesondere die ausführlichen theoretischen Überlegungen von Reiter 1981.

⁶ Vgl. hierzu Ivić (1968): „Il va sans dire qu'une analyse des caractéristiques des langues littéraires ne suffirait pas pour répondre à nos questions. La ligue balkanique est avant tout une communauté de traits typologiques qui rapprochent les idiomes populaires des Balkans en dépit des frontières génétiques qui les divisent“ (133).

me überschreitende synthetische Darstellung, die erst von einer stärker sprachgeographisch orientierten Balkanlinguistik zu leisten ist. Nicht zufällig griff daher die auf dem Slavistenkongreß in Bratislava 1993 gegründete Kommission für Balkanlinguistik beim Internationalen Slavistenkomitee die Idee vom Balkansprachatlas wieder auf, und schuf auf diese Weise endlich die notwendige organisatorische Basis für die Verwirklichung dieses Projekts.

An der ersten Kommissionstagung in Marburg 1997 nahm übrigens auch Pavle Ivić teil, und sein Beitrag „Razmišljanja o mreži punktova i upitniku budućeg balkanskog atlasa“ bei den vorbereitenden Beratungen zu diesem Projekt galt vornehmlich praktischen Aspekten. An dieser Stelle berührten sich nämlich seine dialektologischen Interessen mit dem sonst von ihm eher distanziert betrachteten balkanlinguistischen Ansatz, und hier muß er wohl eine Zusammenarbeit für besonders sinnvoll gehalten haben, wie sein Engagement vermuten läßt. Immerhin hat er verschiedentlich betont, daß die Dialektologie nicht an den politischen Grenzen halt machen darf:

С друге стране, отуда је дијалектологија сваког од четири јужнословенска језика неодвојиво везана за дијалектологију суседа: ако желимо знати изоглосу неке језичке појаве, веома често је морамо пратити и преко граница. Узајамност у језичком развоју траје до данас (Ivić 1956: 12).

Trotz seiner sprachgeographisch und dialektologisch begründeten Interessen am Balkanraum hat Ivić seine kritische Distanz zu anderen Aspekten der Balkanlinguistik jedoch nicht aufgegeben. Darin muß man nun keine Inkonsequenz, sondern eher den berechtigten Vorbehalt gegen eine „dogmatisch“ verstandene Balkanlinguistik sehen. Insbesondere die von ihr immer wieder betonte Sonderstellung des Balkanraums, die leicht zu seiner isolierten Betrachtung führen kann, widersprach seinem die engeren Grenzen der National-Dialektologien überschreitenden Untersuchungsansatz. Die Tendenz zur isolierten Betrachtung der Balkanismen wird von der Balkanlinguistik gefördert, wenn sie sich als Disziplin sieht, die durch einen besonderen Gegenstand definiert wird, und nicht als Möglichkeit zur Erprobung unterschiedlicher sprachwissenschaftlicher Ansätze und Methoden verstanden wird (Steinke 1998).

Man muß also, um sich mit den Balkansprachen und dem Balkanraum sinnvoll auseinanderzusetzen, nicht kritiklos auch alle Dogmen der Balkanlinguistik teilen. Deutlich zeigt sich das übrigens auch an einem anderen prominenten Beispiel, nämlich dem langjährigen Direktor des einzigen deutschen Instituts für Balkanologie an der Freien Universität Berlin, Norbert Reiter, der die Enge des rein balkanlinguistischen Ansatzes verspürend konsequent zur Eurolinguistik aufbrach: „Sie [Reiters vorhergehenden Überlegungen] führen aber aus der balkanologischen Misere

hinaus, ja sie führen sogar aus der Balkanologie selbst hinaus, indem sie die balkanischen sprachlichen — und sonstigen — Verhältnisse in einen größeren Zusammenhang einbetten. Für mich ist das zunächst der gesamt-europäische“ (Reiter 1994: 689).

Natürlich versucht auch die Balkanlinguistik die Grenzen der jeweils genetisch und später meist national definierten Philologien zu überwinden und die grenzübergreifenden Phänomene herauszuarbeiten, allerdings bleibt sie dabei ebenfalls nicht selten in einem etwas weiteren räumlichen Rahmen stecken. Insofern ist Reiters Weg zu Eurolinguistik nur konsequent. Doch auch für die Dialektologie, die einerseits akribisch kleinste räumliche Variationen erfaßt, bleibt, wie Ivić gezeigt hat, der Blick über ihre Grenzen hinaus wichtig, um die Zusammenhänge besser zu verstehen.

LITERATUR

- Birnbaum 1965: H. Birnbaum, „Balkanslavisch und Südslavisch“, *Zeitschrift für Balkanologie* III, 12–63.
- Cychun 1981: G. A. Cychun, *Tipologiĉeskie problemy balkanoslavjanskogo areala*, Minsk.
- Ivić 1956: P. Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika*, Novi Sad.
- Ivić 1958a: P. Ivić, *Die serbokroatischen Dialekte. Ihre Struktur und Entwicklung*, 1. Band, 's-Gravenhage.
- Ivić 1958b: P. Ivić, „Les balkanismes naissants dans les parlers serbes du Banat“, *Cercetări de lingvistică* III, 227–235.
- Ivić 1968: P. Ivić, „Liens phonologiques entre les langues balkaniques“, *Actes du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes* VI, 133–141.
- Ivić 1998: P. Ivić, „Doba turskih osvajanja (1371–1537) — i kultura je žrtva“, *Celokupna dela VIII, Pregled istorije srpskog jezika*, Novi Sad, 59–80.
- Mladenov 1929: St. Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, Berlin, Leipzig.
- Mladenov–Steinke 1978: M. Mladenov, K. Steinke, „Die Ergebnisse der neueren bulgarischen Dialektforschung im Lichte der Balkanologie“, *Zeitschrift für Balkanologie* XIV, 68–82.
- Popov 1962: K. Popov, „Stilno-gramatiĉeska upotreba na udvoenoto dopälнение v bälgarskija knižoven ezik“, *Izvestija na Instituta na bälgarski ezik* VIII, 459–470.
- Reiter 1981: N. Reiter, „Balcanologia Quo Vadis?“, *Zeitschrift für Balkanologie* XVII/2, 177–224.
- Reiter 1994: N. Reiter, *Grundzüge der Balkanologie. Ein Schritt in die Eurolinguistik*, Berlin.
- Sawicka 1997: I. Sawicka, *The Balkan Sprachbund in the Light of Phonetic features*, Warszawa.
- Steinke 1998: K. Steinke, „Balkanlinguistik als linguistisches Propädeutikum“, *Die Welt der Slaven* XLIII, 161–172.

GABRIELLA SCHUBERT
(Jena)

SPRACHE, IDENTITÄT, SPRACHWECHSEL

In diesem Beitrag will ich mich den Zusammenhängen zwischen Sprache und Identität widmen, jedoch unter einem speziellen Aspekt, dem des Sprachwechsels.

Welche Rolle Sprache für die Identifikation des Individuums und des Kollektivs sowie dessen Abgrenzung gegenüber dem bzw. den Anderen besitzt, zeigt sich in unseren Tagen gerade in Südosteuropa. Zu dieser Frage wurde viel geschrieben.¹ Auch ich habe hierzu verschiedentlich Stellung bezogen.² Hier geht es mir indessen um Sprachgrenzen und deren Durchlässigkeit. Hierzu seien sogleich zwei Beispiele angeführt: Im Mai 1994, als das makedonische Staatsoberhaupt Gligorov von einem Staatsbesuch in Bulgarien zurückgekehrt ist, wurde er von seinen Landsleuten heftig kritisiert, weil er es gewagt hatte, mit seinem bulgarischen Amtskollegen ohne Dolmetscher vor die Mikrophone zu treten. Indirekte Kritik erfuhr auch der kroatische Staatspräsident Franjo Tuđman, der einmal, als Clinton in Kroatien zu Besuch weilte, diesem versehentlich mit einem Serbismus *srećan*

¹ Vgl. u. a. Okuka, Miloš: Eine Sprache – viele Erben. Sprachpolitik als Nationalisierungsinstrument in Ex-Jugoslawien. Klagenfurt-Wien-Ljubljana-Sarajevo 1998; Bugarski, Ranko: Jezik od rata do mira. Beograd 1994; Katičić, Radoslav: Serbokroatische Sprache – Serbisch-kroatischer Sprachenstreit. In: Das jugoslawische Desaster. Historische, sprachliche und ideologische Hintergründe. Hg. V. R. Lauer und W. Lehfeldt. Wiesbaden 1995, 23–80.

² Vgl. Schubert, Gabriella: Einzelaspekte neuer Mehrsprachigkeit im ehemaligen Jugoslawien. In: Sociolinguistica, Internationales Jahrbuch für Europäische Soziolinguistik (Hg. V. U. Ammon, Klaus J. Mattheier, Peter H. Nelde). Tübingen 1997, S. 83–93; Dies.: Diskurs der Eliten in Ex-Jugoslawien um Sprachnominierung und Standardsprache. In: W. W. Moelleken, P. J. Weber (eds.): Neue Forschungsarbeiten zur Kontaktlinguistik. Plurlingua FFM 20, 1977–1997, 89–92; Dies.: Sprache in Abgrenzungsstrategien im ehemaligen Jugoslawien. In: Interkulturelle Kommunikation im Nationalstaat (Hg. V. Chr. Giordano et al.), Münster 1998, 235–247.

put anstelle von kroat. *sretan put* „glückliche Reise“ wünschte. Sogleich wurde dieser Redeabschnitt aus dem Film herausgeschnitten.

Wäre Sprache auf ihre ursprüngliche Funktion, die der Kommunikation, beschränkt, gälten Verhaltensweisen wie die von Gligorov und Tudman nur als natürlich. Doch ist Sprache weit mehr als das und unter bestimmten Voraussetzungen eben auch dazu angelegt, Kommunikation zu erschweren. Die aktuellen sprachpolitischen Gegebenheiten in Südosteuropa, insbesondere in den südslawischen Sprachregionen, tendieren in diese Richtung. Heute wird man hier mehr und mehr beobachten können, dass sich etwa ein Slowene und ein Kroat, ein Kroat bzw. Serbe und ein Makedonier auf Englisch unterhalten oder sich gar eines Dolmetschers bedienen, um den Gebrauch des von ihnen vor zehn Jahren noch gemeinsam verwendeten Serbokroatischen zu vermeiden. Für einen Kosovoalbaner gilt dies natürlich um so mehr.

In diesem, aber auch in anderen Zusammenhängen stellen sich viele Fragen allgemeiner Art, u. a.: Wie verhält sich Sprache zur ethnisch-kulturell determinierten Grenze? Ist diese Grenze durchlässig und wenn ja, unter welchen Voraussetzungen? Korreliert Sprache mit der Zugehörigkeit zu einer fest umrissenen ethnisch-kulturellen Gemeinschaft und bedeutet Sprachwechsel auch Kulturwechsel? Schließlich: Wie verhalten sich sprachliche und kulturelle Zugehörigkeit bei ethnischen Minderheiten? Fragen, auf die hier keineswegs eine definitive Antwort gegeben werden kann noch soll. Vielmehr sollen Überlegungen einiger Philosophen bzw. Sprachwissenschaftler anhand vergangener und gegenwärtiger Sprachentwicklungen in Südosteuropa verifiziert werden.

Die identitätsstiftende Funktion von Sprache wird in keinem der zahlreichen Arbeiten über Ethnizität in Frage gestellt. In der Kombination verschiedener Merkmale, durch welche sich Ethnizität, d.h. die ethnische Identität, bestimmen läßt,³ wird die Sprache unterschiedlich eingeordnet. Während sie im angloamerikanischen Sprachraum im allgemeinen nicht

³ In einer Reihe von Arbeiten steht die Abstammung (Paternität) im Mittelpunkt der Überlegungen; vgl. dazu z. B. Fishman, Joshua: *Language and Ethnicity*. In: Giles, Howard B.: *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. European Monographs in Social Psychology 13. London 1977, 15–57. Demgegenüber gibt Barth (Barth, Fredrik [Hg.]: *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization and Culture of Difference*. Oslo 1969) den Organisationsformen ethnischer Gruppen den Vorrang. Andere wiederum vertreten die Ansicht, dass jegliche Vorbewertung und Gewichtung zu vermeiden sei, da die ethnischen Identitäten im Einzelfall in der Realität jeweils durch stärkeren oder schwächeren Einfluss der verschiedenen Merkmale geprägt seien; hierzu z.B. Haarmann, Harald: *Kriterien ethnischer Identität*. In: *Language Problems and Language Planning* 7 (1983), 21–42.

die zentrale Position einnimmt⁴, gilt sie in Europa als Voraussetzung für die Verständigung innerhalb einer Gemeinschaft.⁵ Sprachbewusstsein wird hier über die Gruppe definiert.⁶ Offensichtlich wirkt darin die so folgenreiche Gleichsetzung Herders von Sprache und Volk, teils bewusst, teils unbewusst, fort. Für die Konstituierung kollektiver Identitätsmodelle bzw. eines Kollektivbewusstseins spielte und spielt Sprache in Europa eine zentrale Rolle. Die von Herder vorgenommene Gleichsetzung von Sprache und Volk deutet Norbert Reiter (1989)⁷ als „schweren Mißgriff“, da hier nicht zusammengehörige logische Kategorien als zusammengehörig deklariert wurden, indem einer Klasse, d.h. Menschen mit einem gemeinsamen sprachlichen Merkmal a priori Interaktion unterstellt wurde, obgleich dies für eine Klasse nicht zutrifft. Herders Hauptinteresse richtete sich allerdings auf einen ganz anderen Bereich der Sprache, der Sprachgenese. In seiner *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* (1772) stellt er eine direkte Abhängigkeit zwischen Sprache einerseits sowie Denken und Fühlen des Menschen andererseits her, die über den primären Sozialisationsprozess in der Familie hergestellt werde und über die Muttersprache zum Ausdruck komme.⁸ Auf der Grundlage der ‚Muttersprache‘ entwickelte Herder jene Begriffe, die in Europa zur Grundlage der Nationalbewegungen wurden: „Volk“, „Volksgeist“ und „Volksseele“. Diese Begriffe sollten sich in Europa als sehr produktiv erweisen, auch in negativer Hinsicht. Ihrer bedienten und bedienen sich unter anderem nationalistische Blut-und-Boden-Ideologien, für die der Begriff der ‚Muttersprache‘ eine nationale Kategorie darstellt.

Zweifellos spielt die Muttersprache im Identitätsfindungsprozeß des Menschen eine wichtige Rolle. Nach Ansicht des um die Mitte unseres Jahrhunderts lehrenden Germanisten Weißgerber ist die Muttersprache ein besonderer, wahrscheinlich sogar der einzig wahre Zugang zur Wirklichkeit und zu einem Alltagswissen, das dem Menschen ein Leben lang anhaftet.⁹ Bezieht man diese Ansicht auf die Lebenswirklichkeit, so kommt man zu

⁴ Hierzu u. a. Isajiw, Wsewolod W.: Definitions of Ethnicity. In: *Ethnicity* 1 (1974), 17.

⁵ Hierzu u. a. Weber, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft*. 5. Aufl., Tübingen 1972.

⁶ Vgl. hierzu u. a. Mattheier, Klaus 1: Einige Bemerkungen zum Sprachbewußtsein und zur Erhebung von Sprachbewußtseinsdaten. In: P. H. Nelde (ed.): *Methoden der Kontaktlinguistik*, Bonn 1985, 89–92.

⁷ Reiter, Norbert: Deutschlands sprachgeographische Situation und seine Nationalideologie. In: H. Hecker, S. Spieler (Hg.): *Deutsche, Slawen und Balten*. Bonn 1989, 32–40.

⁸ Herder, Johann Gottfried: *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* (1772). In: Suphan, Bernhard (Hg.): *Herders sämtliche Werke* Bd. 5, Berlin 1891, 5. 116ff.

⁹ Vgl. Stark, Joachim: Sprache als ethnische Grenze. In: Edgar Hösch und Gerhard Seewann (Hgg.): *Aspekte ethnischer Identität*. München 1991, 4f.

dem Ergebnis, dass Sprachwechsel zwar nicht ausgeschlossen ist, dass jedoch die in der Kindheit angeeignete kulturelle Bindung bis zum Lebensende beibehalten wird; eine Akkulturation wäre nach Weisgerbers Konzept nicht möglich. Dem kann entgegengehalten werden, dass sprachliche und kulturelle Identität keine statische und eindimensionale, sondern vielmehr komplexe und veränderliche Erscheinungen sind.¹⁰

In diese Richtung deutete bereits Humboldts Weltansicht-Konzeption. Er definiert die Sprache als *Energieia*, die dem menschlichen Geist, dem *Ergon* nachgeordnet ist.¹¹ Nach Humboldt bedient sich die Kraft des menschlichen Geistes der Sprache je nach ihren Bedürfnissen, und die Verschiedenheit der Weltansichten ist Ausdruck der unterschiedlichen Entwicklungsstufen dieses Geistes. Wie sehr aber die Weltansicht von individuellen Gegebenheiten und Bedürfnissen des Menschen abhängig ist – hierauf verweist auch der Theologe und Philosoph Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768–1834) in *Hermeneutik und Kritik*. Individuelles Tun und Wollen bestimmen nach seiner Auffassung jede Kommunikation, auch jene unter Muttersprachlern.

„Sprachwechsel“ und „Kulturwechsel“ stehen offenbar in Relation zum Heimatverständnis. Hierbei handelt es sich um eine sehr komplexe Relation, die unterschiedliche Prägungen annehmen kann. In diesem Zusammenhang seien im folgenden nur einige Fragen formuliert, die sich aufdrängen und über die noch eingehender nachgedacht werden müsste:

1. Kommt dem Gebrauch einer bestimmten Sprache ein bestimmter Eigenwert zu und stellt Sprache aus diesem Grunde eine unüberwindliche Grenze dar?

2. Tritt beim Wechsel von einer zu einer anderen Sprache automatisch ein Kulturwechsel ein – mit der Konsequenz der Aufgabe der vorherigen Kultur und ihrer Traditionen?

3. Bedeutet der Gebrauch unterschiedlicher Sprachen gleichzeitig den Zugang zu unterschiedlichen Wirklichkeiten? und

4. Wie verhält sich der Gebrauch oder die Aufgabe einer Sprache zum Verständnis von Heimat?

¹⁰ Hierzu u. a. Haarmann, Harald: Kriterien ethnischer Identität. In: *Language Problems and Language Planning* 7 (1983), S.23 f., Horowitz, DL.: *Ethnic Identity*. In: Glazer, Nathan and D. P. Moynihan (Hg.): *Ethnicity – Theory and Experience*. Cambridge, Mass. 1975, 111–140.

¹¹ Humboldt, Wilhelm von: *Kawi-Einleitung*. In: *Schriften zur Sprachphilosophie* Bd. 3, Darmstadt 1963, 223ff.

Die Beantwortung dieser Fragen fällt gewiss nicht leicht. Mit ihr beschäftigen sich Anthropologen, Sprachwissenschaftler, Philosophen, Soziologen und Ethnizitätsforscher.

Nach Max Weber¹² ist die Sprache die Grundlage, wenn nicht die Voraussetzung für das Verständnis in einer sozialen Gemeinschaft. Deshalb interpretiert er die Sprachgemeinschaft als Verständnismgemeinschaft, die aber – dies machte auch bereits Schleiermacher geltend,¹³ nicht a priori gegeben ist. Verstehen muss explizit gewollt und gesucht werden. Zwar ist zweifellos die Muttersprache jene Basis des Individuums, von der aus das Individuum seine grundlegenden Erfahrungen der Welt und seiner Umgebung macht. Diese Basis bildet eine Konstante im Leben des Menschen, doch ist der Mensch jederzeit in der Lage, diese Basis zu verlassen und sie durch neue Welterfahrungen zu erweitern. Der Philosoph Hans-Georg Gadamer führt hierzu 1974 aus:

„Indem die Menschen fremde Sprachen erlernen, ändern sie nicht ihr Weltverhältnis, wie etwa ein Wassertier, das zu Landtier wird, sondern indem sie ihr eigenes Weltverständnis festhalten, erweitern und bereichern sie es durch die fremde Sprachwelt. Wer die Sprache hat, ‚hat‘ die Welt.“¹⁴

Wie nun aber verhält sich Sprachwechsel zur Identität? Nach Weisgerber wäre sprachliche und ethnisch-kulturelle Assimilation unmöglich.¹⁵ Demgegenüber zeigen zahlreiche Beispiele der Gegenwart, dass sprachliche Anpassung und damit Veränderung der ethischen Identität einen normalen Vorgang darstellt, dass aber auch Sprachwechsel nicht zwingend mit Identitätswechsel einhergeht. Hierzu wären als Beispiele jene türkischen Immigranten in Deutschland anzuführen, die den Sprachwechsel vollzogen haben, doch, nach ihrer kulturellen Identität befragt, sich als Türken ausgeben. Die Weltsicht ist nämlich der Sprache vorgeordnet. Durch Sprache wird Welterfahrung formuliert. Eine neu zu erlernende Sprache bietet zwar den Zugang zu einer neuen Realität, doch ist bei Mehrsprachigen der innere Diskurs, das Denken und die Auseinandersetzung mit Inhalten, dann auch die Identifizierung mit diesen Inhalten und dem Kulturkreis, dem sie angehören, nicht zwingend an eine Sprache gebunden. In diesem Zusammenhang muss auch berücksichtigt werden, dass die Beherrschung der Muttersprache nicht zugleich die der dazugehörigen Schriftsprache bedeutet. Hier auf verweist unter anderem Joachim Stark (1991).¹⁶ Hierzu ein Beispiel: Im

¹² Weber, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft*. 5. Auflage, Tübingen 1972.

¹³ Vgl. hierzu Stark, Joachim: a.a.O., 57f.

¹⁴ Stark, Joachim: a.a.O., 63

¹⁵ Stark, Joachim: a.a.O., 41f.

¹⁶ Stark, Joachim: a.a.O., 35–67.

Ungarischen Königreich war bis zum 19. Jahrhundert das Lateinische die Schriftsprache, während das Kind im Elternhaus zunächst das Ungarische erlernte. Jeder innerhalb der Grenzen des Landes lebende Adelige wurde jedoch unabhängig von seiner ethnischen Herkunft und Muttersprache als Mitglied der „natio Hungarica“ betrachtet, sofern er dies auch wollte. Entsprechend erklärte der ungarische Landtag 1791 auch die Serben für Ungarn, für sog. Conpatrioten.

Wie nun verhält es sich mit dem inneren Diskurs bei Zwei- und Mehrsprachigen? Hierzu seien einige Gegebenheiten aus dem pannonischen Raum angeführt.

Sprachliche, ethnische und kulturelle Heterogenität kennzeichnet diesen Raum. Die Mehrfach-Identitäten vieler hier lebender und wirkender Persönlichkeiten zeigt sich beispielsweise an der Adelsfamilie Zrinyi, die für die ungarische wie die kroatische Geschichte und Literaturgeschichte herangezogen wird: Graf Miklós Zrinyi, der große Ungar, der 1566 bei der Verteidigung der Burg Sziget gegen die Türken den Heldentod fand, entstammte dem alten kroatischen Geschlecht der Šubići. Der Sohn seiner Nichte war Ferenc Rákóczy, der legendäre Vorläufer Kosuths, und sein Urenkel, Graf Miklós Zrinyi, der 1620 in Ungarn geboren und 1649 Banus von Kroatien wurde, gilt als bedeutender ungarischer Schriftsteller, der die Tat seines Urgroßvaters in dem Heldenepos „Szigeti veszedelem“ [Belagerung von Sziget], 1651, verewigt. Sein Bruder Petar Zrinski, der als Banus von Kroatien das Kroatische als eine Muttersprache betrachtete, paraphrasierte das Werk seines Bruders auf Kroatisch. Graf Szécheny, der „größte Ungar“, der von 1792 bis 1860 lebte und der Kopf der ungarischen Reformzeit war, sprach und schrieb Deutsch geläufiger als Ungarisch, und noch 1880 gab es in Budapest bei einer Gesamtbevölkerung von etwas über 360 000 Menschen über 123 000 Deutsche – das sind immerhin 34,2 %.¹⁷

Mehrsprachigkeit und Mehrfach-Identitäten sind für zahlreiche Schriftsteller aus dem pannonischen Raum charakteristisch. In diesem Zusammenhang seien nur drei Namen erwähnt: Jakov Ignjatović (1822–1889), Danilo Kiš (1934–1989) sowie Milo Dor (geb. 1923). Alle drei sind als Romanschriftsteller international bekannt geworden.

Jakov Ignjatović, der in Sentandreja (ung. Szentendre) das Licht der Welt erblickte, besuchte zunächst lateinische Schulen in seiner heimatli-

¹⁷ Vgl. in diesem Zusammenhang u. a. Schubert, Gabriella: Die Rolle der Ungarn bei den Aufklärungs- und Emanzipationsbewegungen der Nachbarvölker (unter Berücksichtigung sprachlicher Gegebenheiten). In: Fehlig, B. (Hg.): *Vermittlung und Rezeption. Beiträge zu den geisteswissenschaftlichen Berührungen in der Aufklärungszeit*. Frankfurt am Main 1987, 155–184.

chen Umgebung, die von Piaristen betrieben wurden. 1838 wechselte er in ein lutheranisches Gymnasium nach Pest über, deren Schüler zumeist Deutsche und Juden waren. Hier lernte er ungarisch und deutsch, zugleich auch lateinisch. Er beherrschte das Serbische nicht in gleicher Weise wie seine Landsleute im Mutterland; er sprach es mit ungarischem Akzent, schrieb es grammatisch nicht immer fehlerfrei. Ignjatović suchte und vertrat eine serbisch-ungarische Gemeinsamkeit. Er war ein ebenso glühender serbischer Patriot wie ein guter ungarischer Staatsbürger, der für die politische Integrität des ungarischen Staates eintrat, in dessen Rahmen den Minderheiten in Fragen der Religionsausübung und der Erziehung Autonomie zugesichert werden sollte. Bei seinen serbischen Landsleuten stieß diese Haltung auf Unverständnis. Erst im 20. Jahrhundert, in der Zeit eines erneuten Realismus, wurde ihm wieder ein Platz in der serbischen Literatur zuerkannt.

Aus dem Donaauraum stammt auch Danilo Kiš, einer der begabtesten unter den serbischen Prosaschriftstellern unserer Zeit, zu denen neben Kiš Borislav Pekić und Mirko Kovač zählen.

In einer kurzen Autobiographie berichtet Kiš über seine – wie er es nennt – „ethnographische Besonderheit“: Sein Vater war ungarischer Jude, seine Mutter Montenegrinerin. Danilo Kiš ist wie Jakov Ignjatović zweisprachig aufgewachsen. Er beherrschte das Ungarische ebenso wie das Serbische. Seine jüdischen Vorfahren waren einst aus Deutschland nach Ungarn eingewandert und wurden hier magyarisiert. Sein Vater wurde in Westungarn geboren und absolvierte hier die Handelsakademie. Er beherrschte neben Ungarisch, Deutsch und Serbokroatisch. In der Zeit des Nationalsozialismus kamen alle seine Verwandten väterlicherseits im Konzentrationslager von Auschwitz um. 1942, nach den Massakern der Nationalsozialisten an Juden in Novi Sad, flüchtete die Familie nach Ungarn. Kiš arbeitete als Knecht bei reichen Bauern und besuchte daneben die Schule. Im Alter von 9 Jahren schrieb er die ersten Gedichte in ungarischer Sprache. 1947 wurde die Familie vom Roten Kreuz nach Cetinje repatriert, wo Kiš die Reifeprüfung ablegte und dann ein Musikstudium aufnahm, während er weiterhin Gedichte schrieb sowie Literatur aus dem Ungarischen, Russischen und Französischen übersetzte. Nach dem Abitur ging er nach Belgrad und absolvierte hier als erster Student am neu geschaffenen Lehrstuhl für Vergleichende Literaturwissenschaft sein Studium.

Als Lektor für die serbokroatische Sprache und Literatur hielt er sich in Strassbourg, Bordeaux und Lille auf. Rastlos auf der Suche nach einer größeren Heimat, ließ er sich in Paris nieder, wo er als Lektor für Serbokroatisch arbeitete und außerdem Literatur aus dem Ungarischen, Französischen, Russischen und sogar Deutschen und Italienischen übersetzte.

Der Zusammenhang zwischen „Sprache“, „Kultur“ und „Identität“ war nach der Auffassung von Kiš komplexer Natur. In Paris lebend, begriff er sich als Schriftsteller serbokroatischer Muttersprache. Hierzu erklärte er:

„Ich kann sagen, daß ich wirklich gut nur eine Sprache beherrsche: das Serbokroatische, und in dieser Sprache schreibe ich in Paris. Schon in der Vergangenheit habe ich beschlossen, niemals in einer anderen Sprache zu schreiben. Aus diesem Grunde wünschen in der Heimat viele, dass ich erklärte: Wenn ich serbisch schreibe, bin ich ein serbischer Schriftsteller. Doch das, was ich behaupte, dass ich weder serbischer, noch kroatischer, sondern ein jugoslawischer Schriftsteller bin, das gibt es einfach nicht. So können Sie sich vorstellen, dass ich der einzige jugoslawischer Schriftsteller dieser Welt bin“.

Seine eigentliche Heimat aber lokalisierte Kiš in Mitteleuropa. In einem seiner letzten Interviews sagte er:

„Ich bin in erster Linie ein *europäischer* Schriftsteller, denn Jugoslawien, das Land aus dem ich stamme, gehört zu Europa, seine Kultur und Literatur sind europäisch. Im engeren Sinne jedoch fühle ich mich *Mitteleuropa* zugehörig: Das ungarische Milieu, das ich in der Kindheit kennenlernte und die Bekanntschaft mit der ungarischen Sprache und Literatur übten schließlich einen entscheidenden Einfluss auf mich aus. Ich habe mich also im geistigen Sinne aus Jugoslawien nach Zentraleuropa verlagert. Von dort stammt das europäische Erbe und auch mein Erbe – Ich bin nicht nur ich allein. Meiner Meinung nach wurden alle europäischen Schriftsteller von der Tradition dreier Literaturen geformt: der französischen, deutschen und russischen.“¹⁸

Geistig und psychisch präsentieren sich Ignjatović wie Kiš als Wanderer in einem Zwischenfeld der Sprachen und Kulturen, auf der Suche nach der eigentlichen Heimat und nach Toleranz. Mit ihrem Sein und Tun plädieren sie indirekt für die Durchlässigkeit sprachlicher und kultureller Grenzen.¹⁹

¹⁸ Ebda., 260.

¹⁹ Hierzu u.a. Schubert, Gabriella: Auf der Suche nach der eigentlichen Heimat. Jakov Ignjatović und Danilo Kiš. In: U. Steltner (Hrsg.): Auf der Suche nach einer größeren Heimat ... Sprachwechsel/Kulturwechsel in der slawischen Welt. Jena 1999, 89–104.

HEINZ SCHUSTER-ŠEWC
(Poršicy)

DIE SPÄTURSLAWISCHEN MAKRODIALEKTE UND IHRE ROLLE
BEI DER ENTSTEHUNG DER SLAWISCHEN EINZELSPRACHEN
(Ein Rekonstruktionsversuch)

In einer Reihe von Aufsätzen¹ haben wir in den letzten Jahren deutlich zu machen versucht, dass die Evolution vom Urslawischen zu den heutigen slawischen Einzelsprachen immer noch zu einseitig und geradlinig gesehen wird, wobei letztere mehr oder weniger direkt von dem angeblich bis an die Schwelle des zweiten Jahrtausends u. Z. als Einheit fortbestehenden urslawischen Isoglossenkomplex abgeleitet werden. Dabei hatte schon Tadeusz Lehr-Spławiński in seinem Beitrag zum 1. Slawistenkongress in Prag² betont, dass das Urslawische keine monolithische Einheit gewesen ist, sondern vor allem in seiner zweiten Entwicklungsperiode, die nach dem 3. Jahrhundert u. Z. anzusetzen ist und weitgehend mit der sich anschließenden territorialen Ausweitung des ursprünglich zwischen Karpaten / Beskiden und Dnepr / Pripjat gelegenen urslawischen Siedlungsgebietes einem zunehmenden, sich über mehrere Jahrhunderte hinziehenden sprachlichen Differenzierungsprozess ausgesetzt gewesen ist, der

¹ Vgl. Heinz SCHUSTER-ŠEWC, Die spätureslawischen Innovationen und ihre Widerspiegelung in der Isoglossenstruktur des Sorbischen (Ein Beitrag zur Dialektologie des Spätureslawischen). – In: *Lětopis* 45 (1998) 1, 31–50; DERS., Die Wirkung des Gesetzes der Silbenöffnung im Spätureslawischen und seine Rolle bei der Herausbildung slawischer Makrodialekte. – In: *Zeitschrift für Slawistik* 42 (1997) 3, 251–262, gekürzt auch in polnischer Sprache: *Działanie prawa sylab otwartych w późnym okresie języka prasłowiańskiego i jego rola w ukształtowaniu się słowiańskich makrodialetów*. – In: *Prasłowiańszczyzna i jej rozpad*, Warszawa, Energeia 1998, 97–106. Hier mit weiteren Literaturangaben zum Thema.

² Vgl. Tadeusz LEHR-SPŁAWIŃSKI, O dialektach prasłowiańskich. – In: *Sborník prací I. Sjezdu slovanských filologů v Praze, Praha 1932*, 577–585. Nachdruck in: *Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1957, 207–214.

schließlich zur Herausbildung der historisch überlieferten slawischen Einzelsprachen geführt hat.

Es ist deshalb auch kaum möglich, dass sich die entsprechenden späterslawischen Innovationen in einer relativ kurzen Zeitspanne vollzogen haben und der Übergang vom alten zum neuen kategorialen Zustand in nur wenigen Jahrzehnten erfolgt sein kann.³ Zwischen beiden Entwicklungsstufen („a quo“ und „ad quem“) lagen Übergangsstadien (z. B. *d'ł, t'ł* als Vorstufe zu *l*; *TǎǎT, TǎǎT* als Vorstufe zu *TloT, ToloT, TalT, TlaT / TroT, ToroT, TarT, TraT*; *ʷ, 'a*; als Vorstufe zu *u, 'a*; *γ* als Vorstufe zu *h* usw.). Zu unterscheiden ist deshalb immer zwischen älteren, noch nicht systemimmanenten Veränderungen und deren späterer Phonologisierung bzw. Morphonologisierung mit der sich anschließenden notwendigen Soziologisierung sprachlicher Prozesse.

Die erste Aufspaltung des urslawischen Sprachgebietes oder Isoglossenkomplexes in zwei sich gegenüberstehende makrodialektale Einheiten hängt mit der von N. S. Trubetzkoy als regressive Silbengrenzverschiebung bezeichneten Vereinfachung der urslawischen Konsonantengruppen *dl / tl > l*, mit eingeschränktem geographischen Radius auch *dm > m*, zusammen.⁴ Sie führte zur Entstehung eines innovativen südöstlichen späterslawischen Dialektareals, dem im Nordwesten ein älteres archaisches Areal gegenübersteht. Für das hohe Alter dieses Prozesses spricht die Tatsache, dass der *dl / tl > l*-Wandel bereits in der alten Toponymie Nordgriechenlands nachweisbar ist, also noch vor der slawischen Besiedlung dieses Gebietes im 6./ 7. Jahrhundert erfolgt sein muss. Dieser vollzog sich in zwei Schritten: 1. in der offensichtlich noch in der engeren slawischen Urheimat stattgefundenen regressiven Verschiebung der Silbengrenze (*d'lo, t'lo, d'm > 'dlo, 'tlo, 'dm*) und 2. in dem eigentlichem Abfall der dentalen Verschlusslaute *d, t* bzw. ihrer dissimilativen Veränderung zu *gl, kl*. Territoriale Abweichungen bezüglich des so entstandenen Gegensatzes Nordwest : Südost stellen auf der einen Seite der Altnovgoroder / Pskover Dialekt des Russischen (ehemalige Stammesdialekte der ostslawi-

³ Entsprechende Auffassungen wurden in den letzten Jahren vor allem von dem tschechischen Slawisten A. LAMPRECHT vertreten, der sogar die einzelnen späterslawischen Innovationen mit einer Genauigkeit von ± 25 Jahren festzulegen versucht hat. Vgl. bes. seinen Aufsatz: *Praslovanština a její chronologické členění*. – In: *Čs. Přednášky pro VIII. Mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu*. Lingvistika. Praha 1978, S. 141–150. Eine ähnliche Meinung vertritt der Wiener Slawist G. HOLZER (Die Einheitlichkeit des Slavischen um 600 n. Chr. und sein Zerfall, Wiener slavistisches Jahrbuch 41 [1995], 55–89), indem er die Entstehung des „Urslawischen“ und des daraus hervorgegangenen „Gemeinslawischen“ (Was ist das eigentlich?) auf nicht mehr als ein Jahrhundert beschränkt (vgl. bes. S. 85).

⁴ Vgl. N. S. TRUBETZKOY, Die Behandlung der Lautverbindungen *tl, dl* in den slawischen Sprachen. – In: *Zeitschrift für slavische Philologie* 2 (1925), 117–122.

schen Krivičer) sowie die nordwestlichen Dialekte des Slowenischen dar, in denen neben Formen mit *l* auch solche mit *gl*, *kl* bzw. *dl*, *tl* vorkommen, und auf der anderen Seite das Niedersorbische und das Mittelslowakische⁵, in denen umgekehrt neben erhaltenem *dl*, *tl* auch Fälle mit jüngem *l* bzw. *gl*, *kl* (im Slowakischen auch *ll*) nachweisbar sind. Dieser Umstand deutet u. E. darauf hin, dass die zugrunde liegenden urslawischen Vorgängerdialekte in der slawischen Urheimat in einer dialektalen Übergangszone lagen, an der neben den Vorgängerdialekten des späteren eigentlichen Ostslawischen und Südslawischen auch Vorgängerdialekte des Westslawischen partizipiert haben und umgekehrt. Besonders deutlich wird das im Zusammenhang mit dem Altnovgoroder / Pskover Dialekt, der neben erhaltenem *gl*, *kl* offensichtlich auch eine Reihe weiterer Fälle mit Merkmalen des alten nordwestlichen Makrodialekts aufweist⁶

Denselben Isophonieverlauf wie bei *dl*, *tl* beobachten wir im Zusammenhang mit dem Wandel von urslaw. **g(v)* und **k(v)* vor **ě*, **i* diphthongischen Ursprungs zu *ʒ'* (> *z*) bzw. *c* (2. Palatalisation) im östlichen innovativen Makrodialekt (russ. *zvezda*, *cvet*) gegenüber *gv-*, *kv-* im nordwestlichen archaischen Makrodialekt (sorb. *gwězda* / *hwězda*, *kwět*, poln. *gwiazda*, *kwiat*). Ähnlich auch im Rahmen des ebenfalls zur 2. bzw. 3. Palatalisation gehörenden *g*, *k*, *ch* + *ě*₂ **i*₂ und *i* + *ch* > *ʒ'* (> *z*), *c*, *s'š* –Wandels, wobei hier aber nur das aus der velaren Spirans hervorgegangene *s'š* dieser Isophonengrenze folgt (russ. *vsjo*, sbkr. *vsě*, aber os., ns. *wšo*, č. *vše*). Im Unterschied zum *dl*, *tl* > *l* / *gl*, *kl* –Wandel gibt es hier auch keine gegenseitigen Überlappungen. Bei den im Altnovgoroder / Pskover Dialekt belegten Formen des Typs *зѣзда*, *кѣтъ* und *въхъ* (< **вѣсѣ*) mit *g*, *k*, *ch* (< *g'*, *k'*, *ch'*) handelt es sich u. E. um eine jüngere, nur auf das Nordrussische beschränkte dialektale Entwicklung.⁷ Auch das

⁵ Auf die Existenz von Formen mit dem dissimilativen *dl* > *gl* –Wandel auch in den polnischen Dialekten verweist W. TASZYCKI in: O gwarowych formach *mglec*, *mgły*, *moglić się*, *moglitwa* itp. – Rozdział z historycznej dialektologii polskiej, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej II, S. 230–246. Nachdruck in: Rozprawy i studia polonistyczne II, Wrocław 1961, 259–274.

⁶ Vgl. A. A. ZALIZNJAK, Древненовгородский диалект. — In: Язык, семиотика, культура. [Российская академия наук, Институт славяноведения и балканистики] Москва 1995, 35.

⁷ Vgl. Heinz SCHUSTER-ŠEWC, Zu den sogenannten urslawischen Archaismen im Altnovgoroder Dialekt des Russischen. — In: Ars Philologica – Festschrift für Baldur Panzer zum 65. Geburtstag. Herausgegeben von Karsten Grünberg und Wilfried Potthoff. Peter Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bruxelles – New York – Wien, 123–133, in russischer Sprache: Н. Шустер-Шевц, К вопросу о так называемых праславянских архаизмах в древненовгородском диалекте русского языка. — In: Вопросы языкознания 6 (1998), 3–10.

Niedersorbische und Slowakische weisen in diesem Falle keine dialektalen Beispiele mit *gv-, *kv- > zv-, cv- – Wandel auf, und umgekehrt fehlen dem Slowenischen Belege mit erhaltenem *gv-, *kv-. Ein ähnlicher alter Isophonenverlauf ergibt sich weiter im Rahmen des sogenannten *l*-epentheticum (russ. *zemlja*, sbkr. *zèmlja*, akslaw. *zemlja*), jedoch ohne dem Bulgarisch – Makedonischen, in dem in Übereinstimmung mit dem nordwestlichen Makrodialekt das *l* fehlt (*zemja*). Dasselbe betrifft den Isoglossenverlauf zweier morphologischer Unterschiede. Es handelt sich: 1. um die erweiterte Form des sigmatischen Aorists II auf *-ochъ* im Südosten (vgl. akslaw. *vedochъ*) bzw. *-ech* im Westen (ač. *vedech*, os. *wjedžech*, ns. *wježoch*) und 2. um die Opposition im Instr. Sg. der *o*- und *u*-Stämme: *-omъ* (Südosten) gegenüber *-umъ* (Nordwesten). Eine Ausnahme bildete hier das Ober- und Niedersorbische, das, ähnlich wie das südöstliche Areal, aller Wahrscheinlichkeit nach ebenfalls nur die Endung *-omъ* kannte.⁸ Vgl. dazu weiter die im Gen. Sg. und im Nom./Akk. Pl. der *ja*-Stämme sowie im Akk. Pl. der *jo*-Stämme auftretende Opposition *-ě* (**koně*, **dušě*, Vorgängerdialekte des Ost- und Westslawischen) : *-ę* (**konę*, **dušę*, Vorgängerdialekte des Südslawischen).

Ähnlich wie bei den oben angeführten Beispielen ist der Isophonenverlauf auch bei der Veränderung der Klangfarbe der beiden urslawischen Nasale **q* > *ɥ* (Anhebung der Artikulation) und **ę* > *'q* (artikulatorische Absenkung), die wahrscheinlich ebenfalls noch in die späterslawische Zeit zurückreicht.⁹ Es handelt sich in beiden Fällen, ähnlich wie bei **dl*, **tl* > *l* und **gv*-, **kv*- > *zv*-, *cv*- und **ch* + *ě*, *i*₂ + **ch* > *š* um Innovationen, die das östliche und südöstliche Areal des Urslawischen betreffen (*ɥ* > *u*: Ostslawisch, Serbo-Kroatisch, Tschecho-Slowakisch und Sorbisch; *'q* > *'a*: Ostslawisch, Tschecho-Slowakisch, Sorbisch). Den ursprünglichen Zustand mit erhaltenem Nasal überliefert das Lechische, daneben aber auch das Altbulgarische (Altkirchenslawische) und einige slowenischen

⁸ Vgl. Heinz SCHUSTER-ŠEWC, Die Sprache der Lausitzer Sorben und ihre Stellung im Rahmen der slawischen Sprachen. – In: Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung 30 (1977) 1, 16.

⁹ Zur Chronologie vgl. die unterschiedliche Wiedergabe des urslaw. **q* in dem alt-sorbischen Fürstennamen *Tunglo*, *unus de Soraborum primoribus* (826) neben *Tugumir* (939) < **toǵb* „tapfer“ und im Stammesnamen *Lunsici* (Bayrischer Geograph, um 866) und *Lunsizani* (Chronik des Abtes Regino aus der 1. Hälfte des 10. Jahrhunderts) neben *Lusici* (Urkunden Otto I, 10. Jh.) und *Lusizi* (Thietmarsche Königschronik, 1012–1018). Der erste bekannte Beleg für denasalisiertes *'a* < *'q* (**ę*) im Altsorbischen stammt aus dem Jahre 966 und betrifft die Erstnennung der Stadt *Wörlitz* (Sachsen-Anhalt) als *Uerliazi* < **Vъrchlęci*, vgl. auch das als Glosse überlieferte aso. *vithasi* Nom. Pl. (1131) zu aso. *vit'az* „Dienstmann des Stammesfürsten“ < **vitežь*. Vgl. daneben mit erhaltenem Nasal den ON *Zuencua* / *Suencua* (Thietmar 1012–1018), jetzt *Zwenkau* b. Leipzig) < **Zveková*.

(alpenslawischen) Dialekte, im eigentlichen Slowenischen dagegen **ɔ* > *o*. Es handelt sich auch hier um eindeutige Beispiele mit der Gegenüberstellung: archaisches Zentrum (Nordwesten) : innovative Peripherie (Südosten). Annähernd denselben Isophonenverlauf beobachten wir im Zusammenhang mit der ebenfalls noch im Späterslawischen stattgefundenen artikulatorischen Verengung des urslaw. **ě* zu einem *i*-ähnlichen Laut (*i^e*), wobei hier verstärkt die Vorgängerdialekte des Ukrainischen, Sorbischen und teilweise auch des Tschechischen, Russischen und Serbo-Kroatischen erfasst wurden. Wahrscheinlich gehört in diese Gruppe späterslawischer Innovationen auch die in den Vorgängerdialekten des Tschecho-Slowakischen, Obersorbischen, Ukrainischen, Belorussischen sowie des Südrussischen eingetretene Spirantisierung des urslaw. **g* > *ɣ*, das sich dann in der späteren einzelsprachlichen Periode weiter in den Laryngallaut *h* abgeschwächt hat (Tschecho-Slowakisch, Obersorbisch).

Neben dieser, wahrscheinlich noch in die Mitte des 1. Jahrtausends oder unmittelbar danach zu datierenden ersten makrodialektalen Gliederung des Urslawischen tritt in der Folgezeit immer deutlicher ein weiterer (dritter) makrodialektaler Isophonenkomplex in den Vordergrund, der sich langsam aus dem älteren südöstlichen Makrodialekt herauszulösen beginnt, dabei aber auch Teile des alten nordwestlichen makrodialektalen Areals, repräsentiert durch die späterslawischen Vorgängerdialekte des Tschechischen und Slowakischen, mit erfassen kann. Diese neue makrodialektale Differenzierung des Späterslawischen steht offensichtlich in einem ursächlichen Zusammenhang mit der inzwischen begonnenen Südostexpansion der urslawischen Stämme, die im 6. Jahrhundert, teilweise aber auch schon früher, einsetzte und zur weitgehenden Slawisierung des Balkans geführt hat.¹⁰ Diese findet ihren sprachlichen Niederschlag in zwei weiteren späterslawischen Innovationen: 1. in der Palatalisierung (Assibilation) von **dj*, **tj*, **kt'* zu *ʒ* (*z*), *c'* in den späterslawischen Vorgängerdialekten des Westslawischen, zu *u* (*ǰ*), bzw. *č* in den Vorgängerdialekten des Ostslawischen, sowie zu unterschiedlichen Ergebnissen in den Vorgängerdialekten des Südslawischen (sbkr. *ǰ*, *č*, *j*, slowen. *č*, *j* und bulg. *žd*, *št* < *ǰ*, *č*), 2. in der Herausbildung der silbischen Liquiden *l*, *r* anstelle der urslawischen biphonematischen Verbindungen: vokalisches Element + *l*, *r* (*bl*, *vl*, *br*, *vr*) in den Vorgängerdialekten des Südslawischen und begrenzt

¹⁰ Für die relativ frühe Besiedlung dieses Teils Europas zu Beginn des 6. Jahrhunderts oder noch früher spricht sich unter Berufung auf antike Quellen auch der polnische Historiker L. A. TYSZKIEWICZ aus, vgl. seinen Aufsatz: *Przyczyny i początki pierwszej migracji Słowian nad Dolny Dunaj*. - In: *Z polskich studiów slawistycznych*. Seria VIII, Warszawa 1992, 151-157. Vgl. auch *Słownik starożytności słowiańskich*, Bd. 1 (Etnogeneza Słowian), Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961, 460.

im Tschecho-Slowakischen (akslaw. *vľbkъ, trъgъ*, bulg., mak. *vǎlk*, sbkr. *vůk, trg*, slowen. *vólk, trǫg*, č., slowak. *vlk, trh*)¹¹ und 3. im Fehlen der Palatalitätskorrelation in den Vorgängerdialekten des Südslawischen, hier wiederum mit teilweiser Einbeziehung der Vorgängerdialekte des Tschecho-Slowakischen sowie des Ukrainischen. In dieselbe, den Südflügel des Urslawischen betreffende Entwicklung gehört die Metathese der Anlautgruppen **ǎlT, *ǎrT* > *laT, raT*, wobei hier allerdings noch das gesamte nordwestliche Areal mit *loT, roT* (unter Zirkumflexintonation) bzw. *laT, raT* (unter Akutintonation) dem südslawischen Areal gegenübersteht.

Die zeitlich auf die Umstellung der Anlautgruppen folgende Metathese der Gruppen **TǎlT, *TǎrT, *TělT, *TěrT*¹² zeigt, dass sich das Urslawische in der Zwischenzeit weiter differenziert hatte und anstelle der bisherigen Zwei- bzw. Dreiteilung vier unterschiedliche Dialektareale mit jeweils einem anderen Metathesergebnis auftreten. Es sind das: 1. die Vorgängerdialekte des Ostlechischen (Polnischen) und Altsorbischen mit der einfachen Metathese (*TloT, TroT, TleT, TreT*), 2. die Vorgängerdialekte des Südslawischen und des Tschecho-Slowakischen mit Dehnung des *ǎ(o) > ā(a)* und *ě(e) > ē(ě)*: *TlaT, TraT, TlěT, TrěT*, 3. die Vorgängerdialekte des Ostslawischen mit Polnoglasie (*ToloT, ToroT, TeleT, TereT*) und 4. mit ausgebliebener Umstellung, aber Dehnung des *ǎ > ā (a)*: *TalT* (neben *TlâT*), *TarT* im Westlechischen (Polabischen) und in den ehemaligen slawischen Dialekten Nordgriechenlands sowie teilweise im Altbulgarischen (apolab. *gard* in *Stargard*, *walk* in *Pasewalk*, *Priwalk* usw. neben polab. *glâva*; slawische Dialekte Nordgriechenlands: *Gardenika, Gardiki, Dargomeros, Valdimir*; abulg. *maldičie* < **mǎld-*, *zaltarinъ* < **zǎltarinъ*, akslaw. *aldijji* < **ǎldъjъ* usw.). Für die Gruppen **TělT, *TěrT* fehlen mit Ausnahme von polab. *perstrelět* < **perstrěliti* aussagekräftige Belege.

Aufmerksamkeit verdient im Zusammenhang mit der Metathese die Tatsache, dass neben dem für das jeweilige Areal typischen Umstellungsergebnis vereinzelt auch solche benachbarter Dialektareale auftreten können: im Rahmen des Polabischen neben eigentlichem *TarT* in einer Reihe

¹¹ Zu der von uns vertretenen Auffassung vom sekundären Charakter des silbischen *l, r* im Südslawischen vgl. im einzelnen: H. SCHUSTER-ŠEWC, Die Wirkung des Gesetzes der Silbenöffnung im Späturslawischen, 259 (s. Fußnote 1).

¹² Auch im Rahmen der Liquidametathese unterscheiden wir zwischen einer älteren, noch gemeinurslawischen Entwicklung, die darin bestand, dass sich zwischen Sonor und folgendem Konsonanten ein Art Stützvokal in Form eines *šwa*-Lautes gebildet hatte (*[T]ǎlT, [T]ǎrT* > *[T]ǎlǎT > [T]ǎrǎT* usw.), und einer zweiten, jüngeren Entwicklungsstufe, in deren Rahmen der *šwa*-Lautes ausfiel (Ostlechisch, Sorbisch: *[T]loT, [T]roT*), durch einen Vollvokal ersetzt wurde (Ostslawisch: *ToloT, ToroT*) bzw. die Dehnung des vorhergehenden oder nachfolgenden Vokals bewirkte (polabisch: *TalT, TarT*; südslawisch und tschecho-slowakisch: *TlaT, TraT*).

von Fällen auch *TraT* (vgl. apolab. *grad* < **gǫrdь*, *-schrana* < **sъchǫrnā*, enthalten in dem obodritischen Burgnamen *Suithleiscranne* = *Světly schrany*,¹³ und das in einer Reihe obodritischer Fürstennamen vorkommende *drag-* (*Dragovitus* 789, *Drago* 789),¹⁴ im Rahmen des Südslawischen und Tschecho-Slowakischen neben dem eigentlichen *raT* auch *roT* (akslaw. *robь*, *robota*, *rozga*, *roz-*, *rozvě*, bulg. dial. *loket*, FlußN *Lom*, sbkr. *rob*, č. *robota* u. a.) und im ehemaligen Alpenslawischen neben *TlaT* auch *TalT* (vgl. das bair. Dialektwort *Haber-dalken* „Haferbrei“, zu urslaw. **tblkti* „stampfen“, und die ebenfalls aus dem bayerischen Raum stammende Glosse *Paltenae* Nom. Pl. „Wollröcke“ < **pǫltьnā* „Leinwand“).

Die Ausprägung des umrissenen dritten (südlichen) späterslawischen Makrodialekts ist im Vergleich zu den beiden älteren weniger homogen, was u. E. mit der aus unterschiedlichen Richtungen erfolgten Besiedlung des Balkans zusammenhängt.

Was die Chronologie der behandelten späterslawischen sprachlichen Innovationen betrifft, so ist es natürlich weiterhin schwierig, verbindliche Aussagen über Beginn und genauen zeitlichen Verlauf zu machen. Wir glauben aber annehmen zu dürfen, dass ihr Ursprung noch weitgehend v o r dem endgültigen Zerfall der urslawischen Spracheinheit gelegen hat, also wahrscheinlich noch in der slawischen Urheimat. Anders sind die übergreifenden späterslawischen Isophonenverläufe u. E. nicht erklärbar. Der Grund hierfür lag in der langsam voranschreitenden inneren Differenzierung des slawischen Ethnos, hervorgerufen durch den zunehmenden inneren Bevölkerungszuwachs und den sich verstärkenden äußeren Druck der aus der eurasischen Ebene vordringenden nomadischen Völkerschaften (Hunnen, Awaren, Madjaren). Eine Korrelation besteht u. E. zwischen Radius und Alter der Isoglosengrenzen, d. h., dass bei Isoglossen mit größerer Ausbreitung von einem höheren Alter auszugehen ist und umgekehrt. Für die mit der 2. Palatalisation zusammenhängenden Lautprozesse ist es gelungen, auch eine absolute Chronologie aufzustellen, indem ein mehr oder weniger fester ursächlicher Zusammenhang mit der genannten Lauterscheinung und den seit dem 3. Jahrhundert u. Z. in das Slawische eindringenden gotischen Lehnwörtern

¹³ Vgl. Wolfgang H. FRITZE, Zur Frage der sogenannten Liquidametathese in alt-polabischen Eigennamen des 8. – 11. Jahrhunderts. – In: Gedenkschrift für Rienhold Olesch, herausgegeben von Hans Rothe, Roderich Schmidt, Dieter Stellmacher. Böhlau Verlag Köln Wien 1990, 3–38.

¹⁴ Vgl. dazu Heinz SCHUSTER-ŠEWIC, Die späterslawischen Grundlagen des Lechischen mit besonderer Berücksichtigung des Polabischen und Pomoranischen. – In: Lětopy ISL A, 35 (1988), 9–10.

hergestellt werden konnte.¹⁵ Aber auch die Tatsache, dass z. B. der *dl*, *tl* > *l* –Wandel oder die Ergebnisse der Liquidametathese schon in den überlieferten ältesten slawischen Namen Nordgriechenlands auftreten, spricht u. E. für eine derartig frühe Chronologie. Die Annahme Max Vasmer's,¹⁶ wonach die ältesten Ortsnamen Nordgriechenlands im Grunde genommen noch den urslawischen Zustand widerspiegeln, ist wenig wahrscheinlich. Auch die hier belegten *TalT*, *TarT*-Formen sind bereits das Ergebnis eines lautlichen Wandels (Ersatzdehnung des vorhergehenden Vokals durch Ausfall des *ə* (*TäləT*, *TäləT* > *TālT*, *TārT*). Eine ähnliche Entwicklung weist übrigens das Ostslawische auf, nur mit dem Unterschied, dass sich das *ə* hier zu einem Vollvokal entwickelte (*TäləT*, *TārəT* > *ToloT*, *ToroT*). Für den Beginn der Liquidametathese noch in der Zeit vor der Großen Migration spricht auch das oben erwähnte Vorkommen einzelner, von der jeweiligen Norm abweichender Metathesergebnisse. Sie zeugen u. E. davon, dass sich die entsprechenden makrodialektalen Zonen noch vor dem Einsetzen der eigentlichen Wanderbewegung herausgebildet haben müssen, im Verlaufe der Landnahme es aber dann teilweise zu Überlappungen oder Vermischungen gekommen ist.

Der Übergang von der beschriebenen makrodialektalen Gliederung des Urslawischen zu den späteren historisch überlieferten slawischen einzelsprachlichen Komplexen erfolgte, wie bereits betont, nicht geradlinig, sondern es war zumindest teilweise das Ergebnis einer Überschneidung unterschiedlicher makrodialektaler Isoglossen, die dadurch entstanden ist, dass in den neuen Siedlungsgebieten Repräsentanten unterschiedlicher späterslawischer Dialektprovenienz aufeinandertrafen und so die ursprünglichen, noch in der Urheimat entstandenen makrodialektalen Strukturen verwischt wurden.

Als ein besonders archaischer Sprachtyp erweist sich in diesem Zusammenhang das Polnische (Ostlechische), das im Vergleich mit den anderen Slawinen relativ viele archaische Züge behalten hat (ursprüngliche Nasalvokale ohne veränderter Klangfarbe; urspr. *dl*, *tl* und *gv*-, *kv*; klusiles *g*; breite Artikulation des **ě*; Erhalt des biphonematischen Charakters der aus **Tb̥lT*, **Tb̥lT*, **TbrT*, **TbrT* entstandenen Lautverbindungen; ausgeprägte Palatalitätskorrelation; wahrscheinlich auch die einfache Liquidametathese des Typs **TäləT*, **TārəT* > *TloT*, *TroT*). Ihm gegenüber steht

¹⁵ Vgl. Tadeusz LEHR-SPLAWIŃSKI, Próba datowania tzw. II palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych w języku prasłowiańskim. – In: Studia z filologii polskiej i słowiańskiej, Warszawa 1954 (I), S. 375–382.

¹⁶ Vgl. Max VASMER, Zu den slavischen Ortsnamen in Griechenland. – In: Symbolae grammaticae in hon. I. Rozwadowski, Cracovia 1927, S. 113–157.

das Ostlawische, in seinem Rahmen vor allem das Russische, das im Vergleich zum Polnischen (Ostlechischen) deutliche innovative Züge aufweist (Vereinfachung von *dl, tl > l*; *gv-, kv- > zv-, cv-*; Veränderung der Klangfarbe der Nasalvokale mit folgendem Verlust der Nasalität; Verengung des **ě* zu einem *i*-ähnlichen Laut; Polnoglasié). Alle anderen slawischen Sprachen weisen mehr oder weniger deutliche Überschneidungen auf. Das Alt- und Neubulgarische mit dem Lechischen (urspr. Zustand der Nasalvokale im Altkirchenslawischen, breite Artikulation des **ě*, fehlendes *l*-epentheticum), das Serbo-Kroatische mit dem Ostslawischen (Anhebung des hinteren Nasalvokals, *i*-ähnliche Artikulation des **ě*), das Slowenische mit dem Lechischen (*o*-ähnliche Klangfarbe des denasalisierten hinteren Nasals und erhaltene Nasalvokale in den Dialekten), das Tschecho-Slowakische mit dem Südslawischen (*TlaT, TraT; TlT, TrT*) und dem Südflügel des Ostslawischen (**g > γ > h*), das Sorbische mit dem Ostlechischen (*TloT, TroT*) und mit dem Südflügel des Ostslawischen (**g > γ > h: hora, noha; ToloT: os. sołobik / syłobik, ns. syłojk < *sǎlvikъ*) und das Westlechische (Polabische) mit dem Altbulgarischen (*TarT / TraT, TalT / TlâT*).¹⁷

¹⁷ Aus Platzgründen musste auf die Behandlung einer Reihe weiterer, für das angesprochene Problem ebenfalls relevanter Fragen verzichtet werden, wie z. B. die Abschwächung und der folgende Abfall der schwachen reduzierten Vokale und die damit verbundene Lautersatzdehnung, die Nuancierung der reduzierten Vokale nach der Klangfarbe, die Vokalisierung schwacher reduzierter Vokale, der Verlust der Quantitätskorrelation, die Entstehung unterschiedlicher Intonations- und Akzentsysteme u. a.

